

A magyar nyelv jelene és jövője

A magyar nyelv jelene és jövője

Szerkesztette
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Gondolat Kiadó
Budapest

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, szerkesztő, 2017

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 824 6

TARTALOM

Részletes tartalom	7
Előszó (<i>Lovász László</i>)	15
I. A JELEN TAPASZTALATI TERE: NYELV ÉS NYELVKÖZÖSSÉG	
Bevezetés (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	19
A nyelv kulturális, ideológiai értelmezései (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	32
II. A MAGYAR NYELV ÉS NYELVKÖZÖSSÉG HELYZETE SZŰKEBB ÉS TÁGABB KÖRNYEZETÉBEN	
A magyar nyelv és nyelvközösség Európában (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	49
A magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzete (<i>Andrássy György</i>)	64
Nyelvközösség, nemzet, állam, társadalom viszonya (<i>Gyáni Gábor</i>)	91
III. A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG BELSŐ SZERKEZETE ÉS MŰKÖDÉSE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN	
Népesedési viszonyok (<i>Tóth Pál Péter</i>)	109
A magyar nyelvközösség kommunikációs rendszere 1945 után (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	137
Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	150
A magyarországi helyzet (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	164
A külső régiók (<i>Péntek János</i>)	179
A nyelvjárások (<i>Kiss Jenő</i>)	199
A magyar standard helyzete (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	222

Nem magyar nyelvű kisebbségek magyar nyelvi közegben (<i>Knipf Erzsébet</i>)	239
A magyar nyelvhasználat jellemzői a tengerentúli diaszpórában (<i>Bába Szilvia</i>)	265
IV. A NYELVHASZNÁLAT INTÉZMÉNYES SZÍNTEREI	
A nyelvi kapcsolattartás alapformái (<i>Domonkosi Ágnes</i>)	279
A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban (<i>Szabómihály Gizella</i>)	299
A számítógép, az elektronikus kommunikáció és az internet hatása (<i>Prószéky Gábor</i>)	321
A magyarországi magyar anyanyelvoktatás, az anyanyelv-pedagógia helyzete a közoktatásban (<i>Kugler Nóra</i>)	336
A határon túli magyar tannyelvű és magyar tematikájú közoktatás (<i>Vančo Ildikó</i>)	357
V. A MAGYAR NYELV ÉS AZ IRODALOM	
A nyelv, a dolgok és az alapító megnevezés (<i>Kulcsár Szabó Ernő</i>)	433
VI. A MAGYAR NYELV KÜLFÖLDÖN	
A magyar nyelv külföldi megismertetése, vonzereje (<i>Nádor Orsolya</i>)	465
VII. NYELVI TERVEZÉS	
Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	487
VIII. A JÖVŐ FELÉ IRÁNYULÓ LÁTÓKÖR	
Összefoglalás (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	511

RÉSZLETES TARTALOM

Előszó (<i>Lovász László</i>)	15
--	----

I. A JELEN TAPASZTALATI TERE: NYELV ÉS NYELVKÖZÖSSÉG

Bevezetés (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	19
1. A vizsgálat indokltsága	19
2. A nyelv és a nyelvközösség	22
3. Elmélet és módszertan	28
4. A kötet szerkezete	29
Irodalom	30
A nyelv kulturális, ideológiai értelmezései (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	32
1. A nyelvértelmezések, nyelvi ideológiák jelentősége	32
2. 20. századi magyar nyelvtudományi nyelvértelmezések	35
3. A nyelvi ideológiák fő jellemzői	38
4. Összegzés	42
Irodalom	43

II. A MAGYAR NYELV ÉS NYELVKÖZÖSSÉG HELYZETE SZÜKEBB ÉS TÁGABB KÖRNYEZETÉBEN

A magyar nyelv és nyelvközösség Európában (<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i>)	49
1. Bevezető	49
2. A magyarság helye Európában: történeti modellek	51
2.1. Történettudományi modellek	51
2.2. Nyelvtudományi modellek	54
3. Szintézis az ezredfordulón	58
4. A magyar nyelvközösség az Európai Unióban	60
Irodalom	61

A magyar nyelv és a magyar nyelvközösség jogi helyzete (Andrássy György)	64
1. Bevezetés	64
2. A magyar nyelv jogi helyzetének főbb jellemzői az első világháború végéig	67
3. A magyar nyelv jogi helyzetének fő jellemzői az első világháborút követően	71
4. Az emberi jogok és a nyelv jog	76
5. A hivatalos nyelv problémája és a probléma megoldása	80
6. Az eredmények összegzése és néhány kiegészítés	85
Irodalom	88

Nyelvközösség, nemzet, állam, társadalom viszonya (Gyáni Gábor)	91
Irodalom	105

III. A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG BELSŐ SZERKEZETE ÉS MŰKÖDÉSE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Népesedési viszonyok (Tóth Pál Péter)	109
1. Módszertani megfontolások	109
2. A nyelvközösség létrejötte	112
3. A középkor	113
4. A török hódoltság	114
5. Telepítések a 18. században	116
6. A népesség a 19. században	117
7. A trianoni döntés következményei	121
8. A népesedés 1945 után	125
Irodalom	135

A magyar nyelvközösség kommunikációs rendszere 1945 után (Tolcsvai Nagy Gábor)	137
1. Közép-Európa történeti jellemzői	137
2. Az 1945–1990 közötti kommunikációs rendszer	139
3. Az 1990 utáni kommunikációs rendszer	142
Irodalom	148

Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás (Tolcsvai Nagy Gábor)	150
1. Az elkülönítés és a határtalanítás	150
2. A kommunikációs rendszer széttagolása	150
3. A kommunikációs rendszer széttagolásának következményei 1990 előtt	152
4. A határtalanítás	155
4.1. A nyelvi változatosság	156
4.2. A nyelv értelmezése a határtalanítás szempontjából	157

4.3. A magyar nyelvi régiók határtalanítása	158
5. A határtalanítás változatai	160
6. Összegzés	162
Irodalom	162
 A magyarországi helyzet (Tolcsvai Nagy Gábor)	 164
1. A változás fő irányai	164
2. A belső tagoltság	167
3. A nyelvi alkotás megvalósulása a stílus változásaiban	171
Irodalom	178
 A külső régiók (Péntek János)	 179
1. A külső régiók	179
1.1. Elszakadás és törés a 20. század elején	179
1.2. Akadémiai háttérű kutatások	180
1.3. A magyar és a többségi nyelvek viszonya	182
2.. Az anyaország és a külső régiók viszonya	184
2.1. 20. századi korlátok és korlátozások	184
2.2. Szabad mozgás, nyelvi közeledés, fokozódó térvesztés	184
3. Központ(ok), régiók, perifériák	186
3.1. Az egy/több központi vagy közös nyelv dilemmája	186
3.2. A sokféleséget elismerő és integráló egység	187
3.3. Nyelvléépülés és nyelvvesztés a peremeken	187
4. Közösségek és hálózatok	189
4.1. Város és falu, maradékszórványok	189
4.2. Egyházak, vallási közösségek	190
4.3. A nyelv az egyéni és közösségi identitásban	191
5. A kommunikációs színterek és jellegzetes regiszterek	192
6. Társadalmi (át)rétegződés és a nyelvváltozatok változása	193
6.1. Anyanyelvi nevelés, nyelvjárásművelés	194
7. Új korszak a régiók nyelvi életében?	195
Irodalom	196
 A nyelvjárások (Kiss Jenő)	 199
1. Bevezetés	199
2. A magyar nyelvjárástípusok	202
3. A mai nyelvjárási állapot	205
4. Miért és hogyan változnak a nyelvjárások?	208
5. A nyelvjárások és a jövő	216
Irodalom	220

A magyar standard helyzete (Tolcsvai Nagy Gábor)	222
1. Bevezetés	222
2. A standard létrejöttének okai és körülményei	224
3. A magyar nyelv standardizációja	229
4. A nyelvi változás és a standard	231
5. A standard leírásai	234
9. Összefoglalás	236
Irodalom	237
 Nem magyar nyelvű kisebbségek magyar nyelvi közegben (Knipf Erzsébet)	239
1. Általános jellemzők	239
1.1. Történeti előzmények, területi eloszlás, kisebbségi tipológia	240
1.2. A nemzetiségek jogi szabályozásáról, jogállásáról – törvényi háttér	248
2. Szociolingvisztikai szempontok: a nyelvi helyzet	252
3. Nyelvcsere, nyelvváltás – kutatási adatok alapján	255
4. Kitekintés: oktatás	260
Irodalom	262
 A magyar nyelvhasználat jellemzői a tengerentúli diaszpórában (Bába Szilvia)	265
1. Bevezetés	265
2. A magyar nyelv mint az etnikai identitás megnyilvánulási tere	266
3. A magyar nyelv tanítása	271
4. Összefoglalás	274
Irodalom	275
 IV. A NYELVHASZNÁLAT INTÉZMÉNYES SZÍNTEREI	
 A nyelvi kapcsolattartás alapformái (Domonkosi Ágnes)	279
1. A nyelvi kapcsolattartási formák szerepe és vizsgálata	279
2. A tegezés és a nemtegezés változatai	281
2.1. A tegezés társas jelentése és változatai	281
2.2. A nemtegező formák változatai és funkciói	283
2.2.1. A magázás funkciói és megítélése	283
2.2.2. Az önözés funkciói és megítélése	284
2.2.3. A névmáskerülő V funkciója	286
2.2.4. A tetszikelés funkciói és megítélése	286
3. Általános és hivatalos névszói megszólítások, megszólításkerülés	287
4. A köszönések szokásrendje	290
5. A közvetett és a hálózati kommunikáció sajátos nyelvi kapcsolattartási jellemzői	291

6. Összegzés: a nyelvi kapcsolattartási gyakorlat főbb jellemzői	295
Irodalom	296
A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban (Szabó Mihály Gizella)	299
1. Bevezetés	299
2. A nyelvhasználat szabályozása a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban	300
2.1. A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának 10. cikkével (Közigazgatási hatóságok és közszolgálati szervek) kapcsolatos vállalások az egyes országokban	301
2.2. A magyar nyelv használatának lehetőségei az egyes országokban a Charta vállalásai és a helyi jogszabályok tükrében	303
2.2.1. Ausztria	303
2.2.2. Horvátország	305
2.2.3. Szlovénia	305
2.2.4. Románia	306
2.2.5. Szlovákia	308
2.2.6. Szerbia	310
2.2.7. Ukrajna	313
3. A magyar nyelv hivatali használatát gátoló tényezők és a helyi magyar közösség ezzel kapcsolatos reakciói	314
Irodalom	317
A számítógép, az elektronikus kommunikáció és az internet hatása (Prószéky Gábor)	321
1. Bevezetés	321
2. Változott-e a magyar nyelv rendszere a számítógép és az elektronikus kommunikáció hatására, és ha igen, hogyan, miben?	321
3. Hogyan változott a magyar nyelvközösség belső kommunikációs kultúrája a számítógép és az elektronikus kommunikáció hatására?	327
4. Hogyan változott a magyar nyelvközösség kommunikációs kultúrája interkulturális tekintetben („kifelé”) a számítógép és az elektronikus kommunikáció hatására?	330
Irodalom	334
A magyarországi magyar anyanyelvoktatás, az anyanyelv-pedagógia helyzete a közoktatásban (Kugler Nóra)	336
1. Bevezetés	336
2. A magyar nyelv tantárgy helyzete a központi tervezés és a tanulói teljesítmény kontextusában	337

2.1. A tantervi szabályozás	337
2.2. Az érettségi	341
2.3. Teljesítmény és attitűd	342
3. Tananyagfejlesztés és tankönyvhelyzet	343
3.1. A tankönyvhelyzet változásai és a tananyagfejlesztés	343
3.2. A rendelhető tankönyvek jellemzői (2016-os helyzetkép)	343
3.2.1. <i>Antalné Szabó Ágnes és Raátz Judit: Magyar nyelv és kommunikáció</i>	343
3.2.2. <i>A kísérleti és az ún. újgenerációs tankönyvek</i>	344
3.3. A tantárgy-pedagógiai és tankönyvkutatás helyzete	346
4. Tanóra-kutatási eredmények	348
5. Összefoglalás	350
Irodalom	353

A határon túli magyar tannyelvű és magyar tematikájú

közoktatás (Vančo Ildikó)	357
1. Bevezetés	357
2. A magyar nyelvű közoktatás és a magyar nyelv oktatása Romániában	361
2.1. A magyar nyelv oktatásának szervezeti és tartalmi keretei	365
2.2. Tantervek	367
2.2.1. <i>Az alsó tagozatos (a romániai elemi szint) Nyelv és irodalom tantárgyi tanterv</i>	367
2.2.2. <i>A felső tagozatos (a romániai alsó középfokú oktatás) Nyelv és irodalom tantárgyi tanterv</i>	367
2.2.3. <i>A középiskolai (a romániai felső középfokú) oktatás Magyar nyelv és irodalom tantervei</i>	368
2.2.4. <i>Tankönyvek</i>	369
3. A magyar nyelvű közoktatás és a magyar nyelv oktatása Szlovákiában	370
3.1. A nyelvhasználat és az oktatás jogi háttere	370
3.1.1. <i>Az oktatási rendszer szerkezete</i>	371
3.1.2. <i>Az oktatás és az iskolai adminisztráció nyelve</i>	372
3.1.3. <i>Szakmai támogatási rendszer</i>	373
3.2. Az oktatás színterei	373
3.2.1. <i>Óvodai oktatás</i>	373
3.2.2. <i>Alapfokú oktatás</i>	374
3.2.3. <i>Középfokú oktatás</i>	375
3.3. Az oktatás törvényi keretei	377
3.4. Az oktatási programok	378
3.4.1. <i>Óvoda</i>	379
3.4.2. <i>Alsó tagozat</i>	379
3.4.3. <i>Felső tagozat</i>	380
3.4.4. <i>Gimnázium</i>	381
3.4.5. <i>Tankönyvek</i>	382

4. A magyar nyelvű közoktatás és a magyar nyelv oktatása Szerbiában	383
4.1. A vajdasági magyar nyelvű oktatás szerkezete	384
4.1.1. A vajdasági magyar nyelvű oktatás jogi háttere	384
4.2. Tantervek	389
4.2.1. Általános iskolai tantervek	389
4.2.2. A középiskolai tanterv	390
4.3. Az oktatás további feltételei	392
5. A magyar nyelvű közoktatás és a magyar nyelv oktatása Ukrajnában	393
5.1. A nemzetiségi oktatás jogi háttere	394
5.2. Az oktatási rendszer szervezeti és tantervi keretei	396
5.3. Tantervek és órakeretek	398
6. A magyar nyelvű közoktatás és a magyar nyelv oktatása Horvátországban	400
6.1. Az oktatás jogi háttere	400
6.2. Az oktatás szerkezete. Általános és középiskolai magyar tannyelvű oktatás	402
6.3. Tantervek	404
6.4. Tankönyvek	406
7. A magyar nyelvű közoktatás és a magyar nyelv oktatása Szlovéniában	407
7.1. Az oktatás jogi háttere	409
7.2. Az oktatás szerkezete és nyelvei	410
7.3. Tantervek	413
7.4. Tankönyvek	415
8. A magyar nyelvű közoktatás és a magyar nyelv oktatása Ausztriában	415
8.1. Az oktatás jogi háttere és szerkezete	416
8.2. Tankönyvek, tantervek	420
9. Összefoglalás	421
Irodalom	423

V. A MAGYAR NYELV ÉS AZ IRODALOM

A nyelv, a dolgok és az alapító megnevezés (<i>Kulcsár Szabó Ernő</i>)	433
Irodalom	460

VI. A MAGYAR NYELV KÜLFÖLDÖN

A magyar nyelv külföldi megismertetése, vonzereje (<i>Nádor Orsolya</i>)	465
1. Alapfogalmak	465
Anyanyelv – kisebbségi anyanyelv – származásnyelv – környezetnyelv – idegen nyelv – kevéssé ismert/választott és tanított nyelv; diaszpóra közösség	465

2. A magyar nyelv külföldi ismertetésének színterei és módjai	468
3. A kulturális diplomácia szerepe	473
3.1. A hungarológiai kutatást és kulturális diplomáciát szolgáló intézmények	475
4. Helyzetkép a külföldi hungarológiai felsőoktatásról	477
4.1. A hálózatban rejlő lehetőség	477
4.2. A felsőoktatásban használt tananyagok és módszerek vonzereje	478
5. A magyar mint anyanyelv, származásnyelv és idegen nyelv oktatása gyermekek és fiatalok számára külföldön	479
6. A magyar nyelv külföldi megismertetésének színtereiről összefoglalóan	481
Irodalom	482

VII. NYELVI TERVEZÉS

<i>Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás (Tolcsvai Nagy Gábor)</i>	487
1. Bevezetés	487
2. A stratégia fogalma	489
3. A nyelvstratégiát meghatározó körülmények (a lehetőségek rendszere)	490
3.1. A külső és belső körülmények viszonya	490
3.2. A külső körülmények	491
3.3. A kultúra	493
3.4. A nyelvközösség és a nyelv	494
3.5. A nyelv	495
3.6. A magyar nyelv helyzete az ezredfordulón	497
3.7. A körülmények összegzése: a különbözőség egysége	498
4. A nyelvstratégia cselekvési formái (a köteleességek rendszere)	499
4.1. A tudományos leírás	499
4.2. A nyelvi tervezés	499
4.3. Nyelvpolitika, nyelvi jogok	500
4.4. Az oktatás	502
4.5. A kulturális politika	502
4.6. Ismeretátadás	502
4.7. Cselekvők, intézmények, finanszírozás	503
5. Összefoglalás	503
Irodalom	505

VIII. A JÖVŐ FELÉ IRÁNYULÓ LÁTÓKÖR

<i>Összefoglalás (Tolcsvai Nagy Gábor)</i>	511
--	-----

ELŐSZÓ

A Magyar Tudományos Akadémia számára hagyomány és kötelezettség a nyelvvel, a magyar nyelvvel törődés. A Tudós Társaság alapítása „A hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról” címmel lett 1827-ben törvénybe iktatva. A tudományos feladat jellege történetileg változott, de mindig fontos volt, és a testület el is látta kötelességét.

A nyelvtudomány és a társtudományok sora az alapítás óta óriási mennyiségű és kiemelkedő minőségű ismeretet kutatott fel és dolgozott ki a magyar nyelvről és az azt beszélő közösségről. Ezeket az ismereteket időszakonként érdemes összegezni. A jelen kötet az elmúlt három évtized legfontosabb fejleményeit, változásait és jellemzőit mutatja be. Az összegzés nem lezár és berekeszt, hanem inkább nyit, mind a történetiségben, mind a nyelv környezeti tényezőit tekintve. A nyelv „művelése” a nyelvvel kapcsolatos ismeretek mind kiterjedtebb és megalapozottabb gyarapításának művelése, az elkötelezettség a tudományos megismerés folyamatos tevékenysége. E tevékenység azonban nem lehet sem önmagába zárkózó, sem öncélú.

A magyar nyelvvel törődés az azt beszélő nyelvközösség vizsgálatával együtt végezhető eredményesen. A reflexió, a leírás és az értékelés a jelen kötetben a történeti folyamatok, tendenciák bemutatására törekszik. *A magyar nyelv jelene és jövője* kötet elsőként áttekinti a nyelv és a nyelvközösség korszerű értelmezését, bemutatja a magyar nyelv és a nyelvközösség helyét, helyzetét és környezeti viszonyait az európai kultúrában, a közép-európai térségben, vázolja a magyar nyelvközösség 1945 utáni történetét, áttekinti nyelvi jogi helyzetét és viszonyát a nemzeti, állami és társadalmi közösségi alakulatokhoz.

A kötet ezután a magyar nyelvközösség belső szerkezeti jellemzőit részletezi, kitérve a népesedési helyzetre, a határtalanításra (a magyar nyelvközösség újbóli kommunikációs egyesítésére), a külső régiók, az anyaországi nyelvközösség, a nyelvi rétegződés, a nyelvjárások és a standard alakulására. Fejezet foglalkozik a magyarországi nem magyar nyelvű kisebbségekkel és a magyar diaszpóra egyes részeivel.

Az áttekintés negyedik nagy egysége a magyar nyelvhasználat intézményes szintereit vizsgálja: a nyelvi kapcsolattartás jellemzőit, a magyar nyelv használati lehetőségeit a határon túli régiókban, a számítógépes kommunikáció hatásait, és hangsúlyosan foglalkozik az anyanyelv-pedagógia magyarországi és határon túli kérdéseivel.

Külön fejezetet kap a szépirodalom nyelvi teljesítménye, a magyar nyelv külföldi megismertetése és a nyelvi tervezés (a hagyományosan nyelvművelésnek nevezett tevékenység).

Bár a fejezetek különböző tudományágak nézőpontjából mutatják be a főt felso-
rolt témákat, áttekintéseik egymáshoz közelítenek a megértés céljában: az ezredfor-
duló utáni magyar nyelv és a nyelvközösség funkcionális leírásában. Az áttekintés
révén következtetések és javaslatok formálhatók meg a szereplőknek és a döntésho-
zóknak, például a nyelvstratégia, az anyanyelv-pedagógia ügyében, a közigazgatás, a
jogalkotás és számtalan más életterület kommunikációs működésével kapcsolatban.

1990 után új társadalmi és kulturális korszak kezdődött, amelyben hangsúlyosan
megmutatkozott, hogy a közösségi kommunikáció a közösségi cselekvés egyik alap-
ja és feltétele. A nyelvi tevékenység hatékonysága, a kommunikációs készségek és
források hozzáférhetősége és az anyanyelv otthonossága meghatározó tényező az
ezredforduló után mind az egyének, mind a kisebb közösségek, mind a teljes tár-
sadalmak számára. Demokratikus feltételek szükségesek a közösségi részvételhez,
és ez nem csupán hatalmi viszonyok kérdése, sokkal inkább a kultúra ügye. S e kul-
turális tényezők döntőek lehetnek egy társadalom, egy nemzet teljesítményének a
színvonalában, a közösség jóllétének a biztosításában.

Kiemelendő, hogy a magyar nyelvközösség – amely nem egyetlen államban, de
legnagyobb részében összefüggő területen él a Kárpát-medencében – természetes
módon kapcsolódik közvetlen és tágabb európai környezetéhez (hosszú évszázá-
dok óta). Ez a viszonyrendszer jelentékeny módon átalakult az Európai Unióhoz
való csatlakozással, pontosabban az Európai Unió működésével, valamint általában
a globalizációval.

A *magyar nyelv jelene és jövője* kötet összképet, szintézist ad. Arra összpontosít,
ami fontos, ami tudományosan adatolható, rögzíthető és magyarázható. Az áttekin-
tésben vannak fehér foltok, hiszen a kutatás sem tárt fel minden lényeges tényezőt
azonos részletességgel. A kötet fejezeteit a tudományos szigorúság és pontosság jel-
lemzi, egyúttal a szabotosság, a megértés és megértetés szándéka, amelyet a józanság
és egyúttal az elkötelezettség vezérel. A fejezetekben felölelt tematikában megmutat-
kozik az Akadémia tudományos, szellemi potenciálja: az összegző stratégiai áttekin-
tést a szakterületek legkiválóbb kutatói készítették, a munkálatban öt akadémikus,
négy akadémiai doktor és hat doktor kutató vett részt.

Lovász László

a Magyar Tudományos Akadémia elnöke

I. A JELEN TAPASZTALATI TERE: NYELV ÉS NYELVKÖZÖSSÉG

BEVEZETÉS

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. A VIZSGÁLAT INDOKOLTSÁGA

A Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a jelen kötetben áttekintő összefoglalást készít a magyar nyelv és a magyar nyelvközség helyzetéről az ezredfordulón, időben elsősorban az elmúlt 30-40 év tényeire és történeti folyamataira összpontosítva, megbízható, tudományos kutatásokon alapuló, autentikus szintézist adva.

Mi indokolja ennek a munkának az elkészítését? Több szempontból is szükséges a szintézis. A szempontokat a részletező fejezetek fejtik ki. Az általános készítő hatóerők az alábbiak.

1. A kultúra egyes területeiről megalkotott szintézis minden kultúra, nép, társadalom, állam természetes önreflexiójának és önalkotásának a része. Történeti meghatározottság kérdése, hogy mikor, milyen módszerekkel és eszközökkel teszi meg mindezt egy közösség. Ám maga az önértelmezés a közösség létezésének feltétele.
2. A közösség önreflexiója és önalkotása történeti időben megy végbe. A jelen helyzetet a közelmúlt adataival, illetve ez adatokkal viszonyban írja le, miközben a jövőre vonatkozó elvárások (várakozások) is irányítják a bemutatást.
3. Az 1990 körüli alapvető politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális változások (a szovjet gyarmati és a diktatórikus belső uralom alól való felszabadulás) elmúlt huszonöt éve önmagában is elég indokot szolgáltat az áttekintéshez. Egyrészt a változások gyökeres és az életvilág minden részletére kiterjedő volta nem hagyhatta érintetlenül a tág értelemben vett magyar nyelv jellemzőit, sem a magyar nyelvet beszélők közösségének belső struktúráját és külső viszonyait. Másrészt az átfogó változásokra, azok fő eredményeire már valamilyen mértékig tárgyilagosan is rá lehet tekinteni, a tudományos adatolás, feldolgozás és leírás már lehetséges.
4. Az 1990 utáni történeti folyamatok meghatározó tényezője az Európai Unió kibővítése, ennek részeként Magyarország és a környező államok csatlakozása az unióhoz. E folyamat átrendezte a viszonyokat, pontosabban hozzájárult a regionális politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok átalakulásá-

hoz. A változás egyik fő jellemzője a közép-európai államok, nemzetek, etnikumok és nyelvközösségek önállósodási törekvései mellett a tágabb európai régiós keret összetartó orientációs hatása. S itt nem csupán az EU jogi, politikai és gazdasági rendszere hat, hanem a kevésbé körülhatárolt, emellett rendkívül összetett kultúra is. Az egységesítő (globalizációs) irányhoz régi, történeti és újabb régiós kulturális kölcsönhatások társulnak. Az állami, nemzeti és etnikai elkülönülés (az elkülönülési törekvések sora) együtt jár a betagolódással és az átfedésekkel, az átjárható határokkal: az autonómia a meghatározó, amely az elkülönbözést a külső kapcsolatok és viszonyok kijelölésével és számon tartásával együtt működteti, nem teljes elzárttsággként érti.

5. Az ezredforduló körüli és utáni modernizációs folyamatok során a kommunikációs rendszerek jelentős mértékben átalakultak. A heterarchikus (sok központú) információs és kommunikációs hálózatok részben államok, országok határain belül működnek a demokrácia részeként, azonban egyre jelentősebb a korlát nélküli kommunikációs rendszerek kialakulása és működése. E rendszerek fokozatosan meghaladják a hagyományos állami, etnikai és nyelvi határokat. Az így kiépülő kommunikációs kultúra közvetve hat az egyes nyelvi rendszerekre a nyelvhasználat révén, a nyelvi innovációk hagyományos és új formájú alkotásaival és terjesztésével. A folyamat szoros függőségi viszonyban áll a számítógép és a számítógépes világháló kiterjedésével.
6. Az 1990 körüli alapvető politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális változások folyamatai lényegében egybeestek a számítógép elterjedésével, a nyelvi kommunikáció internetes, világhálós kiterjedésével és a digitalizációval. E történeti átalakulás során korábban nem létező kommunikációs módok és kapcsolati lehetőségek jöttek létre egyetemesen, amely lehetőségek egyes területeken döntő hatást gyakoroltak a magyar nyelvközösség és a magyar nyelv (miképp általában a nyelvközösségek és nyelvek) működésére.

A fentebb felsoroltakkal szoros összefüggésben a szintéziskészítést az elmúlt három-négy évtized nyelvvel, kultúrával és közösséggel, egyénnel kapcsolatos kutatásainak nagy mennyisége és magas színvonala is lehetővé és indokolttá teszik. Olyan inter- és multidiszciplináris áttekintés készült és olvasható alább, amely szakmai konszenzuson alapul, egyértelmű kérdéseket tesz föl (válaszokkal, ahol lehet) a posztkolonializmus, az EU, a globalizáció és a nacionalizmusok, valamint az erőteljes kommunikációs és konceptualizációs kényszerek játékterében a magyar nyelv általános helyzetéről, a közelmúlt fejleményeként és várható jövőjéről. A magyar nyelv és nyelvközösség helyzetének és várható jövőjének egyértelműen nemzetközi gazdasági és kulturális, versenyképességi vonzata van, amely közvetlenül érinti a magyar anyanyelvűek életminőségét és jövőbeni általános lehetőségeit.

A Magyar Tudományos Akadémia legitimitása és hatóköre a magyar nyelv helyzetével és stratégiai kérdéseivel kapcsolatban pontosan meghatározható. A tudo-

mányos felhatalmazás az Akadémia alapító okiratából, az MTA és az egyetemek kutatóhelyein elért kutatási eredményekből és a mögöttük álló intézményhálózatból származik. A kutatás hatóköre egyrészt a helyzet, az azonosítható tendenciák bemutatására, másrészt a lehetséges tudományos, kulturális, társadalmi és esetleg politikai válaszok jelzésére terjed ki.

Az e kötetbeli monografikus áttekintés már elért kutatási eredményeket szintetizál, beleértve a legfrissebbeket is. A tárgyalásmód elhatározottan tárgyilagos, főképp kijelentő és érvelő, kevésbé vitatkozó és ideologikus. A feltáratlan területek, a fehér foltok ilyen minőségükben említettek, hiszen a szintézis egyik célja az áttekintés, a másik célja a további cselekvések, például kutatások kezdeményezése. Az egyes fejezetek a fontos, meghatározó adatokat, fő tendenciákat mutatják be, a meglévő részkutatások harmonizált egyesítésében.

A Kárpát-medencei magyarság anyanyelvének fennmaradásáért tenni kell. A jelen kötet a magyar tudomány bevonható eredményeinek összegzése a fennmaradás érdekében szükséges cselekvések egyikeként. A fennmaradás érdekében történő cselekvés nem a megszűnés közvetlen veszélyét hárítja el, de biztosítja a normális működés folytatását. Ez cselekvő elkötelezettség, nem közvetlenül ideologikus, hanem a szakmai etika és a közösségi morál összetalálkozása. Egyszerre érvényesíti a tárgytudományos leírást és a közösség önalkotásának folyamatát.

A hermeneutika bizonyossága szerint a nyelv megkerülhetetlen tényező az emberi megismerés és cselekvés minden mozzanatában. Ez az emberi nézőpont mindenkor érvényesülését jelenti. Ezért a nyelvi leírás magában foglalhat értékelő mozzanatokat is. Az ezredfordulós magyar nyelvközösség és annak tudományos közössége a pusztá létezésével és cselekvő működésével azt az általános értéket nyilvánítja ki, amely minden közösség önfenntartását célozza. Egyúttal a leírás tárgyilagossága mellett a tervezés objektív és értékelő tartalmát egyaránt érvényesíti.

A jelen kötet más jellegű munka, mint a tiszta nyelvtudományi tanulmányok. Ez történeti háttérű helyzetleírás, amelynek középpontjában a magyar nyelvre és az azt beszélő közösségre együttesen jellemző folyamatok feltárása áll. A helyzetleírás, az önalkotó reflexió egyik fő tényezője a korábbi és jelen idejű folyamatok reflexív feltárása, a tapasztalati tér kifejtő artikulálása.¹ A másik fő tényező a jövőbe tekintés, a jövőre vonatkozó elvárások, várankozások rendszere. Egy közösség, kivált egy rendkívül összetett és bonyolult hálózatokban működő közösség nem pusztán létezik, hanem orientálódik saját jövője felé, cselekvései és a környezete hatásaira adott válaszai valamely mértékben megszabják a jövőbeli alakulások irányait. E folyamatokban a mindennapi és a hosszabb távra irányuló cselekvések a maguk hatókörén túl tervező műveletekként is funkcionálhatnak, és gyakran funkcionálnak is. Az alább olvasható tematikus fejezetek ezt az önalkotó reflexivitást fejezik ki és segítik elő.

¹ Vö. Koselleck 2003; Luhmann 1998.

Az ezredforduló körüli összetett, erősen tagolt és sok hatásnak kitett kulturái a nagyfokú dinamika, a változás és az újítás állandósága mellett is viszonylagos kiegyensúlyozottságra törekednek. Stabilitás akkor érhető el a társadalmi életben, ha a mások viselkedése kiszámítható, a kölcsönös viselkedésvárások teljesülnek.² Ezért lényeges a fontos trendek felismerése, alkotó alkalmazása, az innováció és a normatartás egyensúlya, a belső motivációk és a külső hatások olyan kezelése, amely a fennmaradást biztosítja, egyszerre alkotó és elfogadó, versenyképes és önmege tartó jelleggel.

2. A NYELV ÉS A NYELVKÖZÖSSÉG

A nyelv az emberi tudás része. A nyelv a tudásban és e tudás használatában, a beszédben létezik. A tudás biológiai képességek révén, az egyéni begyakorlottságban és a közösségi konvencióban alakul ki, tárolódik és változik történetileg. A nyelvi tudás összefüggésben áll a világról való emberi tudás más részeivel. A világról és a nyelvről való tudásunkat egymáshoz hasonló egyetemes elmebeli képességekkel és műveletekkel szerezünk meg és működtetjük.

A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben fogalmi konstruálások révén, alapvetően fonológiai és szemantikai szerkezetek szimbolikus struktúráiban (pl. szavakban, mondatokban) képezik le, és teszik mások számára hozzáférhetővé.³ Ugyanazt a dolgot vagy elemi jelenetet többféleképpen meg lehet fogalmilag és szemantikailag konstruálni, fogalmi nézőpontoktól függően. A nyelv szemantikai szerkezetei valójában fogalmi struktúrák, amelyek egy fonológiai szerkezettel szimbolikus kapcsolatot alkotva válnak nyelvi természetűvé.

A nyelv a világ biológiai és társas megismerésén alapuló tudás. A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elméműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban. Ezek a fogalmi struktúrák analóg módon szervezik a nyelvi kifejezéseket.

Az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenysége nem különül el egymástól alapvetően. Minden emberi tevékenység szorosan összefügg a megismerés műveleteivel. Az ember nem számítógépként tevékenykedik: a külső ingerekre és a belső készletekre nem mindig azonos módon válaszol, a pszichológiai motiváció eltérő döntéseket és cselekvéseket is eredményezhet, az általánosozóhoz és a gyakoribbhoz képest.

Az ember társas lény. Tevékenységét, cselekedeteit másokhoz viszonyítva, másokkal együttműködve hajtja végre. A beszéd és a beszéd megértése a társas tevé-

² Luhmann 2015: 11.

³ Lásd Halliday 1994; Givón 2001; Langacker 1987; Tomasello 2002.

kenységek egyike, a többivel szoros összhangban létezik és funkcionál. Nincs beszéd cselekvés és megismerés nélkül, nincs közösség, nincs társadalom nyelv, nyelvi kommunikáció nélkül.

A nyelvi interakció a közös jelentésképzést célozza. Azt, hogy a mindenkori beszélő beszéde a mindenkori hallgatóra irányulva, hozzá igazodva, vele együtt válhasson értelmes közléssé. A közös jelentésképzéssel lehet valamilyen értelmet mások számára hozzáférhetővé tenni. A közös jelentésképzés szimbolikus nyelvi szerkezetek aktív használatával, konvenciókon alapul, de mindig aktuális, beszédhelyezethez kötött megértésével, mentális feldolgozásával történik. Emellett az ember az egyedi érzékelésen túl óriási mennyiségű ismeretre tesz szert mások közreműködésével.⁴ A nyelvi tevékenység nem pusztán csere, nem közvetítés vagy átadás. A beszélő megváltoztatja a hallgató mentális állapotát, a sajátjával együtt. A kommunikáció mentális helyzetek interakciója. Az információ az, ami megváltoztat egy állapotot. Így a közösséget és a kultúrát a kommunikáció képezi, emergens módon.

A nyelvi kommunikáció emberek között történik meg, a beszélőtársak szándékai-val, elvárásaival és megértési folyamataival együtt, mindig valamilyen beszédhelyezetben.⁵ A nyelvi interakcióban közösen cselekszenek: a beszélő beszél, a hallgató pedig feldolgozza a beszélő szövegét. Mindkét beszélőtárs cselekszik, aktív, hiszen mind a beszéd, mind a beszéd megértése tevékeny embert kíván. A beszélőtárs mindig integrált beszélő/hallgató, vagyis a beszélgetés egyik szakaszában beszélő, a másik szakaszban hallgató, és a két szerepet gond nélkül tudja váltogatni.

Kommunikáció nincsen cselekvő ember nélkül. A cselekvő ember nincs egyedül, társakkal cselekszik, közösségben. Cselekvése másra irányul, az ember másra irányuló (intencionális) cselekvő. Az emberi cselekvés egyrészt a cselekvés tárgyára irányul, másrészt a társakra, a közösségre. A kommunikáció során a beszélő nyelvi tevékenysége egyrészt a hallgatóra irányul, a hallgató figyelmi állapotát módosítja közlésével. Ebben a folyamatban a beszélő a kezdeményező, a saját figyelmét valamely jelenség köti le, és beszédével társának a figyelmét is arra irányítja. Másrészt a beszéd tárgyára irányul cselekvése, arra vonatkozik szövege. A beszélőtársak beszédükkel és megértésükkel tudásuk egy részét mozgósítják, cselekszenek, és érzelmeiket is a nyelvi tevékenység részévé teszik. A nyelvi tevékenység interszubjektív: amíg a hallgató másként nem jelez, a beszélő szövegét, nyelvi szerkezeteit úgy érti (nagyjából), ahogy azt a beszélő érti és értetni szándékozza. Másrészt a beszélőtársak közösen egy harmadikra, beszélgetésük tárgyára, annak szövegszerű megjelenésére, vagyis a referenciális jelenetre és körülményeire irányítják a figyelmüket.

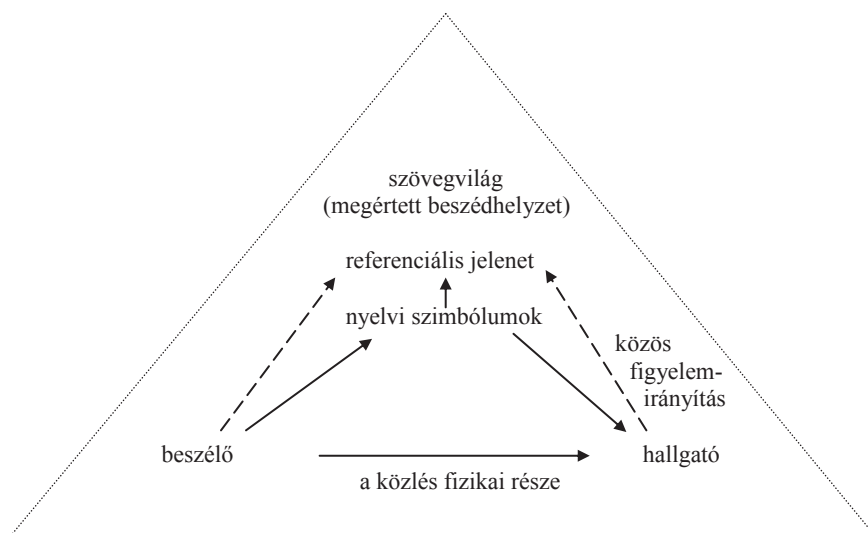
A nyelvi tevékenység nem csupán két beszélőtárs ügye, a közösségképzés lényeges elem: a nyelvi cselekvés és megismerés dialogikus megnyilvánulásai közösséget

⁴ Luhmann 1998; Tomasello 2002.

⁵ Vö. Sinha 2009; Tomasello 2002; Tátrai 2011.

képeznek. A kommunikációs tevékenység ezért autopoietikus elemeket tartalmaz: mind a személy, mind a közösség önalkotásának megkerülhetetlen tényezője.

A kommunikáció alapsémáját az 1. ábra mutatja be.⁶

1. ábra. A kommunikáció alapsémája, az időben történő kommunikáció egy adott szakaszában

Emberi kommunikáció számtalan további változatban valósulhat meg. Írás és olvasás közben nincsen jelen az egyik beszélőtárs, gyakran igen távol tartózkodik, vagy már nem él, esetleg kitalált társ. Ezekben az esetekben a prototipikus kommunikáció beszédhelyzetének sematikus ismerete alapján az élő, cselekvő beszélőtárs az olvasott vagy hallott szövegből rekonstruálja annak alkotóját, vagy hallgatót (hallgatókat) képzel szövegéhez, kommunikációs tapasztalatai alapján.

A beszédesemény, a nyelvi interakció a cselekvő résztvevők, a beszélő és a hallgató által létrehozott és feldolgozott fizikai, mentális és társas közegben, a szövegvilágban zajlik. A beszélő és a hallgató által létrehozott és megértett beszédhelyzet a szövegvilág, diskurzusuniverzum. A szövegvilág a beszédhelyzet tér- és időrendszeréből, a beszédhelyzetben részt vevők pillanatnyi társadalmi szerepeiből, viszonyrendszeréből, cselekedeteiből és viselkedésükből, az egymásról szerzett információkból, továbbá a szövegben megnevezett vagy bennfoglalt dolgokból, cselekvésekből, körülményekből áll össze a résztvevők észlelései és egyéb kognitív műveletei által. A beszélőtársak a beszédesemény során folyamatosan feldolgozzák a szövegvilág összetevőit.

⁶ Tomasello 2002 és Tátrai 2011 alapján.

A kommunikáció egyetemes emberi képességek, szándékok és körülmények alapján valósul meg. Ezzel együtt rendkívül sok változata létezett és létezik történeti korokban és különböző kultúrákban.

A közösség kommunikatív tevékenységgel hozza létre és tartja fenn önmagát. A kommunikatív tevékenység kommunikációs rendszert hoz létre, amelynek jellegét a közösség alakítja, és amely visszahat magára a közösségre. A kommunikatív tevékenység legfőbb közege a nyelv. A nyelv mint rendszer és használat egysége a kommunikatív tevékenységgel, a beszéddel létesül és valósul meg mindig, alapvetően ismétlő (replikatív), részben újító (innovatív) módon.

A nyelvközösség az egy nyelvet anyanyelvükként beszélők közössége – az egyszerű meghatározás szerint. A nyelvközösség – legalábbis az európai típusú – nagy lélekszámú, viszonylag nagy földrajzi kiterjedésű nyelvközösség, amely mind az elméleti föltevések, mind az empirikus szociolingvisztikai vizsgálatok szerint inkább heterogén, mint homogén. A kisebb beszélőközösségekre (például egy családra, egy nyelvjárásra vagy egy szakmára) jellemző lehet a homogenitás (de mindig viszonylagosan, például nemzedéki különbségeket tartalmazva).⁷ Egy személy több vagy sok beszélőközösség tagja lehet egyszerre.

A nyelvközösség határai nem feltétlenül élesek: a bejövők (a nyelvközösségbe tanulás, együttélés révén betagozódók) és a kilépők, a más közösségbe asszimilálódók folyamatos mozgásban tartják a közösség határait. A nyelvközösség, akár egy kultúra vagy nemzet, önmagát határozza meg. A nyelvközösség autonómiája egyrészt a más közösségektől való elhatárolásban mutatkozik meg, másrészt a más közösségekkel létesített és fenntartott kapcsolatok hálózatában.⁸ A közösség autonómiája nem izoláció, nem az elzárkózó elkülönülés, hanem az önmeghatározás folyamatos tevékenysége a belső tényezők és a környezettel való kapcsolatok alapján. A közösség önállítása az önmegértés folyamata, nem pontszerű meghatározás.

A nyelvközösség autonómiaként értelmezése tehát a határoltság és a kapcsolódás kettősségében érvényesül. A nyelvhatár fogalma arra ad választ, hogy meddig nyelv egy nyelv. Mivel a magyar nyelv finnugor eredete és a későbbi hatások, valamint a belső fejlődés nyomán a 2000-es évek elejére kialakult jellege nem érintkezik átmenet jelleggel más nyelvvel, illetve nem vált ki belőle hozzá közel álló nyelv, ezért a magyar nyelv nyelvhatára nyelvrendszer szerinti értelemben viszonylag éles (függetlenül a földrajzi határok helyenként elmosódó voltától). A nyelvi határ arra ad választ, hogy meddig közösség egy nyelvközösség. E jelenségkörben az egy- vagy kétnyelvűség, valamint tömb és a peremvidék, a diaszpóra közötti fokozati különbségek mutatkoznak fontos tényezőként. A magyar nyelvközösség Kárpát-medencei határai több helyen nem bizonyulnak élesnek, a magyar anyanyelvűek körében egyes helyeken a nyelvvesztés, a nyelvcseré folyamatok meg végbe.

⁷ Vö. Labov 1972; Romaine 1982; Kiss 1995: 153–154, 169–192.

⁸ Erre lásd Luhmann 1998: 65.

A nyelvközösség kommunikációs rendszer, amely társadalmi intézményként működik. Részei a beszélőközösségek, vagyis a kisebb, belső normarendszerrel és kommunikációs gyakorlattal rendelkező szociológiai csoportok, valamint a diszkurzusrendek, vagyis az intézményes tevékenységek szerinti alrendszerek. A nyelvközösség kommunikációs rendszere egyrészt ősi, evolúciós okokból kialakult és folyamatosan alakuló szisztéma.⁹ Másrészt szabályozott rendszer: egy közösség mindig orientáló minták, vagyis normák szerint alakítja saját kommunikációs hálózatát és annak működését.¹⁰ A közösség kommunikációs hálózata több szempontból is tagolt. Jelentős tagoló tényező (i) a kommunikatív cselekvésekben való részvétel módja, mértéke, lehetőségei, (ii) a tekintélyi tagoltság a centrum – periféria megkülönböztetés szerint, (iii) a területi tagoltság a centrum – periféria, tömb és diaszpóra megkülönböztetés szerint.

A nyelvi normák mint orientáló minták szisztémája a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat egy reflexív rendszerként való alkalmazása. Egy norma egyetemes, amennyiben a szimbolizáció és a megismerési módok kombinációja, a konstruálás egy rendszere, a lehetséges sok közül. A kommunikációs normák működtető tényezője a kommunikációs adekvátság konvencionálódása, a beszédhelyzet-létrehozás körülményei, a nyelvi szocializáció. Amit hagyományosan gondolkodásmódnak szokás nevezni, az valójában leképezési, megismerési mód, a világhoz való kulturális viszony.

A kommunikációt és a közösséget így tekintve érthető, miért különösen fontos (i) az időben elhelyezett kommunikációs szintér (a tipikus beszédhelyzet), amelyben az interakciós szituációk azonos tapasztalatok, célok és kötelezettségek köré rendeződnek, amelyekhez azonos nyelvváltozatok kapcsolódnak,¹¹ és (ii) a hálózat kategóriája: „a beszélők a közös beszédformák és beszédmodok által specifikus személyközi kapcsolatokat, beszédhálózatot”¹² tartanak fenn. Fontos megfigyelés a hálózat fogalmáról, hogy a társadalmi osztályok szociolingvisztikailag megragadható nyelvváltozata mellett a nem osztályspecifikus, „szorosan strukturált, viszonylagosan homogén társadalmi csoportokon – szomszédságokon, egyházközségeken, intézményeken – belül az egyének még további csoportokba sorolódnak a nyelvi variáció mintái által. Ezeket a mikroszintű társadalmi csoportokat nevezzük hálózatoknak.”¹³

A heterogenitás itt kapja meg alapvető fontosságát: a heterogenitás a közösség nyelvi gazdaságosságának belső összetevője, amely a mindennapi kommunikációs célok megvalósítását teszi lehetővé. Ennek megfelelően a heterogenitást meg kell

⁹ Vö. Givón 2002; Tomasello 2008; Sinha 2009; Szathmáry – Maynard Smith 2012.

¹⁰ Részletesebben lásd Bartsch 1985; Tolcsvai Nagy 1998.

¹¹ Lásd Mioni 1987; továbbá Milroy 1980; Kiss 1995: 67–73.

¹² Hymes 1974: 50; lásd még Milroy 1980.

¹³ Chambers 1995: 67.

különböztetni a szabad variációktól, amelyeket a nyelvtanítás az invariánsok rendszerében foglal össze, és a szabad kifejezéstől, amely a beszélők különböző személyiségéből és egyéni történetéből ered. A heterogenitás a hasonló vagy „azonos” tartalmak különböző módú, alternatív kifejezésmódjaiból származik, amelyeknek valamilyen közösségi kötöttségük van.¹⁴

A nyelvközösséget, illetve a beszélőközösséget a nyelvi interakciók során bemutatott (értvényesített), illetve elvárt normák tartják össze, még hozzá a replikáció, a folyamatos azonosítás (változatlan jóváhagyás) és az alteráló replikáció, valamint az innováció, a változtatás nyelvi praxisbeli műveleteiben.¹⁵ A normák, az orientáló mintarendszerek adják a gyakorlati, intuitív tudás külső (nem individuális) irányító és egyben etikai keretét, közelítik az egyedi nyelvi tudásokat a közös érzék, a *sensus communis* felé, amely közösséget létesít.

Egy nyelvközösség az igen összetett minta- vagy szabályrendszert az ismeret két formájában tartja fenn: hagyományként adja tovább és szokásként működteti a mindennapi praxisban. A nyelvközösség vagy annak részeként a beszélőközösség ilyenformán kettős viszonyban van a nyelvvel: mindkét viszony történésként működteti a nyelvet, a hagyománymondás azonban egy múlt- és jövőtudattal teszi ezt, a szokásmondás ellenben (főképp) jelen idejű történésként.¹⁶ E ponton megmutatkozik a modernizált európai típusú nyelv- és beszélőközösségek egyik jellegzetessége, melyre már a Prágai Nyelvész kör fölhívta a figyelmet (bár akkor talán kissé szűkebb értelemben): az irodalmi nyelvre (a standardra) a polifunkcionalizmus mellett az intellektualizáltság jellemző.¹⁷ A kettősség azt mutatja be, hogy egy beszélőközösség a nyelvet mindig saját cselekvéseinek sorában nyelvi cselekvéseként látja meg, tehát folyamatként (miképp azt Humboldt írta¹⁸), de vagy dominánsan változatlan, megformáltságában (szabályrendszerében) önmagát látszólag változatlanul ismétlő cselekvések folyamataként, vagyis szokásként, vagy pedig olyan folyamatként, amely a múltbeli cselekvések rendszerével valamilyen módon (nagy időbeli léptékekkel mérve) összehasonlítja önmagát, s jövőképet próbál önmagának fölállítani, s így hagyományként tételezi önmagát. A különbség a két mód között fokozatbeli, illetve egyszerre is érvényesülhet. Az egyént a közösségben orientáló nyelvi minták tehát többretegű kötöttségben kapják meg érvényüket: nyelvi konkretizálásuk általánosan közösségi és speciálisan kulturális.

¹⁴ Lásd Labov 1982: 17kk; vö. Langacker 1987 képiség fogalmával.

¹⁵ Részletesen lásd Croft 2000.

¹⁶ Vö. Sapir 1985.

¹⁷ Ezt dolgozta ki Havránek 1964.

¹⁸ Lásd Humboldt 1985.

3. ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

A magyar nyelv és nyelvközösség ezredfordulós helyzetét bemutató általános keret-meghatározás szerint az a kommunikációs rendszer, amelyet a magyar anyanyelvűek saját nyelvközösségük és nyelvük lényegeként létrehoznak és működtetnek, autopoietikus és önreflexív módon, a kultúra részeként. Megjegyzendő, hogy a téma egyúttal a leírás közege is: a nyelvről és nyelvközösségről annak részeként lehet nyilatkozni. Ez a hermeneutikai kör megkerülhetetlen, de tudata lehetővé teszi a tárgyas beszédet.

A magyar nyelvközösség ezredfordulós nyelvi helyzetét multi- és interdiszciplináris elméleti keretben és módszertannal lehet megközelíteni. A kutatás szükségképpen inter- és multidiszciplináris. A leírásban a tág értelemben vett nyelvtudomány mellett fontos szerepet játszik az antropológia, a történettudomány, a művelődéstörténet, a kultúratudomány, metaszinten a hermeneutika, a történeti szemantika. E társtudományokat a funkcionális elméleti alapozás fogja össze. A harmonizálás alapja az a belátás, hogy a nyelv nem pusztán eszköz, hanem a közös jelentésképzésnek, az ezen alapuló megértésnek, vele együtt a megismerésnek, továbbá a közösséget létrehozó és összetartó kommunikációnak és az ezekkel kapcsolatos szimbolikus értékeknek a közege, az emberi leképezés és cselekvés tartománya. A nyelv soha nem teljesen kész rendszer, azt a beszélők az egyes nyelvi események során részben újraalkotják, kissé megváltoztatják, a helyzethez igazítják, nagyobb részt pedig ismétlődő módon megerősítik változatlan voltában.¹⁹ A jelen leírás nyelvtudományi kerete a használati alapú nyelvtudomány, amely a rendszer és a használat egységét állítja,²⁰ mert a beszélők számára természetes ez az egység.

Egy közösséget, kultúrát, mint minden összetett és időben történő, működő rendszert a hálózatelvvel lehet a legautentikusabban megközelíteni. A hálózatelv biztosítja a rendkívül komplex jelenségkör tárgyilagos leírását, a túlzóan idealizáló általánosítások és az egyedi példákban való elmerülés elkerülését.

Az eltérő tudományágakat és azok nem azonos elméleti keretben és módszertannal elért eredményeiket csakis egy szélesebb hermeneutikai megközelítésben lehet összefogni. Ennek a lényege a hálózatszerűen egymásba kapcsolódó kisebb közösségek, nyelvi és kulturális csoportok, ideológiai és hagyományközösségek önalkotó (autopoietikus), önreferáló, emergens jellege.²¹ Az a jellemző, hogy a különböző struktúrákhoz tartozó, azokban cselekvő ember és közösség más egyénekhez és közösségekhez is kapcsolja tevékenységét, ezáltal saját egzisztenciáját a mások számára értelmes cselekvésben, a mások megértésében és az önmegértés-

¹⁹ Lásd például Humboldt 1985; Eco 1984; Croft 2000.

²⁰ Részletesen kifejtve és megindokolva vö. Kemmer – Barlow 2000; Langacker 1987; Tomasello ed. 1998.

²¹ Vö. Luhmann 1998.

ben valósítja meg.²² Az általános hermeneutikai keretben minden tudományág a maga nézőpontjából adja a teljes képhez saját, a többiek nézőpontjából is érthető(vé váló) eredményeit.

A különböző tudományágak eltérő tudományos elméleti keretekkel és módszertanokkal közelítik meg a jelen témakört. Azonban mindegyik közös abban, hogy a tudomány:

- egzakt (vagy egzaktnak tekintett) adatok gyűjtése, feldolgozása, rendszerezése és értelmezése (például a népesedési, népszámlálási adatok és a nyelvközösség viszonyában),
- empirikus adatok alapján elvont rendszerek modellálása, leírása (például a nyelvközösség, a társadalom, a nemzet vagy a nyelv esetében),
- értelmező feldolgozás (például a nyelvértelmezések, nyelvvideológiák vagy a szépirodalom kapcsán).

Ezeknek a kutatási módoknak a harmonizálása látszólag komoly nehézségekbe ütközik. Azonban az összhang, vagyis az összetett kép megalkotása nemcsak fontos, hanem lehetséges is, mert:

- ugyanazt a jelenségekört különböző nézőpontokból közelíti meg a leírás,
- mindegyik megközelítés esetében a leírás elméleti és módszertani kereten alapul,
- az egyes leírások kiegészítik és átfedik egymást.

A magyar nyelv és nyelvközösség helyzetét bemutató áttekintés adatokkal dolgozik. Ugyanakkor számos olyan területe van a kérdéskörnek, amelyről nincs adat, vagy csak részleges, hiányos ismeretekkel rendelkezik a kutatás. Ezeket a helyeket az egyes fejezetek jelzik. Az áttekintésnek az az egyik célja, hogy a fehér foltokat jelezze, a kutatások további lehetséges és szükséges irányait megnevezve.

4. A KÖTET SZERKEZETE

A *magyar nyelv jelene és jövője* kötet elsőként a teljes áttekintés fogalmi közegét vázolja: a nyelv és nyelvközösség értelmezését és vizsgálatának módszertanát. A második rész a magyar nyelvet és nyelvközösséget európai környezetében mutatja be, kitérve általános tényezőkre, a nyelvi jogi helyzetre, valamint nemzetre, állam, nyelvközösség viszonyára. A harmadik rész a magyar nyelvközösség belső szerkezetének és működésének lényeges összetevőit részletezi (például a népesség alakulását, a kommunikációs rendszert, a külső régiók helyzetét és kapcsolatát az anyaországgal, a nyelvjárásokat és a standardot). A negyedik rész a nyelvhasználat jelentős in-

²² Összefoglalja Luckmann 1992.

tézményes színtereit jellemzi (ilyen a nyelvi kapcsolattartás, a határon túli magyar nyelvű közigazgatás, a számítógépes kommunikáció, az iskola határon innen és túl). Külön fejezet foglalkozik a magyar irodalom nyelvi alakulástörténetével, a magyar nyelv külföldi megismertetésével és a nyelvi tervezéssel. Az összefoglalás a közeljövő meghatározó kérdéseit summázza.

*

A szerkesztő köszönetet mond a szerzőknek közreműködésükért. Mindannyian önzetlenül vállalták fejezetük kidolgozását egy olyan munkában, amely mögött nem állt külön pályázat. Az áttekintés létrehozását támogatta a Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és Lovász László, az MTA elnöke. Az egyes fejezetek elkészítését számos kutató segítette, közülük kiemelendő Kontra Miklós, aki több fejezethez adott fontos tanácsokat.

IRODALOM

- Bartsch, Renate 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Chambers, Jack K. 1995. *Sociolinguistic Theory. Linguistic Variation and Its Social Significance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman.
- Eco, Umberto 1984. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold. Second edition.
- Havránek, Bohuslav 1964. The Functional Differentiation of the Standard Language. In Paul L. Garvin (ed.): *A Prague School Reader*. Washington: Georgetown University Press. 3–16.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In *Válogatott írásai*. Európa. 69–115.
- Hymes, Dell 1974. *Foundations in Sociolinguistics*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kosáry Domokos 2003. *Magyarország Európában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Labov, William 1972. The Isolation of Contextual Styles. In *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia. 70–109.
- Labov, William 1982. Building on Empirical Foundations. In W. P. Lehmann – Y. Malkiel (eds.): *Perspectives on Historical Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 17–92.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Luckmann, Thomas 1992. *Theorie des sozialen Handels*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 2015. *Der neue Chef*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Milroy, Lesley 1980. *Language and Social Networks*. Oxford: Basil Blackwell.
- Mioni, Alberto M. 1987. Domain. In U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier (eds.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Vol. I. Walter de Gruyter. Berlin, New York. 170–178.
- Romaine, Suzanne 1982. What is a Speech Community. In S. Romaine (ed.): *Sociolinguistic Variation in Speech Communities*. London: Edward Arnold. 13–24.
- Sapir, Edward 1985. *Selected Writings in Language, Culture and Personality*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 289–309.
- Szathmáry Eörs – Maynard Smith, John 2012. *A földi élet regénye. Az élet születésétől a nyelv kialakulásáig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi Értekezések 144. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2008. *Origins of Human Communication*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tomasello, Michael (ed.) 1998. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

A NYELV KULTURÁLIS, IDEOLOGIAI ÉRTELMEZÉSEI

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. A NYELVÉRTELMEZÉSEK, NYELVI IDEOLÓGIÁK JELENTŐSÉGE

A nyelv – éppen, mert az ember legközvetlenebb tudásának és közösségi létének összetevője – állandóan értelmezések, vélekedések, ideológiák tárgya. A nyelv ön-reflexív értelmezései fontosak egy nyelvközösség önfenntartásában, akár elfogadja azokat az adott korban a tudományos leírás, akár nem. Az értelmezések, ideológiák legnagyobb része nem a tudományos leírásból ered, hanem alapvetően a beszélő ember megfigyeléseiből, valamint az azokra adott válaszokból. E „népi kategorizációs” vélekedéseket a nyelvtudomány egyes irányzatai, kellő gondolati rokonság esetén, hajlamosak becsatornázni a nyelv tárgyilagosaabbnak szánt leírásaiba is. Az ezredfordulón a magyar kultúrában és nyelvközösségben a nyelvértelmezések és nyelv-ideológiák bőséges gazdagsága ismerhető meg. Az alábbiakban a magyar nyelvnek azokról az értelmezéseiről lesz szó, amelyek vagy nem tudományosak, vagy tudományos eredetűek, de kilépnek a tudományos diszkurzusból, és a tágabb kulturális nyelvmagyarázatok közegeiben kapják meg érthetőségi feltételeiket, ideológiaként.

A nyelv ideológiai értelmezéseinek áttekintése előtt érdemes az ideológia általános értelmét röviden tárgyalni.¹ Az ideológia hiedelmek, vélekedések, magyarázatok összefüggő gondolati, eszmei rendszere, amely a világ valamely részét meghatározott nézőpontból, értékrendszer szerint és céloknak megfelelően mutatja be. Az ideológia egy adott csoport, közösség más csoportokhoz való viszonyát artikulálja, gyakran rejtett céljainak és érdekeinek megfelelően. Az ideológia nem teljes világnézet vagy létértelmezés, inkább az életvilág egy részletének igazságként („teljes igazságként”) bemutatása. Az ideológiák a plurális társadalmakban és kultúrákban nagy szerepet játszanak a politikai, gazdasági és szociokulturális viszonyok alakításában.

A nyelvi ideológiák a nyelvekkel kapcsolatos hiedelmeket, vélekedéseket, magyarázatokat tartalmazzák és hirdetik. Mivel az emberek beszélnek, saját szövegeiket társas közegben formálják meg, illetve mások beszédét hallgatják, igen össze-

* A fejezet az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatása keretében készült.

¹ Ehhez lásd Eagleton 1991; Hawkes 2003; Duncker 2006; Minogue 1985; Rosa – Burdick 2016.

tett nyelvi tudás és kommunikációs tapasztalatok birtokában, a dinamikus, időben történő nyelvi tevékenység során reflexív és értékelő műveleteket is végrehajtanak. Vagyis a beszélőknek általában van véleményük saját és mások nyelvi tevékenységéről, a nyelvi potenciálról, a változatokról, a megvalósulás módjairól, tágabban pedig a nyelv általános természetéről és saját anyanyelvük jellegzetességeiről, értékeiről és funkcióiról, helyességről és hibákról. A motivációk, célok és elvárások rendszere többek között nyelvi ideológiákban formálódik meg. A nyelvi ideológia az adott nyelv meghatározott nézőpontú és célú bemutatása, ábrázolása. Például nyelvi ideológiák küzdenek a nyelvi helyességet és a nyelvi szabadságot abszolút értékként tételező álláspontok között, a nyelvi gyakorlatot és a kommunikációs feltételeket többnyire figyelmen kívül hagyva.

A nyelvi ideológiák számosak, általában a világban és a magyar kultúrában is. Lanstyák István enciklopédikus összefoglalásában² a nyelvi ideológiáknak szinte burjánzása tapasztalható, mintha a nyelvtudományi nyelvértelmezések is ideológiákként tűnnének föl. Bodó Csanád munkája³ a nyelvi ideológiákat egy szociolingvisztikai vizsgálatsorozat keretében közelíti meg, főképp Kroskirty leírása⁴ alapján. Kroskirty és nyomában Bodó a nyelvi ideológiáknak a főtebb már részben említett funkcióit emelik ki: a csoportérdek, az önazonosítás, az eltérő tudatossági szint tényezőit, valamint azt a kapcsoló szerepet, amelyet a nyelvi ideológiák „a társadalmi struktúrák és a beszélés formái között” betöltenek.⁵ A nyelvi ideológiák leírásában a közelmúltban egy fő tényező kerül előtérbe: a hatalomé. Azé a hatalomé, amely a nyelvi ideológiák révén egyes társadalmi csoportok hatalmi, hegemon helyzetét támogatja, más csoportok rovására. E tényező a nyelvi standard ezredfordulás, általános antropológiai megítélésben mutatkozik meg leginkább.⁶ Mégis, nem minden nyelvi ideológia egyetlen vagy közvetlen célja valamely nagyobb közösség (társadalom, állam, nyelvközösség) hegemon irányítása.

Az ideológia és a nyelvi ideológia önmagában vett jellemzése azonban kevés, mert az emberi cselekvés és megismerés soha nem magában szemléli a jelenségeket, hanem mindig észlelhető vagy hozzárendelhető összefüggéseikben.⁷ Mindennek megfelelően a nyelvre adott magyar reflexióknak két, egymással összefüggő tágabb közegük volt és van: *a)* a világról való ismeretek általános, gyakran ideologikus jellegű kerete, *b)* a nyelvről, valamint a nyelv és a kultúra összefüggéseiről kidolgozott általános, európai ismeretek közege. Az *a)* pontban jelzett tényező elsősorban nem tudományos ismereteket tartalmaz, hanem a mindennapi tapasztalatokból katego-

² Vö. Lanstyák 2015a.

³ Lásd Bodó 2016.

⁴ Kroskirty 2000.

⁵ Vö. Bodó 2016: 12.

⁶ Ehhez lásd Milroy–Milroy 1985; Milroy 2001; Gal 2006; Mar-Molinero–Stevenson (eds.) 2006. Lásd még a jelen kötetben A magyar standard helyzete című fejezetet.

⁷ Erre lásd Eysenck–Keane 1997; Langacker 1987.

rizálódó és gyakran sztereotipizálódó ismereteket. A népi kategorizáció, a prototípuselv szerinti megismerés⁸ a hétköznapi tapasztalatokra épül, és az így létrejövő ismeretek közösségi, konvencionált ismeretek, a közösségi kultúra keretében kapják meg az általánosabb értelmezésüket. A népi kategorizációs tudás mindig kölcsönviszonyba kerül a tudományos megismeréssel. A megismerés történeti koronként változik, és hat a már működő diszkurzusrendekre és sztereotípiákra.⁹ A konvencionált tudás gyakran ideologikus formában mutatkozik meg: a csoport saját eszmérendszerét ideológiai alapon, de morális, filozófiai, tudományos vagy vallásos igazsággént jeleníti meg.¹⁰ Az ideológia történeti jelenség.

A *b)* pontban jelzett tényező az európai (a 20. századtól kezdve nemzetközi) nyelvtudományi megközelítéseket tartalmazza. A nyelv nyelvészeti leírása és filozófiai, művelődési keretű értelmezése ismeretes módon az ókori görög–latin nyelvismeretekből alakult ki, majd a 18. század második felétől kezdve a nyelv és a nyelvek rendszerszerű leírása került előtérbe, többféle bölcseleti és metatudományos keretben. Ez a történetileg alakuló diszkurzív rend megkerülhetetlen viszonyítási tartományokat adott a magyar nyelv mindenkori feldolgozásához.

A magyar kultúrában a nyelvi ideológiáknak több, tartalmi irányultságok szerinti jellegzetes csoportja alakult ki az ezredfordulóra.

Lényegi természetére összpontosítva az egyik felfogás szerint a nyelv csupán eszköz, a másik felfogás szerint a nyelv szubsztancia, lényeg, amely az emberi megismerés és az akár transzcendens elemeket is tartalmazó emberi kapcsolat létrehozója, nem csupán közege.

A nyelvértelmezések egy másik fontos tényezője a történetiség általános kérdése, valamint a történeti alakulás iránya. Egy nézet szerint a nyelv mindenkori „kész” állapota egyfajta abszolútumként érvényesül, a beszélő egyén és közösség nem változtathat rajta, annak ki van szolgáltatva. E felfogás egyik változata minden nyelvi változást romlásnak tart. Egy másik felfogás a történeti tragikumközpontú nézet, e szerint a magyar nyelv külső erők által üldözött, magányos és minőségében is egyedülálló lényegi rendszer. A magyar nyelv ekkor azonosul a magyar nyelvet beszélők közösségével, közvetlenül a magyar nemzettel, így annak tragikusan értelmezett történetével. A harmadik jellegzetes álláspont a strukturalista, értékhárító, közömbös értelmezés: az eszközfelfogásból kiindulva eszerint a nyelvnek nincsenek szubsztanciális közösségi, kulturális összefüggései, ezért története sem lényeges, a nyelv lényegét nem érinti.

A harmadik jellegzetes irány a helyesség és a hatalom felől közelíti a nyelvet. Itt a szemben álló felek egyike a helyességet (származzon annak megállapítása bárhonnan) abszolút értéknek és kategorikus imperatívusznak tekinti és terjeszti, míg egy

⁸ Vö. Taylor 1991; Eysenck–Keane 1997.

⁹ Lásd Foucault 1991, 2000.

¹⁰ Lásd például Barth 1961; Bell 1960.

másik álláspont a nyelvi helyesség (főképp a standard) tételezését és hirdetését a hatalmi elnyomás eszközeként értelmezi, amely ellen küzdeni kíván.

A gazdag értelmezési diszkurzus nagy hányada a koloniális korszak hierarchikus, központilag irányított kommunikációs rendszerében nemigen jutott nyilvánossághoz. 1990 óta a szabadság a nézetek szinte áttekinthetetlen gazdagságát eredményezte, amelyben csak a jelentős támogatottsággal bíró és sokak számára elfogadható nézetek válnak valóban ismertté.

Megjelentek a nyilvánosság előtt azok az ideológiák, amelyeket részben már 1990 előtt is különböző csoportok sajátjukként számon tartottak, műveltek, kidolgoztak és hittek bennük, de többnyire rejtetten, inkognitóban. Másrészt új ideológiák is formálódtak, éppen az új helyzetben: egyrészt a szabadság és az emberi gondolkodás, világertelmezés adta lehetőségeket kihasználva, másrészt az új helyzetre adható válaszok egyes megvalósulásaiként is. Az ideológiák nyelvi, kommunikációs megjelenítésében sokszor uralkodnak az érzelmek, amelyek az aszimmetrikus ellenfogalmak¹¹ elfogadó vagy elutasító viselkedését engedik a megértő társalgás helyett.

A nyelvideológiák egy fontos csoportja a nyelvkritikát helyezi középpontba.¹² E keretben az ideológiailag más vagy szemben álló nézeteket hirdető csoportok nyelvhasználatának, szemantikájának bírálata történik, nemritkán kölcsönösen. A nyilvánosságban a szemantika valamely csoport általi uralása a nyilvánosság befolyásolásának egyik fő eszköze.

A nyelvideológiák szorosan összefüggnek a közösségi szemantika változataival,¹³ a világnézeti kérdésekkel és vitákkal, valamint a nyelvhez való jog különböző változataival.¹⁴ A nyelvi diszkrimináció, az anyanyelv használatának korlátozása, az anyanyelvváltozat (a vernakuláris) megbélyegzése a magyar nyelvközösség nyelvi tevékenységének is része, amely 1990 után felszínre került, és egyes esetekben fölerősödött. A nyelvi jogok körüli viták erősen alakítják a magyar kultúrát, mind belső tekintetben, mind a határon túli magyar kisebbségek ügyében.

2. 20. SZÁZADI MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI NYELVÉRTTELMEZÉSEK

A nyelvértelmezés az itteni áttekintésben nem nyelvtudományi nyelvelmélet, hanem annál tágabban a nyelv metatudományos szintű meghatározása, a nyelvet beszélő egyén és közösség, valamint kultúra viszonyában kifejtve. Ennek az értelmezési szintnek elsősorban filozófiai, eszme- és művelődéstörténeti közege volt és van. A nyelv mindenkori nyelvtudományi, nyelvelméleti meghatározását ebben a tágabb

¹¹ Koselleck 2003a.

¹² Fairclough 1995.

¹³ Ehhez lásd Luhmann 1998: 866–1150.

¹⁴ Vö. Skutnabb-Kangas – Phillipson 1994; Kontra et al. eds. 1999; Andrassy 2012; Juhász 2012.

közegben lehet bemutatni, mert ebben a tágabb közegben valósul meg.¹⁵ A magyar nyelvtudományban érvényesülő következő nyelvelméletek játszottak fontos szerepet.

Az újgrammatikus iskola a pozitívizmus természettudományos módszertanát alkalmazta a szellemtudományokra is. A nyelv így egyrészt szigorúan zárt szabályrendszerként jelent meg a leírásban, amelyben a rendszer elemei a szabályos történeti változások során kapják meg helyüket és státusukat. Másrészt a nyelv egy történetileg értelmezett, fejlettségi szint szerint elképzelt hierarchikus tipológiai rendszerben valósul meg a tényleges nyelvekben, amelyek egyúttal egy-egy nép (népkarakter) közvetlen kifejezői is. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond és számos további magyar nyelvész munkásságára nagy erővel hatott ez a felfogás.¹⁶ Ez az eszmekör motiválta – egyebek mellett – azt a szintéziskísérletet, amely a magyar népnyelv és az irodalmi nyelv egységes szemléletét kívánta megvalósítani, egyszerre a tiszta magyarság népi (ősi, paraszti) és magas kultúrájú összetevőjének elismerésével, összekapcsolásával. Az így jellemezhető nyelvértelmezés máig nagy hatással van a magyar kultúrában.

A strukturalizmus, amely eredeti, Saussure-féle kidolgozásában főképp Gombocz Zoltán által vált ismertté, pozitívista, újgrammatikus alapokról nőtt ki. A nyelvet az egyéntől független rendszernek tekinti, amely a közösségi tudás részeként létezik. Ez a magyarázat, számos további tényezővel, a magyar nyelvtudományban több szellemtudományi irányzatot is erősített. Egyrészt összekapcsolódott az újgrammatikus hagyománnyal, például Pais Dezső, Bárczi Géza munkásságában.¹⁷ Ez az irányzat a magyar nyelv beszélőktől független, történeti szabályok révén kialakult, cselekvőként metaforizált rendszerét összekapcsolta a magyar kultúra, elsősorban a történeti magyar népi kultúra jellemzőivel. A magyar nyelv ekképp rendszertörténetében ragadható meg, amely a magyar kultúra leképezésében (kifejezésében) mind tökéletesebb kidolgozottsági szintre jut. A célelvű folyamat vége a standard (az irodalmi nyelv) kialakulása és tökéletessé válása, valamint a teljes nyelvközösségre kiterjedése. A központi fogalom az egységesülés, történeti és jelen idejű szempontból is. Miközben a teljes nyelvközösség homogén képzete uralta ezt a felfogást, a standard és a nyelvjárások egyidejű megléte és ellentmondásos értékelése (a nyelvjárás egyszerre alacsonyabb státusú változat és a tiszta magyar nyelvi hagyomány őrzője) nagy feszültséget hagyott feldolgozatlanul.

A strukturalizmus egy másik ága, amely elsősorban az amerikai deskriptív iskola, például Bloomfield elméletére támaszkodott, lényegében nem foglalkozott a nyelv- vagy beszélőközösség kérdésével.¹⁸ A nyelv zárt rendszerének szinkrón ter-

¹⁵ A nyelvészet tudományelméleti kérdéseire lásd Kertész 2001 további szakirodalommal, továbbá Chomsky 1994; Langacker 1987; Harder 2007.

¹⁶ Lásd például Simonyi 1905.

¹⁷ Vö. Pais 1953; Bárczi 1963, 1974.

¹⁸ Vö. Bloomfield 1933; Antal 1964.

mészettudományos leírása a nyelvet függetlenítette az azt beszélő közösség(ek)től és a kultúrától. Itt maga a közösséget és a beszélő embert uraló struktúra került a magyarázó figyelem középpontjába. Ezáltal a nyelv- és kultúraspecifikus tényezők eredendően háttérbe szorultak, vagyis sem a közösség, sem az egyén nem lett lényeges tényező. A strukturalizmusnak ez a felfogása jellegzetesen késő pozitivista, modernizációs termék.

A generatív grammatika ismeretes módon egy sajátos kettősséget állított fel: a nyelv alapvetően az egyén nyelvi tudása, mert az az öröklött nyelvi kompetencián (a grammatikailag jól formált mondatok létrehozásának és felismerésének képességén) alapul. Az egyéni kompetencia azonban egyetemes, mert minden ember azonos mentális képességekkel születik. A generatív nyelvtan a mindig egyenlő egyént és az egyetemes emberiséget kapcsolta össze, a felvilágosodásból származó jellegzetes eljárással, megtámogatva azt a kartézianus logikai igazságfogalommal.¹⁹ Ez az elmélet a magyar nyelvtudományban az amerikai deskriptív eredetű strukturalizmus eszmekörét viszi tovább, amennyiben a magyar nyelvben az egyetemes jellemzőket keresi.

A magyar nyelvtudományra évtizedeken keresztül alig hatott a funkcionális nyelvészet. A Prágai Nyelvész kör vagy az 1950-es évektől kidolgozott brit funkcionális irányzat szinte nyom nélkül maradt, a néhány karakteres eredmény²⁰ ellenére. A funkcionális nyelvészet az 1990-es évektől van jelen a magyar nyelvtudományban is. A funkcionális kognitív nyelvészet használati alapú: a nyelv elsősorban konceptuális és szemantikai szerkezeteken alapul, a jelentés tapasztalatokból absztrahált és sematizált kategória, a sematikus jelentésszerkezetekből alakulnak ki a morfoszintaktikai szerkezetek.²¹ A nyelv csak részben egyetemes, minden nyelv részben egy kultúrához, az e kultúrát folyamatban alkotó közösséghez tartozik, mert a világ jelenségeinek megismerésében és azok nyelvi leképezésében különböznek az egyes közösségek, az egyezések mellett is. A kategorizáció legalább részlegesen „népi”, azaz nem tudományos, nem a priori logikai eredetű, ezért a nyelvi variabilitás egyszerre köthető az egyénhez, a beszélőközösséghez, a nyelvközösséghez és általában az emberhez. A funkcionális kognitív nyelvészet visszahumanizálja a nyelvet a tudományban, Humboldt szellemében.²² A magyar művelődéstörténetben és nyelvtudományban a funkcionális szemlélet egyik kezdeményezője Kazinczy Ferenc volt, modern kori első művelői közé tartozott Karácsony Sándor és Mészöly Gedeon.²³ Karácsony prekognitív nyelvmagyarázata a népi, közösségi tapasztalat bizonyos eljárásait hozta kapcsolatba a nyelv (a magyar nyelv) jellegzetes jelentésszerkezeteivel, grammatikai

¹⁹ Chomsky 1995.

²⁰ Lásd Péter 1976.

²¹ Vö. Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008.

²² Humboldt 1985.

²³ Karácsony 1938; Mészöly 1982.

formáival. Mészöly Gedeon szótörténeti magyarázataiban, etimológiáiban a népi, paraszti megismerés feltételeit kapcsolta össze a szójelentések alakulástörténetével. E korai kezdeményezések arányos összhangot tételtek föl az egyetemes és a kultúraspecifikus, népi, nemzeti jellegzetességek között.

3. A NYELVI IDEOLÓGIÁK FŐ JELLEMZŐI

Miközben a nyelv nyelvtudományi értelmezései csak szűkebb körben ismertek, bár az iskolai tankönyvek e felfogásokat hatékonyan képesek terjeszteni folklorizálódott változatban, a tágabb, kulturális alapú nyelvmagyarázatok jobban beépülnek a magyar anyanyelvűek tudásába. A kulturális alapú nyelvmagyarázatok a kultúra több területén alakulnak ki és képezik részét a diszkurzusrendeknek. Ezekből – összhangban az előző pontban jelzett nyelvelméletekkel – a következő tényezők emelendők ki.

3.1. Alighanem az egyik legrégebbi kérdés a nyelv eszköz vagy szubsztancia volta. Egy jellegzetes vélekedés a nyelvet az egyén számára készen adott közlő eszköznek tekinti, olyan dologszerűen metaforizált entitásnak, amely a változás, a változtatás és a további tanulás szüksége nélkül a beszélő rendelkezésére áll, csakúgy, mint egy golyóstoll vagy egy ajtókilincs. A beszélő kifejezi kész gondolatait a megfelelő nyelvi eszközök felhasználásával, anélkül hogy a nyelv elvontabb rendszerének bármely részére figyelmet kellene fordítania. E felfogás tétlen beszélőt és közösséget feltételez, amelyek ki vannak szolgáltatva a nyelvnek. Az eszközszemléletet erősítette és erősíti az összes formális nyelvelmélet, így a strukturalizmus, a generatív és posztgeneratív irányzatok, továbbá a retorika. A retorika a nyelvi szerkezetek kész rendszerére épít, a formális nyelvészet pedig a nyelvi rendszer feltételezett formális logikái alapjaira. Az eszközszemléletet a filozófiai racionalizmus támogatja.

A nyelvet szubsztanciaként, lényegként értelmező nézet azt állítja, hogy a nyelv az emberi tevékenység, méghozzá az alkotó, dinamikus cselekvések sorának a része. A nyelv és a nyelvet beszélő ember kölcsönhatásban állnak, egymást alakítják, egymást hozzák létre. Az ember azáltal személyiség, hogy beszél, részben egyedi, részben közösségi módon, a nyelv azáltal nyelv, hogy a beszélők a beszédben részlegesen mindig újraalkotják. A nyelv elválaszthatatlan a cselekvéstől, a kettő elválaszthatatlan a megismeréstől. E hermeneutikai alapú nézet egyik modernizációs kezdeményezője Wilhelm von Humboldt volt.

3.2. A nyelv fő funkciója mellett a nyelvértelmezések egy másik fontos tényezője a történetiség általános kérdése. Általános evidencia, hogy a nyelv változik, tehát története van. A történetiségnek többféle magyarázata él a magyar művelődésben, eszmetörténetben.

Egy nézet szerint a nyelv mindenkori „kész” állapota egyfajta abszolútumként érvényesül, a beszélő egyén és közösség nem változtathat rajta, annak ki van szolgáltatva. Ezért a nyelv történetisége tudományos kérdés. E felfogás egyik kiágazása minden nyelvi változást romlásnak tart, és vissza kíván állítani egy vélt vagy valós korábbi történeti állapotot mint abszolút, maradéktalanul jó nyelvi rendszert. A magyar nyelvtudományban az újgrammatikus és a korai, Saussure-féle strukturalizmus művelői hirdetik ezt.

Egy másik felfogás a történeti tragikumközpontú nézet. Ennek fenntartói a magyar nyelvet külső erők által üldözött, magányos és minőségében is egyedülálló lényegi rendszernek tekintik. A magyar nyelv ekkor azonosul a magyar nyelvet beszélők közösségével, közvetlenül a magyar nemzettel, így annak tragikusan értelmezett történetével. A hagyomány nem hagyománymondás, hanem rögzített állapot. E magyarázat szoros kölcsönviszonyban áll az előzővel.

Harmadik jellegzetes álláspont a strukturalista, értékharító, közömbös „liberális” értelmezés. Az eszközfelfogásból kiindulva eszerint a nyelvnek nincsenek szubsztanciális közösségi, kulturális összefüggései, ezért története sem lényeges, a nyelv lényegét nem érinti.

A történetiség megkerülhetetlen tényezője az irányultság elfogadása vagy tagadása.²⁴ A nyelvet kész abszolútumként tételező elmélet a nyelv megvalósulásának történetét szemléli, amelynek során a nyelv megmutatja, kiteljesíti önmagát, időtlen, örök tényezők révén. A történeti tragikumközpontú nézet szerint a magyar történelem, így a magyar nyelv története mint teleologikus folyamat a vég elérését célozza. Ez a vég a teljes függetlenség, tisztaság, érintetlenség, minden külső hatás kizárása, az önkiteljesedés, az üldözöttség utáni végső állapot, e világi eszkaton. A strukturalista felfogás elhárítja a történeti irányultság gondolatát.

3.3. A magyar nyelvvel kapcsolatos vélekedések, értelmezések egyik legfontosabb területe a történeti eredet kérdésköre. Több különböző eredetelbeszélés terjedt el vagy erősödött meg az elmúlt évtizedekben. A finnugor (uráli) nyelveredeztetés tudományos megalapozottsága mellett a következő eszmék terjedtek el: *a)* a török eredet vagy rokonság, *b)* a koreai, japán rokonság, *c)* a sumér rokonság. Mindezt megfelelnek azok a nézetek, amelyek a magyar nyelvet nem történeti eredményként, hanem történeti forrásként tételezik, amelyből számos további – többek között európai indoeurópai – nyelv „származott”²⁵.

Ezek a nézetek valójában tágan fogják fel a nyelvet, elsősorban szerzőik által vélt vagy azonosított kulturális és történeti jellemzőkre összpontosítanak. Sőt, még szélesebb fogalmi közegekben a magyar nemzeti közösség kereszténység előtti mitologikus jellegű történetének alapelemeként fogják fel a magyar nyelvet. Közös jellemzőjük

²⁴ Vö. Bultmann 1994.

²⁵ Ezekre lásd például Kiss 2006; Varga 2007, 2008.

a mítoszi eredet, a nyelv mélyszerkezeiteiben megőrzött ázsiai kultúra és gondolkodásmód, a modern európai civilizációtól való érintetlenség, tisztaság. Az ekképp felhasznált tényezők adatolása, igazolhatósága, evidens jellege többnyire vagy teljes mértékben hamis, vagy félreértelmezés és nem autentikus felhasználás áldozata.

Az itt röviden jelzett nyelvmagyarázatok, pontosabban a magyar nyelv magyarázatai nem elsősorban naivitásukkal, nyelvészetileg igazolhatatlan történeti és etimológiai levezetésekkel tűnnek ki, hanem azzal a szellemi törekvéssel vagy hiedellel, amely a magyar nyelvet s vele együtt a magyar kultúrát különlegesnek és kivételesen magas színvonalúnak tekinti. Vitathatatlan a magyar nyelv egyedisége, ám ez az egyediség minden nyelvre érvényes. Sem a magasabbrendűség, sem az alacsonyabbrendűség nem igazolható.

A magyar nyelv kétségkívül különbözik az indoeurópai nyelvektől, de „idegenségét” feltételezni vagy hangsúlyozni túlzás. A honfoglalás óta eltelt tizenegy évszázad az areális nyelvi jelenségek kialakulásában azt mutatja, hogy a nyelvi és kulturális kölcsönhatások inkább közelítést eredményeztek a kontaktusjelenségekben, amelyekben a magyar nyelv nem egyoldalúan befogadó vagy elszenvedő, hanem egyszerre befogadó, alkotó és átadó, miképp a többi érintkező nyelv is. A távolibb nyugat-európai kulturális tekintélyi központok és nyelvek (a latin, a francia, a német és az angol) erős hatással vannak a magyar nyelvre és kultúrára, miközben a gyarmatosító oszmán-török és szovjet-orosz nyelvi hatás elenyésző volt a teljes érvényű történeti katonai és politikai leigázottság ellenére.

3.4. A nyelvi ideológiák egy másik csoportja a hatalom felől közelíti meg a nyelvnek, valamint a nyelvváltozatok és a beszélők viszonyának kérdését a magyar kultúrában. Itt a közvetlen hatalmi szándék az elsődleges, az, hogy egy-egy ideológia képviselői milyen érvekkel, milyen módon és hatalmi eszközökkel igyekeznek más társadalmi csoportokat vagy teljes társadalmakat és nyelvközösségeket irányítani nyelvhasználati és nyelvértelmezési területeken.

A fent bemutatott, részben történeti, részben ma is eleven eszmei irányzatok feldolgozásával legalább két olyan jellegzetes ideológia hozta létre diszkurzusrendjét, amely nagyon erőteljes véleményt nyilvánít a magyar nyelv státusa, értékei, a magyart beszélők közössége és a magyar nyelvről másként vélekedők tekintetében.

Az egyik irányzat a „nacionalizmus” ideológiáját utasítja el, saját, kritikai ideológiájával.²⁶ Ez az önmagát liberálisnak tekintő ideológia a következőket tartalmazza: *a)* tagadja a nemzet és a nyelv természetes kapcsolatát, *b)* az e kapcsolat meglétét hirdetőket eleve más közösségeket támadó nacionalistáknak tekinti, úgy véli, hogy a nemzeti nyelv bármiféle felfogása eleve más nyelvek és népek elnyomására irányul, sőt azon alapul, *c)* anakronisztikusan ezredvégi fogalomértelmezéseket alkalmaz 19. századi és későbbi történeti jelenségekre.

²⁶ Például Maitz 2006; Sándor 2001, 2006.

A hatalom nézőpontjából felépülő ideológiák egy másik iránya a standard nyelv-változat meglétét lényegében kizárólag az elnyomás, a megbélyegzés eszközének tekintti. A standard funkciói meglehetősen általánosak,²⁷ de megvalósításuk és tényleges működésük erősen függ az adott nyelv és változatai történetétől, a standardot kialakító és alkalmazó nyelvközösség szociokulturális históriájától és jelen idejű tulajdonságaitól, kommunikációs hálózatától. A standard diszkriminatív használata a használatól ered, nem a nyelvváltozattól. Ezért a standard egyetemes hatókörűnek szánt dekonstrukciója²⁸ ideológiai alapú kísérlet, amely kettős viszonyrendszerben történik. Egyrészt a standardot száműzni kívánók nézeteiket általában standard nyelvváltozatban közlik, vagyis önmaguknak ellentmondva fenntartják a standardot. Másrészt az európai nyelvekben az ezredforduló előtt és után bekövetkezett variálódási folyamatok eleve átalakítják a standard kodifikált jellegét, miközben a szabványosított nyelvű szövegek iránti igény meghatározott kommunikációs színtereken nem csökkent, sőt, az elektronikus kommunikáció nagyobb kodifikált pontosságot kíván meg.

Hasonlóan az előzőhöz különösen erős ideológiai alapja van azoknak a nézeteknek, amelyek egyes konzervatív vagy purista nézeteket közvetlenül a rasszizmus vádjával illetnek. Például egy vélemény szerint Karácsony Sándornak a magyar nyelvet jellemző tételei „a leplezett xenofóbia, a fajtisztaság-elmélet utolsó búvóhelyei”²⁹. Egy másik álláspont³⁰ az idegen szavak puristák általi elutasítását az idegen-gyűlölet megnyilvánulásának minősíti. E megnyilatkozások egyes (vélt) ideológiák ellen küzdenek, az ideológiák alóli felszabadítás szándékával, valójában nagyon határozott és szintén egyoldalú ideológiát alkalmaznak: elutasítják egyes ideológiák közösségi tudatalakító tevékenységét, miközben maguk is meg akarják változtatni a társadalom gondolkodását.

A másik oldalon egy szellemi irányzat a magyar nyelv örök veszélyeztetettségét hirdeti, a maga érzelm- és érdekevezérelt ideológiai keretében, önmagát nemzetinek nevezve.³¹ Ez az eszkatologikus tökéletességre irányulást a tragikus sorssal vagy a történetiségről leválasztott, időtlen nemzeteszmeivel összekötő nemzeti ideológia a következőket tartalmazza: *a)* elutasítja a nyelvi variabilitást, *b)* kétségbe vonja a nyelvi kreativitást, *c)* lényegtelennek vagy értelmezhetetlennek tartja az alkotó egyén és a nyelv viszonyát, *d)* kizárólag a nemzeti közösségben értelmezi a nyelvet. A saját ideológiájától eltérően vélekedőket megkülönböztetés nélkül *a)* nemzetellenesnek tekint, *b)* minden külső vagy idegennek vélt nyelvi hatást közvetlenül egy általános magyar nemzet- és nyelvellenes támadás részeként értelmezi. A nemzeti pers-

²⁷ Vö. Garvin 1998.

²⁸ Lásd Lanstyák 2015b; Gal 2006; Milroy 2001.

²⁹ Nádasy 2006: 54.

³⁰ Kálmán 2007.

³¹ Lásd például Czákó 2016; Czákó – Juhász 2010; tudományos keretben Bárczi 1974.

pektíva egyetemessé tétele alapvetően nem kifelé támadó, hanem befelé védekező, lényegében csak igen–nem feleleteket elfogadva, ez utóbbiban megegyezve liberális ellenpárjával. A tapasztalati tér és a történetileg meghatározott elváráshorizontok lehetséges változatai ebben az ideológiában az időtlenné tett nemzeteszemlével kerülnek szembe. Ennek az ideológiának egyik nyelvészpéldája Balázs Géza hírhedt rádióelőadása³² a határon túli magyar szavak értelmező szótárbeli megjelenésének elítélésével. Az így történetiségéből kiemelt nemzet- és nyelvfogalom önmagába zárul, és elszakad beszélői közösségétől.

Az ideológiaellenességet hirdetőik maguk is rendkívül erős ideológiai alapon állnak, egy ideológia keretéből támadják a többi ideológiát. Nem veszik figyelembe a társadalmi, kulturális fogalmak történeti jellegét, az átértelmezések történeti meghatározottságát, az értelmező ember antropológiáját. Az értelmező tapasztalata és elvárásai, a fogalmak történeti szemantikája azok diszkurzív jellegében érthető meg.³³ További ideológiai irányzatok vagy ideológiai alapú részmagyarázatok is kialakultak, illetve érvényben vannak ma is a magyar kultúrában.³⁴

4. ÖSSZEGZÉS

Az ezredforduló utáni magyar nyelvi ideológiákról egy tagadhatatlanul plurális, sokvéleményű kultúrában többek között az alábbiak állapíthatók meg.

Kulturális jelenségek vizsgálatakor nem lehet mindig és teljes mértékben elkülöníteni: *a)* az intézményes tudományosság és a nem tudományos, hiedelmeken alapuló diszkurzusok világát, *b)* a racionális tudományos tudást a feltételezésektől, rekonstrukcióktól, elméleti kiterjesztésektől, *c)* a vélelmezetten értékszempontok nélkül leírt nyelvi rendszert a nyelv közösségi és kulturális vonatkozásaitól.

A nyelv, esetünkben a magyar nyelv értelmezésében az érték, a kultúra, valamint a közösségi történelem bevonása nyitottabb lehetőségeket ad egyes nézőpontok kifejtéséhez. A különböző magyarázatok eredetét, indokoltságának lényegét a specifikus perspektívák és mindenkor társadalmi, hierarchikus viszonyok megértésével lehet megközelíteni.³⁵ Ám még ebben az esetben sem lehet az abszolút mindentudó antropológiamentes nézőpontját felvenni.

Szorosabban az ideologikus, sztereotípiákon alapuló nyelvmagyarázatokat tekintve ma sem áll a magyar nyelvközösség távol a 19. és 20. századi állapotoktól: ideológiailag erőteljes, gyakran szélső nézeteket hangoztatók táborai állnak szem-

³² A teljes szöveget magyarázattal lásd Kontra 2006.

³³ Vö. Koselleck 2003b, c.

³⁴ Ezeket, illetve főképp az ezekben megmutatkozó részkérdéseket részletezi Domonkosi (2007) és Lanstyák (2007).

³⁵ Vö. Geertz 2001.

ben egymással. Érvelésük nemegyszer a kelleténél jobban elkülönül a nyelvi gyakorlattól, valóban hatalmi harccá alakulva, egy kérdést a középpontba helyezve: ki fogja uralni a magyar nyelvről szóló diskurzust. Ezek a táborok egyetemes eszmékre hivatkoznak, de nézőpontjuk ritkán egyetemes, azok gyakran részlegesekek és provinciálisak.

Az ideológiák az egyéni és csoportazonosság kidolgozásának és megjelenítésének fontos összetevői. Az ideológiák küzdelme, a társadalmi csoportok uralmi vágya sem példa nélküli. Mindez csak kismértékben befolyásolja magát a mai magyar nyelvet, rendszerében és gyakorlatában, a kettő szoros kölcsönhatásában. A nyelv, közelebbről a magyar nyelv és kultúra megértését, az önalkotás és az önreflexió folyamatait azonban a nagy ideológiai eltérések, szembenállások akadályozhatják, a kommunikációs tevékenységek segítése helyett.

IRODALOM

- Andrássy György 2012. Lehet-e a magyar hivatalos nyelv egyes szomszédos országokban? A nemzetközi jog lehetőségei. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó. 80–101.
- Antal László 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest: Gondolat.
- Barth, Hans 1961. *Wahrheit und Ideologie*. Erlenbach – Zürich: Eugen Rentsch Verlag.
- Bell, Daniel 1960. *The end of ideology. On the exhaustion of political ideas in the fifties*. New York: Free Press.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York: Henry Holt.
- Bodó Csanád 2016. *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Bultmann, Rudolf 1994. *Történelem és eszkatológia*. Budapest: Atlantisz.
- Czakó Gábor 2016. *Nyelvédesanyánk*. Budapest: Cz. Simon Bt.
- Czakó Gábor – Juhász Zoltán 2010. *Beljebb a magyar észjárásba*. Budapest: Cz. Simon Bt.
- Chomsky, Noam 1994. Naturalism and dualism in the study of language and mind. *International Journal of Philosophical Studies* 2: 181–209.
- Chomsky, Noam 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest: Osiris.
- Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest: Tinta Kiadó. 141–153.
- Dunker, Christan 2006. *Kritische Reflexionen des Ideologiebegriffes. Zur Bedeutung der Ideologien für den Menschen*. London: Turnshare.
- Eagleton, Terry 1991. *Ideology. An introduction*. London: Verso.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Fairclough, Norman 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London: Longman.
- Foucault, Michel 1991. A diskurzus rendje. *Holmi* 862–889.
- Foucault, Michel 2000. *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gal, Susan 2006. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14 (2): 163–181.
- Garvin, Paul 1998. A nyelvi sztenderdizáció. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Universitas Kiadó. 87–99.
- Geertz, Clifford 2001. „A bennszülöttek szemszögéből”: az antropológiai megértés természetéről. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris. 227–245.
- Harder, Peter 2007. Cognitive Linguistics and Philosophy. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1241–1265.
- Hawkes, David 2003. *Ideology*. 2nd edition. London: Routledge.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In *Válogatott írásai*. Budapest: Európa. 69–115.
- Juhász Hajnalka 2012. A nyelvi jogok helyzete az Európai Unióban: korlátok és lehetőségek. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó. 45–64.
- Kálmán László 2007. Csúnya, mert idegen. *Élet és Irodalom* (26) 07. 09.
- Karácsony Sándor 1938. *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon*. Budapest: Exodus
- Kertész András 2001. *Nyelvészet és tudományelmélet*. Budapest: Akadémiai.
- Kiss Dénes 2006. *Az ősegy titka. A magyar nyelv tana*. Budapest: Farkas L. I. Kvk.
- Kontra Miklós 2006. Aprópó „De azért egy értelmiséginek tudnia kell, hogy min ironizál”. *Kritika* 5: 14–16.
- Kontra, Miklós – Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove – Várady, Tamás (eds.) 1999. *Language, a right and a resource: approaching linguistic human rights*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Koselleck, Reinhart 2003a. Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-poétikai szemantikája. In *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz. 241–298.
- Koselleck, Reinhart 2003b. Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz. 121–145.
- Koselleck, Reinhart 2003c. ’Tapasztalati tér’ és ’várakozási horizont’ – két történeti kategória. In *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz. 401–430.
- Kroskrity, Paul V. 2000. Regimenting languages: language ideological perspectives. In Kroskrity, Paul V. (ed.): *Regimes of language: ideologies, politics and identities*. Santa Fe, NM: School of American Research Press. 1–34.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII.* 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Lanstyák István 2007. A nyelvi tévhitekről. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Budapest: Tinta Kiadó. 154–173.

- Lanstyák István 2015a. Nyelvi ideológiák. Általános tudnivalók és fogalomtár. http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar.pdf
- Lanstyák István 2015b. A standardizálás mint nyelvalkító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 17 (2): 27–56.
- Maitz Péter 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 307–322.
- Mar-Molinero, Clare – Stevenson, Patrick (eds.) 2006. *Language Ideologies, Policies and Practices. Language and the Future of Europe*. London: Basingstoke, Palgrave, Macmillan.
- Mészöly Gedeon 1982. *Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5 (4): 530–555.
- Milroy, James – Milroy, Lesley 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Minogue, Kenneth 1985. *Alien Powers: The Pure Theory of Ideology*. London: Palgrave Macmillan.
- Nádasdy Ádám 2006. Mi köze a nyelvnek a társadalomhoz? In Poszler György (szerk.): *A társadalomtudományok szerepe a változó világban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 46–55.
- Pais Dezső 1953. Az irodalmi nyelv. *MTA I. Oszt. Közl.* 425–466.
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában. *Nyelvtudományi Közlemények* 409–416.
- Romaine, Suzanne 1982. What is a Speech Community? In Romaine, Suzanne (ed.): *Sociolinguistic Variation in Speech Communities*. London: Edward Arnold. 13–24.
- Rosa, Jonathan – Burdick, Christa 2016. Language ideologies. In García, Ophelia – Flores, Nelson – Spotti, Massimiliano (eds.): *The Oxford handbook of language and society*. Oxford: Oxford University Press. 103–123.
- Sándor Klára 2001. Nyelvművelés és ideológia. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. Szeged: JGYF Kiadó. 153–216.
- Sándor Klára 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 958–995.
- Simonyi Zsigmond 1905². *A magyar nyelv*. Budapest: Athenaeum.
- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert 1994. *Linguistic Human Rights? Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic Categorization*. Oxford: Clarendon Press.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004a. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest: Áron Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004b. *Nyelv, érték, közösség*. Budapest: Gondolat.
- Varga Csaba 2007. *Angol szókincs magyar szemmel. Szóértő*. Pilisszentiván: Fríg.
- Varga Csaba 2008. *A nyelvek anyját tudtam én. Cikkgyűjtemény*. Pilisszentiván: Fríg.

**II. A MAGYAR NYELV
ÉS NYELVKÖZÖSSÉG HELYZETE
SZŰKEBB ÉS TÁGABB
KÖRNYEZETÉBEN**

A MAGYAR NYELV ÉS NYELVKÖZÖSSÉG EURÓPÁBAN

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. BEVEZETŐ

A magyarság népként és nyelvközösségként a honfoglalás óta a Kárpát-medencében él. Az elmúlt ezeregyszáz évben ez a terület volt természetes földrajzi lakóhelye, és az ma is. A Kárpát-medence elsőként Közép-Európa része, másrészt tágabban Európa egyik meghatározó régiója, a földrajzi mellett politikai, gazdasági, etnikai, kulturális és nyelvi tekintetben egyaránt. A magyarság mint nép és nyelvközösség ebben a régióban nem elkülönülve él, hanem a régió más etnikumaival és nyelveivel kapcsolatban áll, valamint a tágabb mindenkori európai közeg meghatározó központjaival és tényezőivel viszonyban létezik. Ennek megfelelően a magyar nyelv és nyelvközösség ezredforduló utáni helyzetét csak ennek a szűkebb és tágabb közegnek az ismeretében, a viszonyok vázolásával lehet leírni és értelmezni.

A magyar nyelvközösség, a magyar nemzet és állam földrészi és regionális elhelyezkedéséről különböző jelenkori értelmezések léteznek, ám ezek többsége politikai cselekvések része, jövőbeli megvalósítandó tervek összegzése, esszék sora, vagy nem tudományos kutatás eredménye, hanem különböző célú, mélységű és színvonalú feldolgozások, ideológiai és kulturális csoportokhoz kötve. Ennek a sajátos értelmezési jellegnek több meghatározható és föltehetőleg több rejtett oka van. A megnevezhetők közül fontosak az alábbiak.

1. A korábbi birodalomba tartozás után legkésőbb 1944 és 1990 között a magyar állam és a magyar nyelvközösség idegen megszállás és irányítás alatt állt. E körülmény befolyásolta, tényszerűen akadályozta az önalkotást és önreflexiót, továbbá az ezekre irányuló tudományos kutatást.
2. Az idegen megszállás vagy irányítás ellenére mindig egyértelműen érvényesültek tájékozódó, irányadó politikai, gazdasági és kulturális központok, amelyek azonban soha nem a közvetlen régióban, a szomszédban voltak és vannak (Bécsét leszámítva, de mint látható lesz alább, Ausztria más régió). Ilyen központ volt történelmi korokban Róma, Bécs, Párizs, München, a nyugat-európai egyetemi központok. A 20. században és azóta is főképp Berlin, Brüsszel, London, Washington és New York, Moszkva (metonimikusan).

3. A magyar nyelvközösség, nemzet és állam regionális környezete az elmúlt jó kétszáz évben többször és jelentékenyen átalakult, főképp a régió kívüli hatalmi beavatkozás eredményeként. Az 1990-et követő időszak kevés volt a kulturális nyugalmi helyzet kialakításához és a megbízható vizsgálatokhoz.
4. A meglévő értelmezések elsősorban politikai jellegűek, tehát közvetlen jövőbeli cselekvésekre irányulnak, hatalmi célokat követnek és hirdetnek, bármilyen oldalról és nézőpontból eredjenek is. Sok értelmezés erősen érzelmi és saját gyártású történeti modellre épül. Ezek az értelmezések általában nem monografikus jellegűek, inkább nyilatkozatokban, önalkotó, önazonosító és önreferáló nyelvi cselekvésekben mutatkoznak meg. Emellett és az előzőekkel gyakran összefüggésben a legszínvonalasabb interpretációkban, történeti modellekben is találhatók olyan alaptételek, amelyek a dichotomikus aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerén¹ alapulnak, mint Szekefű monográfiájában², a Szent István által végrehajtott államalapítás összegzésében: „az összeütközés csirája mindegyiknél ugyanaz lévén: a magyarság keleti eredetének és nyugati hivatásának összeegyeztetése. »Kelet népe« mindannyiszor keserű lemondás vagy súlyos válságok árán fizette meg Nyugathoz tartozandóságát”.

A magyar nyelvközösség, nemzet és állam Európán belüli regionális környezetét észszerűen mint Közép-Európát lehet értelmezni. Ez az értelmezés részben történeti munkákon alapul (Szűcs Jenő és Kosáry Domokos modelljeit felhasználva, további, 1990 utáni értelmezéseket is bevonva), részben pedig a meglévő areális nyelvészeti vizsgálatokon (ebből a magyart közvetlenül érintő sincs sok, Balázs János munkájára lehet támaszkodni, ugyanakkor Európa mint nyelvi régió vagy a Standard Average European, SAE friss kutatási eredményei tanulságosak). Közép-Európa régiófogalma itt elsősorban az etnikumok, nyelvek és kultúrák egyidejű elhatárolódása és összekapcsolódásai dinamikájában tétéleződik. A történeti levezetés szükséges annak érdekében, hogy az ezredforduló utáni helyzet a maga folyamat jellegében legyen érthető. Előzetesen a következők jegyzendők meg. A magyar nyelvközösség, nemzet és állam nem azonos, de egymást történeti koronként különböző módon átfedő kategóriák.

¹ Koselleck 2003.

² Szekefű 1917: 41.

2. A MAGYARSÁG HELYE EURÓPÁBAN: TÖRTÉNETI MODELLEK

2.1. TÖRTÉNETTUDOMÁNYI MODELLEK

Kosáry Domokos általános, de legalább az újkortól érvényes modellje szerint Európa történetileg alakulva és a jelenkorban is különböző fejlettségi szintű zónák rendszeréből áll.³ A zónák a centrum–periféria elv szerint rendeződnek el; a centrum mindig ott van, ahol társadalmi, gazdasági, politikai innováció alakítja a történeti fejleményeket. A centrum a 17. században Hollandia és Anglia, a 18. század végén Franciaország. Egy periferikus zóna a 14–15. században már kialakult Lengyelország, Csehország, Magyarország régiójában. Ez a zóna a 16. századtól a Habsburg-monarchiából és Lengyelországból állt. Erre a periferikus zónára a nyugati centrumok felé irányuló orientáció volt a jellemző.

Az innovációk átvétele, a mintakövetés a 18. századtól német és olasz fejlődésre összpontosult (e két terület részben átmenet a centrum és a periféria között). E kortól a Habsburg-monarchia (az osztrák részek, Bécs) gyorsabb fejlődést ért el, miközben a részben a birodalomba tartozó Lengyelország, Csehország, Magyarország, Horvátország lassabban követte a nyugati központokat.

A magyar nyelvterületet közvetlen határoló más etnikumokkal való kapcsolat a 19. század első felében fokozatosan vált valóban kérdéssé, problémává, jóllehet a viszonybeli feszültség a 18. század végétől kezdődött és folyamatosan nőtt.

Kosáry általánosságban megállapítja, hogy Magyarország sorsát mindig az európai nagyhatalmak döntötték el. E döntő hatásba nem csupán az erőszakos beavatkozások tartoznak, hanem a nagyhatalmak társadalmi, gazdasági, politikai körülményei, belső helyzete tette vagy nem tette lehetővé a magyar történelem valamilyen irányú alakulását. Például a német forradalom győzelmének és a német egység létrejöttének az 1848–1849-i elmaradása hozzájárult a magyar forradalom részleges és a szabadságharc lényegében teljes elbukásához.

Kosáry Domokos történeti modelljében Közép-Európában egy periferikus, a nyugat-európai mintát követő zóna létezett a középkor végétől, és létezik az ezredfordulón is, a történelmi Lengyelország, Csehország és Magyarország területén lévő mindenkori államokban (nem említve Lengyelország középkori területeit). Kosáry nem tárgyalja, de említi a további zónákat (például Skandináviában, a Mediterráneumban, a Balkánon). Nem említi a Magyarországot magában foglaló zóna keleti összefüggéseit és az 1945 utáni korszakot.

Szűcs Jenő⁴ Bibó István történelemfelfogásából indul ki. E történetfelfogás egyik lényegi összetevője a nyugat-európai társadalmak és államokban a Karoling-kortól érvényesülő „demokratikus társadalomszerveződés” vagy „közösségalakulás”,

³ Kosáry 2003: 7kk.

⁴ Szűcs Jenő 1983.

amely „a szokásszerű, személyes, kölcsönösen biztosított kötelezettségek és jogok [...] egymást egyensúlyban tartó szerkezete, amely megakadályozza a hatalomkoncentrációt, és ellenálló erőt jelent az egyoldalú alávetés brutálisan célszerű mód-szereivel szemben”⁵. Ez a jellemző a hűbériség tényleges megvalósulásában már jelentkezett, végső soron a társadalom és az állam szétválásztásában.⁶ „A nyugati fejlődés titka nem a Spengler-féle fausti lélekben áll [...], hanem egy olyan fejlődés-ritmusban, melyben a kumulatív változás mindig egyben struktúraváltást is hozott. Vagy más szemszögből: maguk a struktúrák voltak olyanok, hogy eleve magukban hordták önmaguk meghaladásának feltételeit.”⁷

Szücs ehhez az alakulástörténeti modellhez viszonyítja az európai történelmet Nagy Károly rendszerépítésétől: a fokozatosan, több évszázad alatt kialakuló Európa különböző régiói mennyiben hasonultak a kezdő modellhez és annak későbbi új változataihoz, vagy mennyire tértek el attól. A modell három történeti régiót különböztet meg. Több más régiót is számon tart, de ezek nem játszanak szerepet a teljes terület történeti tagolódásában.

Szücs értelmezésében 800 körül létrejön egy nagyjából észak–déli határvonal, az Elba–Saale alsó folyásától délnek, a Lajta, s tovább, a hajdani Pannónia nyugati peremén. Az ettől nyugatra fekvő terület számít Occidensnek, Bizánccal és az iszlámmal szemben, attól elkülönülve.⁸ Később, a 11–13. században újabb politikai és gazdasági terület formálódik, amelynek része az 10 Al-Duna vidéke, a keleti Kárpátok, északra a nyugati és keleti (lengyel és orosz) szlávsgot elválasztó erdőség, a Baltikum.⁹ Ez az újabb terület (de legalább Magyarország) a 13. századtól a középkor végéig betagozódott Európa akkor már létező nyugati részébe, az egész terület együtt keresztény, kulturális és strukturális szempontból nem mutat nagy különbségeket. A belső tagoltságot az jelzi, hogy meddig terjedt ki a romanika, a gótika, a reneszánsz, a reformáció meddig ért el, hol alakultak ki autonóm városok, korporatív szabadságok, rendi szerkezet. Szücs Jenő adataiban e jellemzők uralkodtak a középkorban a német lovagrend, a lengyel és a magyar királyság területén.

1500 után az ún. második jobbágyság az Elba–Lajta határ mentén keletre alakult ki, és ez lényegében végig meghatározta a térség fejlődési lehetőségeit, vagyis akadályozta a kumulatív változást és a vele járó struktúraváltást. Ennek következtében a „kölcsönösen biztosított kötelezettségek és jogok” korlátozottan valósulhattak meg vagy alakulhattak, a már elkülönülő nyugati fejlődéshez képest. Ebből az észak–dél irányú térségből alakult ki az, amit Közép-Európának (vagy Kelet-Közép-Európának) szokás nevezni.

⁵ Szücs 1983: 15–16.

⁶ Szücs 1983: 17.

⁷ Szücs 1983: 22.

⁸ Szücs 1983: 8.

⁹ Szücs–Hanák 1986: 6.

Ami ettől az 1500 után a nyugatról leváló régiótól keletre volt, és ami fokozatosan az orosz birodalom és kultúra része lett a 15–18., 19. század között, az lett Kelet-Európa, több száz éves késéssel.

Hanák Péter az újkorral és a modernséggel kapcsolatban szintén amellezt érvel,¹⁰ hogy a Lajtától nyugatra kialakult kapitalizmus egyes jellemzői (például a földjáradék, és azon belül is a pénzjáradék) a köztes, Magyarországot is magában foglaló régióban megjelentek, míg az e középső régiótól keletre eső térségben ez nem történt meg, vagy csak nagyon nagy késéssel. A 18. század végére „a munkajáradék csökkenő, a pénzjáradék viszont ismét növekvő tendenciát mutat”.¹¹ Ez a tendencia éppúgy nem vagy csak kismértékben volt jellemző a kelet-európai, főképp orosz térségben, mint ahogy a közép-európai térségben nagyobb volt a nemesség önállósága, jobbágyság szabadságfoka és jelentékenyebb a városiasodás, érvényesült az alkotmányosság, míg az orosz térségre ezek nem mondhatók el.

Szűcs Jenő és Hanák Péter modelljében Közép-Európa köztes régió, amely az Elba, a Lajta vonalától keletre, az ortodox vallási területekig terjedt ki. A térség a középkor végén válik le Nyugat-Európáról, főképp külső hódítások miatt. Ezután ez a régió a nyugatit utolérni kívánta, ez azonban általában nem volt sikeres. Szűcs Jenő hangsúlyozza, hogy ez a köztes régió a második világháború utáni békeegyezményekben szinte azonos határokkal megmaradt vagy újra létrejött, nyugat felől éppúgy, mint kelet felől, ez utóbbi esetében a római és bizánci kereszténység közötti, a skizma révén kialakult határral. Az így értett közép-európai régióknak megvoltak a kapcsolatai a kelet-európai térséggel, de orientációja mindig nyugati maradt.

Közép-Európa (általában az európai régiók) megléte, körülhatárolása és értelmezése az ezredforduló előtti és utáni időszakban egyaránt jelentős tényező. Több önálló interpretáció készült,¹² illetve számos áttekintés, összegzés látott napvilágot e kérdéskörrel.¹³ Ebben a diszkurzusban Közép-Európa értelmezhetőségének néhány jellegzetes vonása rajzolódik ki:¹⁴ a térség határainak kijelölése változó; a nemzet központú (nacionalista) és nemzetek feletti (antinacionalista) perspektívák együtt vagy külön is érvényesülnek; a régió multietnikus és kulturálisan plurális jellege újból jelentőséget kapott; Németország nem számít közép-európai egységnek; Közép-Európa átmeneti térségként értelmeződik, amely Nyugat-Európa felé orientálódik, kelet felé a kapcsolatokat is fenntartó elkülönülés a jellemző. A kulturális, eszmei és közösségi önértelmezéseket és önalkotásokat nagymértékben befolyásolja az

¹⁰ Szűcs–Hanák 1986.

¹¹ Szűcs–Hanák 1986: 16.

¹² Vö. Wandycz 1993; Křen 2005.

¹³ Ehhez lásd Gyáni 1988; Schöpflin–Wood (eds.) 1989; Busek 1992; Stirk 1994; Romsics 1998; Romsics (szerk.) 1997; Lendvai L. 1997; Herczegh 1998; Ábrahám–Gereben–Stekovics 2003; Ormos 2007; Chiantera–Stutte – Stráth 2008 (lásd még az általuk szerkesztett folyóiratszám további tanulmányait), tágabb nézőpontból vö. Heenan–Lamontagne (eds.) 1999.

¹⁴ Eszmetörténeti összefoglalását lásd Trencsényi 2017.

Európai Unió megléte, a közép-európai régió lényegében teljes uniós tagsága, külön a német, olasz és svájci (valamint osztrák) nyitottság e régió iránt, valamint a visegrádi együttműködés (V4) kulturális és gazdasági folyamatai.

2.2. NYELVTUDOMÁNYI MODELLEK

Az areális nyelvészeti „vizsgálatok célja a szomszédos területeken beszélt nyelvek egyező vagy rokon vonásainak föltárása, függetlenül attól, rokonok-e egymással az illető nyelvek. [...] a földrajzi, társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális szempontból összetartozó népek nyelvei a századok során olyan szoros kapcsolatba kerülhetnek egymással, hogy bennük számos egyezés jön létre, még akkor is, ha különben ezeket esetleg sem genetikai, sem tipológiai rokonság nem fűzi össze.”¹⁵ A kontaktusjelenségek révén létrejövő nyelvi térség a nyelvsvöetség. Nyelvsvöetség létrejöttéhez legalább három földrajzilag szomszédos nyelv szükséges, „amelyen belül a közös vonások a kölcsönös egymásra hatás eredményeképpen jönnek létre”¹⁶

Balázs János a dunai nyelvsvöetség fő jellemzőit részletesen bemutatja. A nyelvsvöetség elsősorban fonológiai, morfológiai, lexikai és egyes szintaktikai jellemzők analóg rendszer szintű érvényesülésében mutatkozik meg. Az egyezések leírása elsősorban történeti és filológiai módszerekkel történt a Balázs által idézett szakirodalomban.

Balázs áttekintése, az egyes kontaktusjelenségeket leíró vizsgálati eredmények összegzése alapján megállapítja, hogy a latin, szláv és germán nyelvi hatás esetén beszélhetünk areális jellemzőkről, a honfoglalás korától. Ezek a hatások kölcsönösök, és jelentékenyek, de a magyar megőrizte finnugor tipológiai vonásait (miképp más finnugor nyelvek is). A Balázs-féle modell egyrészt tartalmazza a latint, amely kétértelműen jelentős tényező, ám nem volt és nincs hozzá élő nyelvközösség és kultúra. A német szerepe és a kölcsönös kontaktusjelenségek megléte vitathatatlan, főképp a Habsburg-monarchiába tartozás, továbbá a német kulturális és gazdasági hatások miatt. Balázs modelljében az empirikus vizsgálatok alapján a következő szláv nyelvek kapnak szerepet: korai szláv (ószláv) általában, horvát, szerb, szlovén, cseh, ukrán, bolgár. E nyelvek mellett még a románnak van szerepe.

A dunai nyelvsvöetség Balázs János értelmezésében mind a Kosáry-, mind a Szűcs-féle közép-európai régiókn belül helyezkedik el. Ebbe a térségbe a román, a bolgár és a szerb is beletartozik, bár a történeti modellekben meghatározott tényezők szerint erősen periferikusak, és részben a kelet-európai régió jellemzőit mutatják.

Décsy Gyula szintén számon tartja a dunai nyelvsvöetséget, idesorolja a cseh, szlovák, magyar, szlovén és szerbhorvát nyelvet. Décsy e nyelvsvöetség jellemző

¹⁵ Balázs 1983: 7.

¹⁶ Balázs 1983: 34.

jegyei között említi többek között a következőket: első szótagi hangsúly; a magánhangzók mennyiségi korrelációja (a magyarban a mássalhangzóké is); a magánhangzók teljes ejtése (függetlenül a szerkezeti helytől és a hangsúlytól); szintetikus esetragozás; az igeekötők elterjedt volta; a szintetikus jövőidőképzés hiánya; erős latin és német hatás.¹⁷

Haarmann¹⁸ Közép-Európában két nyelvszövetséget különít el: a dunai szövetséget és a balti szövetséget. A dunai nyelvszövetségbe tartozik Haarmann szerint a német, a cseh, a szlovák és a magyar nyelv. Haarmann a dunai nyelvszövetséget többek között a következő tényezőkkel jellemzi: mennyiségi korreláció a vokalizmusban; stabil szóhangsúly; szintetikus névszóragozás; három nyelvtani idő (múlt, jelen, jövő).

A magyar nyelv kontaktusjelenségeit szociolingvisztikai adatokkal és nézőponttal részletes és korszerű kutatási eredmények bemutatásával tárgyalja a Kontra Miklós szerkesztette *A magyar nyelv a Kárpát-medencében* című sorozat. E sorozat monográfiái¹⁹ alapvetően a határon túli őshonos magyar régiók nyelvi helyzetét térképezik fel, főképp a Labov által kidolgozott szociolingvisztika keretében.²⁰ A sorozatnak azonban nincsen összegző áttekintése, amely a kontaktusjelenségeket egészében, közép-európai regionális szempontból tárgyalná. Kevés kutatási eredmény van arról, hogy a többek által tételezett dunai nyelvszövetséget régióként tekintve a többi nyelv, kultúra oldaláról vannak-e areális vagy kontaktológiai jelenségek, illetve készültek-e hasonló modellek a régió vagy kissé tágabban Közép-Európa történeti és leíró értelmezésére. További vizsgálatokat igényel az, hogy a történettudományi, szociológiai és nyelvtudományi elmélet, a részletes rendszertan, összekötve a magyar jellemzőkkel, miképp tágítható ki globális vagy európai áttekintéssel.²¹

Az európai nyelvek nyelvszövetségekre tagolása hosszabb ideje kutatás tárgya. A nyelvszövetségek meglétét többen vitatják, feltételezésüket indokolatlannak tartják, a regionális nyelvi kapcsolatokat kulturális és nem nyelvi jellegűnek tekintik.²² Az Európában beszélt nyelvek rendszerének modellezése az utóbbi évtizedekben főképp tipológiai keretekben történik.

Az 1990-es években jelentékeny vállalkozásként indult meg az EUROTYP-kutatás,²³ amely az Európai Unió támogatásával az ERC keretében Európa nyelvi egysé-

¹⁷ Décsy 1973: 88.

¹⁸ Vö. Haarmann 1976.

¹⁹ Lásd Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000; Szépfalusi–Vörös–Beregszászi–Kontra 2012; Fancsaly et al. 2016.

²⁰ Ennek megvalósulását lásd Kontra szerk. 2003.

²¹ Lásd Oksaar 2004. Vö. még az interkulturális kommunikáció szemszögéből Jackson (ed.) 2014, a szociológia nézőpontjából Andorka Rudolf 2003 nagymonográfiáját összehasonlítva Luhmann 1987 és 1998 munkáival.

²² Vö. Futaky et al. 1978; Honti 2000.

²³ Lásd König–Haspelmath 1999.

gének vizsgálatát tűzte ki célul. Ez a kutatás nagyszámú tipológiai eredményt hozott (lásd az *Empirical Approaches to Language Typology*, EURO-TYP-sorozat), emellett pedig a szociopolitikai vonatkozásokat, az európai nyelvi egység hirdetését is magában foglalta.²⁴ Az areális nyelvészeti vizsgálatok mindezen okokból felgyorsultak. Heine és Kuteva részletes összefoglalást²⁵ ad mindezekről. Teoretikusok többféle modellt dolgoztak ki, nyelvi (grammatikai) kritériumok eltérő listáinak a felállításával. Például van der Auwera (1998) egy európai magtérseget vagy központi térséget feltételez, Kortmann (1998) a centrum–periféria szerkezetben írja le ezt az egységet, az újlatin, nyugati germán, szárazföldi skandináv germán, szláv, magyar, albán és görög nyelveket a centrumba sorolva (már Décsy Gyula is ezzel a sémával dolgozott). Haspelmath és Buchholtz²⁶ Whorf elméletét felújítva a Standard Average European (SAE) térségét tekinti a középpontnak; idetartoznak az újlatin, nyugati germán, szláv (legtöbb), litván, romani és görög nyelvek. Haspelmath szerint²⁷ a SAE-nyelvek a következők: minden újlatin, minden germán, minden szláv, lett és litván, albán, görög és magyar. A magban van a holland, német, francia, északolasz; a középpontban a többi újlatin, germán, nyugati és délszláv, balkáni; a periferián a keleti szláv, balti, finn és magyar, baszk, máltai, örmény és georgiai (grúz); a SAE-n kívül a kelta nyelvek.

Haspelmath fontos morfoszintaktikai kritériumai a következők: határozott és határozatlan névelő; posztinominális viszonyító tagmondatok ragozott viszonyító névmással; az experienst jelölő általánosító predikátumok; szenvedő szerkezet passzív melléknévi igenévvel és intranszitiv kopulával; datívuszi külső birtokos; az egyenlőtlenség összehasonlítása hasonlító partikulával; azonosító konstrukciók határozói viszonyító szerkezetekkel; személyjelölő todalékok a szoros egyeztetés jelölőjeként.

Ezekben a modellekben lényegében az indoeurópai nyelvek adják a többséget, majdnem kizárólagosak. A tipológiai kutatások nyomán modellek további sora készült, részben van der Auwera központi „Charlemagne Sprachbund” tézise alapján, amely az igeidő, az aspektus és a mód (TAM) tizennégy jellemzője alapján a francia, a német és az olasz nyelvet tekinti központinak. Az elméletekben rendszeresen előforduló nyelvi régiók, nyelvsvöetségek többek között a következők: Charlemagne, Balkán, Baltikum, Közép-Volga térség, Mediterráneum.

Az elméletek egy része a történeti, és nem feltétlenül nyelvtörténeti motivációs tényezőket is tekintetbe veszi a térségi kapcsolatok kialakulásában és funkcionálásában. Haspelmath a következő ilyen tényezőket nevezi meg:²⁸ 1. a nem indoeurópai nyelvek indoeurópai nyelvekbe asszimilációja során a proto-indoeurópai szer-

²⁴ Heine–Kuteva 2006: 7.

²⁵ Heine–Kuteva 2006: 4–35.

²⁶ Haspelmath–Buchholtz 1998.

²⁷ Haspelmath 2001.

²⁸ Haspelmath 1998: 272.

kezetek és műveletek megtartása; 2. egy európai pre-indoeurópai népesség közös szubsztrátumának a hatása; 3. kontaktusok a késő antikvitásból a kora középkorba való nagy átmenet időszakában Európában; 4. a latin és a középkori közös európai kultúra; 5. a reneszánsz és a felvilágosodás közötti közös európai kultúra.

Az öt tényezővel kapcsolatban Heine és Kuteva²⁹ felhívja a figyelmet, hogy ilyen tágan értelmezett jellemzők és kategóriák csak nagy óvatossággal kezelhetők, mert alaposabb, adatolt elemzésük számos össze nem egyeztethető részletet feltár. A következő kérdések merülnek fel Heine és Kuteva vizsgálatában³⁰: 1. van-e valóban európai nyelvsvöetség?; 2. fel lehet-e ismerni szoros nyelvi homogenitást genetikai határokon át a világ bármely más részén?; 3. milyen mértékig okozzák az areális nyelvészet szerinti elvek a szomszédos nyelvek hasonlóságát?; 4. a Balkánt nem számítva, van-e jól meghatározható nyelvsvöetség Európában?

További komoly elméleti és módszertani kérdések is fölmerülnek, mint például a következők.³¹ A fent jellemzett megközelítések általában írott és/vagy standard nyelvekre épülnek. A legfeltűnőbb szerkezetek leírása alapozza meg a tipológiát. A kategorizáció diszkrét, kizáró, így önkényes is lehet. Kérdéses, hogy az egyes nyelvekben azonosított jellemzők valóban azonosak, megfelelnek-e egymásnak. Kérdéses, e vizsgált jellemzők mennyire genetikai eredetűek vagy sem. A vizsgálatok nem terjednek ki a grammatika dinamikus jellegére, a dialektális, kontextuális és párhuzamos változatokra.

Heine és Kuteva öt nyelvi területet vizsgál meg részletesen, főképp a grammatikálisizáció nézőpontjából. Ezek: grammatikai replikáció, a névelő keletkezése, a birtokos perfektív keletkezése, komitatív > instrumentális, kérdés > alárendelés. Eredményeik szerint a SAE-nyelvekben meghatározott jellemzők várhatók,³² e nyelvek csoportja:

- „i) a mutató elemet és a számnévi egyet a határozottság és határozatlanság kifejezésére grammatikálisálja,
- ii) a befejezett aspektus és igeidő kategóriáját a predikatív birtoklás kifejezésére alakítja,
- iii) a komitatív – instrumentális poliszémiát a komitatív jelölőnek instrumentális kifejezésére fejleszti,
- iv) a kérdőszók használatát a tagmondat alárendelésre terjeszti ki.”

²⁹ Heine–Kuteva 2006: 4–35.

³⁰ Heine–Kuteva 2006: 27–28.

³¹ Heine–Kuteva 2006: 31–33.

³² Heine–Kuteva 2006: 285.

Heine és Kuteva következtetései a fentiek ismeretében árnyalják a globálisnak gondolt Európa-régiót. Eszerint „Európa nyelvi térképét jelentékeny mértékben alakították a nyelvi kapcsolatok különböző fajtái és korszakai az elmúlt két évezredben”. Heine és Kuteva szerint:³³

- „i) nyelvi tulajdonságok olyan nyalábjai találhatók Európában, amelyek a világ más tájain valószínűleg nem fordulnak elő,
- ii) ezeknek a nyaláboknak legalább egy része föltehetőleg nem genetikai viszonyból vagy együttállásból származik,
- iii) ezek a nyalábok elsősorban Nyugat- és Közép-Európa nyelveiben valósulnak meg, még ha ez annak ténynek tudható is be, hogy ezekről a nyelvekről sokkal többet tudunk, mint a Kelet-Európai nyelvekről.”

Heine és Kuteva tehát egyrészt kritikával illeti az elmúlt húsz év areális kutatásainak túlzóan egységesítő képét, másrészt viszont az adatok részletesebb elemzésével bizonyos mértékig igazolhatónak tartja, hogy Európa nyelvi térségként, nyelvszövetségként alakul. Az Európán belüli nyelvi térségek, nyelvszövetségek kérdésében tartózkodó marad a két szerző, szemben például a dunai nyelvszövetség elméletével. Szembetűnő, hogy a szakirodalom áttekintése nyomán megnevezhető nyelvszövetségek elhelyezkedése körülveszi, de nem különíti el és nem nevezi meg azt a közép-európai térséget, amely a történeti és magyar, és szomszédos nyelvészeti kutatások szerint kirajzolódik. Nem tudni, ezért vizsgálandó, hogy ez csak a kutatási eredmények nem kellő bemutatásának vagy nem megfelelő voltának a következménye.

3. SZINTÉZIS AZ EZREDFORDULÓN

Az előző pontokban áttekintett Közép-Európa értelmezések lényege a következőkben foglalható össze.

1. A történelmi és ezredfordulós adatok alapján Közép-Európa Lengyelország, Csehország (és Csehszlovákia), 1994 után Szlovákia, Magyarország, Horvátország mindenkori földrajzi, nyelvi és állami területein létezett és létezik. Ehhez a régióhoz különböző mértékben és jelleggel, periferikusan kapcsolódik a Baltikum, Románia és Szerbia. A térség közvetlen nyugati határterületén a német és osztrák nyugat-európai perem folyamatos hatással volt és van. Ez a térség meghatározó közeget adott a magyar nyelv és nyelvközösség létezésének.
2. Minden közösség (állam, társadalom, etnikum, nyelvközösség, kultúra) meghatározza saját határait (jellemzőivel elkülönül a többitől), egyúttal meghatározza saját környezetét is,³⁴ kiválasztja azokat a közösségeket, amelyekkel kapcsolatot

³³ Heine–Kuteva 2006: 35.

³⁴ Luhmann 1998: 65kk.

kíván tartani (nem számítva az egyébként elutasítandó külső erőszakot). A magyarság, a magyar nyelvközösség, tágabban Közép-Európa köztes térséget alkot: a nyugat-európai innovációs, modernizációs folyamatokhoz a középkor vége óta mindig aktuálisan felzárkózik, vagy felzárkózni kíván. Kelet-Európa felé magától nem tájékozódik, az 1945–1990 közötti koloniális helyzet ellenére, illetve valószínűleg éppen annak egyik következményeként. Itt némi kivétel a keleti ortodox kereszténységhez tartozó román és szerb etnikum és kultúra.

3. Az így értett Közép-Európa mint térség, benne a magyar etnikum a 20. század során kivételesen gyors, többszöri és minden részletet érintő átalakuláson ment keresztül, mindig külső politikai és katonai beavatkozás eredményeként. Az első világháborút lezáró békeegyezmény szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, ez az 1930-as évek végétől a második világháború végéig újból többször módosult. Majd 1945-ben egyrészt az akkori békeegyezmény ismét szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, másrészt a teljes térség szovjet megszállás alá került, teljes külső és belső elzárással (a vasfüggönnyel).
4. Az 1945–1990 közötti koloniális állapot a közép-európai térséget sok szempontból visszavetette a kelet-európai térségbe, annak politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai közé, egyúttal körül is határolta: a közép-európai régió kelet felé is zárt. Ez a visszafejlődés azonban nem volt teljes, a nyugat-európai orientáció különböző tényezők mentén, eltérő mértékkel és sikerrel megmaradt.
5. 1990 után a magyarság (a magyar állam, a magyar nép és nyelvközösség) poszt-koloniális helyzetbe került. A térség és annak alkotórészei szabadok lettek. Ebben a szabadságban politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt a nyugat-európai térséghez való felzárkózás, mintakövetés vált céljá. Nyilvánvaló, hogy ez az irányultság összetett, tagolt, belső változatokkal zajlik, amelyek közül egyesek akár a nyugat-európai irányultságot kétségbe vonják, vagy akár tagadják.
6. A közép-európai térség belső tagoltsága az állami, kulturális, nyelvi és etnikai tagoltság mellett ideológiákban, mozgalmakban is felszínre tört. Ennek a folyamatnak jellemzője:
 - a) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális elkülönülése a többitől, önazonosságuk önreflexív kinyilvánításával,
 - b) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális nyugati orientációja főképp kifelé, és kevésbé befelé, az érintkező társak felé nyitódó együttműködéssel,
 - c) a történeti folyamatban a belső orientáció helyett először az autochton ön-reprezentáció, az elzárkózás, szembenállás (radikális nacionalizmus, etnocentrizmus az aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerében), és talán fokozatosan az önmegértés az érintkező államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok megértésével, tágabban a térségi közös jellemzők felismerésével.

A posztkoloniális állapot régió hatókörű körülményei a fenti szempontok szerint a 2010-es években is egyszerre mutatnak állandóságot és változnak viszonylag gyorsan specifikumaikban, a pluralizmus velejárójaként.

4. A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Az Európai Unió a történeti folyamatok során kialakult régiónál szorosabb, koherensebb szerveződés. Szervezete a politikai, jogi és gazdasági keretek mellett kulturális hálózatokat és mintákat is működtet. Ebben a rendszerben a nyelvnek kiemelt szerepe van. Ez a funkció elsőként a megértetés és megértés kívánalmában nyilvánul meg: az Európai Unió számon tartja a szervezet hivatalos nyelveit, amelyek mindegyikén meg lehet szólalni uniós eseményeken. A nyelvi jogok köre tág, de mégis korlátozott, amennyiben kisebbségi közösségeknek kollektív jogokat kevésbé ad az egyéni jogokhoz képest. Ezért nem tudja megakadályozni a kisebbségek nyelvi diszkriminációját, többek között a Magyarországgal szomszédos államok kisebbségeinek nyelvi jogfosztását.

Másrészt a nyelv általában, a nyelvek sokfélesége és a sokféleség fennmaradása értéként nyilvánítódik ki. Ez a kulturális irányvonal részben sikeres, részben újabb kérdéseket vet föl, például a lélekszámban és tekintélyben nagy nyelvek uralmi helyzetével kapcsolatban.

Harmadrészt a tőke, a munkaerő szabad áramlásának elve az emberek, kultúrák és nyelvek nagyfokú egymásra hatását eredményezi. Az interkulturális hatások megváltoztatják a nyelveket, a nyelveket beszélő emberek, közösségek attitűdjét a nyelvekkel, kultúrákkal és identitással kapcsolatban. Itt egyszerre jelentkezik a nagyobb nyitottság a többnyelvűség és az összetett kulturális önzonosság felé, illetve az élesen körülhatárolódó, homogén identitás felé tájékozódás és szándék. A saját kultúra és nyelv egyszerre erősödhet, és érhetik nagyobb külső hatások. Az Európai Unió keleti bővítése a szociolingvisztikában, a nyelvészeti antropológiában is újabb válaszokat váltott ki. Ennek egyik feltűnő és nem túlságosan biztató eredménye az a fölerősödött nézet, amely szerint az Európai Unió kisebb nyelveinek fennmaradása nem célszerű, sem a gazdasági és politikai integráció, sem az interkulturális hatások közepette.³⁵ Egyrészt újból föllevenítődött A. Meillet hírhedt írása, amelyben a kisebb nyelvek elhalásának észszerűségét fejtegette (Kosztolányi Dezső tiltakozott leg hamarabb ellene). Másrészt az interkulturális hatások nyomán egyes kisebb nyelvek egybeolvadását, másokban való fölszívódását, újabb koiné alakzatok kialakulását

³⁵ Vö. többek között Mar-Molinero – Stevenson (eds.) 2006 és Arzoz (ed.) 2008 kötetének tanulmányaival; az ellenkező álláspontra lásd például Laitin 2000. Az itt idézett kötetek szerzői közül a racionalításra alapozó nyelvi „integráció” hívei nem a közép-európai térség anyanyelvi beszélői, perspektívájuk külső és nem belső.

vizionálják egyes kutatók. A nyelvi sokféleség eszméje itt nem elsősorban a meglévő hagyományos nyelvek és nyelvváltozatok élő fenntartására irányul, hanem az integrációban, a globalizációban várt új nyelvi alakzatok diverzitására. Az 1990 óta eltelt időszak nem igazolja ezeket az elképzeléseket Közép-Európa nyelvi tájképén.

A magyar nyelv ebben a közegben a közepes méretű nyelv, jelentős múlttal és teljesítménnyel. Magyarország hivatalos nyelve, emellett hét Magyarországgal szomszédos állam jelentős számú, többnyire egy tömbben élő őshonos kisebbsége beszéli, de nem hivatalos vagy államnyelvi státusban. A magyar nyelv elterjedtségét erősíti, hogy jelentős magyar kolóniák élnek az EU több országában (például Ausztriában, Németországban, Angliában, de másutt is). Az uniós tagság számos következménnyel jár. A magyar az EU egyik hivatalos nyelve lett 2004-ben. Ez bizonyos mértékű tekintélyt és védettséget ad. Ugyanakkor az uniós jogalkotás és az azt megalapozó politikai kultúra elsősorban az egyén szabadságát védi, a kisebbségét kevésbé, vagy egyes esetekben szinte alig. Ennek eredménye a határon túli magyar kisebbségek nyelvi jogainak az EU-tagállamokon belül is fennmaradó diszkriminációja.

IRODALOM

- Ábrahám Barna – Gereben Ferenc – Stekovics Rita 2003. *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudomány Kar.
- Andorka Rudolf 2003. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Arzoz, Xabier (ed.) 2008. *Respecting Linguistic Diversity in the European Union*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 7–112.
- Busek, Erhard 1992. *Az elképzelt Közép-Európa*. Budapest: Európai Utas – Századvég.
- Chiantera-Stutte, Patricia – Stráth, Bo 2008. Introduction. In Mitteleuropa: Symbolic Geographies and Political Visions. Thematic Issue. *European Journal of Social Theory* 11 (2): 147–153.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében I. Szerk. Kontra M. Budapest: Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Décsy, Gyula 1973. *Die linguistische Struktur Europas: Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében V. Szerk. Kontra M. Budapest–Eszék: Gondolat Kiadó, Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet.
- Futaky, István – Hochwald, Erzsébet – Niederkirchner, Stefan – Udolph, Jürgen 1978. Der Donau-Sprachbund – gibt es ihn? *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 2: 181–192.

- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében II. Szerk. Kontra M. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gyáni Gábor 1988. Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság* 4: 76–83.
- Haarmann, Harald 1976. *Aspekte der Arealtypologie*. Tübingen: Narr.
- Haspelmath, Martin 1998. How young is Standard Average European? *Language Sciences* 20 (3): 271–287.
- Haspelmath, Martin 2001. The European linguistic area: Standard Average European. In Haspelmath et al. (eds.): 1492–1510. In Haspelmath, Martin – König, Ekkehard – Oesterreicher, Wulf – Raible, Wolfgang (eds.) 2001. *Language typology and language universals: An international handbook*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (HSK) 20.2. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Haspelmath, Martin – Buchholtz, Oda 1998. Equative and similative constructions in the languages of Europe. In van der Auwera, Johan (ed.): *Adverbial constructions in the languages of Europe*. Empirical Approaches to Language Typology, EUROTYPE, 20-3. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 277–334.
- Heenan, Patrick – Lamontagne, Monique (eds.) 1999. *The Central and Eastern Europe handbook*. London, New York: Routledge.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2006. *The Changing Languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Herczegh Géza 1998. Kelet-Közép-Európa mint történelmi régió. *Magyar Szemle*. Új Folyam VII. (9–10): 9–34.
- Honti László 2000. A magyar mint „európai” nyelv – mit kellene ezen érteni? *Magyar Nyelvjárások* XXXVIII:187–196.
- Jackson, Jane (ed.) 2014. *The Routledge handbook of language and intercultural communication*. London, New York: Routledge.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Kortmann, Bernd. 1998. Adverbial subordinators in the languages of Europe. In van der Auwera, Johan (ed.): *Adverbial constructions in the languages of Europe*. Empirical Approaches to Language Typology, EUROTYPE, 20-3. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 457–561.
- Kosáry Domokos 2003. *Magyarország Európában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz.
- König, Ekkehard – Haspelmath, Martin 1999. Der europäische Sprachbund. In Reiter, Norbert (ed.): *EuroLinguistik: ein Schritt in die Zukunft*. Wiesbaden: Harrasowitz. 111–127.
- Křen, Jan 2005. *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo.
- Laitin, David D. 2000. What Is a Language Community? *American Journal of Political Science* 44 (1): 142–155.
- Langstyk István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében III. Szerk. Kontra M. Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lendvai L. Ferenc 1997. *Közép-Európa koncepciók*. Budapest: Áron Kiadó.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Mar-Molinero, Clare – Stevenson, Patrick (eds.) 2006. *Language Ideologies, Policies and Practices. Language and the Future of Europe*. London: Basingstoke, Palgrave, Macmillan.

- Oksaar, Els 2004. Terminologie und Gegenstand der Sprachkontaktforschung. In Besch, Werner – Betten, Anne – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan (Hrsg.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2. Auflage. 4. Teilband. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 3160–3171.
- Ormos Mária 2007. *Közép-Európa – Volt? Van? Lesz?* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam: Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác (szerk.) 1997. *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Budapest: Teleki László Intézet.
- Schöpflin, George – Wood, Nancy (eds.) 1989. *In Search of Central Europe*. Totowa: Barnes and Noble.
- Stirk, Peter (ed.) 1994. *Mitteleuropa: History and Prospects*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Szekfű Gyula 1917. *A magyar állam életrajza*. Budapest: Dick Manó Könyvkereskedése.
- Szépfolusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében IV. Szerk. Kontra M. Budapest–Alsóőr–Lendva: Osiris Kiadó, Imre Samu Nyelvi Intézet, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- Szűcs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Szűcs Jenő – Hanák Péter 1986. *Európa régiói a történelemben*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Trencsényi, Balázs 2017. Central Europe. In Mishkova, Diana – Trencsényi, Balázs (eds.): *European regions and boundaries: a conceptual history*. New York: Berghahn Books. 166–187.
- van der Auwera, Johan 1998. Conclusion. In van der Auwera, Johan (ed.): *Adverbial constructions in the languages of Europe*. Empirical Approaches to Language Typology, EURO-TYP, 20-3. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 813–836.
- Wandycz, Piotr S. 1993. *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*. London: Routledge.

A MAGYAR NYELV ÉS A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG JOGI HELYZETE

ANDRÁSSY GYÖRGY

1. BEVEZETÉS

Az ember gondolkodó lény, s egyben nyelvi lény is, hiszen gondolkodása nyelvbe ágyazott. Ahogy Heidegger írta: „A nyelv hajlékában lakozik az ember.”¹ Az egyes ember persze nem *a* nyelv, hanem az *anyanyelve*, illetve a *saját* nyelve hajlékában lakozik: ezen a nyelven éli az életét.² Természetesen megtanulhat és használhat egy vagy több más nyelvet is, mindazonáltal a legtöbb ember a saját nyelvét érti és beszéli a legjobban, a legszívesebben, s ha teheti, a leggyakrabban. Anyanyelvéből, saját nyelvéből jelenleg mintegy 7000 van, az emberiség létét ily módon a nyelvi sokféleség vagy – mint Eötvös nevezte – a nyelvkülönbség jellemzi.³ És végső soron ez a nyelvi sokféleség vagy nyelvkülönbség a forrása azoknak a jogi szabályoknak, amelyek a különféle nyelvek használatára és jogállására vonatkoznak.⁴ E szabályok nem alkotnak külön jogágot, mint amilyen például a büntetőjog, ugyanakkor ezek is mutatnak bizonyos önállóságot és együvé tartozást, s ezért e szabályok összessége egy sajátos *jogterület*ként fogható fel, amelyet leginkább *nyelvjog*nak lehet nevezni.⁵

A nyelvjog ma már a legtöbb országban meglehetősen kiterjedt. Magában foglalja bizonyos nyelvi jogok elismerését, továbbá a hivatalos nyelv vagy nyelvek megnevezését, olykor e nyelv vagy nyelvek dialektusaira is tekintettel, valamint a részlet-szabályok, köztük a törvényhozás, a kormányzati szervek, az igazságszolgáltatás, a közoktatási intézmények és az egyéb állami szervek nyelvhasználatára, s a hivatalos

¹ Heidegger 1994: 117.

² Ez nagyban-egészben áll azokra az emberekre is, akik a saját nyelvükön kívül értenek és beszélnek még egy vagy több más nyelvet is.

³ Vö. <https://www.ethnologue.com/statistics/size>

⁴ A nyelvekre vonatkozó jogi szabályozásnak van egy másik normacsoportja is: ennek tárgyát az egyes nyelvek *helyes* használata képezi; a jelen tanulmány erre nem terjeszkedik ki.

⁵ Ezt 1998-ban fogalmaztam meg először, ám akkor még inkább a nyelvi jog megnevezést használtam (vö. Andrásy 1998). Megjegyzem, a nyelvjog terminus használata terjedőben van, de Witte (2004) például még egy fontos tanulmányának a címében is használta.

földrajzi és intézményi megnevezések nyelvére vonatkozó előírásokat. A nyelvjoghoz tartoznak az állampolgársággal, a kisebbségi vagy regionális nyelvekkel, ezek védelmével, a bevándorlók nyelveivel összefüggő előírások, az idegen nyelvek tanulására, tanítására és használatára, továbbá a jelnyelvekre irányadó szabályok is. Ezek és a hasonló normák összessége alkotja az egyes államok nyelvjogát, melyet belső nyelvjognak és nemzeti nyelvjognak is nevezhetünk.

A nyelvjog nem korlátozódik az államok belső jogára: van, létezik nemzetközi nyelvjog is; mi több, a nemzetközi nyelvjog tovább tagolható univerzális, regionális és bilaterális nyelvjogra. A nemzetközi nyelvjogba főként két nagy normacsoport tartozik: egyfelől azok a szabályok, amelyek az államok nyelvi jogalkotása és jogalkalmazása számára írnak elő mintákat, mércéket, másfelől pedig azok a szabályok, amelyek a nemzetközi egyezmények hiteles nyelvére/nyelveire, valamint a nemzetközi szervezetek hivatalos nyelvére/nyelveire és munkanyelvére/munkanyelveire vonatkoznak. Van végül egy különös, több tekintetben is sui generis jog, az Európai Unió joga, amelyen belül szintén találni olyan szabályokat, amelyek egy sajátos nyelvjogot alkotnak: az Európai Unió nyelvjogát.

Az egyes államok nyelvjoga között nagyok az eltérések. A nyelvjog legfontosabb intézményét, a hivatalos nyelv jogintézményét például sok állam nyelvjoga ismeri, de vannak államok, amelyek inkább az államnyelv vagy a nemzeti nyelv megnevezést használják. Fontos különbség az államok között, hogy hány hivatalos nyelvet, illetve államnyelvet vagy nemzeti nyelvet ismernek el: egyet vagy többet. Eltérés továbbá, hogy egyes államok külön nyelvtörvényekben szinte mindenről rendelkeznek, más államok viszont alig alkotnak ilyen szabályokat, s így eltérően határozzák meg azt is, hogy mire (milyen intézményekre, életszférákra, földrajzi területekre) terjed ki a hivatalos nyelv használata. Vannak végül olyan államok, amelyeknek a joga még csak meg sem nevezi a hivatalos nyelvet, államnyelvet vagy nemzeti nyelvet. Persze az állami szervek ezekben az államokban sem képesek nyelvhasználat nélkül működni, s ezért azt az egy vagy több nyelvet, amelyet rendeltetésük betöltése során használnak, hivatalos nyelvnek, államnyelvnek vagy nemzeti nyelvnek kell tekinteni. Ily módon minden államnak van legalább egy hivatalos nyelve, államnyelve, illetve nemzeti nyelve, függetlenül attól, hogy kimondja-e ezt az állam valamely jogszabálya vagy sem. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban az ilyen nyelveket hivatalos nyelveknek fogom nevezni.

Annak, hogy az egyes államok nyelvjoga nagymértékben különbözik egymástól, nyilván több oka is van, és bizonyos, hogy az okok között előkelő helyet foglal el a nemzetközi nyelvjog kiforratlansága: az tehát, hogy az államoknak, illetve nemzetközi szervezeteiknek mindeddig nem sikerült egyetértésre jutniuk a nyelvjog, és különösen a *nyelvi jogok* fontos kérdéseiben. Így aztán az államok nyelvjogára jóval kisebb hatást gyakorol a nemzetközi jog, mint a belső jog egyes jogágaira: jellemző, hogy az EBESZ Kisebbségi Főbiztosa egyik jelentésében megállapította, hogy az általa megvizsgált „univerzális vagy regionális dokumentumok közül egy sem tar-

talmazza az államnyelv vagy hivatalos nyelv hiteles meghatározását”.⁶ Mindez pedig nagyrészt a nyelvjog és különösen a nyelvi jogok *elméletének* kiforratlanságára vezethető vissza. Amint egy kommentátor írta: „A nyelvi jogoknak nincs egyetemesen elfogadott értelmezése.”⁷

A vázolt körülmények megnehezítik a magyar nyelv jogi helyzetének felmérését. Ezért az elemzésnek nem csupán de lege lata, hanem de lege ferenda is vizsgálnia kell ezt a helyzetet, és valamelyest ki kell aknáznia a jogtörténet és a jog-összehasonlítás által kínált lehetőségeket is. A de lege lata, azaz a létező, az érvényes és hatályos jog szerinti megközelítés mellőzhetetlen, hiszen végső soron ebből ismerhető meg leginkább egy nyelv jogi helyzete. Egy nyelv jogi helyzetéhez mindazonáltal hozzátartozik az is, hogy milyennek *kellene* lennie e jogi helyzetnek, és ez a nézőpontja a de lege ferenda, azaz a jövőbeli, a meghozandó jogra vonatkozó megközelítésnek. Ez utóbbi jelentőségét növeli, hogy az egyes államok nyelvjoga eltérő, a nemzetközi nyelvjog és a nyelvjog elmélete pedig kiforratlan.

A de lege ferenda megközelítésnek különféle változatai vannak, a megérzésen alapuló véleményektől az esélylatolgató forgatókönyv-elemzéseken át egészen a kényszerítő erejű érvelésekig. Elismerve, hogy hasznos lehet ezek mindegyike, a magam részéről – amennyire csak lehet – a kényszerítő erejű érvelésre korlátozom magam, s ennek is egy olyan módjára, amely régtől fogva bevett mind a joggyakorlatban, mind a jogtudományban.

A szóban forgó érvelés alapgondolata az, hogy a létező jog több annál, mint amit kimond: van szelleme és vannak konkrétabb kimondatlan tartalmai is, s az ilyen íratlan, rejtett jogtartalmak általában felszínre hozhatók a jog kifejezett korpuszából, nemritkán kényszerítő erejű érveléssel, logikai levezetések, dedukciók útján. Nem véletlen, hogy a bíróságok és kvázi bíróságok az ilyen, ún. levezetett, származtatott jogtartalmakat általában a létező jog részének ismerik el, s e jogtartalmak így gyakran perdöntő jelentőségűek, és hatást gyakorolnak a jogalkotásra is. Természetesen a jogtudományt is érdeklik a jog rejtett, íratlan tartalmai: a tudományos jogértelmezés részint épp ezek feltárására irányul.

A rejtett jogtartalmak felszínre hozása különleges kapcsolatot teremt a de lege lata és a de lege ferenda megközelítés között. Az ilyen elemzés, illetve jogértelmezés ugyanis mindvégig a létező, a hatályos jog – esetenként az egykor hatályban volt jog, azaz a jogtörténet – szférájában mozog, s voltaképpen a levezetés eredménye is a létező joghoz tartozik: másként nem lehetne pert nyerni vele. Mindazonáltal az eredmény annyiban már mégis a jövőbeli, a kívánatos jog eleme, hogy a létező jognak ezt a láthatatlan, de egy sajátos jogértelmezéssel láthatóvá tett tartalmát a jogalkotónak bele kellene – és sokszor bele is kell – foglalnia a létező jogba. Ily módon a jog rejtett

⁶ Report on the Linguistic Rights of Persons Belonging to National Minorities in the OSCE Area (1999) <http://www.osce.org/hcnm/42060> IV. A. Question 1.

⁷ Arzoz 2007: 31.

tartalmait felszínre hozó jogértelmezés eredménye egyszerre *leíró* és *előíró*, egyszerre jeleníti meg a *létező* és a *kívánatos* jogot.

Ami most már a magyar nyelv jogi helyzetét illeti, ezt nézetem szerint három térségben kell vizsgálni: *a)* Magyarországon, *b)* az ország mai területén kívül, de az egykori történelmi Magyarország területén belül, *c)* a nagyvilágban; emellett szólni kell az Európai Unió nyelvjogáról és a magyar nyelvnek az unió nyelvjoga szerinti jogállásáról is. Ez a tanulmány erre vállalkozik, de nem így tagolódik: először rövid, lényegre törő, a részleteket a kiegészítő tanulmányokra hagyó áttekintést nyújt a magyar nyelv jogi helyzetéről mindhárom térségben a kezdetektől máig. A további részek a nemzetközi nyelv jog értelmezésével, egyes rejtett tartalmainak felszínre hozásával, valamint az Európai Unió nyelvjogára és a jogi nyelvvédelem kérdésére való kitékintéssel teszik teljesebbé a képet, részint de lege ferenda.

2. A MAGYAR NYELV JOGI HELYZETÉNEK FŐBB JELLEMZŐI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

A honfoglaló magyarok már fejedelmi hatalom alatt éltek, és aligha kétséges, hogy főleg a magyar nyelvet használták a magánéletben és a közéletben, a különféle tanácskozásokon, s közvetítő nyelvként is. A magyar fejedelemségnek így a honfoglalástól a királyság létrejöttéig terjedő időszakban is volt már hivatalos nyelve: jobbra a magyar.⁸

A királyság megalapítását követően a latin háttérbe szorította a magyar nyelvet a közéleti, a hivatalos nyelvhasználat színterein, de azért a magyar is használatos volt a királyi tanácsban, az országgyűléseken, a vármegyegyűléseken és a községi igazgatásban, a vármegyék magyarul is leveleztek egymással, s a perek egy része sem latinul, hanem magyarul, valamint az országban használatos más nyelveken folyt.⁹ A bírósági nyelvhasználatról az 1500-as években már törvények is rendelkeztek.¹⁰ Szent Istvántól kezdve tehát főleg a latin töltötte be a hivatalos nyelv szerepét, de azért a magyar is hivatalos használatban maradt, leginkább szóban. Figyelmet érdemel, hogy a magyar királyok autonómiát adtak Horvátországnak (1091), az erdélyi szászoknak (1226) és a szerbeknek (1691), s így a hivatalos ügyek vitelében használatos lett a horvát, a német és a szerb nyelv is.

⁸ Vö. Nádor 2002: 28, 43–45 és 92.

⁹ Vö. Nagy 2015: 149.

¹⁰ Az 1500. évi XXXV. tc. például előírta, hogy az egyházi bíróságokon az egyházi személyek helyettesei ne külföldiek, hanem „egyedül magyar nemzetbeliek legyenek, nehogy a perlekedők a helyettesek nyelvének és beszédének meg nem értése miatt kénytelenek legyenek úgy a tolmácsokat, mint ügyvédek is fölöslegesen megfizetni, de leginkább azért, nehogy a tolmácsok útján adandó feleleteikben hibázni és magát a pert is elveszteni kényszerüljenek”. Corpus Juris Hungarici, elektronikus dokumentum, KJK Kerszöv, 2000. A továbbiakban nem adom meg az 1949. évi XX. tv. előtti joganyagok forrását, ez mindig a Corpus Juris.

Mohács után, majd az ország három részre szakadását követően a királyi Magyarországon némi hullámzások következtek a hivatalos nyelvhasználatban, végül azonban a latin helyzete erősödött meg. Az önálló fejedelemséggé vált Erdélyben főleg a magyart használták hivatalos ügyekben, 1690-től – már a Habsburg-uralom alatt – tértek át a latinra. A hódoltsági területen óriási volt a népességfogyás, ugyanakkor a török hatalom szinte érintetlenül hagyta a latin és magyar hivatalos nyelvű törvénykezést és egyházi oktatást.¹¹

A 18. század második felében már érelődött a gondolat, hogy a latint nem lehet a végtelenségig megtartani az ország hivatalos nyelveként, s ez idővel tükröződött a jogalkotásban is. Mária Terézia 1777-ben kiadott tanügyi rendelete, a Ratio Educationis ugyan még mindig „a latin oktatási hagyományokon alapult, de... az anyanyelv és a német oktatását is elő kívánta mozdítani”,¹² II. József 1784-ben kelt nyelvrendelete pedig már arról intézkedett, hogy Magyarország hivatalos nyelve a *német* legyen. A rendelet éles tiltakozást váltott ki, s azt az uralkodó a halálos ágyán visszavonta. Ezt követően viszont kezdetét vette az a folyamat, amely immár a *magyar* nyelv hivatalos nyelvvé tételére irányult.

Első lépésként megszületett az 1790. évi XVI. törvénycikk: ez még csak azt mondta ki, hogy „bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használtatni”, s emellett rendelkezett arról, hogy „a gimnáziumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár fog beállíttatni... a kormányshelyi ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók”. Ezután még mintegy fél évszázadon át számos törvénycikket fogadott el az országgyűlés, mire az 1844. évi II. tc.-kel, ha nem is teljes körűen, azaz a latin bizonyos körben való további megtartása mellett, valamint Erdélyt és Horvátországot nem számítva, a magyar lett az ország fő hivatalos nyelve. A magyar nyelv hivatalos nyelvvé válása – mely folytatódott 1844 után is – szorosan összefüggött a polgárosodással, a modern magyar nemzet kialakulásával, a reformkor nagy ügyeivel, köztük a nyelvújítással.

A hivatalos nyelv megváltozása módosította a magyarországi nyelv jog jellegét is. Magyarországon eladdig a latin, azaz egy holt nyelv töltötte be a fő hivatalos nyelv szerepét. Ennek volt egy óriási előnye: az, hogy mivel ez a nyelv senkinek sem volt anyanyelve, a magyar nyelv jog nem vagy alig ismerte a nyelvi megkülönböztetést, s ennyiben szinte teljesen igazságos volt. Csakhogy a haladás, a polgárosodás körülményei közepette egyre nagyobb nehézségekbe ütközött a latinnak, e nem élő nyelvnek a hivatalos nyelvként való használata.

Azzal, hogy Magyarországon a magyar, vagyis egy élő nyelv lett a hivatalos nyelv, a lakosság jelentős részének immár nem kellett külön megtanulnia a hivatalos nyelv-

¹¹ Vö. Nádor 2002: 51–56 és 102–106.

¹² Vö. Nagy 2015: 152. A rendelet hatálya egyébként nem terjedt ki a református, az evangélikus és a szerb ortodox egyház által fenntartott iskolákra az említett egyházak autonóm jogállása miatt. Vö. uo. 152.

vet, mert ez megegyezett a saját nyelvével. Másfelől viszont nyelvi megkülönböztetés keletkezett, amennyiben nagy számban éltek az országban olyanok is, akiknek a saját nyelve eltért a hivatalos nyelvtől, s míg a magyar ajkúak a saját nyelvükön intézhették hivatalos ügyeiket, és juthattak álláshoz, tisztséghez a közszférában, az utóbbiak nem.¹³ Ezzel persze Magyarország csak mintegy felzárkózott azokhoz az országokhoz, amelyek már korábban lecserélték a latint, vagy amelyekben eleve élő nyelv volt a hivatalos nyelv, s amelyekben ezért – mivel ezekben az országokban sem csak egy nyelvet beszéltek – szintén volt nyelvi megkülönböztetés.

Mindazonáltal a magyar nyelv hivatalos nyelvvé válása az ország más nyelvű nemzetiségei körében – amelyek szintén a modern nemzetté válás időszakába léptek – ellenérzéseket szült, s ezeket megfontolva 1849 júliusában a már Szegedre menekült országgyűlés elfogadta az 1849. évi VIII. tc.-et. A törvény a magyart „diplomáciai nyelvként” felfogva lehetővé, esetenként kötelezővé tette az országban beszélt más nyelvek hivatalos nyelvként való használatát is az anyanyelven való oktatással együtt, s ezzel talán az első volt a világon. A törvény végrehajtására viszont a szabadságharc bukása miatt már nem került sor.

A szabadságharc leverése után az osztrák hatalom Magyarországon eleinte az 1849. évi márciusi alkotmány 71. cikkébe foglalt szabályt igyekezett átültetni a gyakorlatba: azt, hogy „minden nemzetiség és divatozó nyelv egyenjogúsága a nyilvános és polgári élet összes viszonyaiban célszerű intézmények által biztosíttassék”. Ez a törekvés azonban a közigazgatás és az igazságszolgáltatás területén hamar megváltozott: a német nyelv elterjesztése lett a cél.¹⁴

A kiegyezés után a nemzetiségi egyenjogúságról szóló 1868. évi XLIV. tc. kizárólag a nyelvekről, s közelebbről a különféle nyelvek *hivatalos* használatáról rendelkezett; a nyelvek magánhasználatát tetszés szerintinek, szabadnak tekintette.¹⁵ A törvény államnyelvvé nyilvánította a magyar nyelvet, ugyanakkor előírásai szerint a többi nemzetiség nyelvén is közzé kellett tenni a törvényeket, a törvényhatóságokban az ügykezelés és a jegyzőkönyvvezetés nyelve bármely más nemzetiségi nyelv is lehetett a testületi vagy bizottmányi tagok egyötödének kívánságára, az elsőfokú bíróságok a községek ügykezelési nyelvén ítéleztek, a törvényhatósági tisztviselőknek a községekkel, valamint a magánszervezetekkel és magánszemélyekkel való érintke-

¹³ Ahogy Eötvös írta: „a diák nyelvnek a törvényhozás és közigazgatás körében elhagyása [...] által az ország magyarul szóló polgárai oly előnyben részesültek, mellyel előbb nem birtak.” Eötvös 1865: 24.

¹⁴ Vö. Nagy 2015: 101–106 és 126.

¹⁵ A 26. § (1) és (3) bekezdése kimondta, hogy amint „eddig is jogában állott bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak épen úgy, mint a községeknek, egyházaknak, egyház-községeknek: úgy ezentúl is jogában áll saját erejökkel, vagy társulás útján alsó, közép és felső tanodákat felállítani... A magán intézetek és egyletek nyelvét az alapítók határozzák meg.” Nos, ha az alapítók határozhatták meg a magán intézetek nyelvét, akkor nyilván tetszés szerinti, azaz szabad volt a nyelvek használata a magánélet nem intézményes szféráiban is.

zésükben lehetőleg ezek nyelvét kellett használniuk, a kötelező iskoláztatást lehetőleg mindenkinek az anyanyelvén kellett biztosítani alsó- és középfokon egyaránt stb. Ha jobban meggondoljuk, ez a szabályozás¹⁶ azt jelentette, hogy Magyarországnak egy államnyelve és számos hivatalos nyelve volt. Fogalmazhatunk azonban úgy is, hogy az országnak valójában nem egy, hanem több államnyelve, illetve hivatalos nyelve volt, s hogy az első államnyelvnek, illetve hivatalos nyelvnek számító magyaron kívül államnyelvnek vagy hivatalos nyelvnek számított még a törvény előírásainak megfelelő módon az országban élő minden más nemzetiség nyelve is.

Ezzel ismét megváltozott a magyar nyelvjog jellege: ismét eltűnt, vagy csaknem eltűnt belőle a nyelvi megkülönböztetés, csak most nem azért, mert egy holt nyelvet használtak hivatalos nyelvként, hanem mert hivatalos nyelvvé vált az országban beszélt minden élő nyelv. Ez a szabályozás pedig kivételesnek számított a maga korában, és annak számítana ma is.¹⁷ Persze jó lett volna, ha a törvény ki is mondja, hogy az országban a magyaron kívül a többi nemzetiség nyelve is hivatalos nyelv a törvény előírásainak megfelelően: a fogadtatás biztosan kedvezőbb lett volna a nem magyar nemzetiségű politikai körökben.

Az 1868. évi XLIV. törvényről általában azt tartják, hogy előremutató volt, viszont rendelkezéseit nagyjából nem hajtották végre. A vélemény első része bizonyított, a második viszont, ahogy én látom, nem: erre vonatkozóan ugyanis nem állnak rendelkezésre részletes kutatási adatok, a meglévők pedig nem adnak alapot egy ilyen erős következtetés levonásához. Sokszor hozzák fel példaként, hogy bezártak szlovák középiskolákat, ami igaz, viszont a többi nemzetiségnek is voltak középiskolái, s ezek működhettek: a példa tehát jelez egy végrehajtási problémát, de még a középiskolák esetében sem alapozza meg azt a tételt, hogy a törvényt nagyjából nem hajtották végre. A magam részéről ezért úgy vélem, egyelőre nyitott kérdésnek kellene tekinteni, hogy mennyiben hajtották végre a törvényt.¹⁸

A dualizmus korának nyelvjoga 1868 után is változott, főként az iskolaügyben: a legnagyobb vitát az váltotta ki, hogy az 1879. évi XVIII. tc. kötelező tantárggyá tette a magyar nyelvet a nem magyar tannyelvű iskolákban, mégpedig általános érvényűvel: „az összes bárminemű nyilvános népiskolákban” (4. §). Ezt és az ezzel kapcsolatos későbbi rendelkezéseket és intézkedéseket a nem magyar nemzetiségbeli politikusok magyarosításként fogták fel, és erősen sérelmezték, az érintett iskolák pedig jórészt szabotálták.

¹⁶ A szabályozásnak, mely nagyrészt az ausztriai követte, lényeges eleme volt a népiskolai közoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. tc. is, s a pénzügyi kiegyezés után még a magyar bankjegyek feliratozása is tíznyelvű lett, igaz, a magyar és a német feliratozás nagyobb volt, mint a többi, és más volt az elhelyezése is.

¹⁷ A 19. században csak Ausztriában és Svájcban volt hasonló szabályozás.

¹⁸ Vö. Nagy 2015: 164, valamint Felleler 2011: 723–724.

3. A MAGYAR NYELV JOGI HELYZETÉNEK FŐ JELLEMZŐI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918 őszen bekövetkezett összeomlásától a tanácskormány bukásáig terjedő időszakban is születtek nyelvjogi rendelkezések, tartóssabb szabályozás azonban csak ezt követően alakult ki. A trianoni békeszerződés értelmében Magyarország területe 282 195, Horvátországgal együtt 324 731 négyzetkilométerről 93 030 négyzetkilométerre zsugorodott, s ennek következtében 3 milliónál is több magyar anyanyelvű személy került más államok fennhatósága alá. Mindazonáltal az új területi rendezéshez hozzátartozott egy nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer is, amely kötelezte Magyarországot, de éppígy kötelezte mindazon országokat is, amelyek a történelmi Magyarország elcsatolt területeiből részesedtek. E rendszer nyelvi rendelkezései szinte szó szerint megegyeztek az említett államokkal kötött szerződésekben. Ennélfogva a nyelv jog alapvetően egységes maradt az egykori történelmi Magyarország területén, viszont a nyelvek jogállása – a magyaré is – megváltozott.

A rendszer joga¹⁹ abból a föltevésből indult ki, hogy a kötelezett államok döntése értelmében mindenütt a többségi nyelv marad, illetve lesz a hivatalos nyelv, s ez a föltevés be is igazolódott. A magyar ily módon hivatalos nyelv maradt a területében összeszűkülő Magyarországon, ugyanakkor kisebbségi nyelvvé vált az összes szomszédos államban. Ez a szomszédos országokban rekedt magyar nyelvű polgárok számára azt jelentette, hogy hivatalos nyelvként már nem használhatták a magyar nyelvet, mindazonáltal a bíróságok előtt bizonyos körben azért használhatták a magyar szóban és írásban is.²⁰

Ami a közoktatást illeti, erre az a szabály vonatkozott, hogy „olyan városokban és kerületekben”, ahol a hivatalos nyelvtől eltérő nyelvű állampolgárok „jelentékeny számban laknak, a kormány megfelelő könnyítések fog engedélyezni avégből, hogy az ily állampolgárok gyermekeiket az elemi iskolákban a saját nyelvükön tanítsák. Ez a rendelkezés – folytatódott a szabályozás – nem akadályozza a kormányt abban, hogy a hivatalos nyelv oktatását az említett iskolákban is kötelezővé tegye.”²¹ Figyelmet érdemel, hogy bár az utóbbi szabály nem írta elő, csak lehetővé tette, hogy az érintett kormányok a hivatalos nyelvtől eltérő tannyelvű elemi iskolákban kötelező tantárggyá tegyék a hivatalos nyelv oktatását, valamennyi szomszédos állam kormányzata élt e lehetőséggel, jóllehet néhány évvel korábban, a történelmi Ma-

¹⁹ Erről bővebben lásd Buza 1930; Flachbart 1937; de Azcárate 1945; Cloude 1955: 6–50; Szalayné Sándor Erzsébet 2003: 79–182; Andrassy 2013: 184–261.

²⁰ Vö. Trianoni békeszerződés 58. cikk (4), Lengyel Kisebbségi Szerződés és Csehszlovák Kisebbségi szerződés 7. cikk (4) bekezdés. In Halmosy 1983: 87 és 92.

²¹ Vö. a rendszer modellszerződésének, a Lengyel Kisebbségi Szerződésnek a 9. cikke (1), a Csehszlovák Kisebbségi Szerződés 9. cikke (1) és a Trianoni békeszerződés 59. cikke (1) bekezdésével.

gyarország kebelén belül nemzetiségük politikusai ugyanezt még igazságtalannak és sérelmesnek találták a magyar kormányzat részéről.

A mondottakból kitűnik, hogy a kisebbségvédelmi rendszer nyelvjoga hasonlított a dualizmus korának magyarországi nyelvjogára, de lényegesen hátrányosabb helyzetbe hozta a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyeket. Először is, a törvényeket nem kellett a kisebbségi nyelvekre lefordítani és közzétenni; másodszor, a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek használhatták a nyelvüket a bíróságok előtt, de csak egy adott körben, és már nem az eljárás, a tárgyalás nyelveként; harmadszor, a kisebbségvédelem egyáltalán nem terjedt ki a közigazgatásra; negyedszer, a közoktatáson belül a védelem az elemi iskolákra korlátozódott.

A szabályozás végrehajtása nagy eltéréseket mutatott az egyes országokban, a nemzetközi ellenőrzés sem volt zökkenőmentes, s a rendszer a 30-as évek végére össze is omlott.²² Ennek azonban ekkor már nem volt nagy jelentősége a magyar nyelv szempontjából, mert Magyarország az elvesztett mintegy 190 000 km²-nyi területéből az első és a második bécsi döntéssel, s a Délvidék egy részének megszállásával visszaszerzett mintegy 67 000 km²-t (mely a Baranyai Háromszög és a Muraköz kivételével magyar, illetve magyar–német többségű volt), s e területeken ismét a magyar lett a hivatalos nyelv. 1939-ben Magyarország megszállta Kárpátaljának azt a kb. 12 000 km²-nyi részét is, amelyet nem kapott vissza az első bécsi döntéssel.²³ E területen a 6200/1939. ME. sz. rendelet ideiglenes igazgatást vezetett be, ennek élén kormányzói főbiztos állt; a területnek két hivatalos nyelve volt: a magyar és a magyar–orosz. Az 1947-es párizsi békeszerződés értelmében Magyarország ismét elvesztette a visszaszerzett területeket, jóllehet ezek – mint láttuk – nagyrészt magyar többségűek voltak.

A második világháború után nem keltették életre a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszert, s az ekkor megkötött békeszerződésekbe sem iktattak be kisebbségvédelmi szabályokat.²⁴ Az események új irányt vettek: az új világszervezet, az ENSZ és tagállamai elkötelezték magukat az emberi jogok tisztelete mellett, s így a nyelv jog kérdéseit immár főként az emberi jogok nemzetközi kodifikációján belül vették napirendre, ám az itt fölmerült problémák miatt a kodifikáció első nagy eredményében, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában (1948) a nyelvi megkülönböztetés tilalmán túl egyetlen nyelvi jogot sem ismertek el.²⁵ 1966-ig kellett várni, hogy megszülessen a kodifikáció két másik nagy dokumentuma, s egyikük, a Polgári és Politi-

²² Erről bővebben lásd Cloude 1955: 31–38.

²³ Romsics 2005: 251–252.

²⁴ Az azonban még mindig kétséges volt, hogy hatályban vannak-e az első világháború után kötött szerződések kisebbségvédelmi rendelkezései. Erről végül az ENSZ főtitkára készített egy jelentést 1950-ben, s e szerint az egész kisebbségvédelmi rendszer – néhány kivételes esettől eltekintve – rebus sic stantibus, azaz a körülmények alapvető megváltozása folytán hatályát veszítette. Vö. UN Doc. E/CN.4/367, 1–71.

²⁵ Erről bővebben lásd Thornberry 1991: 38–54. és Andrassy 2013: 261–396.

kai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya elismerjen néhány további nyelvi jogot is. Ezt követően is eltelt azonban még tíz év, mire az Egyezségokmány hatályba lépett. Mindez azt jelentette, hogy Magyarországot és a szomszédos államokat a második világháború után mintegy 30 évig gyakorlatilag alig kötötték nemzetközi normák a nyelv jogi szférájában.

A második világháború után Kárpátalja a Szovjetunió része lett; a Szovjetunió emellett szoros érdekkörébe vonta Csehszlovákiát, Magyarországot és Romániát, és néhány év után rájuk erőszakolta politikai és társadalmi rendszerét is. Jugoszlávia ún. el nem kötelezett országgá vált, de szintén a szovjet típusú egypártrendszert követve, Ausztria jelentős része pedig szovjet katonai megszállás alatt maradt 1955-ig.

Ebben a gyökeresen új helyzetben Magyarországon és a szomszédos államokban (a Szovjetunió esetében Kárpátalján) tovább gyengülve ugyan, de alapvetően mégis az a nyelv jogi rendszer maradt fenn, amely a két világháború között úgy-ahogy funkcionált. Ez részint a térség nyelv jogi hagyományainak, azaz a dualizmus kori magyar, valamint a két háború közötti nemzetközi nyelv jog előírásainak, részint pedig a szovjet nemzetiségi politika elveinek tulajdonítható, mely utóbbiak egybecsengtek az átörökölt nyelv jogi keretekkel.

A lényegi hasonlóság mellett voltak új elemei is az egyes országok nyelv jogának. Románia a háború után szovjet nyomásra létrehozta, majd Ceausescu alatt felszámolta az erdélyi magyar autonóm tartományt, Jugoszláviában kiteljesedett a Tito-féle önigazgatási rendszer, s ezen belül a Vajdaságban a magyar is hivatalos használatban álló nyelvvé vált. Magyarországon az 1949-ben elfogadott chartális alkotmány nem tartalmazott rendelkezést az ország hivatalos nyelvéről, ugyanakkor kimondta, hogy minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelven való oktatás lehetőségét, a 70-es évektől pedig más nyelvi jogokat is.²⁶

A szovjet típusú jogi és politikai rendszernek az 1980-as évek végén történt megroppanása, majd összeomlása után keletkezett nagyhatalmi vákuumban kiéleződtek a térség nemzeti és nemzetiségi ellentétei: felbomlott a Szovjetunió (ennek folytán Kárpátalja Ukrajna része lett), felbomlott továbbá Jugoszlávia, és kettévált Csehszlovákia is. A változások közepette az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet intézményesült, létrejött az EBESZ, az ENSZ és az Európa Tanács pedig 1992-ben elfogadott egy-egy régóta vajdó dokumentumot: az ENSZ a maga kisebbségi nyilatkozatát, az ET pedig a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját. A nyugati nagyhatalmak további kezdeményezésekkel is előálltak: a Balladur-terv még a határmódosításokat sem zárta ki a térségben. Erre ugyan végül nem került sor, de az Európa Tanács 1995-ben elfogadott egy újabb kisebbségvédelmi szerződést: a Keretegyezményt a Nemzeti Kisebbségek Védelméről.

Az új körülmények között Magyarország és a szomszédos országok igyekeztek mielőbb beilleszkedni a nyugati világba: taggá váltak az Európa Tanácsban, majd

²⁶ Vö. 1949. évi XX. tv. és ennek módosításai.

kérték felvételüket az Európai Unióba. Az EU 1993-ban meghatározta a csatlakozás feltételeit, az ún. koppenhágai kritériumokat, s ezek közé fölvtették a kisebbségek tiszteletét és védelmét is.²⁷ Ily módon Magyarország és szomszédjai ismét egy bizonyos nemzetközi ellenőrzés alá kerültek nyelvjuk alakításában. Az Európai Unió részéről azonban ez meglehetősen problematikus: az unió ugyanis a nyelvi kisebbségekkel kapcsolatban nem írt elő – és ma sem ír elő – kötelezettségeket a tagállamok számára. Milyen normák betartását várhatja el e téren ezek után a tagjelöltektől, és milyen alapon? Az első kérdést illetően az a gyakorlat alakult ki, hogy mércének főként az Európa Tanács kisebbségvédelmi normáit tekintik, a második kérdés viszont már nyitottabb maradt, és tulajdonképpen ez lett az alapja egy jelentős magyar diplomáciai sikernek: annak, hogy Magyarország elérte, hogy az unió alkotmányos szerződésének tervezetbe, majd a Lisszaboni Szerződésbe – mindkét esetben az unió értékeiről szóló cikkbe – bekerüljön a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak tisztelete is.²⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az unió kifejezett hatáskört is kapott volna a kisebbségi kérdés szabályozására, ezért nagy reményeket e sikerhez egyelőre nem lehet fűzni.²⁹

Mindeközben az érintett államok teljesen átszabták jogrendjüket, és ennek részeként újraszabályozták nyelv jogukat is. Magyarországon a módosított alkotmány továbbra sem rendelkezett az ország hivatalos nyelvéről, ugyanakkor leszögezte, hogy a nemzeti és nyelvi kisebbségek államalkotó tényezők, s kimondta, hogy biztosítja anyanyelvük használatát, az anyanyelvű oktatást és a saját nyelvű névhasználatot. Az Országgyűlés 1993-ban elfogadta a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló LXXVII. törvényt, amely elismert mind egyéni, mind pedig kollektív nyelvi jogokat, és lehetővé tette kisebbségi önkormányzatok létrehozását is.³⁰ Az egyik jugoszláv utódállamban, Szlovéniában regionális hivatalos nyelv lett a magyar, s idővel Szerbiában és négy ausztriai településen is hivatalos használatban levő nyelvvé vált. Nem igazán javult viszont a magyar nyelv jogi helyzete Romániában, az újonnan létrejött Szlovákiában elfogadott, majd módosított államnyelvtörvény pedig máig tartó viták tárgya.³¹

Az igazodási pontok az idő haladtával egyre inkább az „európai normák”, az 1998-ban hatályba lépett Keretegyezmény és Nyelvi Charta előírásai (és az EBESZ

²⁷ Ennek szövegét és a kritériumok megerősítéseit lásd röviden: http://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/accession_criteria_copenhagen.html

²⁸ A fő érv magyar részről az volt, hogy irracionális lenne, ha az unió, miután hosszú éveken át elvárja és számon kéri a tagjelölt államoktól a kisebbségek tiszteletét és védelmét, azt követően, hogy a tagjelöltek teljes jogú taggá válnak, mentesíti őket e kötelezettségek alól. Vö. Horváth – Ódor 2005: 74–75.

²⁹ Bővebben lásd Ódor 2010: 4–11 és Juhász 2012: 46–49.

³⁰ A törvény elfogadását megelőző vitákról lásd Bíró 1995: 36–42.

³¹ A törvényről és módosításáról véleményt nyilvánított az EBESZ Kisebbségi Főbiztosa (2009. július 22.) és a Velencei Bizottság is. Vö. CDL–AD (2010) 035.

ajánlásai) lettek, nyugati kommentátorok azonban némi csodálkozással még mostanában is a nyelvi jogok egy sajátos alkotmányos készletét fedezik fel a volt szocialista országok jogában.³² Ennek oka továbbra is az, hogy a szóban forgó államok nyelvjoga még mindig őrzi a térség nyelvjogi hagyományainak egyes pilléreit. Ebből a szempontból jelképesnek tekinthető, hogy miután a magyar Országgyűlés 2011-ben új chartális alkotmányt, illetve alaptörvényt fogadott el, mely újfent kimondja, hogy az ország hivatalos nyelve a magyar, az 1993. évi kisebbségi törvényt felváltó 2011. évi CLXXIX. törvény már nem kisebbségekről, hanem *nemzetiségekről* szól, vagyis az Országgyűlés visszatért az 1868. évi XLIV. tc. szóhasználatához és szemléletéhez.

Fontos, hogy a térség számos állama (köztük Lengyelország, Szlovénia, Macedónia) alkotmányi rendelkezésben mondta ki: felelősséget érez a határain kívül élő nemzettársai iránt. Hét állam külön törvényt, ún. kedvezménytörvényt (is) alkotott e tárgyban: Ausztria (1979), Szlovákia (1997), Románia (1998), Orosz Föderáció (1999), Bulgária (2000), Olaszország (2001), Magyarország (2001), s e törvények tartalmaztak nyelvi rendelkezéseket is. A magyar törvényt heves támadások érték, s végül a Velencei Bizottság mondott róla és a többi ilyen törvényről véleményt: eszerint az államok bizonyos feltételekkel elfogadhatnak kedvezménytörvényeket.³³ Ma már a térség több állama – köztük Magyarország – állampolgárságot is ad a külhoni, többnyire a szomszédos államokban élő nemzettársaknak.

Magyarok nem csupán Magyarországon és az egykori történelmi Magyarországi területén élnek. Az európai kivándorlási hullámokból ugyanis a magyarok is kivették a részüket: az utóbbi mintegy két évszázadban a történelmi Magyarországról és a területén később osztozó államokból magyarok milliói vándoroltak ki és telepedtek le szerte a világon, s a nagyvilágnak azokban a térségeiben, ahol ez a diaszpóra-magyarország él, a magyar nyelv jogi helyzete ismét egészen más, mint a mai Magyarországon és a szomszédos országokban.

Míg a magyar nyelv Magyarországon hivatalos nyelv, a szomszédos államok többségében pedig kisebbségi nyelv (néhányukban regionális hivatalos nyelv), addig a diaszpórában élő magyarok által lakott térségekben a bevándorlók nyelvei közé számít, s mint ilyen, nem élvez külön jogállást: nem hivatalos nyelv és nem is védett kisebbségi nyelv. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Magyarországon és a nagyvilágban a magyarok általában elégedettek a magyar nyelv jogállásával, jóllehet óriási a különbség e két jogállás között, némely szomszédos országban viszont elégedetlenek az ottani jogállással, mely lényegesen gyengébb ugyan a magyar nyelv magyarországi jogállásánál, de jóval erősebb annál a jogállásnál, amelyet a magyar nyelv a diaszpóra-magyarország által lakott térségekben élvez.

³² Vö. Arzoz 2007: 20–22.

³³ Venice Commission: Report on the Preferential Treatment of National Minorities by their Kin-State. CDL-INF (2001) 19.

A kirajzolódó kép elgondolkodtató: *területhez* kötött, vagy legalábbis bizonyos fokban térhez kötött lenne a nyelvek jogállása? Attól függően tehát, hogy hol él valaki, más és más jogállás illeti meg a nyelvét? Milyen természetű hát a nyelvjog, és milyen természetű a nyelvi igazságosság, s megoldhatók-e az ezzel kapcsolatos – részint elméleti jellegű – problémák?

4. AZ EMBERI JOGOK ÉS A NYELVJOG

Attól fogva, hogy az első világháborúban győztes nagyhatalmak létrehozták a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszert, a nemzetközi nyelvjogban uralkodóvá vált és máig uralkodónak számít a *kisebbségi* szemlélet. Lényeges azonban, hogy ez a szemlélet idővel sokat változott: jól mutatja ezt, hogy a kisebbségvédelmi rendszer még elsősorban polgári és politikai jogokat, köztük nyelvi jogokat ismert el *minden* lakos/állampolgár számára. Az egyik ilyen jog ez volt:

Egyetlen... állampolgár sem korlátozható egyetlen nyelv szabad használatában sem a magánérinkezésben, a kereskedelemben, a vallási életben, a sajtó útján történő vagy bármilyen természetű közzététel terén vagy a nyilvános gyűléseken.³⁴

Világos, hogy ez a rendelkezés a nyelvhasználat szabadságát, illetve a nyelvszabadságot ismerte el a tág értelemben felfogott magánéletben;³⁵ ennek ellenére úgy szokták értelmezni, hogy a nyelvi *kisebbségekhez* tartozó személyek jogát ismerte el a *saját* nyelvük használatára az adott körben.³⁶ Ez az értelmezés kétszeresen is hibás: egyfelől a jog alanyai nem a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek voltak, hanem *minden* állampolgár, másfelől pedig a rendelkezés nemcsak a saját, hanem *bármely* nyelv szabad használatának jogát ismerte el.

Mint már említettem, a második világháború után az ENSZ és tagállamai elkötelezték magukat az emberi jogok tiszteletben tartása mellett, azaz olyan jogok tiszteletben tartása mellett, amelyek *minden* embert megilletnek pusztán ember mivoltánál fogva, de amely jogokat azért az emberi jogalkotóknak is el kell ismerniük. E természetjogias jellegű jogok melletti elköteleződés természetjogiassá tette a jog-

³⁴ Vö. 1921. évi XXXIII. tc. (a trianoni békeszerződés becikkelyezéséről) 58. cikk (3), Szerződés Csehszlovákia függetlenségének elismeréséről és a kisebbségek védelméről, 7. cikk (3), Lengyel Kisebbségi Szerződés 7. cikk (3) bekezdés. Halmosy 1983: 84–105. (A fordítást némileg pontosítottam.)

³⁵ A nyelvhasználat szabadsága megítélésem szerint magában foglalja a saját nyelv megválasztásának szabadságát is. Vö. Andrassy 2013: 129–136.

³⁶ Lásd például Cloude 1955: 18–19; Capotorti 1979: 99. bek.; Thornberry 1991: 42–43; de Varennes 1996: 26–27; Szalayné Sándor Erzsébet 2003: 89–90 és 92. Minderről bővebben lásd Andrassy 2013: 238–261.

alkotást, és szinte mindenek fölé emelte az emberi jogokat: e jogokhoz kell igazítani a nemzetközi és a belső állami jog, s az államberendezkedés nagy részét.³⁷ Az első lépés ezen az úton értelemszerűen az emberi jogok nemzetközi kodifikációja volt, melynek jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni.

Nézetem szerint a kodifikáció a nyelvi jogok szempontjából még távolról sem kielégítő. Nehéz megérteni például, hogy ha már a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer joga is elismerte a nyelvszabadságot, akkor 1948-ban miért maradt ki ez a szabadság az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatából. Még nehezebb megérteni, hogy 1966-ban, amikor az ENSZ-ben elfogadták a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, ennek 27. cikkében miért *kisebbségi* és nem *egyetemes*, mindenkit megillető jogokat ismertek el:

„Azokban az államokban, ahol etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival közösségben saját kultúrájukat élvezzék, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.”

E cikk elfogadása mindazonáltal óriási eredmény volt a maga idejében: nem csupán azért, mert a nagyon eltérő álláspontokat sikerült végül összeegyeztetni, hanem azért is, mert ezzel az ENSZ mintegy felújította az etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek nemzetközi védelmét.³⁸ A cikk három jogot ismer el: az etnikai kisebbségekhez tartozó személyek jogát saját kultúrájuk élvezetéhez, a vallási kisebbségekhez tartozó személyek jogát saját vallásuk megvallásához és gyakorlásához, s a nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogát saját nyelvük használatához.³⁹ A nemzetközi jogi irodalomban uralkodó vélemény szerint e jogok meghatározása homályos és tisztázásra vár. Patrick Thornberry például Francesco Capotorti Különleges Jelentéstevő nevezetes tanulmányának megállapításaira támaszkodva leszögezte:

„A lényeg itt az, hogy ha a 27. cikknek nem tulajdonítunk erősebb tartalmat, ez nem tesz hozzá semmit az Egyezségokmányhoz. A gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságát már védi a 18. cikk, és szintén ott van például, amennyiben a nyelvet és a kultúrát nézzük, a kifejezés szabadságáról szóló rendelkezés a 19. cikkben.”⁴⁰

Eszerint a 27. cikkben elismert jogok és az Egyezségokmány más cikkeiben elismert jogok között olyan átfedések vannak, hogy ha a 27. cikkben foglalt jogoknak nem tulajdonítunk erősebb jelentést, mint amit azok önmagukban véve sugallnak, maga

³⁷ Vö. Kardos 2002: 199–204.

³⁸ Erről bővebben lásd Herczegh 1988: 402–409; Bruhács 1988: 175–209.

³⁹ Vö. Capotorti: i. m. 590. bek.

⁴⁰ Thornberry 1991: 180. Vö. még Capotorti 1979: például 227, 386–428 és 590. bekezdés.

a cikk nem tesz hozzá semmit az Egyezségokmány tartalmához, és ezért felesleges. Thornberry azonban – Capotortihoz hasonlóan – arra a következtetésre jutott, hogy a 27. cikkben foglalt jogoknak erősebb tartalmat kell tulajdonítani. Még fontosabb, hogy a Capotorti-jelentést elfogadta az ENSZ egyik fontos szerve, az Emberi Jogok Bizottsága, s hogy az értelmezés bizonyos fokban az autentikus értelmezés rangjára emelkedett azáltal, hogy egyes lényegi elemei tükröződnek az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának általános jogértelmezésében is; a Bizottság ugyanis a 27. cikkről készített Általános Magyarázatában egyebek közt ezt írta:

„[...] ez a cikk egy olyan jogot mond ki és ismer el, amely a kisebbségi csoportokhoz tartozó személyeket illeti meg, és amely jog *különbözik minden más jogtól és több minden más jognál* (kiem. – A. Gy.), amelyek élvezetéhez nekik mint egyéneknek mindenki más-sal közösségben már joguk van az Egyezségokmány értelmében.”⁴¹

Capotorti, Thornberry és követőik⁴² természetesen feltártak bizonyos részelemeket a 27. cikknek ebből a többlettartalmából, és az Emberi Jogi Bizottság szintén kibontotta ennek egyes részleteit, mindazonáltal ez a munka még távolról sem fejeződött be, sőt az utóbbi tíz-húsz évben mintha el is akadt volna. Ami engem illet, úgy vélem, a 27. cikk valóban magában rejt többlettartalmakat, és az alábbiakban voltaképpen ilyen többlettartalmak kibontására teszek kísérletet, amennyire lehet, kényszerítő erejű érveléssel; előrebocsátom, hogy elemzésem, mely a dolog természeténél fogva kritikai jellegű lesz, a cikkben foglalt nyelvi jogra korlátozódik majd. Első lépésként emeljük ki a cikk szövegéből a nyelvi jogot:

„Azokban az államokban, ahol [...] nyelvi kisebbségek léteznek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival közösségben [...] saját nyelvüket használják.”

E jogmeghatározás nézetem szerint hibás: elhibázott mind a jog alanyaival, mind a jog tartalmával kapcsolatban. A jog alanyait illetően a probléma a következő: miért csak a nyelvi *kisebbségekhez* tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy a saját nyelvüket használják; a nyelvi *többséghez* tartozó személyektől miért le-

⁴¹ UN Human Rights Committee, General Comment No 23, 26 April 1994. 1. bek. http://tbineternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=8&DocTypeID=11

⁴² Capotorti és Thornberry értelmezése az adott összefüggésben a magyarországi kommentátorok körében is elfogadásra talált, más kérdésekben, például a kollektív jogok ügyében és a „nemzeti kisebbségek” kifejezés mellőzésében viszont megfogalmazódtak vele szemben kritikai vélemények is (vö. például Joó 1978: 86–94; Herczegh 1988: 414–415; Bruhács 1988: 188–189; Kovács 1996: 12–15).

het megtagadni ezt a jogot? Ez irracionális és nyilvánvaló, hogy az ENSZ Közgyűlése sem kívánt ilyen helyzetet teremteni. A jogalany-meghatározást ezért okvetlenül ki kellene javítani, s ez nem is lenne nehéz: ki kellene mondani, hogy *senkitől* sem lehet megtagadni a jogot, hogy a saját nyelvét használja, vagy hogy *mindenkinek* joga van a saját nyelve használatához.

Az Egyezségokmány 27. cikke véleményem szerint hibásan definiálja az elismert nyelvi jog *tartalmát* is. Az világos, hogy a jogalanyoktól nem lehet megtagadni a saját nyelvük használatához való jogot. De miért ne tanulhatnának és használhatnának más nyelvet is, ha úgy akarják? Ezt a jogot miért lehet tőlük megtagadni? Ez ellentmond az észszerűségnek, s nyilvánvaló, hogy az ENSZ Közgyűlése sem kívánt lehetővé tenni efféle korlátozást.

Ha a mondottakból kiindulva kijavítjuk a 27. cikkben elismert nyelvi jog tartalmának definícióját, akkor azt kapjuk, hogy a jogalanyoktól nem lehet megtagadni sem azt a jogot, hogy a saját nyelvüket használják, sem pedig azt a jogot, hogy más nyelveket használjanak. Ez esetben viszont nyilván nem lehet megtagadni tőlük azt a jogot sem, hogy alkalmasint ők válasszák meg, hogy mely nyelvet fogják használni. Ez azonban azt jelenti, hogy a jogalanyoktól nem lehet megtagadni a jogot az általuk használt nyelv megválasztásához, végső soron tehát a nyelvszabadsághoz. Eszerint az Egyezségokmány megalkotóinak a 27. cikkben elismert nyelvi jog tartalmát úgy kellett volna meghatározniuk, hogy a jogalanyoktól nem lehet megtagadni a jogot a nyelvszabadsághoz, illetve hogy joguk van e szabadsághoz.

Az emberi jogok univerzális nemzetközi jogának a nyelvi jogokkal kapcsolatos *kisebbségi* szemlélete és tartalmi fogatékossága hatott a regionális nemzetközi jogra is. Az Európa Tanács az Emberi Jogok Európai Egyezményében a nyelvi nem-megkülönböztetéshez való jogon túl nem ismer el más nyelvi jogot, viszont elfogadott két kisebbségi szemléletű egyezményt: a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keret-egyezményét, valamint a jogvédelmet nyelvvédelemre cserélő Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját.

A jogalkotás gyengeségeit a *joggyakorlat* sokszor továbbörökíti, de megesik, hogy ki is javítja. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányával kapcsolatos joggyakorlatot elsősorban az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága alakítja, s a bizottság a Ballantyne, Davidson, McIntyre ügyben adott jogértelmezésével továbbörökítette azt a hibát, amelyet az Egyezségokmány megalkotói az Egyezségokmány 27. cikkében elismert nyelvi jog *alanyainak* hibás definiálásával követtek el. Másfelől viszont a bizottság ugyanebben az ügyben kerülő úton *korrigálta is* ezt a jogalkotói hibát, sőt korrigálta a 27. cikkben elismert nyelvi jog *tartalmának* meghatározása során elkövetett jogalkotói hibát is, amikor kimondta, hogy az Egyezségokmány 19. cikkében elismert kifejezési szabadság magában foglalja az összes ember, így a *nyelvi többséghez* tartozó valamennyi személy szabadságát is „önmaga kifejezésére a maga

által választott nyelven”.⁴³ Ezzel az Emberi Jogi Bizottság elismerte minden ember jogát a nyelvszabadsághoz, s ily módon némiképp pótolta a nyelvszabadság jogalkotói elismerésének hiányát. Megjegyzem, a nyelvszabadságot ma már egyes kommentátorok is elismert szabadságnak tekintik.⁴⁴

5. A HIVATALOS NYELV PROBLÉMÁJA ÉS A PROBLÉMA MEGOLDÁSA

A hivatalos nyelvről az emberi jogok nemzetközi joga és az ehhez kapcsolódó két európai kisebbségi egyezmény alig mond valamit.⁴⁵ Nem meglepő ezért, hogy vannak, akik szerint a hivatalos nyelvvel összefüggő jogok nem is emberi jogok. A kanadai Legfelsőbb Bíróság például kimondta, hogy a nyelvi jogok természete más, mint az emberi jogoké, amennyiben a nyelvi jogok, és különösen a hivatalos nyelvvel összefüggő nyelvi jogok politikai kompromisszumokon nyugszanak, s így kompromisszumjogoknak tekintendők.⁴⁶

Ez a teória azonban cáfolható. Először is, egy kommentátor rámutatott, hogy a hivatalos nyelvvel összefüggő jogok elfogadása valóban politikai kompromisszumok eredménye volt Kanadában, viszont az emberi jogok nemzetközi egyezményeinek elfogadása sem volt mentes a politikai kompromisszumoktól, s így a kanadai Legfelsőbb Bíróság érve értelmében a bennük elismert emberi jogokat is kompromisszumjogoknak kellene tekinteni.⁴⁷

Másodszor: a hivatalos nyelvvel kapcsolatos problémák túlnyomó többsége abból fakad, hogy az államok csak egy, legfeljebb két-három élő nyelvet választanak hivatalos nyelvvé,⁴⁸ s így azoknak a személyeknek, akiknek a nyelve megegyezik a hivatalos nyelvvel vagy az ilyen nyelvek egyikével, lehetővé teszik, másoktól viszont megtagadják, hogy saját nyelvüket hivatalos nyelvként is használják. Ez azonban megkülönböztetés, nyelvi megkülönböztetés, ez pedig sérti az emberi jogok nemzetközi jogát, az ugyanis tiltja a nyelvi megkülönböztetést. Más szóval a hivatalos

⁴³ Vö. Ballantyne, Davidson, McIntyre v. Canada, 358/1989 és 385/1989. Erről bővebben lásd Andrassy 2015: 23–25 és 32–35.

⁴⁴ Vö. például Arzoz 2007: 25–28.

⁴⁵ A Charta leszögezi, hogy a hivatalos nyelvekre és dialektusaikra nem terjed ki a hatálya, s hogy az általa nyújtott védelem nem lehet hátrányos a hivatalos nyelvekre nézve. A Keretegyezmény 11. cikke elismeri a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát család- és utónevük kisebbségi nyelvükön való használatára és ennek *hivatalos* elismerésére, a 14. cikk pedig leszögezi, hogy a (2) bekezdésébe foglalt rendelkezését úgy kell végrehajtani, hogy az „ne veszélyeztesse a hivatalos nyelv tanulását, vagy az e nyelven való tanítást”.

⁴⁶ Vö. különösen Société des Acadiens v. Association of Parents (1986) 1 S.C.R. 549. <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/138/index.do>

⁴⁷ Green 1987: 645–646.

⁴⁸ Kivételt képez azonban Dél-Afrika, amelynek 11 hivatalos nyelve van.

nyelvvel összefüggő jogok mégiscsak relevánsak emberi jogi szempontból: nem lehet bármilyen politikai kompromisszumokat kötni róluk.

Ezen a ponton azonban beleütközünk egy nagy elméleti problémába: vajon hogyan lehet kiküszöbölni a nyelvi megkülönböztetést a hivatalos nyelvvel kapcsolatos szabályozásban? Az idevágó kutatásokról egy amerikai kommentátor a következőket írta az 1990-es évek elején: „A hivatalos nyelvek elmélete *pesszimizmustól visszhangzik* (kiem. – A. Gy.) a tekintetben, hogy lehetséges-e bármilyen elegáns megoldás”, majd ismertette a fontosabb elméleti álláspontokat, köztük Heinz Klossét, aki szerint „úgy tűnik, hogy azoknak a nyelveknek a száma, amelyeket a nemzet hivatalos nyelveiként egyenlővé lehet tenni, maximum három lehet. Egy ország közigazgatásának napi működése, de még törvényhozása is hamar túlterheltté és kuszává válik, illetve elveszti hatékonyságát, ha háromnál több nyelven bonyolódik.”⁴⁹ Pool a helyzetet végül a következőképpen összegezte:

„Bár a hivatalos nyelv problémájának lényegi ineleganciáját az egyes gondolkodók különféle módon írják le, úgy tűnik, a legtöbbjük arra a következtetésre jutott, hogy a hivatalos nyelvek kiválasztása egy *elkerülhetetlen* [kiem. – A. Gy.] kompromisszumhoz vezet a hatékonyság és a méltányosság között. Rendszerint azt állítják, hogy egy hatékony nyelvpolitika az összes nyelvnél kevesebbet tesz hivatalossá, és ezért méltánytalan, míg egy méltányos politika mindenki nyelvét hivatalossá teszi vagy egy teljesen idegen nyelvet tesz hivatalossá, és ezért nélkülözi a hatékonyságot. A hatékony semlegességet – melyre példa az állam és az egyház szétválasztása és a faji nem-megkülönböztetés – alkalmazhatatlannak ítélik a nyelvi csoportokra, mert a kormányok megtehetik, hogy egyszerűen *figyelmen kívül hagyják* a fajokat és a vallásokat, de nyelveket *használniuk* kell és ezért *választaniuk* kell közülük.”⁵⁰

Ezek szerint elméleti szempontból csupán két kifogástalan lehetőség kínálkozik: az egyik az, hogy a világ minden államában hivatalos nyelvvé teszik az összes ember nyelvét, vagyis az összes élő nyelvet, a másik pedig az, hogy a világ minden államában egy vagy több olyan nyelvet nyilvánítanak hivatalos nyelvvé, amely nem azonos egyetlen ember saját nyelvével sem. Egyik megoldás sem látszik azonban sem észszerűnek, sem kivihetőnek a jelenlegi körülmények között. Az első azért nem, mert az élő nyelvek száma jelenleg mintegy 7000, és még elképzelni is nehéz, hogy minden államnak 7000 hivatalos nyelve legyen. Irracionálisnak tűnik azonban a másik megoldás is, hiszen ennek értelmében senkinek sem lenne joga például a saját nyelvű közoktatáshoz.

De lehetséges-e akkor egyáltalán elméleti kompromisszumok nélküli megoldása e problémának: olyan megoldása, amely nagyobb nehézségek nélkül átültethető a

⁴⁹ Pool 1991: 495–496; vö. még Kloss 1966: 7.

⁵⁰ Pool 1991: 496.

gyakorlatba is? Nézetem szerint igen, ám ehhez fel kell ismerni, hogy a hivatalos nyelvvel kapcsolatos jogok nemcsak hogy összefüggnek az emberi jogokkal, hanem maguk is emberi jogok.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 10. cikke elismeri mindenki jogát a független és pártatlan bírósághoz, 26. cikke pedig elismeri mindenki jogát az oktatáshoz. Rendes körülmények között azonban lehetetlen „bíróági tárgyalást” tartani valamely nyelv használata nélkül, és rendes körülmények között nem lehetséges „elemi oktatás”, „technikai és szakoktatás” és „felsőoktatás” sem legalább egy nyelv használata nélkül. Nos, mely nyelven vagy nyelveken gyakorolhatók e jogok? Erről mindkét cikk hallgat, s így homály borul erre a fontos és valójában megkerülhetetlen emberi jogi kérdésre; egy olyan kérdésre, amelyre bármi legyen is a válasz, az – abból következően, hogy a kérdés emberi jogi kérdés – szükségképpen *emberi jogi* válasz lesz. De mi lehet a válasz?

Nézetem szerint az, hogy mindenkinek a *saját* nyelvén van elsősorban joga a független és pártatlan bíróság előtti tárgyaláshoz és az oktatáshoz is. Így kell ennek lennie, hiszen nagyon sok ember nem is beszél más nyelvet a sajátján kívül: ha tehát joguk van nekik a független bíróság előtti tárgyaláshoz és az oktatáshoz, akkor joguk kell legyen ahhoz is, hogy a saját nyelvükön élvezzék e jogokat. De joguk kell legyen e jogok saját nyelven való élvezetéhez azoknak is, akik a saját nyelvükön kívül beszélnek egy vagy több más nyelvet is. Ha ugyanis nem így lenne, akkor abban a pillanatban, amikor valaki megtanul egy nyelvet a sajátján kívül, elveszítené a jogát ahhoz, hogy a saját nyelvén élvezze a független és pártatlan bíróság előtti tárgyaláshoz, valamint az oktatáshoz való jogát, ami viszont képtelenség. Ezért világos, hogy mindenkinek a saját nyelvén van elsősorban joga a Nyilatkozat 10. és 26. cikkében foglalt jogokhoz. Ez pedig azt jelenti, hogy mindenkinek *emberi* joga van a saját nyelve hivatalos, illetve bírósági nyelvként való használatához és a saját nyelvű oktatáshoz.

Ha viszont ez igaz, akkor úgy tűnik, már csak egyetlen tiszta, elméletileg kifogástalan megoldása lehet a hivatalos nyelv problémájának: minden államban hivatalos nyelvvé és közoktatási nyelvvé kell tenni minden ember nyelvét. Ez azonban, mint már láttuk, irracionális és talán kivihetetlen is lenne.

Ezzel elérkeztünk a legnehezebb ponthoz: sokáig magam is úgy véltem, innen már valóban nincs tovább elméleti engedmények nélkül. Néhány éve viszont rájöttem, hogy a problémának mégiscsak van megoldása, tiszta, elméleti engedmények nélküli.⁵¹ A kulcs ehhez annak felismerése, hogy abban a következtetésben, hogy „ha mindenkinek emberi joga van a saját nyelve hivatalos nyelvként való használatához, akkor minden államban hivatalos nyelvvé kell tenni valamennyi ember nyelvét”, van egy rejtett, ki nem mondott előfeltevés: az, hogy mindenkinek *mindenhol* joga van ehhez a joghoz, illetve az emberi jogokhoz.

⁵¹ Ezt a megoldást először 2013-ban publikáltam, vö. Andrassy 2013: 148–184.

Csakhogy vannak olyan emberi jogok is, amelyek mindenkit megilletnek, de nem mindenhol. A legjobb példát erre a politikai jogok szolgáltatják. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 21. cikke, s közelebbről e cikk (1) bekezdése például így hangzik:

„Mindenkinek joga van ahhoz, hogy részt vegyen *hazája* [kiem. – A. Gy.] közügyeinek igazgatásában közvetlenül vagy szabadon választott képviselők útján.”

Eszerint a szóban forgó politikai jogok mindenkit megilletnek, de nem mindenhol, s ez így észszerű. És úgy vélem, ilyen jognak kell lennie a saját nyelv hivatalos nyelvként való használata jogának is: ha ugyanis olyan lenne, amely mindenkit megillet mindenhol, akkor – mint láttuk – a világ minden államában hivatalos nyelvvé kellene tenni mind a 7000 élő nyelvet, ami abszurdum. Így e jog csak olyan jog lehet, amely mindenkit megillet, de nem mindenhol, s ez már észszerű és nagyobb gondok nélkül átültethető a gyakorlatba is.

De vajon *hol*, a világ mely országában van joga mindenkinek ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként is használja? Erről itt csak egy rövid levezetést mutathatok be.

Tegyük fel a kérdést először úgy, hogy joga van-e bárkinek is ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként használja azokban az államokban, ahol ezt a nyelvet nem vagy csak alkalmilag beszélik? Nyilván nincs, hiszen azok, akiknek ez a nyelv a saját nyelvük, gyakorlatilag nem is élveznék ezt a jogukat. Következésképpen mindenkit csak azokban az országokban illet meg ez a jog, ahol a nyelvét beszélik is. Lássuk a következő kérdést:

Joga van-e bárkinek ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként használja azokban az államokban, ahol ezt a nyelvet csak nem régóta beszélik? A válasz ismét nemleges. Azokban az országokban ugyanis, ahol ezt a nyelvet csak nem régóta beszélik, a nyelvet többnyire bevándorlók vagy bevándorlók leszármazottai beszélik,⁵² s ha e személyeknek joguk lenne ahhoz, hogy a saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják a befogadó államokban, akkor előbb-utóbb minden államban hivatalos nyelvvé kellene tenni az összes élő nyelvet, márpedig ez – mint láttuk – irracionális. Az ilyen személyeknek ezért nem lehet joguk ahhoz, hogy a saját nyelvüket hivatalos nyelvként használják új hazájukban;⁵³ megjegyzem, ezt a jogot nem is igénylik és

⁵² Lehetnek persze erőszakkal betelepült vagy kitelepített személyek, illetve leszármazottaik is. Erről bővebben lásd Patten 2006.

⁵³ Erre a következtetésre jutott Kymlicka és Patten, s erre az álláspontra helyezkedett az Egyesült Államok és más amerikai államok, valamint Ausztrália és Új-Zéland delegációja is az emberi jogok nemzetközi kodifikációja során. Vö. Kymlicka 1995: 95–96; Patten 2006: 101–115; Thornberry 1991: 135–136 és 150, és például UN Doc. A/C.3/SR.161, 721–730. Megjegyzem, Patten fenntartotta álláspontját legújabb könyvében is, vö. Patten 2014: 285–297.

nem is kapják meg.⁵⁴ Mindez persze nem jelenti azt, hogy őket nem is illeti meg ez a jog: őket is megilleti, csak nem a befogadó országokban.

De akkor végső soron *hol* van joga mindenkinek ahhoz, hogy a saját nyelvét hivatalos nyelvként használja? Azokban az országokban, ahol a nyelvét régtől fogva beszélik.

Kérdés azonban, hogy vajon megilletnek-e mindenkit *minden* ilyen államban ezek a jogok? Tegyük fel, hogy nem; ez esetben viszont, mivel mindenkit megilletnek e jogok *valahol* a világon, lennie kell legalább egy olyan országnak mindenki számára, amelyben a saját nyelvét régtől fogva, hagyományosan beszélik, és amelyben őt is megilletik a szóban forgó jogok. De melyik ez az állam? Nos, ez különféle tényezők függvénye, de végső soron minden személy esetében meghatározható. Lássuk a főbb eseteket.

Kezdjük azokkal, akik egy olyan országban élnek, ahol a nyelvüket régóta beszélik, és ők a nyelvet régóta beszélő közösségből származnak. E személyeknek biztosan ebben az országban van joguk ahhoz, hogy a saját nyelvüket hivatalos nyelvként is használják. Ha ugyanis nem illeti meg őket ebben az országban a jog a saját nyelvük használatához, akkor ebben az országban senkit sem illethet meg ez a jog, hiszen csak e személyek és közösségük *miatt* minősül az ország olyan országnak, ahol az adott nyelvet hagyományosan beszélik.

Vegyük most azokat a személyeket, akik nem egy olyan országban élnek vagy tartózkodnak, ahol a nyelvüket régóta beszélik. A legtöbb ilyen személy bevándorló vagy bevándorlók leszármazottja, de idesorolhatók a turisták stb. is. Nekik – mint láttuk – nem ebben az országban van joguk a saját nyelvük hivatalos nyelvként való használatához. De akkor vajon hol? Nyilván abban az országban, ahová az a terület tartozik, ahonnan származnak, és ahol nyelvüket származási közösségük régtől fogva beszéli.

Vegyük végül azokat a személyeket, akik egy olyan országban élnek, ahol a saját nyelvüket régóta beszélik, de ők maguk nem abból a közösségből származnak, amely ezt a nyelvet itt hagyományosan beszéli. Ilyen személyek mindenekelőtt azok

⁵⁴ Fölvethető persze, hogy nem kellene-e közelebbről is meghatározni, hogy mit jelent a nem-régen. Ez nem lehetetlen, de megjegyzem először is, hogy a nemzetközi jognak vannak fontos terminusai, amelyek nincsenek definiálva. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. cikke nem határozza meg például a kisebbség vagy a vallás fogalmát, de éppígy a saját nyelv fogalmát sem. Másodszor, találni közelebbi meghatározásokat is a jogban: Magyarországon az 1993. évi LXXVII. törvény, valamint az ezt felváltó 2011. évi CLXXIX. tv. legalább *egy évszázad* honossághoz kötötte, illetve köti a kisebbségként való elismerést; a hivatalos nyelvhez való elismerés ennél nyilván több időt igényel. Harmadszor, nem feltétlenül perdöntő önmagában az idő: előfordul, hogy egy nyelvet úgy beszélnek régóta valahol, hogy a nyelv beszélői bevándorlók, akiknek leszármazottai egy-két generáció után nyelvcserén esnek át, ám a területre újabb és újabb ilyen nyelvű bevándorlók érkeznek, s a nyelvhasználat folyamatossága ennek köszönhető. Ilyenkor a nyelv nem tekinthető régóta beszéltnek, hiszen beszélőik bevándorlók és első- vagy másodgenerációs leszármazottaik.

a bevándorlók, vagy leszármazottaik, akiknek a saját nyelve megváltozott, akik tehát nyelvcserén estek át, és ennek folytán lett a nyelvük azonos új hazájuk hivatalos nyelvével vagy hivatalos nyelveinek egyikével. Vajon mely országban van joguk e személyeknek ahhoz, hogy a saját nyelvüket hivatalos nyelvként is használják? Nyilván itt, az új hazájukban.

Fölmerülnek persze további kérdések is: sok élő nyelvnek nincs például írásbelisége, az ilyen nyelvek pedig aligha lehetnek modern értelemben vett hivatalos nyelvek, stb.

6. AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE ÉS NÉHÁNY KIEGÉSZÍTÉS

Mindezek után a magyar nyelv mai jogi helyzetének legfontosabb jellemzőit három pontban lehet megfogalmazni:

1. A magyar nyelvet a mai Magyarországon régóta beszélik; ennél fogva azoknak a magyar nyelvű személyeknek, akik az országban élnek, és a magyar nyelvet hagyományosan beszélő közösséghez tartoznak, vagy másutt élnek, de e közösségből származnak, emberi joguk van ahhoz, hogy a magyar nyelvet Magyarországon hivatalos nyelvként használják. A magyar nyelv hivatalos nyelvi jogállása ennek megfelelően Magyarországon igazságos, illetve igazolt: emberi jogi alapokon nyugszik.
2. A magyar nyelv régóta beszélt nyelv Magyarország szomszédos államaiban, illetve ezeknek az államoknak olyan területein, amelyek az egykori történelmi Magyarországhoz tartoztak. Következésképpen azoknak a magyar nyelvű személyeknek, akik ezekben az országokban élnek, és a magyar nyelvet hagyományosan beszélő közösséghez tartoznak, vagy másutt élnek, de e közösségből származnak, emberi joguk van ahhoz, hogy ezekben az államokban, illetve ezek szóban forgó területein a magyar nyelvet hivatalos nyelvként használják. Ezért azoknak az érintett államoknak, amelyekben a magyar nyelv jelenleg nem hivatalos nyelv, hivatalos nyelvvé kellene tenniük a magyar nyelvet is; ennek mikéntjét szintén emberi jogi alapokon lehetne és kellene meghatározni.⁵⁵
3. A magyar nyelv az egykor volt történelmi Magyarország területén kívül általában nem régóta beszélt nyelv, ahol pedig az – például Amerika egyes térségeiben –, ott nincs olyan magyar nyelvű közösség, amely a nyelvet régóta beszéli: a folyamatosság az újabb és újabb magyar bevándorlási hullámoknak köszönhető. A bevándorló magyarok leszármazottai azonban – hasonlóan a más nyelvű bevándorlók leszármazottaihoz – néhány generáció alatt nyelvcserén estek, illetve esnek át, ezért a magyar nyelvű személyek e térségekben mindig be-

⁵⁵ Ugyanezen oknál fogva persze Magyarországnak is hivatalos nyelvvé kellene tennie – a nyelvek helyzetének megfelelő formában – a szomszédos államok hivatalos nyelveit is.

vándorlók vagy legfeljebb másodgenerációs bevándorlók. Ennek megfelelően az egykor volt történelmi Magyarország területén kívül az emberi jogok nem alapozzák meg a magyar nyelv hivatalos nyelvi jogállását, és e térségben a magyar nyelvnek nincs is ilyen jogállása.

Magyarország 2004 óta tagja az Európai Uniónak, melynek jelenleg 28 tagállama és 24 hiteles/szerződési nyelve, intézményeinek pedig 24 hivatalos és 24 munkanyelve van: gyakorlatilag minden tagállamnak legalább egy hivatalos nyelve hiteles, hivatalos és munkanyelv az unióban is; a magyar is hiteles, hivatalos és munkanyelv.⁵⁶

Az unió megalapításáról és működéséről szóló szerződések hitelesek mind a 28 szerződési nyelven, az unió intézményei által alkotott jog nagy részét valamennyi hivatalos nyelven közzé kell tenni, az unió bíróságának valamennyi hivatalos nyelv eljárási nyelve, az unió polgárai jogosultak bármely szerződési nyelven az unió bármely intézményéhez és tanácsadó szervéhez fordulni, és ugyanazon a nyelven választ kapni, stb.⁵⁷

Ukrajna és Szerbia kivételével Magyarország szomszédos államai szintén tagállamai az Európai Uniónak, és fő hivatalos nyelvük éppúgy hiteles, hivatalos és munkanyelv az unióban, mint a magyar. Ennélfogva mind a szóban forgó szomszédos államokban élő magyar nyelvű polgárok, mind a Magyarországon élő német, szlovén, horvát, román és szlovák nyelvű polgárok saját nyelvükön (is) tanulmányozhatják az unió jogát, a saját nyelvükön (is) jogosultak az unió intézményeihez fordulni, és e nyelven választ kapni, stb.

Az unióban az oktatás tagállami hatáskörbe tartozik, más szóval az uniónak *nincs közoktatása*. Mindazonáltal az uniónak van oktatási és kulturális politikája, s ennek fontos elemét képezi az unió és a tagállamok nyelvi sokféleségének tiszteletben tartása.⁵⁸

Az unió jogának nagy része a gazdaságra vonatkozik, és a szabályozás e körben is érinti a nyelvhasználatot, például az áruk címkézését és a munkavállalás nyelvi feltételeit.⁵⁹

Az unió vázolt nyelvjoga ugyanúgy nem elméleti viták nyomán jött létre, mint ahogy nem ilyen viták eredményeként alakult ki a svájci nyelvjog sem. Ezzel együtt – és annak ellenére, hogy az unió Alapjogi Chartája nem ismer el nyelvi emberi jogokat, csak a nyelvi sokféleség tiszteletben tartását vállalja – az unió nyelvjoga, mely egyébiránt nagyon hasonlít a svájci nyelvjoghoz, nézetem szerint nagyrészt összhangban áll az emberi jogokkal.

⁵⁶ Az unióban külön jogállást nyert el több más nyelv, például a katalán és a baszk.

⁵⁷ Minderről bővebben lásd Király 2007: 31–64; Lángos 2014; Vizi 2013.

⁵⁸ Erről bővebben lásd Király 2007: 65–168 és 211–263, valamint Andrassy 2005: 29–39.

⁵⁹ Erről bővebben lásd például de Witte 2004: 229–234.

A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája – mint láttuk – nem jogokat ismer el, hanem nyelveket véd. A Charta alapgondolata az, hogy Európa történelmi nyelvei hozzátartoznak Európa kulturális örökségéhez, kulturális értékeihez, s ezért védelmet érdemelnek, ha veszély fenyegeti őket, s mivel a Charta kezdeményezői és megalkotói szerint e nyelvek közül nem a hivatalos nyelvek – melyek szintén történelmi nyelvek –, hanem a regionális vagy kisebbségi nyelvek veszélyeztetettek, a Charta e nyelveket védi.

Vannak azonban államok, amelyek *hivatalos* nyelvük védelmét is indokoltnak érzik. Veszélyeztetettnek érzi hivatalos nyelvét, a franciát, a világ egyik legelterjedtebb nyelvét Franciaország: a veszélyt főleg abban látják, hogy a nyelvhasználat bizonyos színterein a franciát háttérbe szorítják más nyelvek, s ezért 1994 óta külön törvény, a Toubon-törvény védi a francia nyelvet. A magyar Országgyűlés szintén alkotott egy nyelvvédelmi jellegű törvényt, a 2001. évi XCVI. törvényt, amely azonban – szemben a francia törvénnyel és a szlovák államnyelvtörvénnyel – a gazdasági reklámokon és üzletfeliratokon túl csak egyes közérdekű közlemények nyelvére terjed ki, és e szűkebb körben is jóval gyengébb védelmet nyújt.

Úgy vélem, a Charta megalkotói jól látták, hogy nyelvvédelemre szükség van, hogy a védelemnek a történelmi nyelvekre, s ezek közül elsősorban a regionális vagy kisebbségi nyelvekre kell kiterjednie, mert a hivatalos nyelveket önmagában is jól védi a hivatalos nyelvi jogállás és a sok beszélő.⁶⁰ Igazolhatónak tartom ugyanakkor a hivatalos nyelvek védelmét is: véleményem szerint a francia és a szlovák szabályozással nem az a baj, hogy védi a francia, illetve a szlovák nyelvet, hanem az, hogy a védelmet a francia szabályozás szinte egyáltalán nem terjeszti ki az ország más történelmi vagy honos nyelveire, a szlovák szabályozás pedig csak igen korlátozottan teszi ezt meg.

Ami a jövőt, a kilátásokat illeti, úgy vélem, a történelmi Magyarország határain kívül nincs szükség és emberi jogi alapon nincs is lehetőség a magyar nyelv jogállásának érdemi megváltoztatására, s nincs erre szükség és lehetőség Magyarországon sem, mindazonáltal Magyarországon a magyar nyelv jogi védelmét azért emberi jogi alapon lehetne és kellene is valamelyest erősíteni. Komolyabb problémák a szomszédos országokban vannak, főként azokban, ahol a magyar nem hivatalos nyelv: a magyar nyelvet ugyanis – mint a fentiekben kimutattam – az emberi jogok nemzetközi joga alapján megilletné a hivatalos nyelv jogállása minden szomszédos államban. De van-e esély ennek elnyerésére?

⁶⁰ Más kérdés, hogy a Charta által nyújtott nyelvvédelmet – és a Keretegyezmény által nyújtott jogvédelmet – sokan gyengének tartják, és így vélekednek a végrehajtási mechanizmusokról is (vö. például Juhász: 2012: 50). Magam is osztom e véleményt, de azzal a kiegészítéssel, hogy azért mindkét egyezményben nagy lehetőségek rejlenek, amelyeket sokkal jobban is ki lehetne aknázni (vö. Andrassy–Vogl 2012: 113–115).

Megítélésem szerint van, hiszen erős emberi jogi érvek szólnak a magyar nyelv jogállása mellett, s az ilyen érvek súlyát nem szabad lebecsülni. Emellett számításba kell venni a szomszédos államokban élő magyarok igényeit és autonómiatörekvéseit, hiszen ezeknek mindig része a magyar nyelv jogállásának erősítése. Ahhoz persze, hogy a lehetőség valósággá is váljon, mindenkinek meg kell tennie a magáét a maga helyén és még időben.

IRODALOM

- Andrássy György 1998. *Nyelvi jogok. A modern állam nyelvi jogának alapvető kérdései, különös tekintettel Európára és az európai integrációra*. Pécs: JPTE Európa Központ.
- Andrássy György 2013. *Nyelvszabadság. Egy egyetemes elismerésre váró egyetemes emberi jog*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Andrássy György 2015. Gondolatszabadság, szólásszabadság, nyelvszabadság. In Koltay András – Török Bernát (szerk.): *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején*. Budapest: Wolters Kluwer. 11–52.
- Andrássy György 2005. A kultúra és az Európai Unió. *JURA* 11 (2) 29–39.
- Andrássy, György – Vogl, Márk 2012. Non-Territorial Languages. In López, Alba Nogueira – Ruiz Vieytes, Eduardo J. – Libarona Urrutia, Inigo (szerk.): *Shaping language rights. Commentary on the European Charter for Regional and Minority Languages in light of the Committee of Experts' evaluation*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. 79–120.
- Arzoz, Xabier 2007. The Nature of Language Rights. *JEMIE* (Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe) Vol. 6 (2) (by European Centre for Minority Issues). <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2007/2-2007-Arzo.pdf>
- de Azcárate, Pablo 1945. *League of Nations and National Minorities. An Experiment*. Carnegie Endowment for International Peace. Washington.
- Balogh Artúr 1930. *La Protection Internationale des Minorités. Les éditions internationales*, Paris.
- Bíró Gáspár 1995. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvénytervezet előkészítésének tapasztalatairól. In *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó. 36–42.
- Bruhács János 1988. A kisebbségek védelmének nemzetközi jogi szabályozása az ENSZ keretében. In Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.): *Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről*. Pécs: JPTE ÁJK Kisebbségvédelmi Munkaközösség. 175–251.
- Buza László 1930. *A kisebbségek jogi helyzete*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Capotorti, Francesco 1979. *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York: United Nations.
- Cloude, Inis 1955. *National Minorities. An International Problem*. New York: Greenwood Press Publishers. 6–50.
- Corpus Juris Hungarici Elektronikus dokumentum, KJK Kerszöv, 2000. Lásd még: Ezer év törvényei: <https://1000ev.hu/>
- de Varennes, Fernand 1996. *Language, Minorities and Human Rights*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.

- de Witte, Bruno 2004. Language Law of the European Union: Protecting or Eroding Linguistic Diversity? In Smith, Rachael Craufurd (ed.): *Culture and European Union Law*. Oxford: Oxford University Press. 205–241.
- Eötvös József 1865. *A nemzetiségi kérdés*. Pest: Ráth Mór.
- Felleler, Jan: Multilingual states and empires in the history of Europe: the Habsburg Monarchy. 2011. In Kortmann, Bernd – van der Auwera, Johan (eds.): *The Languages and Linguistics of Europe: A Comprehensive Guide*. Berlin – Boston: Mouton de Gruyter. 713–728.
- Flachbart Ernő 1937. *System des Internationalen Minderheitenrechtes*. Budapest: R. Gergely Verlag.
- Green, Leslie 1987. Are Language Rights Fundamental? *Osgoode Hall Law Journal* 25 (4): 639–669.
- Halmosy Dénes 1983. *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó.
- Heidegger, Martin 1994. Levél a humanizmusról. In „...költőien lakozik az ember...” – *Válogatott írások*. Budapest – Szeged: T-Twins Kiadó – Pompeji. 117–170.
- Herczegh Géza 1988. A kisebbségek nemzetközi jogi védelme. In Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.): *Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről*. Pécs: JPTE ÁJK Kisebbségvédelmi Munkaközösség. 389–424.
- Horváth Zoltán – Ódor Bálint 2005. *Az Európai Unió alkotmánya*. Budapest: HVG Orac Lap- és Könyvkiadó Kft.
- Juhász Hajnalka 2012. A nyelvi jogok helyzete az Európai Unióban: korlátok és lehetőségek. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nemzetpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó. 45–64.
- Joó Rudolf 1978. A „Capotorti-jelentés”. *Külpolitika* V (1): 86–94.
- Kardos Gábor 2002. A nemzetközi jog diszkrét bája. Ötvenéves Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata. In Nagy Boldizsár – Jeney Petra (szerk.): *Nemzetközi jogi olvasókönyv*. Budapest: Osiris Kiadó. 199–204.
- Király Miklós 2007. *Egység és sokféleség. Az Európai Unió jogának hatása a kultúrára*. Budapest: Új Ember Kiadó.
- Kloss Heinz 1966. Types of Multilingual Communities: A Discussion of Ten Variables. In Lieberman, Stanley (ed.): *Explorations in Sociolinguistics*. Bloomington: Indiana University Press. 7–17.
- Kovács Péter 1996. *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kymlicka Will 1995. *Multicultural Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Láncos Petra Lea 2014. *Nyelvpolitika és nyelvi sokszínűség az Európai Unióban*. Budapest: Pázmány Press.
- Nádor Orsolya 2002. *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státuszváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*. Budapest: Books in Print.
- Nagy Noémi 2015. A hatalom nyelve – a nyelv hatalma. PhD értekezés, kézirat. Pécs. <http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/nagy-noemi/nagy-noemi-vedes-ertekezes.pdf>
- Ódor Bálint: 2010. A nemzetpolitikai érdekérvényesítés lehetőségei az EU-ban Lisszabon után. *Pro Minoritate* 4: 4–11.
- Patten, Alan 2006. Who Should Have Official Language Rights? *Supreme Court Law Review* 101–115.

- Patten, Alan 2014. *Equal Recognition: The Moral Foundations of Minority Rights*. Princeton: Princeton University Press.
- Pool, Jonathan 1991. The Official Language Problem. *American Political Science Review* 85 (2): 495–514.
- Romsics Ignác 2005. *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szalayné Sándor Erzsébet 2003. *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör.
- Thornberry, Patrick 1991. *International Law and the Rights of Minorities*. Oxford: Clarendon Press.
- Vizi Balázs 2013. *Európai kaleidoszkóp. Az Európai Unió és a kisebbségek*. Budapest: L' Harmattan.

NYELVKÖZÖSSÉG, NEMZET, ÁLLAM, TÁRSADALOM VISZONYA

Történeti megközelítés

GYÁNI GÁBOR

A magyar nemzetállam – az 1867-es kiegyezést követően – szembeötlő nyelvi-kulturális (sőt felekezeti) sokszínűség körülményei között keletkezett. Ami azért döntő kérdés, mert a modern nemzeti közösség létének mintegy *sine qua non*ja a nyelvi (kulturális) homogenitás, ami hosszabb történeti folyamat „spontán” eredménye is lehet, de mesterségesen és újonnan létrehozott állapotként is megvalósulhat. Az utóbbin az értendő, hogy a nemzeti egyöntetűség megteremtésében vagy az előmozdításában érdekelt nemzetállam tevékeny szerepet vállal a kulturális homogenizáció érdekében. E tevékenység egyik fő eszköze az iskolai indoktrináció, de az állampolgárok erőteljes munkaerő-piaci részvétele is nagyban hozzájárulhat annak sikeréhez. Mindenekelőtt úgy, hogy megtanítja az egymással egyenlő jogokat élvező állampolgárokat a „hivatalos” államnyelvre, megismerteti és elsajátíttatja velük az uralkodó nemzeti kultúrát. A kulturális közösség létrejötte ily módon a politikai közösség fogalmával is szorosan egybekapcsolódik, és ezzel megtörténik a „nemzetiség”, a társadalom és a politikai lojalitás történeti fúziója, hármójuk funkcionális egymásra vonatkoztatása.¹ Mindezek logikus folyományaként keletkezik végül a nemzeti identitás új (modern) konstrukciója, amely nemcsak feltételezi, de ki is kényszeríti a közönsnek gondolt emlékezeti (történeti) öntudatot, melynek fontos konstitutív eleme a kommunikáció kódjainak az egyöntetűsége által integrált nemzeti közösség *tapasztalati* ténye.²

A modern nemzetfogalom nem jelenti azonban a nyelvi-kulturális, más szóval: az etnikai közösségi kötelékek primátusát vagy egyedüliségét, hanem mindig magában foglalja az állami-territoriális szerveződés, valamint a gazdasági-szociális viszonyok bizonyosfajta átalakulását is. Amíg az utóbbi a piacgazdasággal és a rá is épülő osztályviszonyok elterjedésével párosul, addig az állami-territoriális alaku-

* A tanulmány az OTKA által támogatott K 108670 sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült.

¹ Szűcs 1972: 44.

² Vö. Smith 1991: 71–99; Pataki 2015: 21–63.

lat lényegi elemét az állampolgárság intézménye és a nemzetállami területi lehatároltság szigorúan vett ténye alkotja. Az állampolgárság normája azzal egyenértékű, hogy a nemzet – politikai értelemben – jogilag egymással egyenlő egyének azon közössége, ahol az állam pozitív jogokat biztosít alattvalói számára nemre, fajra, vallásra való tekintet nélkül. Fogas kérdés, hogy létezett-e az itt vázolt történelmi komplexumon belül bármilyen alternatíva, vagy az történt, hogy mindegyik európai nép, amely nemzetállammá tudott alakulni a hosszú 19. század időbeli keretében, valamennyire egyaránt a magáévá tette a modern nemzet ezen elvi attribútumait. Az újabb történeti felfogás értelmében nem húzható merev határ Európa nyugati, „államnemzeti” (civic) és keleti (közép-európai) „kultúrnemzeti” térsége között. Mi magunk annak a felfogásnak adózunk feltétlen elismeréssel, mely szerint bár léteztek különbségek a „nyugati” és a „keleti” nemzetfejlődés és nacionalizmus között, de semmiképp sem állítható élesen szembe egyik a másikkal. Hiszen: az ún. nyugati nacionalizmusból és nemzetfejlődésből sem hiányzott, nem is hiányozhatott teljességgel a kultúra és egyáltalán: az etnicitás tendenciózus (célelvű) felhasználása a modern nemzeti-nemzetállami integráció érdekében. Erről később, a nemzetiségi politikák tipológiája kapcsán esik még szó röviden. Ráadásul az ún. keleti nacionalizmusok és nemzetépítő törekvések sem mellőzték, nem is mellőzhették egészében az állami, a politikai integráló erők vagy csupán potenciálok mozgósítását a saját sikerük érdekében.³ A magyar eset pedig éppen arra példa, hogy a nyelvi és az állami szempont állandó keverése, hol az egyik, hol a másik kényszerű előtérbe helyezése kölcsönzött sajátos dinamikát a magyar nacionalizmus és nemzetállami fejlődés történelmi folyamatának.

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy közvetve a megélhetés pusztá kénysze-re is arra szorítja az etnikailag sokszínű állampolgári közösség tagjait, hogy találják meg egymással a „közös nyelvet”. A gyakorta a fizikai helyváltoztatással is összekötött társadalmi mobilitás lehetőségével akkor élhet mindenki elvileg egyforma mértékben, ha az illető – kulturális (nyelvi) tekintetben is – maradéktalanul (legalábbis kellőképpen) betagozódik a „hivatalos”, a primer nemzeti közösségbe, amely politikai közösségként őt magába fogadja. Asszimilációs döntésként szokás ez utóbbiról megemlékezni, amely arra szolgál, hogy elsöpörje az útból a társadalmi integráció etnikai gyökerekből táplálkozó minden gátló tényezőjét, és ezzel minden állampolgár számára biztosítja a társadalmi érvényesülés elvi lehetőségét.

Ezen integrációs (vagy csupán asszimilációs) célok eléréséhez az iskolázás biztosítja a legrövidebb utat (ami önmagában persze még nem garancia a végső sikerre). Kitűnő példával szolgál erre nézve a nem magyar nyelvű közép- és felsőoktatás Magyar Királyságon belüli teljes hiánya, ami nem akadályozhatta meg, hogy idővel, 1920 után a magyar államnyelven iskolázódó (érettségiző és egyetemi diplomát szerző) kisebbségi értelmiségiek adják majd az utódállamok hatalmi és értelmiségi

³ Vö. Dieckhoff 2004: 298–311.

elitjének legalább egy részét. Olyanokról van szó az adott esetben, akik korábban nem feltétlenül abban érezték magukat leginkább érdekeltnek, hogy minden erejükkel a saját nemzetiségük majdani önálló nemzetté válásához járuljanak hozzá. Pálfordulásuk „intuitív megérzése” magyarázhatja az asszimilációnak azt a korabeli magyar bírálátát, melyről kijelentette: ez a tömeges asszimiláció a felszínes integráció iskolapéldája, ami csupán akkulturáció, tehát külsőleges nyelvi (kulturális) hasonulás. E meggyőződésnek adott hangot Szekfű Gyula is, midőn a zsidó asszimilációt értékeli. Az országba érkező nagyszámú zsidó, jegyezte meg Szekfű, „kellemes csodálkozással vette észre, hogy íme csak nemzeti ruháját kell levetnie, csak a közönséges érintkezésre szükséges magyar beszédet kell elsajátítania, máris éppen olyan jó magyar, tagja új magyarországi nemzeti közösségének, mint generációk óta bentlakó zsidó polgártársai, vagy akár a magyar föld autochtonai, ősi családok nemes vagy paraszt leszármazottai”.⁴ Mivel a bevándorló idegenek (a nem magyarok) felmentve érezték magukat a kulturális hasonulással „a belső átalakulás kötelessége alól”, következképpen „éppoly jó magyarnak” gondolták magukat, mint bárki más rajtuk kívül. Ez tehát Szekfű szerint a tényleges érzelmi alapja annak, hogy az asszimilánsoktól, a csak nyelvükben magyarrá lettektől „csak felületes és merőben külsőleges, de annál gyorsabb átalakulást kívántunk” mi törzsökös magyarok, lévén „összetévesztettük a nemzetiséget a nyelvvel, a magyarságot a magyarul csevegéssel, a halhatatlan lelket a mulandó, a színét váltó külsővel”.⁵

A nemzeti közösség nyelvi integrációját ecsetelő fent idézett esszencialista nacionalista diskurzus sugalmazása szerint a nyelv az ember társas személyiségének legfeljebb csupán a külső máza, amely azonban nem hatol le a valódi nemzeti közösségi tudat mélyére; így pedig „a nemzetiség lelki alapjainak [a] formalisztikus gondolkodásból eredő lebecsülése” jár vele szorosan együtt.⁶ Következésképpen a nyelvi adaptáció aligha teremthet önmagában megfelelő nemzeti (lelki) közösséget, rövid távon biztosan nem. Ennek a nyelv- és asszimilációfelfogásnak a következményei igen súlyosak lehetnek egy olyan soknemzetiségű (nyelvileg, etnikailag tarka) nemzetállamban, mint amilyen a magyar is volt 1920 előtt, és amilyennek az utódállamok bizonyultak utóbb, ahol kivétel nélkül nagyszámú magyar népesség élt (és él mind a mai napig) az országhatárokon belül.

Az idegen elvi integrálhatatlanságának a magából a nemzeti esszencialista gondolkodásból fakadó hitvallása sem iktathatja ki azonban azt a gyakorlati megfontolást, hogy lehetőleg minél több *látható* nemzeti, nyelvében nemzetinek számító állampolgár éljen egy adott nemzetállam területén. Mint ahogy korábban is már említettük, ennek a kényszer- vagy csupán erősen szorgalmazott asszimilációnak a szempontjából különösen üdvös fejlemény a gazdasági-társadalmi modernizáció

⁴ Lásd Szekfű 1940: 334–335.

⁵ Szekfű 1940: 335.

⁶ Szekfű 1940: 335.

spontán adaptációs mechanizmusa. Ezért is szorgalmazza különös hévvel a homogenizációban fokozottan érdekelt államhatalom a modernizációs folyamatokat, az iparosítást és az urbanizációt, amelyek többnyire siettetetik a kisebbségek beolvadását, az államalkotó etnikumban való gyors felolvadást.⁷ Ennél közvetlenebb hatása van azonban e téren az egyenirányúsított iskolai indoktrinációnak, hiszen minden valamennyire fejlett társadalomban az állampolgárok több-kevesebb, idővel egyre több évet töltenek el az iskolapadban, hogy felnőttként a számukra leginkább megfelelő társadalmi pályára kerüljenek. Az *iskolapolitika a nyelvkérdés legoptimálisabb hatalmi megoldása*, amely ennek ellenére sem válik azonban egyeduralkodóvá a nyelvi (etnikai) identitások átváltása során. Már csak azért sem, mert az iskolai szocializáció nem áll kizárólagos kapcsolatban a nemzeti, helyesebben a nemzetállami politikai identitás képződésével, nem mindig hat az utóbbira teljes egyértelműséggel. Ezt, egyebek közt, a magyarországi nemzetiségi katonáknak az első világháború során tanúsított feltétlen lojalitása a Habsburg birodalmi hadicélok iránt is jól példázza, szemben minden, ezt cáfolni igyekvő mai szlovák, román stb. történetírói megállapítással. A magyar történetírói álláspontot e kérdésben kifejtő Szarka László joggal állapítja meg, hogy bár: „A háborús [az első világháborús] nacionalizmusok radikalizálódásának [...] fontos kritériuma volt az aktuális államalakulattal szembeni nyílt fellépés, illetve a saját nemzetállami program kialakítása.” Ugyanakkor: „A háborús nacionalizmusok államépítő törekvéseinek sikere szempontjából döntőnek a politikai emigrációk bizonyultak.”⁸

Már pusztán ez okból érdemes a kérdést közelebbről is megvizsgálni a dualizmus kori magyar iskolapolitika prizmáján át azzal a kimondott céllal, hogy felderítsük a nyelvi asszimiláció (akkulturáció), a nyelvi (nemzeti) közömbösség, valamint a nyelvi (az etnikai) állhatatosság bonyolult összefüggésrendszerét. Nézzük elsőként a póre történeti tényeket.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény egyenlő állampolgári jogokkal ruházta fel az ország minden egyes tagját, tekintet nélkül arra, hogy ki milyen nyelvet beszél saját anyanyelveként. Az intézkedés arra szolgált, hogy mindenki egyformán része legyen a magyar nemzetállam politikai közösségének. Egy másik, szintén 1868-ban hozott törvény elrendelte az általános és kötelező népoktatást. Az említett két rendelkezés teljes mértékben összhangban állt egymással, mivel ezáltal a mindenkire egyaránt kiterjedő jogegyenlőség feltételei között minden magyar állampolgár a saját anyanyelvén részesülhetett (elemi) oktatásban, feltéve hogy az általa beszélt nyelv egyike volt a községben divatozó nyelveknek. Ekkor még nem írták elő a hatóságok a magyar nyelv kötelező tanítását az elemi iskolákban, következésképpen az iskolák közel felében (46,6%-ában) egyáltalán nem is tanították és egyáltalán nem használták a magyar nyelvet! A helyzet 1879-től azonban némileg megváltozott, amikor törvény

⁷ Szabó 1990: 238–242.

⁸ Szarka 2015: 186, 187.

intézkedett arról, hogy ettől fogva hazánkban is kötelező a magyar nyelv tanítása az elemi iskolákban. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a mondott rendelkezés többnyire papíron maradt. Több ezer magyarul tudó tanítóra lett volna ugyanis szükség a teljesítéséhez, ami sem ekkor, sem később nem állt (még) az iskolák rendelkezésére. Így, ha valamennyire el is terjedt a magyar nyelv ismerete a fiatal korosztályok között, az csupán „a magyar vidékek népével való érintkezés” révén valósult meg. (Az 1891-es népszámlálási statisztika szöveges magyarázatából idézi Ambrusné Kéri Katalin.⁹⁾

Az 1879-es törvényben megnyilatkozó politikai akarat gyenge érvényesíthetősége is nagyban hozzájárult az ismert pártpolitikai fejlemények (koalíciós kormányzás) mellett az 1907-ben elfogadott a lex Apponyi megszületéséhez. A szóban forgó törvény *expressis verbis* kimondta: a cél az, hogy „a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”. A kitűzött cél eléréséhez a kormány ekkor már külső ösztönzőket (dotációt) is társított, ami fokozta a rendelkezés hathatós érvényesítését. További garanciát jelentett erre nézve az is, hogy az 1880-as évektől kezdve jócskán megritkultak a vegyes tannyelvű elemi iskolák az ország nemzetiségek lakta vidékein, következésképpen a magyarul is tanuló kétnyelvű nemzeti kisebbségek le származottai idővel többnyire már csak magyar tannyelvű iskolákat látogathattak.¹⁰ Az a (magyar) nyelvi készség, amit a gyerekek részben vagy egészen az iskolának köszönhettek, szembe tünően különbözött attól a kisebbségi nyelvkultúrától, aminek egyedüli táptalaja a családi (és a lakóközösségi) miliő volt. Amíg a magyar nyelv tudása utat biztosított a külvilág felé, megnyitva az illető előtt a társadalmi mobilitás csatornáit, addig a kizárólagos kisebbségi nyelvhasználat életvilága blokkolta a mobilitás lehetőségét; ugyanakkor ez a helyzet több otthonosságérzetet biztosított a nem asszimilálódók, a nem akkulturalódók számára, mint amire a kétnyelvű (és egyben mobil) egyének a megváltozott helyzetükben egyáltalán szert tehettek. Ahol a helyi faluközösség tisztán egynyelvű volt, aminek valamely kisebbségi nyelv felelt meg, a fentről rájuk erőltetett magyar tannyelvű oktatás sem érhetett célba, és aligha eredményezhetett tényleges akkulturációs váltást; a magyarnak mint a nyilvános érintkezés nyelvének itt nem volt ugyanis semmilyen kézzelfogható haszna.¹¹ Braun Róbert 1913-ban megjelent, az Arad megyében fekvő Maros menti román faluban, Csicséren (Maroscicsér) végzett kérdőíves szociológiai munkájából idézek. „– Mi haszna van a magyar iskolának? Míg a tanító az osztályban van, a gyerekek hallgatnak, amint pedig a tanító kiteszi a lábát az osztályból, a gyerekek románul beszélnek. De ha tanulnak is valamit, egy pár évre elfelejtik. Olyan jól kellene megtanul-

⁹ Ambrusné Kéri 1997: 274.

¹⁰ Kovács I. 2011: 365–373.

¹¹ Berecz 2013: 198.

niok, hogy sohase felejtsek el.”¹² Ilyen körülmények között érvényesülhetett azután a nemzeti közömbösség (indifference to nationhood) attitűdje, melynek létezéséről egy magyarországi román falu kontextusában részletesebben a történeti kutatás is számot adott már.¹³ A magyar nyelvnek a kisebbségek körében való terjedését a magyar nyelv tanításának az a korabeli gyakorlata is közvetlenül befolyásolta némiképpen, amely nem a nyelvtani alapú, a *grammatizálást* középpontba helyező, hanem a beszédközpon-tú nyelvtanítást preferálta.¹⁴

A magyar nyelvi homogenizáció folyamatát (és esélyeit) latolgatva hiba lenne leszűkíteni a kérdés tárgyalását a magyar és nem magyar etnikai keveredés, vagy olykor csak egymás mellett élés pusztá tényére. A szorosan vett magyar nyelvi univerzumon belül is szüntelenül zajlott az egyöntetűvé válási folyamat, amely a standard magyar nyelvi kódok átvételét, annak teljes körű elterjedését jelentette, ezúttal a nyelvjárások kárára. Erről a nyelvi asszimilációról (akkulturációról) vajmi kevés történeti ismeret férhető ma még hozzá; az azonban mindenképpen valószínűsíthető, hogy e folyamat eredményeként gyakoribbá és általánosabbá lett a standardizált (az „irodalmi”) magyar nyelv társadalmi használata, egyszersmind azonban csökkent a többnyelvűség, ami a magyar mint „anyanyelv” (amit a népszámlálási statisztika anyanyelvként tüntetett fel) melletti második (harmadik) beszélt nyelv háttérbe szorulásával járt a nyelvi-etnikai tekintetben kevert települések magyar anyanyelvű lakói körében. Mindez szorosan összekapcsolódott a vegyes tannyelvű elemi iskolai hálózat századfordulón megfigyelhető térvésztesével, a többnyelvűség iskolai legitimációjának a megrendülésével. S persze különösen szembetűnő e folyamat nemzeti integráló hatása a városokban elsősorban a századforduló tájékán.¹⁵

Felmerül végül a kérdés: hol van vajon a helye a magyar nemzetiségpolitikának a korabeli európai palettán. A nem magyar kortárs publicisztika és az utódállamok történetírása arra a túlzott megállapításra ragadtatja magát, mely szerint kirívóan elnyomó volt a Magyar Királyság kisebbségpolitikája. A transznacionális szemlélet újabb keletű történetírói eredményeinek a tükrében ez a tézis azonban revideálandó. Ha osztályozzuk a kor jellemző nemzetiségpolitikai gyakorlatait, akkor egy négytagú tipológiát állíthatunk fel.¹⁶ Ennek nyomán megkülönböztethetjük egymástól a *diszkriminatív*, a *restriktív*, a *koncesszív* és a *disztributív* nemzetiségpolitikákat. Az utóbbi, tegyük hozzá, a legritkább, az az eset, amikor a vezető pozíciót megszerző nemzet elitje osztozik a szuverenitáson valamely más nemzettel, ahogy az a kiegyezés nyomán is történt a birodalom Lajtán túli és Lajtán inneni fele között, vagy a horvát–magyar kiegyezés eredményeképpen. A koncesszív típus annak felel meg,

¹² Braun 1973: 336.

¹³ Nemes 2012: 28–44.

¹⁴ Berecz 2013: 164–165.

¹⁵ Varga 2014.

¹⁶ Vö. Diószegi 1991: 32–36.

hogy a többségi nemzet állama engedélyezi a kisebbségek anyanyelvhasználatát, ezt *törvény* garantálja. A magyar kisebbségpolitika ehhez a típushoz áll a legközelebb, bár horvát relációban kimerítette a koncesszív fogalmát is. Persze a gyakorlatban nem feltétlenül és nem mindig érvényesül ez a megengedő politika. A restriktív nemzetiségpolitikai kategória esetében tételes jogszabály tilalmazza az anyanyelv iskolai használatát, ami – bármilyen meglepő – tökéletesen megfelel a francia politikai gyakorlatnak. S végül a diszkriminatív nemzetiségpolitika azzal jár együtt, hogy a kisebbség, amennyiben kitart etnikai-nemzeti identitása mellett, ezzel elveszti az állampolgársághoz való jogát. Ez utóbbi a török gyakorlatnak felel meg, és a román is ez jellemzi. Egy szó mint száz: a magyar nemzetiségpolitika, legalábbis az adott szempont mérlegelésével, egyáltalán nem mondható túl szigorúnak vagy különösen elnyomónak: a francia, az angol, a német vagy a spanyol politikai gyakorlatnál, melyek mind a restriktív irányt erősítik, koncesszív, olykor disztributív mivoltával inkább a liberálisabb európai minták körébe sorolandó. Más kérdés, hogy az ország túlzott etnikai kevertsége, valamint a nacionalista önérvényesítés akarásának a térségben jelen lévő feltűnően nagy vitalitása könnyen kelthette a kortársakban azt a látszatot, mintha a megszokottnál is erőteljesebb és úgyszólván tűrhetetlen nemzetiségi represszió van érvényben az országban. Az utólagos megítélést pedig mindig is az Új Európát életre keltő kisállami nacionalizmusa heve fűtötte és fűti mindmáig.

*

Döntő változás következett Trianonnal a magyar nemzet és kivált a magyar nyelvi (kulturális) közösség teljes feltételrendszerében. A külső körülmények közismert alakulása folytán elég, ha csupán futólag említjük, hogy amíg az 1910-es népszámlálás adatai szerint a Magyar Királyság valamivel több mint 18 millió népességének 54,6%-a vallotta a magyart anyanyelvének (ez közel tízmillió főt tett ki), addig az 1920-as census szerint az ország 8 millió főre apadt népességének a 90%-a – etnikai értelemben – már magyarnak volt tekinthető. Nagyjából három és fél millió magyar anyanyelvű rekedt kívül a trianoni ország határain: ők ettől fogva (rövid néhány éves periódust leszámítva) az utódállamok nemzeti kisebbségeiként éltek tovább az életüket. Magyar nemzeti szempontból minden a korábbiak teljes ellentétére fordult: a Kárpát-medencei magyar anyanyelvű népesség fele (!) került 1920 után idegen nemzetállamok fennhatósága alá. S noha az 1920-as évek elejéig három-négyszáz-ezer fő (menekült) áttelepült a trianoni határok közé, az etnikai magyaroknak még így is aránytalanul nagy hányada az utódállamokban maradt. Ez a külső körülmény azóta is folytonosan megszabja a kisebbségi magyarok nyelvi-kulturális és általános közösségi életét.

A szétszakítottság körülményei között a nemzeti dezintegráció „természetes” folyamatai hatni kezdtek egy bizonyos idő eltelte után. Nem úgy, hogy nyomban beindult az eltávolodás, a szétfejlődés folyamata, és nem is abban az értelemben, hogy a szétfejlődés egyforma jelentőségre tett volna szert az anyaországban és a kisebbségi

sorban élő magyarok körében. Mégis ez lett a Kárpát-medencei magyarok közös sorsa. „Az asszimiláció, szórványosodás, »nemzeti szétfejlődés« a nemzetállami Közép-Európán belül egy évszázadra konzerválta az 1918–1920 között lezajlott nemzeti dezintegráció fenyegetettségélményét.”¹⁷ A trianoni trauma egyet jelent azzal, hogy a magukat magyarként identifikálók száma feltartóztathatatlanul fogy az idő előrehaladtával. „A kisebbségi léhelyzetek sora ebben az interpretációs keretben a kisebbségi közösségek megszűnéséhez vezető depravációs folyamatként írható le.”¹⁸

A szinte kizárólag csak negatívumokkal kifejezhető helyzet (folytonos demográfiai fogyás, elvándorlás, szórványosodás, nyelvhiány, nyelvvesztés, jogsérelem) olyan helyzetet teremt, hogy a magyar nemzeti kisebbség folytonos készültségben találja magát, ez pedig megköveteli tőle a folytonos önszerveződést. Trianon sokkja az a fajta mobilizáló tényező tehát, amely egyszersmind a két- vagy többnyelvűsége, olykor a kettős és a többes identitás elsajátítására is ösztökélhet egyeseket a kisebbségi sorban élők közül. Ez korábban, amikor a dualizmus idején a magyar identitásúak a többségi nemzet képviseletében éltek az életüket az akkori multikulturális és multietnikus miliőben, egyáltalán nem volt jellemző rájuk. A dolog másik oldala, hogy a kisebbségi magyarok közül sokakban feléledt viszont a táji (a nagytáji) regionális tudat és identitás igénye is. „Mostan a románok mondják meg, ki erdélyi, s ki ellenkezőleg, de máskor meg éppen mi is így gondolkoztunk. Mi is mondjuk, egyik erdélyi, másik nem. Valaki erdélyi vagy nem, azon nem lehet változás, az születési kérdés. [...] Mert az erdélyi faj is milyen. Nagyon nézi a származást. Magyar vagy székely, vagy ugye csángó, csak éppen erdélyi legyen.”¹⁹

A Trianon által teremtett új helyzet tehát a szüntelen, bár változó intenzitású többségi nyomás elhárítására és kezelésére (is) szolgált, és az így kialakult (kisebbségi) helyzethez való alkalmazkodást biztosította. A kisebbségi magyarok olyan kényszerközösségként tekintettek ekkortól magukra, melynek léte az utódállamonkon belüli alárendelt helyzetükből következett; ez pedig arra sarkallta őket, hogy igyekezzenek mindenáron fenntartani saját etnikai sajátosságukat, aminek kivált az anyanyelvi (és az általában vett kulturális) identitás jelenti a legfőbb alapját. Ez okból tett szert számukra kivételesen nagy jelentőségre az egyházi és civil társadalmi alapokon működtetett oktatási és kulturális intézmények léte és mindaz a közösségi önmeghatározó ténykedés, amely épp ezek között a feltételek között töltött be múlhatatlanul fontos funkciót.

Egyszerre két dolog is következik mindebből: egyrészt szembetűnően felértékelődött a kisebbségi magyarok körében az anyanyelv ügye, ami megőrzendő, sőt megmentendő entitásként nyert számukra központi szerepet a közösségi identitáskonstrukciók sorában. Másrészt úgy értékelték helyzetük sajátos alakulását, mint

¹⁷ Szarka 2011: 261.

¹⁸ Szarka 2011: 262.

¹⁹ Tompa 2013: 339–340.

folytonos önvédelmet: „csakis a nemzeti közösségépítés akadályai, feladatai, sikerei felől képes[ek] látni és láttatni a többségi nemzet tagjaival nyelvi, kulturális sajátosságain kívül az élet többi más színterein nehezen elkülöníthető kisebbségi” helyzetüket és sorsukat.²⁰

Ez az a megszokott, mondhatni reflexes kisebbségi beidegződés, amely komoly stratégiai súlyt kölcsönöz magának a nyelvkérdésnek, s ami egyúttal minden más etnikai attribútumot képes felülírni. A kisebbségtörténet, amelynek egy adott *nyelvi* (etnikai) közösség a kizárólagos referenciája, emiatt a nyelv-, pontosabban a nyelvpolitika történelmi kontextusában ragadható meg igazán hitelt érdemlő módon. Ami indokolja, hogy esettanulmány formájában mi magunk is áttekintsük legalább egy magyar kisebbség ekként definiált historikumát. Választásunk, nem véletlenül, a mind közül talán a legkedvezőbb nyelvpolitikai feltételek közé került felvidéki magyar kisebbség történetének az alakulására esett.

*

Az 1921. évi csehszlovák census adatai szerint a felvidéki magyarság lélekszáma 650 ezer fő volt, ebből kimaradt azonban az ekkor önálló nemzetiségként regisztrált, valójában zömmel magyar nyelvű és identitású felvidéki zsidóság. A kisebbségi magyarok létszáma a 2010-es évekre 458 ezerre esett vissza. Lássuk, milyen időnként változó nyelvi-nyelvpolitikai körülmények között élt a felvidéki magyar kisebbség.²¹

Az első világháborút követően megalakuló Csehszlovákia első alkotmánya a nemzeti önrendelkezés elve alapján szabályozta az ország nemzetiségét tekintve kétséggkívül vegyes lakosságának (csehek, szlovákok, németek, magyarok, ruszinok) az életét. A heterogén nemzeti-nemzetiségi összetételre módfelett jellemző, hogy a legnagyobb kisebbséget alkotó németek lélekszáma meghaladta az ország egyik államalkotó népének, a szlovákoknak a számát; és nem kevésbé jellemző, hogy a Magyarországtól elcsatolt területek népességének a fele pedig magyar ajkú volt. Az impériumváltást hamarosan a nyelvi homogenizáció állami politikája követte itt is, melynek többnyire a kétnyelvűsítés gyakorlata felelt meg, ami vitán felül a „magyartalanítás” ügyét szolgálta ahhoz hasonló módon, ahogy a később dualista magyar nemzetiségi (iskola)politika is ily értelemben hatott, akkor persze még ellenkező előjellel. Ez felelt meg annak is, hogy a helyi hatóságok rendeleti úton olykor a magyar nyelv nyilvános használatát is megtiltották annak érdekében, hogy „államunk presztízsét az illető egyének [a magyarok] kihívó szemérmertlenségével szemben megvédjék. [...] Végül is Szlovákiában élünk és nyelvében él a nemzet” (a Trenčsén megyei zsupán 1921. évi rendelete²²).

²⁰ Szarka 2011: 265.

²¹ Áttekintésünk forrásai: Popély é. n.: 166–173; Gyönyör 1993: 174–186; Horony–Orosz–Szalay 2012.

²² Lásd Horony–Orosz–Szalay 2012: 24.

A dualizmus kori Magyarországon érvényesített nyelvpolitikai szigort is jócskán meghaladó csehszlovák nemzetiségpolitika idővel visszakozásra kényszerült, hiszen 1919-ben ez az ország is aláírta a kisebbségek védelméről szóló nemzetközi szerződést. Mindamellet 1918 után Szlovákiában a szlovák nyelv lett az egyedüli hivatalos államnyelv. Jóllehet a kisebbségi nyelvek hivatalos használatára is akadt némi lehetőség: egyes településeken az államnyelv mellett vagy a helyben beszélt többségi kisebbségi nyelven (tehát magyarul) is fenn lehetett tartani az érintkezést a hatóságokkal. Az 1920-ban elfogadott alkotmány nyelvtörvényi része úgy rendelkezett, hogy a bírósági eljárások során a 20 százalékos nyelvi küszöböt kell figyelembe venni. Ez azt jelentette, hogy azokban a helységeken, ahol a nemzeti kisebbség részaránya elérte a 20 százalékos küszöböt, a hatóságok kötelesek voltak a kisebbség nyelvét is használni ezen hivatalos ténykedésük során. Kulcskérdés volt, hogy miként jelölik ki a bírósági járások határait. Mondani sem kell, többnyire az a tendencia érvényesült, hogy lehetőleg minél kevesebb 20 százalékos magyar népességű területi-közigazgatási egység jöjjön létre az ország területén.

Fontos volt az is, hogy milyen nyelvismeret birtokában vállalhatott valaki Csehszlovákiában közhivatalt. Az 1926-os nyelvrendelet intézkedése nyomán a hivatalt vállalkozó számára kötelező volt az államnyelv „teljes körű” ismerete. A gyakorlatban így nemegyszer csorbát szenvedett a törvényben garantált kisebbségi hivatalosnyelv-használati jog; a szóbeli nyelvhasználat viszont többnyire a tényleges nyelvi viszonyokat követte. A magyar ügyintézés ott rendszerint nem okozott különösebb gondot, ahol sok magyar élt együtt egy adott településen.

Nem mellékes továbbá a helység- és utcanevek megválasztásának a kérdése sem, amiről 1920-ban szintén született egy rendelkezés. E szerint: „Minden város, község és helység (helység-rész) számára a belügyminiszter oly hivatalos nevet állapít meg, amelyet csehszlovák nyelven teremtett.”²³ Ez az intézkedés – hosszabb távon – a szlovákiai helységnevek elszlovákosításához vezetett.

A nyelvi homogenizáció kitüntetett helye és közege az iskola, ahol pedig korántsem volt rózsás a helyzet a korabeli Csehszlovákiában: a magyar nyelv iskolai oktatására egyetlen magyar nyelvű gimnázium állt ekkor csupán rendelkezésre (ez Pozsonyban székel), és mellette idővel alig akadt már elemi iskola az országban, ahol magyarul folyhatott a tanítás. A magyar iskolahálózat leépítése a szlovák többségű vidékeken és a nyelvhatáron indult meg, ahol ezek az iskolák vagy megszűntek, vagy „csehszlovák” tanítási nyelvűvé alakultak át. A 20-as évek második felében a színmagyar vidékeket is elérte a szlovákosítási hullám, ami azzal járt, hogy az itt élő gyér számú szlovák ajkú népességnek külön iskolákat állították fel, amelyek idővel növekvő számban vonzották magukhoz a magyar ajkú gyerekeket is.²⁴

²³ Idézi Horony–Orosz–Szalay 2012: 54.

²⁴ Kocsis 2011: 57.

A magyar mint kisebbségi nyelv használatának tovább romlottak az esélyei az önálló Szlovákia 1938-as megalakulásával és kivált a második világháborút követő időszak fejleményei révén. A „hontalanság éveiben” a kollektív bűnösség elve alapján kitelepített (és/vagy az országból elűzött, az anyaországba való áttelepülésre készített) felvidéki magyarok átmenetileg a teljes jogtalanság állapotába kerültek: elvesztették a politikai jogaikat, az iskoláikat bezárták, betiltották a magyar könyvek és újságok kiadását és behozatalát, felszámolták a magyar nyelv használatát a közhivatalokban és az egyházi szertartásokban, és számos helységben még a magyar nyelv nyilvános helyeken való használatát is büntették. Az 1948-ban elfogadott kommunista alkotmány enyhített ugyan valamit az említett drákói kisebbségi nyelvhasználati szabályokon, de például az új iskolatörvény (1948) sem irányozta elő a kisebbségi nyelveken oktató iskolák újraindítását. Az 1950-es években is többnyire csak látszatintézkedések születtek a kisebbséginyelv-használat területén, és azok sem valósultak meg maradéktalanul. S ez a helyzet 1968 (1969) után sem változott érdemben. 1968-ban elfogadtak ugyan egy nemzetiségi alkotmánytörvényt, amely tágabb nyelvhasználati jogokat irányzott elő az addig érvényben lévőknél, a törvény végrehajtását lehetővé tevő alsóbb szintű jogszabályok azonban sohasem születtek meg a Husák-féle normalizációs rendszer két évtizede során, így ez a rendelkezés sem ment át a gyakorlatba. Az alkalmi kompromisszumos megoldások (engedmények) hoztak ugyan valamelyes enyhülést az itteni magyarok számára, korántsem elégíthették ki azonban a nyelvhasználathoz fűződő jogos kisebbségi igényeket.

Ha a nemzet fogalmának mint politikai eszmének és gyakorlati iránytűnek a kontextusában kívánjuk értékelni mindezt, akkor megállapíthatjuk, hogy a kommunista gazdasági-társadalmi és politikai berendezkedés korántsem volt képes kiküszöbölni a többségi nemzetek nacionalizmusát, jóllehet jórészt nem létezőnek tüntette fel a kisebbségi nacionalizmusok folytatólagos relevanciáját. Ezzel pedig továbbra is életben tartotta a „kapitalista” múltból ismerős államnacionalista prioritási elvet, és eközben olykor nem is nagyon leplezett asszimilációs politikát folytatott a saját kisebbségeivel szemben. A kelet-európai kommunista rendszerek valójában egy az egyben átvették és szinte mechanikusan adaptálták a politikai nemzet koncepcióját a saját államuk fenntartása érdekében. Az e mögött rejlő felfogás azt sugallta, hogy: „A nemzetiségek politikai közösségként a nemzeti államba szervezett szocialista politikai közösséghez tartoznak, etnikai vonásaikat illetően viszont szabadon gyakorolhatják [bizonyos és időnként változó keretek között] anyanyelvi kultúrájukat. [...] Erre adta Sztálin az ismert formulát: Szocialista tartalom – nemzeti forma. A szocialista rendszerek hallgatólagosan feltételezték, hogy a nemzeti problémák tekintetében lényegesen közömbösebb szocialista állam politikai közösségébe könnyebb lesz a nemzetiségek beilleszkedése, mint korábban a nacionalista polgári rendszerekébe.”²⁵ Ez persze csak ideológiaként, semmint valóságos tapasztalatként

²⁵ Szabó 1989: 245.

szervezhetett érvényt magának a kommunista rendszerek 1989-es bukásáig tartó időszakban.

S mit eredményezett az 1989-es rendszerváltás? Az 1990-ben elfogadott (második) szlovákiai nyelvtörvény, valamint az 1993-ban megalakult önálló Szlovák Köztársaság újonnan alkotott alkotmánya sem szakított a nyelvi homogenizációt (is) preferáló korábbi politikai gyakorlattal, amely így továbbra sem ismerte el a nemzeti kisebbségek (a felvidéki magyarok) államalkotó szerepét; bár ezúttal már biztosította a kisebbségi nyelven történő oktatást és a kisebbségi nyelv hivatali érintkezésben való használatához fűződő jogokat. Ennek a kimondása alig érintette azonban a tényleges gyakorlatot. Ráadásul az 1995-ben elfogadott államnyelvtörvénnyel bevezették az államnyelv fogalmát, amely az 1990-es jogszabálynál is szigorúbbnak bizonyult a hivatalos nyelvhasználatot tekintve. Ezt a rendelkezést váltotta fel 2009-ben az államnyelvtörvény újabb módosítása, amely határozott visszalépésnek bizonyult az 1999-ben, és egyébként nemzetközi nyomásra elfogadott kisebbségi nyelvtörvényhez képest, már ami a kisebbségi nyelv hivatali használatát illeti. Utoljára 2011-ben módosították az 1999-es kisebbségi nyelvtörvényt, amely a nyelvhasználati küszöböt 20 helyett 15 százalékra csökkentette. Radikális jogkiterjesztést azonban ez a rendelkezés sem irányzott elő. Mindezen fejlemények behatóbb áttekintése nem lehet ennek az alapjában történeti fejtegetésnek a témája, melyben a mához vezető út egyes állomásait igyekeztem felvillantani.

*

Áttekintésünk egyik fontos tanulsága, hogy sokat romlott a kisebbségi nyelv használatához fűződő emberi jogok ügye Csehszlovákiában akár az Osztrák–Magyar Monarchia korához képest is; jóllehet a dualista államrendszer nagyhatalmi döntésen alapuló likvidálását a nemzetiségi elnyomás vádjával igazolták akkor a nagyhatalmak. A fejleménynek több oka is valószínűsíthető. Ezek egyike, hogy a birodalmi keretek közt kiteljesedő magyar nemzetállamiság sohasem tekinthetett el minden további nélkül a *birodalmi* hatalmi megfontolásoktól, azok érdekében pedig ildomos volt kordában tartani a féktelen és türelmetlen nacionalizmust. Az extrém nacionalizmus nyilvánvalóan rombolja a birodalmi államiságot, melynek közigazgatási keretei között nyilvánvaló az etnikai és konfesszionális sokféleség. Továbbá: a liberális alkotmányos politikai államrendszerek korában az állami beavatkozás hatóköre és mélysége is korlátozottabb annál, mint amit valamely diktatórikus állam engedhet meg magának akár a nemzeti-nemzetállami indoktrináció érdekében is. Márpedig a dualizmus kori magyar állam végig liberális államrendként működött, a két háború között, és kivált a második világháborút követően pedig az utódállamok rendszerint egyfajta tekintélyuralmi vagy olykor kifejezetten totalitáriánus államként gyakorolták a maguk hatalmát. S bár akadt közöttük kivétel is, nevezetesen a Masaryk-féle liberális Csehszlovákia a két háború között, a felvidéki magyar történet bemutatásából ennek ellenére jól kiviláglott, hogy a nemzetközi fékek akkori

rendszere mellett is milyen hatékony állami restrikció kötötte gúzsba a kisebbségi nyelvhasználatot, ami nem lett volna egyébként elvárható ezen körülmények között. Mi lehet ennek az oka?

A szintén soknemzetiségű megannyi új közép-európai nemzetállam, az utódállamok közössége (a kisantant) mindig páni félelemmel tekintett a határai között élő nemzeti kisebbségekre, köztük is főként a magyar nemzetiségre, mely utóbbi 1. erős és fejlett nemzeti identitás birtokában volt; 2. semmilyen humanista vagy akár csak liberális politikai megfontolással sem volt indokolható az a nagyhatalmi döntés, amely újfent nagyszámú nemzeti kisebbséget kényszerített idegen állam fennhatósága alá; 3. a revans, a terület-visszaszerzés, az irredentizmus vélt vagy valós veszélye attól a perctől – és végig – a levegőben lógott a vesztes(ek) oldalán, hogy megalakultak ezek a nemzetiségekkel teli új közép- és kelet-európai nemzetállamok. Ennek az utóbbinak a valóra válthatóságára a 30-as és 40-es évek közismert európai politikai fejleményei, főként a második világháború és a hozzá vezető út számos kézzelfogható bizonyítékkal szolgál majd.

Mi módon létezhetett ezek között a körülmények között a magyar nyelvi közösség a Kárpát-medence térségében? Miként hatott a kulturális (etnikai) összetartozás tudata akkor, amikor a politikai szétagoltság közel egy évszázadon át szinte töretlen érvényesülése úgyszólván lehetetlenné tette, hogy kialakulhasson az itt élő magyarság politikai és kulturális (nyelvi) egysége? Milyen hatása van (volt) a politikai integráció ilyen tartós hiányának a kizárólag csupán kulturális egységként létező magyar életre? Olyan kérdések ezek, melyek ma is aktuálisak, még ha sok minden alaposan át is alakult e téren újabban. A globalizáció elérte Európa általunk benépesített térségét is: az utódállamok némelyike ma éppúgy tagja az Európai Uniónak, mint Magyarország, vagy pedig a teljes jogú taggá válás küszöbére érkezett. Ez a nemzeti és a másféle kisebbségek felett korlátlanul uralkodó nemzetállamiság végét is jelenti egyúttal, megnyitva az utat a „természetes”, az államhatárokat átszelő regionalizmus, a regionális integrációk képződése előtt. A gazdasági, társadalmi és kulturális integrációk említett új területi dimenziói merőben új külső feltételeket teremtenek a kisebbségi kérdés „megoldására” is. Mindamellet a nemzeti-nemzetállami kormányok politikai-rendelkezési hatalma sem enyészett el még ma teljes egészében, aminek ebben a vonatkozásban is megvannak a konzekvenciái. Ezért is van vagy lehet kivételesen nagy jelentősége annak, hogy milyen kisebbségpolitika (nyelvpolitika) folyik egyik-másik EU-tagországban vagy az unióba igyekvő közép- és kelet-európai államban, ahol nagy számban élnek magyarok. Az például, hogy milyen szinten engedi a román kultuskormány a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem „magyarítását”, beleértve az egyetem nevének magyar nyelvű táblával való látható megjelölését, változatlanul fontos stratégiai kérdés. Persze létezik ma már az Erdély egész területét behálózó Sapientia egyetem, melyet az anyaország tart fenn anyagilag. Ez egyetlen példa csupán arra nézve, hogy mennyire megváltozott a helyzet napjainkban a globalizáció európai kontextusában, és mennyire más feltételek

diktálnak ma ahhoz képest, amikor egyes-egyedül csak a szinte abszolút hatalmú területiális modern nemzetállamok kezébe volt letéve a nemzeti kisebbségek mindennapi élete.

Ráadásul a globalizáció nem is csupán a nemzetállami szuverenitásokat, de a nemzeti (és persze a nemzetiségi) kulturális készségeket és kompetenciákat is szüntelenül erodálja, egyszersmind relativizálja azok jelentőségét. A globalizálódás ez utóbbi hatása egyszerre áldás és átok a nyelvi közösségek mint *per definitionem* nemzetiségi életvilágok (egyben államalkotó etnikumok) jelenére és jövőjére nézve. A dolgok jelen állása meg is könnyíti ugyanakkor, hogy a nemzeti kisebbségek tagjai végre kitörhessenek a politikai önrendelkezés hiányából fakadó kényszerközösség múltból megszokott létformájából, hogy utat találjanak többek közt ahhoz a magyar politikai nemzethez (is), melyhez a kulturális integráció mára nemegyszer már meglazult kötelékei fűzik őket (lásd egyebek közt a transzszilvanizmus, a felvidéki csehszlovakizmus, vagy a vajdasági regionalizmus időközben érezhetővé vált identitásteremtő hatását). Az újra egymásra találás a nemzeti dezintegrációnak, a nyelvészek által emlegetni szokott nyelvi (kulturális és mentális) szétfejlődés²⁶ fékezésével és akár a folyamat visszafordíthatóságával is könnyen együtt járhat.

A röviden vázolt folyamat olyan háttér előtt zajlik, amely jótékonyan tágítja ki mind az egyéni, mind a kisebb-nagyobb csoportok (a nemzetiségek) számára adott szemléleti és gyakorlati horizontot, megnyitva előttük a transznacionális világot. Ennek jól látható megnyilvánulása a migrációs mozgalmak élénkülése az utóbbi évtizedekben és kivált épp napjainkban. Hogy milyen mély és döntő változásokra került sor ezen a téren az 1980-as évtized vége és 2010-es évek közötti időben, azt jól mutatja az erdélyi el- és kivándorlás egész folyamata. Amíg a 80-as évek végén még a Magyarországra irányuló tömeges erdélyi kivándorlás, az onnan érkező bevándorlás okozott némi riadalmat az akkori magyarországi kommunista politikai vezetés körében²⁷, addig ma már az erdélyi (és más kisebbségi) magyar kivándorlók sem feltétlenül az anyaországot tekintik fő vagy kizárólagos úti céljuknak. Éppúgy vannak ezzel tehát, mint azok az anyaországi magyarok, akik növekvő számban vesznek kezükbe a vándorbotot, hogy Angliában, Németországban és Ausztriában vállaljanak időlegesen (és talán tartósan) munkát, vagy pedig külföldön folytassák tovább a tanulmányaikat.²⁸ Mindennek közvetlen hatása van a nyelvi-kulturális magyarságtudatra, valamint az anyanyelvi kompetenciákra is. Ez azonban már egy másik, egy újabb történet, amelynek ma még csak a kezdetén tartunk.

²⁶ Vö. Kontra 2010: 91–134.

²⁷ Vö. Gyarmati 2015.

²⁸ Szeitl 2015.

IRODALOM

- Ambrusné Kéri Katalin 1997. Az 1879: XVIII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez. In Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs: University Press. 269–280.
- Berecz, Ágoston 2013. *The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the Primary Schools of the Late Dual Monarchy*. Budapest: CEU Press.
- Braun Róbert 1973. A falu lélektana. In Litván György – Szűcs László (szerk.): *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Budapest: Gondolat. II.: 293–353.
- Dieckhoff, Alain 2004. Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Rejtjel. 298–311.
- Diószei István 1991. *Üllő és kalapács. Nemzetiségi politika Európában a XIX. században*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Gyarmati György 2015. „Közénk valók, hozzánk tartoznak”. Kettős migráció Magyarország keleti és nyugati határán, 1988–1989 folyamán. *Forrás* 7–8: 98–107.
- Gyönyör József 1993. Törvény a hivatalos nyelvről Szlovákiában. In Varga Sándor (szerk.): *Magyarok Szlovákiában. Adatok dokumentumok, tanulmányok*. Pozsony: Nemzeti Dokumentációs Centrum. 174–186.
- Horony Ákos – Orosz Örs – Szalay Zoltán 2012. *A hely nevei, a nyelv helyei. A kisebbségi nyelvi jogok története Szlovákiában 1918–2012*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Kocsis Aranka 2011. *Magyar faluk és magyar falusiak a szlovák fővárosban. Városiasodás és etnicitás a 20. századi Pozsony szélén*. Pozsony: Kalligram.
- Kovács I. Gábor 2011. *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan.
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Robert Nemes 2012. Obstacles to Nationalization on the Hungarian-Romanian Language Frontier. *Austrian History Yearbook* 28–44.
- Pataki Ferenc 2015. *Nemzet és baloldal*. Budapest: Noran Libro Kiadó.
- Popély Gyula 1993. A nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogainak szabályozása a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1938). In Varga Sándor (szerk.): *Magyarok Szlovákiában. Adatok dokumentumok, tanulmányok*. Pozsony: Nemzeti Dokumentációs Centrum. 165–173.
- Smith, Anthony D. 1991. *National Identity*. London: Penguin.
- Szabó István 1990. *A magyarság életrajza*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabó Miklós 1989. Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantis Program. 225–251.
- Szarka László 2011. Egy évszázad kisebbségben. Magyarok a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban. In Kovács Kiss Gyöngy – Romsics Ignác (szerk.): *A mi 20. századunk*. Kolozsvár Korunk – Komp-Press. 257–295.
- Szarka László 2015. A soknemzetiségű birodalmaktól a multiethnikus nemzetállamokig. Kelet-közép-európai nemzet- és államépítő nacionalizmusok az I. világháború éveiben. *Világtörténet* 2: 171–193.
- Szeitl Blanka 2015. Helyzetkép a mai magyarországi migrációs folyamatokról. *Forrás* 7–8: 214–224.

- Szekfű Gyula 1940. *Három nemzedék és ami utána következik*. 6. kiadás. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Szűcs Jenő 1972. „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In Spira György – Szűcs Jenő (szerk.): *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 9–72.
- Tompa Andrea 2013. *Fejtől s lábtól. Kettő orvos Erdélyben*. Pozsony: Kalligram.
- Varga, Bálint 2014. Multilingualism in Urban Hungary, 1880–1910. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 42 (6). DOI: 10.1080/00905992.2014.942619

III. A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG BELSŐ SZERKEZETE ÉS MŰKÖDÉSE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

NÉPESEDÉSI VISZONYOK

TÓTH PÁL PÉTER

1. MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Nyelv és etnikum szoros, szinte elválaszthatatlan kapcsolatban áll egymással, a nyelv azonban nemcsak kifejezési eszköz, hanem anyanyelvként az egyén népi hovatartozásnak, nemzetiségének egyik legfontosabb ismertetőjegye is. A nyelv ismerete azonban automatikusan nem jelenti, jelentheti egy adott nyelvközösséghez való tartozást, mégis egy nyelvközösség szűkebb vagy tágabb környezetben elfoglalt helyét befolyásoló tényezők közül kiemelkedő jelentőségű az adott anyanyelven beszélők száma és annak a területnek a nagysága, kiterjedtsége, amelyet a nyelvközösség tagjai birtokolnak, népi elemekkel kitöltenek s ahol mindennapi élettevékenységük folyik. Ezekhez a tényezőkhöz szorosan kapcsolódik a nyelvközösséghez tartozók hagyományainak, kultúrájának közössége, közös múltja, történelmi tudata, hite, hitvilága, vallása és annak mindennapi gyakorlása. A felsoroltak mellett különös szerepet tölt be a politikai hatalom birtoklása, vagyis az, hogy az adott népesség társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, oktatási stb. életét valamilyen felhatalmazás alapján a saját nyelvközösséghez tartozók alakítják, formálják, irányítják-e vagy sem. Fontos alkotóelemként kell számon tartani, hogy az adott területen – egymástól elkülönítetten vagy egymásba fonódva – élnek-e még más nyelven, nyelveken beszélők, s amennyiben igen, akkor milyen az adott nyelvközösséghez viszonyított lélekszámuk, gazdasági stb. helyzetük, s hogy milyen súllyal játszanak szerepet a térség, a többségi nyelvet beszélők életében. Természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy mi zajlott, zajlik a nyelvközösséghez tartozók demográfiai folyamatainak „háttérében”, s hogy milyen a nyelvközösség népességfejlődésének történelmi meghatározottsága. Egy nyelvközösség demográfiai folyamatainak jellegzetességei ugyanis nemcsak alapvetően befolyásolják az adott nyelven beszélők számát, kor, nem stb. szerinti összetételét, hanem szűkebb vagy tágabb környezetben elfoglalt helyét, a többi nyelvközösséghez viszonyított súlyát, jövőbeli lehetőségét is alapvetően meghatározzák.

Mielőtt gondolatmenetünket tovább folytatnánk, egy rövid kitérőt kell tennünk. Nem kerülhetjük meg ugyanis azt a kérdést, hogy kit/kiket kell/lehet egy nyelvközösséghez tartozónak tekinteni, illetve hogy mit is kell értenünk egy nyelvközösség szűkebb/tágabb környezetén.

Az első kérdésre – a fentiekben megfogalmazottakkal összefüggésben – több-kevésbé magától adódik a válasz: egy nyelvközösséghez lakóhelytől függetlenül azok a személyek tartoznak, akik azonos (anya)nyelven beszélnek. A nyelv ismerete mellett, mint ahogyan arról már szó volt, a nyelvközösséghez való tartozásnak fontos meghatározottsága, hogy az azonos anyanyelven beszélők közös történelmi tudattal, kultúrával, hagyományokkal, szokásokkal stb. rendelkeznek, vagy más szóval ugyanahhoz az etnikumhoz, nemzetiséghez tartoznak. A nyelvközösséghez tartozók számát és egyéb jellegzetességét a különböző összeírásokból, illetve a népszámlálások adatsoraiból ismerhetjük meg. Az első, mai értelemben is elfogadható népszámlálást Mária Terézia 1777-ben hozott rendelkezése alapján akarták megszervezni, erre azonban akkor nem került sor. Ennek következtében az első teljes körűnek nevezhető népszámlálást fia, II. József rendeletére 1784–1787-ban hajtották végre. A következőre közel száz év múlva, 1869/70-ben került sor. Ezt követően azonban az ország népességének teljes körű számbavételére tízévente került sor. Az első öt a Magyar Királyság területén élőkre, az ezt követő tíz közül kilenc a trianoni határok közé szorított ország népességére, az 1941-es pedig a bécsi döntések értelmében megnagyobbodott területű és lélekszámú Magyarország lakosaira vonatkozott. Az utolsó, a tizenötödik népszámlálásra pedig 2011-ben került sor. A magyar nyelvközösség utolsó százötven évére vonatkozó népszámlálási adatok tehát rendelkezésünkre állnak. Ennek ellenére mégis miért nem tekinthető egyszerű feladatnak a magyarok Kárpát-medencében elfoglalt helyének, helyzetének, módosulásainak az 1869/70-es évektől napjainkig való bemutatása? Mindenekelőtt azért, mert az 1880-as népszámlálásig – a történeti demográfusok becsléseitől eltekintve – a népesség lélekszámát, anyanyelv/nemzetiség szerinti összetételét nem ismerjük. Másodszorban pedig azért, mert a Magyar Királyság megszüntetését követően az 1920-as és az azt követő évtizedek adatfelvételei egy egészen más létszámú és összetételű népességre vonatkoztak, mint a korábbiak. Azt meg fölösleges feltételezni, hogy az ún. utódállamokban végrehajtott népszámlálások során különös figyelmet fordítottak volna a megkapott területeken maradt magyarok pontos, tárgyyszerű számbavételére. További gond forrása, hogy a népszámlálások kérdései – függetlenül az ország területének és népességének radikális csökkentésétől – változtak. S ez a megkérdezett nemzetiségi hovatartozására, anyanyelvére is vonatkozik, melynek következtében a kettő egybeesését esetenként csak feltételezni lehet. Tisztában kell lennünk azzal is, hogy a magyar nyelvközösséghez tartozók számáról (éljenek a Kárpát-medencében vagy valahol a nagyvilágban) – sem a múlt, sem a jelenre vonatkozóan – nem áll rendelkezésünkre olyan adatbázis, melynek segítségével évtizedről évtizedre a magyar anyanyelvűek számát nagy biztonsággal nyomon követhetnénk. A nyelvközösséghez tartozók pontos számát azonban abban az esetben sem lenne egyszerű megállapítani, ha a népszámlálások alapján kellő biztonsággal eldönthető volna: kik azok, akik a magyar nyelvközösség tagjai, és kik azok – legyenek helyben lakó nem magyar anyanyelvűek vagy bevándorlók –, akiket az évszázados együttélés és/vagy a

magyar nyelvi ismeretük alapján sem sorolhatunk oda. Nem is beszélve arról, hogy kit milyen indíték, érdek vezérel, amikor a kérdezőbiztos előtt – kényszerből vagy szabad akaratból – egy nyelvközösség, egy etnikum tagjai közé sorolja magát. Nem feledhetjük el ugyanis azt, hogy a népszámlálási statisztikákban közölt nemzetiségi hovatartozásra vagy az anyanyelvre vonatkozó adatokat elfedik, elfedhetik azok a vélt vagy valós félelmek, amelyek az egyént a kérdésekre adott válaszban befolyásolják. S mivel ennek felfejtésére nincs mód, nem marad más hátra, mint hogy mindazokat, akik a népszámlálás alkalmából anyanyelv vagy nemzetiség vonatkozásban magyarnak tartják magukat, a magyar nyelvközösséghez tartozóknak tekintjük.¹

Mit kell értenünk a nyelvközösség szűkebb/tágabb környezetén? Erre a kérdésre első megközelítésben azt a választ adhatjuk, hogy a közösség szűkebb környezete az a terület, ahol a nyelvközösség tagjainak meghatározó többsége él. Tágabb környezeten pedig azok a térségek értendők, ahol lélekszámtól függetlenül az adott anyanyelven beszélők élnek. Abban az esetben, ha a fenti gondolatmenetet elfogadjuk, nem tűnik bonyolult feladatnak a magyar nyelvközösség szűkebb és tágabb környezetének meghatározása. A szűkebb környezeten a legtermészetesebb módon a Kárpát-medencét, azt a területet értjük, ahol a magyarok döntő többsége él. Tágabb környezetnek pedig glóbuszunkat tartjuk, mivel joggal feltételezzük, hogy a Földnek nemigen lehet olyan térsége, ahol magyarul beszélők ne élnének.² Természetesen annak a megközelítésnek is van relevanciája, ha tágabb környezeten a Kárpát-medencét, szűkebben pedig ezen belül csak azokat a területeket tekintjük, ahol döntő többségben magyarok élnek. Bármelyik megközelítést fogadjuk is el, nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a trianoni békeszerződés az addig egységesnek tekintett magyar nyelvközösségi keretet megszüntette, feldarabolta. A békedöntés népi, nemzeti, nyelvi következményei miatt ugyanis nem tekinthető csupán módszertani kérdésnek, hogy a szomszédos országokhoz csatolt területeken élők a magyar nyelvközösség szűkebb területéhez tartoznak-e még, vagy a szűkebb környezet ma már csak az első és a második világháborút követően megszabott új határok között élő magyar anyanyelvűekre vonatkozik. Annak ellenére, hogy az utóbbi megközelítés mellett is lehet érveket felhozni, felfogásunk szerint a történelmi magyar határok között tömbben vagy szórványban élő magyarok a magyar nyelvközösséghez tartoznak.

¹ Abban az esetben, ha nem statisztikai szempontból közelítjük meg a kérdést, akkor az, hogy ki a magyar, igen bonyolult, pontosan nehezen megválaszolható kérdés. Lásd Illyés Gyula: Ki a magyar. Az előszót és jegyzeteket írta Szigethy Gábor. <http://mek.oszk.hu/01200/01228/01228.htm#2>

² Az állampolgársággal kapcsolatban a magyar jog a területi elvvel szemben a leszármazást, a vérségi elvet követi, ennek megfelelően az állampolgárság a felmenők állampolgársága alapján keletkezik. A magyar állampolgársági jog szerint tehát egy magyar állampolgár utóda, amennyiben igazolni tudja, hogy felmenői magyar állampolgárok voltak, függetlenül attól, hogy az adott személy beszél-e magyarul. A magyar állampolgárság tehát nem szükségszerűen jelenti azt, hogy az illető a magyar nyelvközösségnek is tagja.

2. A NYELVKÖZÖSSÉG LÉTREJÖTTE

A magyar nyelvközösség létrejöttének s ezzel együtt, ezzel párhuzamosan a magyar nép kialakulásának (mint minden más nép/nyelvközösség esetében) hosszú történelmi előzményei vannak. Egy, a többiektől már „elkülönült”, saját nyelvű csoport létrejöttében – amely a néppé formálódásnak is alapja – a vándorlásnak, a különböző csoportokhoz tartozók folyamatos mozgásának, más csoportokhoz történő csatlakozásának, elkerülhetetlen keveredésének, asszimilálódásának fontos szerepe van. A többtől már elkülönült, „mi” tudattal, saját nyelvvel, etnikai egységgel rendelkező csoport létrejöttéről azonban csak akkor beszélhetünk, ha annak számbeli gyarapodását már nem az újabb „jövevény” elemek, a más nyelvűek csoportba kerülése, hanem az adott csoport tagjainak természetes szaporodása határozza meg. Ez a folyamat – a csoport létszámát növelve vagy csökkentve – az érintkezési felületeken más népekkel, azok szórványjaival való kapcsolatba kerülést, a különböző népelemek egyesülését teszi lehetővé. S mivel a szórványhelyzetben élők nagyobb valószínűséggel hagyják el etnikumukat, vagy kerülnek kapcsolatba más etnikumúval, a szórványosodás s az ehhez szorosan kötődő vándorlás nemcsak egy nép kialakulását elősegítő folyamat valamely eleme, hanem fejlődéstörténetének egyik alapmeghatározottsága is. Mindezeket az összefüggéseket szükségszerűen figyelembe kell vennünk akkor, ha a magyar nyelvközösséghez tartozók Kárpát-medencében elfoglalt helyét vesszük górcső alá. A magyarság „megjelenése” is az egymás mellett élő, egymás mellé került népek szórványosodó részeinek ötvöződéséhez, egyesülési, egybeolvadási folyamataihoz köthető. Ezt egészítették ki utódaikkal együtt mindazok, akik a vándorlás során a magyarokhoz csatlakoztak, s az együttélés során magyarrá váltak. A magyarok lélekszámának alakulásában a saját termékenység és a „külső” hatás kiegészítő, pótlólagos szerepe – miközben módosult, változott – akkor sem vált semmissé, amikor elődeink az őshazából tovább vándoroltak. Németh Gyula szerint³ a magyarság valószínűleg már a 6. században körülbelül a mai nyelvet beszélte.

Az új hazában az etnikailag már egységes magyarság természetes szaporodását még két kiegészítő, pótlólagos szerepet játszó „elem” táplálta, melyek századokon át biztosították, hogy a magyarok – a demográfiai katasztrófák okozta népességvesztéseik ellenére – természetes szaporodásukat meghaladó mértékben gyarapodjanak. A két „elem” közül az egyik a Kárpát-medencében élő (itt „talált”) nem magyar népek magyarokhoz asszimilálódott tagjai és utódaik voltak. A másik „elemhez” pedig azok tartoztak, akik a honfoglalást követően érkeztek az országba. Ők voltak a vendégek, a jövevények, a behívott, befogadott idegenek (és utódaik) közül azok, akik az együttélés hatására szintén magyarrá váltak.⁴ E két „elem” magyar népes-

³ Németh 1930: 279.

⁴ Kristó 2003: 119.

ségfejlődésben játszott szerepét az is növelte, hogy elődeink olyan „külső”, magyar etnikumú erőforrással nem rendelkeztek, amely a megszerzett terület kitöltéséhez szükséges népességet saját természetes szaporodásával pótolni tudta volna. A magyar nyelvű közösség kialakulása szempontjából fontos határkőnek tekinthető a 10. század. Engel Pál szerint⁵ ugyanis a honfoglalók utódai a 10. századra váltak egységes nyelvű és kultúrájú néppé.

3. A KÖZÉPKOR

A népességfejlődés fent bemutatott folyamata a 13. század közepén az *első demográfiai katasztrófa* következtében megakadt.⁶ Több kedvezőtlen tényező (a kunok országba özönlése és kiszorításuk; a tatárjárás és az azt követő újabb háborúk, a visszatelepült kunok lázadásai, az ezt követő járványok, éhínségek és végül az 1285-ben bekövetkezett második tatárjárás) együttes, egymást erősítő hatására ugyanis olyan mértékű népességvesztés érte az országot, hogy több mint száz évnél kellett elteltetnie ahhoz, hogy az itt élők száma ismét elérje a demográfiai katasztrófát megelőző, becsült népességszámot. A veszteségek hatására nemcsak az ország lakosságának, s ezen belül mindenekelőtt a magyaroknak száma csökkent, hanem a magyarok és a nem magyarok egymáshoz viszonyított aránya is megváltozott. A változás következtében az addig kiegyensúlyozott népességfejlődés megakadt. Az első demográfiai katasztrófát követően a magyarok terjeszkedési dinamikája megtört, a 14. század közepére a magyar népterület határai megmerevedtek, s azok a területek, amelyeket népi elemeivel addig kitöltött, fokozatosan szűkültek. Az elnéptelenedett területeken kialakult népesedési vákuum pedig jó lehetőséget teremtett arra, hogy 13. század második felétől idegen – a szinte korlátlan népi utánpótlással rendelkező szlávok, a 12–13. század fordulójától román paraszti tömegek, bolgárok s részben német – betelepedők töltsék ki a hiányzó népesség helyét. Mindezek következtében az ország kisebb-nagyobb térségében körvonalazódni kezdett a belakott föld szláv, illetve román jellege. Ebben, ha nem is meghatározó módon, de a magyarok szélső területekről központi területekre történő vándorlása is közrejátszott. S bár a ma-

⁵ Engel 1990: 5.

⁶ *Demográfiai katasztrófáról* akkor beszélünk, ha 1. a népesség lélekszámának jelentős mértékű csökkenése, ezen belül a többséget alkotó nép össznépességen belüli arányának jelentős mértékű visszaesése miatt a népesség szerkezete és etnikai összetétele drasztikusan átalakul; 2. a legnagyobb veszteséget elszenvedett (többségi) nép asszimilációs hatása lelassul, leáll, miközben a más etnikumúakhoz való asszimilálódása felgyorsul; 3. a népesség lélekszámának csökkenése következtében a népesség területi elhelyezkedése, megoszlása átalakul; 4. a népességhiány vákuumot hoz létre, mely lehetővé teszi, hogy a hiányzó népesség helyét idegen népelemek töltsék ki; 5. az elszenvedett népességvesztés pótlásához emberöltők nyugodt körülmények között zajló népességfejlődése szükséges. Vö. Tóth 2011: 45–46.

gyarok országszerte még újabb területeken is megjelentek, azt a számbeli fölényt, amelyet a honfoglalást követően az összlakosságon belül a maguk számára biztosítani tudtak, fokozatosan elveszítik. A bevándorló, betelepülő idegen népesség pedig:

„...oly mértékben megnövelte Magyarországon az idegen etnikumok számát, hogy a spontán asszimiláció nem működött, illetve visszajára fordult. Ettől kezdve nem a magyarság olvasztott magába más népcsoportokat, hanem ez utóbbiak asszimiláltak körülölyt, szigetszerű helyzetbe jutott, népi tömbjeitől elszakított magyarokat.”⁷

A változás leglátványosabban az erdélyi területeken következett be, ahol – a korábbi évszázadok fejleményei következtében – a románság számbeli többsége ettől az időszaktól vált egyre erősebbé.⁸ Mindezek következtében tehát a Magyar Királyság a középkor végére jelentős mértékben *idegen etnikumok hazájává vált*.

Az első demográfiai katasztrófa okozta népességvesztés mértékét jól mutatja, hogy több mint száz évnél kellett elteltie addig, míg az ország lakosainak száma ismét elérte a kétfélliót. Ezt követően pedig mintegy három évszázad egyenletes népességfejlődésére volt szükség ahhoz, hogy a lakosság száma – a becslések szerint – 3,5-4 millió legyen, melynek körülbelül 60-80%-át tekintjük magyarnak. S ez lényegében megegyezett a demográfiai katasztrófa előtti magyar s nem magyar anyanyelvűek egymáshoz viszonyított arányával. Kristó Gyula⁹ – mint felső arányt – Mályusz Elemér 15. század végi lakosságszámra és arányra vonatkozó becslését¹⁰ elfogadta, mely szerint az ország népességének 77 százalékat a magyarság adta. Ez Kristó szerint azt jelentette, hogy a 2 725 000 fős összlakosságból a magyarok száma 1 635 000 és 1 907 500 fő között lehetett.

4. A TÖRÖK HÓDOLTSÁG

A 16. század elejére kibontakozó népesedési folyamatokat azonban a mohácsi csatavesztés és az azt követő török hódoltság másfél évszázada újból megtörte. Ez volt a magyar nyelvűközösség Duna-völgyi történelmének *második demográfiai katasztrófája*, amelynek következtében a 18. század elejére:

„...a 80%-os magyar túlsúllyal jellemezhető, középkori etnikai összetétel végérvényesen felbomlott. Főként a törökellenes háborúk során a magyarok száma 3,2 millióról 1,5-re csökkent, a nem magyaroké viszont 1 millióról 1,7-re nőtt. A magyar lakosság a déli te-

⁷ Kristó 2003: 256.

⁸ Makkai 1989: 52, 117, 153.

⁹ Kristó 2003: 258.

¹⁰ Mályusz 1939: 124.

riületekről, a Bánságból, Bácskából, Szerémségből és Szlavóniából szinte teljesen eltűnt, de többségük elpusztult, illetve elmenekült az Erdélyi-medencéből, az Alföld középső és a Dunántúl déli részéről is.”¹¹

A második demográfiai katasztrófa következtében az ország lakosainak becsült száma kb. egymillió fővel csökkent. Ez együtt járt azzal, hogy a 14. század közepétől a magyarok által elhagyott, a veszteségek hatására elnéptelenedett országrészekbe szlávok, románok vándoroltak, a törökök elől nagy számban menekülő horvátok és szerbek telepedtek be, illetve németeket telepítettek be. Ezek következtében a magyarok összlakosságon belüli aránya a korábbi 60-80%-ról 35-45%-ra csökkent.¹² Mindezek mellett az idegeneknek a magyarok létszámgyarapodásában betöltött addigi kiegészítő szerepe is átalakult. Nemcsak csökkent a magyarok asszimilációs képessége, hanem a más etnikumúakhoz való asszimilálódásuk felgyorsult. Az ekkor lejátszódó népességmozgások és súlypont-áthelyeződések meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a 16. századra a Kárpát-medence középső részét (a magyarok többsége az Alföldön élt) elfoglaló magyarságot – lakóterületét is szűkítve – a nem magyar népek gyűrűje vette körül.¹³

Feltételezhetően a második demográfiai katasztrófa okozta veszteségének volt a következménye, hogy a 18. század hetvenes éveiben az ország lakosainak számát (Horvátországgal együtt) – a katonai érdekeket, az adózást szolgáló, vagy a felekezeti megoszlást bemutató részösszeírások alapján – csak 3,2-3,5 millióra becsülték. Ezért meglepetést okozott, hogy a II. József által elrendelt 1784–1787. évi népszámlálás adatai szerint az ország polgári népességének lélekszáma (Horvátország és Erdély adataival együtt) meghaladta a 8,5 milliót. A népszámlálás során Magyarország és Horvátország területén 7 114 846 főt, Erdélyben pedig 1 440 986 főt írtak össze. Ekkor az összeírás szerint az ország tényleges népessége 8 555 832 fő volt.¹⁴

Okkal vetődik fel a kérdés, hogy a törökök kiűzését követő nyolc-kilenc évtized alatt miként következhetett be az ország lakosságának nem várt, jelentős mértékű létszámnövekedése? A válasz – bár következményei igen súlyosak voltak – egyszerű: a népességnövekedés döntő mértékben a törökök kiűzését követő nagyarányú idegen népesség betelepítésének, beköltözésének volt az eredménye. Önmagában azt, hogy a népességvesztés az ország működőképessége szempontjából rövid idő alatt pótolták, pozitívnak kell tartani. A magyar nyelvközösség szempontjából azonban annak, hogy a növekedés nem az itt élők, s mindenekelőtt nem a török vérszót túlélő magyarok természetes szaporodásának volt az eredménye, hosszú távra kiható negatív következményei lettek.

¹¹ Kocsis 1996: 53.

¹² Makkai 1989: 52, 117, 153; Rónai é. n.: 11.

¹³ Szabó 2005: 87.

¹⁴ Dányi–Dávid 1960: 29.

5. TELEPÍTÉSEK A 18. SZÁZADBAN

A törökök kiűzése után, a 18. század folyamán az idegen tömegek letelepítése, beáramlása következtében olyan hatalmas arányban növekedett meg az ország nem magyar népességének száma, hogy az összlakosságon belül a magyarság országának történeti határai között ekkor szorult kisebbségbe.¹⁵ Ebben a folyamatban a nagy volumenű belső vándorlás mellett három tényező:

1. az elszorított magyar embervesztés,
2. az ország nem magyar népeinek 16–17. századi természetes szaporodása,
3. távoli országokból szervezett betelepítések keretében beköltöző idegen népesség játszott meghatározó szerepet.

A lakosság etnikai összetételének magyarság kárára ekkor bekövetkezett radikális átalakulása végérvényesen meghatározta az ország magyar és nem magyar népeinek egymáshoz viszonyított arányát, térbeli megoszlását s ezekkel együtt a magyar nyelv-közösséghez tartozók Kárpát-medencei jövőjét és a történeti Magyarország sorsát.

A bekövetkezett folyamatokkal kapcsolatban Szabó István joggal tette fel a kérdést, hogy e nagy népmozgás sodrában milyen magatartást tanúsított a magyarság, hogy az idegen tömegek térfoglalása milyen helyet töltött be az egykori köztudatban, s hogy mi volt a magyarok idegenekkel szembeni magatartásának indítéka. A kérdésekre adott válaszait nem kívánjuk részletesen ismertetni, csupán azt emeljük ki, hogy az első megmozdulások a kialakult helyzettel szemben a magyar nyelv védelme érdekében a 18. század végén bontakoztak ki. Szabó István Baróti Szabó Dávidot idézte, aki szerint az „ősünkről maradt legfőbb kincsünket, ha elveszítjük, elvesztünk”.¹⁶ A magyar nyelvért (ruháért, táncért) kibontakozott mozgalom tudatosította a magyar elitben, hogy a magyarok létszámának növelése és meghatározó szerepének biztosítása érdekében az ország idegen nyelvű lakosságát asszimilálni kellene. Megjegyezzük, hogy a korabeli viszonyok mellett az idegen tömegek térfoglalásával kapcsolatos negatív következmények felismerését az is hátráltatta, hogy nem volt ismert a lakosság nemzetiségek szerinti megoszlása.¹⁷ Az 1784–1787. évi adatfelvétel – éppen úgy, mint az azt megelőző s az azt követők – nem terjedt ki a lakosság anyanyelv és a nemzetiség szerinti megoszlásának feltárására. S így mintegy fél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy felismerjék: a 18. század végén a 8,5 millió magyarországi lakos közül csupán 3–3,5 millió főt; azaz az össznépesség 35–41%-át lehetett magyarnak tekinteni. Ez a népesség jelentette azt az alapot, amelyre a magyar nyelv-közösség következő közel másfél száz éves, az első világháború végéig tartó népességfejlődése támaszkodhatott.

¹⁵ Szabó 1941: 164.

¹⁶ Szabó 1941: 197.

¹⁷ Szabó 1941: 121–199.

6. A NÉPESSÉG A 19. SZÁZADBAN

Az 1784 és 1787 között megtartott népszámlálás után nyolcvankét év telt el a következő teljes körű népszámlálásig. Természetesen a közbülső évtizedekről is vannak adatok. Ezek alapján megállapítható volt, hogy 1787-et követően az ország lakosainak száma legalább 3,6, de nem több mint 4,8 millió fővel nőtt. Az 1870-ben megtartott népszámlálás igazolta ezt a feltételezést, ugyanis a népszámlálás szerint az ország lakosainak száma 13,2 millió fő volt, s ez 4,7 millió fős növekedést jelentett. A növekedés jelentőségét növelte az a tény, hogy ez döntően már nem a bevándorlásnak, a betelepítéseknek, hanem mindenekelőtt a lakosság természetes szaporodásának volt az eredménye. Természetesen ebben az időben is érkeztek bevándorlók, de ekkorra a korábbi időszakokat jellemző szervezett betelepítések gyakorlata lényegében befejeződött. Telepítések – az ország lakosságának arányosabb eloszlása, az egyes területek túlnépesedéséből fakadó szociális gondok megoldása érdekében – még ezt követően is történtek, de az új telepesek már nem külföldiek, hanem az ország lakói voltak.¹⁸ A népesség lélekszámának növekedését azonban a korabeli egészségügyi viszonyok, a háborúk veszteségei jelentős mértékben visszafogták.¹⁹ Ezek pedig nemcsak a korábbi etnikai egyenlenséget erősítették meg, hanem a népesség nemzetiségek szerinti összetételében is új súlypontok és egyenlőtlenségek kialakulásához vezettek. Ezt tükrözik azok az adatok, melyek szerint a 19. század közepén a népességnövekedés mértéke a Dunántúlon és a Kisalföldön lényegében megegyezett az országos átlaggal, Felső-Magyarországon és az Alföld keleti vármegyéiben azonban már jelentős mértékben az alatt maradt. Az országos átlagot meghaladó népességszám-növekedéssel ekkor csak a Duna–Tisza közén, illetve néhány keleti (Borsod, Heves) és déli (Csanád, Csongrád, Temes) vármegyében találkozunk. Mindezek ellenére a bekövetkezett népességnövekedés jelentőségét még egyértelműbbé tette, hogy ez döntően már nem a bevándorlásnak, a szervezett betelepítéseknek, hanem mindenekelőtt a lakosság természetes szaporodásának volt az eredménye. Természetesen ebben az időben is érkeztek bevándorlók. A leglátványosabban a Magyarországra vándorló zsidóság száma növekedett, amely az 1787-et követő hat évtizedben a körülbelül 80 000 főről több mint háromszorosára nőtt.²⁰

Mivel a népesség anyanyelv és nemzetiség szerinti számbavételét ez alkalommal is mellőzték, a magyar és nem magyar etnikumú népesség száma, egymáshoz viszonyított aránya továbbra is homályban maradt. Keleti Károly annak okát, hogy a népszámlálás alkalmával a megkérdezett anyanyelvére, nemzetiségére nem kérdeztek rá az 1850/51. évi népszámlálás adatait közlő, 1857-ben megjelent kötet előszavában megfogalmazottakkal magyarázta, mely szerint:

¹⁸ Paládi-Kovács 2006: 8.

¹⁹ Paládi-Kovács 1993: 1605–1613.

²⁰ Dr. Kepecs 1993: 37.

„...a tapasztalás mutatta, hogy a népszámlálás már önmagában is alig, amaz időben meg éppen nem vala a helyes út arra nézve, hogy e kérdés kielégítően megoldassék. Ez okból s az ily kísérlet megújítása iránti aggodalmak mellett a nemzetiség vagy nyelv föltétele iránti törekvés annál inkább mellőztetett a népszámlálási utasítási javaslatban; miután ezen kérdések más úton való megoldása sokkal kevesebb aggodalomnak volna alávetve s mindenképp használhatóbb eredményeket nyújtana.”²¹

Az ország lakosainak nemzetiség szerinti megoszlása az 1880-as népszámlálás óta ismert. Ekkor, 1880-ban az összlakosság 13 733 672 fő volt, melyből 6 165 088 vallotta magát magyarnak. 1880-ban tehát az összlakosság csupán 44,9%-át sorolhatjuk a magyar nyelvközösségbe. Az 1880-as népszámlálás szerint több mint félmillióval többen éltek az országban, mint egy évtizeddel korábban, s ez 3,7%-os népességnövekedést jelentett. Annak, hogy 1870 és 1880 között a népesség lélekszáma csak igen szerény mértékben növekedett, mindenekelőtt az 1866–1867 és az 1872–1874 között pusztító kolerajárvány volt az oka. A csekély arányú növekedés is – a termékenység és a halálozás területi különbözőségei miatt – jelentős eltéréseket takart. A legkirívóbb népességcsökkenés Bihar (11,8%), Szilágy (13,3%) és Kis-Küküllő (7,9%) vármegyében volt. Az 1870 és az 1880 közötti időszak kilátástalannak ítélt hazai népesedési helyzetét az 1891-es népszámlálás I. kötetében megfogalmazottak jól jellemzik:

„Ez a sötét évtized nemcsak saját önbizalmunkat rendítette meg, diszcreditalta hazánkat a külföld előtt is. Nem az állam hitelének arról a súlyos megromlásáról beszélek itt, amely már az 1873. évben teljes nagyságában megmutatkozott, hanem arról a pesszimiztikus felfogásról, mellyel külföld tudományos világa a magyar népesedési viszonyokat tekintette. Sokáig a külföldi szakmunkákban, ha Magyarországról volt szó, a 70-es évek horribilis halálozási aránya s az 1869–80-iki elenyészőleg csekély szaporodása közöltetett, sőt elvéteve közöltetik még ma is.”²²

Az 1870-es évek második felétől már, de különösen az 1880-as évtizedben az egészségügyi intézkedések következtében jelentős mértékű népességnövekedés következett be, melynek eredményeként 1890-re több mint 1,4 millió fővel gyarapodott a lakosság száma. Ez az előző tíz év 3,7%-os növekedésével szemben jelentős, 10,2%-os növekedést jelentett. A lakosság lélekszáma ekkor 15,1 millió lett.²³ Korábban már szó volt arról, hogy a magyarok többsége a honfoglaláskor a Kárpát-medence központi területét foglalta el, s ezt az eloszlásbeli különbséget a későbbi századok demográfiai katasztrófái még egyértelműbbé tették. Az 1880-as évektől ezt a folya-

²¹ Keleti Károly 1871: 3.

²² A Magyar Korona Országaiban... 1893: 30.

²³ Keleti 1892: 11.

matot egészítette ki és tette még hangsúlyosabbá, hogy a természetes szaporodás mértéke is az ország központi területén volt a legnagyobb. A központi területeken élő magyarok létszámnövekedésében szerepet játszott az is, hogy a szélső területeken élő magyarok közül számosan szintén a központi területre vándoroltak. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az itt élő nem magyar ajkú népesség, illetve a perifériákról és más országokból ide vándorló nem magyar anyanyelvűek elmagyarosodása itt volt a legdinamikusabb. Az asszimilációs, valamint a külső és a belső vándorlási nyereség mellett ez volt még az az elem, amely a magyar nyelvközösség növekedését, össznépességen belüli arányát ezekben az években a központi területek mellett országosan is meghatározta.

A 19. század közepétől Európa nyugati felén a demográfiai folyamatok alakulásában új elemet jelentett a legújabb kori vándorlás. Az ebben részt vevők migrációját döntően már nem a kényszer, hanem a jobb életlehetőség reménye motiválta. Ezt a népességmozgást a korábbival ellentétben ugyanis alapvetően az önkéntesség, a tömegesség és a gazdasági motiváltság jellemezte. Hazánkat ennek a népességmozgásnak a hatása három évtizeddel később érte el. A jobb megélhetés reményében a Magyar Királyság területéről is jelentős tömegek indultak útra az európai kontinens ipari centrumai felé és a tengerentúlra. Ennek jelentőségét akkor érzékelhetjük igazán, ha figyelembe vesszük, hogy a kivándorlók száma az 1870-es évek első felétől, szinte egy évtizeden keresztül meredeken ívelt felfelé, az ezt követő néhány évben pedig nagyjából azonos szinten stagnált. 1898-tól azonban a kivándorlók száma újból növekedett, melynek következtében az első világháború kitöréséig több mint kétfélmillióan hagyták el Magyarországot.

Az 1880-as években kibontakozott népességfejlődés íve a kivándorlás ellenére az 1890-es évtizedben nem tört meg. A népesség lélekszáma az évtized alatt több mint 1,7 millió fővel nőtt. A közel 11,3%-os népességszám-növekedés eredményeként az ország lakosainak száma annak ellenére, hogy az évtizedben 170 ezer fős vándorlási veszteség érte az országot, a 16,8 milliót is meghaladta. Annak következtében pedig, hogy a vándorlási veszteség az ország központi területét kevésbé érintette, ezen a területen 1900-ra a magyar nemzetiségűek/magyarul beszélők aránya még jelentősebbé vált.

Az 1900-at követő évtizedben a népességnövekedés mértéke mérséklődött, melynek következtében a népesség száma 1910-ig már csak 8,3%-kal, 1 426 278 millió fővel növekedett. Abban az esetben azonban, ha figyelembe vesszük, hogy az évtized során több mint félmillióan (527 329 fő) külföldre, többségükben a tengerentúlra vándoroltak, a növekedést jelentősnek kell tartani. A kivándorlók nagy száma jogos aggodalmat váltott ki. Az aggodalom hatására 1903-ban törvényt fogadtak el, ami már feltételekhez kötötte a kivándorlást.²⁴ Az addig kialakult helyzeten azonban ez

²⁴ Lásd az 1903. évi VI. tv. az útlevélről. A ki- és a visszavándorlással kapcsolatos kérdések szakszerű tárgyalása és a belügyminiszter e témakörben való tevékenysége segítése érdekében

nem igazán tudott változtatni, hiszen a kivándorlók fele 1903-at követően is útlevél nélkül hagyta el az országot.

A 19. század végén megindult kivándorlás addig nem látott népességmozgást jelentett. Az európai kikötők adatai szerint a Magyar Királyság területéről 1870 és 1913 között 2 038 383 fő vándorolt el, közülük az amerikai bevándorlási hivatal 1 815 117 fő beutazását regisztrálta. A kivándorlók nemzetiség szerinti megoszlását az 1899 és 1913 között kivándorlók esetében tudjuk.²⁵ Ez alatt az időszak alatt útnak indulók 26,3%-a magyar, 26,8%-a szlovák, 16,6%-a horvát, 15%-a német, 6,9%-a pedig román nemzetiségű volt.²⁶ A kivándorlók közül 536 095 vallotta magát magyarnak, melynek következtében a magyar nyelvközösséget az 1910-es népszámlálás alapján 5,4%-os veszteség érte.

A 20. század első évtizedének végére a korábbi évtizedeket jellemző demográfiai folyamatok a modernizáció hatására még egyértelműbbé váltak hazánkban. A népesség nemek és életkor szerinti struktúrája módosult, és lényegesen megváltozott a falvakban és a városokban élők egymáshoz viszonyított aránya. 1890 és 1910 között a városi népesség össznépességen belüli aránya 16,9%-ról 20,4%-ra nőtt. A nagyvárosokban a tényleges szaporodás az országos átlagot messze meghaladta: például Nagyvárad 27,9%, Eszék 25,9%, Kolozsvár 23,8%, Debrecen 23,6%, Budapest 20,2%. Az 1910. évi népszámlálás szerint a Magyar Királyságnak – Horvátország nélkül – 18 264 533 lakosa volt. 1870-től negyven év alatt, annak ellenére, hogy közben 1,2 millióan külföldre vándoroltak, az ország lakosainak száma 1,38 szorosára nőtt.²⁷ Jelentősen megváltozott a magyarul tudók aránya is. A 18. század elején, mint arról már korábban szóltunk, a lakosság közel 38%-a volt magyar anyanyelvű, ez az arány – jelentős területi eltérésekkel – 1900-ra meghaladta az 50%-ot²⁸, 1910-re pedig 54,5% lett (lásd az 1. táblázatot). Annak ellenére, hogy 1910-ben a magyar nyelvközösséghez tartozók összlakosságon belüli aránya meg sem közelítette a török hódoltság előttit, a magyar nyelvközösséghez tartozók létszáma a 18. század vége és a 20. század első évtizedének vége között legalább háromszorosára, 1880 és 1910 között pedig több mint másfélszeresére nőtt. Bár a növekedés mértéke jelentős volt,

a törvény elrendelte a *Kivándorlási Tanács* létrehozását. A kivándorlásról szóló új, 1909. évi II. tv. értelmében a *Kivándorlási Tanácsot* e kérdéskörben a belügyminiszter véleményező szervévé szervezték át. A visszatérni szándékozók anyagi támogatása érdekében az említett törvények 29., illetve 35. paragrafusa értelmében *kivándorlási alapot* hoztak létre.

²⁵ Az első világháború kitöréséig visszavándorlók száma nem érte el a 300 ezer főt.

²⁶ Puskás 1982: 70.

²⁷ Klinger 1997: 295–313.

²⁸ A Duna–Tisza közén és a Duna jobb partján a lakosság többsége már 1900-ban is magyar nemzetiségű volt, és az itt élő nem magyar nemzetiségűek többsége is beszélt már magyarul. Egészen más volt viszont a nemzetiség szerinti összetétel és a magyarul tudók aránya a Tisza–Maros szögén, az ország északi részén és a Királyhágón túli részeken.

a magyarok és a magyarrá vált „idegenek” természetes szaporodása a kivándorlás okozta veszteséget már nem tudta pótolni.

Az 1. táblázat adatai a több mint ezer éves népességfejlődés utolsó, 1880–1910 közé eső harminc évének lenyomata. Mindaz, ami a magyar népességfejlődés területén a török hódoltság utáni századokban létrejött, kiformálódott, az első világháborút lezáró békeszerződés következtében történelmi relikvia lett. 1918 után a drasztikusan átalakított demográfiai helyzetben a magyarul beszélők számának jövőbeli alakulásával kapcsolatos várakozások illúzióvá váltak.

1. táblázat. A Magyar Királyság népességének nemzetiségenkénti megoszlása 1880 és 1910 között

Nemzetiség	1880		1900		1910	
	Fő	százalék	fő	százalék	Fő	százalék
Magyar	6 404 070	46,6	8 651 520	51,4	9 944 627	54,5
Német	1 870 272	13,6	1 999 060	11,9	1 903 357	10,2
Szlovák	1 855 451	13,5	2 002 156	11,9	1 946 357	10,7
Román	2 403 041	17,5	2 798 559	16,6	2 948 186	16,1
Ruszin	353 229	2,6	424 774	2,5	464 270	2,5
Horvát	196 781	1,2	198 700	1,1
Szerb	639 986	4,6	520 440	3,1	545 833	3,0
Egyéb	223 054	1,6	244 956	1,4	313 203	1,7
Összesen	13 749 603	100,0	16 838 255	100,0	18 264 533	100,0

Forrás: Hanák (szerk.) 1978: 414.

7. A TRIANONI DÖNTÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A nagyhatalmak döntése értelmében ugyanis Csehszlovákiához – a magyarokkal együtt – 3 567 575, Romániához 5 236 305, a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz 1 519 013, Ausztriához pedig 292 588 volt magyar állampolgár került. Közülük Romániában 1 704 851-en, Csehszlovákiában 1 084 345-en, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban 563 597-en, Ausztriában 24 807-en vallották magukat magyarnak. S ez azt jelenti, hogy a magyarok közel 34%-a tehát (3 377 564 fő!) kívül rekedt az újrarajzolt magyar határokon.

2. táblázat. A Magyar Királyság területének és népességének változása az első világháborút lezáró békeszerződés következtében²⁹

Ország	Terület (km ²)	Népesség (fő)	Ebből magyar (fő)
Csehszlovákiához,	63 004	3 567 575	1 084 345
Romániához,	102 181	5 236 305	1 704 851
Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz	21 031	1 519 013	563 597
Királysághoz, Ausztriához csatolt	4 026	292 588	24 807
Összesen	190 242	10 615 481	3 377 564

Forrás: Magyar Tájékoztató Zsebkönyv 1943: 81.

A változások a demográfiai folyamatokat igen érzékenyen érintették. Az új határok közé került Magyarország migrációs vonzása a korábbiakhoz viszonyítva minimálisra csökkent, ennek ellenére a szomszédos országokból, a Magyar Királyság egykori szélső területeiről a volt centrumba való vándorlás továbbra is fennmaradt. A vándorlók etnikai összetétele azonban jelentősen átalakult, mert 1918-at követően döntően már csak a magyarok Magyarországra vándorlása volt megfigyelhető. Ezzel megkezdődött az a napjainkban is tartó folyamat, amelyet némi leegyszerűsítéssel a magyar nyelvközösség tagjainak a magyaroknak meghagyott országterületre történő tömörülésével, létszámának fogyásával és a népesség korstruktúrájának elöregedésével jellemezhetünk.

A fentiek következtében az 1920-as magyarországi népszámlálás – összehasonlítva az 1910. évvel – már egy egészen más népességszámú és etnikai összetételű ország demográfiai viszonyait tükrözte. Az új határok között a magyarok aránya a korábbi 54,6%-ról 89,5%-ra nőtt, a nem magyar nemzetiségűeké pedig 45,5%-ról 10,5%-ra csökkent.³⁰ Az ország lakosságának száma ekkor 7 986 879 fő volt, akik közül 7 155 973-an tartották magukat magyarnak. Az ország lakosainak „egyenműsödése”, magyarrá „válása” a következő évtizedekben is folytatódott, melynek következtében 1930-ban már csak a népesség 7,9%-a tartotta magát nem magyar nemzetiségűnek.

3. táblázat. Magyarország lakosságának etnikai összetétele az anyanyelv szerinti százalékos megoszlása 1920 és 1930 között

Év	Magyar	Német	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Bunyevác, sokác	Egyéb	Összesen
1920	89,5	6,9	1,8	0,3	0,5	0,2	0,3	0,5	7 986 879
1930	92,1	5,5	1,2	0,2	0,3	0,1	0,2	0,4	8 685 109

Forrás: Magyarország története... 1987: 414; Glatz 1992: 43.

²⁹ A Magyar Királyság területéből részesedett még Lengyelország 589 km², illetve Olaszország 21 km² területtel.

³⁰ 1910-ben a Magyar Királyság keretei között a magyarul nem tudók aránya 24,7% volt!

Az első világháborút követően a környező országokból Magyarországra jött magyarok pontos számát nem ismerjük. E mozgás volumenét azonban jól érzékelteti az a tény, hogy 1919–1924 között csak a Romániához csatolt területről körülbelül 200 ezren, az ezt követő tíz évben pedig további 130 ezren érkeztek Magyarországra. A magyarországi népesedési folyamatok trianoni döntés és az első világháború okozta kóros elváltozására utaló szimptómákat a demográfusok igen korán felismerték. Jól látták, hogy a háború okozta népességfogyás, valamint a születésszám közel 50%-os csökkenésének kiegyenlítésére egy emberöltő sem lesz elegendő. Véleményüket az 1930. évi népszámlálás adatait tartalmazó kötet bevezető tanulmányában a következőképpen fogalmazták meg:

„Ez a mély hullámvölgy állandó mozgásban van a magasabb korévek felé. 1920-ban megfigyeltük, hogy az óvodákat néptelenítette el, 1930-ban már a középiskolák alsó osztályában maradtak üresen a padok, 1940-ben a fiatal munkáskezek száma lesz kevesebb és így halad tovább a késő öregkor, de még egy emberöltő múlva sem fog elsimulni, mert ha majd a családalapításra képes korúak számának megritkulásában fog megnyilvánulni a hatása, újabb, bár kisebb hullámvölgy keletkezik a születéseknek ekkor e réven való elmaradásából, és kezdődik a hullámmozgás megint előlről egy emberöltőn át.”³¹

A fenti sorok nemcsak a korabeli hazai népesedési helyzet pontos leírása, hanem a lehetséges jövő körvonalainak reális felismerése. Sajátos módon azonban az 1930. évi népszámlálás alkalmával éppen úgy, mint az azt követő évtizedekben és napjainkban is a népesedési folyamatokkal összefüggésben megfeledkeztek, vagy tudomást sem vettek arról, hogy Magyarország határain kívül, a szomszédos országokban is élnek magyarok, s hogy a Kárpát-medencei magyarság népesedési folyamatait – országhatároktól függetlenül – a trianoni széttagoltság ellenére egységes egészként vizsgálják.

Az 1930-as népszámlálás alkalmával érzékelt népesedési hullámvölgy kiegyenlítésére azonban nem jutott idő. A Trianon okozta drasztikus beavatkozás hatása még alig oldódott, amikor a *negyedik demográfiai katasztrófa* már újabb áldozatokat követelt. Ezt megelőzően azonban a hazai népesedési folyamatokat újabb, egymást követő mesterséges beavatkozások érték, amelyek az ország lakosainak számát, az 1930-as országlétszámhoz viszonyítva jelentős mértékben, 56,6%-kal megemelték. 1938. november 2-án léptek érvénybe az első bécsi döntés rendelkezései, melynek következtében Felvidék, Csehszlovákia döntően magyar lakta területe, s ezzel együtt az ott élő magyarok 90%-a visszakerült Magyarországhoz. Ezt 1939. március közepén Kárpátalja, 1940 szeptemberében Észak-Erdély, 1941 tavaszán pedig Délvidék Magyarországhoz történt visszacsatolása követte. Mindezek következtében az ország lakosainak száma 1941-re 4 919 567 fővel gyarapodott, területe pedig 78 680

³¹ Magyar Statisztikai Közlemények 1932: 5.

km²-rel lett nagyobb.³² Az etnikai arányok ismét átalakultak, mivel a visszakerült területeken élő népességnek csak közel 51%-a (2 507 511 fő) volt magyar nemzeti-ségű (4. táblázat).

4. táblázat. Magyarországhoz 1938–1941 között visszakerült területek népességének etnikai összetétele

Nemzetiség	Felvidék	Kárpátalja	Észak-Erdély	Délvidék
Magyar	751 951	63 025	1 343 695	348 840
Német	17 354	57 435	47 508	178 221
Szlovák	84 905	20 449	20 885	30 153
Román	360	11 385	1 069 211	385
Horvát	223	141	83	87 994
Szerb	26 171	13	108	150 336
Rutén	8 941	342 029	20 622	10 754
Egyéb	66 537	2 010	21 647	136 196
Összesen	956 442	496 487	2 523 759	942 879

Forrás: Magyar tájékoztató zsebkönyv 1943: 84–111.

Az 1941 közepére kialakult népesedési helyzet azonban nem bizonyult tartósnak. Kitört a második világháború, s az ezt lezáró békeszerződés rendelkezései következtében nemcsak a néhány évvel korábban visszakapott területek magyar lakossága veszett el, hanem három újabb települése is.³³ Az egymást követő újabb és újabb mesterséges beavatkozások szükségszerűen átalakították a népesség etnikai összetételét, melynek következtében az összlakosságon belül a nem magyar nemzetiségűek aránya ismét jelentéktelenné vált. A negyedik demográfiai katasztrófa súlyosságát tükrözi, hogy a háború katonai és polgári áldozatainak – közöttük a magyar zsidóság jelentős része s a hazai cigányság egy részének elpusztítása – száma az első világháború ember veszteségét jelentősen meghaladta.³⁴ Stark Tamás kutatásai szerint³⁵ a háború alatt mintegy 790 000–1 070 000 magyar veszítette életét. A háborús mobilitás pedig közvetlenül jóval több, mint félmillió polgárt érintett. Azoknak a pontos számát, akik közülük a magyar nyelvközösséghez tartoztak, nem ismerjük. A háborút megelőző etnikai arányok ismeretében azonban a veszteség mértékét jelentősnek kell tartanunk.

³² A változások belső átrendeződést is előidéztek. 1940–1944 között mintegy 200 ezer román nemzetiségű vándorolt el Észak-Erdélyből, illetve hasonló számban hagyták el a magyarok a Romániának ítélt Dél-Erdélyt

³³ Dunacsunt, Horvátjárfalat és Oroszvárat ekkor csatolták Csehszlovákiához. Az ország szétesését követően ezek a települések a Szlovák Köztársasághoz kerültek.

³⁴ Für 1989: 35; Szabó A. 1989: 66–77.

³⁵ Stark 2000: 436.

8. A NÉPESEDÉS 1945 UTÁN

A második világháborút követő hazai belpolitikai viszonyok nem segítették a népesség gyors reorganizálódását. Nemcsak a háború végén elmenekült magyar állampolgárok egy részének visszatérése maradt el, hanem újabb és újabb menekültek indultak nyugat felé. A háborús veszteségek és a kivándorlók ellenére az ismét elcsatolt területekről visszavándorlóknak és átköltözőknek köszönhetően azonban, az 1941-es országlétszámhoz viszonyítva 1949-ben csupán 111 275 fővel volt kevesebb az ország lakosainak száma. Az itt élők és az ide érkezettek közül szinte mindenki magyarnak tartotta magát, melynek következtében 1941-hez képest a nem magyar etnikumhoz tartozók száma több mint egyharmadára, 100 159 főre csökkent. 1941 és 2011 között évtizedről évtizedre Magyarország népességének nemzetiség szerinti megoszlását az 5. táblázat összefoglalóan tartalmazza. A változások sorából kiemelkedik a magukat magyarnak vallók számának rendszerváltoztatást követő csökkenése és ezzel ellentétben a nemzetiségekhez tartozók létszámának gyors gyarapodása.

1947-et, a kommunista hatalomátvételt követően az ország határait lezárták, melynek következtében a nyugatra irányuló szabad mozgásra, kivándorlásra, menekülésre már alig volt lehetőség. Az 1949-ben az osztrák–magyar, majd nem sokkal később a jugoszláv–magyar határon kiépített drótkerítés és aknazár volt hivatott arra, hogy az illegális határátlépéseket megakadályozza. Azt, hogy a határzár miként működött, jól jelzi, hogy kilenc év alatt, 1947 és 1956 októbere között mindössze 3524-en hagyták el az országot. Az emigráltak pontos számát – a kérdés egykori szigorúan titkos jellege és a statisztikai adatszolgáltatás hiánya miatt – nem ismerjük. A hazai magyar nyelvű közösség számának növekedésében azonban nemcsak a határok lezárása, hanem az 1956-ig érvényben lévő szigorú abortusztörvény is szerepet játszott.³⁶ Mindezek következtében joggal feltételezték, hogy ha nem is jelentős, de egy mérsékeltnek mondható népességnövekedés a további évtizedekben is biztosítható lesz. Ezt a várakozást az 1960. évi népszámlálás adatai még igazolták, hiszen – az 1949-es adatokhoz viszonyítva – az 1956-ban eltávozott 201 029 fő ellenére az ország lakosainak száma 7,6%-kal növekedett.³⁷ A lakosság számának növekedése még a következő két évtizedben is folytatódott, bár mértéke már szolidabb lett. 1970-re 3,4%-kal, a következő évtizedben pedig, a bevezetett családtámogatási intézkedések hatására 3,9%-kal bővült. A további népességnövekedéssel kapcsolatos várakozások azonban már nemcsak hogy nem következtek be, hanem azzal ellentétes folyamatok váltak meghatározóvá.³⁸ A demográfusok a termékenységcsökkenés

³⁶ Szabó 1999: 25–38.

³⁷ Tóth 1997a: 65

³⁸ Józán 2003: 41–45.

és a magas halandóság következményeit felismerve, már 1959-ben felhívták a politikusok figyelmét a népességfogyás bekövetkezésére, amely két évtizeddel később be is következett.³⁹

5. táblázat. Magyarország népessége nemzetiségek szerint, 1941–2011

Nemzetiség	1941	1949	1960	1980	1990	2001	2011
Népesség	9 316 074	9 204 799	9 961 044	10 709 463	10 374 823	10 198 315	9 937 628
Ebből:							
Magyar	8 918 868	9 104 640	9 837 275	10 638 974	10 142 072	9 416 045	8 314 029
Nemzetiségek							
Bolgár	1 358	3 556
Cigány (roma)	27 033	37 598	56 121	6 404	142 683	189 984	308 957
Görög	2 509	3 916
Horvát	4 177	4 106	14 710	13 895	13 570	15 597	23 561
Lengyel	2 962	5 730
Német	302 198	2 617	8 640	11 310	30 824	62 105	131 951
Örmény	620	3 293
Román	7 565	8 500	12 326	8 874	10 740	7 995	26 345
Urszin	1 098	3 323
Szerb	3 629	4 190	3 888	2 805	2 905	3 816	7 210
Szlovák	16 677	7 808	14 340	9 101	10 459	17 693	29 647
Szlovén	1 731	1 930	3 025	2 385
Ukrán	5 070	5 633

1980-tól tehát a hazai népesség lélekszáma csökken.⁴⁰ Ennek mértéke 1980–1990 között 3,1%-os, az azt követő évtizedben pedig 1,7%-os lett. Az 1980-as népességszám 2001-re 513 950 fővel lett kevesebb, s ez 4,8%-os népességszám-csökkenést jelent. A népességfogyás 2001-et követően is folytatódott, melynek következtében 2011-ben megtartott népszámlálás 260 687 fővel kevesebb személyt talált az országban, s ez tíz év alatt újabb 2,55%-os népességfogyást jelentett. Az 1980 és 2015 közepe közötti közel 35 év alatt összességében több mint 850 ezer fővel lettünk kevesebbek. A statisztikai adatszolgáltatás alapján a magyarok számát az alacsony termékenység és a magas halálozás mellett még két tényező csökkenti:

1. Az 1990-es népszámlálás alkalmával már nyilvánvalóvá vált, amikor a hazai cigány népesség száma több mint huszonkétszeresére, a németeké pedig kétszeresére növekedett. A hazai kisebbségek összlakosságon belüli arányának növekedése a következő évtizedben folytatódott, melynek következtében 2001-től már korábban nem „létező”, például görög, lengyel, örmény, ruszin, ukrán

³⁹ Péter 1990: 129–137.

⁴⁰ A hazai termékenység elsőként Európában a reprodukciós szint alá csökkent, s ezzel együtt a születési arányszám a világon Magyarországon süllyedt a legalacsonyabbra.

kisebbségek is „megjelentek”. Természetesen „megjelenésük” nem az 1990-et követő migrációs folyamatoknak köszönhető, döntő többségük ugyanis korábban is itt élt, de az egykori viszonyok következtében célszerűbbnek tartották, hogy a népszámlálási íven magyarként szerepeljenek.

2. A magyarság számát csökkentő másik tényező pontos okát még nem lehet tudni, ennek ellenére arra a sajátos jelenségre is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy évtizedről évtizedre növekszik – az adatfelvétel hiányosságának következtében is – azoknak a száma, akik nem sorolják magukat a magyar nyelvközösséghez. Ezek száma 1949-ben 100 159 fő volt, tíz évvel később 123 764 fő lett. Húsz évvel később ez a szám 70 489 főre csökkent. Ettől kezdve viszont folyamatosan nő: 1990-ban 232 751-en, 2001-ben 782 270-en, 2011-ben pedig a statisztikai adatok szerint 1 623 599 fő, közöttük a nemzeti kisebbségek nem tekintették magukat a magyar nyelvközösséghez tartozónak.

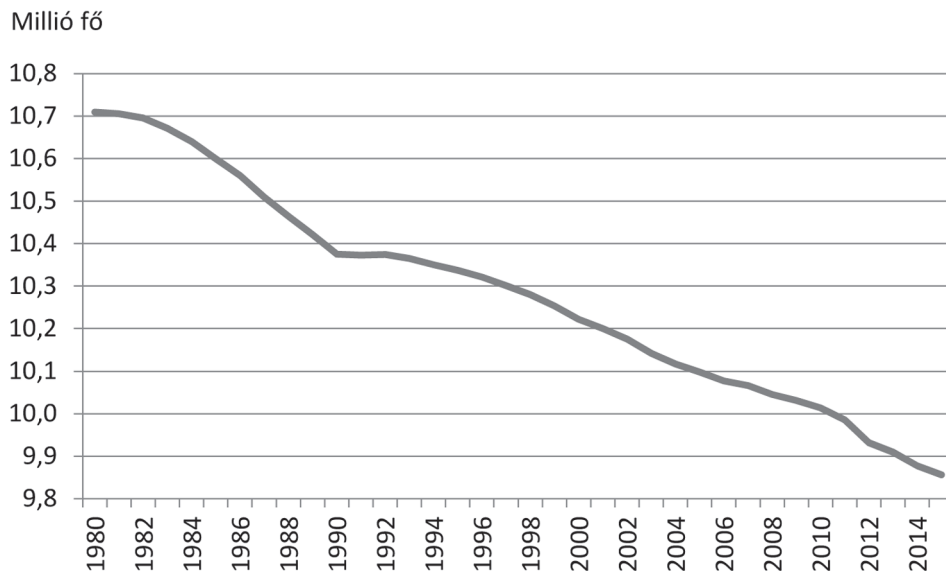
A hazai magyar nyelvközösségből 1947–1989 között 523 579 fő távozott külföldre. Közülük több mint 200 ezren 1956. október 23. és 1957. május 26. között hagyta el az országot, vagyis néhány hónap alatt a lakosság mintegy 2%-a menekült el (Az illegálisan külföldre... 1990: 896–1003). A forradalmat követő „csendes” évtizedekben – 1960 és 1989 között – a legális és az illegális kivándorlók évenkénti száma 1886 és 7880 között mozgott (Tóth 1997a: 65). Az 1956-os exodust követő 32 évben tehát – népesedési következményeivel együtt – közel annyian távoztak az országból, mint a forradalmat követő hónapokban. Összességében tehát 1956 és 1990 között a kivándorló magyar állampolgárok száma meghaladta a 370 ezer főt. Nemzetiség szerinti megoszlásukkal kapcsolatban nem állnak rendelkezésre adatok, az ország etnikai összetételének megfelelően azonban okkal feltételezhetjük, hogy döntő többségük a magyar nyelvközösséghez tartozott. Ugyanezekben az években a szomszédos országokban élő magyarok közül is érkeztek az országba. Számuk valamivel több volt, mint 150 ezer fő, s ez részben pótolta a kivándorlás okozta népességvesztést.⁴¹

Az 1980-tól 2014-ig bekövetkezett népességfogyást, a népességszám folyamatos csökkenését a táblázatok adataihoz viszonyítva szemléletesebben mutatja be az 1. ábra.

A grafikon 10 709 000-ről indul, és 1990-ig meredeken esik le. Ekkor az ország lakosainak száma 10 375 000 volt, majd három éven át a lakosság száma nagyjából ugyanennyi maradt. 1993-tól azonban megszakítatlan a hazai népesség fogyása, melynek következtében 2015-ben Magyarország népességének száma már csak 9 856 000 volt.

Az első világháború után létrehozott közép-európai országok a rendszerváltoztatások következtében szétestek, ennek ellenére, mivel a békerendszert kialakító nagyhatalmak érdekei ezen a területen változatlanok, a szomszédos országoknak adott

⁴¹ Az adatok a görög, a közép- és dél-amerikai menekültek számát nem tartalmazzák.

1. ábra. Magyarország népesség száma, 1980–2015

Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html

magyarlakta területek státusa nem módosult. Abban az esetben pedig, ha a szomszédos országokban a kisebbségekhez való viszony alapvetően nem változik meg, az elkövetkező időszakban is folyamatosan várható az ott élő magyarok vándorlása Magyarországra vagy egy harmadik országba, amely közvetett és közvetlen formában is a magyar nyelvközösséghez tartozók számát apasztja. Hasonló következményekkel járnak azok a törekvések is, amelyek Magyarországot mind egyértelműbben a nemzetközi munkaerő-áramlásba kívánják bekapcsolni. Az európai országokban tartózkodó magyar állampolgárok száma egy bő évtized alatt megháromszorozódott (6. táblázat). Az elvándorlás és a külföldi munkavállalás üteme – bár van visszavándorlás is – a 2010-es évek végétől nő, melynek következtében a nyelvközösség törzséhez tartozók száma csökken.

A magyar nyelvközösséghez tartozók számának növelését a magyarok természetes szaporodásának emelkedésével és az asszimilálódott bevándorlók népességpótlásban játszott pótlólagos szerepével lehet elérni. Jelenleg és az elkövetkezendő évtizedekben azonban a természetes szaporodás jelentős mértékű emelkedésével nem számolhatunk, marad tehát a migráció által biztosított pótlólagos erőforrás. Abban az esetben azonban, ha a népességfogyás ütemének csökkentésében a vándorlási nyereségnek jelentősebb szerepet kívánunk szánni, akkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy várhatóan, mint eddig ezután is az országba jövő és/vagy itt dolgozó, letelepedő migránsok jelentős részét a szomszédos országok magyar közösségei adják. Nem kérdéses, hogy Magyarország számára a népesség-utánpótlásnak ez a

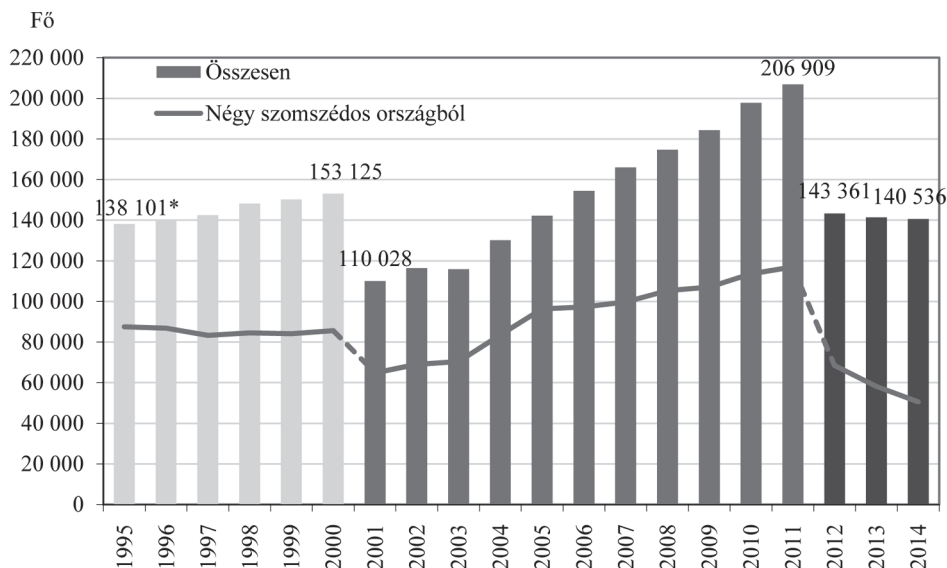
6. táblázat. Az európai országokban tartózkodó magyar állampolgárok száma (stock) és megoszlása 2001-ben és 2014-ben (január 1.)

Célország	2001		2014	
	N	%	N	%
Ausztria**	12 729	14,0	46 264	14,0
Belgium	1 534	1,7	5 996	1,8
Bulgária	95	0,1	148	0,0
Ciprus*	–	–	513	0,2
Csehország	418	0,5	1 522	0,5
Dánia	391	0,4	3 311	1,0
Egyesült Királyság	4 273	4,7	74 495	22,6
Észtország	–	–	45	0,0
Finnország	654	0,7	1 784	0,5
Franciaország*	2 961	3,3	4 183	1,3
Görögország*	538	0,6	748	0,2
Hollandia	1 538	1,7	10 280	3,1
Írország	–	–	7 765	2,4
Izland	49	0,1	155	0,0
Lengyelország*	403	0,4	537	0,2
Lettország	13	0,0	21	0,0
Liechtenstein	–	–	37	0,0
Litvánia	8	0,0	18	0,0
Luxemburg*	143	0,2	935	0,3
Málta*	12	0,0	133	0,0
Németország	54 437	59,8	123 736	37,5
Norvégia	291	0,3	2 653	0,8
Olaszország	2 817	3,1	7 483	2,3
Portugália	158	0,2	424	0,1
Románia	269	0,3	1 632	0,5
Spanyolország	778	0,9	9 285	2,8
Svájc	3 559	3,9	11 596	3,5
Svédország	2 988	3,3	5 911	1,8
Szlovákia	–	–	8 134	2,5
Szlovénia	51	0,1	279	0,1
Együtt	91 107	100,0	330 023	100,0

(Forrás: Gödri Irén 2015: 207) Eurostat adatbázis (frissítve: 2015. május 25-én),

* 2014-es adat helyett 2011-es (Census Hub);

** Ausztria 2014: Statistik Austria (2015); – adathiány.

2. ábra. Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok és ezen belül a négy szomszédos országból érkezettek száma, 1995–2014 (január 1.)

(Forrás: Gödri 2015: 187–211)

módja a legegyszerűbb, nem is beszélve arról, hogy kisebb költségekkel jár, mint egy standard vendégmunkásprogram. Ez igaz, mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy az ide érkezők lényegesen nem javítják a hazai alacsony termékenységi rátát, hatásukra lényegesen nem javulna a lakosság demográfiai összetétele. Ezek azonban eltörpülnek ahhoz a veszteséghez képest, amelyet ez a „megoldás” a Kárpát-medencei magyar nyelvközösség számának alakulása szempontjából jelent. A 2. ábra alapján nagy pontossággal nyomon követhetjük azoknak a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgároknak a számát is, akik a szomszédos négy országból 1995 és 2014 között érkeztek az országba. Jól látható, hogy ha némi ingadozással is, de a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok 55–65%-át ők adják. Az ábra szerint 2011-től a szomszédos országokból érkezettek létszáma jelentős mértékben csökkent. A csökkenés azonban látszólagos, mert a „hiányzó” részt azok a szomszédos országokból érkezettek adják, akik 2011-től az egyszerűsített honosítási eljárással magyar állampolgárok lettek.

Abban az esetben tehát, ha a népesség pótlására a migrációs csatornákat a jövőben is az eddigieknek megfelelően használjuk, akkor szembe kell nézni azzal a pénzben nem kifejezhető veszteséggel, amelyet magunknak, s ezzel együtt a magyar nyelvközösség egészének okozunk. Tiszában kell lennünk azzal, hogy a trianoni határok közé szorított Magyarország mind ez ideig döntően csak a határokon kívül maradt magyarok számára jelentett (jelent) vonzást, amelynek következtében Magyaror-

szágra vándorlásuk nem a magyar népesség lélekszámát, hanem csak a hazánkban élő magyarokét növeli. Ezek a népességmozgások pedig nemcsak „egyenműsítik” a hazai lakosság etnikai összetételét, hanem irreverzibilissé teszik a magyarok által lakott területek összeszűkülését, fokozatos kiürítését. A fiatalabb korosztályokhoz tartozók áttelepedésének hatására ugyanis a szomszédos országok magyar közösségeihez tartozók száma csökken, termékenységük alacsonyabb, korstruktúrájuk pedig öregebb lesz. Az áttelepülők hiánya – a fentiekben említett demográfiai folyamatok mellett – tovább szűkíti azt a teret, amelyet még magyarok laknak be, s ezzel akaratlanul elősegítik a szülőföldön maradók szórványhelyzetbe kerülését, és felgyorsítják a már szórványhelyzetben élők többségi néphez történő asszimilálódását. A más nemzetiségűek, a magyarok által elhagyott, „kiürített” helyek betöltésével pedig semmissé válnak azok az értékek, amelyeket az addig ott élő magyarok a századok során létrehoztak. Mindaz azonban, amit a fentiekben megfogalmaztunk, nem csak egy valamikor bekövetkező valóság víziója. A kivándorlók és az áttelepülők hiánya – az alacsony termékenység és a többségi néphez történő asszimilálódás mellett – már napjainkban is egyre súlyosabb gondot okoz a környező országokban élő magyar közösségek számára. A tendencia egyértelmű, hiszen amíg az 1910. évi népszámlálás szerint 3 221 000 volt az elcsatolt területeken élő magyarok száma, addig ez a szám 1991-re valamivel több mint félmillióval, 2 667 000-re csökkent.⁴² A magyarok népesedési „tér” vesztesét a százalékos arányok még egyértelműbben tükrözik. A Kárpát-medencében élő magyarok aránya az 1910. évi 32,1%-ról 1991-re 20,7%-ra esett. Természetesen a folyamat ezzel nem állt meg. 2001-ben ugyanis a Kárpát-medencében élő magyarok száma már csak 2 174 921 volt, arányuk pedig 17,6% lett.

A népességcsökkenés, mint Magyarországon, úgy a Kárpát-medencében élő magyarok körében se állt meg, hiszen számuk a 2001-ben és 2002-ben végrehajtott népszámlálás szerint a tíz évvel korábbihoz viszonyítva csupán Ausztriában (2001) nőtt 21,2%-kal, a többi országban csökkent. A csökkenés mértéke Horvátországban (2001) 26,2%, Magyarországon (2001) 6,6%, Romániában (2002) 11,7%, Szlovákiában (2001) 8,2%, Szlovéniában (2001) 27%, Szerbiában (2001) 14,7%, Ukrajnában (2001) 4% volt. A helyzet a következő tíz évben sem változott. Romániában a 2011-es népszámlálás alkalmával már csak 1 217 000-en vallották magukat magyarnak, vagyis tíz év alatt közel 200 000 fővel (13,6%) csökkent a magyar nyelvű közösség Romániában élő tagjainak száma. Szlovákiában is hasonló folyamatok játszódtak le. Itt ugyanis azoknak a száma, akik 2011-ben is a magyar nyelvű közösséghez tartoztak, 62 000 fővel (közel 12%-al) lett kevesebb, mint amennyi 2001-ben volt. Szerbiában, miután 2001 óta nem tartottak népszámlálást, a magyarok jelenlegi számát csak becsülni lehet. Napjainkban számuk valószínűleg 250 000-re tehető, s ez azt jelenti, hogy 2001 és 2011 között mintegy 40-45 000 fővel (14%-kal) csökkent a magu-

⁴² Hoóz 1996: 937.

kat magyarnak vallók száma. Ukrajna esetében továbbra is a 2001-es népszámlálási adatok állnak rendelkezésre, mely során 152 000-en vallották magukat magyarnak. Feltételezhetően ez esetben is 10% körül lehetett a csökkenés aránya. Horvátországban 14 048-an, Ausztriában kb. 10 000-en vállalták magyarságukat. Szlovéniában pedig mintegy 4000 főre tehető az ott élő magyarok száma. Mindez azt jelenti, hogy a magyar nyelvközösség szomszédos országokban élő tagjainak száma a 21. század első évtizedének végére 2 089 518 főre csökkent. Abban az esetben, ha csak a környező országokban élő magyarok 2000 utáni létszámának alakulását nézzük, arányuk a velük együtt élő nem magyar nemzetiségűekhez viszonyítva a 2001 körüli 14,2%-ról tíz év alatt 12,2% lett (7. táblázat).

7. táblázat. A magyarok száma a népszámlálási adatok 2001 körül, 2011 körül a Kárpát-medencében⁴³

	<i>Lakosság 2001</i>	<i>Magyar nemzetiségű</i>	<i>Lakosság 2011</i>	<i>Magyar nemzetiségűnek vallotta magát</i>
Magyarország	10 198 315	9 416 045	9 937 628	8 314 029
Erdély	7 221 733	1 415 718	6 789 250	1 216 666
Szlovákia	5 379 455	520 528	5 397 036	458 467
Vajdaság	2 031 992	290 207	1 931 809	251 136
Kárpátalja	1 254 614	151 516	1 249 000	141 000
Muravidék	120 875	5 445	118 988	4 000
Burgenland	277 569	6 641	286 215	10 000
Észak-Baranya megye	330 506	9 784	305 032	8 249
Kárpát-medence össz.	26 815 059	11 815 884	26 014 958	10 403 547

Forrás: Kapitány 2015: 239

Az új államalakulatok létrejöttétől napjainkig a népszámlálások szerint 1 288 080 fővel kevesebb magát magyarnak valló személy él a szomszédos országokban. Ez azt jelenti, hogy az eltelt közel száz év alatt 40,6%-os volt a csökkenés. A tényt tudjuk, de hogy a népességszökkenésben milyen szerepe volt a termékenységből fakadó fogyásnak, Magyarországra vagy egy harmadik országba történt vándorlásnak, illetve az asszimilációnak, pontosan nem ismerjük.

Senki számára nem lehet kétséges, hogy a vándorlási egyenleg közvetlenül vagy közvetett módon csökkenti vagy növeli a magyar nyelvközösséghez tartozók számát. Az elmozdulások hatása azonban nem egyszerűek, hiszen a bevándorlók utódai, a kivándorlók pedig utódaik hiányával nemcsak az adott időszak demográfiai folyamataira hatnak, hanem tovagyűrűző hatásuk a későbbi népesedési eseményekben is kimutatható. A népességmozgással kapcsolatban említést kell tenni arról is, hogy a magyar nyelvközösség szempontjából jelentős különbség van aközött, ha a

⁴³ A táblázat Kapitány Balázs tanulmányában megjelent adatok felhasználásával készült.

környező országokból elvándorló magyar Magyarországon vagy egy harmadik országban kíván-e új életet kezdeni. Abban az esetben ugyanis, ha az úti cél Magyarország, akkor ezt rövid távon közvetlen formában nem csökkenti a magyar nyelv-közösséghez tartozók száma. Közvetett módon azonban igen, mert a szomszédos országokban kisebbségben élő magyarok egy részének áttelepedése – miközben *mérsékli a Magyarországon élő magyarok fogyását*, és ideig-óráig elodázza az előre-gedésből származó gazdasági, szociális problémák megoldását – a maguk mögött hagyott népesedési hiánnyal *felgyorsítja s egyértelműen visszafordíthatatlanná teszi a Kárpát-medencei magyar nyelv-közösség lélekszámának fogyását*.

Mindez egyben azt is jelenti, hogy 1918-tól a magyarok szempontjából nemzetköz-i vándorlás népességpótlásban játszott szerepe ellentétes azzal, amit az ezt megelő-ző évszázadokban betöltött. Ezt, valamint a nyolc országban zajló Kárpát-medencei magyar nyelv-közösség népesedési folyamatainak valós természetét a rendszervál-toztatással összefüggő radikális változások tudatosították. Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején bekövetkezett népességmozgások tették egyértelművé, hogy a magyar nyelv-közösség körében lejátszódó demográfiai folyamatokat – az 1918-ban bekövetkezett széttagoltság, és közel kilencvenéves „szétfejlődése” ellenére – csak akkor ismerhetjük meg, ha azokat együtt, egységes folyamatként vizsgáljuk. A ma-gyarországi és a szomszédos országokban élő magyar nyelv-közösséghez tartozók létszámának, korstruktúrájának stb. alakulása ugyanis csak látszólag független egy-mástól, és nemcsak hogy feltételezi egymást, hanem kölcsönhatásai felerősítik és kiteljesítik azokat a demográfiai eseményeket, amelyek a Kárpát-medencei magyar népességfejlődés 1918 utáni korszakával kezdődtek meg. S ez egyben azt is jelenti, hogy a hazai népességfejlődéssel kapcsolatos intézkedéseket a magyar nyelv-közös-ség jövője érdekében újra kell gondolni. Tudomásul kell venni, hogy *mindaz, ami a népesedési folyamatok területén Magyarországon zajlik, csak része a magyar nyelv-közösség népesedési folyamatainak, de nem azonos azzal*.

A magyar népességfejlődést drasztikusan keresztbe metsző demográfiai kataszt-rófák s az azokat kiegészítő tényezők kumulatív hatása következtében (vagy an-nak ellenére) a legutolsó népszámlálás adatai szerint a Kárpát-medencei magyar nyelv-közösséghez tartozók száma még mindig 10 409 567, melyből 8 409 048-an Magyarországon, 2 089 518-an pedig a szomszédos országokban élnek.⁴⁴ Abban

⁴⁴ Az itt közölt és a 8. táblázatban a 2011-es évre vonatkozó adattal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy pontosan nem tudjuk, hogy 1 528 575 fő a népszámlálás anyanyelv-re vonatkozó kérdésére miért nem válaszolt. Nagy a valószínűsége annak, hogy mivel ez a kérdés már nem tartozott a kötelezően felteendőkhöz, feltételezhető, hogy a kérdezőbiztos igen sok esetben már fel sem tette. A másfél milliós népességben a meg nem kérdezettek mellett lehetnek magyar anya-nyelvűek, akik nem kívántak nyilatkozni, lehetnek kétnyelvűek (közülük lehetnek, akik vállalják a magyart is anyanyelv-ként, és mások, akik nem vállalják a magyart, bár beszélnek magyarul), és lehetnek olyanok is, akik nem tudnak magyarul, vagy csak törve és természetesen olyanok is, akiknek nem a magyar az anyanyelve.

az esetben azonban, ha az eddigi gyakorlaton nem változtatunk, akkor a magyar nyelvközösség – összes negatív következményével együtt –tovább halad az első világháború után megkezdett úton. Mindaddig pedig, amíg a Kárpát-medencei magyar népességfejlődés érdekeit is figyelembe vevő magyarországi népesedéspolitika és ezzel együtt a nemzetközi vándorlás népességfejlődésben játszott szerepének napjaink népesedési viszonyaival kapcsolatos újragondolását nem sikerül elvégezni, nem lehet más célunk, mint hogy ne rontsuk tovább a jelenlegi állapotokat. Addig is, amíg ez nem válik valósággá, a magyar nyelvközösség létszámának megőrzése érdekében a hazai népesedéspolitikának nem lehet más célja, mint hogy minden újszülött egészségesen és megfelelő ismeretekkel felvértezve kezdje felnőtt életét, illetve hogy az idő előtti halálozás okainak felszámolásával a népességfogyás ütemét mérsékeljük. E két feltétel megvalósulása esetén ugyanis – még a jelenlegi szinten konzerválódó termékenység mellett is – a népességfogyás mérséklésében anélkül érnenk el eredményt, hogy abban a szomszédos országokból áttelepülő magyarok fontosabb szerepet játszanának.

8. táblázat. Magyarország lakosságának anyanyelv szerinti megoszlása
1990–2011 között

Év	Népesség száma	Magyar
1900*	6 854 415	5 890 999
1910*	7 612 114	6 730 299
1920	7 986 875	7 155 979
1930	8 685 109	8 000 335
1941**	9 316 074	8 655 798
1949	9 204 799	9 076 041
1960	9 961 044	9 786 038
1970	10 300 996	10 152 366
1980	10 709 463	10 579 898
1990	10 374 823	10 222 529
2001	10 198 315	9 546 374
2011	9 937 628	8 409 048

* Mai országterületre számolva.

** A bécsi döntés értelmében megnagyobbodott területre számolva.

A 8. és a 9. táblázat az eddigiekben megfogalmazottak összegzéséül a népszámlálások adatai alapján Magyarországon, illetve az első világháborút követően a szomszédos országban élő, magukat magyarnak vallók számát tüntettük fel. A két táblázat adatai nemcsak az egykori múlt, az éppen magunk mögött hagyott évtizedek számokba rögzített valósága, hanem a Kárpát-medencében élő magyarság népességfejlődésének jövőbeli lehetőségét is magában foglalja.

9. táblázat. A szomszédos országokban élő magyarok száma 1910–2011 között

Év	Népesség száma	
1910	3 221 000	
1938–41 között*	2 507 511	
1991	2 667 000	
2001	2 174 921	**2 399 839
2011	2 089 518	**2 109 518

* 1938–1941 között Magyarországhoz visszakerült területeken magukat magyarnak vallók száma

** A nem válaszolókkal korrigált arány. Forrás: Kapitány 2015.

IRODALOM

- A magyar korona országaiban 1893. *A Magyar Korona Országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. I. rész. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság.
- A magyar szent korona országainak 1918. *A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása*. Budapest: Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat.
- Az 1930. évi népszámlálás. 1. r. *Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint*. 1932. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Közreadja Kovács Alajos (előszó), Mozolovszky Sándor (bevezető). Magyar statisztikai közlemények. Ú. S. 83. köt. Budapest. XXII, 32.
- Az illegálisan külföldre...1990. Az illegálisan külföldre távozott személyek főbb adatai. *Statisztikai Szemle*, 12. sz.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára–Művelődési Minisztérium levéltári osztálya.
- Elekes Dezső 1938. Trianon mérlege. *Magyar Statisztikai Szemle* 61 (4): 358–367.
- Engel Pál 1990. *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig (Magyarok Európában I.)*. Budapest: Háttér Kft – Téka.
- Für Lajos 1989. *Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztesége a második világháborúban*. Budapest: Püski Kiadó.
- Glatz Ferenc 1992. Kisebbségi kérdés Közép-Európában. *História* 11. sz. melléklet. História plusz 43.
- Gödri Irén 2015. Nemzetközi vándorlás. In Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet. 187–211.
- Hoóz István 1996. A nemzetiségi struktúra átalakulása a Kárpát-medencében. *Statisztikai Szemle* 74 (11): 930–939.
- Kapitány Balázs 2015. Külhoni magyar közösségek. In *Demográfiai portré 2015*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet.
- Keleti Károly 1892. *Hazánk népe 1890-ben*. Akadémiai Értesítő 20.
- Keleti Károly 1871. *Bevezetés. Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Pest: Nyomtatott az Athenaeum Nyomdában.

- Dr. Kepecs András 1993. *A népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal
- Klinger András 1997. Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Kocsis Károly 1996. Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920). In Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola.
- Köpeczi Béla (szerk.) 1986. *Erdély története I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kristó Gyula 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest: Lucidus Kiadó.
- Hanák Péter (szerk.) 1978. *Magyarország története 7/1–2. 1890–1918*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Magyar Statisztikai Évkönyv* 1942. Budapest.
- Magyar Statisztikai Közlemények* 1932. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83. kötet I. rész. Budapest.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv* 1940.
- Makkai László 1989. *Magyar–román közös múlt*. Budapest: Héttorony Kiadó.
- Mályusz Elemér (szerk.) 1939. Magyar renaissance. In Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. 2*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Német Gyula 1930. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Paládi-Kovács Attila 1993. Újkori migrációs folyamatok az Alföldön és a népi kultúra alakulása. In Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon III. 1605–1615*. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft.
- Paládi-Kovács Attila 2006. *Tájépítés és nemzetiség Dél-Bácskában (1880–1914)*. Kézirat. Budapest
- Péter György 1990. Péter György levele Fock elvtárs részére. Dokumentumok a magyar demográfia múltjából. *Demográfia* 1–2. 129–137.
- Puskás Julianna 1982. *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- dr. Rónai András é. n. [1942]. *A magyar föld, múlt, nép és nemzetiségeink*. [Budapest]: [Pallas Ny.]
- Stark Tamás 2000. „Legyen áldott hősi emléke!” In Rácz Árpád (szerk.): *Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet*. Budapest: Rubikon Aquila Könyvek.
- Szabó A. Ferenc 1989. Az apokalipszis mérlege. *Valóság* 7: 62–74.
- Szabó A. Ferenc 1999. *Az abortuszkérdés és a magyar társadalom századunkban*. Budapest: Magyar Napló Kiadó.
- Szabó István 1941. *A magyarság életrajza*. Budapest: A Magyar Történelmi Társulat Kiadása.
- Szabó István 2005. Pusztuló magyarság. In *Népiségtörténeti tanulmányok*. Budapest: Lucidus Kiadó. 87–106.
- Tóth Pál Péter 1997. *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok (1988–1994)*. Budapest: Püski Kiadó.
- Tóth Pál Péter 2011. *Népességfejlődés és magyarság*. Budapest: Gondolat Kiadó.

A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZERE 1945 UTÁN

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. KÖZÉP-EURÓPA TÖRTÉNETI JELLEMZŐI

A magyar nyelvközösség a közép-európai régió részeként létezik sok száz éve, lényegében a magyar államalapítás óta. A hivatkozott történeti leírásokban Közép-Európa Lengyelország, az NDK, Csehország (korábban Csehszlovákia), Szlovákia (1994-től kezdődően), Magyarország, Horvátország, Szlovénia mindenkori földrajzi, nyelvi és állami területein létezett és létezik.¹ Ehhez a régióhoz különböző mértékben és jelleggel, periferikusan kapcsolódik a Baltikum, Románia és Szerbia. A nyugati széleken az osztrák és német kapcsolat a legfontosabb.

Minden közösség (állam, társadalom, etnikum, nyelvközösség, kultúra) meghatározza saját határait (jellemzőivel elkülönül a többitől), egyúttal meghatározza saját környezetét is,² kiválasztja azokat a közösségeket, amelyekkel kapcsolatot kíván tartani. Ez a belső eredetű, és kifelé irányuló önmeghatározás természetesen egyrészt állandóan megtörténik, másrészt erősen függ a külső hatalmi tényezőktől is: a külső katonai, politikai vagy gazdasági, kulturális erőszak hódításban és nyomásgyakorlásban egyaránt érvényesülhet, adott esetben durván befolyásolva a belső indíttatású külső orientációt, ahogy éppen Közép-Európa esetében is megtörtént, többször is a 20. század során. Közép-Európa ebből a szempontból köztes térség: a nyugat-európai innovációs, modernizációs folyamatokhoz a középkor vége óta mindig aktívan felzárkózik, vagy felzárkózni kíván. Kelet-Európa felé magától nem vagy csak kismértékben tájékozódik. Itt némi kivétel a keleti ortodox kereszténységhez tartozó román és szerb etnikum és kultúra.

Az így értett Közép-Európa mint térség a 20. század során kivételesen gyors, többszöri és minden részletet érintő átalakuláson ment keresztül, mindig külső politikai és katonai beavatkozás eredményeként. Az első világháborút lezáró békeegye-

* A fejezet az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatása keretében készült.

¹ Részletesebben lásd A magyar nyelv és nyelvközösség Európában című fejezetet a jelen kötetben.

² Vö. Luhmann 1998: 65kk.

mény szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, ez az 1930-as évek végétől a második világháború végéig újból többször módosult. Majd 1945-ben egyrészt az akkori békeegyezmény ismét szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, másrészt a teljes térség szovjet megszállás alá került, teljes külső és belső elzárással (a vasfüggönnyel).³ A magyar nyelvközösség ennek következtében több, egymástól független és elzárkózó nemzetállamba lett széttagolva, a megmaradt anyaországon kívül. A történelmi döntések a magyar nyelvközösség kommunikációs és kulturális rendszerének mesterséges szétszakítását eredményezték, súlyos károkat okozva a magyar kultúra és társadalom alakulásának, megakasztották a modernizációs folyamatokat.

Az 1945–1990 közötti koloniális állapot a közép-európai térséget sok szempontból visszavetette a kelet-európai térségbe, annak politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai közé. Ez a visszafejlődés azonban nem volt teljes, a nyugat-európai orientáció különböző tényezők mentén, eltérő mértékkel és sikerrel megmaradt.

1990 után Közép-Európa posztkoloniális helyzetbe került. A térség és annak alkotórészei szabadok lettek. Ebben a szabadságban politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt a nyugat-európai térséghez való felzárkózás, mintakövetés és csatlakozás vált céljá. Nyilvánvaló, hogy ez az irányultság összetett, tagolt, belső változatokkal zajlik, amelyek közül egyesek akár a nyugat-európai irányultságot kétségbe vonják vagy akár tagadják.

A közép-európai térség belső tagoltsága az állami, kulturális, nyelvi és etnikai tagoltság mellett ideológiákban, mozgalmakban is felszínre tört a rendszerváltás nyomán. Ennek a folyamatnak jellemzője:

- a) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális elkülönülése a többitől, önazonosságuk önreflexív kinyilvánításával;
- b) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális külső orientációja; amennyiben megvalósul ilyen, az a közép-európai régióból inkább kifelé, és nem befelé, az érintkező társak felé irányul, és inkább nyugati, az Európai Unió és az Egyesült Államok felé tájékozódik, semmint kelet felé;
- c) a történelmi folyamatban a belső (közép-európai régió belüli) orientáció helyett először az autochton önreprezentáció, az elzárkózás, szembenállás (radikális nacionalizmus, etnocentrizmus az aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerében), és talán fokozatosan az önmegértés az érintkező államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok megértésével, tágabban a térségi közös jellemzők felismerésével.

A posztkoloniális állapot régió hatókörű körülményei a fenti szempontok szerint a 2010-es években is egyszerre mutatnak állandóságot és változnak viszonylag gyorsan specifikumaikban, a pluralizmus velejárójaként. Az alábbiakban a magyar nyelvközösséget elsősorban kommunikációs rendszerének jellemzőivel mutatjuk be.

³ Lásd Romsics 1998.

2. AZ 1945–1990 KÖZÖTTI KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZER

Egy közösség a hosszabb távon kidolgozott és némi változtatással, innovációval alapjaiban megtartott nyelvi normarendszerét működteti annak érdekében, hogy saját mindennapi élete, a különböző cselekvések eredményesek lehessenek.⁴ E kommunikációs szisztéma erőszakos megváltoztatása vagy lehetetlenné tétele alapjaiban veszélyezteti a közösség létét.

Ebből következően egy adott nyelv és kommunikációs rendszer rombolása a közösség rombolását eredményezi. Az 1945 utáni koloniális állapot egyik fő tényezője volt a nyelvekbe és kommunikációs rendszerekbe való durva beavatkozás, a nagymértékű átalakítás. 1945 után a bolsevik uralom fontos következményei a nyelvi helyzetre az alábbiak.

Az egyes államok katonai körülhatárolása a vasfüggönnyel fizikailag és jelképesen is, kivált az 1950-es években szinte hermetikusan elzárta az adott társadalmakat a természetes, mindennapi nyelvi kapcsolatoknak és az innovációk befogadásának lehetőségeitől. E körülmény a magyar nyelvközösség szétszakítottságában különösen nagy erővel mutatkozott meg: a magyar nyelvközösség ezer éven át kialakult és működött cselekvési és kommunikációs szisztémája lett az 1920-ban és ismételtén 1946-ban meghúzott határok mentén mesterségesen, minden észszerű körülményt figyelmen kívül hagyva részekre szétválasztva. Települések, családok, összetartozó kulturális és gazdasági közösségek lettek egymástól elválasztva, a mindennapi érintkezéstől évtizedekig eltiltva (1945 után tragikomikusan „testvérinek” nevezett országok közötti átjárhatatlan államhatárokkal).⁵

A központi, diktatórikus hatalom hierarchikus kommunikációs rendszert hozott létre. Ennek lényegi eleme az egyetlen központból történő irányítás, ellenőrzés és befolyásolás.⁶ Az irányítás felülről lefelé zajlik, melynek során az információ sikeresen eljut a központból a célhoz, a hallgatósághoz (az információ célzottja a passzív befogadásra és elfogadásra kárhoztatott „lakosság”).

A Szovjetunió uralma alá került közép-európai államok politikai vezetésének az egyik legfőbb célja a társadalom homogenizálása volt.⁷ A homogenizálás egyik feltétele és fejleménye a nyelvközösségen, etnikumon, államon, kultúrán belüli nyelvváltozatok figyelmen kívül hagyása volt, amely összekapcsolódott a standard nyelvváltozat előtérbe helyezésével, a nivelláló műveltségeszménnyel. Az 1950-es években kialakult helyzet paradox voltát jól mutatja, hogy miközben a kommunista pártvezetés a nyelvi homogenitást a mesterséges társadalmi egységesítés eszközének tekintette és használta fel, addig a nyelvtudomány akkor Magyarországon uralkodó

⁴ Vö. többek között Gumperz 1975; Bartsch 1985; Croft 2000; Laitin 2000.

⁵ Ezt a témát kötetünkben Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás című fejezet mutatja be részletesen.

⁶ Vö. Luhmann 1998: 312kk.

⁷ A szovjetizálásra lásd Romsics 2001.

irányzata a standard nyelvváltozatban megvalósulni remélt nyelvi egységesülést főképp a nemzeti közösség történeti alakulásának kiemelt és támogatandó tényezőjeként értelmezte.⁸

A központilag diktatorikusan irányított közművelődési programok korábban talán nem is látott mértékben tudatosították, propagálták a szintén központilag meghatározott kulturális értékeket, ezen belül a nyelvi művelődés fő tényezőit, amelyek így meglehetősen homogén módon váltak ismertté a régióbeli társadalmak különböző rétegei között, miközben a cenzúrával tiltott műveltségi ismeretek ismeretlenek maradtak a nagy többség előtt.

A központosító nyelvpolitika egyik fő eszköze a központilag irányított cenzúra volt.⁹ Az itt tárgyalt korban a politikai cenzúra volt meghatározó, annak előzetes (megjelenés előtti), utólagos (represszív, utólag szankcionált) formája, valamint kiterjedten az öncenzúra. Magyarországon 1948 és 1990 között nem működött cenzúrahivatal, erre nem volt szükség, mert a politikai berendezkedés a felülről lefelé irányított állandó és teljes ellenőrzés rendszerét valósította meg.¹⁰ A nyilvánosságot irányító cenzúra nyilvánvalóan a szabad szellem megroppantásának, a közösség és egyén önalkotása megakadályozásának a nyilvánvaló kísérlete. Emellett azonban további komoly nyelvi következményei is vannak. Ezek közül a fontosak a következők. A cenzúra leállítja vagy elfojtja a nyelv több alapvető funkcióját. Az egyik az információáramlás medializálása. A másik a fogalmi és az ezt lehetővé tevő nyelvi innováció. Az újítás mindig a meglévőre kérdez vissza egy humán területen, a továbblépés érdekében és reményében. A nyelvi innováció elfojtása a cenzúrával a kreativitás elfojtását eredményezi, a nyelvi innováció terjedésének megakadályozása az ismeretek terjedését akadályozza, végső soron egy közösség (állam, társadalom) anyagi és szellemi leépüléséhez vezet.

A cenzúra befelé és az adott államhoz viszonyítva kifelé is irányult. A központi irányítás és a cenzúra határozta meg azt, hogy mi jöhet át a határon (e műveletek végrehajtói tisztában voltak azzal, hogy az idegen szó átvétele az új fogalom megismerésével, az új dolgok birtokbavételének igényével jár, s az ilyen „nyugati” hatást egyértelműen károsnak tekintették), és mi mehet ki a határon akár a szomszédos régióbeli országba.

A koloniális állapot egy másik fő jellemzője a közösségileg, kulturálisan kialakított és hosszú távon fenntartott fogalmak manipulálása. Ennek keretében a közép-európai régió országaiban a kommunista diktatúra részeként, központi irányítással az ideológiaiailag fontos fogalmakat ellenőrzés alá vonta a központi párhatalom. Az el-

⁸ Lásd Lőrincze szerk. 1953, Pais 1954, Benkő szerk. 1960.

⁹ Ehhez lásd Courtois et al. 2000; Cseh et al. 1999, 2004; Horváth 2013; Jansen 1988; Lauk 1999.

¹⁰ Vö. Horváth 2013.

lenőrzés része volt fogalmak törlése, új fogalmak bevezetése új szavakkal, kifejezésekkel. A nyelvnek tehát e folyamatban központi szerepe volt.

Amikor például egyes országokban törölték, lényegében betiltották a *polgármester* fogalmat és szót, és bevezették helyette a *tanácselnök* kifejezést, akkor látszólag egy egyszerű váltás történt. Valójában azonban egy sokkal összetettebb változást vezetett be a politikai hatalom. Ennek keretében kitörölték a *polgármester* fogalmát, tehát azt a tudást, mely szerint egy település mint közösség demokratikus versenyben több jelölt közül választhatja meg vezetőjét a jelöltek ismeretében, és a győztes a programját szuverén módon hajtja végre, a település választott vezetőségi tagjainak (az önkormányzati képviselők testületének) jóváhagyásával (prototipikus esetben). Ehelyett az új megnevezés, a *tanácselnök* olyan tudáskeretbe épült be, illetve olyan tudáskeret létrehozásának a címkéje lett, amelyben a település vezetőjét az egyetlen párt jelöli ki, szabadon nem lehet jelöltet állítani, az így kényszerűen megszavazott vezető elsősorban a felülről (a pártközpontból, a minisztériumokból és a helyi párt-szervektől) jövő utasításokat hajtja végre. A tanács az állampárt által jelölt tagokból felálló vezető testülete a településnek, politikai és igazgatási egység a felülről irányított függőségi hierarchiában. A nyelvi megnevezés változása tehát leképezte és előírta a politikai, társadalmi változást és annak állandósult tartalmát. Az új nemzedékek már csak ezt az új fogalmat és az azt jelölő szót, kifejezést tanulták meg, a régiről, a váltásról és a szembenállásról nem tudtak.

A kommunista uralom alatti kommunikációs rendszer a kommunikációs terek nyitottságát radikálisan csökkentette, a nyilvánosságot, a közvéleményt szigorú ellenőrzés alá vonta, főképp a kikényszerített öncenzúra és a besűgőhálózat révén.

A nyelvi manipuláció, a közösségi fogalomrendszer, vagyis a koherens világismeret megváltoztatása és mesterséges fenntartása további tényezők közreműködésével ment végbe. Ennek a folyamatnak az érvényesülését elősegítette a központilag erőltetett iparosítás és az urbanizáció. Ennek során tömegek költöztek városokba, többnyire kényszerből, például a téjesztetés elől menekülve, vagy társadalmi származása miatt üldözve. Az üldözött társadalmi csoportok (polgárság, parasztság) inkognitóba kényszerültek: a rejtőzködést nyelvi, viselkedésbeli, öltözködési módokkal hajtották végre, beszűrültek az elszegényedő városi tömegekbe.¹¹ A kulturális nivellálódás a nyelvváltozatok háttérbe szorulását eredményezte, amely főképp a polgári keretű standard és a falusi nyelvjárási beszéd háttérbe szorulásában, sőt stigmatizálásában mutatkozott meg. Az egyéni és csoportidentitás nyelvi és viselkedésbeli kifejezése nem volt lehetséges, és a központi párthatalom szerint nem is volt szükséges, hiszen az élet minden részét irányító ideológia nyelvi leképezése egyféle módon történt meg, az attól való nyelvi eltérés ideológiai eltérésnek és így bűnnek számított.

¹¹ Lásd Hankiss 1989; Romsics 2001.

3. AZ 1990 UTÁNI KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZER

Magyarország, a magyar nyelvközösség, együtt a közép-európai térséggel, 1990 után a posztkolonializmus helyzetébe került. E helyzet valójában az átalakulás hosszú, több évtizedes folyamata, amely a 2010-es évek végére még nem zárul le.

A posztkolonializmus mint a kutatás tárgya és kutatási irány kritikai tudományos irányzatként alakult ki. A posztkolonializmus a nyugati hatalmak által korábban gyarmatosított országok és régiók specifikus politikai és kulturális helyzetét tanulmányozza.¹² A posztkoloniális országok és régiók a második világháború utáni évtizedekben szabadultak fel, de a gyarmati korszak következményei még sok tekintetben meghatározzák politikai, gazdasági és kulturális körülményeiket. A jelen tanulmányban a posztkolonializmus a közép-európai koloniális állapot utáni történeti helyzet leíró megnevezése, azé az átmeneti korszaké, amelyben egy az előzőtől alapvetően eltérő kommunikációs rendszer és nyelvi tevékenység világában még hatnak a koloniális korszak jellemzői.

A közép-európai és azon belül a magyar posztkoloniális állapot alábbi jellemzői fontos tényezők a magyar nyelvközösség szempontjából.

Megszűnt a katonai megszállás, a szovjet irányítás, a vasfüggöny mögötti országok függetlenek lettek a moszkvai központtól. A megszállók kivonultak, kevés közvetlen társadalmi és kulturális jelenlétük is felszámolódott. Ellentétben a prototipikus gyarmatosítással, a szovjet gyarmatosítók nem képeztek nyílt és meghatározó elit társadalmi réteget a meghódított államokban, ezért kulturális és nyelvi hatásuk gyenge volt, és az is viszonylag gyorsan felszámolódott. A magyar nyelvközösséget magában foglaló államokban 1990 körül és után új elitek jöttek létre. A gazdasági elit a vadkapitalizmus, az eredeti tőkefelhalmozás során alakult, több társadalmi csoportból; a kulturális elit különböző csoportokban jelentkezett: a régi polgári, a baloldali nem sztalinista, az újabb liberális, konzervatív és nemzeti érzelmű rétegek együttesen alkotják az ezredfordulós magyar kulturális elitet.

A társadalmi szerkezet fokozatosan és hálózatosan átalakult különböző ideológiákat követve, az 1945 és az 1990 előtti szocializációs mintákat éppúgy követve, mint az ezredfordulós nyugat-európaiakat.¹³ 1990 után a régió társadalmi struktúrái 1. visszanyerték legális rétegzettségüket, 2. nagymértékben és gyorsan átalakultak, az új helyzetnek megfelelően, pontosabban az új helyzetben újra létrehozva szerkezeti rendjüket. Ez a folyamat általában hosszabb, a rendszerváltások utáni huszonöt év alatt sem fejeződött be.

A nyelvhez való viszony megváltozásának egyik fő okozója a szólásszabadság, a véleménysszabadság és a sajtószabadság bevezetése volt. Az 1990-ben bekövetkezett gyökeres változás a demokrácia legfőbb létrehozásának a történeti ideje. En-

¹² Vö. Said 1975; Bhabha ed. 1990; Spivak 1990, 1999.

¹³ Vö. Romsics 2001; Valuch 2015.

nek egyik, a nyelvet is érintő legfőbb eseménye és emberi tapasztalata az igazság kimondásának katartikus pillanata: az igazság kimondható, a nyelv visszakaphatja emberi és morális tartalmát, vagyis a nyelv funkcionálásának garanciáját. Ezeket a jogokat az érintett országokban azonnal bevezették, törvénybe iktatásuknak pedig azonnali hatása volt, vagyis azonnal minden érintett ország, állam polgára élhetett velük, és éltek is velük. A szabadságjogok teljes körű bevezetése felszabadító következményekkel járt minden tekintetben. A szabad beszéd, a szabad nyelvhasználat a nyilvánosságban éppúgy érvényesült, mint a magánszférában.

A régióban, így a magyar nyelvközösségben élő, nyílt, vitázó diszkurzív rend kezdett kialakulni, pontosabban fogalmazva: ehhez meglettek az alapvető politikai és jogi feltételek. A korszak (a történeti pillanat) népességének történeti, kulturális meghatározottsága természetesen nem abszolút értelemben tette lehetővé a szabadságjogok érvényesülését, hanem a konkrét helyzet körülményeinek és a résztvevők diszpozíciói szempontjainak érvényesülésével.

A korábban ideológiai okokból politikailag üldözött és megsemmisítésre vagy gyökeres átalakításra ítélt társadalmi rétegek visszanyerték társadalmi szerepeiket, jöllehet az új körülmények között. Két nagy társadalmi réteget kell itt említeni. Az egyik a parasztság, a másik a középosztály. E rétegek komplex funkcióik és jellemzőik mellett azért kiemelten fontosak, mert mindkettő egy-egy alapvető nyelvváltozáttípust beszélt és beszél jórészt ma is. A parasztság a sok évszázados múltú nyelvjáráásokat, a középosztály a standardot. E két változáttípus meghatározó az európai társadalmak és nyelvközösségek életében a 19. és a 20. században.

E folyamatokban a korábban kényszerűen rejtőzködő csoportok, rétegek gyorsan felszínre kerültek, vagyis megmutatkoztak a társadalmi nyilvánosság előtt, és szintén gyorsan változnak, az emberi jogok és a szólásszabadság általános (bár nem mindig maradéktalan) érvényesülése közben. E csoportok, kisebb régiók etnikai, nyelvi és kulturális tradíció tekintetében egyaránt szétkülönböződést, interetnikus és interkulturális viszonyokat hoznak létre és tartanak fenn, amelyekben az önazonosítás és a környezet meghatározó elemeinek a kijelölése és elfogadása, más potenciális tényezők elutasítása alapvető fontosságú. Egyes nagy tekintélyű nyelvi, kulturális és hatalmi központokhoz való igazodás (ilyen központ például Berlin, Bécs, München, Párizs, Róma), más központok elutasítása a posztkoloniális térség viszonyainak lényegi összetevőjét adják. E jellemző korábban is megvolt, de elfojtotton, eltorzítva a cenzúrázott információáramlás révén.

Az 1990 utáni történeti folyamatok nem magukban zajlottak, hanem a közvetlen és tágabb környezetben végbemenő nagy változásokkal párhuzamosan, azokkal részben összekapcsolódva. A kapitalista demokrácia kiépülésének közép-európai folyamata egybeesett a fejlett világ újabb globális jelenségeivel, a fejlődéssel, a növekedési, környezeti nehézségek válságkérdéseivel, továbbá a globalizáció és az elektronikus kommunikáció kialakulásával és elterjedésével. E komplex viszonyrendszer eredményeképpen is az értékek, vélemények, irányultságok, megismerésmódok,

nyelvváltozatok, cselekvésformák, művészi formák pluralizmusa és fokozódó mértékű nyilvánossága nyíltta tette az individuális és közösségi történeti meghatározottság és az elváráshorizont plurális feszültségviszonyait, a szubjektum identitáslehetőségei sokféleségének a bizonytalansági tényezőit.

A posztkoloniális korszak átmeneti időszak, amelyben még jelen vannak az előző rendszer jellemzői, és jelen vannak már az új rendszeréi. Egyszerre tapasztalható a nyomasztó elmaradottságérzés, valamint az ígéretes és egyben frusztráló elvárások sora, nyilvánvaló feszültségeket keltve.

A három érvényesülő tényezőfajta: *a)* a totalitárius koloniális uralom, *b)* a szabadelvűnek szánt posztkoloniális rendszer és *c)* a szabadelvű rendszer problémái együttesen hatnak a Közép-Európa térségének közösségi és egyéni önalkotásaira, reflexióira és önreflexióira, ideológiai és uralmi tendenciáira. Mivel a rendkívül nagyfokú változások kivételes gyorsasággal zajlottak, a feszültségek és a konfliktusok is nagyok, így vizsgálatuk és kezelésük is alapvető fontosságú.

Példaként a közösségi szemantika váltásait érdemes felidézni. Egy kultúra, közösség általában megállapodik a fogalmak (kategóriák) és az azokat kifejező nyelvi szerkezetek mindennapi rendszerében. Az így működtetett közösségi jelentéstan feltétele a mindennapi nyelvi és nem nyelvi tevékenységeknek, mert ez biztosítja a közlések legalább viszonylagos egyértelműségét, a közös jelentésképzés lehetőségét. A magyar nyelvközösség szemantikájának egy jelentékeny részét mesterségesen átalakították 1945 után, majd ezt a monopolizált és cenzúrával irányított jelentéstant 1990 után elvetette a magyar nyelvközösség (hasonlóan a többi térségi kultúrához), és helyreállította a természetes jelentésképzés feltételeit.

Jól megvilágítja ezt a főntebb már említett *polgármester-tanácselnök* szembenállás. Az Értelmező kéziszótár 1972. évi első kiadásában az érintett szócikkek a következők:

(1)

polgármester Külföldön és 1950 előtt Mo.-on: vmely város vezető tisztviselője¹⁴

tanács [...] 4. Szocialista országokban: igazgatási szervezet egysége¹⁵

tanácselnök 1. Tanács végrehajtó bizottságának elnöke¹⁶

tanácshatalom Szocialista országokban a tanácsok révén gyakorolt politikai hatalom¹⁷

A magyar ÉKsz 2003. évi átdolgozott kiadása megfelelő módon követte a politikai és cenzurális változásokat, és ezúttal korrekt módon értelmezte a fentebb bemutatott, a politikai, a közigazgatás és a mindennapi élet szempontjából egyaránt fontos

¹⁴ Juhász et al. szerk. 1972: 1113.

¹⁵ Juhász et al. szerk. 1972: 1331.

¹⁶ Juhász et al. szerk. 1972: 1331.

¹⁷ Juhász et al. szerk. 1972: 1331.

szavakat. A *polgármester*, *tanács*, *tanácselnök*, *tanács hatalom* lexikai egységek szótárbeli értelmezése ekként változott (a *tanács hatalom* nem is szerepel az átdolgozott változatban):

(2)

polgármester Az önkormányzat képviselő-testületének választott elnöke¹⁸

tanács [...] 4. <A pártállamban> igazgatási szervezet egysége¹⁹

tanácselnök 1. *Tört, nem hiv* <A pártállamban> tanács végrehajtó bizottságának az elnöke²⁰

végrehajtó bizottság <A pártállamban> tanácstagok sorából választott vezető testület²¹

A tényeknek megfelelő értelmezések azért is lehetővé váltak, mert a cenzúra megszűnt, így a szótár szerkesztői a nyelvi adatokra hagyatkozhattak az egyes szócikkek megírásakor, nem kellett politikai kívánalmaknak megfelelniük.

A közösségi szemantika alakulásának története azonban nem ér véget egy-egy ilyen epizódnál. Jellegzetes posztkoloniális jelenség, hogy mindkét szótár forgalomban van, érvényesnek tekintik különböző csoportok, és egyúttal tudnak (vagy legalább tudhatnak) a feszültséget keltő kettősségről, illetve a történetileg korábbi kiiktatásáról, az újabb szó 1949 utáni felülről történő manipulatív bevezetéséről, majd annak 1990 utáni érvénytelenítéséről, és az eggyel korábbi visszaállításáról. Mivel ezek a változások igen rövid idő alatt zajlottak le, zavarba ejtő voltak a közösségi szemantika része.

1990 után átalakult a nyilvánosság: a hierarchikus szerkezetet heterarchikus kommunikációs rendszer váltotta föl. Ez a rendszer megosztott, decentralizált, többközpontú, hálózatosan működik, és a kapcsolatok a mindenkori helyzet tér- és időfeltételeinek függvényei.²² Történeti szempontból a könyvnyomtatás térbeli szétterjedése és a tartalmak növekvő összetettsége a heterarchikus rendszerek felé mozdították kommunikációs rendszereket. Ugyanakkor a nyilvános diszkurzusok az információk megszerzésének és megvitatásának egyidejűségét is elvárásaként fogták fel már korábban, a közösségi, társadalmi élet kialakításának egy jelentős tényezőjeként. A nyilvánosság a közösségben az események és viszonyok pillanatnyi ismeretének egyidejűségét kívánja meg, ezért a kommunikációs rendszerek heterarchikus szerkezet mellett is érvényesítenek integrációs folyamatokat.

A heterarchikus kommunikációs rendszer fő jellemzői gyorsan megvalósultak a magyar nyelvközösségben 1990 után. Az egyetlen központilag cenzúrázott, főképp

¹⁸ Pusztai szerk. 2003: 1089.

¹⁹ Pusztai szerk. 2003: 1302.

²⁰ Pusztai szerk. 2003: 1302.

²¹ Pusztai szerk. 2003: 1441.

²² Vö. Luhmann 1998: 312kk, 2008.

a hivatali rendeletek és a sajtó által irányított nyilvánosságot felváltotta a tagolt nyilvánosság:

- a központi, a teljes népességre vagy társadalomra kiterjedő kommunikáció ellenőrzés és bírálat tárgyává is válhatott;
- a lokális hatókörű kommunikáció: például falu, város vagy városrész, hivatali, munkahelyi, iskolai kommunikáció függetlenül lett a felsőbb szervek és hatalmi központok nyilvános közlési gyakorlatától;
- a bizalmas társalgás barátok, munkatársak, ismerősök között felszabadult a korábban államilag szervezett és fenntartott beszéd félelmétől és nyelvi korlátozó erejétől.

A kommunikációs rendszer hálózatos jellege a következőkön alapul:

- a hálózatot alkotó elemek, nevezetesen beszédközösségek és egyének megléte és meglétük jelzettsége,
- a hálózati elemek közötti kapcsolatok, interakciók,
- a dinamikus, diszkurzív közösségi szemantika és a plurális közvélemény.

Az ezredfordulós magyar nyelvközösség hálózata dinamikus és nyitott rendszer. Önalkotó (autopoietikus) abban az értelemben, hogy folyamatosan változik: új beszélőközösségek és új kapcsolatok létesülnek, mások megszűnnek. A nyitottságot és dinamikusságot segíti, sőt kezdeményezi is az elektronikus kommunikáció. Beszélőközösségek jönnek létre alkalmi esetek nyomán, az interneten, kijelölve vagy létrehozva közösen használt nyelvváltozatokat (alakilag éppúgy, mint szemantikájában). A beszélőközösségek által működtetett diszkurzusrendek²³ jelentékeny része a nyilvánosság előtt működik, kívülállók számára is hozzáférhető, tovább alakítva a kommunikációs hálózatot.

A maga módján működő ezredfordulós kommunikációs rendszer önalkotó (autopoietikus), mert

- működését nem ellenőrzik külső politikai vagy ideológiai erők (a rendszer az idetartozó emberi jogi, kommunikációs, médiára vonatkozó és további törvények, szabályok keretén belül működik szabadon),
- belső alakulásának dinamikáját saját szabályszerűségei irányítják, amelyeket a résztvevők maguk hoznak létre,
- különböző kommunikációs eljárások, beszédmódok, személyközi és interszubjektív kapcsolatok folytonos újíttásaival alakul.

²³ Lásd Foucault 1991; Habermas 1993; Jansen 1988, 1991; Angelusz et al. (szerk.) 2007.

A kommunikációs rendszer nyitottá vált:

- új beszélőtársak számára,
- új beszélőközösségek és új formájú kommunikációs közösségek számára, amelyek a rendszer befogad mint saját tagjainak alkotását,
- új kommunikációs formák, új nyelvi konstruálási módok számára,
- az önértelmezésre, az önreflexióra.

Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a közösségi kommunikáció hálózati sűrűségének növekedése, az elektronikus média óriási mértékű kiterjedése az irányításnak és ellenőrzésnek új formáit teremtette meg.²⁴ A nyilvánosságnak ebben a folyamatosan történő rendszerében a politikai cenzúra helyére a korporációs és üzleti cenzúra lép be, a média tartalmának megszűrésében (az előtérbe helyezés és az elhallgatás műveleteivel), nézőpontjának megformálásában, manipulálásában. Éppígy szerepet játszik a társadalmi alapú cenzúra, amely kisebbségi vagy akár a médiában háttérbe szorított többségi nézeteket is elszigetel. Ezzel ellenkező irányban a szólásszabadság határtalansága a verbális agressziót is legitimizálja, amely súlyos problémákat idéz elő, és amelyekre a politikailag korrekt beszéd vagy a biztonságos terek bevezetése nem ad megfelelő válaszokat. A közösségi média a folyamatos online jelenlét kényszerítésével a magánéletbe is behatol, szintén irányító hatással, újabb kérdéseket fölvetve az internet, a kommunikációs hálózatok kedvezőtlen, részben teljesen korlátlan, részben éppen korlátozó és kontrolláló működéséről.

A kommunikáció általános jellemzői minden lényeges tartományban (magánbeszélgetés, nyilvános beszéd, intézményi és hivatali interakció) megváltoztak. A kommunikáció új jellemzői a következők lettek: gyors, célra irányuló, összpontosító, gazdaságos, hatékony, adekvát a beszélő céljaival az adott helyzetben.

A történeti folyamatban az új jogok és kommunikációs formák a különböző nemzedékeket és társadalmi csoportokat eltérően érintették. Általánosan jellemző, hogy a fiatal nemzedékek könnyebben és gyorsabban alkalmazkodnak az újításokhoz, könnyebben és gyorsabban alkalmazzák vagy alkotják meg azokat, mint az idősebbek. 1990 után az idősebb nemzedékek lassabban és nagyobb erőfeszítésekkel igazodtak az új helyzethez, mint a fiatalok, azonban e folyamatban föltehetően szerepet játszott az egyes nemzedékeken belüli iskolázottság, műveltség és kommunikációs gyakorlat, valamint a mentális és társas rugalmasság is. Mivel az átmenet gyors és gyökeres volt, méghozzá sok tekintetben a korábban megszokott kommunikációs sémák teljes ellenkezőjébe fordításával, az alkalmazkodás számos csoportnak nehézségeket okozott, illetve csak részeredménnyel járt.

A fiatalabb és idősebb nemzedékek között feszültséget eredményezett az udvariasság nyelvi formáinak és tartalmának szintén radikális átalakulása, melynek fő iránya a tekintélyitől a tagoltabb funkcionális és közvetlenebb, lazább megoldások

²⁴ Vö. Fairclough 1989, 1995; Luhmann 2008.

felé mutatott. A folyamatot segítette a nyílt tájékozódás a német, angol, francia nyelv és kultúra, illetve általában a nyugat-európai interkulturális hatások iránt, elsősorban a fiatalabbak és a műveltebbek körében.

Egyes csoportok számára az elektronikus kommunikáció megtanulása is nehézségeket okozott, kivált azért, mert a számítógép (miképp a fénymásoló) is a tiltott és központilag ellenőrzött eszközök közé tartozott. Így az elektronikus kommunikációs kultúra 1990 táján a korábbi nyugat-európai előzmények nélkül, egyszerre jelent meg akkori állapotában, nem téve lehetővé a fokozatos elsajátítást.

IRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (szerk.) 2007. *Média – nyilvánosság – közvélemény*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bartsch, Renate 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Benkő Loránd (szerk.) 1960. *Anyanyelvi műveltségünk*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bhabha, Homi K. (ed.) 1990. *Nation and narration*. London: Routledge.
- Courtois, Stéphane Werth, Nicolas – Panné, Jean-Louis – Bartosek, Karel – Margolin, Jean-Louis – Paczkowski, Andrzej 2000. *A kommunizmus fekete könyve: bűntény, terror, megtorlás*. Budapest: Nagyvilág.
- Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (szerk.) 1999. *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963*. Budapest: Osiris.
- Cseh Gergő Bendegúz – Pór Edit – Krahulcsán Zsolt – Müller Ralf (szerk.) 2004. *Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979: dokumentumok*. Budapest: Osiris.
- Fairclough, Norman 1989. *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. London: Longman.
- Foucault, Michel 1991. A diskurzus rendje. *Holmi* 862–889.
- Gumperz, John J. 1975. A nyelvi közösségek típusai. In Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Nyelv és társadalom*. Budapest: Gondolat. 151–168.
- Habermas, Jürgen 1993. A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Budapest: Századvég Könyvtár.
- Hankiss Elemér 1989. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és jogi.
- Horváth Attila 2013. A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában. In Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989*. Budapest: Médiatudományi Intézet. 80–98.
- Jansen, Sue Curry 1988. *Censorship. The Knot That Binds Power and Knowledge*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Jansen, Sue Curry 1991. Collapse of the public sphere and the emergence of information-capitalism. *Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines* 8 (3) 8–11.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kosáry Domokos 2003. *Magyarország Európában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Laitin, David D. 2000. What Is a Language Community? *American Journal of Political Science* 44 (1): 142–155.
- Lauk, Epp 1999. Practice of Soviet Censorship in the Press. The Case of Estonia. <http://cite-seerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.114.9904&rep=rep1&type=pdf>
- Lőrincze Lajos (szerk.) 1953. *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 2008. *A tömegmédia valósága*. Budapest: Gondolat Kiadó – Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet.
- Pais Dezső 1954. Az irodalmi nyelv. Az MTA I. Osztályának Közleményei 425–466.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Romsics Ignác 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam: Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác 2001. *Magyarország története a huszadik században*. 3. kiadás. Budapest: Osiris Kiadó.
- Said, Edward W. 1975. *Beginnings: Intention and method*. New York: Basic Books.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1990. *The post-colonial critic*. London: Routledge.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1999. *A critique of postcolonial reason: Towards a history of the vanishing present*. Cambridge: Harvard University Press.
- Szűcs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Szűcs Jenő – Hanák Péter 1986. *Európa régiói a történelemben*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Valuch Tibor 2015. *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó.

AZ ANYAORSZÁG ÉS A KÜLSŐ RÉGIÓK, A HATÁRTALANÍTÁS

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. AZ ELKÜLÖNÍTÉS ÉS A HATÁRTALANÍTÁS

Az 1920-ban és 1945-ben létrehozott európai államhatárok eredményeként a Magyarországgal határos utódállamokba került őshonos és többnyire összefüggő tömbökben élő magyar etnikum történetileg, nyelvi, néprajzi és kulturális szempontból szervesen régiókra lett szétszabva.¹ Ezáltal a magyar nyelvközösség kommunikációs hálózata is darabokra lett szétszakítva. Az utódállamok az egyes így kialakult magyar régiókat a lehető legteljesebb mértékben izolálták a magyar anyaországtól és a többi térségtől. 1990 után ez a helyzet megváltozott. Az államhatárok jobban átjárhatóvá váltak, majd a csaknem teljes térség csatlakozása az Európai Unióhoz és a schengeni egyezményhez a határokat jogi értelemben a személyek számára szabadon átjárhatóvá tette. A határok „légiesítése” azonban nem eredményezheti önműködően a magyar nyelvközösség kommunikációs hálózatának, napi működésének, egyáltalán a magyar kultúra teljességének a helyreállítását. A határok átjárhatók, de érvényesek, a törvények az állampolgárookra vonatkoznak, és nem nyelvközösségi tagokra. Ezért az új életre keltésért tenni kell, ez a határtalanítás folyamata. A határtalanítás² (detrianonizáció) az 1920-ban meghúzott trianoni határok szellemi, nyelvi, lelki meghaladásának programja, amely az 1990 utáni politikai változások következtében vált lehetővé.

2. A KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZER SZÉTTAGOLÁSA

Minden közösség saját kommunikációs hálózattal rendelkezik, ez autonómiájának, tehát önmaga körülhatárolásának és a környezetéhez viszonyításának, vagyis létezésének egyik legfőbb feltétele.³ A magyar állam határain kívülre került magyar nem-

¹ Vö. Romsics 2001, 2007; Kiss 1994, 1995; Csernicskó 1998: 23–78; Göncz 1999: 33–48; Lansztyák 2000: 29–92; Szépfalusi et al. 2012: 43–87; Fancsaly et al. 2016: 25–52; a néprajzi térségekre vö. Kósa–Filep 1983.

² A határtalanítás (detrianonizáció) kifejezés Lansztyák István szóalkotása (személyes közlés). Lásd még Lansztyák 2006.

³ Vö. Luhmann 1998: 65kk.

zetrészek a határkijelölések nyomán leszakadtak a teljes magyar kommunikációs rendszerről, önálló kommunikációs hálózattá nem alakulhattak, vagy csak rendkívüli nehézségek közepette alakíthatták ki saját kommunikációs hálózatukat, az anyaországtól való elzártág tudatában.

1920 és 1990 között a Kárpát-medencei magyar nyelvű közösség államhatárokkal volt darabokra szabva. Az 1920-ban és 1945-ben kijelölt államhatárok – ismeretes módon – nem követnek sem etnikai, sem nyelvi, sem néprajzi vagy más regionális kulturális határokat. A Monarchia utódállamainak határai a magyar nyelvű közösség kommunikációs hálózatát is feldarabolták, *a)* általánosan a teljes nyelvterületen, *b)* régiókon belül (például a palóc nyelvjárási területen vagy az Alföld keleti, tiszántúli nagy területein) és *c)* helyi közösségekben és településeken belül is, akár falut kettévágva. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a tíz hagyományos magyar nyelvjárási régió között egy sincs, amely csak a mai Magyarország területére terjedne ki.⁴ A feldarabolás egyúttal azzal járt, hogy az utódállami magyar nyelvű közösségi részeket automatikusan az adott állam többségi államnyelvi kommunikációs hálózatának részeként kezelték, pontosabban autonómiájuk elismerése nélkül homogenizáló szándékkal a többségi, hierarchikus jellegű államnyelvi kommunikációs hálózatba beolvasztották, minden további mérlegelés nélkül. A beolvasztási kísérlet legfőbb jellemzője a többségi államnyelv azonnali és teljes bevezetése volt a teljes hivatalos és nyilvános kommunikációban, folyamatos szándékkal ennek a magánszférára kiterjesztésével is.⁵

A határkijelölés tehát önmagában is minden szinten rombolta a magyar nyelvű közösség természetes, hagyományos kommunikációs hálózatát. Ehhez járultak az utódállamok különböző korszakbeli intézkedései, amelyek a mindennapi nyelvi tevékenység intézményeinek államhatárokon keresztül működését akadályozták. Az intézményi akadályozás módja volt

- a határok lezárása, átjárhatatlanná és akár megközelíthetatlenné tétele, amelylyel a közvetlen érintkezések váltak lehetetlenné, és amelynek eredményeképpen egymással közvetlen közelségben élők (akár rokonok is) csak útlevéllel, hosszú kerülő utazással, esetenként csak többéves távlatban találkozhattak és beszélhettek;
- a kikényszerített migráció: „lakosságcsere” (a második világháború után), belső (államon belüli) elköltöztetésre kényszerítés;
- a média korlátozása: az anyaországi sajtó, elsőként a nyomtatott újságok és könyvek, továbbá a rádióadás, később a televízióadás lehetőség szerint minél teljesebb korlátozása (az adás zavarásával) vagy tiltása;

⁴ Ehhez lásd Kiss Jenő A nyelvjárások című fejezetét kötetünkben.

⁵ Vö. Romsics 2001, 2007; Kiss 1994, 1995; Csernicskó 1998: 57–62; Göncz 1999: 49–60; Lansztyák 2000: 77–92; Szépfalusi et al. 2012: 72–87; Fancsaly et al. 2016: 125–141; a néprajzi térségekre vö. Kósa–Filep 1983.

- a regionális magyar nyelvváltozatok magyarországi magyartól való eltávolodásának a támogatása, például a hivatalos nyelvi kifejezések államnyelvből történő lefordításával és a magyarországi szaknyelvi megnevezésektől való tudatos elkülönítésével (így például a magyarországi *általános iskola* a szlovákból fordítva *alapiskola*);
- a regionális kisebbségi anyanyelvi sajtó, könyvkiadás és közösségi élet korlátozása saját államhatáron belülre és cenzúrázása;
- általában az anyanyelvhasználat, a nyelvi jogok korlátozása vagy tiltása.

A kommunikációs rendszer széttagolásának egyik következménye és egyúttal – látszólagosan paradox módon – fölerősítője a 20. századi s főképp az 1950 utáni nyelvművelés alapállása volt. Ez a központi, magyarországi nyelvművelő szándék a standard magyar nyelvváltozat (más megnevezéssel az irodalmi vagy köznyelv) lényegében egyedül helyes voltát hirdette, és megbélyegezte a nyelvjárási beszédet.⁶ Mivel a határon túli kisebb magyar beszélőközösségek, régiók természetes nyelvváltozata a nyelvjárás volt, egyetlen anyanyelvi megszólalási lehetőségként, közvetlen kapaszkodóként és önazonosító hagyományos közegként, a nyelvjárásiasság központi elítélése vagy lefokozása különösen komoly zavart keltett az önazonosság fenntartásában és kifejezésében, és a szükségesnél még inkább távolította a külső régiókat az anyaországi közösségtől.

3. A KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZER SZÉTTAGOLÁSÁNAK KÖVETKEZMÉNYEI 1990 ELŐTT

A kommunikációs hálózat szétszakításának egyik legnyilvánvalóbb és legsúlyosabb következménye a régiónkénti elszigetelődés lett. Nem volt meg a közösségképzés elemi feltétele: az autonómiát kialakító önalkotás és önreflexió műveleteinek folyamatos megvalósítása. Ugyanis az autonómiának éppen a kettős természete nem valósulhatott meg: a saját közösségi határok kijelölése és a más közösségekkel való kapcsolatok létrehozása saját kezdeményezésre, kölcsönösségi alapon. A többségi államhatalom és társadalom nem vagy csak korlátozottan ismerte el létező közösségnek a kisebbségek közösségeit, ennek következtében a többség és a kisebbség közötti társadalmi, kulturális és nyelvi viszonyok sem alakulhattak ki a modernség körülményei között. Ehelyett a diktatúra elnyomó elve érvényesült, amely a kisebbséget létében stigmatizálta és diszkriminalizálta.

Az elzárt magyar kisebbségi csoportok és személyek nem kapcsolódhattak be a magyar kultúra és nyelv folyamatos önalkotó folyamataiba, jórészt kívül maradtak az újításokon, elvesztették kontaktusukat a mintaadó központokkal, tevékenysé-

⁶ Lásd Tolcsvai Nagy 1991.

gekkel. Az egyes határon túli magyar régiók csak nagy nehézségekkel tudtak önálló kulturális, nyelvi központokká alakulni, ha tudtak egyáltalán. Vagyis elzártságuk kényszerített autopoietikus folyamatokat, de ezek az önépítő folyamatok szükségképpen korlátozottak voltak az alkotó potenciál elégtelen volta és izoláltsága miatt. Ezért a kisebbségi régiók saját magyar kultúrájukon és nyelvükön belül is hátrányba kerültek, mert az új helyzetekre nem tudtak kellő felkészültséggel válaszolni. Az autentikus választ a többségi utódállami hatalom programszerűen akadályozta, mert a kisebbségi autonómia megvalósulását ellenséges eseményként értelmezte, lényegében minden utódállamban és minden korszakban. A regionális közösségképzés egyik legnyilvánvalóbb akadálya az anyanyelvi kommunikációs színterek korlátozott száma és szerepe volt, és részben az az 1990 utáni korszakban is. Az anyanyelvhasználatnak a nyilvános, hivatalos és oktatási színterekről való kitiltása, korlátozása vagy diszkriminálása, stigmatizálása a közösségi kommunikáció sorvasztását eredményezi, amely nem járt gépiesen a többségi államnyelvi kommunikációnak a kisebbségek körében való elterjedésével. A kimenet inkább az elzárkozó válasz volt a kisebbségi csoportok részéről, amely egyébként nem csupán a magyar (és más) kisebbségek életlehetőségeit szűkítette, hanem a teljes állami és társadalmi rendszer működési folyamatát fékezte. Ez ugyan a kommunista diktatúrában kevésbé számított jelentős tényezőnek, de káros hatásai az 1990 utáni korszakban is megmutatkoznak (például a többségi államnyelv kisebbségi ismeretének nem kellő mértékben, a többségi államnyelv iskolai oktatásának módszertani kudarcaiban,⁷ az anyanyelv-domináns kétnyelvűség elterjedésének nehézségeiben).

A kommunikációs hálózat szétrombolása és a szétszakítottság sok évtizedes fenntartása fokozta a migrációt. Az elvándorlás a kisebbségi régiókból jelentős mértékben az anyaország felé irányult. A migrációnak különböző változatai és hullámai valósultak meg. A két világháborút követően magyar nemzetiségűek nagy tömegben menekültek az újonnan kijelölt magyar államhatárok közé, vagy tömegeket kényszerítettek elköltözésre (például magyarokat Csehszlovákia felvidéki területeiről, németeket Magyarországról).⁸ Más időszakokban, főképp az 1940-es évek végétől után az átköltözéseket szigorúan tiltották és büntették a szocialista országok. Ugyanakkor egyes esetekben a nagyszámú kivándorlást állami programként hajtották végre (például így távozott a német és zsidó kisebbség jelentékeny része Romániából az 1960-as, 70-es években).

A nyelvközösség szétszakítottsága és kivált az elzártság törést hozott a nemzeti kötődés meglétében és mértékében. A nemzeti, kulturális és nyelvi központokkal való kapcsolat meggyengülése vagy teljes hiánya, valamint a többségi állami el-

⁷ Ehhez vö. többek között Bartha Nádor–Péntek (szerk.) 2011; Vančo–Kozmács (szerk.) 2015; lásd a *Magyar Nyelvőr* 2017. 3. (ősz) számának tematikus tanulmányait: főképp Beregszászi–Csernicskó 2017, Vančo 2017 dolgozatát további szakirodalommal.

⁸ Vö. Romsics 2001.

nyomás a kisebbségi személyek és csoportok nemzeti azonosságtudatának vagy a gyengülését, vagy a kényszerű egyszerűsödését (a pusztá hovatartozás kijelentését) eredményezte.

A nyelv iránti attitűdökben szintén jelentős változások következtek be az 1990 előtti évtizedekben. Egyrészt fölerősödött a saját anyanyelvváltozathoz való ragaszkodás, mert az anyanyelven (anyanyelvjárásban) való megszólalás a maga természetességén túl jelképes identitásjelöléssé is vált, amely az esetek jó részében szembe került a többségi államhatalom politikai és társadalmi szándékaival és elnyomó hatalmi gépezetével, a többségi nacionalizmusokkal. Másrészt ellenkező előjellel az anyanyelv és anyanyelvjárás iránti elkötelezettség elbizonytalanodott, a megszakított kapcsolatok és az anyaországi központból érkező, a nyelvjárásokat, sőt idővel a kontaktushatásokat érintő bíráló tekintélyi álláspontok miatt. Ez az összetett kulturális, szociálpszichológiai folyamat eredményezte a regionális identitások megfogalmazását és megerősödését más az 1980-as évektől kezdve.⁹

Az asszimiláció különböző fajtái ebben a közegben nyilvánvalóan megjelentek. A kikényszerített kétnyelvűség a tömbmagyarság régióiban is eredményezett eróziót, a szórványokban, a peremterületeken ennek a hatása még erősebbnek bizonyul. Az államnyelvi oktatás erőltetése, a nyelvi jogok általában nagyfokú vagy teljes korlátozása, a munkavállalás és megélhetés államnyelvhez kötése, a vegyes házasságok számának növekedése az asszimilációt és a magyar nyelvvesztést növelte és növeli ma is.

A nyelvi rendszerben a külső régiók elkülönítése és az államnyelvi hatás miatt különfejlődés történt az elmúlt évszázadban. Ez a különfejlődés nem túl jelentékeny, de létező folyomány. A magyar nyelv nem lett több központú¹⁰ (mint amilyen például az angol vagy a német), de az egyes külső régiók a többitől eltérő nyelvi sajátosságokat mutatnak.¹¹ A 21. század elejére a Kárpát-medencei magyar kisebbségek kétnyelvűek, a kétnyelvűség különböző fokán állnak. A kényszerű kétnyelvűség, külső régióként eltérő többségi államnyelvi párral régióként részben azonos, részben más nyelvi hatásokat eredményezett a nyelvi kontaktusok, a kódváltások, a nyelvi hiány, a túlteljesítés, az interferencia, kölcsönzés rendszerében.

A különfejlődés jeleként mutatkoznak a szókészletbeli változások eltérései, a hivatalos nyelvhasználatban a meglévő szókészlet elemeknek az államnyelvből történő újbóli és eltérő lefordítása, az újítások lassabb terjedése vagy eltérő megoldása (például a magyarországi *bankautomata* vagy *ATM* a horvátországi, muravidéki vagy őrvidéki magyar nyelvhasználatban *bankomát*; az indításgátló a Felvidéken *imobilizér*). Idetartozik egyes regiszterek, például a hivatalos nyelv, az ügyintézés

⁹ Vö. Györi Szabó 2006; Csernicskó 1998: 23–48; Göncz 1999: 33–48; Lanstyák 2000: 41–77; Szépfalusi et al. 2012: 107–116; Fancsaly et al. 2016: 91–119.

¹⁰ Lanstyák (1995) feltételezése nem igazolódott, jóslata nem következett be.

¹¹ Lásd Kontra 2006.

nyelve,¹² a szaknyelvek egyedüli államnyelvi használati lehetősége, kényszere, a személynevek, földrajzi nevek államnyelvi átalakítása vagy kicserélése.

A különfejlődés lehetne belső magyar regionális különbség is, ennek megvoltak az alapjai, de nem tisztán az, mert többségi államnyelvi hatások erősen közrejátszanak. A különfejlődés az ezredfordulóra regionális közösségi önazonosság kialakulását eredményezte, nemcsak nyelvi, hanem kulturális, gazdasági és politikai tekintetben is. A szétdaraboltság minden fejleménye és hatása ellenére a magyar nyelvközösség az 1920 és 1990 közötti történeti korszakban nem tagolódott szét tragikus mértékben, mind a nyelvközösség, mind a magyar nyelv megőrizte lényegi egységét a sokféleségben.

4. A HATÁRTALANÍTÁS

Az 1990 körül bekövetkező rendszerváltás az előzőekben vázolt helyzetben érte a magyar nyelvközösséget a kommunikációs hálózat szétdaraboltsága tekintetében. A határtalanítás (detrianonizáció) – ahogy ez fentebb meg lett fogalmazva – az 1920-ban meghúzott trianoni határok szellemi, nyelvi, lelki meghaladásának programja, amely az 1990 utáni politikai változások következtében vált lehetővé.

A határtalanítás hosszú folyamat, amelynek egy összetevője a magyar nyelvközösség egyesítésének tudatossá tétele, tudatos, kulturális és tudományos segítése. A határtalanítás programjának gyakorlati összetevői mellett bőséggel vannak tágabb, elméleti, művelődési összefüggései is. Ezeket az előzményeket és következményeket szintén érdemes számba venni, a velük kapcsolatos kérdéseket föltenni, hogy a magyar nyelvközösség alakulásának közelmúltját és jövőbeli kilátásait jobban megismerhessük.

Kettős feltételezésből lehet kiindulni. Egyrésztől látni kell, hogy általában a nyelv és a magyar nyelv fogalma a közelmúlt történeti változásai miatt átalakult az azt beszélők ismeretében. Másrészt a nyelvközösség, így a magyar nyelvközösség kategóriája – részben a nyelvvel, részben a nemzettel való viszonyításában – szintén újabb értelmezéseket kapott. Érdemes a nyelv státusának változásait kezdőpontként venni. A magyar nyelv a korábbi, egyetlen zárt normában felülről rögzített kifejezőeszköz elve helyett az ezredfordulóra általában a sokféle változatban hálózatosan működő, a megismerésben alapvető szerepet játszó tudásként és önazonosításként jelenik meg. Ezt a belátást különösen erősítette a detrianonizáció alulról beinduló folyamata, melynek során az elszakított részek nyelvi tekintetben korábban nem remélt módon újraegyesültek, abban az értelemben, hogy a Magyarországgal szomszédos államokban élő kisebbségi és az anyaországi magyarok a legkülönbözőbb mindennapi

¹² Ehhez lásd Szabómihály Gizella A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban című fejezetét kötetünkben.

helyzetekben természetes módon magyarul kommunikálnak egymással, különösebb metanyelvi, metakommunikációs reflexió nélkül. Azaz: egy nyelvközösséghez tartozónak tekintik egymást spontánul, más státusbeli különbségektől függetlenül.

A számos megfogalmazható fölvetésből itt elsőként a nyelv leírásának két szempontját szükséges vázolni, a határtalanítás szükségességének és módszertanának jobb megértése érdekében. Majd a régiók határtalanítását a jelzett változások viszonyában érdemes szemlélni.

4.1. A NYELVI VÁLTOZATOSSÁG

A modernizált, összetett művelődésű közösségek, így a magyarországi társadalom vagy a teljes magyar nyelvközösség nyelve számos változatból tevődik össze. A változatosság történeti folyamatok eredménye, ám korántsem pusztán társadalmi különbségekből ered. A nyelv önmagában hordozza önmaga változatosságának lehetőségét. Ennek alapja az a jellemző, amely lehetővé teszi, hogy egy-egy kifejezendő dolgot, viszonyt, folyamatot többféleképpen ki lehet nyelvileg fejezni, pontosabban többféle módon meg lehet konstruálni valamely dolog, viszony, folyamat nyelvi kifejezésének a szemantikai és szintaktikai szerkezetét (valamely tagmondatban).¹³

A nyelvi változatosság egyik hagyományos megragadási formája a nyelvváltozatok elkülönítése. E kérdéskör óriási szakirodalmára itt csupán utalni lehet. Annyit szükséges megjegyezni, hogy a nyelvváltozat meghatározott nyelvi kifejezések gyakori és jellegzetes együttállásaként értelmezhető. Az így értett nyelvváltozatok a mai magyar művelődésben nem kizárólag egy vagy több beszélőközösség mindennapi nyelveként funkcionálnak, hanem közvetlen fogalmi és szociális jelentést kapnak. Például csoportok, kisebb közösségek vagy személyek önazonosságának fenntartói-va és jelzőivé válnak, más nyelvváltozatokkal való viszonyukban.

A nyelvi változatosság változatokban megjelenő rendszerét a nyelvtudomány hosszabb ideje különböző módokon írja le. Jellegzetes modellálási eljárás:

- a hierarchia (amelyben az irodalmi nyelv vagy standard a többi fölé rendelődik),
- a mozaik (amelyben többé-kevésbé összefüggő, egymás mellé helyezett változatok találhatók),
- a hálózat (amelyben az egyes változatok összefüggnek egymással).

Elméleti és módszertani megfontolások alapján a hálózatmodell tűnik ma a legtermékenyebb leírásnak. A hálózatban¹⁴ az egyes összetevők (itt a nyelvváltozatok) dinamikusan függnek össze, azaz hatnak egymásra, a mindenkori beszélők nyelvi

¹³ Vö. Croft 2000; Givón 2002; Langacker 1987; Kristiansen–Dirven (eds.) 2008.

¹⁴ Lásd Csermely 2005.

tevékenysége révén, értelmezhetőségük a többi ismeretétől függ. A teljes magyar nyelvi világot a maga dinamikájában az egyes magyar anyanyelvű személyek és csoportok nem láthatják át, annak egy részét viszont aktívan éltetik, fenntartják. Az így működő kisebb hálózatok átfedései adják ki a teljes magyar nyelvet közösségi működésében. A hálózat középpontja nem állandó, személy vagy csoport nézőpontjától függ. Emellett a hálózatmodell tartalmaz egyéb, itt lényeges fölismeréseket: nincs éles határa a rendszerszerűen felfogott nyelvnek, a nyelvközösségnek és a nyelvterületnek. A határtalanítás nem egy homogén, hanem természetesen változatos nyelvközösségben történik meg, ezért a hálózatmodell megfelelőnek tűnik ennek tervezésére.

4.2. A NYELV ÉRTELMEZÉSE A HATÁRTALANÍTÁS SZEMPONTJÁBÓL

A határtalanítás másik megkerülhetetlen szempontja a nyelv fogalma. Nem beszélhetünk a nyelvről, ha nem jelöljük ki azt a nézőpontot, ahonnan ez a beszéd megfogalmazódik. Ismeretes, hogy a nyelvet az elmúlt évszázad során több jellegzetes nyelvelmélet különféleképpen írta le. A határtalanítás szempontjából az adja a legjobb fogódzót, amely a mindenkori beszélők kommunikációs szempontjait figyelembe veszi. A beszélői tudás és gyakorlat alapja a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat együttes ismerete, az a körülmény, hogy az anyanyelvi tudás része a használat, a használat sémái be vannak építve a rendszerbe a beszélő számára. A kortárs nyelvtudomány a funkcionális nyelvészet belátásaival képes az itt tárgyalandó változatosság és határtalanítás viszonyát megragadni. A funkcionális nyelvészet számos, összetartó iránya a nyelvet tudásként szemléli, a nyelv központi funkciójának a jelentések hozzáférhetővé tételét tekinti, mindig meghatározott beszédhelyzetben, élőnyelvi tevékenység részeként. A funkcionális nyelvészet általános elméleti tételei a következők:¹⁵

- A nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét.
- A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés elsődleges, a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek.
- A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban.

A legtágabb környezet maga a beszélők által létrehozott beszédhelyzet, amelyben a beszélőtársak saját szándékaik és elvárásaik szerint járnak el, a közösségi orientáló

¹⁵ Vö. Halliday 1994; Givón 2001; Langacker 1987; Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008.

mintákat (sémákat) követve, közösségi érvényű cselekvésként. A funkcionális nyelvészet szerint a nyelv nem csupán egyetemes, hanem kultúra- és nyelvspecifikus is, valamint jellemző rá a változékonyság és a változatosság, az ezekből összeálló dinamikus egység.¹⁶

A határtalanítás műveleteiben a fentieknek megfelelően az anyaországi és a külső régióbeli regionális közösségek nyelvhasználatát azok kulturális, politikai és kontaktológiai tényezőinek figyelembevételével lehet és kell szemlélni. Vagyis ezeket a viszonylagosan önálló közösségeket és nyelvváltozatokat saját funkcionális környezetükben lehet értelmezni és leírni, valamint ebből a többszörös perspektívájú nézőpontból szemlélni az azonosságokat és a különbségeket. És mindezek ismeretében lehet egyrészt a megismert nyelvi tényeket egymás mellé helyezni, összehasonlítani, illetve nyelvi tervezési tevékenységgel egymáshoz közelíteni, ott, ahol az szükséges.

4.3. A MAGYAR NYELVI RÉGIÓK HATÁRTALANÍTÁSA

A határtalanítás folyamatában jelentős tényező a nyelvről való tudás megváltozása. A korábbi zártabb és hierarchikusabb ismeretek helyébe általában is nyelvi típusokról való tudás lépett, amely legalább részben a prototípuselven¹⁷ alapul (amely szerint a kategóriákba sorolás fokozat kérdése, a példányok családi hasonlóság alapján kerülnek be egy kategóriába, a kategóriák határai nem élesek). Ennek megfelelően a nyelvi változatosságról és a nyelvváltozatokról való tudás tipushatásokra és egyúttal a közvetlen tapasztalatra épül. Fontos szerepet játszik a viszonyítás és összehasonlítás (általában nem vagy alig tudatosan), valamint a nagyobb reflektáltság. A nyelvvel kapcsolatos tapasztalati tér¹⁸ (a nyelvi tapasztalatok összessége személyes és közösségi történetiségben), valamint az elváráshorizont (a nyelvi produkciókkal kapcsolatos elvárások személyes és közösségi rendszere) tagolt, változataiban egymáshoz viszonyítva működik, és folyamatosan változik.

Mindez természetesen része, alkotója a kultúra újfajta gyakorlatának, amelyben a folyamatos létrehozás, összehasonlítás művelete játszik kiemelkedő szerepet. Ezáltal a nyelvközösség részeként az egyén, a személy, illetve a kisebb közösség (a beszélőközösség) nézőpontjai érvényesülnek. A közös és eltérő művelődési ismeretek hálózatában a nyelv, a nyelvváltozat, az ismert nyelvváltozatok (a vernakuláris mellett is) az elsődleges kommunikációs funkciókon kívül az önazonosság és önazonosítás, az önreflexió és az önlétrehozás bizonyul jelentős tényezőnek.

Ez a folyamat összetetten történik az ezredforduló utáni magyar (nyelvi) gyakorlatban, valamint a tervezett, tudatos társadalmi cselekvésekben. A folyamat sok-

¹⁶ Vö. Givón 2001, 2002; Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2005.

¹⁷ Lásd Rosch 1978; Eysenck–Keane 1997: 280–287.

¹⁸ Vö. Koselleck 2003: 401–430.

irányú: részben integratív (a változatosság a spontán gyakorlatban kijelöli önmaga határait), részben szétbontó, szétágazó (a személyes és csoportidentitással, illetve a tudatos szétkülönbözéssel, például a nemzet dekonstrukciós kísérleteiben).

A Kárpát-medencei magyar nyelvterület mesterségesen, politikai alapon létrehozott régióit korábban minden lehetséges eszközzel elszigetelték egymástól az 1920-ban létrejött utódállamok. Az elszigeteltség 1990 után főképp ismét politikai és kulturális okok miatt erőteljesen csökkent. A csökkenésben az államhatárok valószínű átjárhatóságának javulása mellett kiemelkedő fontosságú az Európai Unió egyik alapelve az információ, a tőke és a munkaerő szabad mozgásáról, a globalizáció és az elektronikus kommunikáció megvalósulása. E külső folyamathoz nagyban hozzájárultak azok a látszólag csupán műszaki, távközlési újítások (főképp a számítógép és az internet), amelyek sok szempontból valóban semmisnek tekintik a politikai államhatárokat. Ez az átalakulás egyszerre gerjeszti és elvégzi a művelődési formák főntebb jelzett módosulásait, a kisebb egységekből fölépülő hálózatok működését. A határtalanításnak ez ad művelődési lehetőséget, immár egy új közegben, nem pusztán a régiót visszaállítva, hanem új minőséget létrehozva.

A határtalanítást, a magyar nyelvközösség hálózatának újralétesítését számtalan politikai, gazdasági és kulturális intézmény (helyi, regionális és országos) segítette és segíti. Külön említendők az egyházak: miközben a protestáns felekezetek anyanyelvi hitéletükkel fenntartói voltak az anyanyelvi létezésnek a legnehezebb időkben is, a római katolikus egyház a nem latin nyelvű szertartást a mindenkorai állam és kevésbé az adott közösség anyanyelvéhez igazította és rendeli ma is, óhatatlanul a domináns államnyelvi politikákat segítve. A határtalanítás folyamata államunként eltérő mértékű, de domináns államnyelvi részről határozottan érvényesülő, asszimilációra készítő vagy kényszerítő közegben történik.

A határtalanítás nem függetleníthető a nemzet kortárs értelmezéseitől.¹⁹ Erről röviden itt az állapítható meg, hogy a nemzet mint közösség hasonlóképpen nem hierarchikus és nem mozaikos, hanem hálózatszerű képződmény, jóllehet dinamikus szerkezete nem egyezik meg teljesen a nyelvi és a nyelvet beszélő közösségi hálózattal. A mai magyar nemzet különböző csoportjai eltérően értelmezik és értékelik a magyar nyelv művelődési szerepeit, lehetőségeit és teljesítményét. Ebből a kölcsönhatásból eredően nyelv és nemzet viszonya mindig tartalmaz valamennyi normatív összetevőt, mind befelé irányulva, mind pedig kifelé, például a regionális és a globalizációs hatásokkal részben szemben és részben elfogadóan. A határtalanítás az újkor történeti jellemzői és a művelődési, nyelvi hálózatjelleg körülményei között egyszerre illeszkedik annak nemzetegyesítő és globalizációs irányába. Hiszen globalizációs eszközökkel és közegben megy végbe, jórészt modernizált nemzeti politikai és művelődési célokból.

¹⁹ A nemzet és a nyelvközösség viszonyának elemzésére lásd Gyáni Gábor *Nyelvközösség, nemzet, állam, társadalom viszonya. Történeti megközelítés* című fejezetét a jelen kötetben.

5. A HATÁRTALANÍTÁS VÁLTOZATAI

A határtalanítás folyamatában a nyelvtudomány a fent vázolt kommunikációs és leíró tudományos közegben a már említett Koselleck-féle kettős fogalomból²⁰ indulhat ki. A tapasztalati tér lehet pillanatnyi és reflektálatlan, de lehet reflektált, történeti vonatkozású, összehasonlító, magában a praxisban is. Ez adja a továbblépés mindenkori alapját. Az elváráshorizont mindig a tapasztalati térből ered, s szintén lehet spontán vagy reflektált. Minden változatában a hagyományban (a dinamikus hagyománymondásban) áll, de azt újraértelmezve a jövőre irányul, legyen az a következő pillanat egy nyelvi interakcióban vagy a közeljövő egy nyelvközösség történetében. A jövőre tekintés általában tervezéssel kezdődik. A határtalanításnak e ponton mutatkozik meg a gyakorlati oldala. A gyakorlati határtalanítást két szinten lehet megvalósítani.

1. Tág értelemben a határtalanítás a nemzetegyesítés részeként a nyelvi és művelődési hálózatok újraegyesítése, újraalakítása vagy létrehozása, a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek közötti hálózati kapcsolatok regenerálódásának, kiépülésének elősegítése.
2. Szűk értelemben a nyelvi határtalanítás nyelvtudományi leíró tevékenység, egyúttal pedig nyelvi tervezési tevékenység. Ennek mai legnyilvánvalóbb formája a külső régiók és az anyaország szókincsének egyesítése (nem egységesítése), azaz közös és reflektált tudás részévé tétele, mind leíró, mind nyelvtervezési munkákkal: „azokat a nyelvészeti – jelenleg lexikológiai, lexikográfiai, korpusznyelvészeti és névtani – munkálatokat jelenti, melyek célja az, hogy az újonnan készülő vagy már átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentőségüknek megfelelő mértékben jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli változatai, vagyis ezek a kiadványok ne csak a magyarországi magyar nyelvet ismertessék, hanem az egyetemes magyar nyelvet, mely a magyarországi magyar nyelvváltozatokon kívül magába foglalja a határon túli magyar beszélőközösségek által beszélt nyelvváltozatokat is”.²¹ Ezt a tevékenységet elsősorban a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat²² végzi a határon túli magyar nyelvi irodák, tanszékek és más kutatóhelyek együttműködésével, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. A határtalanításnak e munkálatai kivételesen nagy erőfeszítésekkel kezdődtek, és rendkívül jelentős eredményeket mutatnak fel már az első két évtizedben is.

²⁰ Vö. Koselleck 2003: 401–430.

²¹ Vö. Lanstyák–Benő–Juhász 2010; Péntek 2004.

²² A Termini működésére vö. Benő–Péntek (szerk.) 2011, valamint lásd honlapjukat: <http://ht.nytud.hu/>.

E ponton az első lépés a kölcsönös megértés feltételeinek a létrehozása: például a határon túli régiók többségi államnyelvből lefordított kifejezéseinek és neveinek az azonosítása alaki és jelentésbeli szempontból egyaránt. Amennyiben szükséges, ezt követheti a egyezményes elsődleges változat kiválasztása vagy megerősítése. E műveletek önmagukon túlmutatnak, hiszen nem csupán gyűjtésről, feltárásról és bemutatásról van szó, hanem a szavak különböző régiók és csoportok közötti funkcionális mozgásáról, a Kárpát-medencei magyar anyanyelvűek közötti nyelvi dinamikának a helyreállításáról, erősítéséről. A folyamat bizonyosan túllép a szókészlet határain, mind a gyakorlatban, mind a tudományos leírásban, nyelvi tervezésben.

A határtalanítás a fentieknek megfelelően elsőként az *Értelmező kéziszótár* 2003. évi kiadásában valósult meg, amely szótár határon túli magyar szókészleti elemeket közölt a Termini által szervezett gyűjtés alapján.²³ Hasonló elméleti és módszertani eljárás eredménye az Osiris-féle *Idegen szavak szótára*, amely szintén a Termini lexikológiai és lexikográfiai tevékenysége nyomán illesztette be határon túli szóanyagot a rendszerbe.²⁴ A határtalanítás kiemelkedően jelentős felülete a Magyar Nemzeti Szövegtár, az MTA Nyelvtudományi Intézetében létrehozott nyelvészeti korpusz, amely határon túli anyagot is tartalmaz.²⁵

A határtalanítás ekképp egyrészt leíró tevékenység, amely a különböző régiók homológ nyelvi anyagát a leírásban és a bemutatásban egyesíti, vagyis a tudományos bemutatásban is együttesen demonstrálja azt, ami hálózatosan összetartozik a tényleges nyelvi tevékenységben és kommunikációs hálózatban.²⁶ Ennek az egyesítő tevékenységnek a jelentősége a köznévi és tulajdonnévi szókészleti tartományokban nem hangsúlyozható kellő nyomatékkal, mert a szétfejlődés ellen hat. A határtalanítás emellett nyelvi tervező folyamat is, amennyiben elősegíti, javaslatokat tesz a terminológia, általában a szó- és névhasználat egységesítésére ott, ahol ez szükséges.²⁷ Ennek a folyamatnak a nehézségeit fokozza a tudomány nyelvének mindinkább angolra váltása, ezzel összefüggésben a magyar szakfolyóiratok számának csökkenése, a magyar szakterminológia általános sorvadása. A magyar nyelvközösség hatékony nyelvi tevékenységének fenntartásához és versenyképességének fejlesztéséhez ezek a konvergáló tendenciák szükségesek, miközben a nyelvi innováció szabad terét meghagyják. Egyúttal a nyelvtudományi határtalanítás segíti a magyar nyelvközösség 1990 utáni újraegyesülésének spontán folyamatát.

²³ Vö. Pusztai (szerk.) 2003.

²⁴ Lásd Tolcsvai Nagy 2007.

²⁵ Vö. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

²⁶ Erre lásd részletesen Benő-Péntek (szerk.) 2011

²⁷ Ehhez lásd Szabó Mihály Gizella A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban című fejezetét a jelen kötetben.

6. ÖSSZEGZÉS

A változataiban hálózatszerűen működő magyar nyelv és nyelvközösség a határtalanítás folyamatában egyrészt egységesítő, másrészt viszont a sokféleséget növelő irányokat vesz. Hozzájárul a nemzet fogalmának újraértelmezéséhez és újraalkotásához, ám ezt részben a globlizáció eszközeivel és módszereivel teszi. További kutatások tárgya, hogy a magyar nyelv a világleképezés specifikusságát mennyire képes fönntartani a határtalanítás folyamatában, és milyen közösség- és nemzetfogalom kialakulásához járulhat hozzá.

IRODALOM

- Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.) 2011. *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Benő Attila – Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely, Kolozsvár: Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2017. Kidobott pénz vagy megtérülő befektetés? Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar iskoláiban. *Magyar Nyelvőr* 141 (3): 292–309.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman.
- Csermely Péter 2005. *A rejtett hálózatok ereje. Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok?* Budapest: Vince Kiadó.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében I. Szerk. Kontra Miklós. Budapest: Osiris Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében V. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Eszék: Gondolat Kiadó, Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében II. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Újvidék: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gyáni Gábor 2003. *Posztmodern kánon*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Győri Szabó Róbert 2006. *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold. Second edition.
- Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós 2006. A határon túli magyar nyelvváltozatok. In Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 549–594.
- Kósa László – Filep Antal 1983. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikájához*. Budapest: Atlantisz.
- Kristiansen, Gitte – Dirven, René (eds.) 2008. *Cognitive Sociolinguistics. Language Variation, Cultural Models, Social Systems*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Foundations*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Lanstyák István 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről, különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre. *Magyar Nyelvőr* 119 (3): 213–236.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében III. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Pozsony: Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Lanstyák István 2006. Nyelvi változatosság a határon túli magyar szókincsben. *Kisebbségkutatás* 1: 60–73.
- Lanstyák István – Benő Attila – Juhász Tihamér 2010. A Termini mint magyar–magyar szótár és adatbázis. *Regio* 21 (3): 37–58.
- Péntek János 2004. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. A Magyar Tudományos Akadémia határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. *Magyar Tudomány* 7: 724–726.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Romsics Ignác 2001. *Magyarország története a huszadik században*. 3. kiadás. Budapest: Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác 2007. *A trianoni békeszerződés*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of Categorization. In Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara B. (eds.): *Cognition and Categorization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 27–48.
- Szépfolusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében IV. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Alsóőr, Lendva: Osiris Kiadó, Imre Samu Nyelvi Intézet, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. *Regio* 3: 166–173.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Funkcionális nyelvészet: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 348–362.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. A magyar nyelv kézikönyvtára 2. Budapest: Osiris.
- Vančo Ildikó 2017. A szlovák nyelv tanítása szlovákiai magyar tanítási nyelvű iskolákban. Általános helyzetkép. *Magyar Nyelvőr* 141 (3): 272–291.
- Vančo Ildikó – Kozmács István (szerk.) 2015. *Nyelvtanulás – nyelvtanítás. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.

A MAGYARORSZÁGI HELYZET

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. A VÁLTOZÁS FŐ IRÁNYAI

A magyar nyelv, a magyar nyelvközösség és kultúrája közelmúltjában és jelenében a hagyomány és az újítás ősi egysége megvalósul, magas minőségi szinten és kiváló funkcionalitással. Jól mutatja ezt az 1990 óta bekövetkezett folyamatok sora, amelyek a nagy megrázkódtatásokkal együtt is alkotó energiákat szabadítottak fel. Hiszen az átalakulás – amely még nem ért véget – komoly kulturális válsággal járt együtt. A válság elsősorban a korábban magától értetődő viselkedésformák, értékek és hagyományok eltűnésében vagy gyökeres átalakulásában mutatkozik meg, amelynek során a közösségi formák és egyes intézmények kérdésessé válnak.¹ A rendszerváltást gyakran értelmezik egy (korábbi) „normális” állapot visszaállításaként vagy visszanyeréseként. A ma élő idősebb nemzedéknek azonban nincsen ilyen korábbi tapasztalata, általában tájékozatlan a plurális kultúrában, és valójában nem volt korábbi feltételezett, ma autentikus állapot. A kulturális elbizonytalanodásnak föltehetőleg ez az egyik fő oka.

A nyelv, a társadalom és a kultúra szempontjából az alábbi tényezők említendők az áttekintésben.

A 20. század során a közösségképzés és az egyéni identitásmeghatározás feltételei rendkívül gyorsan változtak, rendszeresen a megelőző korszakhoz képest ellenkező irányban. Ezek a feltételek és az általuk befolyásolt társadalmi működés csak részben nyelvi: a közösség (társadalom, állam) kommunikációs hálózatban funkcionál, és ehhez mindig autentikus beszédmódokat, világértelmezéseket, definitív fogalom- és szókészletet (közösségi szemantikát) rendel, különböző módokon.² Az 1990 táján bekövetkezett legutóbbi nagy váltás a következő irányokat mutatja Közép-Európa régiójában.

A társadalmak egyrészt gyorsan alkalmazkodtak az új helyzethez, pontosabban viszonylag gyorsan átalakították önmagukat, főképp a szabadságjogokra és lehető-

* A fejezet az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatása keretében készült.

¹ Vö. Romsics 2001; Valuch 2015.

² Lásd Luhmann 1998.

ségekre alapozva. 1990 előtt az érintett társadalmak önismerete, önreflexiója kivételes mértékben korlátozva volt, a korszak vége felé enyhülő keretben. A bolsevik ideológia a társadalmat háromosztatú modellben képezte le és tanította a tömegeknek. A szocialista társadalom e szerint három nagy osztályból állt: munkásosztály, dolgozó parasztság, haladó értelmiség. Emellett számon tartották az osztályellenesség csoportjába tartozó rétegeket; idetartozott lényegében a teljes középosztály, az egyéni gazdálkodó parasztság nagy rétege, az arisztokrácia. Az osztályellenesség pária volt, jogfosztott, elnyomott, perifériára szorított emberek tömege. A privilegiált rétegek nyelvváltozataival szemben a kiiktatandó csoportok szociolektusai stigmatizálódtak.

1990 után ismét átalakult a gazdasági és kulturális elitek szerkezete. A társadalmi struktúra fokozatosan és hálózatosan átalakult különböző ideológiákat követve, az 1945 és az 1990 előtti szocializációs mintákat éppúgy követve, mint az ezredfordulós nyugat-európaiakat. Magyarország, miképp a régió társadalmi struktúrái 1. visszanyerték legális rétegzettségüket, 2. nagymértékben és gyorsan átalakultak, az új helyzetnek megfelelően, pontosabban az új helyzetben újra létrehozva szerkezeti rendjüket.³ Ez a folyamat általában hosszabb, a rendszerváltások utáni huszonöt év alatt sem fejeződött be. Visszanyerték társadalmi szerepeiket a korábban ideológiai okokból politikailag üldözött és megsemmisítésre vagy gyökeres átalakításra ítélt társadalmi rétegek. Két nagy társadalmi réteget kell itt említeni. Az egyik a parasztság, a másik a középosztály.

E rétegek komplex funkcióik és jellemzőik mellett azért kiemelten fontosak, mert mindkettő egy-egy alapvető nyelvváltozátipust beszélt és beszél jórészt ma is. A parasztság a gyakran sok évszázados múltú nyelvjárásokat, a középosztály a standardot. E két változátipus meghatározó az európai társadalmak és nyelvközösségek életében a 19. és a 20. században.

E folyamatokban a korábban kényszerűen rejtőzködő csoportok, rétegek gyorsan felszínre kerültek, vagyis megmutatkoztak a társadalmi nyilvánosság előtt, továbbá új vagy társadalmilag jelentősen bővülő rétegek is kialakulnak, amelyek viszonylag gyorsan változnak, az emberi jogok és a szólásszabadság általános (bár nem mindig maradéktalan), valamint a kreativitás, az újítás elismert érvényesülése közben. E csoportok, kisebb régiók etnikai, nyelvi és kulturális tradíció tekintetében egyaránt részleges szétkülönböződést, gyakran interkulturális és interetnikus viszonyokat hoznak létre és tartanak fenn, amelyekben az önazonosítás és a környezet meghatározó elemeinek a kijelölése és elfogadása, más potenciális tényezők elutasítása alapvető fontosságú. Egyes nagy tekintélyű nyelvi, kulturális és hatalmi központokhoz való igazodás, más központok elutasítása a posztkoloniális térség viszonyainak lényegi összetevőjét adják. E jellemző korábban is megvolt, de elfojtottan, eltorzítva a cenzúrázott információáramlás révén.

³ Valuch 2015.

Az itt tárgyalt 1990 utáni történelmi folyamatok nem magukban zajlottak, hanem a közvetlen és tágabb környezetben végbemenő nagy változásokkal párhuzamosan, azokkal részben összekapcsolódva. A demokrácia kiépülésének közép-európai folyamata egybeesett a fejlett világ újabb globális jelenségeivel, a fejlődéssel, a növekedési, környezeti nehézségek válságkérdéseivel, továbbá a globalizáció és az elektronikus kommunikáció kialakulásával és elterjedésével. E komplex viszonyrendszer eredményeképpen is az értékek, vélemények, irányultságok, megismerésmódok, nyelvváltozatok, cselekvésformák, művészi formák pluralizmusa és fokozódó mértékű nyilvánossága nyíltá tette az individuális és közösségi történeti meghatározottság és az elváráshorizont plurális feszültségviszonyait, a szubjektum identitáslehetőségei sokféleségének a bizonytalansági tényezőit.

A globális alakulástörténet a belső régiók jellegének módosulásával járt. A paraszti hagyományú faluközösségek hálózatából összeálló régiókat a politikatörténeti megrázkódtatások mellett a társadalomtörténeti folyamatok is alakították. Elsősorban a városiasodás és a városi népi kultúra, a 20. század közepétől a populáris kultúra és nyelvváltozatok új típusú régiókat hoztak létre, amelyeknek a határa földrajzilag már kevésbé éles. A régió koherenciáját különböző tényezők alakítják.⁴ Ilyenek a tárgyi és szellemi etnológiai jellemzők (életmód, munka, család és házasodás, zene, költészet/irodalom, tájékozódás a világban, tárgyi kultúra, mindezek állandósága vagy változása), a földrajzi és közlekedési viszonyok, a településtípusok, ehhez kötődően a kommunikációs hálózatok és színterek, mindenkor jellegük és mennyiségük. A dialektológiai, szociolingvisztikai jellemzők térségi megvalósulása az előzőekkel szoros kölcsönhatásban áll.

Így igen gyorsan megjelent a nyilvánosságban, a médiában, a hivatali és általában a formális beszédhelyzetekben, például az idegenek közötti alkalmi kommunikációban számos olyan stílus, regiszter, a közömbös és az informális felé tájékozódva, amely stílusok korábban nem fordulhattak elő ezekben a helyzetekben.

Minden regiszter, hagyományos stílus, szövegtípus, kommunikációs színtér nyilvánosságot kapott, illetve kaphat. A stíluskálán a bulvár egyszerű, bizalmaskodó és nemegyszer durva tartományától az emelkedett és ünnepélyes regiszterekig minden felszínre került. A korábban központilag is stigmatizált rurális és urbánus nyelvváltozatok fokozatosan visszaszerezték legalább részben funkcionális értéküket, az alacsonyabb presztízsűek elfogadottsága nőtt, minden nyelvváltozat megszólalhatott a nyilvánosság előtt, kivált az internet megsokszorozódott és tagolt nyilvánossága számára. A nyelvhasználatban a közlési funkció kiegészült a beszélő identitásának vállalásával és nyílt jelölésével, továbbá az egyedi kommunikációs helyzetekben a hatáskeltés egyértelműbb szerepet kapott.

⁴ Győri Szabó 2006.

2. A BELSŐ TAGOLTSÁG

Míg a külső régiókban a határon túli magyar közösségek fennmaradása és kedvezőbb létfeltételeinek a kiküzdése a legfontosabb kérdés, addig a magyar nyelvközség magyarországi része e problémák hiányában különbözik a külső régióktól leginkább. A lényegében egynyelvű Magyarországon az 1990 körül és után a társadalmi és kulturális viszonyokban bekövetkezett alapvető átalakulás (a „rendszerelváltás”) jelentős mértékben megváltoztatta a nyelv és a közösség viszonyát, illetve a nyelv általi beszéd jelentékeny módon hozzájárult az átalakuláshoz. Ezt a kölcsönviszonyt több tényező mentén is le lehet írni. Az alábbiakban néhány fontos szempont kerül sorra.

A magyarországi társadalom a rendszerelváltás során és azt követően jelentős mértékben átalakult. Az átalakulást több szociológiai kutatás modellálta.⁵ Többnyire tényező a jövedelem, a vagyon, a gazdasági tevékenység, a foglalkozás, a képzettség, az iskolázottság, a társadalmi tőke vagy az életmód. Megjegyzendő, hogy a legkiterjedtebb magyar szociolingvisztikai vizsgálat a felsorolt paramétereket alkalmazta a mintaválasztásnál.⁶ A nyelvközség és a közösségi kommunikáció szempontjából fontos tényezők mentén a mérések alapján a következők állapíthatók meg:⁷

- a korfa változik, egyre több az idős és egyre kevesebb a fiatal évfolyamok létszáma;
- az elit lecserélődött, illetve részben átalakult, gyarapodott számban és tagoltabbá vált, az elit részeiben a tagok átlagban fiatalabbak, magasabb iskolázottsággal és képzettséggel rendelkeznek;
- a középrétegek aránya kissé csökkent, a kispolgáriaké nőtt;
- a gazdálkodók száma nőtt, de a hagyományos parasztság nem éledt föl;
- a társadalmi csoportok zártabbá váltak, a mobilitás megnehezedett;
- az urbanizáltság növekedésével emelkedik a szellemi foglalkozásuk aránya településenként;
- a kulturális tőke értéke emelkedett;
- nőtt a munkavégzés intellektuális igénye;
- a munkanélküliség és a szakképzetlenség, iskolázatlanság mértéke szorosan összefügg;
- az iskolázottság általános szintje növekedett, de a legalsó rétegek felsőbb iskolába jutásának esélye stagnált, sőt esetenként csökkent.

Az átrétegződésnek a fent megnevezett tényezői sajátos viszonyba kerültek a nyelvvel és a nyelvi közösséggel. Egyrészt a nyelvi rendszer lényegében nem változott,

⁵ Áttekintésére lásd Valuch 2014: 116–125.

⁶ Vö. Kontra (szerk.) 2003; lásd továbbá a Kontra Miklós szerkesztette A magyar nyelv a Kárpát-medencében sorozat köteteit.

⁷ Valuch 2015 alapján, további szakirodalommal.

beleértve a nyelvjárási és regionális változatokat. Másrészt viszont a helyzethez, témához, célhoz és elvárásokhoz kötődő konvencionális használati formák (normák) módosultak. A társadalmi átrétegződés és az emberi kapcsolatok politikai és jogi értelmű szabaddá válása a mindennapi beszéd megformálásának sokféleségét tette lehetővé a korábbi koloniális cenzurális körülmények után. Egyúttal a csoportidentitásokhoz és szubkultúrákhoz kötődő nyelvi elvárások, valamint a polgári hagyomány standardizált normái (például az udvariasságban) korlátozó, körülhatároló erőként léptek működésbe.

A zavarba ejtő sokféleségben az eligazodás nehézségei jellegzetes posztkoloniális fejleményként jelentkeznek, ahol a kulturális elit kreatív tagjai vagy a városi szocializációjú, az elektronikus kommunikációt korán elsajátító fiatal korosztályok könnyebben boldogulnak, részben a folyamatok előmozdítóiként is. Az idősebbek, az iskolázatlanok és a mediatizált kultúrától és kommunikációtól elzárt csoportok jobban lemaradnak a nyelvi innovációkról, az új fejlemények nyelvi leképezésének autentikus módozatairól. A felzárkózást, a részvételt akadályozó hátrányok ugyanakkor nagymértékben csökkentek az elektronikus kommunikáció kiterjedésével. A világhálótól függés minden hátránya ellenére a nyelvi naprakészség tértől és időtől majdnem függetlenül elérhető, kellő motiváció mellett.

A kommunikációs terek tovább szaporodtak, egyúttal viszont jobban összpontosulnak a média révén. Ennek következtében kulturálisan és nyelvileg nyitottabbak lesznek, az interkulturális hatások megjelennek és erősödnek, ugyanakkor a felülről jövő irányítottság nagyobb tartományokban valósítható meg.

Az elektronikus kommunikáció, a számítógép elterjedésével, az internet működésbe lépésével éppen akkor alakította át erőteljesen az emberi kommunikáció lehetőségeit, amikor a magyar és a közép-európai nyelvközösségek kikerültek a koloniális helyzetből. Az elektronikus kommunikáció fő eredménye többek között a személyes és csoporthálózatok kialakításának lehetősége a tér- és időbeli, valamint társadalmi körülményektől függetlenül (kivéve, ha valamely politikai hatalom akadályozza vagy tiltja ezt), közvetlen hozzáférésű (online) tér minden témának, nyílt vagy korlátozott elérhetőséggel, a szabad és nyílt kommunikáció mindazok számára, akiknek lehetőségük és szándékuk van a világhálóhoz csatlakozni.

A nyilvánosság és a közvélemény teljes mértékben elektronikusan mediatizált módon működik, lényegében percre készen. Itt a részben szabad, részben normákkal orientált nyelvi alkotás és viselkedés a manipuláció lehetőségeivel kapcsolódik össze. Ez a működési mód a frissességet és a részvétel érzését adja, egyúttal a korábban nagyobb mértékű irányítottsággal és jövőre irányultsággal: a közösségi média már nem elsősorban a hírre összpontosít, hanem a hírt követő újabb hír elvárására, a média önreferáló rendszerében.⁸ A világot értelmező csoportszemantikák már ebben a közegben alakulnak, gyakran láthatatlan, meg nem ismerhető cselekvők által.

⁸ Lásd Luhmann 2008.

Az ezredforduló utáni heterarchikus kommunikációs rendszer támogatja a csoportazonosító nyelvváltozatok kialakítását, autonóm elkülönülésüket, fenntartásukat és folyamatos újításukat. A világhálón az ekképp kialakuló közösségeknek számos típusa működik, saját nyelvváltozattal.

Átalakul a korszerkezet: nő az idők aránya, csökken a fiataloké a társadalomban. Ez hatással lehet a nyelvi változásokra: az innovatív elemeket az idősebbek vagy megtanulják, sőt elősegítik létrejöttüket, vagy akadályozzák. A fiatal korosztályok létszámának csökkenése a nyelvközösség zsugorodását okozza. Ez ugyan a határon túl válhat meghatározóvá és tragikussá, de az anyaországon belül is negatív következményekkel jár már most.

A család mint a legalapvetőbb beszélőközösség visszaszorulóban van, egyre több az élettársi kapcsolat. Nyelvi szempontból ez a család mint beszélőközösség nyitottá válását eredményezi, a családi nyelvi orientáló minták határozottságának gyöngülését, és föltehetőleg hozzájárul a nyelvi sokféleség és a többes nyelvi identitás terjedéséhez, illetve a nyelvi identitáskeresés egyszerre termékeny és visszatartó gyakoriságához.

Az iskolázottságban többretegű a változás. Egyrészt a központi, cenzurális jellegű oktatás nyitottá vált, a szellemi sokféleség alkotó jellege jobban érvényesülhet. Másrészt a közoktatás politikai irányításának rendszeres, gyors és nagymértékű tartalmi változtatásai elbizonytalanítják az oktatási rendszert, amely a színvonal csökkenéséhez és régebbi, megszokott, de gyakran elavult tartalmú és módszertanú oktatáshoz vezet. Az állandó oktatási reformok politikai és ideológiai alapúak, a szaktudományos tényezők sajnálatos módon háttérbe szorulnak. Lényeges kedvező változás a tankönyvek és tanmenetek szemléletében a nyelvváltozatok terjedő rehabilitációja, amely azonban továbbra sem kellő mértékű (uralkodik a rendszerelv és a statikus kommunikációs modell, háttérbe szorítva a funkciókat), és gyakran hiányzik mellőle a tanár nyitott hozzáállása. Ugyanakkor az oktatás feltételeinek nagyfokú szétkülönbözése a minőség károsan nagy eltéréseihez vezetett, amely a nyelvi teljesítmény általános színvonalának stagnálását vagy csökkenését eredményezheti (a PISA-felmérések ebbe az irányba mutatnak).

Az urbanizáció folyamata és az elektronikus kommunikáció kialakulása együttesen a kommunikációban részt vevőknek az autentikus ismeretekhez való hozzáférési lehetőségeit növelik, miközben jobban kiteszik őket a manipulációnak.

A más irányú változások között említendő a standard változat felé haladó összetartás (nyelvi konvergencia) az újító szétartásokkal együtt; a cenzurális hajlamok felbukkanása például a politikailag korrekt beszéd, gender és a biztonságos tér mozgalmainak követelményeiben, a nyelvi stigmatizálás régebbi és újabb változatai; továbbá az elektronikus kommunikációban az arctalanság (álneves megszólalás) és az altesti konceptualizáció (a trágárság) elterjedése. Mindezek felbukkanása, a velük kapcsolatos támogató és ellenző nyilvános diskurzusok működése jelentős kulturális változások jeleként és végrehajtóiként érvényesülnek.

A plurális társadalom és kultúra a nyelvközösség, és ennek következtében a kommunikációs rendszer belső szerkezetére is hat, pontosabban kölcsönhatásban állnak. Olyan kulturális és nyelvi csoportok alakultak ki, amelyek egymás mellett és egymásba érve, egymásba átjárhatóan léteznek. Három jellegzetes proto formát lehet elkülöníteni a hálózatban.

1. Paraszti (falusi: földműves és kézműves) nyelvjárási térségek, csoportok és hálózatok, amelyek a kumulálódó kultúrának elsősorban a hagyományt megőrző (replikatív, ismétlő) jellegén alapulnak, szerkezetük inkább statikusan hálózatos, a távoli csomópontok között kevesebb kapcsolattal, az egyének a(z egyetlen) csoporttagságuk (faluközösségbe tartozásuk) önazonosságával kerülnek más, hasonlóan anyaközösségük által meghatározott személyekkel kapcsolatba.
2. Standard beszélői térségek, csoportok és hálózatok, amelyek a kumulálódó kultúrát elsősorban a kodifikált nyelvváltozat megtartásában és kiművelésében tartják fenn, de az innovációt is befogadva, itt a standard nyelvváltozat kiművelése, kodifikálása és kiterjesztése már hálózatelvűen történik, részben központilag is irányított intézményes hálózattal, ahol a magas kultúra és annak nyelvváltozata(i) nem kötődnek egyetlen térséghez, a legreflexívebb, a leghatásosabban önreflexív, azaz önmagát meghatározó és önmaga környezetét kijelölő típus.
3. Városi eredetű vagy annak tartott populáris térségek, csoportok és hálózatok, amelyek számára a kumulálódó kultúra elsősorban a hagyomány feldolgozó, újító jellegén alapul, a nyelvi kapcsolatokat a személyes mozgás (utazás, migráció, mobilitás) növekvő mértéke befolyásolja, az egyének reflektáltan több beszélőközösségbe (ezek személyes központú hálózatába) tartoznak, az önazonosságot az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és a további elsajátított nyelvváltozatok egyedi (személyes és csoport-) rendszere adja.

A három proto kulturális alakzat sok változatban valósul meg, és nincsen közöttük éles határ. A magyar beszélők jelentékeny része több nyelvváltozatot ismer, beszél is, különböző típusú beszélőközösségekbe tartozik, és közöttük váltani tud.

Az ezredfordulón a Kárpát-medencei magyar nyelvi térség sajátos képet mutat. Egyszerre van jelen és érvényesül 1. a szerves fejlődésen, nyelvjárási és paraszti néprajzi és városi hagyományokon alapuló régióhálózat, 2. a Trianonban meghúzott államhatárok szerinti régiók rendszere (a kettő nem azonos, a második számos helyen mesterségesen metszi az elsőt), 3. a kommunikációs társadalom helyhez, földrajzi ponthoz vagy térséghez egyre kevésbé kötött, dinamikus, állandóan változó hálózata, amelyekbe bárhol, bármikor be lehet lépni.

Az igen nagy erővel felszínre törő, illetve a rendszerváltás után megalkotott és folyamatosan alakuló nyelvi sokféleség egyrészt természetes folyamat, az ezredfordulás plurális kultúrákra jellemző tényező. Ez a sokféleség a megfelelő színvona-

lú közösségi érvényű cselekvések világképezések, értelmezések szükséges feltétele. Ugyanakkor a sokféleség érvényesülésének hirtelen és rendkívül erősen megnyilvánuló megvalósulása egyúttal zavarba ejtő posztkolonális jelenség. A zavar a meglévő és létrejönni készülő sokféleség korábbi diktatórikus elfojtásából és a szabadság azonnali megszerzésének gátszakadás jellegéből fakad. A zavarra adott válaszok között megtalálható a saját nyelvváltozatban élés, vagy annak nyíltan autentikusnak jelzett felmutatása éppúgy, mint a különböző eredetű homogenizáló törekvések. Homogenizáló törekvéseket lehet látni a magyar standard mint az eszményi, helyes nyelvváltozat kizárólagosságának előtérbe helyezésében, de hasonlóképpen a politikailag korrekt nyelvhasználat kívánalmaiban is. Így az eltérő okokból megkívánt nyelvi egységre törekvés feszültséget kelt, amelynek kezelési módjára még mindig nem működnek megfelelő diszkurzív intézmények.

3. A NYELVI ALKOTÁS MEGVALÓSULÁSA A STÍLUS VÁLTOZÁSAIBAN

Egy nyelvközösség és az általa fenntartott kultúra csak akkor életképes, ha tud válaszolni a belső eredetű igényekre és feszültségekre, valamint a külső hatásokra. Ebben az állandó folyamatban a meglévő sémarendszeren (normarendszeren) alapuló dinamikus, egyszerre alkotó és alkalmazkodó működési mód, a teljesítmény színvonalra döntő. A magyar nyelvközösség az elmúlt alig három évtized alatt innovatív képességeit magas szinten valósította meg.

Az ezredforduló környéki évtizedek magyar nyelvi tevékenységének eredménye több olyan újdonság, amely korábban nem volt jellemző a magyar nyelvközösség kommunikációs hálózatára. Ezek az újdonságok a stílusban, a megformáltságban hatnak a leglátványosabban.

A stílus a nyelv megformáltságból eredő értelem-összetevő, az az értelem, jelentés, amellyel a nyelvi kifejezések megformáltsága (a hogyan) hozzájárul egy szöveg jelentéséhez.⁹ A stílus tehát nem dísz, hanem minden nyelvi cselekvés természetes és elidegeníthetetlen alkotóeleme. A stílus ekképp hozzájárul egy közösség önfenntartásához, kultúrájának állandó alkotásához mint autopoietikus és önreflexív folyamathoz.¹⁰

Miképp a humán tényezők, úgy a nyelv és a stílus is történeti, mind megvalósulásában, mind értelmezésében. E történeti folyamat részeként ismerhető fel az a változás, amelyben a stílus norma funkciója és értelmezése fokozatosan átvált valami másba, korábban föltehetőleg nem tapasztalt újba. A mintához igazodás elvárásából és gyakorlatából a történeti meghatározottság, a történeti tudat, az azonosítás, önazonosítás, önalkotás emelkedett ki, az abszolút kritériumok viszonyított

⁹ Vö. Sandig 2005; Tolcsvai Nagy 1996.

¹⁰ Lásd Luhmann 1998; Langacker 1987; Tomasello ed. 1998; Barlow–Kemmer eds. 2000.

tényezőkké alakultak és alakulnak. A stílus mint a konvencionálisnak, a tipikusnak megfelelése helyett az individualitás és a történetiség tudata lett meghatározó (a 18. század második felétől kezdődően, de elhúzódó folyamatban kiterjedve).¹¹ Úgy, hogy fokozatosan az egyéni különözés és az identitás egyik viszonyító közege lesz, a művészeteken kívül a mindennapi társas viselkedésben is. Ez a társadalom- és nyelvtörténeti folyamat a magyar kultúrában a 19. század végén kezdett felerősödni reflektált voltában is, az 1920-as évektől kezdve visszaszorult a konvencionális formák követésének előnyére, majd az 1960-as évektől újból felerősödött, és az ezredforduló nyelvi gyakorlatában meghatározó tényező lett, Európában általában.

A folyamat nem korlátozódott és az ezredforduló után még kevésbé korlátozódik a művészetekre, hanem éppen nagy erővel jelentkezik a mindennapi cselekvésekben. A posztmodernnek is nevezett kommunikációs társadalom kivált rájátszik a nyelv sokféleségére, valamint felderítetlen potenciáljára és lehetséges funkcióira. A nyelvi megformáltság jellemzőinek és történeti változásainak kultúráképző funkcióit, e funkciók fontosságát aligha lehet pontosabban meghatározni Hans-Robert Jauß posztmodernről írt összefoglalásánál. Jauß a posztmodern kritériumait az irodalom egy 20. századi korszakváltása kapcsán definiálta: „elfordulás egy aszketikus modernizmus ezoterikus kísérletétől az érzéki tapasztalat és a megértő élvezet, illetve a bőven adagolt szatíra és szubverzív komikum exoterikus igenlése felé, a szubjektum proklamált halálának átcsapása a szolitáris tudat határai oldódásának egy polifón Én és Te viszonyra nyíló tapasztalatába; az autonóm műalkotás, az önreferenciális poétika feláldozása a művészeteknek a nagymértékben industrializált világ jelenére és új médiumaira való irányítása érdekében; továbbá messzemenően szabad rendelkezés minden elmúlt kultúra fölött (intertextualitás); a recepcióra és a hatásra áthelyeződő esztétikai érdeklődés; nem utolsósorban a magas- és tömegkultúra olyan elfogulatlan eggyé olvasztása, amely a fiktívet, az imagináriust, a mitikust a kommunikáció médiumaként képes hasznosítani, s technicizált világunk információáradatával szemben felmutatni”.¹²

Ezek a kritériumok egyértelműen túlmutatnak a szépirodalmon, és többségük általában jellemzi az ezredforduló európai típusú kultúráit, azok nyelvi világát. Az internetes kommunikáció nyelvi jellemzői meglehetősen pontossággal valósítják meg a fentieket, mindennapi helyzetekben.

A stílus ilyen átalakulásában mind nagyobb szerepet kap az az összetevő, amelyet szociokulturális tényezőknak lehet minősíteni (szemben a nyelvi rendszer gyakran abszolútnak tekintett stíluspotenciáljával). A szociokulturális tényezők a nyelv mint potenciál stíluslehetőségeit a közösség és kultúra jórészt konvencionált nyelvi cselekvésmintáihoz (például a beszélő viselkedéséhez, a beszédhelyzet típusához) kapcsolják, ezáltal elősegítve a nyelvi interakcióban a közös figyelemirányítást, a közös

¹¹ Vö. Gauger 1995: 10–11.

¹² Jauß 1999: 217.

jelentésképzést.¹³ Például a metafora stílustényező lehet „önmagában” (eltérő hatással), nem feltétlenül függve szociokulturális körülményektől (jöllehet a történeti meghatározottság és az elváráshorizont ebbe beleszól). Ugyanakkor az ironizálás, a szinonimák értékösszetevői, a személyközi kapcsolatokat és a beszédhelyzetet generáló kifejezések erősen kötődnek történeti közösségi és kulturális jellemzőkhöz, így gyakran a beszélőnek a hallgató vagy a téma iránti viselkedését megformálандó. A stílus ezáltal a jelentésképzés dinamikus megvalósulásainak alkotó tényezője, a nyelvi megformáltság jelentésképző szerepe élő nyelvi interakcióban, a kommunikáció történéseiben érvényesülhet.

A mindennapi beszéd a viszonylagos egyértelműsége törekszik. Ez többek között azt célozza, hogy a jelentésképzés közös, beszélő és hallgató közötti tevékenysége sikeres legyen. A jelentés a séma és a kontextuális megvalósulás közötti viszonyban konstruálódik meg a nyelvi interakció során, a közös figyelmi jelenet interszubjektív műveleteiben.¹⁴ Mivel a stílus a megformáltságból eredő értelemösszetevő a szövegekben, ezért a stílusra a tiszta jelentéshez hasonló jelentésképző tényezők érvényesek. A társas jelentésképzésben mint a kommunikáció alpműveletében nem pusztán a nyelvi rendszer elemeinek „használatára” kerül sor. A beszédben a kultúra és a közösség erőteljes önalkotási és reflexív, önreflexív folyamatainak vagyunk cselekvő részesei és tanúi.

E ponton lehet visszacsatlakozni a fentebb említett történeti folyamathoz, a stílus általános fő funkciójának a fokozatos megváltozásához. A stíluseszmenynek való megfeleléstől az önazonosítás és a pillanatnyi kommunikációs hatásszándék funkciói felé való eltolódás a polgári társadalom utáni, „poszt-bildungsbürgerlich”, a kommunikációs társadalomra jellemző stílusértelmezéshez és gyakorlathoz vezet. Ekképp a stílus mindinkább a spontán, közvetlen, áttétel nélküli kifejezése, megkonstruálása valaminek, amely az egyéni és közösségi cselekvés és kultúra oldaláról közelíti meg a megformálás jelentésképző erejét, közvetlen motivációkkal, és nem elsődlegesen a nyelvi rendszerből eredő lehetőségek felől. A stílus funkcionálása a nyelvi tevékenység részeként az egyén viselkedése, önazonosítása és a közösség önalkotása (autopoietikus működése) szempontjából egyaránt fontos ezredfordulós jellemzőket mutat. Az egyén viselkedésének fő funkciói a nyelvi megformáltságban az alábbiakban nevezhetők meg:

- a szubjektum önállítása vagy ennek kísérlete vagy illúziója, a figyelem (a beszéd) tárgyának viszonyában,
- a beszédhelyzetnek, a beszélőtársak egymáshoz való viszonyának a létrehozása.

¹³ Vö. Tolcsvai Nagy 1996; Tátrai–Tolcsvai Nagy (szerk.) 2012.

¹⁴ Lewandowska–Tomaszczyk 1985: 300; lásd még Sinha 1999: 232; Tomasello 2002; Tátrai 2011; Croft 2000.

A stílus a beszélőt tekintve szubjektívizációs jellegű: a stílusgeneráló beszélő elsősorban impliciten része a nyelvi konstruálásnak. A szubjektívizáció legáltalánosabban a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektívizált résztvevőjévé válna.¹⁵ A beszélő ritkán mondja ki nyíltan, hogy „én most kedvesen, hivatalosan vagy közönségesen fogok beszélni veled”, hanem – a stílus lényegének megfelelően – a megformáltsággal bennfoglaltan közöl tartalmakat.

Az egyén nyelvi tevékenysége a nyelvi megformálásban sokféle módon megvalósulhat: lehet innovatív vagy alteráló mintakövető vagy akár üres nyelvi tűzijáték is. Az ezredfordulóra a stílus funkcióját a beszélők egy jelentős szociológiai rétege vagy rétegei fokozatosan megváltoztatták a magyar(országi) kultúrában, a főntebb jelzett történeti folyamat erőteljes szakaszaként. Itt elsősorban olyan beszélőközösségekről van szó, amelyek városi eredetű vagy a hálózatépítésben helytől függetlenül azzá váló csoportok, hálózatok és térségek, amelyekre jellemző:

- a kumulálódó kultúra elsősorban a hagyomány feldolgozó, újító (innovatív, nem replikatív, ismétlő) jellegén alapul,
- a nyelvi kapcsolatokat a személyes mozgás (utazás, migrációs, mobilitás), valamint az interneten való kommunikáció növekvő mértéke befolyásolja,
- az egyének több beszélőközösségbe (ezek személyes központú hálózatába) tartoznak, személyes hálózatokat építenek (illetve a közösségi hálózatok azt felkínálják), az önazonosságot az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és a további elsajátított nyelvváltozatok egyedi (személyes és csoport-) rendszere adja.

Ezek a társadalmi rétegek egyaránt különböznek a hagyományos paraszti (falusi: földműves és kézműves) nyelvjárási csoportok, hálózatok és térségek nyelvi világától és standard (standard közeli) beszélői csoportok, hálózatok és térségek jellemzőitől, amelyek ugyan eltérő okokból és tartalommal, de a replikatív sémaalkalmazást, a stilisztikai állandóságot jelentékenynek tekintik és nagymértékben fenn is tartják a mindennapi nyelvi cselekvésekben. Jóllehet a szociolingvisztikai kutatások csak áttételesen mérik e rétegeket és csoportokat, a világháló közösségi, kommunikációs és kultúraalkotó szerepének jelentősége vitathatatlan.

Ezeknek a csoportoknak a nyelvi viselkedésére fokozottan jellemzők az alábbiak:

- a nyelvi megszólalás mindinkább cselekvés, kevésbé „tartalmak közlése”; vagyis maga a megszólalás hangsúlyozottan részvétel valamely létrehozott és megértett beszédhelyzetben,¹⁶

¹⁵ Langacker 2006; Tolcsvai Nagy 2013.

¹⁶ Vö. Nyíri–Szécsi szerk. 1998.

- a beszédhelyzetek egy jelentős hányadában gyakran többen is részt vesznek, a diszkurzusok nyitottak, lehet csatlakozni (ilyen a közösségi oldalak, az internetes fórumok, topikok és kommentek világa),
- a populáris városi kultúra részeként a kommunikáció jelentős része függetlenedik a települési típustól és a fizikai alapú kommunikációs tértől,
- az elektronikus kommunikációs világhálón részben álarcokkal lehet megjeleni, szerepeket lehet játszani, saját vállalt személyes arc nélkül vagy éppen sok arccal,
- a nyelvi megformáltság működtetése révén a személyiség felépülhet a nyitott kommunikációs térben, vagy feloldódhat a kulturális, nyelvi és nézőpontbeli sokféleségben,
- a nyelvi kommunikáció hangsúlyosan emergens, a társalgás bármely szakaszán nem könnyű a folytatás jellegének valószínűsítése, sem tartalmilag, sem a megformáltság tekintetében.

A városi populáris csoportok és hálózatok jelentős hatást gyakorolnak a magyar nyelvközség változásaira. Ilyen általuk kiváltott tényezők – többek között – az alábbiak:

- a közvetlen kifejezés, a pillanatnyi, nem feltétlenül hosszú távú hatásszándék az uralkodó,
- a mentális és érzelmi modulációk a beszéd közvetlen időpontjához időponthoz kötve elsődleges motivációs alapokként funkcionálnak,
- a mindennapi nyelvi tevékenységben a személyiség keresése történik, a nyelvi sokféleség vagy a nyelvi potenciál felismert gazdagsága keretében vagy partatlanságának talán paradox helyzetében, a társasság és/vagy a magára maradtság kereső helyzeteiben,
- az imaginárius (vagyis a nem kategorizált és megkonstruált mentális tartalmak) gomolygása, körvonal nélkülsége, amely keresi a nem normatív lehetőségeit a nyelvi kifejezésben,
- a nyelvi kifejezések változtatóan azonos (alteráló replikatív) és újító (innovatív) alkalmazása, jelöletlen vagy jelölt átértelmezése.

A közösség önalkotása az előzőekben jellemzett, és egyre szélesebb csoportokban szintén számos, korábban, több évtizeddel ezelőtt nem tapasztalt tulajdonságot mutat. A rétegek nyelvi tevékenységében a nyelvi megformálásban a következők azonosíthatók:

- nyelvi sokféleség,
- nyelvi szabadság,
- az alkotás, a kreativitás elismerése a mindennapi nyelvi tevékenységben.

A nyelvi sokféleség, a szabadság és a kreativitás a közösség önalkotásának kitüntetett tényezője. Egy közösséget, társadalmat a közös és közösen értelmes cselekvések tartanak össze. E cselekvések egyik fajtája a nyelvi tevékenység. Az ezredforduló utáni városias populáris csoportok közösségi szemantikája nem kis mértékben és jelöltséggel azonos a közösség stilisztikájával és retorikájával. Ebben a közegben az egyik azonosító nyelvi megoldás az innováció, az egyedi, a feltűnő, a szokatlan, amely meghökkent, és ezáltal lesz meggyőző vagy próbál az lenni.

Példaként a számos lehetőség közül egyet érdemes itt megemlíteni. A szemantika mint a megformáltság forrása minden kultúrában és korban lényeges tényező volt. Ez tapasztalható a magyar nyelvi kultúrában is a városi populáris rétegek jelentésmegújításaiban. A sebesség fogalma közismerten számos nyelvi kifejezésben konstruálódhat meg. A sebesség a mozgás tapasztalatával függ szorosan össze. Az élőlények meghatározó környezeti adaptációs képessége a mozgás, a megfelelő táplálék megszerzése és a fenyegető veszélyek elhárítása érdekében, tehát az életben maradás egy feltétele. Az észlelő lények a környezetük mozgásait is feldolgozzák saját testük mozgásán túl, ezért erről tapasztalataik összetettek. A mozgás sebessége meghatározó tényező. A gyors mozgás hagyományosabb magyar kifejezései közé tartozik például a siet, robog, száguld. Az ezredforduló innovatív kulturális rétegei, beszélőközösségei többek között az alábbi nyelvi kifejezéseket alkották meg a sebesség, a gyors mozgás fogalmára (csak az újító jelentések vannak megadva a felsorolásban):

(1)

dőf – gyorsan halad járművel

dönget – gyorsan halad járművel

kilő – 1. gyorsan elindul járművel 2. nagymértékben és gyorsan emelkedik (pl. tőzsdei árfolyam)

tép – gyorsan halad járművel

zúz – 1. gyorsan közlekedik járművel (motorral, autóval) 2. hangos, erősen ritmusos rockzenét játszik

Mindegyik felsorolt szójelentés a sebesség és az agresszivitás összejátszásán alapul: a szavak eredeti támadó, életre vagy tárgy épségére veszélyes jelentését forrástartományként metaforikus kiterjesztéssel a nagy sebességű mozgásra mint céltartományra alkalmazzák.¹⁷ E mozgások ember által járművel végrehajtott mozgások, amelyek a konceptualizációk szerint túlzóak az adott feltételek szerinti átlagos sebességű járműmozgásokhoz képest, ezért feltűnőek, veszélyesek vagy azok lehetnek. Legalábbis a metaforikus kiterjesztések ezt sugallják bennfoglaltan, szemantikai megformáltságuk, azaz stílusuk révén. A beszélők a metaforikus kifejezésekben aktiválják a forrástartományt (dőf, tép, zúz), az szükséges a megértésükhöz, azzal

¹⁷ A metafora szemantikai szerkezetére lásd Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2005.

együtt értik meg a metaforikus jelentést (gyorsan mozog, halad). E műveletekkel az agresszív, másra támadó módon irányuló tartalmat is előhívják, még ha az a háttérben marad is. A szemantikai megformáltságból eredő hatásszándék és tényleges hatás többirányú lehet: a sebesség nagy mértékének a kiemelése, a túlzó mértéket leképező metaforikus fogalmi tartalom, az innováció és a feltűnés.

Hasonló szemantikai kategorizáció és metaforikus kiterjesztés tapasztalható a siker akarása fogalmának igei kifejezéseiben:

(2)

hasít – sikeres, jól megy neki

hengerel – sportcsapat nagyon erős az ellenféllel szemben, nagy arányban győz

lenyom – legyőz, megelőz (vmely versenyben, nem feltétlenül sportban); háttérbe szorít

nyomul – önmagát előtérbe tolja, mindenáron v. erőszakosan érvényesülni akar

E második példasorban a közvetlen testi erő, a más testre irányuló szokatlanul nagy fizikai erőhatás tapasztalata és ebből létrehozott fogalma a kifejezések alapja.

Mindkét esetben a szemantikai szerkezet jellege adja az erős stílusértéket. Ezekben az esetekben már nem a stilisztikai konvenciónak való megfelelés mozgatja a beszélőket, hanem ellenkezőleg: a tradíció elvetése. A kipróbált jól formált megszólalási módok dekonstrukciója történik, innovatív és neologizáló módon, még akkor is, ha maga a metaforikus kiterjesztés fogalmi és szemantikai szerkezete egyetemes. Ugyanis az egy fogalomhoz tartozó újító kifejezések nagy száma és szemantikai szerkezete, vagyis a fogalmi metafora forrás- és céltartománya közötti szemantikai távolság jelentős mértéke és szokatlan megfeleltetése, s az ebből eredő stíluspotenciál nem volt jellemző a hétköznapi nyelvhasználatra korábban. Mindez egyúttal az eredetileg informális, bizalmas megformáltság kiterjesztését is eredményezi, egyszerre demokratikus és nivelláló módon. Ám járulékos tényező, hogy „[a] több információ kevesebb elfogadást eredményez”,¹⁸ vagyis a több ismeret a világ, az emberi közösségek, az egyének (nyelvi) sokféleségéről nemcsak passzív ismeret, hanem egyúttal készítő erő a saját elkülönülésre, a különbség mint alakító tényező fölismerésére és további megerősítésére.

¹⁸ Luhmann 1998: 316.

IRODALOM

- Barlow, Michael – Kremmer, Suzanne (eds.) 2000. *Usage-Based Models of Language*. California: CSLI Publications.
- Bell, Daniel 1979. *The cultural contradictions of capitalism*. Basic Books, New York.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman.
- Gauger, Hans-Martin 1995. Was ist eigentlich Stil? In Stickel, Gerhard (Hrsg.) *Stilfragen. Institut für deutsche Sprache Jahrbuch 1994*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 7–26.
- Jauß, Hans Robert 1999. *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások a 20. század elején. In Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 262–316.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 17–40.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 1985. On semantic change in a dynamic model of language. In Fisiak, Jacek (ed.): *Historical Semantics*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 297–323.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 2008. *A tömegmédia valósága*. Budapest: Gondolat Kiadó – Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet.
- Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.) 1998. *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest: Áron Kiadó.
- Sandig, Barbara 2005. *Textstilistik des Deutschen*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 2012.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael (ed.) 1998. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Valuch Tibor 2015. *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó.

A KÜLSŐ RÉGIÓK

PÉNTEK JÁNOS

1. A KÜLSŐ RÉGIÓK

1.1. ELSZAKADÁS ÉS TÖRÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN

A *Kárpát-medence* az 1930-as évektől használt elnevezése a magyarság eredeti szálláshelyének, a magyar nyelvterületnek, amely három medencét foglal magában: az Alföldet, a Kisalföldet és az Erdélyi-medencét. A magyarok – különösen azok, akik kívül élnek a jelenlegi országhatárokon – ezt tekintik közös (kulturális-történeti-virtuális) hazájuknak. Globális perspektívában a „posztindusztriális, kommunikációs társadalmi berendezkedésben” maga is csak a kisebb régiók közé tartozik.¹

A külső régiók ennek a történeti-földrajzi nagy régiónak az első világháborút lezáró békeszerződéssel Magyarország határain kívül, az utódállamokhoz került részei. Önkényes döntéssel, mesterségesen létrehozott régiók, amelyeknek nem volt sem földrajzi, sem kulturális, sem nyelvi önállóságuk. A döntéshozók tudvalévőleg nem voltak tekintettel az etnikai-nyelvi határra, de még a nyelvjárási izoglossákra sem, így a nagy régiókkal jelentős magyar anyanyelvű népességet juttattak az új országhatáron kívülre. Itt aztán két alapvető változás következett be a nyelv helyzetében, illetőleg a nyelvhasználatban: 1. a magyar nyelv alárendelt jogi státusba került az utódállamok többségi nyelvéhez képest (ebből következett a nyelvhasználat korlátozása és a beszélők nyelvi alapú hátrányos megkülönböztetése, fontos nyelvi regiszterek leépülése), 2. az országhatár kommunikációs határnak is bizonyult a 20. század folyamán, elszigetelődést eredményezett az emberi és nyelvi (kommunikációs) kapcsolatokban. Az elmúlt közel száz évben ez az államiság két alkalommal is jelentősen megváltozott, egyszer a második világháború időszakában, majd legutóbb a 90-es években Ukrajna önállósulásával, Csehszlovákia szétválásával, illetve Jugoszlávia felbomlásával. A kelet-közép-európai térségnek ez a dekolonizációja (amelynek leglényegesebb eleme a szovjet „fennhatóságtól” való megszabadulás volt) megállt a nemzetállamok határainál, nem terjedt ki a nemzetállamokon belüli magyar régiók státusára. Így a posztkoloniálisnak tekinthető mostani, 21. századi időszakban – az Európai Unión belül vagy kívül – ezek többnyire továbbra is koloniális helyzetben vannak. Nyelvileg és más, közösségi jogok tekintetében ez alá-

¹ Tolcsvai Nagy 2014: 192.

rendeltséget, másodrendűséget jelent. Ebben vannak ugyan kedvező változások, de maga az alaphelyzet az elmúlt negyedszázadban sem változott.

A mai hét környező országhoz tartozó régiók: a Romániához tartozó Erdély (maga az elnevezés köznyelvi jelentésében a mai helyzethez igazodott), Ukrajna részeként Kárpátalja, a Szlovákiához tartozó Felvidék, Ausztria keleti csücskében Örvidek, Kelet-Szlovéniában a Muravidék, Horvátországban Szlavónia és Drávaszög, Szerbiában a Vajdaság. A kérdés az, hogy a mesterséges elkülönítésük óta eltelt közel száz év alatt milyen mértékben és értelemben szerveződhetek régióvá ezeknek az államoknak a magyar nyelvközösségei, megfelelnek-e valamilyen vonatkozásban azoknak a kritériumoknak, amelyek a releváns szakirodalom szerint jellemzői egy régiónak: „[...] területi alapon szerveződő közösség, amelyre az önalkotás, az ön-reflexió, az innováció és a hálózatok rendszere jellemző [...]”² És kérdés az is, hogy az önkényesen létrehozott államiságokban szervesülhettek-e magyar nyelvi régiók, peremrégiókként beépülnek-e a teljes magyar nyelvközösségbe, az adminisztratív integrálás keretében megőrizhetik-e nyelvi és etnikai önazonosságukat.

1.2. AKADÉMIAI HÁTTERŰ KUTATÁSOK

Mind a régiók általános, monografikus kutatásában, bemutatásában, mind a nyelvi helyzet folyamatos vizsgálatában jelentős szerepet vállalt a Magyar Tudományos Akadémia. Az MTA Regionális Kutatások Intézete koordinálta és jelentette meg 2003–2013 között A Kárpát-medence régiói sorozat 13 kötetét,³ azzal a céllal, hogy bemutassa a magyarországi és a határon túli régiók általános állapotát, értékelje a változásokat, és elhelyezze a régiókat az európai gazdasági térben. Ennek megfelelően a régiók belső tagolása is gazdasági szempontú. Az egyes kötetek bemutatják ugyan a régió népességét, kulturális örökségét, az oktatást stb., a nyelvek viszonyára, ezek belső tagolódására azonban nem térnek ki.

Az MTA Kisebbségkutató Intézete több kutatási irány és konkrét kutatás kezdeményezésében is fontos szerepet játszott. Többek között a nyelvhasználatra vonatkozó kutatásokban is. Az intézet keretében készült, 2008-ban megjelent szintézis, a Kisebbségi magyar közösségek a 20. században, hat történelmi időszakaszban tárgyalja az 1918-tól 2007-ig terjedő korszaknak az egyes régiókat és közösségeket érintő eseményeit.⁴ Az utolsóban, amely az 1989 és 2007 közötti időszak történéseit elemzi, külön figyelmet szentel az anyanyelvnek.

² Tolcsvai Nagy 2014: 191.

³ http://www.rkk.hu/hu/kiadvanyok/magyar_nyelvu_kiadvanyok/a_karpat_medence_regioi.html. A 13 kötet közül 6 kimondottan külső régiót tárgyal: a Székelyföldet (1.), Dél-Szlovákiát (2.), Északnyugat-Erdélyt (4.), a Vajdaságot (7.), Dél-Erdélyt és a Bánságot (9.), Kárpátalját (11.).

⁴ Lásd Bárdi–Fedinec–Szarka (szerk.) 2008.

Szintén az MTA kezdeményezésére és szerény pályázati háttérű finanszírozásával jöttek létre 2001-től a nagy régiók magyar nyelvi kutatóállomásai, amelyekhez később a kisebb régiók is csatlakoztak (legutóbb, 2014-ben az észéki székhelyű Glotta Nyelvi Intézet). Ezeknek a kutatóállomásoknak a hálózata a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat,⁵ lexikális adatbázisa a Termini online szótár, szoros együttműködésben az Akadémia Nyelvtudományi Intézetével. A szociolingvisztikát és kontaktológiát művelő nyelvészek már a 90-es évek kezdetétől rendszeresen találkoztak közös konferenciákon. Amint erre pályázati háttérrel lehetőség nyílt, Kontra Miklós irányításával előkészítették, megtervezték, majd 1996-ban elvégezték azt az összehangolt, nemzetközileg is beágyazott szociolingvisztikai terepkutatást, amelynek eredményeként 1998-ban a kárpátaljai kötettel elindulhatott *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című monográfiásorozat kiadása.⁶ A Termini keretében folyó kutatások folyamatosak, közös témaként a korpuszépítés mellett kiterjednek a kétnyelvűséggel összefüggő jelenségekre és folyamatokra, a nyelvjogi, nyelvpolitikai helyzetre,⁷ az oktatás nyelvi kérdéseire,⁸ helyi kutatásokban kisebb régiók nyelvhasználatának változására, szórványokban a nyelvcserére.⁹

A nyelvi helyzet állandó változására, a folyamatokra, az újratermelődő nyelvi konfliktusokra irányuló kutatások eredményei alapján, az előbbiekkal párhuzamosan, körvonalazódtak a nyelvi tervezés irányai is. Ebbe a körbe tartoznak megvalósulásként a már valóban közös magyarnak tekinthető online korpuszok,¹⁰ Budapesten megjelent szótárak és kézikönyvek,¹¹ a régiók tematikus kétnyelvű és kulturális szótárai,¹² oktatási anyagai. Ahhoz azonban, hogy a nyelvi tervezés valóban hatékony legyen, a szakma eredményeit a régiók magyar kisebbségpolitikájának és az anyaországi nemzetpolitikának is támogatnia és hasznosítania kellene.

⁵ <http://ht.nytd.hu/htonline/htlista.php?action=firstpage>. A kutatóhálózat Magyarországon egyesületként is intézményesült.

⁶ Vö. Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000; Szépfalusi et al. 2012; Fancsaly et al. 2016.

⁷ Lásd Nádor–Szarka (szerk.) 2003; Benő–Péntek (szerk.) 2005.

⁸ Bartha–Nádor–Péntek (szerk.) 2011.

⁹ A kutatóállomások tevékenységére részletesebben lásd Benő–Péntek (szerk.) 2011.

¹⁰ Mindenekelőtt az MTA Nyelvtudományi Intézetében kialakított Magyar Nemzeti Szövegtár: <http://corpus.nytd.hu/mnsz/>

¹¹ Elsőként 2003-ban a *Magyar értelmező kéziszótár* második, átdolgozott kiadása, az Osiris Kiadónak a Magyar Nyelv Kézikönyvtára Tolcsvai Nagy Gábor által szerkesztett sorozatának szótárai, a Tinta Kiadó szótárai stb.

¹² Erdélyben a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet keretében készült román–magyar és magyar–román közigazgatási, majd oktatásterminológiai kétnyelvű szótár, román–magyar és magyar–román kulturális szótár, oktatási anyagok készítésében különösen a kárpátaljai intézet jeleskedett.

1.3. A MAGYAR ÉS A TÖBBSÉGI NYELVEK VISZONYA

Az ezredfordulóra is alapvetően változatlan maradt az a törés, amely 1918-ben a külső régiókban alárendeltséget eredményezett a magyar nyelv jogi státusában. Ám ha a nyelvi jogoknak az európai integrációt kísérő nemzetközi kodifikációs folyamatait is figyelembe vesszük, el kell ismernünk, hogy általában javultak a nyelvi státustervezés esélyei, kilátásai. Az attitűd, a presztízs és a státus kedvező módosulásában szerepe lehet az európai integrációnak, a nemzeti integrációnak (kettős állampolgárságnak), amely erősítheti a nyelvi kötődést, javíthatja a külső megítélést, lassíthatja vagy meg is állíthatja a nyelvcseréhez vezető negatív nyelvi folyamatokat. Az asszimilációs ideológia teljes feladását a többség részéről viszont csak az jelenthetné, ha a többségivel egyenlő szintre emelné a kisebbségi nyelvek státusát, ha az utódállamok lemondanának az asszimilációs ideológiáról és az ebből fakadó egynyelvi redukcionizmusról.

A beszélők helyzetét nem könnyítette, hanem inkább nehezítette és nehezíti, hogy a század végén – éppen a dekolonializáció következtében – több régióban változott a fölérendelt nyelv, egyik napról a másikra új elvárás alakult ki a kétnyelvűségükkel kapcsolatban. „Ukrajna 1991-es függetlenné válása óta az állami kisebbségpolitikai törekvések gyökeresen megváltoztak, amennyiben az oroszosítás helyébe az egész ország »újraukranizálása« lépett.”¹³ A Csehszlovákiában 1989-ben elindult demokratizálódás már a kezdetektől sejtette, hogy új viszony alakul ki a két uralkodó nemzet között. Ez rövid időn belül a két állam önállósulásához vezetett. A Szlovák Köztársaságban a magyarul beszélők aránya jelentősen megnőtt ugyan, de a nemzetépítő és -védő indulat éppen velük szemben a szlovák nyelvet megerősítette, nyelvtörvénnyel is védte.¹⁴ A korábbi Jugoszláviában a domináns szerb nyelv mellett a szövetségi berendezkedésben jóval nagyobb mozgástere, magasabb státusa volt a vajdasági magyarnak (és más nyelveknek is), mint az 1990-nel bekövetkező új korszakban. Az 1990-es új szerb alkotmány, majd az 1991-es nyelvtörvény a Vajdaságban a korábbiaknál fokozottabban korlátozta a magyar nyelv használatát.¹⁵ A háborús és békés időszakok után, miután 2008-ban Koszovó is elszakadt Szerbiától, uniós tagjelöltként Szerbia most rugalmasabban viszonyul a kisebbségi jogokhoz. A többi, 1991-ben önállóvá vált korábbi Jugoszláv tagállamban a szerb megszűnt hatalmi nyelvnek lenni. A horvátországi magyarok legkompaktabb közössége a Drávaszögben él, kisebb megmaradt szigete a szlavóniai, nyelvileg-etnikailag az ország egyre inkább homogenizálódik, kisebbségei egyre inkább teret veszítenek.¹⁶ Az uniós csatlakozás előzményeként hozott 2002-es kisebbségi törvény nem írja ugyan felül a horvát nyelv hivatalos státusát, de bizto-

¹³ Csernicskó 1998: 58.

¹⁴ Lanstyák 2000: 80.

¹⁵ Göncz 1999: 73–74.

¹⁶ Fancsaly et al. 2016: 53–54.

sítja az egyenrangú nyelvhasználatot azokban a közigazgatási egységekben, ahol a kisebbség aránya eléri a lakosság egyharmadát.¹⁷ Ebben a vonatkozásban bizonyára Szlovénia jutott el a legmagasabb szintre, hiszen már 1959-től, majd az 1974-es alkotmányban kinyilvánította a szlovén mellett az olasz és a magyar nyelv területi egyenjóságát, regionális hivatalos státusát.¹⁸ Az ausztriai Őrvidéken 1998-ban lépett életbe egy olyan szabályozás, amely négy település közigazgatási hivatalaiban engedélyezi a magyar nyelv hivatali nyelvként való használatát.¹⁹

Románia államiségében nem történt változás, a magyar nyelv alárendelt státusában sem. Ebben a régióban és különösen a Székelyföldön nem változott a nyelvet is érintő koloniális státus. Ami nem jelenti azt, hogy a diktatúra évtizedei után az erőteljes érdekképviselő és a helyi törekvések nem jártak volna eredménnyel a nyelvhasználat törvényes feltételeinek kiszélesítésében a közigazgatásban, az oktatásban és a nyilvánosság több más területén. Ez azonban nem volt képes biztosítani sem a szórványközösségek és a szórványoktatás megmaradását, sem a központi magyar tömb népességmegtartó erejét.

A magyarok romániai jelenléte nem korlátozódik ugyan Erdélyre, mégis ez a nagyrégió az őshonos magyarság lakóterülete (az országos 6,5%-os aránytól eltérően a magyarok itt még mindig közel 20%-os arányban vannak jelen). Erdély ugyanakkor hosszú évszázadokra visszamenően több nyelv érintkezési zónája, egymást átfedő régiója is.²⁰ Az egyes nyelvek beszélőinek aránya, az egyes nyelvek egymáshoz való viszonya, jogi és politikai státusa folyamatosan változott, és ez a kontaktus-folyamatokat is befolyásolta. Az a nyelvi megoszlás, amely Erdélyben a 19. századig kialakult – keleten a székelyekkel, délen és északon a szászokkal, Erdély közepén a már akkor vegyes, magyar és román lakosságú Mezőséggel, a gyarapodó számú románossággal, néhány fontos, a gazdasági életet ösztönző örmény településsel, az akkor még magyar többségű városokban a nyelvtől is gyorsan alkalmazkodó zsidósággal, a nyugati, Partiumi sávban a 18. század elejétől betelepített svábokkal, a 15. századi megjelenésüktől folyamatosan mozgó, nyelvtől a környezethez alkalmazkodó cigányokkal – a 20. században, a század végére jelentős mértékben átalakult.²¹ A minimálisra csökkent a németek (szászok és svábok), valamint a zsidók jelenléte, viszont jelentősen megnőtt és folyamatosan növekszik a romák aránya. Az ország nyelv- és kisebbségpolitikája a folyamatos változásoktól, a lényeges létszámbeli különbségektől, az egyes közösségek sajátos igényeitől függetlenül alacsony szinten uniformizálja a nyelvhasználatra vonatkozó szabályozást. Ez általában a népesebb nemzeti közösségek számára hátrányos.

¹⁷ Fancsaly et al. 2016: 139.

¹⁸ Szépfalusi et al. 2012: 197–198.

¹⁹ Szépfalusi et al. 2012: 87.

²⁰ Lásd Áron 1981.

²¹ Vö. Kósa 1991.

2.. AZ ANYAORSZÁG ÉS A KÜLSŐ RÉGIÓK VISZONYA

2.1. 20. SZÁZADI KORLÁTOK ÉS KORLÁTOZÁSOK

Az egyes régiók egymástól és az anyaországtól való elszigeteltségének mértéke történelmi korszakonként és régióként változott a 20. század folyamán: az egyes országok különbözőképpen szabályozták, akadályozták vagy könnyítették állampolgárik kapcsolattartását, utazási lehetőségeit, a sajtó és a könyvek terjesztését, a rádió- és televízióműsorok vételét. A nyelvhasználatban kivételesen és gyorsan történt meg a földrajzi nevek és a személynevek (főképpen az utónevek) államnyelvűsítése, elidegenítése. Trianont követően gyorsan kialakították a magyar régiók településeinek addig gyakran nem is létező államnyelvi megfelelőit, a 20-as évek végén és a 30-as években pedig már egyre inkább megtiltották a magyar helységnevek használatát, az anyakönyvekben szereplő magyar utóneveket pedig az impériumváltozás után mindjárt lefordították, és ezeket tették kötelezővé. Az állami oktatást is egyre drasztikusabban az államnyelvűség irányába terelték. A második világháború után is változó és nagyon eltérő volt az egyes régiók helyzete: a nyelvterület nyugati szélén ott állt a vasfüggöny, északkeleten Kárpátalja nyugati határa a Szovjetunió határa volt. A szabadság/korlátozás, tiltás fokozatai szerint az erdélyi magyarok kerültek egyre reménytelenebb helyzetbe, különösen a 80-as években, a délvidékiek voltak irigylten a legszabadabbak a mobilitási lehetőségek és a nyelvhasználat tekintetében is. Romániában a tiltás nem csupán a nyelvhasználat nagyon sok színterére terjedt ki, hanem egyre nagyobb mértékben a tartalmakra is. Egyre több lett az általános tabutéma, sőt maguknak a kisebbségnek a léte, nevük említése is egyre inkább tabuvá vált.

2.2. SZABAD MOZGÁS, NYELVI KÖZELEDÉS, FOKOZÓDÓ TÉRVESZTÉS

Az 1989/1990-es fordulat ebben a tekintetben gyökeres változást eredményezett: megszűnt az elszigeteltség, a korábbihoz képest szabadabbá vált a nyelvhasználat. Az ezredforduló általános demokratizálódási folyamatának, majd néhány régió bekerülésének az Európai Unióba a vártnál jóval kevesebb pozitív hozadéka volt a nyelvi jogok maradéktalan érvényesítésében. Lehetővé vált viszont a mobilitás, a személyes és a közösségi kapcsolatok építése minden régióban, közös térségek, hálózatok intézményes kiterjesztése a szakmai, tudományos szférában, az oktatásban, a közéletben. A nyelvhasználat viszonylagos szabadságának biztosításában és a nyelvi, kommunikációs elszigeteltség feloldásában jelentős erősítő szerepe volt és van a technikának: az informatikának, az elektronikának, annak az új nyelvi dimenzióknak, amely biztosítja az internetes tájékozódást és kommunikációt, a rádió- és televízióadások sugárzását. Ennek következtében az az alapvető kedvező változás, hogy a 20. századi elkülönülő, divergens változási irányt a közeledés, a konvergencia

váltotta föl a régiók belső, valamint az egymáshoz és az anyaországhoz való mozgásában. Ez a konvergencia a közössé vált, és egyre inkább jelen levő magyar standard irányába hat.

Ebben a negyedszázadban változó helyzeteket teremtettek, újabb és újabb reményeket és félelmeket keltettek az utódállamok belső változásai (Ukrajna, Szlovákia), a délszláv háború a magyar nyelvi közösségek drámai megbontásával (Szlavóniában és a Vajdaságban), majd az európai integráció lépései, hullámai. A mobilitás, a kapcsolatépítés lehetőségei szerint elkülönültek (ma is elkülönülnek) azok az országok, amelyek hamarabb kerültek be az európai unióba, majd a schengeni övezetbe: ma vannak a schengeni határon belüli (Magyarország és Szlovákia) és kívüli (Románia, Horvátország) uniós államok, vannak tagjelöltek (Szerbia), és vannak, akiknek még mindig csak a remény adatik meg a belső körbe való bekerülésre (Ukrajna).

De egyre inkább már nem a nyelvi vonzás és érdek bizonyul döntőnek, hanem a gazdasági. A régiókban nem teljesült az az elvárás, hogy a szabad versenyben kizárólag a gazdasági érdek lesz a meghatározó, hogy a magyar nyelvnek, a magyarok kétnyelvűségének is megnő az értéke, és hogy legalább a vállalkozási szférában eltűnik minden hátrányos megkülönböztetés. Sem az általános tapasztalat, sem az erre irányuló kutatás nem igazolja, hogy mindig ez történne. Sorbán Angella saját kutatásai alapján kérdésként fogalmazza meg a helyzetre jellemző paradoxont: „ha a kétnyelvűség a kulturális tőke egyik formája, ráadásul munkapiaci előny is, a többségi társadalom pedig jobbra egynyelvű, miért van [mégis] strukturálisan hátrányosabb helyzetben a kétnyelvű kisebbség, mint az egynyelvű többség?”²² A 80-as és 90-es években még Magyarország jelentette a vonzóerőt a külső régiók magyarságának, legtöbben oda vándoroltak ki, aztán egyre inkább Európa nyugati része, általában a nyugati világ. Igaz ugyan, hogy akik Magyarországra kerültek, megmaradhattak, megmaradhatnak anyanyelvükben, de hiányuk ugyanúgy gyengíti szülőföldjük magyar közösségeit, mint azok hiánya, akik a nyugati diaszpórába kerültek. A külső régiók magyar nyelvű beszélőit és főképpen a magyar anyanyelvű közösségeket érintő nyelvi folyamatok közül ebben az időszakban legdrámaibb a magyar nyelv demográfiai, földrajzi és funkcionális térvesztése. A beszélők számának apadása, a közösségek gyengülése, elöregedése és szórványosodása elsősorban a gazdasági háttérű elvándorlás következménye, de nem lényegtelen része ennek a születések alacsony aránya és a nyelvcsere mint az asszimiláció első fázisa.

²² Sorbán 2014: 30.

3. KÖZPONT(OK), RÉGIÓK, PERIFÉRIÁK

3.1. AZ EGY/TÖBB KÖZPONTI VAGY KÖZÖS NYELV DILEMMÁJA

A peremterületek történelmileg is jelen levő kétnyelvűsége kiterjedt, maguk a régiók váltak kétnyelvűvé, a jogi dominancia és a nyelvhasználat korlátozása megnövelte a kontaktuselemek arányát, mindez a korábbi regionális nyelvváltozatokat kontaktusváltozatokká is tette (ez a regionális köznyelveket is színezi). Ezeket a sajátos nyelvváltozatokat a magyar szakirodalom többféleképpen nevezi meg: a magyar nyelv állami változatainak, kétnyelvű anyanyelv-változatoknak, kisebbségi nyelvváltozatoknak, kisebbségi anyanyelvnek.

Közvetlenül 1990 után, a hét évtizedes elkülönülést követően empirikusan a régiók magyar nyelvi szétfejlődése tűnt nyilvánvalóbbnak, amit az is fölerősített, hogy a határon inneni és túli nyelvi változók kölcsönösen szokatlanok voltak a „másik oldalon” élő beszélők számára. Ennek a helyzetnek az „orvoslására” egyes (éppen „külső”) nyelvművelői vélemények egyedül a központinak tekintett normához, azaz a magyarországi, budapesti nyelvhasználathoz való igazodást tekintették járható útnak,²³ mások a magyar standard rugalmasabb kezelésében, mintegy kiterjesztésében, közössé tételében, a kölcsönös igazodásban látták a közelítés lehetőségét.²⁴ Éles vitát váltott aztán ki, amikor ezt a dilemmát Lanstyák István a többközpontúság elméletébe ágyazva tárgyalta,²⁵ a szétfejlődésben annak igazolását látva és bizonyítva, hogy a külső régiókban az államinak nevezett nyelvváltozatokban a magyar nyelv másodlagos központjai alakultak ki, és hogy ezek elvileg elvezethetnek a nyelvváltozatok önállósodásához, több magyar nyelv kialakulásához. Hogy folytatódik-e e nyelvváltozatok divergens mozgása, vagy pedig egyetemessé tehető a magyar standard, ezt ő a tudatos nyelvi tervezéstől tette függővé. Arra a következtetésre jutott, hogy „a magyar nyelv egységét nyelvi tényezők hosszú távon sem fogják veszélyeztetni, különösen, ha [...] átgondolt nyelvi tervezéssel, ennek részeként pedig észszerű kodifikációval és hatékony anyanyelvi neveléssel egy új, valóban egyetemes standard magyar nyelvváltozat jön létre. [...] A »nyelvi önállósodás« mondvacsínált veszélyénél sokkal nagyobb és realisabb fenyegetést jelent a *nyelvreépülés és nyelvvesztés* lehetősége.”²⁶ A tények, a kutatások adatai nem igazolták a vészes szétfejlődést, az 1996-os nagy közös kutatásnak a felvidéki vonatkozásait összegező monográfiájában már maga Lanstyák is ezt írja: „Szerencsére a magyar nyelv állami változatainak szétfejlődése csekély mértékű, a magyar *standard* állami változatai

²³ Vö. Ágoston 1990, ennek kritikájaként: Tolcsvai Nagy 1991/1998.

²⁴ Péntek 1994/1998: 202kk.

²⁵ Lanstyák 2005/1998; Benkő 1995/1998.

²⁶ Lanstyák 1995/1998: 344.

közötti eltérések csak egy-két szakregiszterben számottevőek”²⁷; „[...] a magyar nyelv egységének megbomlásától való félelemnek nincs, és még nagyon hosszú ideig nem is lesz semmi alapja”²⁸.

3.2. A SOKFÉLESEGET ELISMERŐ ÉS INTEGRÁLÓ EGYSÉG

Nem arról van tehát szó, hogy bármilyen valószínűsége volna nagyobb történeti távlatban annak, hogy a magyar nyelv több nyelvvé osztódjék. A nyelv megtartásában, a beszélőknek a nyelvhez való ragaszkodásában nagyon sokat jelent saját nyelvváltozatuk presztízse, az a tudat, az az érzés, hogy az ő nyelvváltozatuk is része az egységes és közös magyar nyelvnek. Ez egyaránt vonatkozik azokra, akik a külső régiókban az ottani kontaktusváltozat, regionális köznyelv beszélői, és azokra is, akik a nyelvterület bármelyik részén a helyi nyelvjárást beszélik. A kisebbségi beszélők számára szimbolikusan is fölértékelődik az anyanyelv, azonosságtudatuknak legfontosabb eleme, és ehhez föltétlenül társulnia kell a nyelvi otthonosság érzésének és tudatának is. A viszonylagos egység fenntartásának van egy fontos feltétele, és ezt Szilágyi N. Sándor így fogalmazta meg: „A mostani nyelvtörténeti korszakban [...] a magyar nyelv egységét csakis úgy lehet fenntartani, ha tudomásul vesszük, hogy magyarul beszélni többféleképpen is lehet, és ez így van rendjén. Ez nem azt jelenti, hogy már nem érvényes a »csak egy magyar nyelv van« tétele. De csak akkor maradhat az, ha úgy fogjuk fel, hogy ezen az egy magyar nyelven az emberek különbözőképpen beszélnek, helyzetüknek megfelelően.”²⁹

3.3. NYELVLEÉPÜLÉS ÉS NYELVVESZTÉS A PEREMEKEN

Az anyanyelvi beszélőknek, illetve közösségeiknek a sajátjuktól eltérő nyelvi környezete alapján tekinthetjük helyzetüket nyelvi szórványhelyzetnek vagy sziget-helyzetnek. A magyarban a *szórvány* az őshonos beszélők helyzetére vonatkozik, a *diaszpóra* a migránshelyzetre. A szélső régiók és a peremek szórványosodása történelmi folyamat, ami a 20. században felgyorsult, az erőltetett urbanizációval városi, lakótelepi szórványok jöttek létre, és ebben a helyzetben jelenleg jóval többen vannak, mint az elszórványosodott helyi közösségekben. A fogalom fontos ismérvei közül mindenképpen releváns az, amely azt a csoportot, kisközösséget tekinti szórványnak, amely egy tőle eltérő nyelvű, etnikumú, vallású környezetbe ágyazottan nem képes fenntartani önmagát, nem képes olyan önszerveződésre, amellyel bizto-

²⁷ Lanstyák 2000: 229.

²⁸ Szilágyi N. 2008: 107.

²⁹ Szilágyi N. 2008: 115.

síthatná folytonosságát. Az elméletből következik a kérdés, amelyre azonban nem lehet objektív, minden helyzetre érvényes választ adni: milyen közösségi szerveződés életképes, hol a határ, honnan kezdődik az, hogy a közösség nem képes az ön-reprodukcióra. Terepkutatások alapján helyzetenként lehet hivatkozni számokra és arányokra, ezeknek azonban nincs abszolút érvényességük. Vannak szerzők, akik a 200–300-as népességszámban látják a határt (talán ez a legáltalánosabb vélemény), vannak, akik a 10, 20 vagy 30%-os arányra hivatkoznak. De az arányok sem függetlenek az abszolút számoktól, a tágabb régiótól, a település típusától, a közösség belső kapcsolati hálójától. Az arány a nyelvhasználat hivatalos szabályozásában is fontos, az erre vonatkozó törvény a 20%-os arányt tekinti olyan mércének, amely fölött engedélyezett a helyi kisebbség nyelvének hivatali használata. A paradoxona ennek a szabályozásnak éppen az, hogy a közösség nyelve éppen ez alatt az arány alatt válik fokozottan veszélyeztetetté.

Az államnyelvi dominanciájú kétnyelvűség kialakulásában, majd az anyanyelv feladásában/megtartásában két tényezőnek lehet meghatározó szerepe: a nyelvileg vegyes családnak (amelyben szintén kimutatható az államnyelv dominanciája) és a tannyelv-választásban. A szórványhelyzet megnöveli a nyelvileg exogám párválasztás valószínűségét, a tannyelv-választásban pedig elérhetőbbé és elfogadhatóvá válik az államnyelven való tanulás. Az anyanyelvi nyelvhasználatot közvetlenül befolyásolja, meghatározza a dominánsan államnyelvi környezet, ezzel összefüggésben az aktív kétnyelvűség, gyakran a másodnyelv dominanciájával, az intenzív államnyelvi hatás, a beszédhelyzetnek megfelelő kódváltás. Vannak ugyan példái a kiegyensúlyozott, kölcsönös kétnyelvűségnek is, gyakoribb mégis az egyoldalúság, az aszimmetria: az, hogy a magyarok kétnyelvűek, a többségiek egynyelvűek. A másodnyelv dominanciája gyakran azzal is együtt jár, hogy a beszélő anyanyelvén nem tud írni-olvasni (ezt az oktatás nyelve határozza meg). A kétnyelvűségnek ez a felcserélő, instabil jellege vezet el a nyelvcseréhez, mivel pedig a Kárpát-medencei magyarság számára a nyelv az azonosság meghatározó eleme, a nyelvcserével kezdődik el az identitásváltás, az asszimiláció.³⁰ Ennek folytatása a nemzetiségben megmutatkozó bizonytalanság, majd – amennyiben a domináns környezet vállalása is más – a vallási identitás feladása.

A nyelvi szigethelyzet azt jelenti, hogy egy kisebb nyelvi régió, néhány település vagy egyetlen, viszonylag erős közösség él másnyelvi környezetben. A történelemben az ilyen helyzet kétféleképpen alakulhat ki: vagy expanzióval, ami nem jellemző a magyarra, vagy regresszió, térvésztes következményeként. A külső régióban a peremeken és a régió belsejében is voltak és vannak ilyen regresszív folyamatok, kialakultak ilyen szigetek (pl. a dél-erdélyi peremen vagy a Mezőség több pontján). A szigethelyzet aztán egyrészt konzerválja a nyelv korábbi állapotát, elemeit, archaikus nyelvi formákat őriz meg, másrészt pedig ebben a helyzetben a nyelv használá-

³⁰ Péntek 2007: 56–61.

lója kétnyelvűségével, a gyakori kódváltással igazodni kényszerül a környezet nyelvéhez.³¹ A nyelvterülettől elszakadt nyelvszigetek sorsa inkább a külső tényezőktől függ (nyelvi jogok, nyelvi státus, etnolingvisztikai vitalitás stb.), a peremszigetek pedig, amelyek egyszerre nyelvszigetek és nyelvjárásszigetek, egyaránt részesei a lassú nyelvjárásvesztésnek és nyelvcserének. A magyar nyelvnek egyetlen olyan szigete van, amely kívül esik a Kárpát-medencei nyelvterületen: ez a moldvai magyar (a magyar dialektológia önálló régióként tekinti). Ennek a nyelvszigetnek a közel nyolcszáz éves történetében másfél száz évvel ezelőtt, a román nemzetállam létrejöttével vált egyre erőteljesebbé az asszimilációs nyomás, gyorsult fel a nyelvcseré. A 19. század második felében beindított román nyelvű oktatás vált ennek fontos eszközévé, valamint az, hogy a római katolikus egyház az egyházi nyelvhasználatban feláldozta hívei anyanyelvét, azt is az állam nyelvére cserélte föl. A szórványokban és Moldvában revitalizációs oktatás folyik azzal a céllal, hogy ez lassítsa, esetenként visszafordítsa a nyelvcserét, az asszimiláció folyamatát.³²

4. KÖZÖSSÉGEK ÉS HÁLÓZATOK

A földrajzi elhelyezkedés tekintetében még ebben a külső körben is kedvező, hogy a magyar többségű kisebbségi régiók – az erdélyi Székelyföld kivételével – közvetlenül a magyar országhatár mentén húzódnak. A mindennapi nyelvhasználat számára az is kedvező körülmény, ha az illető közösség számszerű többséget alkot az illető településen, illetve az adott, kisebb vagy nagyobb régióban. Ebből a szempontból a szlovákiai magyaroknak 77%-a él ilyen kedvező helyzetben, a kárpátaljaiak (ukrajnaiak) 72%-a, az erdélyiek 57%-a, a vajdaságiak (szerbiaiak) 56%-a.³³ Szlovákiában az állam önállósulása következtében országosan is megnőtt a magyarok aránya. Közigazgatásilag a régió nagysága miatt legnagyobb a szórtasága az erdélyi magyarságnak.

4.1. VÁROS ÉS FALU, MARADÉKSZÓRVÁNYOK

A falu és a város más és más feltételeit nyújtja a nyelvhasználatnak, a nyelv megtartásának és az anyanyelvű művelődésnek. A régiók ebben a tekintetben is különböznek egymástól: Kárpátalja és a Felvidék magyarsága többségében falun él, az erdélyiek és a vajdaságiak többségükben városiak. A város vonzó központ lehet, gravitációs

³¹ Vö. Péntek 2006.

³² Tánczos 2011; Péntek 2014

³³ A Kárpát-medence egészére lásd Kocsis (1999), a kisebbségi régiókra: Kocsis–Kocsis–Hodosi (1998), az egyes régiókra pedig Csernicskó (1998); Göncz (1999); Lanstyák (2000); Péntek (1999).

pont fontos magyar intézményeivel: elit iskoláival előnyt jelenthet az oktatásban, lehetőséget biztosít az anyanyelv intézményes használatára, jobban megfelelhet a modernizáció kihívásainak. Minden jel arra mutat, hogy a városi, nagyvárosi szét-szórtság mégis inkább az asszimilációnak kedvez. A lakótelepi környezet általában közösséget nem képes teremteni, a szomszédsági és rokoni kapcsolatok is jóval lazábbak, a nyelvhasználat alkalmai ritkábbak, terei szűkebbek. Mint éppen a 2002-es romániai népszámlálási adatok mutatják, Erdélyben a városi magyar népesség fogyása egy évtizedes időszakban kétszerese, háromszorosa a falusi népességének. Ebben a helyzetben az intézményes kapcsolatok alakításában rendszerint megnő az egyház szerepe.

A maradékszórványok, szigetek népessége rendszerint sűrű szomszédsági, rokonsági kapcsolati hálóval rendelkezik, ebből ered a kohéziója, ez teszi közösséggé, olyan primer közösséggé, amely egy bizonyos létszámbeli kritikus szint fölött saját (oktatási, egyházi) intézmény fenntartását, működtetését is lehetővé teszi. Az ilyen falusi szórványban a kohéziót erősíti a közös tér, a közös múlt és hagyományként a társas emlékezet, kegyhelyek, történelmi emlékhelyek. A kritikus szint alatt a kis létszámú közösségek létükben teljesen bizonytalanná válnak. A szórványok nagyon sok közössége van ebben a helyzetben. A primer közösségből kiszakadva vagy a kritikus létszám alatt rendszerint fellazulnak a lokális, etnikus vagy felekezeti endogámiának a párválasztást meghatározó hagyományai, szabályai. Általános jelenség, hogy nő a vegyes házasságok száma, és hogy ez a növekedés és ennek gyorsulása fokozottabb a városi szórványokban.

Az identitás, a nyelv megtartásának, az etnikai folyamatosság fenntartásának fontos feltétele, hogy legyen meg a lehetősége az áthagyományozásnak. A legfontosabb ilyen feltétel a nagycsalád, a nemzedékek, korosztályok természetes aránya, egyensúlya, és a kapcsolat is a nemzedékek között. A demográfiai adatok, a szórványkutatások mind a falusi szórványközösségek előregezéséről számolnak be: nincs kinek áthagyományozni a nyelvet, a kultúrát. A városi szórványokban pedig rendszerint éppen a nemzedékek között következik be a törés a tannyelv-választással, a párválasztással. A nemzedéki törést jól jelzik azok a nem ritka esetek, amikor protestáns szülők gyermekeinek hitoktatása, konfirmálása – az anyanyelvi ismeretek hiánya miatt – már csak a többségiek nyelvén lehetséges.³⁴

4.2. EGYHÁZAK, VALLÁSI KÖZÖSSÉGEK

Valamely vallási felekezethez való tartozás tudvalévőleg akkor tekinthető kedvezőnek a nyelvmegtartás szempontjából, ha az különbözik a többség felekezeti hovatartozásától, és ha az illető egyház a hitélet gyakorlásában fontos szerepet tulajdonít

³⁴ Lásd Vetési 2002: 299–321.

az anyanyelv használatának, és meg is teremti ennek feltételeit. Ebben a tekintetben Erdélyben és Szerbiában van határozottabb megoszlás a többségek görögkeleti vallása és a magyar kisebbségek protestáns, illetve római katolikus volta között. Romániában a magyar nyelvterület keleti határa egyben a nyugati és a keleti kereszténység határa, az ortodox egyház gyakorlatilag a románok etnikus egyházának és államegyházának is tekinthető, határozott elkülönüléssel és fölénnnyel a többi egyházzal való viszonyában. Ez nem jelenti azt, hogy éppen az asszimilációs átmenetiségben ne lennének ortodox magyarok (a 2011-es népszámláláskor mintegy 26 ezren voltak). A szórványok kétnyelvűségében és folyamatos asszimilációjában azonban az etnikus jellegűeknek tekinthető protestáns egyházaknak a nyelvvel kapcsolatos döntései sem mindig egyértelműek és következetesek. A gyakorlatban a kétnyelvűség megjelenik a templomi liturgiában, és nem ritka a fiatalok román nyelvű vallásoktatása és konfirmációja sem. Ez a kompromisszum az egyház védekező stratégiájához tartozik, amely az etnikus jelleg feladásával megpróbálja megőrizni azokat a híveket is, akik nyelvet váltottak. A moldvai magyarok helyzete pedig azt bizonyítja, hogy a római katolikus egyház általánosabb anyanyelv-bátorító gyakorlata ellenére, és annak ellenére, hogy tagadhatatlan a helyi népi közösségekhez való kötődése, vannak különleges helyzetek (és nem csak Romániában), amikor világegyházként éppen az erőszakos asszimilációban játszik szerepet.

4.3. A NYELV AZ EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI IDENTITÁSBAN

Az egyéni azonosságtudatot a közösséggel, saját közösségével a nyelv kapcsolja össze. A hagyományos közösségek bomlásával az identitás szerkezete is bizonytalannabbá válik. Ez – mint máshol is – a külső régiókban is szemléletbeli különbséghez vezetett a nemzedékek között, a falun élők és a városiak között, azok között, akik élethelyzetükben, tanulmányaik vagy munkahelyük révén közvetlenebbül kapcsolódnak a többségekhez. Mindez bonyolultabb többnyelvű környezetben, a változás dinamikája azonban mindenütt tetten érhető.

A Kárpát-medence egész magyarságára kiterjedő, a 90-es években végzett szociológiai vizsgálat következtetése szerint a kisebbségi magyarok döntő többsége magyar identitású, identitástudatuk alapvetően nem etnikai, hanem kulturális jellegű: „A nemzeti hovatartozás és identitásvállalás legnagyobb súllyal említett meghatározó tényezőinek az *anyanyelv* és a *család* bizonyultak. [...] Az [...] *állampolgári keret* mind identitást meghatározó tényező kisebbségi körülmények között feltűnően alacsony említést kapott. S a *nyelv* pedig – nyomatékosítsuk – a *legmagasabbat*. [...] A nyelv a hétköznapi érintkezés eszköze, az információ és a kultúra hordozója [...] *identitást fémjelző szimbólummá válhat.*”³⁵ Ennek a nyelv szempontjából kedvező

³⁵ Gereben 1999: 89–91.

attitűdnek a kialakulásában, a nyelv szimbolikus felmagasztosulásában bizonyára egyaránt szerepe van a 20. századi folyamatos alárendeltségnek és veszélyeztetettségnek, de a történelmi tapasztalatnak és mítosznak is. Védekező és ugyanakkor cselekvő identitás ez, amelyben nincs egyensúlyban a nyelv szimbolikus értékelése és a neki tulajdonított használati érték. Ez az egyensúlyhiány mutatkozik meg abban, hogy – mint láttuk – az identításban legfontosabb tényező az anyanyelv, és hogy a székely nyelvjárás és az erdélyi magyar nyelvváltozat mint „legszebb” változat több évszázados mítosza napjainkban is tovább él, és a között a szintén ismert tény között, hogy ennek ellenére minden régióban pl. az oktatás nyelveként egyre többen választják a többségi nyelvet (ennek változó és többnyire növekvő aránya általában 25 és 40% százalék között van). Szülők, pedagógusok nyilatkoznak úgy, hogy a magyar jelenti a többletet, a terhet a tanulás–tanítás heti programjában. A helyzet el-lentmondásosságának jelzéseként némi iróniával azt lehet mondani, hogy a kisebbségi közösségekben az anyanyelvűség nagyon fontos, maga az anyanyelv már sokkal kevésbé. Az ezzel kapcsolatos feladatok nem egyszerűen a presztízstervezés ismert feladatai, azok egyébként is inkább a kedvezőtlen külső megítélés megváltoztatására irányulnak. Sokkal inkább az anyanyelvű oktatás minősége és eredményessége, a nyelvi kultúra egészének színvonala az, amely bizonyíthatná, hogy az anyanyelv nem szent célként, hanem szent eszközként fontos e közösségek életében.

5. A KOMMUNIKÁCIÓS SZÍNTEREK ÉS JELLEGZETES REGISZTEREIK

Az előző század végén végzett szociolingvisztikai kutatások – mint az előbbieken jeleztük – nem a kisebbségi változatok vesztes szétfejlődését igazolták, hanem a hiányt, a leépülést, a funkcionális térvessztést, a nyelvi rendszer erózióját, a nyelvi kompetencia szűkülését. Mindez elsősorban annak volt a következménye, hogy az utódállamokban huzamosan korlátozták a nyelvhasználat fontos szintjeit, a kialakuló, egyre nagyobb teret hódító felcserélő kétnyelvűségben pedig folyamatosan nőtt az államnyelv szerepe, dominanciája. „Ami a kisebbségi helyzetben élő kétnyelvű beszélőkre, sőt magára az általuk használt anyanyelvre nézve valóban veszélyt jelent, az a kisebbségi helyzetből fakadó, sokszor a többségi hatalom nyelvviasszaszorító, lingviciista politikája által is gerjesztett nagyfokú *nyelvi* hiány, ill. ennek szélsőséges változata, a nyelvcserhelyzetben jelentkező *nyelvreépülés*.”³⁶ Ez a hiányzó vagy csak töredékesen meglévő szint pedig éppen a közéleti-szakmai szint. A nyelvi hiánnyal kapcsolatos elméleti kérdéseket legárnyaltabban Lanstyák István fejtette ki, és ő fogalmazta meg azt a véleményt is, hogy az állandósult, valamely közösség egészére kiterjedő szaknyelvi hiányok csak tudatos nyelvi tervezéssel orvosolhatók.³⁷

³⁶ Lanstyák 2000: 229.

³⁷ Vö. Lanstyák 2000: 180.

Az ezredforduló után annak vagyunk tanúi, hogy a nyilvánosság színterein, a köz- és felsőoktatás kiépülő intézményrendszerében, a Kárpát-medencei kapcsolatokban az anyanyelv speciális regiszterei egyre inkább kiépülnek, és olyan nyelvváltozatokra, regiszterekre is kiterjed a nyelvi kompetencia, amelyek tekintetében korábban korlátozott volt. A regionalizmusoktól és kontaktuselemektől nem mentes regionális köznyelv harmonikusan épül egybe a közös standarddal. Ma már jórészt ez a jellemző. A kapcsolatoknak, a hálózatoknak ma már van egy nem hallható és csak részben látható szintje, az, amely a digitális térben zajlik. Ami ebből az internetes online szövegekből és más felületeken követhető, és az is, ami a központi vagy regionális hangos és vizuális médiából áramlik, az jórészt mind a nyelvi közösség keretei között zajlik.

Más a helyzet a leépült és szétfejlődött szaknyelvi regiszterekkel. Még mielőtt helyreállhatott volna a tudományos és szaknyelvi anyanyelvi terminológiák egysége, mielőtt jelentősen csökkent volna az államnyelvi regiszterek dominanciája, a külső régiókban is egyre inkább az angol válik dominánssá. Kevesebb magyar nyelvű szakpublikáció jelenik meg, mint korábban, a kutatók új nemzedéke nem motivált saját szaknyelvük használatában, művelésében, és ez nyelvileg bizonytalanná teszi az egyébként kiépülő anyanyelvű felsőoktatást. Különösen a pedagógusképzés érintett ebben, a tankönyvek és oktatási anyagok, ami folyamatosan akadályozza a szakoktatás bővítésének. A szakmai és tudományos kapcsolatokban is érzékelhető, hogy a magyar szaknyelvek használói számára másodlagosak, a szaknyelvi két- és többnyelvűségben a magyar nagyon gyakran másodlagos. Ez alól kivételek a hungarológusok és azok, akik nagyobb mobilitásuk révén magyar szaknyelvüket is használják, nem csak az angolt vagy az államnyelvet.

6. TÁRSADALMI (ÁT)RÉTEGZŐDÉS ÉS A NYELVVÁLTOZATOK VÁLTOZÁSA

A külső régiók nyelvhasználatáról, nyelvi állapotáról egyöntetű az a megállapítás, hogy archaikusabb, mint a centrumé. Ez az archaikus jelleg értelmezhető elmaradottságként, provincializmusként is, és semmiképpen nem korlátozódik csak a nyelvre. Ezek a közösségek általában tradicionálisabbak, de nem ugyanolyan mértékben: „Hipotetikusan megnevezhetünk egy »*nyugati*« (konzervatív) polgári típust (főleg Ausztria); egy »*keleti*«, *tradicionális*, befelé (és a közösségekre) építő, premodern típust (főleg Erdély és Kárpátalja); egy nyitottabb, *polgárosuló*, *közép-európai* modellt (főleg Szlovákia és a délszláv térség); valamint az utóbbi típusnak egy meglehetősen *prakticista* és *individualista* változatát (Magyarország).³⁸ Nem véletlen és nem is indokolatlan, hogy a kisebbségi régiók beszélői és nyelvművelői

³⁸ Gereben 1999: 42.

a nyelvi változók megítélésében gyakrabban hivatkoznak a nyelvi hagyományra és a nyelvjárásokra. Erdélyben például regionális használatban érzékelhető a nyelvhasználat fokozottabb érzelmi telítettsége és képszerűsége, de az anyaországban jól ismert „gügyögő” stílus (pl. a *sali* a *saláta* helyett, a *pari* a *paradicsom* helyett, a *kazi* a *kazetta* helyett, stb.) egyelőre még nem terjedt el; noha a Magyarországról hazatérők friss fertőzősként hozzák magukkal, még nem váltak itt is divatossá a társalgási sablonkifejezések (*ez egy dolog!*), a kérdőszós kérdő mondatok divatos „felkapó” intonációja, amelyet a szinkronfilmek is közvetítenek; megőrződtek viszont olyan múlt idejű (összetett) igealakok (*írt volt*), amelyek a magyarországi köznyelvet, a központiból közössé váló köznyelvet gazdagíthatják.

Élő nyelvi értéket és nyelvi mintát hordoz és közvetít minden régióban a szépirodalom nyelve, a színház nyelvhasználata, a hitélet anyanyelvűsége, a standard, valamint a köznyelv közvetítésében pedig egyre nagyobb szerepe és hatása van a magyarság egészét átfogó rádióknak és televízióknak. A már több ízben hivatkozott szociológiai vizsgálatnak kiemelt témája volt az olvasás, általában a kultúra és a nyelvhasználat kapcsolata. Ezekre a régiókra is érvényes természetesen az a világjelenség, hogy az olvasás, a könyv iránti igény háttérbe szorult, a színháznak is megváltozott a helyzete, csökkent a szerepük az átalakuló világban. Személyes vagy közösségi elszigeteltségben azonban éppen a könyv jelentheti a nyelvvel való bensőséges kapcsolatot, a nyelv gyakorlását, a nyelvi tudás naponkénti felfrissítését. Az sem lehet kétséges, hogy a másodnyelvi dominanciájú kétnyelvű beszélők, ha olvasnak, inkább azon a nyelven olvasnak, amelyet jobban ismernek, és ennek bizonyára befolyása van arra is, hogy milyen nyelvű rádió- és televízióadásokat hallgatnak, néznek. Lényeges viszont az említett empirikus vizsgálatnak az a megállapítása, hogy „A kisebbségi helyzet az ízlés terén is erősen felértékeli a kulturális tradíciók, a klasszikus irodalmi értékek szerepét. [...] az esztétikailag értékesebb ízléskategóriák aránya – minden régió esetén – szórvány-szituációban magasabb”.³⁹ Ez a helyzet minden tekintetben biztató, hiszen éppen a szórványokban a legfontosabb az a folyamatos nyelvi inspiráció, minta és bátorítás, amelyet a szépirodalom képvisel. Ahhoz azonban, hogy az irodalomnak bármilyen hatása legyen, fontos a nyelvismeret, az írni-olvasni tudás, a nyelvvesztés generációs folyamatában azonban ez a feltétel gyakran hiányzik.

6.1. ANYANYELVI NEVELÉS, NYELVJÁRÁSMŰVELÉS

A lehető teljes nyelvi kompetencia, a kettősnyelvűség, az anyanyelv-domináns, hozzáadott kétnyelvűség, a nyelvváltozatok és nyelvek közötti spontán kódváltás kialakítása jórészt az anyanyelvű oktatás keretében történik, ott kellene történnie. Minden

³⁹ Gereben 1999: 209–211.

régióban jelentős mértékben bővült mind a köz-, mind a felsőoktatás intézményrendszere, azonban az anyanyelvvel, az államnyelvvel és egyéb idegen nyelvekkel kapcsolatos elvárásoknak nem képes eleget tenni. A sokféle ok közül most csak egyet említünk: az anyanyelvi nevelés szemléletét. Az oktatásban elsősorban a standard és a szaknyelvi regiszterek vannak jelen: eszközként is, oktatási tárgyként is. Ez azonban nem irányulhat egyéb nyelvváltozatok ellen. Az anyanyelvoktatásban sokkal természetesebbnek kellene lennie, és jelen kellene lennie a nyelv változatosságának, különösképpen a tanulók és az adott nyelvi környezet vernakuláris változatának. A változatosság elismerése és felismerése a kodifikált változat fontosságára is felhívna a figyelmet, természetessé tenné a nyelven belüli folyamatos mozgást, a spontán kódváltást. Az anyanyelvoktatásban gyökeres változást eredményezett, hogy a nyelvi rendszer helyett a nyelvhasználat és a kommunikáció került előtérbe, a stiláris regiszterek ismerete és gyakorlása.

Az iskolának, az anyanyelvoktatásnak tehát tudnia kell a tanulók nyelvjárásáról, ismernie kell azt. Ezen túlmenően tananyagként is helye van a magyar nyelv tantervében és tankönyveiben olyan fontos ismereteknek, hogy az írásbeliség előtt a nyelvjárás volt a nyelv létezésének egyetlen formája, hogy a nyelvjárásiaság általánosabb, mint a nyelvjárás: nyelvjárási elemek a köznyelvben, sőt a standardban is előfordulhatnak, hogy a nyelvjárás teljes értékű nyelvváltozat, a teljes élet kifejezője adott közösségben.

Az oktatással kapcsolatban nem hallgatható el, hogy továbbra sem kielégítő a kisebbségi közösségek iskolázottsági és műveltségi színvonala. A kisebbségi oktatásban az átlagosnál nagyobb arányú a tanulók lemorzsolódása, a tehetséges gyerekek elkalódása. Gyöngültek az anyanyelv iskolai oktatásának feltételei, épp a magyar nyelvű közoktatás nem érvényesíti kellőképpen az anyanyelv alapozó, integráló szerepét.

7. ÚJ KORSZAK A RÉGIÓK NYELVI ÉLETÉBEN?

Elhamarkodottnak tűnhet az a megállapítás, hogy a kedvezőtlen folyamatok ellenére, amelyek az előző század elején indultak el, a század utolsó évtizedében új korszak következett be a külső régiók nyelvében, nyelvhasználatában. A jelen és a jövő szempontjából is fontos, hogy a magyar nyelv megőrizte egységét, kölcsönös érthetőségét. Vannak persze mai táji változatai és táji értékei, vannak műveltségi, használati és stiláris szintjei, szaknyelvi regiszterei, amelyek mind hozzátartoznak gazdagságához. Fontosak a hagyományba visszanyúló és a regionális nyelvi tartalékok, a nagy nyelvi tömbök megléte a külső régiókban, az erdélyi és a többi régió irodalmi értékei. Természetes és fontos jelenség, hogy a kisebbségi magyarságban él a lokális nyelvi öntudat, sőt a nyelv szimbolikusan felértékelődik, a nyelv jelenti a virtuális hazát. Kedvező az is, hogy a környezetünkben élő más nyelvű népek többnyire más vallásúak is: így az identitás alaptényezői egymást erősítő kötelékké válnak.

Az elmúlt évtizedben jelentős mértékben gyarapodtak a nyelvhasználat alkalmai és színterei: a létrejött magyar intézmények a közéleti, az intellektuális, a szakmai nyelvhasználat lehetőségeit teremtették meg. A média és a világháló erősítette mind a belső, mind a nemzeti kapcsolatokat, a magyar nyelv közös és igényes változatai gyakorlatilag mindenki számára elérhetőkké váltak. Bővültek az anyanyelvi oktatás intézményes keretei, lehetőségei. Intézményesült és kiterjedt, valóban nemzeti üggyé vált az anyanyelvi mozgalom: átfogja az oktatási intézményeket, jelen van a televízióban, a rádióban és az írott sajtóban, támogatják az egyházak, az akadémiai intézmények. Maga a Magyar Tudományos Akadémia szervezi és támogatja a kisebbségi szellemi műhelyeket, a tudományos képzést, nyelvi kutatóállomásokat hozott létre minden régióban, ösztönzi és irányítja a közös nyelvi tervezést, a magyar nyelv korszerűsítésére irányuló törekvéseket.

A folyamatos változás érzékeltetésére érdemes egy olyan kutatásnak a következtetéseiből idézni, amely egyetlen kistérség, az erdélyi Felső-Háromszék nyelvére irányult. Ezek a következtetések nagy valószínűséggel általánosíthatók nemcsak Erdélyre, hanem a többi peremrégióra is: „A korábbi állapotokhoz képest az elmúlt huszonöt esztendőben lényeges változások következtek be: olyan politikai, gazdasági, társadalmi átalakulásoknak vagyunk tanúi, amelyek kihatnak mind a közösségnek anyanyelvváltoztatáshoz való viszonyulására, mind a kisebbségi identitásra. Egyfelől megindult és felerősödni látszik elsősorban a standard térnyerése, mivel erőteljesen csökkent és megszűnőfélben van e térség nyelvi elszigeteltsége; lehetővé vált a gazdag nyelvi tapasztalatszerzés; kitágult a földrajzi mobilitás lehetősége; valamelyest gazdagodott az anyanyelv használati köre is (pl. hivatali, közigazgatási, bírósági használat lehetősége), másfelől az angol nyelv térnyerésével, a globalizációval és a világháló hatásával újabb erőterek keresztüzébe került mind az anyanyelv, mind a korábbi csoportidentifikáció kérdése.”⁴⁰

IRODALOM

- Ágoston Mihály 1990. *Rendszerbomlás? Nyelvhasználatunk zavarai*. Nyelvművelő füzetek. Újvidék: Fórum.
- Áron Péter 1981. Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájszemlélete. *Magyar Nyelvjárások* XXIV: 101–132.
- Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) 2008. *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.) 2011. *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Benkő Loránd 1996/1998. Többközpontú-e a magyar nyelv? In Kontra–Saly (szerk.) 1998: 345–356.

⁴⁰ Rancz 2015: 148.

- Benő Attila – Péntek János (szerk.) 2005. *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat*. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.
- Benő Attila – Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely, Kolozsvár: Gramma Nyelvi Iroda, Szabó T. Attila Nyelvi Intézet.
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében I. Szerk. Kontra M. Budapest: Osiris Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében V. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Eszék: Gondolat Kiadó, Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet.
- Fedinec Csilla (szerk.) 2008. *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság.
- Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Budapest: Osiris, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében II. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Újvidék: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Kocsis Károly 1999. Társadalom és gazdaság napjainkban a Kárpát-medencében. In Bulla Béla – Mendöl Tibor (szerk.): *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest: Lucidus Kiadó. 339–378.
- Kocsis Károly – Kocsis-Hodosi Eszter 1998. *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*. Budapest: Geographical Research Institute–Minority Studies Programme.
- Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kósa László 1991. Erdély néprajza. *Ethnographia* 3–4: 197–211.
- Lanstyák István 1995/1998. A magyar nyelv központjai. In Kontra–Saly (szerk.) 1998: 326–344.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. A magyar nyelv a Kárpát-medencében III. Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Pozsony: Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.) 2003. *Kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Péntek János 1994/1998. Normagondok Erdélyben (1793–1993). In Kontra–Saly (szerk.) 1998: 197–210.
- Péntek János 1999. *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben*. Budapest: A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.
- Péntek János 2006. Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában. *Magyar Nyelv* 101 (4): 406–413.
- Péntek János 2007. Dinamikus nyelvi folyamatok és az identitás. *Pro Minoritate* Tavasz 53–62.
- Péntek János 2014. A moldvai magyarokról és a csángó elnevezésről. *Magyar Nyelv* 110 (4): 437–447.
- Rancz Teréz 2015. *Identitás és nyelvhasználat Felső-Háromszéken*. Odorheiu-Secuiesc: Expert Print.

- Sorbán Angella 2014. *Kisebbség és kétnyelvűség. A kétnyelvűség szociológiai aspektusai az oktatásban és a munkaerőpiacon*. Sepsiszentgyörgy: A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 9.
- Szépfolusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós 2012. *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában. A magyar nyelv a Kárpát-medencében IV.* Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Alsóőr, Lendva: Osiris Kiadó, Imre Samu Nyelvi Intézet, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.
- Szilágyi N. Sándor 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In Fedinec (szerk.) 2008: 105–117.
- Tánczos Vilmos 2011. *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991/1998. A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. In Kontra-Saly (szerk.) 1998: 15–24.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014. A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón. In Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest, Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Nemzetközi Magyarasszociológiai Társaság. 187–197.
- Vetési László 2002. *Ne csüggedj el, kicsiny sereg! Lelkipásztori barangolások küszködő nyelvi tájakon*. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó.

A NYELVJÁRÁSOK

KISS JENŐ

1. BEVEZETÉS

Minden természetes nyelv nyelvváltozatok együttese. A nyelvváltozatok hálózatot alkotva töltik be szerepkörüket. Mindegyiknek van a többihez viszonyítva egyedi, a többitől elkülönítő szerepköre, egyszersmind nyelvi sajátossága is. A nyelvváltozatokat alapvető egyezés és csupán részleges különbözőség jellemzi. Nincs közöttük hierarchikus viszony a kifejezés szokványos értelmében. A legnagyobb különbség elterjedtségükben, funkcionális hatókörükben, társadalmi presztízisükben és szókészletükben van. A nyelvváltozatoknak két fő típusát szokás elkülöníteni. Az egyik a nyelvközösség tagjainak társadalmi rétegződése, a másik területi tagolódása szerint különül el, illetőleg szerveződik. Az egyik típust ennek megfelelően a társadalmi nyelvváltozatok (szociolektusok) alkotják. A köznyelv is idetartozik, de egyedülként ez az össztársadalmi igényű, a nyilvánosságnak is szánt, polifunkcionális nyelvváltozat, amelynek két típusa van: a beszélt köznyelv és az írott köznyelv. (A köznyelvet, illetőleg a köznyelv írott változatát standardnak is nevezik, a „standardizált nyelv” kifejezés azonban többnyire azt a nyelvet jelenti, amelynek van kodifikált írott köznyelve.) A másik fő nyelvváltozattípust a területi nyelvváltozatok (regiolektusok) alkotják. Ez utóbbi típus legismertebb tagjai a nyelvjárások (dialektusok). Ezekről és beszélőikről szólunk – áttekintő jelleggel – ebben a fejezetben. Csak két nyelvváltozat van azonban, amely egyrészt a kisgyermekkorai nyelvelsajátítás nyelvváltozata lehet, másrészt adott időszakban s az adott közösség mindennapi élete valamennyi nyelvi kifejezési és kommunikációs igényének megfelel: a beszélt köznyelv és a nyelvjárások. Ezért nevezzük ezeket teljes nyelvváltozatoknak. S csak a nyelvjárásokra és a köznyelv két változatára jellemző, hogy egymástól valamennyi nyelvi szinten különböznek-különbözhetnek. A többi, az ún. szektorális nyelvváltozat nyelvtana a köznyelv előtti időszakban lényegében azonos a nyelvjárásokéval, a standardizált nyelvekben pedig a köznyelvével. A különbség ezen nyelvváltozatok esetében szinte kizárólag a szókészletre és a frazeológiára szorítkozik, mert nem a mindennapos, hanem csupán speciális területek (csoportok, szakmák, tudományok) nyelvhasználati igényeinek a kielégítésére valók. A nyelvváltozatrendszerben nyilvánvalóan a teljes nyelvváltozatoknak leg-

nagyobb az önállósága. Ez az önállóság azonban a nyelvváltozatrendszer egészét tekintve viszonylagos.

Mire valók a nyelvjárások? Amire bármely nyelv: elsődlegesen arra, hogy emberek egymással mindennapos dolgaikban érintkezni tudjanak, hogy a világot mentálisan birtokba vegyék, s hogy jelezzék a szűkebb közösséghez való tartozásukat. A nyelvjárásokat (másként: dialektusokat) a következő általános megállapításokkal jellemezhetjük: 1. A legrégebbi nyelvváltozatok, amelyek a magyarban történeti adatokkal igazolhatóan elsősorban paraszti közösségekhez és kultúrához kötődnek 2. Nyelvtudományi értelemben a magyar nyelvben elfoglalt helyük szerint önállóságuk kifelé, egységük befelé viszonylagos. 3. A köznyelvek valamely nyelvjárásból vagy nyelvjárások ötvöződéséből jöttek létre (a magyar az utóbbi módon). 4. A magyar nyelvközösség tagjainak többsége ma is nyelvjárási háttérű, ezért nyelvhasználata több-kevesebb regionális jegyet hordoz. 5. A magyar nyelvhasználati változatosságban kiemelkedő szerepet a nyelvjárások játszanak a maguk zavarba ejtő sokszínűségével, a nyelv minden szintjén megmutatkozó variabilitásukkal. 6. A nyelvjárások felgyorsult ütemű változásának kezdete a magyar nyelvközösségben is a 20. század második felének nagyjából a közepétől datálható. 7. A nyelvjárások változása kettős síkon zajlik: szűkülnek használatuk szinterei, és csökken regionalitásuk mértéke. 8. A magyar nyelvközösség magyarországi tagjainak a körében gyorsabb a köznyelvhez közeledés, mint a Kárpát-medence kisebbségi magyarjainak a körében. 9. A nyelvjárás-változás uralkodó iránya a köznyelvhez közeledés. 10. Tévedés a nyelvjárások közelesen bekövetkező kihalását jósolni.

A nyelvjárás a nyelvterületnek csak egy részén él, s ma már többnyire a falusi lakosság, főként a földműveléssel és kézművességgel foglalkozók elsődleges beszélt nyelvi, kodifikálatlan nyelvhasználati formája (tehát nem valamely idealizált paraszti nyelvváltozat). A nyelvjárás-meghatározás földrajzi és szociológiai tényezőket egyaránt figyelembe vesz, ugyanis a kettő általában egyszerre érvényesül. A nyelvjárások, miként a köznyelv is, elsődlegesen a két legfontosabb nyelvi funkció betöltésére: emberek egymás közötti nyelvi kommunikációjának és a világ mentális birtokbavételének a biztosítására vannak. Arra tehát, hogy a környezet tárgyait, jelenségeit, a gondolatokat az emberek szavakkal, nyelvi szerkezetekkel fejezzék ki, s hogy szóban és/vagy írásban egymásra és önmagukra reflektáló kapcsolatban legyenek másokkal. Ezenkívül természetesen a nyelvjárásoknak is van kultúra- és esztétikumhordozó, valamint társadalmiszimbiolum-szerepe is. Míg azonban a köznyelviség kora előtt a két első funkciónak volt a legnagyobb szerepe, napjainkban a társadalmiszimbiolum-szerepük került előtérbe.

Mivel a nyelvjárásokkal kapcsolatban számos tévhit él széles körökben (például: a köznyelv romlott változatai, használatuk helytelen), érdemes világossá tennünk, hogy a nyelvjárásokról szólván mi „nem az egyetlen normához [a kodifikált köznyelvhez] viszonyított helyes vagy helytelen végleteiben gondolkodunk, hanem a nyelvjárások [...] saját normáihoz viszonyított helyénvalóságban. És nem az elha-

tárolásban, hanem a változatosság és változás folyamatosságában. Ez a heterogén harmónia a nyelv igazi egysége. Ebben a keretben a nyelvjárás teljes értékű nyelvváltozat, a teljes élet kifejezője adott közösségben [hangsúlyos: „adott közösségben”]. Némely jelenségeiben konzervatív, és mégis változó. Önálló, de nem elkülönülő rendszer, amelynek kifejezési lehetőségei (kifejező erő, szabályszerűség, logikusság, árnyaltság, komplexitás stb.) ugyanolyanok, mint a köznyelvéi. Nem tekinthető pusztán stílársváltozatnak, nem a nyelv egy alsóbb szintje, hanem stilisztikailag maga is differenciált. El lehetne-e vitatni a költőiségét, a stílársváltozatosságot a népdaloktól, általában a népköltészet, a hagyomány ritualizált szövegeitől?”¹

Vonatkozó fölmérések hiányában, de a hétköznapi tapasztalatok szerint kijelenthető, hogy a hozzávetőlegesen 12,5-13 millió magyar anyanyelvűt tekintve² a magyarok spontán beszélt nyelvhasználatuk többségében ma is regionális vagy regionális színezetű. Nyelvjárási nyelvhasználatuk elvileg bárhol és bármikor találkozhatunk. Nemcsak kisebbségi környezetben (ott gyakrabban), hanem Magyarországon is. Nemcsak falvakban, hanem városokban is. A rádió és a televízió interjúalanyai között is vannak olykor nyelvjárási beszélők, hallani tehát olykor karakterisztikus nyelvjárási beszédmódot a formális nyelvhasználat említett szinterein is. Elsősorban a köznyelv hatására az 1960-as évektől felgyorsult az a folyamat, amely odavezetett, hogy a nyelvjárási beszélők nyelvjárásuk mellett egyre inkább elsajátították a vidékük több-kevesebb nyelvjárásiassággal színezett köznyelvét (ezt nevezzük regionális köznyelvnek), s ettől fogva beszédpartnerüktől (ismerős : idegen) függően vagy nyelvjárásban, vagy regionális köznyelven szólaltak meg. A kettős nyelvűvé válás azt jelenti tehát, hogy a nyelvjárási beszélők nyelvjárásuk mellett elsajátították a köznyelvet, illetőleg regionális változatát, s beszédhelyzettől függően kódot váltottak: familiáris és ismerős körben nyelvjárásban, idegenek előtt pedig (regionális) köznyelven beszéltek, s beszélnek ma is.³ Ez tette lehetővé, hogy a nyelvjárási beszélők idegenek előtt el tudták már „rejtetni” falusi, nyelvjárási voltukat (amely a széles körű parasztlenezés, a parasztozás világában érthető önvédelmi reflexként is működik). A következmény pedig az, hogy kívülről nézve ritkán adódik lehetőség a nyelvjárási beszéd- és írásmóddal való találkozásra. Olyan mértékben bizonyosan nem, ahogy azt a nyelvjárások léte és a nyelvjárást is beszélők száma igazolhatná. Egy megjegyzés: Anglia népességének mindössze 3–5%-a beszélt néhány évtizeddel ezelőtt a választékos köznyelvi kiejtés, a Received Pronunciation szerint.⁴ Az írás-

¹ Péntek 2015: 76.

² Lásd kötetünkben Tóth Pál Péter Népesedési viszonyok című fejezetét. 2011-ben statisztikai számítások alapján Magyarország lakossága 9 937 628 fő, ebből magyarnak vallotta magát 8 409 048. A határon túli, magukat magyarnak valló Kárpát-medencei magyarok száma 2 109 518, összesen 11,5 millió magát népszámlálásban magyarnak valló fő. Ez az adat csak nagy vonalakban egyezhet meg a magyar anyanyelvűek számával, amelyről nincsen népszámlálási adat.

³ Kiss (szerk.) 2001: 235.

⁴ Trudgill–Hannah 1985: 2.

beliségben a nyelvjárási nyelvhasználat a magyarban periférikus, szórványos (privát levelezésekben, írók népi tárgyú műveiben, a népmesék egy részében). A nyilvánosságban mutatkozó nyelvjárási nyelvhasználat tehát nem mutatja a nyelvjárásoknak az anyanyelvi nyelvhasználatban játszott tényleges szerepét, mértékét. S bár a nyelvjárások egyre jobban a privát szférába szorulnak vissza, a meglehetősen általános kettősnyelvűségnek a domináns tagja faluhelyen s az idősebbek körében többnyire még mindig a nyelvjárás.

Az 1950-es évek elején milliószámra voltak magyar anyanyelvűek (a magyar nyelvterület egészére gondoljunk!), akik csak nyelvjárásban tudtak beszélni. Az 1950-es évek közepére vonatkoztatva: a „magyar embereknek például még mintegy fele ma is a nyelvjárásoknak többé-kevésbé tiszta változatát használja a nyelvi érintkezés eszközeként”.⁵ Az 1970-es évek elején, a magyar nyelvjárási atlasz gyűjtéseinek (1949–1964) tapasztalatai alapján következtetve a Kárpát-medencei magyar anyanyelvűek 60–70%-a beszélt nyelvjárásban, vagy/és abban is beszélt.⁶ A mára vonatkozóan kutatói becslésekre sem áll módunkban támaszkodni.

Lássunk néhány részvizsgálatot, amelyek a nyelvjárások létezését közvetve igazolják! Egy 1996-ban közzétett vizsgálat szerint nyugat-dunántúli 10–14 éves tanulók beszélt nyelvében egyebek mellett a következő nyelvjárásiasságok fordultak elő a megjelölt arányban: a köznyelvi hosszú *ú, ű* helyén a rövid megfelelők szavégen 95% (*keserű, szivattyu*), *ö-ző* alakok (*köllemes*) 38%, *á* utáni *o*-zás (*háza* helyett *házo*) 32%, mássalhangzók hangzóközi megnyúlása (*pirossat*) 45%.⁷ Arról, hogy 2001-ben Kárpát-medencei magyar szakos egyetemi hallgatóknak egy fölmérés önbevallásos adatai alapján milyen arányban volt nyelvjárási ismerete, ezt mondhatjuk: 1. a szomszédos országok egyetemén, főiskoláin 66,6% igen (33,3% nem), 2. Magyarországi vidéki városokban 14,8% igen (85,2% nem), 3. Budapesten 8,5% igen (91,5% nem).⁸

2. A MAGYAR NYELVJÁRÁSTÍPUSOK

A tudományos felosztás szerint a legkisebb nyelvjárási egység a *helyi nyelvjárás*, amely mögött egy-egy település, zömmel falu beszélőközössége áll. Kisközösségekről van tehát szó, amelyekben a beszélők közötti kommunikációs kapcsolat közvetlen. A kistelepülések beszélőinek van kollektív beszélőközösségi normatudata. A *nyelvjárás csoportot* több, egymással lazább kapcsolatban lévő település nyelvjárásai alkotják, amelyeket történeti és földrajzi, gazdasági és művelődési adottságokból következő szálak fűznek össze többé vagy kevésbé. A nyelvjárás csoport nyelvjárás-

⁵ Benkő Loránd 1957: 9.

⁶ Imre Samu: Tudományos Magazin 1971 (3): 2.

⁷ Guttman 1996: 111–112.

⁸ Kiss 2009.

sai minden lényeges nyelvjárási jegy tekintetében megegyeznek. A *nyelvjárási régió* nyelvjárás csoportok azon együttese, amelyeket meghatározott, nem nagyszámú nyelvjárási jelenség közös, csak az adott nyelvjárás csoportokra jellemző együttes előfordulása tesz elkülöníthetővé. A nyelvjárási régió tehát nyelvi régió, azaz nyelvjárási jelenségek azonosságai alapján megrajzolt térség, nyelvi táj. Gazdasági, politikai, vallás(felekezeti), földrajzi, kulturális szempontból is beszélhetünk régiókról, s mindegyik így vagy úgy szerepet játszott és játszik napjainkban is a nyelvi régiók életében, alakulásában. A nyelvi régiókhoz legközelebb a kulturális, a néprajzi régiók állnak, de teljes fedés nincs közöttük.

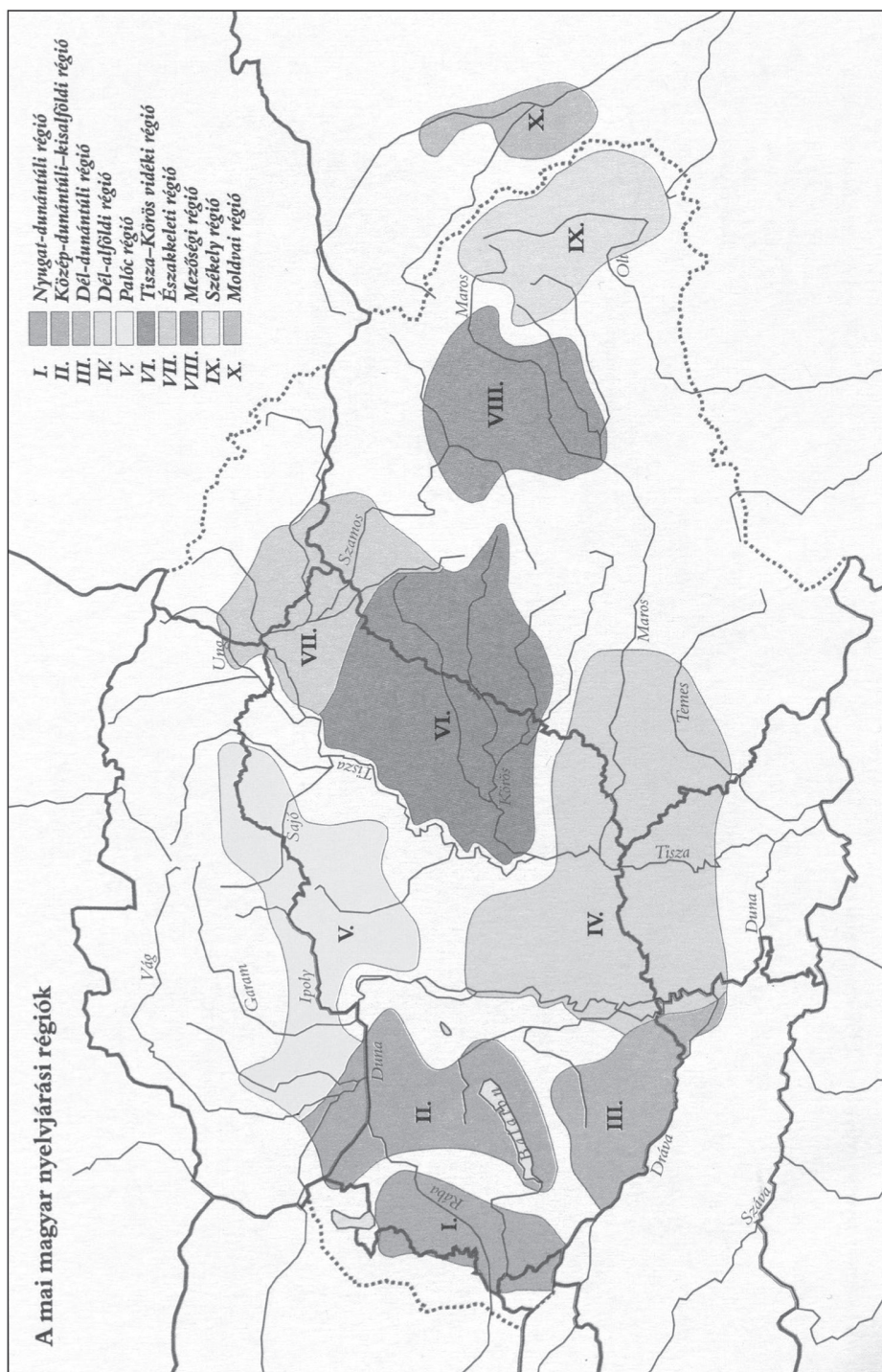
A nyelvjárási régiók és a nyelvjárás csoportok elkülönítése hangtani tényeken, a beszédhangoknak (fonémáknak) a meglétén vagy hiányán, illetve használati gyakoriságuknak a különbözőségén alapul. (Ehhez mintegy kiegészítésként csatlakoznak az alak- és mondattani szinten és a szókészletben jelentkező eltérések.) A magyar nyelvjárások hangtani szempontból színes szötteshez hasonlíthatók: nagyjából ugyan azonos beszédhangokból építkeznek, de ugyanaz a beszédhang az egyikben többször, a másikon kevesebbszer, az egyikben részben más helyzetekben fordul elő, mint a másikon. Nyelvjárási beszédet hallva ez tűnik föl először, s ez alapján formálunk véleményt arról, hova valósi, akinek a beszédét halljuk (például palócos, Szeged környéki, székely, vasi).

A magyarban az alább következő nyelvjárási régiók és az őket alkotó nyelvjárás csoportok vannak (a hazai nyelvjáráskutatás mindig is a magyar nyelvterület egészéből indult ki). Az újabb, a nagyatlasz⁹ adataira támaszkodó felosztás és részletes leírás szerint¹⁰ tíz nyelvjárási régiót különítünk el. A szakirodalomban megszokott sorrendet követve nyugatról kelet felé haladva nevezzük meg őket.

1. A *nyugat-dunántúli nyelvjárási régió* (nyelvjárás csoportjai: északnyugat-dunántúli, őrségi, zalai, hetési – és a göcseji, ha ez utóbbit önálló csoportnak tekintjük).
2. *Közép-dunántúli-kisalföldi* (nyelvjárás csoportjai: Balaton-vidéki, észak-dunántúli, észak-dunai, csallóközi-szigetközi).
3. *Dél-dunántúli* (nyelvjárás csoportjai: közép-somogyi, dél-somogyi, észak-barányai, dél-barányai).
4. *Dél-alföldi* (nyelvjárás csoportjai: kiskunsági, Baja környéki, Szeged környéki).
5. *Palóc* (nyelvjárás csoportjai: nyugati palóc, északnyugati palóc, Ipoly vidéki, középpalóc, déli palóc, Eger vidéki, keleti palóc, Hernád vidéki).
6. *Tisza-Körös vidéki* (nyelvjárás csoportjai: hajdú-bihari, kalotaszegi).
7. *Északkeleti* (nyelvjárás csoportjai: szabolcs-szatmári, bereg-ugocsi, ungi, észak-szilágyi).

⁹ Deme–Imre (szerk.) 1968–1977.

¹⁰ Juhász Dezső 2001: 264–316.

1. ábra. A 20. századi magyar nyelvjárási régiók. (A régiók közötti sávok nem köznyelvi, hanem átmeneti területek.)

Forrás: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 6. térkép. Az eredeti térképet Juhász Dezső készítette.

8. *Mezőségi* (nyelvjáráscsoporthai: belső-mezősegi, Aranyos vidéki, Maros–Küküllő vidéki).
9. *Székely* (nyelvjáráscsoporthai: udvarhelyszéki, háromszéki, kászoni, alcsi, felcsi, gyergyói, kelet-marosszéki).
10. *Moldvai* (nyelvjáráscsoporthai: északi csángó, déli csángó, moldvai székely).

A népi kultúrában többé-kevésbé jártas olvasókban bizonyosan fölmerül a kérdés, hogy vajon van-e összefüggés a magyar nyelvjárási régiók és nyelvjáráscsoporthok, valamint a magyar népi kultúra táji struktúrája, illetőleg a magyarság történeti-népi táji tagolódása között. Válaszunk: van, és pedig meglehetősen szoros. Ez azonban természetes. Hiszen nyelv(járás) és kultúra szoros kapcsolatban van egymással: a nyelv kultúrahordozó is, illetőleg a lokális kultúra része.¹¹ A köztük lévő jelentős átfedést jól szemlélteti az a térkép, amely a magyar történeti-népi tájakat a magyar nyelvjárási régiókra vetítve mutatja be.¹² A nyelvnek és a kulturálisnak a szinoptikus szemléletére lásd a régió következő meghatározását: „olyan komplex térségi nyelvi és kulturális változat, amely a nyelvi és kulturális cselekvések folyamatában létezik és funkcionál.”¹³

3. A MAI NYELVJÁRÁSI ÁLLAPOT

Általános megjegyzések a nyelvjárási régiók mai helyzetéhez:

1. A fentiekben megnevezett nyelvjárási régiók és nyelvjáráscsoporthok mind megvannak napjainkban is. A társadalmi változások azonban, amelyekről alább esik szó, érintik, általában csökkentik az említett nyelvjárási területeket. Magyarországon például a Budapest környéki nyelvjárások feloldódnak, kiszélesítve ezzel az érintett régiók közötti átmeneti sávokat, s ennek eredményeként „a Budapest–Szolnok tengely mentén új közép-magyarországi regionális köznyelvi zóna van kialakulóban”.¹⁴ A nyelvjárási terület visszahúzódása legnyilvánvalóbban azonban a kisebbségi területeken, a szomszédos országokban mutatkozik meg – a magyar anyanyelvű lakosság asszimilálódása, biológiai fogyása és elköltözése nyomán (a szórványterületeken, így pl. a Mezőségen megszűnőben vannak a magyar nyelvjárások; a trianoni államhatárok pedig egyre inkább nyelvi határrá válóban vannak). Magyarországon tehát az elnyelvjárásiatlanodás, a szomszédos országokban a magyarság fogyása miatt csökken a nyelvjárási terület.

¹¹ Vö. Juhász 2015: 51–52; lásd még Paládi-Kovács 2011: 427–443; Borsos 2011: 21–30.

¹² Lásd Cs. Nagy – N. Császi 2015: 28.

¹³ Tolcsvai Nagy 2014: 196.

¹⁴ Juhász 2001: 266; az eredetiben részben ritkítva.

2. A tíz nyelvjárási régió között egy sincs, amely csak mai magyarországi volna. Ezzel szemben három is van, amely Magyarországon kívül helyezkedik el: a mezősegi, a székely és a moldvai nyelvjárási régió (mindhárom Romániában van, az első kettő Erdélyben). Azaz a tízből hét Magyarországon is található, de mind átnyúlik valamelyik szomszédos ország területére. Ennek oka az, hogy a trianoni békediktátum (1920) a magyar nyelvterületből minden irányban hasított le nyelvjárási beszédű magyarok millióitól lakott területeket.
3. A nyelvjárási régiók sorrendje területük nagysága szerint: 1. a dél-alföldi, 2. a Tisza-Körös vidéki, 3. a palóc, 4. a közép-dunántúli–kisalföldi, 5. az északkeleti, 6. a mezősegi, 7. a székely, 8. a dél-dunántúli, 9. a nyugat-dunántúli, 10. a moldvai.
4. A beszélők száma szerinti becslést sorrend szerint a legkevesebben a mezősegi, illetve moldvai magyar nyelvjárásokat beszélnek, a legtöbbben pedig közép-dunántúli–kisalföldi, székely és Tisza-Körös vidéki nyelvjárásokat beszélnek.
5. Néhány hangtani példa a nyelvjárási régiókból: i) Az ajakkerekítés nélküli, a „palóc” *a* csak a palóc nyelvjárási régióban van meg. ii) Az *ly* (= *lj*: például *foljő, gólja*) csak a palócban és a moldvainak a mezősegi típusú nyelvjárásaiban hallható. iii) A zárt *ě* mindegyik régióban megvan ugyan, azonban az északkeletiben csak a Szilágyság egy részén, a Mezőségen már csak nyomokban, Moldvában pedig csak a székelyes nyelvjárásokban, de ezekben nem ismerik az *e* : *ě* fonémaellentétet¹⁵. iv) Az *i*-zés (köznyelvi *é* helyén *í* van: *szíp*) csak háromban nincs meg: az északkeleti, a székely és a moldvai régióban. v) Az *ö*-zés (köznyelvi *e/ě* helyén *ö* van: *köll*) a palóc, az északkeleti, a székely és a moldvai régióban nincs meg. vi) Az *l*-ezés (köznyelvi *j* helyén *l* van: *góla*) nincs meg a Tisza-Körös vidéki, az északkeleti, a mezősegi, a székely és a moldvai régióban. Azaz: nyugaton megvan, keleten nincs. vii) Kettőshangzók (az *ó, ő, é* különböző realizációjaként: *fakuo, mezőü, kiës*) négy régióban nincsenek: a közép-dunántúli–kisalföldiben, a dél-alföldiben, a mezőségiben és a moldvaiban. viii) Különböző múlt idejű alakok (*ír vala; íra, írt vala, írt volt*) a Tisza-Körös vidéki régió kalotaszegi nyelvjárásában, valamint a székely és a moldvai régióban.
6. A nyelvjárások változatos sokszínűsége legjobban hangtani téren és a szókészletben nyilvánul meg. Egyrészt abban, hogy a nyelvjárások és a köznyelv között, illetőleg a nyelvjárások között is vannak különbségek a beszédhangállományban. Az erdélyi mezősegi magyar nyelvjárásokban például héttel kevesebb magánhangzó van, mint a köznyelvben s a legtöbb nyelvjárásban. A nagyfokú változatosság másik oka pedig az, hogy ugyanazokat a beszédhangokat a nyelvjárások részben a köznyelvtől, részben egymástól is eltérő módon és arányban használják föl (ami példának okáért a köznyelvben *csalán, énekel, kesztyű, zsindely*, az bizonyos nyelvjárásokban *sillyán, inékül, kesztē, sindő*). Növeli a változatosságot a tájszavak (a köznyelvben ismeretlen, vagy más

¹⁵ Imre 1971: 372.

alakban és jelentésben használt szavak) nagy száma. Például a kacsza hímjének majd kéttucat nyelvjárási elnevezéséből a *baktóka*, *gácsér*, *hímkacsza*, *hingyák*, *récegúnár*, *récekakas*, *szakó* a köznyelvben ismeretlen.

7. Hány szó van a magyar nyelvjárásokban? Nem tudható pontosan. Csupán becslések vannak. Például: a szlavóniai nyelvjárásokban hozzávetőlegesen négy és fél, a szamosháti és az ormánysági nyelvjárásokban háromezerre tehető a tájszavak (tehát a köznyelvben ismeretlen szavak) száma. Általánosságban, a 20. század közepe tájára érvényesen mégis kijelenthető, hogy a magyar nyelvjárási (tehát a nyelvjárási beszélőktől ismert és/vagy használt) szókincs mintegy 10-20%-a tájszó volt. Némely esetben ennél több is lehetett: Márton Gyula a székely tájszavak számát például tízezerre becsülte.¹⁶ A mai állapotra vonatkozóan efféle becslésre a megfelelő szótárak hiányában nincs mód, azt viszont tudjuk, hogy a hagyományos paraszti életmód visszaszorulásával, átalakulásával felgyorsult a tájszavak kiszorulása a fiatalok nyelvhasználatából.
8. A Kárpát-medencei kisebbségi magyar beszélőknek a nyelvjárásai regionálisabbak és archaikusabbak, mint a magyarországiakéi. Természetes ezért, hogy általában több a regionális elem és sajátosság, s több az archaizmus is, mint a magyarországiakban. Ennek magyarázata a magyar standard gyengébb vagy hiányzó hatása, szemben teljes körű magyarországi hatásával.
9. Milyen fokú a kölcsönös megértés a csak köznyelvi és csak nyelvjárási beszélők között? Többnyire teljes. A magyarban a nyelvjárások között korábban sem voltak akkora különbségek, hogy a kölcsönös megértést lehetetlenné tették volna (ezt már Galeotto Marzio, Mátyás király olasz udvari humanistája is megírta, mert feltűnt neki). Ma sincs ez másként – nem tekintve a moldvai csángók nagy részét. Ez utóbbinak az a fő magyarázata, hogy a moldvai csángók első kirajzásai több mint fél évezrede szakadtak el az erdélyi magyar tömbtől, és utódaik kimaradtak a magyar nemzetté válás és a nyelvújítás folyamatából is.¹⁷ Megértési zavarok nem nyelvtani, hanem szóképzési eltérésekre vezethetők vissza, jelesen a tájszavak használatára. (Egy az életből ellesett példa: „mënj ki a gädërba, és hozd be a zsomport!” – mondta alföldi menyelöltjének egy rábaközi asszony, s az ifjú hölgynek fogalma sem volt, hova kell mennie, és mit kell bevinnie.) Minden ilyen esetben szinonimák használatával vagy körülírással megszüntethetjük a kommunikációs akadályt (az említett esetben: menj ki a tornácra, és hozd be a szakajtót).
10. Hogy a köznyelvben is vannak területi kötöttségű szavak, kifejezések, arra példaként a következőket említjük: *annál nagyobb* : *attól nagyobb*; *föl* : *fel*, *fölösleges* : *felesleges*, *fölhő* : *felhő*; *köll* : *kell*, *tejföl* : *tejfel*; *egres* : *köszméte*, *kukorica* : *tengeri*, *légy* : *bogár*, *eper* : *szeder*, *felhő* : *felleg*, *fogdos* : *fogdoz*, *talál*: *lel*, *örül* : *örvend*, *tapos* : *típor*, *vág* : *metsz*, *varjú* : *kánya*.

¹⁶ Márton 1970: 222.

¹⁷ Benkő 1989: 403–405; Kiss (szerk.) 2001: 232.

4. MIÉRT ÉS HOGYAN VÁLTOZNAK A NYELVJÁRÁSOK?

A magyar nyelvjárások hosszú, mintegy három évezredes történetében eddig három olyan korszakról beszélhetünk, amely korszakos változásokat hozott a nyelvjárások életében. Az első a honfoglalást követő évtizedek voltak, amikor a törzsek letelepedése után a törzsi nyelvjárásokból területi alapú nyelvjárások alakultak ki (10. század). A második a török hódítások, pusztítások és az azokat követő nagy népességmozgás (betelepítések, áttelepítések, belső és külső migrációs hullámok) időszaka volt, amely korábban példátlan nyelvjárás-keveredéssel járt (16–18. század). A harmadik intenzíven az 1960-as évek eleje óta zajlik. A mezőgazdaságban a termelőszövetkezeti rendszert a kényszerítés és az erőszak különböző eszközeivel építették ki. A paraszti társadalom a gyors és radikális átalakítás miatt és a korral járó civilizációs és tudományos-technikai korszerűsödés jótéteményei mellett súlyos veszteségeket is elszenvedett: önálló gazdákból bér munkássá lettek, önbecsülésük meggyengült, jó részük értékválságba került. A lakosság száma még növekedett, de egyre lassabban. Az 1970-es évek elején a lakosságnak már csak körülbelül negyede élt mezőgazdaságból.¹⁸ Három korszak különíthető el a magyar nyelv, tehát a nyelvjárások történetében a tekintetben is, hogyan változtak a társas jelentésképzés művelődési, közösségi feltételei. Lényeges változások nem voltak a feldolgozás kognitív sémáiban, jelentős mozgás csak a megismerésben előtérbe kerülő fogalmak területén volt. „A XIX. század előtti korokban a paraszti élet ismeretrendszere határozta meg a társas jelentésképzés alapját, a XIX. század elejétől mindinkább a városi élet, a Bildung, a műveltségi eszmények, majd az ezredforduló a kommunikáció, a média.”¹⁹ Tehát a legújabb kori nagy nyelvjárási változások a művelődési, közösségi feltételek változása második korszakának utolsó évtizedeihez és most is zajló harmadik korszakhoz kapcsolódnak.

Önmagukban sem a nyelvek, sem nyelvváltozataik nem változnak. Csak ha használják őket az emberek. Minthogy pedig az emberek léte társadalmi közösségekhez, a nyelv pedig az emberi nemhez kötődik, a nyelvjárási változások közegét tételszerű tömörséggel így írhatjuk le: 1. változik a nyelvjárások társadalmi és kulturális közege → 2. egymást feltételezve változik a nyelvjárási beszélők nyelvhasználata és nyelvi kompetenciája → 3. változás folyik pragmatikai (funkcionális) és nyelvi síkon egyaránt, ugyanis módosul a nyelvjárások használati színtere, hatóköre, gyakorisága, és változik a nyelvjárás(i rendszer) is.

Pontokba sűrítve a nyelvjárások változásának fő okcsoportjai a következők voltak: 1. a gazdasági és társadalmi viszonyok gyökeres átrendeződése, 2. a faluról a városba irányuló népességmozgás, 3. a lakosság mobilitásának növekedése, a vidék-város kapcsolatok megerősödése (pendlizés), 4. mindegyik társadalmi réteg

¹⁸ Kiss Jenő in Kiss–Pusztai (szerk.) 2017: 412.

¹⁹ Tolcsvai Nagy 2011: 272–273.

hozzáférése magasabb iskolázáshoz s ennek megfelelő foglalkozásokhoz, 5. a média, különösen a rádió és a televízió nagy hatása, amelyhez legújabban csatlakozott az internet részleges hatása is (nem csak Magyarországon²⁰). A nyelvjárások használatának szociokulturális okokból következő pragmatikai térvesztése, beszűkülése, illetőleg ennek a folyamatnak nyelvhasználati, nyelvrendszertani következménye, a nyelvjárások színeinek halványulása, köznyelvhez közeledése részleteiben igencsak összetett, többtényezős folyamat, amely nem a fizikai törvények egyértelműségével s nem is kiszámítható ütemben zajlik. Hiszen már a 18. század végén jövendölték a folyamat végének tekintett nyelvjáraskihalást, s a 20. század elején tudós nyelvész számította ki, hogy a (20. század elejétől számított) harmadik falusi nemzedékkel eltűnnek a nyelvjárások. Mi nem vállalkozunk prognózisok felállítására, csupán arra, hogy ennek a hatalmas méretű folyamatnak a legfontosabb okairól és következményeiről az alábbiakban vázlatos tájékoztatást adjunk.

Azért változnak felgyorsult ütemben a magyar nyelvjárások, mert nyelvjárási beszélők társadalmi-művelődési környezetük radikális változása miatt a hagyomány és a modernizáció felfokozott feszültségzónájában élnek. A változások gyors ütemére vonatkozólag leghitelesebb tanúink a nyelvjárási nagyatlasz munkatársai. Ők ugyanis 1949 és 1964 közötti gyűjtőútjaikon számos (nem csak magyarországi) magyar (magyarok lakta) faluban, tehát helyi nyelvjárások tucatjaiban szerzett közvetlen tapasztalatokon nyugvó s mindenki másnál több ismeret birtokában nyilatkozhattak a magyar nyelvjárásokról és a nyelvjárási beszélőkről. Elsősorban nekik köszönhetően vált ismertté a nyelvtudományban, hogy a parasztság ment át a leggyökeresebb társadalmi és kulturális változásokon, ennek következménye pedig az volt, hogy a legújabb kor nyelvhasználati újraorientálódásának, átrétegződésének a legtöbb terhére a nyelvjárási beszélők hordozták. Két idézet következik. Az egyik 1975-ből: a nyelvjárási atlasz „olyan nyelvi állapotot rögzít, amelyik szinte máris elmúlt”²¹ (megjegyzés: az atlasz adatait 1949 és 1960 között gyűjtötték, az ellenőrző gyűjtések 1960 és 1964 között voltak). A másik 1992-ben hangzott el: „Maga a valóság változott akkorát, hogy mást vizsgálunk ma, mint tegnap.”²² Nem lehet tehát úgy szólni a legújabb kori magyar nyelvjárások állapotáról, hogy ne szólnánk folyamatos változásukról, változásuk okairól és módjáról.

A nyelvjárások változásának okait három nagy tényezőcsoportra vezethetjük vissza: 1. egyetemes tényezőkre, 2. a nyelvjárási beszélők körében zajló társadalmi-művelődési változásokra és 3. a nyelvjárási beszélők nyelvi mentalitásának, nyelvi attitűdjének a módosulásaira.

²⁰ Vö. Wiesinger 1997: 19–20.

²¹ Deme 1975: 121.

²² Deme 1998: 331.

1. A nyelvjárások visszaszorulásának legáltalánosabb és egyben eredendő oka az *egyetemes változás*, amely a modern társadalmakban a térbeliség fontosságának csökkenését hozta magával. Arról van szó, hogy a nyelv létezési dimenziói, az idő, a tér és a társadalom közül – nyelvhasználati szempontból – a tér szerepe módosult, éspedig csökkent leginkább, az időé kevésbé, a társadalomé viszont növekedett. A 20. század a maga tudományos-technikai vívmányaival olyan helyzetet teremtett, hogy azok a nyelvjárási beszélők is, akik ki sem mozdultak szülőfalujukból, a köznyelv hatása alá kerültek, hiszen az iskolában tanulva, illetőleg az írásbeliség révén, az újságot vagy könyvet olvasva, a templomban az igehirdetéseket hallgatva, a televíziót nézve, a hivatalokban megfordulva, idegenekkel találkozva stb. egyre gyakrabban érintkeztek a köznyelvi nyelvhasználattal. Megemlítendő külön is az a folyamat, amely különösen a nyelvjárási beszélők körében változtatta meg a nyelvhasználati „nyilvános : bizalmas, családias” kettősséget. Arról van szó, hogy a modern kori tömegtájékoztató eszközök a családban, a házon belül képesek létrehozni a nyilvánosságot, ami korábban nem volt lehetséges. „A magánszféra összezsugorodása a funkcióitól messzemenően mentesített és tekintélyében meggyengült – kuckónyi boldogság – kiscsalád belső területére csak látszólag jelenti az intimitás tökélyét; mert abban a mértékben, ahogyan a magánemberek visszavonulnak kötelező tulajdonosi szerepeikből a szabadidők játékterének tisztán »személyes«, kötelezettség nélküli szerepeibe, közvetlenül félig nyilvános fórumok befolyása alá kerülnek, anélkül, hogy az intézményesen biztosított családi tér megvédené őket.”²³

2. A nyelvjárások fő – tehát nem kizárólagos – éltetője a *hagyományos paraszti gazdálkodást folytató* parasztság volt.

- i. E korábban igencsak számos és meghatározó *társadalmi réteg sorsának alakulása* meghatározó befolyással van a nyelvjárások életére. Megkerülhetetlen ebben az összefüggésben a hagyomány kérdésköre. „A hagyomány [...] nem a megőrződött régiességet, az eltökélten a múltra hivatkozást, a múlthoz igazodást jelenti. Olyan dinamikus szabályrendszere az ember társadalmában létezésének a hagyomány, mely a »régit« és az »újat«, a jól beváltat, a sokszorosan begyakoroltat és a kísérletit, az éppen most elfogadottá, szokásossá formálódót szervezi működőképes, a közösség minden tagja számára cselekvési vezérfonallal felkínálkozó kulturális rendszerré.”²⁴ A parasztság újabb kori történetére vonatkozó fontos megállapítások: „Magyarország a huszadik században legalább öt rendszerváltást »viselt« el, annak valamennyi politikai, gazdasági, társadalomlélektani következményével. [Ez] Átlagosan húszévenkénti társadalmi, intézményi, szervezeti, értékorientációs zűrzavart okozott. A társadalom tudati és fizikai állapotában tapasztalható kirívó anomáliák, népbetegségek, öngyil-

²³ Habermas 1993: 239.

²⁴ Szilágyi 2005: 9.

kosság, intolerancia, szélsőséges individualizmus, a közösségi értékek iránti bizalomvesztés, a tömeges elszegényesedés ugyanannak a történelmi kauzalitásban a következményeiként értékelhetőek. Kevés ország van Európában, ahol a »másságoknak« ennyi változatával kellett megbékélni száz év alatt, drámaian változó társadalmi körülmények között. [...] A rendszerváltás vesztese a vidék. [...] Alapvető gazdaságpolitikai és politikai hibák sorozata miatt [...] fölborult a vidéki népesség társadalmiréteg-struktúrája, megrendültek gazdasági alapjai; elveszítette aktív és motivált értelmiségének jelentős részét, megkezdődött a népességi viszonyok átalakulása, nemcsak etnikai összetételében, hanem az életkorfa megváltozott struktúrájában is. [...] Környezetünk a XX. században megkezdett funkcióváltás befejező szakaszába kerül. A mezőgazdasági termelés csak a vidék részeleme lesz.”²⁵ Ehhez lásd még: „A paraszti munkaszervezésnek [...] a közösségi szabályrendszert és a személyes kvalitásokat egyaránt feltételező modelljéhez képest a téesz-gazdálkodás, a téeszben végzett mezőgazdasági munka szükségtelessé is, lehetetlenné is tette a nem-vezetők, nem-munkairányítók számára a folyamatos döntést: utasítások szolgai végrehajtójává alacsonyította azt is, akinek megvolt a személyes képessége és készsége a »közösségi tudás« kreatív alkalmazására. Ami mégis átmentődött a munkálét által eltakartan a folyamatos paraszti döntéskényszerből, csak a »háztáji« gazdaságba visszaszorultán létezhetett [...] a háztáji gazdaságok – döntően az idős és idősödő generációknak köszönhetően – [...] a paraszti munkaerő kölcsönös továbbélése miatt prosperálhattak. Mert amint elkezdtek rentabilitást számolni, a »saját munkát« értéként tételezni a volt parasztok gyermekei, csak arra jöhetek rá, hogy »nem éri meg«: olcsóbban meg lehet venni ugyanazt a piaccon. Akkor már inkább a pihenés, a szórakozás...”²⁶ Jelenleg tehát többnyire „már nem-paraszti, de még paraszti”²⁷ az a világ, amelyben leginkább találkozhatunk a nyelvjárással. Ugyanis a változó körülmények között is a falusi lakosság egy része a hagyományos életmódból és gazdálkodásmódból szükségszerűen, az élet diktálta módon megőrzött többet-kevesebbet. Hiszen foglalkoznak visszakapott földjeiken növénytermesztéssel (gabona, napraforgó, kukorica, repce, újabban szója, takarmánynak valók termesztésével is: lucerna, lóhere), nem ritka az elsősorban kerti gyümölcs- és konyhanövény-termesztés (alma, szilva, körte, szőlő; petrezselyem, sárgarépa, uborka, bab, tök), van még kisállattartás az udvaron, a ház körül, a kertben (baromfi, kacsa, lúd, pulyka, disznó, ritkábban kecske, juh), és részben nagyállattartás is (tehén, ló). Megemlítendő még, hogy az újból föllendült gazdálkodást segíti a gépi és művelési modernizáció is, ráépülve a hagyományos tudásra.

²⁵ Velez–Lakatos 2007: 24–25.

²⁶ Szilágyi 2005: 11, 13.

²⁷ Szilágyi 2005:10.

- ii. A nyelvjárások szempontjából közvetlenül fontos egyrészt az, hogy felgyorsultan változnak a nyelvhasználatot befolyásoló és meghatározó nyelven kívüli szociokulturális tényezők, s emiatt nagymértvű a nyelvjárási nyelvhasználat korábbi közegének az átalakulása. *Kultúraváltás zajlik, a kistelepülések egy része felszámolódik* (2006-ban Magyarországon 1044 aprófalú, tehát 500 lakosnál kevesebb lakosú település volt²⁸), etnikai és egyéb átrendeződés van folyamatban. Másrészt az, hogy ezekben az években elérte már a nyugdíjkorhatárt az a falusi nemzedék, amely nagyjából 20 éves koráig részben vagy egészben a hagyományos paraszti gazdálkodás világában élt, azt belülről ismerte, s amelynek tagjai még tömegesen nyelvjárásban szocializálódtak. Elmondható tehát, hogy a paraszti gazdálkodásról közvetlen tapasztalatokon nyugvó tárgyi és nyelvi ismerete, emlékei csak keveseknek vannak. Ez azt is jelenti, hogy nyelvhasználati következményeit tekintve is korszakhatárról beszélhetünk. A nyelvhasználatban, a nyelvi tudatban sokáig megőrződhetnek ugyan archaizmusokként, nyelvi relikviákként régi fogalmakat, tárgyakat, eljárasmódokat jelentő szavak, kifejezések, ezeket azonban egyre kevesebben ismerik az idősebb nemzedék tagjainak a körében is. A következmény pedig: a mai, nyelvjárási háttérű fiatalok túlnyomó többsége már kettős nyelvűként (a nyelvjárás és a – [regionális] köznyelviség – ismeretében) éli életét. Ez is korszakhatár, ilyen ugyanis tömeges méretekben eddig még nem volt a magyar nyelvjárások történetében. Azt nem tudjuk, hogy a nyelvjárási beszélők között milyen arányban vannak a csak nyelvjárási beszélők, s azok, akik biztosabban birtokolják nyelvjárásukat, mint a köznyelv többnyire regionális változatát (ők a nyelvjárásdomináns kettős nyelvűek), illetőleg azok, akiknek nyelvjárási ismeretei már gyengébbek, mint a (regionális) köznyelv ismerete (ők a regionálisköznyelv-domináns kettős nyelvűek. Azt azonban kijelenthetjük, hogy a korábbiakhoz képest csökkenőben van a nyelvjárást beszélők száma (lásd az alábbiakban), s csökkenő arányban fordulnak elő a használatban a nyelvjárási színek, sajátosságok, jellegzetességek.
- iii. Általános – és a nyelvjárások továbbélési lehetőségét alapvetően befolyásoló, ti. gyengítő – változás az, ami a nyelvjárások hagyományos továbbadásának legfőbb biztosítékaként tekinthető korábbi *paraszti családok létmódjában* bekövetkezett. Korábban, a hagyományos paraszti gazdálkodás évszázadaiban a munka és a család nem különült el. Mára ez alapvetően megváltozott, a család és a munka ugyanis nagyjából elvált egymástól. Egyrészt, mert a fiatalok nem folytatják szüleik foglalkozását, a földművelést. Másrészt, mert a standard „nyelvváltozat(ok)kal összefüggő modernizációs alapú tudás továbbadása elsősorban intézményes iskolázottság keretében történik meg, a családtól és a

²⁸ Kiss János Péter 2008: 41.

munkától elkülönülve”²⁹ Tehát nem nyelvjárásban, hanem a köznyelven. Nem feledkezve meg arról, hogy természetesen vannak olyan esetek is, talán nem is ritkán, hogy a tanító, a tanár a nyelvjárasi közegű iskolában részben nyelvjárasi kiejtést is követ (a nyugati magyar nyelvterületen például zárt *ë-zik* és a *tiz, husz, tüz, szivessen* szóalakokat használja) úgy, hogy szókészlete és mondat-tana a köznyelvi normának felel meg. Erre vonatkozó fölmérés azonban nem készült még.

- iv. A nyelvjárások visszaszorulását erősítő tényező a vidéki, a falusi lakosságot, tehát a nyelvjárások legfontosabb hordozóját is jellemző *biológiai fogyás*³⁰. A statisztikák szerint 1949 után 1990-ig (eddig szólnak az adatok) „a faluállomány többsége, s különösen a mai aprófalvak számára a fogyás általános, [...] feltartóztathatatlan trenddé vált”³¹. Akinek van módja közelről megtapasztalni a magyar falvak jelentős része népességének valóban ijesztő fogyását, az könnyen következtethet a nyelvjárasi beszélők számának radikális csökkenésére.
- v. Fontos a *nyelvi szocializáció* kérdésköre. A nyelvjárások továbbélésének is alapfeltétele ugyanis, hogy a szülők továbbadják nyelvjárásukat. Ha nem ez történik, megszakad az adott nyelvjárás életének fonala. Sem a nyelvek, sem a nyelvjárások nem „kihálnak” ugyanis, hanem beszélőik hagyják el őket. Márpedig a nyelvjárasi szülők egy része (nem tudjuk, mekkora része) nem adja tovább nyelvjárását, hanem köznyelven igyekszik szocializálni gyermekét. (Tudvalévő persze, hogy ha a szülői házban nem is, a nagyszülőktől, illetőleg a tágabb otthoni környezetétől elsajátíthatja a kisgyermek a nyelvjárást.)
- vi. A nyelvjárások visszaszorulásában a *nyelvjárások elhagyása* is szerepet játszik. Fölmérések hiányában azonban nem tudjuk, hogy faluhelyen ez milyen arányban fordul elő. Ha azonban a városokba került, eredetileg nyelvjárasi beszélők nyelvi sorsára, ti. a nyelvjárás ott természetesnek mondható elhagyására gondolunk, akkor a nyelvjárasi beszélők fogyatkozásának egyik fontos okát ebben láthatjuk.
- vii. A nyelvjárásokat elsősorban éltető társadalmi rétegnek, a *földművelésből élők számarányának* a népességen belüli változása. Az utóbbi fél évszázad statisztikai adatai igen gyors és nagyméretű változásokat mutatnak. 1949-ben Magyarország népességének még több mint fele agrárkereső volt. 1990-re ez a szám 15,5%-ra csökkent, a rendszerváltást követő első évtizedben, 2001-re pedig 5,5%-ra zsugorodott. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy csak ennyi ember végez mezőgazdasági munkát. Ugyanis falusi környezetben a legtöbb családnak van kertje, udvara, ezért pedig lehetősége is bizonyos a földművelés és az állattartás körébe tartozó tevékenység rendszeres végzésére.

²⁹ Tolcsvai Nagy 2011: 264.

³⁰ Vö. Velez–Lakatos 2007.

³¹ Váradi szerk. 2008: 47.

3. A nyelvjárások ellenében ható tényező az a meglehetősen általános jelenség, hogy a nyelvjárási beszélők kevés kivételt nem tekintve negatív attitűddel viseltetnek saját nyelvváltozatukkal szemben. Erről egy neves angol nyelvész írta a következőket: „A legtöbb európai országban a lakosságnak az a hányada, amelyik nem beszéli a standard nyelvváltozatot, a diszkrimináció különféle formáinak van kitéve, s érezte-tik vele, hogy anyanyelvként beszélt népnyelve, alacsonyabb rendű, nemcsak társadalmilag – ez, sajnos, igaz is –, hanem nyelvileg is, ami viszont a leghatározottabban nem igaz. Aligha meglepő tehát, hogy e lakosság nagy része igyekszik anyanyelvét a standard változattal felváltani, még akkor is, ha tudatosan igazából nem is akarná ezt tenni.”³² A nyelvjárási beszélőknek nyelvjárásukhoz való legújabb kori viszonyában döntő változás következett be, amelynek legfőbb jegye nyelvjárásuk tömeges szégyellése. (A nyelvi mentalitásbeli okok fontosságát mutatja, hogy a köznyelvel szembeni kritikussá, sőt elutasítóvá válásnak milyen következményei lehetnek a köznyelv használatára, például a finnben.³³) Mi volt ennek a fő oka? Az, hogy a parasztság saját hagyományain részben kívülre került, korábbi értékrendje felbomlott, identitászavar lett úrrá rajta. A paraszti társadalom önszabályozó belső rendjének, közösségi hálózatának a szétrombol(ód)ása a Rákosi-évek parasztpolitikájának s a mezőgazdaság nagyrészt erőszakos, későbbi, Kádár-korszakbeli kollektivizálása kíséreléseinek (padláslesöprések, kulákosítás, deportálások, az emberi jogok és méltóság rendszeres és gyakori megsértése) s egyéb okoknak is, a modernizációs kényszer pozitív és negatív kíséreléseinek volt a következménye. Majd pedig a mobilitás növekedésével (ingázás) az a tapasztalat, hogy nyelvhasználatuk miatt megszólták a nyelvjárási beszélőket falujukon kívül. Ehhez jön még a média bizonyos fórumain a burkolt, másutt meg a nyílt parasztozás.

A szóban forgó szégyenlő-önfeladó attitűdnek a kialakulásában az akkori erőltetett és erőszakolt modernizálás (vagy amit éppen annak kiáltottak ki) azon következménye játszotta a fő szerepet, hogy a parasztság túl gyorsan került saját hagyományain kívülre, mellyel együtt járt a szolidaritás bizonyos formáinak a visszaszorulása, sőt megszűnése, a rokonságon belüli kapcsolatok meglazulása, a kreatív, közösségépítő aktivitások (dalárda, iparoskör, színjátszócsoporthoz, tűzoltóegylet) helyett a passzív, befogadó tevékenységi formák (a televízió az első helyen) előtérbe kerülése. Az a tény, hogy Magyarországon a hatvanas-hetvenes években olyan gyorsan kialakult és terjedt a kettősnyelvűség, tehát a nyelvjárás mellett a köznyelv regionális változatának az ismerete is a felnőtt nyelvjárási beszélők körében, az elsősorban azzal magyarázható, hogy a szóban forgó beszélők saját nyelvváltozatukhoz való hozzáállása negatívvá, szégyenlővé-önfeladóvá vált. Ennek oka pedig a nyelvjárás idegenek előtt való elrejtésének, illetőleg a nyelvjárásuktól való megszabadulásnak nem föltétlenül tudatos szándék volt. Az 1990-es évek elején ez a negatív attitűd

³² Trudgill 1995: 108.

³³ Lásd Paunonen 1984–1985.

csökken, s ennek két oka volt. Az egyik az, hogy a regionális köznyelvi nyelvhasználat elterjedésével idegenekkel, illetőleg nyilvános színtereken beszélve már reflexszerűen köznyelviesen beszéltek, tehát kívülről „nem érhetette szó” őket. A másik pedig az, hogy a parasztok egy részének a rendszerváltoztatás után újra gazdává válása, s ezzel a faluhoz kötődésének erősödése a nyelvjáráshoz való viszonyukat is pozitív irányban befolyásolta. Nem ok nélkül fogalmazott így Juhász Dezső: „Ha megszűnik a falusi lakosság mezőgazdasági bér munkásnak lenni, ha a földhöz való – jó értelmű – kötődés új alapokat ad a hagyományőrzéshez, akkor a népnyelv rohamos pusztulása lelassulhat.”³⁴ Azt azonban nem tudjuk, milyen mértékben következett be a bér munkáslétből való kiemelkedés, miként azt sem, hogy ennek milyen attitűdbeli következményei vannak. Az azonban bizonyos, hogy egyáltalán nem tesz jót a nyelvjárások megítélésének a tény, hogy a magyar társadalom bizonyos köreiben továbbra is sikk a parasztozás, s hogy a kabaréműsoroknak, a humorosnak szánt tv-játékok bizonyos darabjainak, sőt a reklámoknak is az egyik „sikerreceptje” a nyelvjárásias beszédű figurának, az együgyű baleknak a szerepeltetése, aki az eredetiség „igazolására” általában kendőt vagy kalapot is visel, s akin nagyokat lehet persze nevetni.

4. A nyelvjárások világában a legnagyobb nyelvi változás Magyarországon a *regionális köznyelv*viségnek nevezett köztes nyelvhasználati sáv kialakulása volt az 1960-at követő évtizedekben. A regionális köznyelvviség az a nyelvjárási beszélőktől köznyelvnek érzékelt, de regionális vonásokat mutató, sajátos köztes nyelvhasználat, amely a nyelvjárások és a beszélt köznyelv között helyezkedik el. Kontaktusjelenségről van szó, két azon nyelvi nyelvváltozat érintkezéséből létrejött nyelvhasználati tartományról. Kialakulásának feltételei a következők voltak: a viszonylag egységes beszélt köznyelv megléte; a korábbinál magasabb fokú társadalmi mobilitás, ennek életvitelbeli következményeivel, az urbánus szemléletmód terjedésével és a köznyelv iránti nyitottsággal; említendők továbbá azok a modern képes-hangos információközvetítő eszközök, amelyek mondhatni tér- és időbeli korlátozottság nélkül tették lehetővé a (beszélt) köznyelv jelenlétét Magyarországon, részben az országon kívül is. A regionális köznyelvviség úgy alakult ki, hogy a nyelvjárási beszélők nyelvhasználatukban tömegesen és eredményesen közeledtek a beszélt köznyelvhez. A köznyelv megközelítése persze korábban is előfordult, áttörésszerű és tömeges következményt azonban csak az 1960-as évek után hozott. Igazolásul idézünk nyelvatlasz-gyűjtő tapasztalatokat: „Mikor a gyűjtést elkezdtük [...], az idegennel szemben használt köznyelvi beszéd a legtöbb embernél még szerepjátszás volt. Többé-kevésbé ismerték a köznyelvi formákat, s velünk, mint kezdetben idegenekkel szemben, már »tudtak« így beszélni. [...] Ma [a gyűjtések megkezdése, tehát 1949 után 15 évvel] a köznyelviesen beszéd idegenek előtt egyre többekben már reflex. Nem azért jelentkezik,

³⁴ Juhász 1992: 59

mert adatközlőnk akar és tud úgy beszélni, hanem mert idegen előtt lassan-lassan már nem tud másként, ha akar sem.”³⁵ 2) A regionális köznyelviség elterjedésének fontos okaként említendő egyrészt a megszólás elkerülésének a szándéka, másrészt az a részben tudatos törekvés is, hogy a számukra is egyértelműen és nyilvánvalóan hasznos köznyelvi(es) beszédmód elsajátításával anyanyelvi kommunikációs hatókörük kiszélesedését várhatták a nyelvjárási beszélők. Harmadrészt az, hogy a köznyelvi(es) nyelvhasználat a nyelvjárási beszélők társadalmi pozicionálásának, presztízsszerzésének megnyílt a nyelvi lehetősége is. A nyelvjárási beszélők nyelvi kommunikációs hatóköre értelemszerűen lényegesen megnőtt a köznyelvhez közeledéssel, a regionális köznyelviség elterjedésével, mert egy jóval tágabb beszélőközösség tagjaivá váltak. Így lehetővé, illetőleg könnyebbé vált számukra a magyar nyelvközösség mai nyelvhasználatára jellemző dinamikus kommunikációs hálózatba való betagolódás is.³⁶

A kettős nyelvű beszélők sajátos konfigurációjú és nyelvi kompetenciájú egyének. Az általuk birtokolt nyelvváltozatok (a jelen esetben tehát a nyelvjárás s a köznyelv) ugyanis egymást kiegészítve felelnek meg a beszélők nyelvhasználati szükségleteinek (komplementer-elv). Nem követelmény a két nyelvváltozat azonos szintű tudása, s különösen nem az a tökéletesség egyik nyelvváltozatban sem. A kettős nyelvű beszélők nagyobbik része a becslések szerint jelenleg nyelvjárásdominánsnak nevezhető. Arra vonatkozólag, hogy milyen arányban vannak a kiegyensúlyozott és a regionálisköznyelv-domináns, illetőleg a köznyelvdomináns kettős nyelvűek, becslésekre sem vállalkozhatunk.

5. A NYELVJÁRÁSOK ÉS A JÖVŐ

A nyelvjárások visszaszorulása természetes folyamat. A visszaszorulás azonban nem úgy értendő, hogy végeredménye kötelezően a dialektusok kihalása kell, hogy legyen. A nyelvjárások eltűnéséhez, kihalásához szükséges minden feltétel ugyanis a jelen állás szerint egyetlen standardizált közösségben sincs adva. S ez a bizonyos feltétel egy egyetemes nyelvhasználati funkcióval van összefüggésben: az emberek nyelvhasználatát legáltalánosabban aszerint tagolódik, hogy a mindenkori beszélő családias, bizalmas, avagy nyilvános, hivatalos módon nyilatkozik-e meg. Az utóbbinak a tipikus nyelvváltozata a köznyelv, a családias nyelvhasználaté pedig valamely nem köznyelvi változat, amely a nyelvjárási beszélők esetében a nyelvjárás szokott lenni. A nyelvjárási beszédmóddal lehet ugyanis jelezni, hogy az adott nyelvközösség tagjaként egy szűkebb közösségnek vagyok elsődleges tagja. Ezt a köznyelvvél nem tudjuk kifejezni, mert a köznyelv az adott nyelvközösség egészét átfogó, te-

³⁵ Deme 1964: 71.

³⁶ Lásd Tolcsvai Nagy 2011: 267.

réleti értelemben (is) semleges nyelvváltozat. A nyelvjárás ily módon a helyi és a regionális azonosságnak a szimbóluma, tehát a lokalitás egyik megjelenési formája. Azaz társadalmi jegy: a kisközösségi azonosságnak, együvé tartozásnak a szimbóluma. Mindaddig, amíg lesznek olyan közösségek, amelyek a „köznyelv, városi nyelv : nyelvjárás-kettősség” kínálta nyelvi lehetőséggel élnek azon funkciók kifejezésére, amelyekről szó volt, addig lesznek nyelvjárások is. Természetesen nem mai, hanem megváltozott és változó formájukban. A nyelvjárási változások egyik fő okát összefoglalva úgy magyarázhatjuk, hogy a nyelvjárási beszélők egyéni mobilitását társadalmi csoportjukkal összefüggő szerepviseletnek tekintjük. S ez alapján több fokozatot különíthetünk el a „tisztá otthoni”-tól az „idegennel való beszédmód”-ig terjedően.³⁷

Általános tapasztalat, hogy a legfejlettebb országokban is vannak nyelvjárások. Ugyan nem hagyományos paraszti nyelvjárások, de vannak területi alapú nyelvhasználati különbségek Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban is. A beszélt nyelvi területi sajátosságok alapján a nyelvközösség tagjai általában jól meg is tudják ítélni az esetek nagy részében, honnan való az, akinek származási helyét nyelvhasználata alapján következtetik ki.

Tévedés volna azt vélni, hogy nyelvjárások csak a parasztsághoz kötődően voltak és lehetnek. A parasztsághoz kötődő nyelvjárások a hagyományos nyelvjárások, a nem parasztsághoz kötődők (egy részük városi nyelvjárás), az „új” nyelvjárások – Magyarországtól Izraelen át Japánig és tovább – kevesebb eltérést mutatnak a köznyelvhez képest, mint a hagyományos nyelvjárások.

A nyelvben csak az él, csak az maradhat meg, aminek funkciója van. Ezek a funkciók belső, rejtett presztízst is adnak a nyelvjárásoknak. A rejtett presztízsz pedig éltető erő, amely bizonyos fokú védelmet jelent az (európai társadalmak többségében uralkodó) előítéletekkel, megkülönböztetésekkel szemben. Íme, itt vagyunk annál a jelenségkörnél, amelyet kérdőíves módszerekkel és statisztikai módszerrel csak erősen korlátozottan tudunk leírni. Mely funkciók teszik tehát lehetővé a hagyományos nyelvjárásoknak a – szükségszerűen folyamatosan módosuló formában való – továbbélését? 1. Az informális, családi szinteken kézen fekvő nyelvhasználati formája a falun élő nyelvjárási beszélők számára. 2. A nyelvjárások identitásjelölő szerepköre széles körben érvényesül. 3. Ehhez kapcsolódóan a nyelvjárások érzelmi kötődés kifejezésére is alkalmasak. Külhoni fölmérések is azt mutatják, hogy a nyelvjárási beszélők a nyelvjárási beszédmódhoz több pozitív szerepkört is társítanak. A kapcsolatteremtés fontos eszközének tartják, mert szerintük közvetlenebb, őszintébb, egyenesebb, barátságosabb, lágyabb, mint a köznyelven szólás. (Az ismeretlen emberrel szemben a semleges köznyelv dukál, az ismerősnek viszont a közös nyelvjárás jár.) A nyelvjárás ezenfelül pozitív érzelmeket ébreszt, hangulatot teremt, mert emberi, meleg, kedves, szívélyes, bizalmas, meghitt, kényelmes. Azaz: az anya-

³⁷ Lásd Löffler 1990: 149.

nyelvjárás az azt beszélőknek az otthonosság, a biztonság, a meghittség érzését adja. S erre szükségük lehet a hagyományörzés és a modernizációs kényszer dilemmájában élő nyelvjárási beszélőknek. Mert az emberek bizony szívesen vannak otthon anyanyelvükben és nyelvjárásukban is.

Fölmerül a kérdés, vajon a nyelvjárások visszaszorulása és a regionális köznyelviség terjedése nem egy új, nemstandard nyelvváltozat létrejöttét készíti-e elő. A nyelvjárásilag a magyarnál jobban tagolt német regionális nyelvi viszonyokat vizsgáló német kutatók például jó ideje folytatnak erről eszmecserét.³⁸ A következtetés vagy inkább talán a prognózis az, hogy Németországban pragmatikai, funkcionális értelemben új nyelvváltozat lép a nyelvjárások helyébe. E szerint egy a standardhoz a régi nyelvjárásoknál közelebb álló változat viszi tovább azokat a funkciókat (identitásjelzés, a szűkebb közösséghez tartozás kifejezése, a beszédhelyzet specifikálása és stilizálása), amelyek eddig zömmel a helyi nyelvjárásokhoz kötődtek. A magyar nyelvterületen az eddigi megfigyelések alapján erről még a nyelvjárások döntő többségében bizonyosan nincs szó. Arról azonban szó lehet, hogy a regionális köznyelviségnek nevezett beszélt nyelvi sáv átértékelődőben lehet vagy van. Ebben a beszélt nyelvi tartományban zajló mozgások, beleértve a városi (nép)nyelvek és a populáris nyelvváltozatoknak nevezett formációk³⁹ alakulását is, a nyelvjárások variabilizálódása, valamint a nyelvjárásiatlanság és a szintén kimutatható visszaregionalizálódás mellett a köznyelvietlenedés is szerepet játszhat. Arról van szó, hogy bizonyos területeken a regionális köznyelviség veszi át a korábbi nyelvjárások azon funkcióit, amelyek a kis- vagy szűkebb közösségi identitás kifejezésére és jelzésére szolgálnak. Ahol vannak még a nyelvjárások, ott a nyelvjárási beszélők anyanyelvi beszédében továbbra is a regionális köznyelv(iség) tölti be a köznyelv szerepét. Tehát nem új nyelvváltozat születik, hanem egy már korábban meglévő értékelődik át.

Kérdés persze, hogy a napjainkban zajló nagy társadalmi, társadalmi-művelődési és nyelvi mentalitásbeli változások nyomán stabilizálódik-e a nyelvjárás és a standard közötti közbülső tartomány. Illetőleg ha igen, akkor ebből egy elkülöníthető nyelvváltozat jön-e létre, vagy sem. Bárhogyan legyen is, nyilvánvaló, hogy a beszélt nyelvi tartomány egészét érintő olyan nyelvhasználati (elsősorban beszélt nyelvi) változások (át- és szétértékelődések is) zajlanak, amelyek a társadalmi szerkezet átstrukturálódásával, a beszélők nyelvi mentalitásának módosulásaival, illetőleg a standard identifikáló, korábbi erőteljesen fókuszáló funkciójának a gyengülésével, s az ezzel párhuzamosan jelentkező normatolerancia-növekedéssel vannak összefüggésben. A nyelvváltozat-elmélet egyik központi kutatási tárgya nem ok nélkül a standard környezetében élő, a standard hatása alatt álló nyelvhasználati tartomány. Érvényes következtetésekre azonban csak akkor juthatunk, ha kellő figyelemmel kísérjük, tehát rendszeres helyszíni gyűjtések alapján vizsgáljuk a szociokulturális

³⁸ Vö. Mattheier–Radtke 1997.

³⁹ Tolcsvai Nagy 2011: 273.

környezet ismeretében a laikus beszélők tényleges nyelvhasználatát. Annak tudatában, hogy a mai falvak szociológiai képe számottevően eltér a korábitól.

Ami azonban a magyar nyelv közeljövőbeli regionális változatait illeti, úgy véljük, hogy – bár szűkülő területen és csökkenő használatban – nyelvjárások lesznek: helyiek is, ennek következtében pedig nyelvjáráscsoportok és nyelvjárási régiók is (jelenleg a kisebbségi mezőiségi régió helyzete látszik reménytelennek az asszimilálódás előrehaladott volta miatt). Azt azonban pontosan nem tudhatjuk, hogy mely nyelvjárási jelenségek őrződnek meg leginkább, milyen erős lesz a visszaszorulás folyamata, azt pedig végképp nem, hogy a távolabbi jövőben milyen változások lesznek. Azt az optimista vélekedést talán nem túl nagy merészség megfogalmaznunk, hogy idővel a megmaradó, a mainál kevesebb és nem kirívó nyelvjárásiasság egyre elfogadottabbá, sőt talán pozitívan fogadott, a köznyelvi nyelvhasználat mellett szívesen hallott, az anyanyelvet színesítő, gazdagító érték lesz széles körökben a magyar nyelvközösségben. Ez kívánatos volna mind társadalom-lélektani és nyelvhasználati, mind össznemzeti szempontból. Mert minél többen lehetnek zavartalanul, stigmatizálás nélkül otthon saját nyelvváltozatukban, tehát nyelvjárásukban is, annál többen érzik otthonuknak nagyobb közösségüket, anyanyelvközösségük egészét is.

Ami a kisebbségi magyarság nyelvjárásait illeti: ezek a nyelvjárások általában régiesebbek és regionálisabbak, mint a magyarországiak, mivel beszélők az anyanyelvi nyelvhasználat többé-kevésbé korlátozott világában élnek (gondoljunk a magyarországi kisebbségekre). A kisebbségi magyarok az államnyelv közegében, egyre inkább kétnyelvűként élik életüket úgy, hogy a magyarországi köznyelv kisebb mértékben hat rájuk (nem kis részükre magyar iskoláztatás, újságok, könyvek, magyar nyelvű hitélet és szomszédság hiányában szinte egyáltalán nem), mint ahogy a magyarországi nyelvjárásokra hat. A kisebbségi magyarok egy pontosan meg nem határozható részének tagjai számára egyébiránt kizárólag nyelvjárásuk jelenti a magyar nyelvet, mert a magyar standardot nem tanul(hat)ták, nem ismer(het)ik. Az államnyelvi hatás elsősorban a jövevényszavak átvételében mutatkozik meg. De nem csak abban: „az erdélyi regionális köznyelv, akárcsak a felvidéki és a délvidéki, a nemzeti nyelvtől [a magyar köznyelvtől] való elszigetelődés és különfejlődés jegyeit is magán viseli.”⁴⁰ A kisebbségi magyar nyelvjárások jövőjét az határozza meg, mennyire ragaszkodnak beszélők a magyar nyelvhez és magyar identitásukhoz.

⁴⁰ Péntek 1994: 141.

IRODALOM

- Auer, Peter 2005. Europe's sociolinguistic unity, or: A typology of European dialect/standard constellations. In Delbecque, Nicole – van der Auwera, John – Geeraerts, Dirk (eds.): *Perspectives on Variation. Sociolinguistic, Historical, Comparative*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter. 7–42.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1989. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. *Magyar Nyelv* 85: 385–405.
- Borsos Balázs 2011. *A magyar népi kultúra regionális struktúrája I*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.) 2000. *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre: Magyar Néprajzi Társaság, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- Deme László 1964. Gondolatok nyelvatlasz-ellenőrzés közben. *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 66–72.
- Deme László 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívei. In Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 67–121.
- Deme László 1997. A magyar dialektológia útja. In Büky László (szerk.): *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szeged: József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvészeti Tanszék. 37–49.
- Deme László 1998. Vissza- és előretételezés. In Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai Szimpózium*. Szombathely: A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. 324–332.
- Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza. I–VI*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Guttmann Miklós 1996. *A nyelvi környezet és az anyanyelvoktatás*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Habermas, Jürgen 1993. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég, Gondolat.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 1992. A mai népnyelv értékei. *Magyar Nyelvőr* 116: 59–64.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 262–324.
- Juhász Dezső 2014. A nyelvatlaszok mint a magyar nyelv és kultúra tükröi. In Fazakas Emeke – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest, Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság. 45–57.
- Karikó Sándor (szerk.) 2008. *Közösség és instabilitás*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kiss János Péter 2008. Aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa – történelmi metszetben. In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistélepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó. 29–68.
- Kiss Jenő 2009. A nyelvjárások és a dialektológiaoktatás Kárpát-medencei magyar szakos hallgatók szemével. *Magyar Nyelvőr* 133: 1–14.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó,

- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2017. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Löffler, Heinrich 1990³. *Probleme der Dialektologie. Eine Einführung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Márton Gyula 1970. *Magyar nyelvjárás*. Kolozsvár: Babeş-Bolyai Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar.
- Mattheier, Klaus J. – Radtke, Edgar (Hrsg.) 1997. *Standardisierung europäischer Nationalsprachen. VarioLingua. Nonstandard – Standard – Substandard. Band 1*. Peter Lang: Frankfurt am Main..
- Cs. Nagy Lajos – N. Császi Ildikó 2015. *Magyar nyelvjárások*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Paládi-Kovács Attila 2011. Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok. In uő (főszerk.): *Magyar néprajz. 1.1*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 427–598.
- Papp Dénes 2012. A közösségiség kortárs olvasatai. *Magyar Tudomány* 374–376.
- Paunonen, Heikki 1984–85. Nyelv és identitás. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 3–8.
- Péntek János 1994. Normagondok Erdélyben. *Magyar Nyelvőr* 118: 133–144.
- Péntek János 2015. Nyelvünk táji változatosságának dicsérete. *Magyar Nyelv* 111: 75–79.
- Schwarc Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós 2005. *Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, MTA Társadalomkutató Központ.
- Szilágyi Miklós 2005. Bevezetesként: az utóparasztai hagyományokról. In Schwarc Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, MTA Társadalomkutató Központ. 9–16.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest: Áron Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 107: 257–275.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014. A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón. In Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Budapest, Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Nemzetközi Magyaráságtudományi Társaság. 187–197.
- Trudgill, Peter – Hannah, Jean 1985². *International English. A Guide to Varieties of Standard English*. London: Edward Arnold.
- Trudgill, Peter 1995. Dialektusok és szociolektusok az új Európában. *Valóság* 11: 107–110.
- Váradí Monika Mária (szerk.) 2008. *Kistélepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Velez Zoltán – Lakatos Gyula 2007. A leszakadó vidék gazdasági és demográfiai trianonja. *Kritika* XXXVI (3): 24–27.
- Wiesinger, Peter 1997. Sprachliche Varietäten – Gestern und Heute. In Stickel, Gerhard (ed.) *Varietäten des Deutschen. Regional- und Umgangssprachen*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 9–45.

A MAGYAR STANDARD HELYZETE

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. BEVEZETÉS

A standard (más szóval jelölve a sztenderd, az irodalmi nyelv) egy nyelvközösség kodifikált nyelvváltozata. A kodifikáció során a kodifikáló rögzíti a nyelvi kifejezések, például szavak, grammatikai elemek, mondatok alakját (szerkezeti formáját), jelentését, kiejtését és helyesírását, a lehetséges változatok közül kijelöli a standardba valót, vagy újítással létrehozza. A standard nyelvváltozat a nyelvközösség kommunikációs tevékenységében a szövegek, szövegrészletek egyértelműségét, azonos érthetőségének a feltételeit biztosítja a kodifikált jelleg révén. A standard fő funkciója mellett más társadalmi és kulturális szerepeket is ellát különböző értelmezésekben: összefüggésben áll a magas színvonalú nyelvi teljesítménnyel, eszményként tételeződik, és tekintélyi, valamint hatalmi tényezőként¹ is szolgál.

A standard történeti fejlemény, az európai nyelvek történetében a kapitalizálódás, a tőkés rétegek és a középosztály kialakulása, a nemzetté válás és az újkori nyelvi eszmény kidolgozása keretében jött létre, korábbi előzményekre alapulva. A magyar nyelv standard változatát hosszabb történeti előzmények után először a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében kodifikálták a korabeli körülmények között, végső soron a Magyar Tudós Társaság (a Magyar Tudományos Akadémia) intézményeként. A standard kodifikált jellege főképp szociokulturális státusában mutatkozik meg. E státus változik, a magyar nyelv és nyelvközösség számára az ezredfordulón mást jelent a standard, mint az 1840-es évek végén vagy 1920 után. A standard rendszere is változik, miképp minden nyelv és nyelvváltozat, nem meredett ki az időben.

Az ezredfordulón a magyar standardnak kettős a létmódja. Egyrészt a magyar nyelvközösség egy jelentős része standard vagy standard közeli nyelvváltozatot beszél (szociolingvisztikai vizsgálatokból következtetett adatolással). Másrészt a stan-

¹ A standard nyelvváltozatot a legutóbbi időkben lényegében csakis hatalmi tényezőnek tekintik újabb értelmezések Milroy 2001; Lanstyák 2015a, b; Gal 2006; Bodó 2006; más, de hasonló szempontból lásd Pléh–Bodor 2001.

dard részben kodifikált, részben rögzítetlen, de elvárt normaként (orientáló mintaként vagy eszményként) a magyar kommunikációs rendszer és kultúra része.

A standard egyrészt a „természetes” nyelvtörténet részeként alakult ki és alakul, vagyis a beszélők spontánul beszélik és használatával megerősítik meglétét, másrészt reflektáltan, részben tudományos nyelvtervezési műveletekben, részben intuitív (nem tudományos) tudással rögzítik vagy megváltoztatják.

Amikor a magyar standard ezredfordulós helyzetéről beszélünk, abból érdemes kiindulni, hogy

1. minden közösség autopoietikus jellegű, vagyis önmagát alkotja újra folyamatosan, közösségi cselekvéseivel, önreflexív módon, más közösségektől autonóm (nem izoláló) elkülönülésben, közegben;
2. a nyelv és a kultúra eleve a közösség lényege, tehát a közösség önalkotása, amely azután visszahat a közösség önalkotására saját nyelve és kultúrája révén;
3. a nyelvi standard ennek a történeti folyamatnak egy jellegzetes fejleménye és egyben alkotója, maga is történeti jelenség.

Bár egyesek vitatják², van standard nyelvváltozat a magyar nyelvben és nyelvhasználatban, bár – kissé paradox módon – keveset tudunk róla. A magyar standard konstruktum (Szilágyi N. Sándor után), vagyis a kodifikációja nyelvtervezési műveletekben tudatosan történik. Ám ez a beavatkozás a magyar nyelv ismeretén alapul, valamint nem haszontalan és fölösleges, nem mesterséges, sőt nem is tragikusan elhibázott konstruktumot eredményez, hanem szükséges és sokak által használt nyelvváltozatot. Ismeretes, hogy a magyar standard a török hódoltság utáni magyar nyelvváltozatok közül elsősorban az északkeleti régió³ nyelvváltozataira épül. E régió 17. és 18. századi nyelvváltozatai jórészt mentesek voltak a feltűnőbb, nagy eltéréseket mutató más nyelvjárási jellemzőktől (például a kiejtésben az *í-ző* vagy *ő-ző* alakoktól), a magyar nyelv viszonylag kiegyensúlyozott, sokak által könnyen érthető változatát mutatták. Ezért e régió standardként kiválasztása indokolt volt szociolingvisztikai értelemben, amely indokoltságot erősítette a régió jelentékeny történeti kulturális és nyelvi szerepe.

A jelen fejezetben a következő szempontokat vesszük sorra: a standard fogalma, eszmény és eszményi változat; a kodifikáció eredményei; a nyelvi variabilitás; nyelvi változás; a nyelvi és a közösségi, kulturális változások kölcsönhatása és eredményei, az ezredfordulós nyelvi, társadalmi és kulturális tagolódás; mit tudunk a mai standardról. A jelzett szempontokról e helyt röviden lehet szólni, a kérdéskör további kutatást igényel. E kutatásnak az összefüggésekre, a szintézisre kellene összpontosítani; a részekről (például egyes, a standard szempontjából fon-

² Vö. Lanstyák 2015a, b; Bodó 2016, további szakirodalommal.

³ E régió főképp a mai magyarországi Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékből, Szlovákia legkeletibb térségéből és Kárpátaljából (ma Ukrajna) áll.

tos nyelvi változókról vagy a nyelvi attitűd fő jellemzőiről) viszonylag sok tudható, az egész nyelvhasználati rendszer mozgásirányairól és motivációs tényezőiről azonban kevés az ismeret.

2. A STANDARD LÉTREJÖTTÉNEK OKAI ÉS KÖRÜLMÉNYEI

A standard történeti fejlemény, amelynek kialakulásában több fontos, együtt jelentkező tényező játszott közre, az európai kultúrák jó részében hasonló módon. Ezek a tényezők a következők:

- a modernizáció, a kapitalizálódás,
- a nemzet újkori közösségformájának kialakulása, kialakítása, a nacionalizmusok,
- az innováció, a nyelvi teljesítmény fontosságának előtérbe kerülése,
- a nyelvi tökéletességre, a műveltségi eszményre törekvés,
- a nyelv és a kultúra történeti jellegének felismerése.

A modern kapitalizmus kialakulása a racionális tőkeelszámolás bevezetésével kezdődik, „vagyis az, hogy a racionális tőkeelszámolás mint norma érvényesüljön a mindennapi szükségletek kielégítésével foglalkozó valamennyi nagy vállalkozás esetében”.⁴ E berendezkedés feltétele:⁵

1. a dologi termelőeszközök szabad rendelkezésű magántulajdona,
2. a szabad piac,
3. a javak előállítását és kereskedelmét irányító racionális technika,
4. az áttekinthető jogrendszer,
5. a szabad munkaerő,
6. a gazdasági élet kommercializálódása (az értékpapír általánossá válása).

A kapitalizmus röviden jelzett alapfeltételei nem csupán a gazdaságban mutatkoztak szükségesnek, hanem egyidejűleg a társadalmi szerkezetben és a kultúrában is nélkülözhetetlen összetevők voltak, amelyek egyszerre a kapitalizálódás előkészítő feltételeként és eredményeként formálódtak meg.

A kapitalizálódás modernizációs folyamataiban további fontos tényezők is megjelentek. Ilyen történeti átalakulás az iparosodás, a városiasodás, ezzel szoros összefüggésben a mobilizáció növekedése. Ettől elválaszthatatlan a közlekedési és kommunikációs hálózatok fejlődése. Más oldalról kialakul a tömegoktatás, amely az új termelési és kereskedési, szolgáltatási tevékenységekhez szükséges, és jelentős a szekularizáció. Mindez a kapitalizálódás egyik alapszükségletét volt hivatott kielégíteni.

⁴ Weber 1979: 224.

⁵ Weber 1979: 224–225.

ni: a homogén, egymással ismertségtől függetlenül kommunikálni képes, képzett, nagyszámú munkaerő társadalmi alapú kiformalását.

A magyar történelemben a megnevezett tényezők a 18. században kezdtek kialakulni, és a 19. század folyamán, annak a középső szakaszától váltak meghatározókká, mind a gazdasági, a társadalmi folyamatokban, mind a kultúrában.⁶ E történeti folyamat komoly hatást gyakorolt a nyelvre és a nyelvközösségre, illetve igénnyel lépett föl velük szemben.

Egyrészt fokozatosan átalakult a magyar nyelvközösség: a korábban legnagyobb-részt faluközösségekben élő, paraszti gazdálkodást folytató, saját nyelvváltozatot ismerő és beszélő népesség növekvő mértékben találkozott más magyar nyelvváltozatokat beszélő társakkal, városi lakhelyén új beszélőközösségeket hozott létre, amelyek új, az eltérő nyelvjárások összehangolásából eredő városi vagy regionális nyelvváltozatokat alakítottak ki fokozatosan. Ez a mindennapi kommunikáción alapuló folyamat már nem az egy közösségbe tartozás születés általi megvalósulása volt, hanem attól eltérően már hiányzott az egy településen élők közös ismertsége. Az ilyen kommunikációs helyzetekben a beszélők nem feltétlenül a saját anyanyelvváltozatukat beszélik, hanem keresik a közös, többnyire formálisabb nyelvváltozatot a beszédhelyzethez.

A kapitalizálódás másrészt igénnyel lépett fel a magyar nyelvvel és nyelvközösséggel szemben. Ez az igény a racionális gazdálkodást lehetővé tevő kommunikációs rendszer kialakítása volt. E rendszer nélkülözhetetlen eleme a nyelvi közlések egyértelműsége, vagyis azonos értelmezhetősége, egyes helyzetektől függetlenül. A jogi és közigazgatási szabályozás csak akkor segítette (és segíti) a gazdaságot a fent Max Webertől idézett tényezők mentén, ha azok szabályozási és irányítási elvei és kommunikációs gyakorlata egyértelmű és minden résztvevő számára azonos értelmű. Ez az igény határozottan segítette és megkívánta a magyar (mint sok más hasonló helyzetű) nyelv kodifikálását, vagyis a standard nyelvváltozat rögzítését, minden magyar anyanyelvű, minden magyarul kommunikáló számára egyformán.

A standard kialakítását és közösségi tudatosítását irányító másik fő tényező a modern nemzetfogalom tételeződése volt.⁷ A modern nemzet kialakítása a múlt organikus szemléletén alapul, amely a közös etnikai gyökerek, közös kultúra, nyelv és identitás kijelentésén alapul. A nemzeti egységet a közös célok, saját hagyományok, mitológia (közös leszármazás, emlékek, jelképek, értékek) és szimbólumrendszer biztosítja. A múlthoz kapcsolódó folytonosságot a közösségi kultúrában felhalmozott és a szocializáció során szerzett ismeretek adják

A kapitalizálódással párhuzamosan formálódó nemzet a modernség terméke, mert a kisebb hagyományos közösségek fokozatos felbomlása, a kulturális homogenizálódás, a mobilitás folyamatában nagy egybetartó egységként jelent meg. Ak-

⁶ Ehhez lásd Gergely szerk. 2005; Gyáni–Kövér 2003.

⁷ Lásd Győri Szabó 2006; Gyáni 2017, további szakirodalommal.

kor erősödött fel e folyamat, amikor a család, a kis közösség helyi hatókörűvé vált, egyetemessége helyébe a nemzeti közösség lépett, amely állami formát is öltött, ahol tudott. A nemzetté válás során a kisközösséghez tartozás tudatát felváltotta vagy uralkodó módon kiegészítette a nemzethez tartozás identifikációs ereje.

A kapitalizálódás modernizációs és a nemzeti eszme historizáló jellege közötti feszültségviszony leképeződik a standard nyelvváltozat kodifikálásában és működtetésében: a standard a jövő felé mutat az egységes és személytelen kommunikációs rendszer nyelvi megalapozásával, egyúttal a múlt felé is irányul, amikor a hagyomány mintáit követve rögzít mintákat és szabályokat.

A kettős, nemzeti és modernizációs jelleget megerősítette az alakulástörténet erősen állami jellege, nem csak a magyar társadalomban. Az itt szóba hozott történeti korszakokban, Mária Terézia uralkodásától kezdve egyrészt a nemzeti jelképek kidolgozása és kiterjesztése történt meg (a nemzeti himnusz, zászló, a nyilvános szertartások, ünnepségek fokozatos bevezetésével, a nemzeti ideológia terjesztésével, 1848-ban a teljességet elérve). Másrészt végbement a központosítás a hadsereg után az igazságszolgáltatás és a közigazgatás területén, a közoktatásban és a hírközlésben.

E folyamatok révén a nyelvközösség, így a magyar nyelvközösség is már nem csupán az intuitívan tudott és igen részlegesen tudatosított összetartozás-tudattal működött, hanem a mind tudatosabb önmeghatározás révén. Az önmeghatározás az autonómia elvéből indul ki: az autonóm közösség önmagát felismert belső jellemzői és története alapján ismeri, a valamennyire ismert környezetétől való viszony jellegű (külső kapcsolatot fenntartó) elhatárolódással, tehát nem izolációval.⁸

A magyar nyelv standardizációját kezdeményező és elősegítő további tényezők szintén jelentősek. Azok a tényezők, amelyek közvetlenebbül a nyelvvel kapcsolatosak.

A 18. század utolsó harmadától, a felvilágosodás és más szellemi irányzatok hatására, az újítás, az akkor újonnan kivételesen fontosnak tekintett haladás elősegítése általában előtérbe került. Az újítás eredményezte az ipari forradalmat, a mezőgazdaság új eljárásait, a közlekedés és a kereskedelem gyors fejlődését, ezekkel együtt a kommunikációs rendszerek rugalmasabb, naprakészebb működését, a közvélemény kialakulását és hatásos funkcionálását. Mindez a fogalmaknak és azok nyelvi kifejezéseinek a korábbinál nagyobb mértékű és jóval elterjedtebb innovációjával járt együtt. A nyelvi teljesítmény, a nyelvi alkotás értéke ekkor nőtt meg, főképp a klasszicizmus szabályozottságon belüli alkotás feltétlen értéként való tisztelete, majd a klasszicizmust felváltó romantika zsenikultusza keretében. A 18. század, főképp a második fele az ideje a népművészet, a népköltészet és a népnyelv felfedezésének, különlegesként szemlélt sajátságai értékelésének. A nyelvi alkotás elismerése a kultúra részévé vált.

⁸ Vö. Luhmann 1998.

A nyelvire irányuló fokozott figyelem hívta elő a nyelvi tökéletességre, a műveltségi eszményre törekvés eszméjét és eszményét. A 18. század folyamán az egyes „vulgáris” (tehát a három szent nyelvtől, a hébertől, a görögtől és a latintól különböző) nyelvek végképp átvették a latin és a görög szerepét a szépirodalomban, a tudományban, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, Európa egyes kultúráiban eltérő időben és mértékben. Az eszményi, tökéletes nyelvként számon tartott ókori görög és latin helyébe a világi nyelvek kerültek. Az angol, a francia, majd a német fokozatosan megmutatta önálló erejét, teljesítményét, egymásnak és más nyelveknek példát mutatott, így a magyarnak is. Ezek nyomán más nyelvek, így a magyar nyelv legtökéletesebb változatát kívánták literátusok felismerni, megtalálni (például a régiségben vagy a népiségben) vagy megalkotni. A pozitivizmus utáni nyelvtudomány a nyelv leírásának értéksemleges jellegét hangsúlyozza, azonban a nem csupán az intuitív (naiv beszélői) értékek mutatkoznak meg (például a „Hol beszélnek a legszébben magyarul” kérdésre adott válaszokban⁹), hanem általánosabban is fölmerül a nyelvváltozatok értékének a kérdése:

A standard nyelvváltozat mint a helyes és eszményi magyar nyelvváltozat konceptualizálása, kiválasztása és további kidolgozása, elterjesztése, összhangban volt a polgárosodás és az újkori nemzet műveltségi eszményével. Ebben a minőségében egészítődött ki a standard funkcióköre a helyesség jellemzőjével: a kapitalizálódást és a modern nemzetté válást egyaránt segítő, a racionális társadalmi és gazdasági berendezkedést csakúgy, mint az egységes kommunikációs és közoktatási rendszert lehetővé tevő, a kodifikációban megválogatott nyelvváltozat egyúttal a mindenki számára helyes változattá alakult át. Ezért a standard kidolgozottsága és rögzítettsége folytán támogatta az iskolai, akadémiai és művészi művelődést, a fogalmi és nyelvi fluencia (gördülékenység) kialakulását vagy gazdagabbá tételét társadalmi szinten, vagyis azt a képességet és készséget, hogy a világot, a világ jelenségeit a beszélő ember viszonylag könnyen felismerje, mentálisan, fogalmilag feldolgozza, és nyelven ki is fejezze. Nem véletlen, hogy a standardnak a nyelvi tökéletességgel társítása a pozitivizmus szabályelvű korszakában, a 19. század második felében vált igazán jelentőssé, Európa-szerte. Másrészt az identitás, közelebbről a nemzeti és csoportidentitás jelölője lett: a standard az elit nyelvváltozata, műveltségi (literátorok), társadalmi (kis- és középnemesség) és társadalmi-gazdasági (középosztály) rétegek önazonosságának megjelenítőjeként, eltérő mértékben és jelentőségben és tekintéllyel a 18. század vége óta folyamatosan.

Végül megemlítendő még, hogy a nyelv és a kultúra történeti jellegének felismerése szintén jelentős fejleménynek bizonyult. A magyar történelem és a magyar kultúra, a magyar nyelv története ekkor kerül először a közvetlen politikai legitimáción túl szélesebb közösségi rétegek számára a figyelem középpontjába. Ezáltal például a magyar nyelv régi szövegei, az ekkoriban felfedezett vagy újra megismert

⁹ Vö. Kontra szerk. 2003.

nyelvelmékek képet adtak a magyar nyelvi régiségről, a nemzeti önazonosság egyik jól adathozható történeti megnyilvánulásaként, egyúttal történeti alapú mintaként is funkcionálva.

A fenti történeti áttekintést is magában foglalva standard nyelvváltozat öt általános funkcióját különíti el Garvin:

- „1. egységesítő funkció – a sztenderdnek e funkciója egységesítő kötelékként szolgál a nyelvjárási és más különbségek ellenében;
2. elkülönítő funkció – a standardnak e funkciója megerősíti a beszélőközösség különálló identitását más beszélőközösségekkel szemben;
3. presztízsfunkció – e funkció bizonyos presztízst ad a standard nyelvet birtokoló beszélőközösségnek és az azt ismerő egyénnek;
4. részvételi funkció – a standard e funkciója a beszélőközösség számára lehetővé teszi, hogy saját nyelvének használatát a modern világ kulturális, tudományos és más fejlődésében;
5. etalonfunkció – a standard e funkciója etalonként szolgál, elsősorban a nyelvhelyességi kérdésekben, de más tekintetben is.

Ennek az öt funkciónak négy attitűd felel meg:

1. az egységesítő és elkülönítő funkciónak a nyelvi lojalitás magatartása felel meg;
2. a presztízsfunkciónak a büszkeség magatartása felel meg;
3. a részvételi funkciónak a részvételi készség magatartása felel meg;
4. az etalonfunkciónak a normatudat magatartása felel meg.”¹⁰

A Milroy szerzőpáros tömör meghatározása szerint „a standard olyan nyelvváltozat, amelyben minimális a forma variációja és maximális a funkció variációja”.¹¹ A standard elsősorban közösségi levezetésű értelmezése vált uralkodóvá az ezredforduló tájkán a magyar művelődésben is. Mégsem vetendő el a másik álláspont teljesen: föltehető, hogy a standard nyelvváltozat kialakulásában és rögzítésében szerepet játszottak és játszanak egyetemes és specifikus, tisztán nyelvi jellemzők.¹²

Mindezen tényezők együttesen vezettek a magyar nyelv standard változatának a kodifikálásához és kiterjesztéséhez. A fentiek ismeretében nem véletlen, hogy a standard fogalma a magyar nyelvelméletben két karakteres megfogalmazást kapott.

Benkő Loránd értelmezésében¹³ a standard eszményi és normatív nyelvváltozat. Ez a magyarázat egyrészt tartalmazza a történeti hátteret, vagyis a standard kialakulásának és kialakításának kulturális és politikai (közelebbről nemzetpolitikai) okait. Másrészt egybefoglalja a leírás (tehát a megállapítás) és az előírás kettősségét. Az

¹⁰ Garvin 1998: 95.

¹¹ Milroy–Milroy 1985: 27.

¹² Milroy–Milroy 1985: 8.

¹³ Benkő 1988.

eszmény az a tökéletes jelenség, amely ritkán valósul meg egészében, inkább az emberi törekvések célja. A normaorientáló minta, amely – bár elvontan – de szabályokban vagy szabályszerűségekben ténylegesen megvalósul egy közösség gyakorlatában.

Kontra¹⁴ másfelől, szociológiai és szociolingvisztikai szempontokból közelíti meg a standard fogalmát. Eszerint a standard „az a dialektus, amelyet az írott szövegekben többnyire használnak, amelyet a művelt magyar beszélők beszélnek, és amelyet a magyarul tanuló idegen ajkúaknak tanítanak. E változat szókincsét és nyelvtanát szótárakban, illetve nyelvtanokban kodifikálják. Vagyis ez a kodifikált norma.”

A magyar nyelvi standard kiterjedt nyelvtervezési műveletek során és eredményeként alakult ki. Ez a folyamat nem zárult le: mint ahogy minden élő nyelv és nyelvváltozat változik, úgy van ez a standarddal is. Tehát sokkal inkább folyamatos standardizáció van, mint kész standard.¹⁵ E folyamat a standard átértelmezését is magával vonja.

3. A MAGYAR NYELV STANDARDIZÁCIÓJA

A standard folyamatos nyelvvel kapcsolatos tevékenységek eredményeként alakult ki és formálódik ma is. Tudvalévő, bár részletes kutatás nem készült erről, hogy a durva társadalmi átalakítások és történelmi megrázkódtatások többször (például 1945 és 1990 után) nagymértékben megváltoztatták a standard közösségi, kulturális közegét, miközben maga a standard látszólag nem sokat változott. Ennek az alakulástörténetnek az alábbi szakaszai különíthetők el.

A szelekció, vagyis a standard nyelvváltozat kiválasztása és a kodifikáció, vagyis a standard nyelvváltozatba tartozó változatok rögzítése. Ez a folyamat alapvetően a 18. század utolsó harmadától a 19. század közepéig, a Tudós Társaság első kodifikációs műveiig tartott. Ebben a korszakban az előző részben bemutatott tényezők (kapitalizálódás, nemzetivé válás, innováció, eszményre törekvés és történetiség) maradéktalanul kifejtették hatásukat.

A kidolgozás és kiterjesztés szakasza, amely a standard használati, stilisztikai változatosságának kidolgozásából és e nyelvváltozat elterjesztéséből állt elsősorban. E szakasz a 19. század második fele, az 1870-es években az új ortológiával, amely a nyelvújítás eredményeit bírálva heves vitákban a régi és a népi magyar nyelvhez kívánta visszakormányozni a standard helyességet, az Akadémia kodifikációs tevékenységével. A második korszak legnagyobb részében a fontos tényezők közül előtérbe került a nemzeti szempont, az eszmény és a történetiség szerepe, a többi háttérbe szorult. A századforduló után a kapitalizálódás és a nyelvi innováció ismét

¹⁴ Kontra 2006: 578.

¹⁵ Milroy–Milroy 1985.

nagyobb szerepet kapott: a 20. század első két évtizedében főképp a polgárosodás, a városiasodás folyamatai voltak jellemzőek, kissé fölülírva az akadémiai standardot, valamint a szépirodalomban a nyelv, a nyelvi általi esztétikum felé fordulás műveleteiben.

A harmadik szakasz Trianon után a második világháborúig tartott, és konzerváló visszahatás jellemezte. Ebben a korszakban a nyelv fennmaradása volt a legfőbb kérdés, amely az innováció mérséklődésében és a standard nagyfokú tekintélyének kialakulásában és megerősödésében mutatkozott meg. Ennek megfelelően a nyelvi és kommunikációs modernizáció kevésbé volt jelentős, a nyelvi teljesítmény a nemzeti megmaradás, az egyetemesnek tekintett magyar nyelvi eszmény és a történeti levezethetőség keretében értékelődött. Az Akadémia ekkor jelentős, de részben háttérszerepet játszott az intézményes standardizációban. A standard érvényesítését a népszerűsítő nyelvművelés vette át, például Pintér Jenő *Magyar nyelvvédő könyve* és a Kosztolányi Dezső által szerkesztett a *Pesti Hírlap Nyelvőre* népszerű zsebkönyveivel.

1945 után központosított diktatórikus, hegemon ideológia és kultúra hierarchikus kommunikációs rendszerrel párosult. Ebben a kulturális rendszerben volt standardizáló kodifikáció, részben a politikai ideológiától függetlenül, de annak homogenizáló kulturális és közoktatási programjára ráépülve. Ebben a korszakban a kapitalizálódást kiiktatták az alakulástörténetből, a nemzeti, a történeti és az eszményi vonatkozások a standard nyelvművelő fenntartásában nyelvi megokolást kaptak, a diktatúra politikai ideológiai értelmezésében a proletárdiktatúra kulturális legitimálását voltak hivatottak elősegíteni. A standard egyeduralma a nyilvánosságban egységesítő hatással járt, és egyúttal ellenhatással, hitelvesztéssel, hiszen a diktatúra nyilvánvalóan tarthatatlan közlései is ezen a nyelvváltozaton jelentek meg. Mindez együtt járt más nyelvváltozatok különböző módú megbélyegzésével: a standardot leginkább beszélő középosztályokat éppúgy megsemmisítésre ítélték, mint a nyelvjárásokat beszélő parasztságot. Vagyis a magyar nyelvváltozatok két legfontosabb tartományát kényszerítették átalakulásra (a standard a kispolgári és munkásosztálybeli élőnyelv felé közelített, a nyelvjárások szintén ezek felé). A standard fenntartását és szükséges kodifikálását az Akadémia végezte több fórumon. Egyrészt az 1960-as évek elejére elkészült *A magyar nyelv értelmező szótára* (hét kötetben) és *A mai magyar nyelv rendszere* című kétkötetes nyelvtan. Mindkettő számos ponton tartalmazott kodifikáló, rögzítő, a nyelvi helyességre vonatkozó nyelvtervezési döntéseket. A helyesírási szabályzat 1990-ig két kiadásban is megjelent, helyesírási szótárral, tiszta kodifikációs eredményként. Az Akadémia irányításával készült el a *Nyelvművelő kézikönyv* két kötetben (1980, 1985), annak népszerűsítő előmunkálataival együtt. Emellett az MTA bizottságaiban (Nyelvművelő Bizottság, Helyesírási Bizottság) folyamatos nyelvhelyességi, nyelvtervező tevékenység folyt. Ez a kulturális és nyelvi rendszer intézményesen az 1990-es évek elejéig változatlanul működött, társadalmi és kulturális hatása azonban fokozatosan csökkent, főképp az utolsó év-

tizedben, az 1980-as években, a magyar nyelvközösség nyelvi szétkülönbözési folyamataival szembesülve.

1990 után heterarchikus kommunikációs rendszer alakult ki, amelyben fokozatosan csökken a standardizáló intézményes kodifikáció. A nyilvános kommunikáció hivatalos és főképp írott színterein a standard megőrizte elsődleges státusát, de a beszélt nyelvi és az elektronikus kommunikációban a nyelvjárási és városi népnyelvi változatok a hivatalos, formális helyzetekben is uralkodóvá váltak. A modernizáció főképp az innovációval kapcsolódik össze, az eszmény pluralizálódik, a történetiség legitimáló és közösségszervező ereje háttérbe szorul, helyette az intertextualitás (a szövegköziség, a más szövegekre utalás) jelenik meg. A standard teret veszít, illetve belső változatai alakulnak ki, miközben más nyelvváltozatok teret nyernek. Az MTA kodifikációs tevékenysége visszaszorult, a nyelvművelés hatásossága csökken, miközben a magyar nyelvvel kapcsolatos intuitív, naiv vélekedések a nyilvánosságban is hatásosak. A határon túli magyar régiókban a határtalanítás folyamatában ellenben a kodifikációra való igény erőteljesen megmutatkozott, a kétnyelvűségi helyzet szükségletei miatt, bár nem feltétlenül a már meglévő standard keretében. Egyidejűleg a standard műveltségi és középosztálybeli támogatottsága szűkebb körökben erősödött a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvterületen, összefüggésben a magyar nyelvközösség nemzeti jellegének a megerősödésével az 1990 előtti tematikus tiltás után.

A korábbi korszakokkal ellentétben az ezredfordulón nincs központi kodifikáló szervezet, intézmény. A kulturális reflexióban a teljes tradícióközpontúság és a teljes intuícióközpontúság között minden lehetséges változat előfordul.¹⁶ Ebben a helyzetben a gyakorlat és gyakoriság, valamint a stabil minták (használhatóság, mentális hozzáférhetőség könnyűsége vagy nehézsége) szolgálnak orientáló mintákként a kodifikált formákat keresők, a kodifikált formákhoz igazodni kívánók számára. Az így formálódó összetett közegben gyakran zavarba ejtő módon mutatkozik meg a használati kényszerből (a nyelvi újítások használati módjának meghatározási szükségéből) eredő hétköznapi, intuitív kodifikálás folyamat jellege, a nyelvi változás és a stabilitás és instabilitás közötti állandó termékeny ingadozás és kölcsönhatás. A standard funkcióinak változásai (az ezredfordulón kivált), a standard történetisége itt meghatározó tényezők.

4. A NYELVI VÁLTOZÁS ÉS A STANDARD

A magyar standard nyelvváltozat – mint minden nyelv vagy annak variánsa – változik, vagyis beszélői változtatják. Diffúz és kiáradó folyamatok egyaránt tapasztalhatók minden irányban. Megváltozása erózió és bővülés egyszerre, népi kategorizá-

¹⁶ Lásd Tolcsvai Nagy 2009.

cióval és kodifikációval. A történeti folyamat része a teljes funkciókör egy részének a visszaszorulása, például a nyilvános színterek egy részében a formalitás lazulása, az írott szövegek (levél) helyett az sms, chat, blog módosító hatása, amelyet a média általában terjeszt; a populáris nyelvváltozatokból kifejezések és eljárások be- és felengedése; a tekintély gyengülése. Tágabb keretben szemlélve több olyan folyamat azonosítható, amely egyszerre érinti a nyelvi rendszer változatait és a nyelvközösség szerkezetét. Idetartozik a populáris nyelvváltozatok gyors és alkotó keletkezése és alakulása, a nyelvjárássok legfeltűnőbb nyelvi jellemzőinek visszaszorulása,¹⁷ valamint a külső régiók viszonylagos elkülönülése. Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar standardra a viszonylagos, de jelentékeny stabilitás jellemző. A többi elkülönülő változattal kontinuumot alkot, a határai nem élesek mindenütt. Kulturálisan paradox veszi körül: a standardot ellenzők leggyakrabban szintén a standard változatban beszélnek; a hatalmi visszaélés nem magából a változathoz ered. Ezért a standardnak a nyelvi változáshoz való viszonyát is le kell írni a standard tárgyalásakor.

A nyelvi változást eredményező emberi, nyelvi cselekvésre az jellemző, hogy a beszélőközösségben és a nyelvi rendszerben végbemenő változás az egyedi nyelvhasználati esemény végrehajtójának legtöbbször nem célja.¹⁸ Az innovációk motivációihoz hozzájárul a beszédhelyzet heurisztikája, a tudott sémák alkotó alkalmazása.

A mai magyar nyelvi gyakorlatban számos terjedő nyelvi változás, innováció mutatható ki, nem csak a hagyományos nyelvművelő jelenségek köréből. Néhány jelenséget érdemes szóba hozni a teljes nyelvi gyakorlatból:

- lexikai újítások (például *csipogó* 'elektronikus hívókészülék, amely egyszerű hangadással jelzi tulajdonosának, hogy meghatározott helyről keresik'; *ekéz* 'szid, becsmérel, bírál, rossz színben tüntet fel'; *elérhetőség* 'személy vagy intézmény posta- és villanypostacíme, telefonszámai');
- szemantikai kiterjesztés (például a *be* igeikötő kiterjesztései: *reakciózik*, *beduzog*, *behal*, *behisztizik*, *bepróbálgat*, *betámad*, *betanít*);
- idegen szavak otthoniasítása (*lájkol*);
- lenizáció (fonológiai erózió), professzionális beszédben is, például *asszem*, *h* (*hogy*), *lécci*, *mittomén*, *soxor*, *szal*, *sza* (*szóval*), *sztem*, *tát* (*tehát*), *tod* (*tudod*), *tom* (*tudom*), *valszeg*, *vok* (*vagyok*);
- mondat szerkesztés: például élőnyelvi tagmondat-összekötés monologikus, írott, tervezett szövegben;
- szövegszerkesztés: bennfoglaló szövegalakítás közömbös vagy formális helyzetben is (új elektronikus kommunikációs formákban: e-mail, komment);
- stílus: szleng → közömbös stílus irányú tendencia;
- az Ikea-udvariasság terjedése.

¹⁷ Juhász 2001: 266.

¹⁸ Vö. Keller 1990; Croft 2000, 2009.

Vajon az itt röviden említett nyelvi jelenségek részei-e a magyar nyelvi standardnak vagy sem? E nyelvi jelenségek kodifikációja nem vagy alig megy végbe, s ha igen, lényegében csak informálisan, és az alaki vagy jelentésbeli állandósulás nincsen nyíltan viszonyítva a korábbi kodifikált rendszerhez. Mivel nincsen kodifikáló gyakorlat és intézmény, és a lehetséges kodifikáció paraméterei is változnak, a kérdésre többféle válasz adható. Azt meg lehet állapítani, hogy a standard kodifikált rendszere változik, és e változás összetett, sok területen történik. A standard határai helyenként elmosódnak, más nyelvváltozatokkal, főképp a populáris változatokkal érintkeznek. A változások a gyakorlatban történnek meg, gyakoriságuk és elterjedtségük jelentékeny a standard beszélők és színterek körében. Ugyanakkor nem állnak rendelkezésre teljes részletességű adatok arra nézve, hogy kik beszélnek a standardot, és milyen standardot beszélnek valójában. Vannak adataink feltűnő nyelvi változókra, amelyek a nyelvművelés számára is kedvenc témák. Így szociolingvisztikai kutatásból tudhatjuk, hogy az 1980-as évek végén a magyar beszélők közül százalékosan hányan suksüköltek, vagy hagyták el az *n*-t az inesszívusz rag végéről, és még arról is lehetnek ismereteink, hogy az így vagy úgy döntők iskolázottság, lakóhely, foglalkozás szerint miként oszlanak meg,¹⁹ de ebből még mindig nem lehet összerakni a standard beszélők csoportjait pontosabban (például családon belüli nemzedékek, ténylegesen megnevezett lakóhelyhez, régióhoz kötődő egyének és közösségek szerint). Ez lenne a feltétele a visszacsatolásnak, annak, hogy a standardot beszélők beszédén lehessen mérni a standard jellemzőit. Más szempontból például többféle elit van, de azok nem kapcsolódnak egyöntetűen a standardhoz. Emellett a kodifikáció lehetőségeit is újra kell értelmezni, mert az ezredforduló utáni helyzetben a kodifikálók kiléte és legitimitása bizonytalan. Külön nyitott kérdés a határon túli régiók magyar kontaktusváltozatainak a standardhoz való viszonya.

A nyelvi interakciók során a kooperatív imitáció és adaptáció, valamint az ellenkezés és elkülönülés egyszerre érvényesül. A nem tudatos figyelem, a kollektív tendenciák mentális reprezentációja megerősíti és újraalkotja a tendenciákat. Ebben az értelemben a szociolingvisztikai változó: ugyanannak a nyelvi funkciónak az alternatív módokon történő kifejezése. Például az általánosan elterjedt *pendrive* kifejezés felvidéki magyar megfelelője *kulcs* vagy *USB-kulcs*. Ez a megoldás világosan jelzi az alterálást és az innovációt.

Az ekképp jellemezhető standardizáció mint folyamat az ezredfordulón egyszerre képviseli és megvalósítja a standard korábbi szociokulturális tényezőinek megváltozását. E folyamatban döntő tényező 1. a nemzetfogalom átértelmezése, 2. a kapitalizmus nyelvi igényeinek újbóli megjelenése, 3. a társadalmi rétegek, csoportok önértelmezésének és viszonyainak a megváltozása, a viselkedési normák többféleségének legitimitása és gyorsabb változása, 4. a vélemény- és szólásszabadság 1990 utáni megvalósulása, 5. a világ megismerésének és nyelvi leképezésének kognitív és

¹⁹ Lásd részletesen Kontra (szerk.) 2003.

kulturális variabilitása, és a négy tényező megváltozásának következtében a standard abszolút norma jellegének gyengülése. Ezekhez az alaptényezőkhöz további kulturális tényezők járulnak:

- a közösségi szemantikák, az egyes térségi résztvevők (nem tudományos) ön-reprezentációinak a nem feltétlenül azonos jelentéstana, koherenciája;
- közösségalkotó ideológiák, mítoszok, az emlékezet, hagyomány és történelem szabad értelmezése;
- egyéni és csoportos elkülönítés, elkülönülés, rendszerkülönbségek;
- egyén és közösség összetett és perspektivált viszonya, az individualizáció;
- a globalizáció, az interkulturális hatások és a közösségi vagy regionális egyediség együttes megléte;
- a kommunikációs jellegzetességek és színterek, a média, a nyilvánosság jelentőségének növekedése;
- a tudományos kutatás jellege és eredménye az egyes kulturális és ideológiai résztvevők szerint, az önreflexív visszacsatolás.

Ugyanakkor a standard meglétét és funkcionálását erősíti 1. a közösség összetartó erejeként a közös értékek fenntartásának és tudatosításának egyetemes szociálpszichológiai igénye, 2. a nyelv mint emberi tevékenység eszményi megvalósulásának keresése, megvalósításának igénye, a lehetséges változatok közül, 3. a magyar nyelvjárások alakulástörténetében az elmúlt évtizedekben megmutatkozó kiegyenlítődési folyamatok.

5. A STANDARD LEÍRÁSAI

A kiterjedt szociolingvisztikai kutatások ellenére valójában keveset tud összegezni a magyar nyelvtudomány a magyar standard nyelvváltozat ezredfordulós állapotáról. A meglévő leíró nyelvtanok lényegében adottnak tekintik a standardot, míg a dialektológiai és szociolingvisztikai kutatások eddig számos jelentékeny, de nem minden meghatározó nyelvi területre kiterjedően határolták körbe a standard nyelvhasználók, illetve nyelvhasználat körét.

A nyelv rendszerszerű változatossága ma már elismert tény a nyelvtudományi kutatások legtöbb ága számára, akkor is, ha e felismerés következményei nem épültek még be a nyelvreírásokba minden esetben. Továbbra is szembenállás és feszültség van a nyelvi gyakorlat és a nyelvváltozatok nyelvtudományi rendszerei között. Látni kell, hogy a standard nem egyszerűen a nyelvjárással áll szemben, főképp nem az ezredforduló után.

A standard magyar nyelven belüli státusát illetően különböző modelleket dolgoztak ki kutatók az utóbbi három évtizedben.²⁰ Kettős kép mutatkozik meg a magyar nyelv változatairól e kutatások alapján, amely csak részben találkozik: 1. dialektológiai: nyelvjárási régiók, nyelvi változók területi elterjedése alapján, köztes régiókkal²¹; 2. szociolingvisztikai: nyelvi és társadalmi változók mátrixa, tényleges régiókhoz nem köthetően.²² A két leírás csak kevés ponton mérhető össze, és egymást kiegészítő egymás mellé helyezése is újabb elméleti és módszertani nehézségeket vet föl. A modellek és általában az adatértelmezések a kutatásokban a kodifikációs kézikönyvekhez (leíró akadémiai nyelvtan, értelmező szótár, helyesírási szabályzat) mérik a standard meglétét vagy az attól való különbséget. Azonban maga a standard nincsen ezekből az adatokból aktuálisan föllállítva.

Az utóbbi években az eltérő leírási módok és a mögöttes elméletek szintéziskísérletei is alakulóban vannak. T. Károlyi Margit, P. Lakatos Ilona és Iglai Edit munkája²³ reflektál az itt megfogalmazódó kérdésekre: „a többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás a nyelv kulturális dimenziójának megjelenítésében is többletet ad a hagyományos ábrázolással szemben, hiszen a területi elterjedtséget mutató térképlapokon nemcsak az látszik, hogy az adott közösség használja, megőrizte az adott denotátumot s annak nevét, hanem az is, hogy milyen az adott denotátumhoz kapcsolódó lexéma lokális és társadalmi disztribúciója. Élesen elkülönül a vizsgált lexémák országhatáron inneni és túli közösségi beágyazottsága azáltal, hogy a használati gyakoriságot az ábrázolási technika hozzárendeli a szociokulturális, azaz életkori és iskolai végzettségi változókhoz.” Ennek fényében különösen fontos, hogy az identitás és a kulturális folytonosság sokkal erősebb közösségi szervezőerő kisebbségben, mint a többségiekben: „A magyarországi beszélőközösségekben a kulturális folytonoságnál, a múlthoz való viszohnál sokkal határozottabban mutatkozik meg a jelenhez való kötődés a felfelé való igazodásban, a standard lexémaváltozatok magas használati gyakoriságával, s ezzel egy másfajta, a tágabb közösséghez kapcsolódó identitás megvallásában.”²⁴ Hasonlóan összetett (bár kissé eltérő) módszertannal árnyalt eredményeket mutat be a szegedi ő-zésről készített kiterjedt kutatás.²⁵

²⁰ A nyelvi tervezés és a kodifikáció kérdéskörére lásd kötetünkben a *Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás* című fejezetet.

²¹ Lásd Juhász 2001.

²² Vö. Kontra szerk. 2003.

²³ T. Károlyi–P. Lakatos–Iglai 2013: 320.

²⁴ T. Károlyi–P. Lakatos–Iglai 2013: 320.

²⁵ Vö. Kontra–Németh–Sinkovics 2016.

9. ÖSSZEFOGLALÁS

A fejezet a magyar standard nyelvváltozat ezredforduló utáni helyzetét mutatta be a következő szempontok szerint. 1. A magyar standard – miképp számos európai nyelv kodifikált változata – a 18. században kezdett ténylegesen kialakulni nyelvtervezési műveletek révén. A standard szükségességét együttesen nyilvánvalóvá tette a kapitalizálódás racionális berendezkedése, a modern nemzeti forma létrejötte, a fogalmi és a nyelvi innováció egymásra utaltsága és megnőtt jelentősége, a nyelvi eszmény kidolgozása, a nyelv és kultúra történeti voltának felismerése. 2. A standard egyetemes jellemzői között alapvető a rögzített standard és standardizáció avagy szerkezet és művelet egysége: szelekció, kodifikáció, kiterjesztés, szétkülönböztetés; nincs örökre kész nyelvváltozat. 3. A nyelvi gyakorlat választ a standardizációra a szociolingvisztika adatai szerint lehet körvonalazni, az eddigi nyelvtudományi kodifikáció alapján. 4. A mai magyar nyelvközösségben kismértékben történik standardizáció, a kodifikáció, kiterjesztés vagy az irányított szétkülönböztetés csak egyes kommunikációs területeken megy végbe, korlátozott hatókörrel. A kodifikációs és azt követő műveletek elveszni látszanak a nyelvművelés körüli ideológiai küzdelmekben, amelyek kulturális érdekkörök anyagilag és hatalmilag motivált mozgalmi tevékenységei. A standardizáció intézményei elbizonytalanodtak, meggyengültek, két fő okból: *a)* a standard tekintélye elleni támadások miatt, *b)* ez a folyamat része a társadalmi és kulturális átalakulásnak, amely a pluralizmus nyelvi és kulturális tényezőit erősíti. 5. Szintézis: a magyar standard történetileg változott az elmúlt két-száz évben, funkciói először szaporodtak, majd korlátozódtak, presztízse növekedett, a 20. század végén csökkent. Társadalmi bázisa gyökeresen átalakult: a művelt nemesi beszélőközösség után a polgári középosztály dolgozta ki és terjesztette el, az 1950-es években a lefelé irányuló programos homogenizálás eszköze lett, majd az ezredforduló táján a formálódó új társadalmi csoportok különböző irányokban alakítják a standardot, miközben más nyelvváltozatok (nyelvjárások, városi populáris nyelvváltozatok és a határon túli magyar régiók) is funkcionális erőt nyertek. A jelen folyamatokban a közösségi önalkotás, az egyéni és csoportidentitás, a kreativitás (a dinamikus fogalomalkotás, közös jelentésképzés és a szerkezeti kreativitás), valamint az interkulturális hatások a különöztetés egységének nyelvi és kulturális tényezőit erősítik.

IRODALOM

- Benkő Loránd 1988. Irodalmi nyelv – köznyelv. In Kiss Jenő – Szüts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 15–33.
- Bodó Csanád 2016. *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman.
- Croft, William 2009. Toward a social cognitive linguistics. In Evans, Vyvyan – Pourcel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 395–420.
- Gal, Susan 2006. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14 (2): 163–181.
- Garvin, Paul 1998. A nyelvi sztenderdizáció. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Universitas. 87–99.
- Gergely András (szerk.) 2005. *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980–1985. *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gyáni Gábor 2017. *Kulturális nacionalizmus és a modernitás*. Rendes tagi akadémiai székfoglaló előadás. Magyar Tudományos Akadémia. 2017. március 9.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2003. *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Győri Szabó Róbert 2006. *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások a 20. század elején. In Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 262–316.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keller, Rudi 1990. *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen: Francke Verlag.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- Kontra Miklós 2006. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról. In Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 577–594.
- Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs 2016. *Szeged nyelve a 21. században*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langtyák István 1995. A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány*. 1175–1183.
- Langtyák István 2015a. Nyelvi ideológiák. Általános tudnivalók és fogalomtár. http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar.pdf
- Langtyák István 2015b. A standardizálás mint nyelvalkító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 17 (2): 27–56.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5 (4): 530–555.
- Milroy, James – Milroy, Lesley 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Pléh Csaba – Bodor Péter 2001. A nyelvi szuperego és a stigmatizáció kérdése a magyar nyelvközösségben. *Thalassa* (12) 1: 3–19.
- T. Károlyi Margit – P. Lakatos Ilona – Iglai Edit 2013. Kulturális és nyelvi változás a változó régióban a hármas határ mentén. In Szoták Szilvia – Varga Fruzsina (szerk.): *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó. 320–332.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Budapest: Akadémiai. 1998.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. In Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest, Dunaszerdahely, Nyitra: MTA Nyelvtudományi Intézet, Gramma Nyelvi Iroda, Konstantin Filozófus Egyetem. 75–86.
- Tompai József (szerk.) 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere. I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Valuch Tibor 2015. *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Weber, Max 1979. *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

NEM MAGYAR NYELVŰ KISEBBSÉGEK MAGYAR NYELVI KÖZEGBEN

KNIPF ERZSÉBET

1. ÁLTALÁNOS JELLEMZŐK

A magyar nyelv és nyelvközösség helyzetét széleskörűen bemutató kötet szerves részét képezi a Magyarországon törvényileg elismert nem magyar kisebbségek helyzetének áttekintése is, hiszen az itt élő és nem magyar anyanyelvű nemzetiségek fontos részét képezik a magyar társadalomnak, a magyar nép egészének. Az áttekintésben egy általános és átfogó kép megrajzolásával kezdjük, majd a jogi szabályozás hátterének rövid feltérképezésével és a két utolsó nagyobb pontban a nemzetiségek szociolingvisztikai és nyelvi helyzetének áttekintésével folytatjuk, részben az egyes kisebbségeket egymással összehasonlítva, részben a kutatásokból és adatokból ismert egyes nemzetiségek különös helyzetére kitérve.

A téma komplexitásából adódóan leginkább egy interdiszciplináris megközelítés alkalmas arra, hogy a történeti, területi, jogi és hangsúlyozottabban a nyelvi, szociolingvisztikai (nyelvhasználat, nyelvváltás, nyelvmegtartás) szempontokat a nem magyar nyelvű kisebbségekkel kapcsolatban informatív módon foglaljuk össze. A legtöbb európai országban, így Magyarországon is élnek olyan kisebbségek, melyek nem merítik ki a nemzetiség fogalmát, azaz nem „őshonos” kisebbségnek számítanak, mivel nem élnek több mint száz éve az ország területén. A jogi szabályozás következtében a nem érintett kisebbségek a következők: arabok, kínaiak, kurdok, oroszok, vietnamiak, valamint az utóbbi egy-két évtizedben (főként az EU-csatlakozás óta) hazánk területére költözött és nem kis számban tartósan itt élő nem magyar (pl. német, holland, belga, finn stb.) állampolgárok. Ez utóbbi két csoport nem képezi jelen bemutatás tárgyát. A nem magyar nyelvű kisebbségek áttekintése során – elsősorban terjedelmi korlátok miatt – nem lehet mind a 13 nemzetiségre egyenként és teljes részletességgel kitérni, ugyanakkor az egyes kritériumok kifejtésénél több nemzetiségi csoport jellemzőire is utalunk. A bemutatás nem tér ki a jelnyelvi kisebbségek helyzetére.

Az áttekintés a következő lépésekben történik:

1. Általános jellemzők:

- a) történeti előzmények, területi eloszlás, kisebbségi tipológia
- b) a nemzetiségek jogi szabályozása

2. Szociolingvisztikai dimenziók: a nyelvi helyzet (nyelvi kompetencia, kétnyelvűség)
3. Nyelvcsere, nyelvváltás: Kutatási adatok a nagyobb létszámú nemzetiségek példáján
4. Kitekintés: Nemzetiségi oktatás

1.1. TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK, TERÜLETI ELOSZLÁS, KISEBBSÉGI TIPOLOGIA

Magyarország abban a sajátos helyzetben van, hogy majdnem az összes szomszéd országban több magyar él, mint ahány más nemzetiségű Magyarországon, így pl. több a szlovákiai magyar Szlovákiában, mint a szlovák nemzetiségű állampolgár Magyarországon, amíg az erdélyi magyar kisebbség Románia területén talán az egyik legnagyobbnak számít Európában, addig a magyarországi románok kis létszámú csoportot alkotnak idehaza.

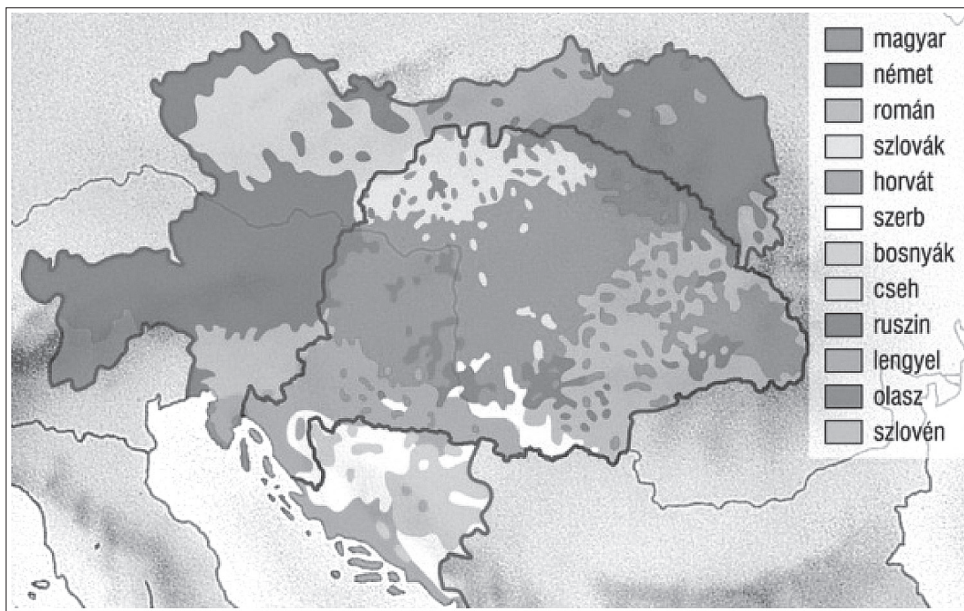
Közép-Európa keleti részén, a Németországtól keletre fekvő országokban (Csehország, Ausztria, Szlovákia, Lengyelország, Szlovénia, Horvátország és idetartozik Magyarország is), valamint „a történeti-egyházi, kulturális jellemzők révén ehhez a térséghez tartozó három történeti régióban (Kárpátalján, Erdélyben és Vajdaságban) összesen 107 olyan nemzeti, etnikai kisebbségi csoport található, amelyek lélekszáma a legutóbbi népszámlálások hivatalos adatközlése szerint meghaladja az ezer főt”.¹ Ebből következően az itt beszélt nyelvek többsége komplementer helyzetben van, egyik országban államnyelv, egy másikban kisebbségi nyelv szerepében.

A Közép-Kelet-Európában és Magyarországon élő kisebbségek történetében az évszázadok során történt, a népcsoportok életét mélyen érintő és azt megváltoztatató be-, ki- és áttelepítések, száműzetések, etnikai tisztogatások, politikai határok megváltoztatása, kényszer-asszimilációs törekvések és számos más, a különböző embercsoportokat ért negatív esemény, ezeknek mind az egyént, mind a közösséget érintő következményei jelentős szerepet játszottak ennek a régiónak az etnikai térszerkezete alakulásában.

Magyarország területén a több mint ezeréves államalapítás óta mindig is éltek nem magyar anyanyelvű és kultúrájú kisebbségek. Az ország újkori etnikai-kisebbségi és nyelvi térképe a történelem nagy sorsfordulói során alakult ki. Már a 10. század óta nem magyar etnikumú népek éltek ezen a területen. E térség nemzetiségei négy különböző időszakban érkeztek ide: a 12–14. századi középkori kolonizációval, majd a tatár pusztítások, de főleg a törökök kiűzése után betelepítésekre került sor: a 17. és 18. században állami, egyházi és részben földesúri telepítési akciókkal főleg az elnéptelenedett területekre kerültek ide külföldről, túlnyomórészt német nyelv-

¹ Szarka 2001: 30.

területről népcsoportok. Ekkor már az ország déli vidékein horvát, szerb és szlovén nemzetiségi csoportok éltek, a nyugati határszélen német ajkúak laktak, a szlovákok pedig északkeleten alkottak összefüggő csoportot. A 19. században az iparosodással járó kisebb migrációs áramlatok alakultak ki, végül Magyarország nemzetiségi térképének alakulásában döntő szerepet játszott a 20. század elejei nagyhatalmak szétesése folytán létrejött nemzetállamokban rekedt vagy onnan elűzött nemzetiségek, amelyek során soknemzetiségű, sok esetben tri- és poliglott térségek alakultak ki. Ekkor alakultak ki pl. a bácskai többnyelvű német–szláv–magyar kisebbségi régiók, vagy a bánási német–szláv–magyar–román soknemzetiségű térségek.² A 19. század végére Magyarország lakosságának csaknem fele nem magyar anyanyelvű, a történelmi Magyarország a Habsburg–Magyar Monarchia idején jellegzetesen többnyelvű, multietnikus és többkultúrájú állam volt, melyben a latint használták 1844-ig a hivatali ügyintézésre, az egyház és a művelődés nyelveként, azaz egyfajta elit kétnyelvűség dívott. A Monarchia soknemzetiségű és egyben többnyelvű lakossága pedig a mindennapi életben, az iskolában, a helyi közigazgatásban saját anyanyelvét használta.

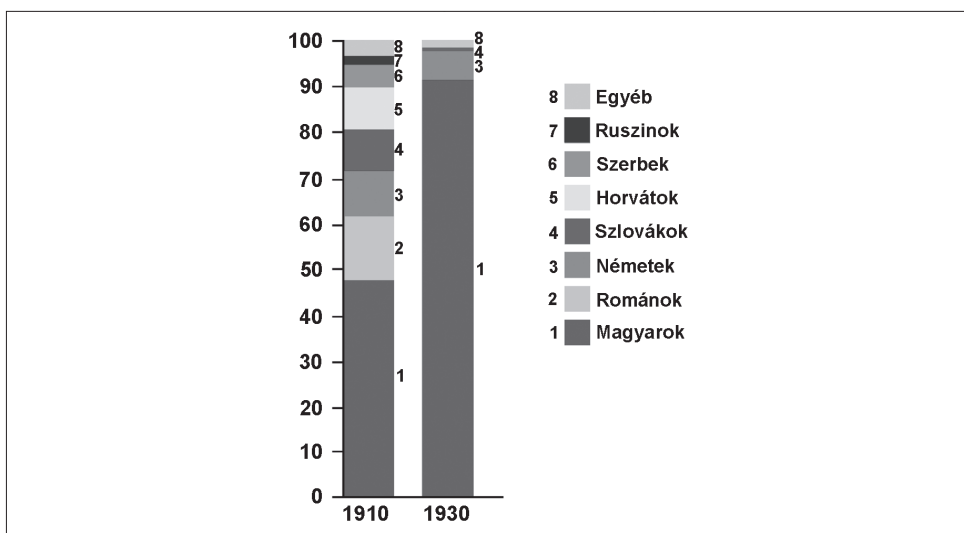

1. térkép. A Monarchia népei

(https://www.mozaweb.hu/Lecke-TOR-Tortenelem_7-A_kiegyezes-101975)

² Lásd Kocsis–Tátrai 2015: 73–92.

Magyarország ilyenképpen soknemzetiségű országnak tekinthető, noha 1920-ban az első világháborút lezáró békeegyezmény következtében a nem magyar kisebbségi lakosság száma 45%-ról kb. 10%-ra csökkent. A két világháború között a legnagyobb lélekszámú kisebbséget a németek (6,9%) és a szlovákok (1,8%) alkották Magyarországon. A többi kisebbség aránya alig haladta meg a 0,5%-ot.

1. ábra. Magyarország nemzetiségi összetétele 1910 és 1930 között

A 19. században beindult iparosodás és urbanizáció következtében megkezdődtek főleg a városlakó nem magyar nyelvű nemzetiségiek soraiban az asszimilációs folyamatok is, elsősorban a városokban, polgári környezetben élő német ajkú értelmiségi és zsidó (jiddis nyelvű) lakosság, valamint az iparvidékeken élő szlovákok körében, akiknek egyharmada városokban élt.³ Az első világháborút lezáró trianoni békeegyezmény következményeként nemcsak a történelmi térkép, a demográfiai arculat változott meg jelentősen, hanem az ország etnikai összetétele is lényegesen átrajzolódott: a magyar anyanyelvű lakosság 33%-a határon kívülre került, az itt maradt kisebbségek száma pedig az újonnan meghúzott határokkal jelentősen csökkent. A második világháború során és az azt követő időszakban végbement sorozatos népcsoportok mozgatása, a kényszerű vagy szabad be-, ki- és áttelepítések újfent jelentősen átformálták az addig kialakult etnikai képet, így pl. 1945–48 között a Potsdami Egyezmény alapján a német nemzetiség egy részét kollektív háborús bűnösökként kitelepítették német területekre, míg másik részüket (kb. 185 000 főt) jóvátétel címén a Szovjetunióba kényszerszolgálatra ítélték.

³ Szarka 1996: 7.

Ez az időszak a szlovákság életében is mélyreható és drámai változást hozott: 1946-ban a kikényszerített megállapodás értelmében nagyszámú (kb. 75 ezer főt érintő) szlovák–magyar lakosságcsere került sor. Ezek a hatósági intézkedéssel végrehajtott áttelepítések az érintett szlovákiai magyar és magyarországi szlovák nemzetiségi lakosság nagy részét egzisztenciálisan negatívan érintette, mind identitásában, mind nyelvi, kulturális fennmaradásában, azaz kisebbségi léte további fejlődésében. Az 50-es években a Magyarországon és más országokban bekövetkezett szovjetizálás és a határok lezárása eredményeként nem volt elvándorlás, csak kisebb migrációs mozgások történtek, gondoljunk pl. a görög migrációs hullámra az 1948–50-es években, vagy a 40-es és 50-es években (valójában az 1720-as évektől egészen a második világháború végéig) érkezett bolgárkertészek csoportjára,⁴ akik nem politikai okból telepedtek le Magyarországon. A Kádár-korszak alatt közösség-szervezés csakis központi pártirányítással történhetett, a diktatúra, a felülről erőltetett társadalmi homogenizáció keretein belül.

A nemzetiségek tipológiai besorolásakor a kutatásokban is több szempont érvényesülhet. A történeti körülmények alapján megkülönböztetünk „középkori eredetű, illetve többé-kevésbé önkéntes belső telepítés-migrációs hullámok révén kialakult történeti kisebbségeket, valamint a 20. századi politikai döntések nyomán kialakított kényszerkisebbségeket”.⁵ Középkori kisebbség viszonylag kevés van, pl. egy-két német nyelvsziget Budapest környékén (pl. Nagybörzsöny, ahol egy 13. századi bajor dialektus nyomai fellelhetők). A hazai kisebbségek többsége őshonos (autochton) kisebbségnek számít (pl. a német, szerb, horvát, szlovén), a 20. században érkezettek ún. bevándorló (allochton) kisebbségek, pl. a görögök, bolgárok, ruszinok.

A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény hatálybalépése miatt megszűnik a nemzeti, illetve az etnikai kisebbség fogalma, helyükbe egységesen a *nemzetiség* kifejezés lép: „A nemzetiségi jogok és kötelezettségek vonatkozásában az (1) bekezdés szerinti nemzetiséghez tartozik az a Magyarországon lakóhellyel rendelkező személy, aki magát valamely nemzetiséghez tartozónak tekinti és ezen nemzetiséghez tartozását az e törvényben meghatározott esetekben és módon ki nyilvánítja” (2011. évi CLXXIX. tv. a nemzetiségek jogairól, 1. § 2. bekezdés). Napjainkban 13 törvényileg, a nemzetiség kritériumainak eleget tevő, jogilag elismert kisebbség él Magyarország területén. A 2011-es népszavazási eredmények alapján a lakosság csaknem 7,6%-a (644 524 fő) jelenleg valamely hivatalosan elismert nemzetiséghez tartozónak vallja magát. Különböző becslések szerint a valós szám ennél magasabb, kb. 8-10% lehet.

⁴ Vö. Menyhárt 2007.

⁵ Lásd Szarka 2001: 32.

A népesség nemzetiség, anyanyelv, családi, baráti közösségben használt nyelv szerint								
Nemzetiség/ nyelv	Nemzetiség	Anyanyelv	Családi, baráti közös- ségben használt nyelv	Nemzeti- séghez tartozó*	Nemzetiség	Anyanyelv	Családi, baráti közös- ségben használt nyelv	Nemzeti- séghez tartozó
2001					2011			
Magyar	9 416 045	9 546 374	9 584 836	9 627 057	8 314 029	8 409 049	8 409 011	8 504 492
Hazai nemzetiségek								
Bolgár	1 358	1 299	1 118	2 316	3 556	2 899	2 756	6 272
Cigány/ roma	189 984	48 438	53 075	205 720	308 957	54 339	61 143	315 583
Görög	2 509	1 921	1 974	6 619	3 916	1 872	2 346	4 642
Horvát	15 597	14 326	14 779	25 730	23 561	13 716	16 053	26 774
Lengyel	2 962	2 580	2 659	5 144	5 730	3 049	3 815	7 001
Német	62 105	33 774	52 912	120 344	131 951	38 248	95 661	185 696
Örmény	620	294	300	1 165	3 293	444	496	3 571
Román	7 995	8 482	8 215	14 781	26 345	13 886	17 983	35 641
Ruszin	1 098	1 113	1 068	2 079	3 323	999	1 131	3 882
Szerb	3 816	3 388	4 186	7 350	7 210	3 708	5 713	10 038
Szlovák	17 693	11 817	18 057	39 266	29 647	9 888	16 266	35 208
Szlovén	3 025	3 180	3 108	4832	2 385	1 723	1 745	2 820
Ukrán	5 070	4 885	4 519	7 393	5 633	3 384	3 245	7 396
Összesen:	313 832	135 497	165 970	442 739	555 507	148 155	228 353	644 524
Nem kívánt válaszolni	570 537	541 106	558 246	524 103	1 455 883	1 443 840	1 486 218	1 398 731
Népesség:	10 198 315	10 198 315	10 198 315	10 198 315	9 937 628	9 937 628	9 937 628	9 937 628

* A kulturális kötődésre vonatkozó kérdést is figyelembe véve

2. ábra. A 2001 és a 2011 népszámlálási adatok összevetése

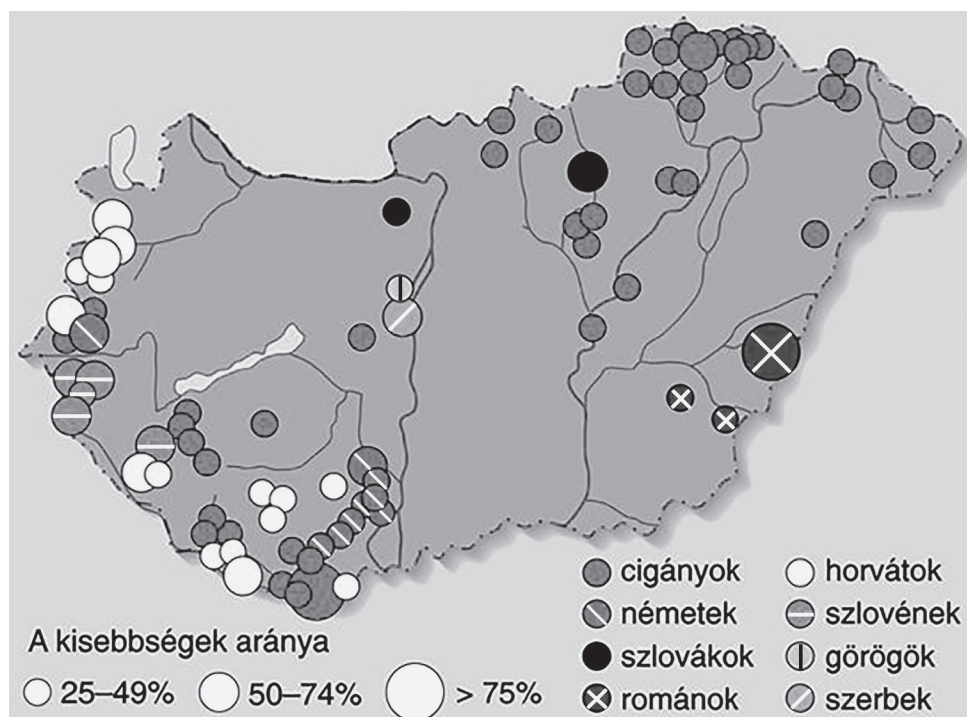
(KSH 2001 és 2011. évi népszámlálás. 9. Nemzetiségi adatok. Barátság 2016/1: 8495–8496)

Egy nemzetiség fennmaradásában és fejlődésében több makro-szociolingvisztikai tényező játszik szerepet, melyek meghatározóan befolyásolják a nemzetiség fennmaradását, nyelvének, identitásának megtartását. Ezek a következők:

- a nyelvközösség számszerű nagysága, területi elhelyezkedése,
- a nemzetiség nyelvének presztízse,
- az adott ország nyelvei között elfoglalt helye, vitalitása,
- a nemzetiség anyanyelvi oktatásának biztosítása,
- az adott kisebbségi nyelv intézményesítésének foka (irodalmi változatának ismerete, használata a médiában),
- a kisebbségnek az anyanyelvhez való szubjektív viszonya,

- az exogámia mértéke az egyes generációkon belül,
- a beszélők mindenkori szocio-pszichológiai diszpozíciója, beágyazottsága mind a többségi, mind a kisebbségi kultúrában.⁶

A mai településszerkezetet tekintve a nemzetiségek földrajzilag többnyire szétszór-
tan, szórványhelyzetben, egy részük nyelvsziget-helyzetben vagy városi kisebbségi
közösségekben, ritkábban tömbben élnek, a KSH jelenlegi adatai alapján a kisebbsé-
gek nagy többsége nem városokban, hanem vidéken és falvakban talált otthonra,
hazánk területén, kb. 1500 településen alkotnak kisebb-nagyobb kisebbségi közös-
ségeket.

3. ábra. A kisebbségek területi eloszlása ma

(https://www.mozaweb.hu/Lecke-FOL-Foldrajz_8-A_magyar_nepesseg_es_elhelyezkedese-100065)

A nemzetiségi közösségek egy része a nyelvükkel azonos szomszédos országhatá-
rok mentén él, a nem nyelv-azonos szomszéd országok nélküli nemzetiségek pedig
a betelepítésük óta bizonyos megyékben, régiókban túlsúlyba kerültek, mint pl. a
németek Baranya, Pest és részben Tolna megyében, valamint Sopron környékén, a

⁶ Vö. Riehl 2014: 192–195.

horvátok a déli határvidéken, a bunyevácok Bácskában, a bosnyákok Baranyában és a nyugati határszélén, valamint Pest megyében, a ruszinok az Északi-középhegység északkeleti részén, a román nemzetiség a keleti határ szélén telepedett le. A területi elhelyezkedés szempontjából így megkülönböztetünk határ menti kisebbségeket, mint a horvátok, szlovének, románok, ukránok, ruszinok, amelyek közül többen politikai döntések következtében kialakított határhúzások miatt a kényszerkisebbség kategóriájába sorolhatók, „ma pedig egyfajta maradék közösségeként jellemezhetők”.⁷ A nyugati határszélén (Sopron, Kőszeg, Szentgotthárd) élő német ajkú lakosság nem a 18. századi betelepítések során érkezett erre a területre, hanem őshonos, azaz eredetileg is itt élt. Őket mégis a hazai német ajkú kisebbség csoportjába soroljuk, nyelvjárásuk is keleti bajor alapú. A Magyarország egyéb területein szétszórta élő német ajkú lakosságot nyelvsziget-kisebbségnek nevezik, mivel származási országuktól távol, nem direkt földrajzi kapcsolatban állnak az óhazával, és a múltban sokáig nem is volt lehetséges az otthon maradottakkal a kapcsolatot felvenni, kultúrájuk részévé válni. Kelet-Közép-Európa több történeti kisebbségi közössége, mint pl. a szlovák vagy akár a kelet-európai német közösségek a 20. század közepére számszerű veszteségeik okán nagyjából csak töredékekben van jelen. E két nemzetiség fogyásának és asszimilációjának legfőbb okai a ki- és áttelepítésekben, és ezek negatív társadalom-lélektani, vagyoni, politikai utóhatásaiban, nyelvi-kulturális közösségeik megfélemlítésében és részben felszámolásában keresendő.⁸

A roma kisebbség diszperz területi kisebbségnek számít. A hazai roma kisebbség a legnagyobb létszámú etnikai kisebbség Magyarországon és egyben Közép-Kelet-Európában. Kocsis (2003)⁹ szerint a világ roma népességének egyharmada él a Kárpát-medencében, részben területileg körülhatároltan, pl. Magyarország északkeleti részén Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, ugyanakkor szétszórta is az ország egyéb területein és szintén szétszórta Európában. A romani–magyar kétnyelvűségről nehéz tudományos megalapozottsággal nyilatkozni a szükséges adatok hiányában, noha léteznek lokális, de még nem az egész országra vonatkozó elemző tudományos kutatások e téren.¹⁰

A Magyarország területén élő kisebbségek jellemzése, bemutatása során megállapítható, hogy a hazai nemzetiségek lényegesen különböznek egymástól a következő két nagy szempontcsoport alapján:

- A) a létszám, szervezettség, intézményhálózat, nyelvállapot,
- B) a betelepítés ideje, az asszimiláció foka, a korösszetétel, felekezeti hovatartozás, az anyaországgal való kapcsolat, az identitástudat és legfőképpen a nyelvi helyzet és kulturális hagyományok alapján.

⁷ Szarka 2001: 31.

⁸ Lásd Gyivicsán 1997.

⁹ Lásd Cseresnyés 2004.

¹⁰ Vö. Réger 1988; Orsós 2002, 2015.

Nemzetiség	A nemzetiségi lakosság legjellemzőbb előfordulása a megyékben				
	1.	2.	3.	4.	5.
bolgár	Budapest	Pest	Borsod-A.-Z.	Baranya	Csongrád
cigány	Borsod-A.-Z.	Szabolcs-SZ-B	Heves	Budapest	Jász-N.-SZ.
görög	Budapest	Fejér	Pest	Borsod-A.-Z.	Baranya
horvát	Baranya	Zala	Vas	Győr	Bács-K.
lengyel	Budapest	Pest	Borsod-A.-Z.	Komárom-E.	Baranya
német	Baranya	Pest	Budapest	Tolna	Komárom-E.
örmény	Budapest	Pest	Fejér	Hajdú	Békés
román	Békés	Budapest	Hajdú-B.	Csongrád	Pest
ruszin	Budapest,	Pest	Borsod-A.-Z.	Fejér	Veszprém
szerb	Budapest	Pest	Csongrád	Baranya	Békés
szlovák	Békés	Pest	Komárom-E.	Nógrád	Budapest
szlovén	Vas	Budapest	Pest	Békés	Győr-M.-S.
ukrán	Budapest	Pest	Szabolcs	Borsod-A.-Z.	Bács-K.

4. ábra. Nemzetiségi lakosság eloszlása megyék szerint

(Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről. Barátság 2016/1. 8496–8497)

Közös jellemzőik közé tartozik, hogy többnyire szóróványban élnek, ami nyelv- és identitásmegtartási és nyelvhasználati törekvéseiket nehezíti, ezáltal a nyelv és kultúra átörökítésében a legfontosabb szerep az intézményesített (iskolai) oktatásra hárul.

Az itt élő nemzeti kisebbségek közös vonásai közül kiemelhetjük továbbá, hogy jellemzően magyar állampolgárok, a magyar állam és kultúra keretei között leélt múltjuk alapján többnyire – generációk során és egy sor más tényező függvénye eredményeképpen – integrálódtak a többségi társadalomba, kettős tudatúnak vallják magukat, kettős kultúrájúak, azaz mindkét kultúrához tartozónak érzik magukat, és így élik meg hétköznapijaikat.¹¹ A szó modern értelmében tehát párhuzamos társadalmak Magyarország területén nem alakultak ki. Napjainkra a nemzetiség minden tagja, még az idősebb korosztály tagjai is kétnyelvűeknek mondhatók, mára szinte nincs olyan kisebbség, amelynek tagjai nem bírják a magyar nyelvet, mi több, a többségi nyelv lett a hazai nemzetiségek esetében a funkcionálisan domináns nyelv az élet legtöbb területén.

Általában kiindulhatunk abból a tényből, hogy a kisebbségek nyelvi kompetenciájának kérdése leginkább a generációs megoszlás modelljében értelmezhető.¹² Ez

¹¹ Lásd Bindorffer 2011.

¹² Knipf–Komlósi 2003: 442–452.

pedig egyenes következménye a nyelvi szocializációs minták változásának az egyes kisebbségi csoportok életében. Tény az is, hogy főként a 20. század második felében elindult urbanizációs folyamatok által és a társadalmi átrendeződések miatt a nemzetiségek felismerték, hogy a társadalomban elfoglalt helyükhöz és státuszukhoz, a szociális felemelkedéshez a nemzetiségi lakosságnak is szüksége volt a magyar nyelv magas fokú és tökéletes ismeretére. Ehhez a felismeréshez társul még más szociológiai is releváns körülmény, mint pl. az exogámia elterjedése, az anyanyelv kommunikációs színtereinek beszűkülése, sőt a múltban gyakran akadályoztatása, stigmatizációja¹³ is, aminek folytán a nemzetiségek anyanyelvüket a nyilvánosságban nem vagy csak nagyon ritka alkalmakkor, jobbára csupán szűk családi és baráti környezetben használhatták és használják ma is. A Magyarországon élő legtöbb kisebbségnél az így kialakult nyelvi helyzetben asszimilálódott többséginyelv-domináns nemzeti kisebbségről lehet beszélni.

A Kelet-Európában és Magyarországon még a 20. század elején is jelentős számban élt jiddis nyelvet beszélők közössége a század végére ismert okokból szinte teljesen eltűnt, ezáltal a térségben nyelvük és kultúrájuk is szinte kihalt.

Vallásukat tekintve a nemzetiségek több csoportja különböztethető meg: többségükben katolikus vagy kisebb részben protestáns vallásúak a németek, szlovákok, csak katolikusak a szlovének, horvátok, lengyelek, ortodox vallásúak a szerbek, bolgárok, görögök, görög katolikus vallásúak a ruszinok és ukránok, a roma közösségek részben katolikusok, protestánsok vagy valamely kisebb egyház tagjai.

1.2. A NEMZETISÉGEK JOGI SZABÁLYOZÁSÁRÓL, JOGÁLLÁSÁRÓL – TÖRVÉNYI HÁTTER

A 19. században szükségessé vált a Magyarország területén élő kisebbségek helyzetének jogi tisztázása. Az első nemzetiségi törvényt Magyarországon Eötvös József alkotta meg 1868-ban, mely akkoriban igen haladó szelleműnek számított még Európában is, és kimondta a nemzetiségek önálló kultúraápolási jogát, a közigazgatásban és oktatásban lehetőséget biztosított az anyanyelv használatára, gyakorlására, ha az adott körzetben a nemzetiségek száma elérte a 20%-ot. Ezt követte az 1907-ben kiadott Lex Apponyi, az akkori új iskoláztatási törvény, mely válaszként is felfogható arra a tényre, hogy az 1900-as népszámláláskor az ország össznépességének kb. 60%-a tudott magyarul. E törvény értelmében a tanköteles magyar és nem magyar anyanyelvű gyerekeknek az alsófokú intézményekben a magyar nyelv oktatása kötelező jellegűvé vált. Az oktatás nyelvén túl egy másik intézkedés előírta a nem magyar helységnevek sokszor mesterkéltny magyarosítását. Ez elsősorban a nemzetiség

¹³ Knipf–Komlósi 2011: 79.

vékony értelmiségi rétegeiben, főleg nagyvárosok közelében a magyarosodás, azaz az asszimiláció – mint természetes folyamat – intenzitásához vezetett.

Az 1949. évi Alkotmány XX. törvény 68.§-a rögzítette és garantálta a kisebbségek számára a közéletben való részvételt, a saját nyelven való névhasználat jogát, nyelvnek, kultúrájának ápolását, anyanyelvének használatát, azonban eme garantált jogok jobbra csak formálisan érvényesültek, és a kisebbségek jogait miniszteri rendeletekben szabályozták.

Az 1993. évi LXXVII. kisebbségi törvényben, amely egyéni és kollektív jellegű kisebbségi jogokat, azaz a személyi autonómiáról és önkormányzatok létrehozásáról szóló jogokat biztosít, majd a 2011. évi módosított nemzetiségi törvényben megfogalmazottak alapján egy kisebbség államalkotó tényezőként elismert nemzetiségnek számít, ha „a többségi lakosság körében számszerű kisebbségben van, a lakosság többi részétől saját nyelve, kultúrája és hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonytságot, amely a történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.”

Az egyénre vonatkoztatva a nemzeti vagy etnikai kisebbség fogalma is meghatározásra került, mely szerint „[...] minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonytságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.”

Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségi jogokról így fogalmaz tovább: „Valamely nemzeti, etnikai csoporthoz, kisebbséghez való tartozás vállalása és kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga. A kisebbségi csoporthoz való tartozás kérdésében nyilatkozatra senki sem kötelezhető.”

Ennek értelmében a 12. § meghatározza a nemzetiséghez tartozó személynek a jogát:

- a) „anyanyelvének szabad használatához szóban és írásban, történelmének, kultúrájának, hagyományainak megismeréséhez, ápolásához, gyarapításához, továbbadásához,
- b) megtanulni anyanyelvét, részt venni az anyanyelvű köznevelésben, oktatásban és művelődésben.
- c) az oktatási esélyegyenlőséghez és a kulturális szolgáltatásokhoz, amelyet az állam hatékony intézkedésekkel elősegíteni köteles.”

Néhány további tartalmi részlet határoz a többségi állam feladatairól a nemzetiségekkel kapcsolatosan:

- Magyarország a nemzetiségeket a magyar politikai közösség részének, államalkotó tényezőnek, a kulturális gazdagodás forrásának, a kulturális örökség szerves részének tekinti.

- Magyarország védelemben részesíti a nemzetiségeket, biztosítja saját kultúrájuk ápolását, anyanyelvük használatát, az anyanyelvű oktatást, a saját nyelven való névhasználat jogát, kollektív részvételüket a közéletben, elősegíti a kulturális autonómiájuk megvalósulását, garantálja a valós közösségeik öniszerveződéséhez, önkormányzatiságához való jogát.
- Magyarország tilalmazza a nemzetiséghez tartozó személyt származása miatt üldözni, megfélemlíteni, és tilalmazza a nemzetiség erőszakos ki- vagy áttelepülésére irányuló törekvések támogatását.
- 1992-ben a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját Magyarország az elsők között írta alá. Ennek ratifikálásával az ország azon kisebbségek nyelvével kapcsolatos kötelezettségeket vállal, amelyek koncentráltabban, jellemzően az ország egy-egy jól behatárolható régiójában élnek (pl. román, szlovén kisebbség), valamint a szórványban, ám lélekszámukból adódóan az oktatás és a kulturális élet terén kiépített struktúrával rendelkeznek (pl. horvát, német, szerb, szlovák kisebbség). A kis létszámú kisebbségek, mint a bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin, ukrán kisebbségek nyelvi jogait a kisebbségi törvény biztosítja.

A 1993-as nemzetiségi törvényt követően új fordulat következett be Magyarország nemzetiségpolitikájában, ugyanis a törvény értelmében a bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán nemzeti kisebbségek helyi, területi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre, melyek megválasztására a mindenkor országos önkormányzati választásokon kerül sor. 2015. január 1-én 2100 települési és 60 területi nemzetiségi önkormányzat működik. A 2014. évi parlamenti és önkormányzati választások során mind a 13 kisebbségi közösséget nemzetiségi szószóló képviseli a Parlamentben. A szószólók megalakították az Országgyűlés Magyarországi Nemzetiségi Bizottságát, így módon a kisebbségek is részt vehetnek az Országgyűlés munkájában, a törvényalkotási folyamatokban.¹⁴

1995 óta létezik az alapvető emberi jogok biztosának intézménye (ombudsman) Magyarországon, a kezdetektől külön kisebbségi ombudsmannal, 2014 óta az alapvető jogok biztosa helyettese látja el a nemzetiségek jogainak védelmét [a 61/2015. (XII. 16) OGY határozata a Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről 2013. február – 2015. február].

A nemzetiségekre vonatkozó statisztikai adatok összevetése nem csupán a nemzetiségi lakosság lélekszámváltozását tükrözi, hanem jelzi a népszámlálás többtényezős módszertanát is, melynek segítségével magyarázható és érthetőbbé válik az a folyamat, amit a legutóbbi két népszámlálási adatsor elemzésekor megfigyelhetünk.¹⁵

¹⁴ Lásd *Barátság* XXIII. évf. 1. szám: 8494, 8499.

¹⁵ Vö. Tóth–Vékás 2013.

Nemzetiség	Nemzetiséghez tartozók száma		Anyanyelvűek aránya		14 éven aluliak aránya		Nemzetiségi köznevelésben résztvevők aránya
	2001	2011	2001	2011	2001	2011	2011
bolgár	2 316	6 272	56%	46,2%	9,4%	10,2%	6,4%
cigány/roma	205 720	315 583	23,5%	17,2%	35,6%	32,4%	79,6%
görög	6 619	4 642	29%	40,3%	10,8%	11,6%	15%
horvát	25 730	26 774	55,7%	51,2%	9,3%	8,2%	151%
lengyel	5 144	7 001	50%	43,5%	10,1%	8,8%	16,5%
német	120 344	185 696	28%	20,6%	9,0%	10,1%	302%
örmény	1 165	3 571	25%	12,4%	10,6%	8%	nincs oktatás
román	14 781	35 641	57%	39%	9,2%	7,5%	63,7%
ruszin	2 079	3 882	53,5%	25,7 %	8,1%	7,7%	38,4%
szerb	7 350	10 038	46%	37%	11,4%	8,7%	38,7%
szlovák	39 266	35 208	30%	28%	8,5%	7,2%	230%
szlovén	4 832	2 820	65,8%	61%	8,2%	6,4%	54,1%
ukrán	7 393	7 396	66%	45,7%	10,4%	8,3%	nincs oktatás

5. ábra. Anyanyelv és oktatási adatok

(Barátság 2016/1: 8496–8497)

Az utóbbi évtizedekben lebonyolított népszámlások (1990, 2001, 2011) érdekes számszerű különbségeket tártak fel, pl. hogy a korábban etnikailag homogénnek tűnő népesség sokszínűbbé vált: 1990-ben Magyarország lakosságának (10,4 millió) 2,6%-a volt kisebbségi kötődésű, 2001-ben ez a szám 5,2%-ra nőtt, és a legutóbbi censzusnál (9,9 millió lakos) 6%-a vallotta magát kisebbségi kötődésűnek. Az igazsághoz tartozik, hogy ekkor a szavazók 14,1%-a semmilyen választ nem adott a kisebbségi hovatartozását illetően.¹⁶ A kialakult (számszerűsített) összképet a lekérdezés módszertana is árnyaltabbá tette, hiszen a 2001 és 2011 között feltett kérdések a kisebbségek tekintetében nem voltak azonosak. 2001-ben az anyanyelvi, nemzetiségi adatok mellett a kulturális kötődés és a baráti közösségben használt nyelv kérdései szerepeltek, mely utóbbiak könnyen megválaszolhatók voltak. 2011-ben két kérdés is szerepelt a nemzetiségre vonatkozóan (mely nemzetiséghez tartozónak vallja magát, és ebben a kérdésben megjelölten kívül tartozik-e más nemzetiséghez), nem szerepelt azonban kérdés a kulturális kötődésre vonatkozóan.

¹⁶ Vö. Tátrai 2014: 506–523.

2. SZOCIOLINGVISZTIKAI SZEMPONTOK: A NYELVI HELYZET

A nemzetiségi kisebbségek nyelvi helyzetének pontos képét az idevágó kutatásokból ismerhetjük meg a legjobban. Mivel azonban nem mind a 13 kisebbség nyelvi helyzetéről állnak rendelkezésre tudományos megalapozottságú elemző kutatások, így jelen áttekintésben a kutatások alapján csupán a nagyobb lélekszámú nemzeti kisebbségek helyzetéről tudunk részletesen nyilatkozni, a kutatásokból kevésbé adatolt kisebbségek nyelvi helyzetéről, a szakirodalomban található sporadikus, de egyre szaporodó tanulmányokból és egyéb utalások alapján csak egy általánosabb képet tudunk bemutatni.

Nyelvi kompetencia

A nemzeti kisebbségek nyelvi kompetenciájának megítélése és mérése során objektív mérőeszközök híján nincs könnyű dolgunk, hiszen a nyelvi kompetencia kérdése, annak mérése többnyire a beszélők saját bevallásán (önbevallás), szubjektív megítélésén alapul. A szubjektív adatok tekintetében kvantitatív mérések szempontjából óvatossá kell lennünk, hiszen az önmeghatározáson alapuló adatok nem mindig a valós helyzeteket tükrözik, hanem gyakran az adott kisebbségnek a politikától függő önértékelése is közre játszik, noha az is igaz, hogy a szubjektív adatok sok egyéb, az identitással és a nyelvi tudatossággal kapcsolatos releváns információt is tartalmaznak, kiváltképp kisebbségi lekérdezések során. Az is ismert, hogy a kisebbségek könnyebben sorolják be közösségük más tagjait valamely nemzetiségi kategóriába, mint önmagukat. A legismertebb és leggyakrabban használt szociolingvisztikai módszerek ez esetben az egyes nemzetiségek körében végzett kérdőíves lekérdezések, (mély)interjúk, rögzített és dokumentált nyelvi biográfiák és beszélgetések, és természetesen a népszámlálások alkalmával a nemzetiség tagjainak feltett erre vonatkozó kérdésekre kapott válaszok. Ezek segítségével kaphatunk betekintést többek között a nemzetiségek tagjainak nyelvi kompetenciájára is. Emellett a kisebbségek különböző élethelyzeteiben eltöltött idő során – kiváltképp a nyelvi kompetencia felmérése esetén – a szorgos „megfigyelő” szerepében is szerezhethetünk valós benyomásokat, a beszélők spontán megfogalmazott értékítéleteit saját és a közösség tagjainak nyelvi habitusáról, amelyekből szintén értékes kvalitatív adatok nyerhetők.

A Magyarországon regisztrált 13 nemzeti kisebbség esetében különböző nyelvi állapotokat, nyelvi stratégiákat és más szocializációs mintákat ismerhetünk fel az őshonos és az allochton kisebbségeknél. Így pl. a kis létszámú és többnyire nagyvárosi környezetben élő hazai örmény, bolgár vagy görög csoportok körében tapasztalható nagyfokú asszimiláció okán elsődlegesen nem a nyelv megőrzése élvez prioritást – jóllehet ezért is tesznek nagy erőfeszítéseket –, hanem a kisebbségi kultúra ápolása és a vallás megőrzése áll törekvéseik középpontjában. Ezzel szemben az autochton kisebbségek sajnálattal veszik tudomásul a nyelvcseré és -vesztés tényét, igyekezeteikkel azonban a nyelvtadás és a nyelvhasználat diszkontinuatív forgását már nem

képesek megállítani. A már említett makro-szociolingvisztikai tényezők is jelentősen meghatározzák a kisebbségek nyelvi állapotát.

Kiindulópontnak tekinthetjük a már említett tényt, hogy a hazai kisebbségi csoportok többségnyelv-domináns kétnyelvűek, nyelvi repertoárjukban a funkcionálisan dominánssá vált többségi nyelv mellett, mely manapság a fő kommunikációs eszközük, generációs megoszlásban jelen van és az idősebb nemzedéknél részben aktívan használt kisebbségi nyelvváltozatuk is. Az egyes nyelvváltozatok különbözőképpen jellemezhetők a mai nemzetiségi generációk nyelvhasználatában. A kis létszámú nemzetiségek, pl. bolgárok, görögök, örmények, lengyelek esetében nem, de szinte mindegyik őshonos nagyobb létszámú nemzeti kisebbség több nyelvjárási csoportra is tagolódik, attól függően, hogy az anyaország mely vidékéről és mely időben érkeztek erre a területre. Így pl. a horvátok sokác, bunyevác, bosnyák és gradistyei vagy a nyelvjárások szerint háromfajta, a što, kaj, ča nyelvjárásokat beszélnek, melyek közül a horvát irodalmi nyelv a što nyelvjárási típusra épül.¹⁷ A méhkeréki román nyelvváltozat pl. a Körös-vidéki román nyelvjáráshoz tartozik, ezen belül is a biharihoz áll legközelebb.¹⁸ A roma közösség nyelvi és kulturális szempontból valószínűleg a legtagoltabbnak tekinthető. A cigány lakosság három nagy csoportjából a legnagyobb a romungro magyar cigányok közössége, arányuk kb. 70%. A második nagy csoportot alkotják a romani nyelvet beszélő oláh cigányok kb. 15-20%-kal, és a harmadik kb. 10%-ra tehető csoport a beás cigányok közössége az ország dél-dunántúli részén, akik archaikus román nyelvet beszélnek. E nagyfokú nyelvi heterogenitás és sokszínűség mellett megemlítendő, hogy a roma közösség egyik csoportja mögött sem áll e közösségeket támogató anyaország.

A német nemzetiség csoportjai a német nyelvterület különböző területeiről, többnyire középnyugati és délnémet régiókból érkeztek ide, így pl. rajnai frank, bajor-osztrák, keleti frank, hesseni, pfalzi és egy-két településen még sváb nyelvjárásokat használnak. Ezek a csak beszélt, azaz írásban nem használt nyelvjárások – dialektológiai értelemben – ma természetesen már nem tiszta nyelvjárások, sok esetben nagyon is eltérnek nemcsak az adott nyelv irodalmi változatától, hanem az anyaország hasonló nyelvjárásaitól is, de még a megértés szintjén maradtak. A jelenlegi nyelvjárások dialektológiai besorolásuk alapján jóllehet elhelyezhetők az adott anyaország dialektális térképén (pl. a háromfajta horvát nyelvjárás vagy a hazai német nyelvjárások), nyelvészeti leírásuk alapján azonban ma már többnyire kevert dialektusok, hiszen a nyelvközösségeket, a beszélőket migrációs útjuk (pl. beások), de elsősorban hosszú ittlétük során (pl. németek, horvátok, szerbek, románok, szlovákok) különböző történelmi időszakokban nemcsak különböző társadalmi és szociális, hanem a többséggel és más etnikummal való együttélésük során folyamatosan érték különböző nyelvi hatások és kontaktusok is. Szociolingvisztikailag az ily

¹⁷ Vö. A horvát nyelv ma Magyarországon. 2014.

¹⁸ Borbély 2014: 127.

módon kialakult több évszázados speciális nyelvi érintkezéseket, az adott nyelvjárási-magyar változatokat kontaktusváltozatoknak nevezik.¹⁹ A közösség és az egyén mindenkori nyelvhasználata pedig mindig is társadalom- és szituációfüggő volt és ma is az, hiszen nem tudja magát kivonni a mindenkori természetes asszimiláció folyamata alól. A szórványban élő nemzetiségek mindenfajta hátránycsökkentő intézkedés és stratégia ellenére is – nagyon hosszú idő alatt – a helyi többségi kultúra és nyelv hatására fokozatosan elveszítik saját kultúrájukat, foglalkozási szokásaikat, eredeti „anyanyelvük” a nyelvhasználat során erodálódik, és nyelvvesztési jelenségek lépnek fel. Tény továbbá az is, hogy a kisebbségi beszélők nyelvhasználata szeizmográfként reagál az őt körülvevő társadalmi, szociális hatásokra, körülményekre, és az akkomodáció folyamán az adott kor és ország mindenkori nyelvpolitikai szabályozásának, politikai kontextusának függvényében alakul.

Amint a többségi társadalom nyelvhasználatában is nyilvánvalóak a generációs nyelvhasználati minták közötti különbségek, elmondható, hogy ezek a nyelvhasználativáltozó-minták a kisebbségi generációk nyelvhasználatára még fokozottabban érvényesek. Míg a többségi társadalomban a generációkon belüli változatok egyazon nyelven belül variálódnak, addig a kisebbségeknél a beszélőközösség nyelvhasználatára legalább két nyelv (a többségi és nemzetiségi nyelv) között (kétnyelvű), továbbá a nemzetiségi nyelv és annak standard változata között (diglosszia) is variálhat. Ilyen nyelvhasználati beszédmódokban (kétnyelvű beszédmódok) a nyelvek közötti keveredések, mint a transzfer, a kódváltások, a kódkeveredések, a nyelvek közötti átmenetek a jellemzők, amely folyamatok hűen tükrözik a többnyelvű és többkultúrájú, ez esetben nemzetiségek nyelvhasználati struktúráinak átrendeződését is.²⁰ Differenciáltabban szemlélve a nyelvi helyzetet, az egyes nyelvi változatoknak a kisebbségi nyelvjárások és annak standardizált változata közötti generációs megoszlása figyelhető meg. Évszázadokon át kb. a 20. század közepéig, legfőképpen a történeti kisebbségek esetében, a mindennapi nyelvhasználatban a kisebbségek által anyanyelvként elsajátított nyelvjárások domináltak, még akkor is, ha a kisebbség rendszerint szűk értelmiségi rétege megtanulta és tudta használni nyelvének standard változatát is (pl. a horvát, német, szlovák kisebbség értelmiségi köreiben). Mindinkább differenciálni lehetett legfőképp a nagy létszámú nemzetiségi közösségek egyes generációinál az identitás nyelve és a kommunikáció nyelve között, amelyek az adott kisebbségi létből és az egyes történelmi időkben adódó körülmények miatt többnyire nem estek egybe. Nem meglepő tehát, hogy a szociolingvisztikából ismert modell itt is érvényes és kitapintható, nevezetesen az, hogy a most élő legidősebb generáció tagjai (70 év felettiek) primer szocializációjukban a nemzetiségi nyelv dialektális változatát anyanyelvként sajátították el, és még ma is jó nyelvi kompetenciával rendelkeznek, kisebb-nagyobb lexikális hiányok ellenére is. A középső

¹⁹ Lásd Földes 2005; Knipf–Komlósi 2011.

²⁰ Vö. Erb–Knipf 1999.

(idősödő) generáció tagjai (50-60 évesek) már kevésbé vagy csak passzívan éltek meg gyerekkorukban ezt a családi nyelvet, bár többnyire jól értik, de aktívan már nem használják. A fiatal (30-40 év) és a legfiatalabb generációknál pedig már egyértelműen a magyar nyelv az anyanyelv, a nemzetiségi nyelv számukra mindinkább a „nagymama”, a „múlt” vagy az „emlékezet” nyelve, amelyhez legfeljebb családi szinten érzelmi kötődés, de nem egy nyelvi kompetencia társul. Családi kétnyelvűségi helyzetek, illetve monolingvális (nemzetiségi nyelven történő primer szocializáció) nyelvi helyzetek csak kivételes esetekben fordulnak elő a nagy létszámú kisebbségeknél, de statisztikailag nem szignifikánsak.²¹

A Magyarországon már több évtizede több-kevesebb sikerrel folyó, a nagy létszámú nemzetiségek számára biztosított nemzetiségi oktatásnak köszönhetően a fiatal generációk megfelelő ismeretekkel rendelkeznek őseik nyelvéről, kultúrájáról és történetéről. A természetes asszimiláció, a vegyes házasságok és a többgenerációs együttélési családmodellek megszűnése miatt a fiatal generációk elődeik (nagyszüleik) nemzetiségi nyelvét már nem, hanem annak standard változatát idegen nyelvként sajátítják el az intézményesített nyelvtanulás folyamán, többnyire sikeresen. A vegyes házasságok esetében a „gyermeknek rendszerint a többségi társadalomban domináns nyelvet illetve kultúrát viszik tovább”.²² Nagyon hasonló a helyzet a kis létszámú nemzetiségi csoportoknál is.

A legtöbb magyarországi nemzetiségnél – kivéve a roma lakosság egy részénél – az asszimilációnak egy előre haladott fokát tapasztalhatjuk, mely folyamatot megállítani nem, legfeljebb lassítani lehet.

3. NYELVCSERE, NYELVVÁLTÁS – KUTATÁSI ADATOK ALAPJÁN

A magyarországi nemzetiségek történetét az 1950-es évektől kezdődően a rendszerváltásig egy uniformizálási folyamat velejárójaként politikai, kulturális, sőt nyelvi homogenitás jellemezte tágabb (Európa nemzetállami eszméje) és szűkebb környezetükben (a kisebbségek asszimilációjára való törekvés) egyaránt. Törvényileg ugyan adva voltak a nemzetiségek jogai, de azok lehetőségeivel a kisebbségek nem tudtak vagy nem mertek élni. Ugyanakkor a kisebbségi lét intézményi támogatottságának hatékonysága sem működött megfelelően, a kisebbségi nyelvek használata az egyes kisebbségnél eltérő mértékben, de gyakran a szociális felemelkedés útjában állt, és így jobbra a magánszférára szorítkozott, és a kommunikációs színterek erőteljes beszűküléséhez vezetett. Egy nemzetiség asszimilációjának egyik legfontosabb fokmérője a nyelvesztés folyamatának intenzitása, mely a szocializációs mintákkal függ össze, és a kisebbség megmaradásának egyik kulcskérdése.

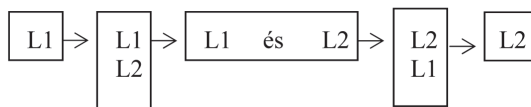
²¹ Lásd pl. Jäger–Manz 2007: 286, a német kisebbség körében végzett felmérését.

²² Kende et al. 1999: 63.

A Magyarországon élő nemzetiségek fent említett történeti, asszimilációs és kulturális adatai és tényei alapján látható, hogy a korábbi, a 20. század első felében és az azt megelőző időszakban szokásos nyelvi szocializációs mintáik megváltoztak, hiszen mindegyik nemzetiség idősebb generációja arra törekedett, hogy utódgenerációik nyelvelsajátítási mechanizmusait családi környezetben is – a szociális felemelkedés mielőbbi elérése jegyében – a magyar nyelv elsődleges és tökéletes elsajátítása felé irányítsák. Ezek a szocializációs minták főként a 20. század második felében erősödtek fel, sőt hétköznapivá váltak, és a globalizáció során a 21. század első évtizedében szinte mindegyik nemzetiség esetében dominánssá váltak. Ezek a tények arra utalnak, hogy az utóbbi néhány évtizedben, szinte két-három generáció ideje alatt egy felgyorsult asszimiláció tanúi lehetünk. Kisebb élénkítési jelenségeknek tekinthető pl. az a sajnálatos esemény, amikor a 90-es években a jugoszláviai háború éveiben a Magyarországra menekülők, emigránsok nyelvi szempontból – ugyan csak kismértékben – pozitívan hatottak a szerb és horvát anyanyelvű kisebbségekre, hiszen azok egyfajta nyelvi frissítést kaphattak. Hasonló helyzet figyelhető meg az utóbbi években olyan kis baranyai, bácskai vagy zalai falvakban is, ahol a már lakatlanná vált házakat német és holland állampolgárok vették meg, és a helyi lakosság a velük való kommunikációban ismét használja a német nyelv lokális változatát, melynek segítségével – mindkét fél részéről – jól működik a kommunikáció. Érdekes megfigyelni azt a tényt is, hogy a német nyelv anyanyelvi beszélőinek száma és a német nyelv Európában betöltött gazdasági erőssége okán „nagy” nyelvnek számít, és a nyelvnek ezt a gazdasági szerepet a német nemzetiség is felismerte, és beépítette nyelvmegtartási stratégiáiba. A különböző német nyelvterületen történő alkalmi munkavállalások, melyben szinte mindegyik generáció érintett, úgyszintén hozzájárul nemcsak a nyelvhasználat frissítéséhez, hanem elsősorban bővítéséhez, a nyelv elmélyítéséhez és a nyelvterület kultúrájának megismeréséhez. Hasonló nyelvélnkítés zajlott le a horvát kisebbségnél is, amikor 1992-ben a hazai horvát kisebbség a megalakult önálló horvát állammal identitásának megerősítését élte át, ugyanakkor célzott kulturális és nyelvi támogatásra talált pl. ösztöndíjak és egyéb szakmai és kulturális kapcsolatok kiépítése terén. Európa nyitottsága és a polgárok szabad mozgása e térségben nem csekély mértékben erősíti a nemzetiségi fiatal generációkat abban, hogy kisebbségi nyelvük standard változatának elsajátításába érdemes invesztálni, a nyelvi repertoárt szélesíteni. Ekkor jöhetnek elő a családi hagyományok a származási nyelvvel kapcsolatban, amely bizonyos pozitív attitűdöt és motivációt is jelenthet a fiatal generációknak. Azonban mindezen kisebb nyelvélnkítési jelenségek hatása csak lokális és kismértékű maradt, nem érintették a kisebbség egészét, nem jelentek meg tömegesen pl. a primer szocializációban más minták vagy törekvések.

Alapvetően nagyon komplex és egymást feltételező folyamatokról van szó az egyes kisebbségek nyelvhasználatára, a nyelvhez való lojalitására, illetve a nyelv (itt: anyanyelv) megtartása kapcsán. Az egyén és a csoport életében is döntő fontosságú szociológiai tények és az ezekből levezethető asszimilációs folyamatok együttesen

alátámasztják a többségi nyelv elsődleges szerepét, jelentőségét és presztízsét a kisebbségi nyelvhasználatban.²³ A teljesség igénye nélkül a következők emelhetők ki: a 20. század második fele óta főleg a történeti nemzetiségek körében igen elterjedt vegyes házasságok, egy a kisebbségi közösségeknél hiányzó kohezív nyelvi hálózat kialakítása, továbbá az urbanizációs folyamatok hatásai a vidéki kisebbségek lakta régiókban, mely folyamatok következtében a nemzetiségi nyelv használata visszaszorult a szűk családi kommunikációra, ezáltal szerepe gyengült, és kommunikációs funkciói beszűkültek. Szemtanúi lehetünk tehát egy olyan a szakirodalomból jól ismert, a kisebbségek nyelvhasználatára jellemző folyamatnak, mely a következő sematikus ábrán látható:

6. ábra. A nyelvcseres folyamata sematikusan

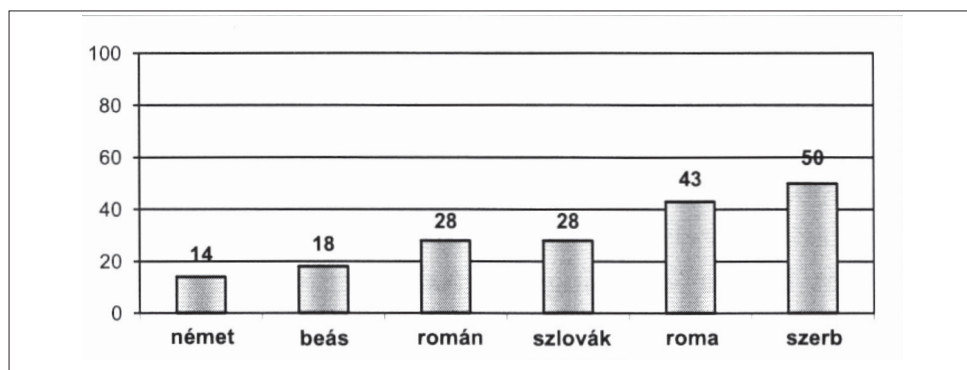
A vázolt nyelvváltozási folyamat szakaszokból áll, melyeknek időtartama a kisebbség fejlődési útjának függvénye, és az egyes szakaszok vagy stádiumok egymás követésére épülnek.²⁴ Az első stádium a monolingvális szakasz a domináns anyanyelvvel (L1), mely szakasz (ideális esetben) a primer szocializációra érvényes, és folytatása a beszélő első szekundér szocializációjával kezdődik, amikor a pl. kisebbségi beszélő találkozik a környezetében beszélt másik nyelvvel (L2), de anyanyelvi dominanciája megtartása mellett a saját csoportjában és a másik nyelv használata saját csoportján kívül (L1 és alárendelt szerepben L2). A külső körülmények változása okán van egy szakasz, amelyben a kettő nyelv egyforma mértékben és presztízzsel használatos (ez a balansz kétnyelvűség szakasza), majd a következő stádiumban megsokszorozódik az L2 nyelv használatának köre, és az L1 használatának szinterei ritkábbak lesznek. A következő stádiumban az L1 ritkább használata és kommunikációs lehetőségeinek beszűkülése miatt az L1 az L2 hatása alá kerül olyannyira, hogy a nyelv ismeretei a beszélő számára hézagossá válnak, míg az utolsó szakaszban az L1 nyelv szerepét az L2 nyelv veszi át teljes mértékben, és ismét beáll egy monolingvális szakasz. Sematikusán vázolva ilyen tipikus nyelvcseres folyamat zajlott, illetve zajlik a magyarországi kisebbségek nagy részének nyelvhasználati szokásaiban. Itt tehát a kisebbségi közösségek életében nem egy stabil és hosszan tartó kétnyelvűségi állapotról beszélhetünk, hanem egy a feltételek függvényében dinamikusán változó folyamatról van szó, melyben a részt vevő nyelvek dominanciája és a közösség generációinak a nyelvi attitűdjei is folyamatos mozgásban vannak.²⁵

²³ Vö. Bernják 2014.

²⁴ Vö. Knipf–Komlósi 2011.

²⁵ Vö. Borbély 2006: 92.

Kétnyelvűségi kutatók kezdeményezésével 2001–2004 között egy módszerét tekintve újszerű, a magyarországi nemzeti kisebbségek hat nyelvközösségének többdimenziós nyelvi státuszát feltáró felmérés indult.²⁶ A kutatás célja a kiválasztott hat kisebbségi közösségben zajló nyelvi és társadalmi változásokat, a nyelvcseré és nyelvmegőrzés formáit, illetve a kétnyelvűség és többségi attitűdök és előítéletek alakulását lekérdezni, egy többdimenziós elemzésnek alávetni.²⁷ Az összehasonlító kutatás eredményeiből a nagy létszámú nemzetiségi közösségeknél folyó nyelvhasználati változásokat számszerűsítve is szemléltetve a nyelvcserére vonatkozó részleteket emeltük ki. A felmérésben a következő kisebbségi közösségek vettek részt: szlovák, román, német, szerb, beás és oláh cigány közösségek. A következő ábra a nyelv-választási szituációkra adott válaszkategóriákat hasonlítja össze a hat kisebbségnél:

7. ábra. A nyelvi másság kutatás eredményei: A mindig „nemzetiségi nyelven” válaszkategória 22 nyelv-választási szituációra vonatkozó százalékos átlaga hat közösségben (N = 421)²⁸

Az ábrából leolvasható, hogy a német és a beás kisebbség esetében a saját nemzetiségi nyelv használata van a leggyengébb helyzetben, a legjobb helyzetben a szerb és a roma kisebbségnél van. „[...] a németek és a beások közösségében a család (otthon) az a nyelvhasználati színtér, ahol a nemzetiségi nyelvet a legtöbbet használják. [...] A családon kívül a szlovákoknál és a szerbeknél az iskola (oktatás), a románoknál és szerbeknél pedig az ortodox egyház is erősíti a saját nyelv használatát.”²⁹

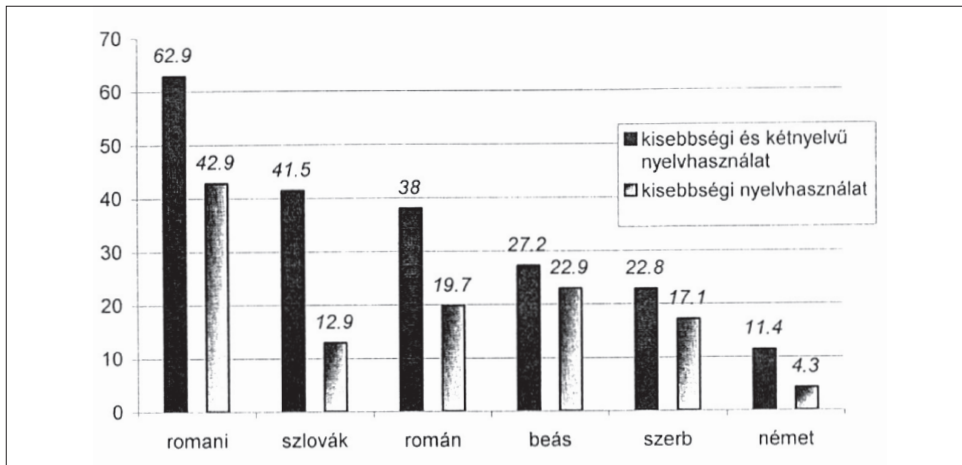
Egy másik fontos kérdés a nyelvcseré szempontjából annak a szubjektív megítélése a beszélők által, hogy a hat nagyobb lélekszámú nemzetiségnél a kisebbségi nyelv használatának gyakoriságát miként ítélik meg a megkérdezettek.

²⁶ „A nyelvi másság dimenziói. A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei” címmel és az ehhez készült adattár: Bartha Csilla – Borbély Anna: A nyelvi másság dimenziói archívum: MaBiLing adat- és hangtár. MTA NYTI TKK.

²⁷ Lásd Borbély 2006: 85.

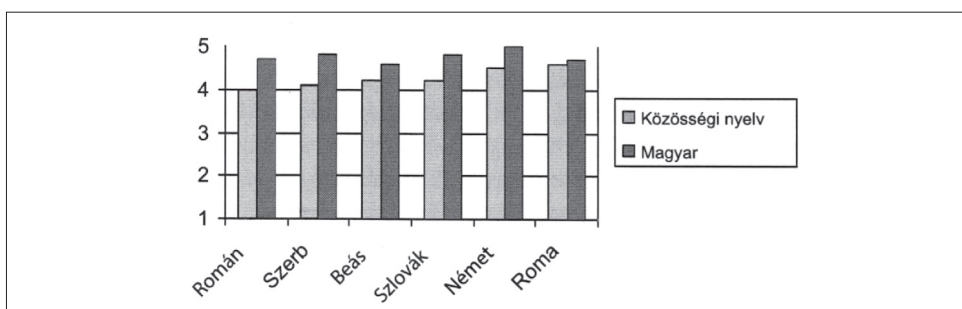
²⁸ Borbély 2014: 94.

²⁹ Borbély 2014: 96–97.

8. ábra. A nyelvi másság kutatás eredményei –
A kisebbségi nyelv használatának gyakorisága (%) (N = 420)³⁰

Ennél a kérdésnél valójában a nyelvválasztás kérdése áll a középpontban és annak megítélése a közösségen belül. Itt is nyilvánvalóvá válnak a generációs különbségek, de az identitás, a nyelvi tudatosság is mérvadó körülmény, és mint már fentebb említettük, a szociális felemelkedés szerepe az egyes kisebbségi beszélők életében meghatározó a nyelvválasztásukban, ugyanis az iskolázottsággal általában együtt jár az is, hogy a magyar nyelv nyilvános használatával jelezzék a kívülágnak is magasabb szociális státuszukat. Szorosan ehhez kapcsolódik a következő adat is, amely azt mutatja, hogy a megkérdezettek önértékelésében miként jelenik meg a kisebbségi nyelv és a többségi nyelv kompetenciája.

9. ábra. A nyelvi másság kutatás eredményei – A közösségi nyelv területi nyelvváltozatának és a magyar nyelvnek ismerete (öt fokozatú skála, önbecslés, mintaátlagok) hat magyarországi (ős)honos nemzetiségi közösségben (N = 421)³¹

³⁰ Bartha 2009.

³¹ Borbély 2014: 111.

Mindezen adatok, a lekérdezések eredményei a nyelvcsere állapotát igazolják mind a hat vizsgált kisebbségi közösségben: „A nemzetiség nyelv tudását az a közösség értékelte a legmagasabbra, amelyikre a fenntartható kétnyelvűség a legjellemzőbb, illetve a magyar-nyelvtudását az a közösség értékelte a legmagasabbra, amelyik a leggyakrabban használja a magyar nyelvet. Az eredmények lehetőséget nyújtanak a következő hipotézis megfogalmazására: a kétnyelvű közösségben beszélt nyelvek választása együtt jár a nyelvek tudásával.”³²

Jóllehet a fent idézett átfogó kutatás eredményei egy több mint 10 évvel ezelőtti állapotot tükröznek, még ma is bizton elmondható, hogy a fenti eredmények az újabb népszámlálási adatok és egyéb újabb punktuális, egy-egy nemzetiségre vonatkozó kutatás alapján máig helytállóak. A nemzetiségek életében sem a társadalmi kontextus, sem a jogi szabályozás nem változott olyan mértékben, amely a kisebbségek már eddigi integrációjának irányát megfordíthatná. A bemutatott eredményeket megváltoztató körülmények egy évtized alatt nem hozhatnak más jellegű eredményeket, a nyelvcsere során ugyanis olyan folyamatokról van szó, melyek egy közösség életében, ha bekövetkeztek, nehezen vagy egyáltalán nem visszafordíthatók. Egy lineáris fejlődési vonalat feltételezve az eddigi kutatási eredményekre épülhetnek csak fel a jövő kutatási eredményei.

4. KITEKINTÉS: OKTATÁS

A magyarországi nemzeti kisebbségi lakosság – talán a cigányság egy részének kivételével – iskolázottság, foglalkoztatottság, jövedelmi mutatói alapján integrálódott az azonos térségben élő többségi lakossággal. A nemzetiségi közösségekben mai nyelvi kompetenciájukat tekintve az idősebb korosztálytól a fiatalok felé haladva számszerűen is nagyon lecsökken azon korosztályok és tagjainak aránya, akik még a nemzetiségi nyelvet használják, ily módon a nyelvváltás előtt vagy annak megtörténte után állnak. A többségi nyelv nyilvános, formális nyelvhasználati helyzetekben szinte kizárólagos, presztízse a kisebbség tagjai körében nagy vagy nagyobb, mint saját kisebbségi nyelvée. „A nyelvi szocializációs tér beszűkülése a csoport kohéziója, sajátos eltérő arculatának fennmaradása szempontjából rendkívül fontos kulturális örökség elhalásához vezet. Az akkulturáció során fokozatosan eltűnnek a kisebbségi csoport megkülönböztető jellegzetességei, s ez tovább gyengíti a közösségen belül zajló etnikai szocializáció erejét.”³³ Az ország területén élő nemzeti kisebbségek tagjai, amennyiben megőrizték származásuk alapján anyanyelvüket, legalább két nyelven problémamentesen kommunikáció- és cselekvésképesek. A két nyelv dominanciájának változása a mindenkori történelmi kor, a politikai-szociá-

³² Borbély 2014: 112.

³³ Radó 1996: 46.

lis háttér, a kisebbség szervezettségének és az egyén személyes életútjának, korának függvénye.

Köszönhetően az utóbbi évtizedekben életbe lépett pozitív jogi szabályozásoknak, a kisebbségeknek sikerült megtartaniuk kulturális hagyományaik őrzésének módjait, valamint törekvéseiket arra vonatkozóan, hogy megtanulják az intézményesített nemzetiségi oktatás révén kisebbségi nyelvük standard változatát, továbbá kulturális, történelmi és néprajzi ismereteket nemzetiségi gimnáziumokban.³⁴

A kisebbségi nevelés-oktatás intézményei Magyarországon nem alkotnak elkülönült, autonóm intézményrendszert. Ma a Magyarországon élő kisebbségek létszáma és település-földrajzi elhelyezkedése miatt meglehetősen kevés a kizárólag kisebbségi pedagógiai program alapján oktató intézmény, ezért autonóm nemzetiségi oktatási intézményrendszerről nem beszélhetünk. Az iskolai nevelés-oktatást és annak részeként a nemzetiségi iskolai nevelés-oktatást az állam kötelező feladatként határozta meg az új jogszabályt. Legalább nyolc szülő kezdeményezésére továbbra is meg kell szervezni, és fenn kell tartani a nemzetiségi óvodai nevelés-oktatást, a nemzetiségi nevelést, oktatást érintő fenntartói döntések esetén megmarad a nemzetiségi önkormányzatok egyetértési joga, továbbá a nemzetiségi önkormányzatok átvethetnek, fenntarthatnak köznevelési intézményeket.³⁵

Az utóbbi években a nemzetiségi önkormányzatok éltek ezzel a lehetőséggel, és számos nemzetiségi köznevelési intézmény átvételét kezdeményezték és hajtották végre. Komoly előrelépések ellenére a roma közösségek oktatásának ügye még messze nem megoldott.³⁶ Az önmagában is heterogén roma közösség nyelvhasználatában a problémák egy része – sok egyéb létüket fenyegető gond mellett, mint a szociális problémák, az integráció sikertelensége, a társadalmi szegregáció – abból is adódik, hogy amaz öröndetes tény ellenére, miszerint a 90-es évek óta megalakult Pécsen a Gandhi Gimnázium a roma kisebbség fiatal generációi számára, majd a 2000-es évek kezdetén a Romológia Tanszék is megkezdte munkáját BA és MA és a tanárképzés szinteken a Pécsi Tudományegyetemen, továbbá van romológia szak alapképzésben a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen, az Apór Vilmos Főiskolán tanító és óvópedagógus szakokon van cigány nemzetiségi szakirány, illetve Szarvason is szakiránynaként (Roma/cigány tanító kisebbségi szakirány) működik a képzés. Mindezen pozitív fejlemények ellenére még mindig nincs megfelelő számú képzett romani és beás nyelvet tanító tanár, akik megfelelő szakmai képzettséggel a roma származású fiatalok anyanyelvi oktatását fel tudnák vállalni. Számos biztató lépés már történt, pl. autentikus szakemberek megírták a beás grammatikát,³⁷ beás szótár és tankönyvek, mesekönyvek is kaphatók már, de még mindig hiányoznak

³⁴ Müller 2010: 103.

³⁵ Barátság 23/2: 8556.

³⁶ Lásd Radó 1996; Barátság 2016/2: 8560–8562.

³⁷ Vö. Orsós–Kálmán 2009.

alapvető tananyagok és elsősorban tanerők egy eredményes anyanyelvi oktatás kiépítésére, biztosítására.³⁸ A romológia felsőoktatási képzésének szükségességét a magyarországi cigányság magas száma, kulturális értékei és szociális problémái éppúgy indokolják, mint a térség cigányságára irányuló tudományos kutatások. A képzés primer célja a romológia tudományos kérdéseit ismerő és megértő, a cigányság politikai, jogi, nyelvi, kulturális, oktatási, demográfiai, munkaerő-piaci helyzetét értő és értelmezni tudó szakemberek képzése.

A nemzeti felsőoktatásról szóló törvény (Nftv.) rendelkezése szerint a nemzetiségi pedagógusképzés állami feladat. 2013 óta a nemzetiségi tanárképzés is osztatlan kétszakos tanárképzéssé alakult át. Az országban több felsőoktatási intézményben is indulnak nemzetiségi tanárképzési szakok (pl. Budapesten horvát, szerb, szlovák, szlovén, német, román, Pécsen: horvát, német, Szegeden szlovák, román, német, Szombathelyen szlovén, Nyíregyházán ruszin, ukrán, Baján horvát, német, szerb).

IRODALOM

2011. évi CLXXIX. tv. a nemzetiségek jogairól. *Magyar Közlöny* 2011/154. (19. 12. 2011). A horvát nyelv ma Magyarországon <http://www.horvatok.hu/hu/magyarorszag-horvatok/56-nyelv>
- Barátság 2016/1. 8495–8496. Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről. http://nemzetisegek.hu/repertorium/2016/01/belivek_32-48.pdf
- Bartha Csilla 2009. Út a kétnyelvűség felé? In Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest, Dunaszerdahely, Nyitra: MTA Nyelvtudományi Intézet, Gramma Nyelvi Iroda, Konstantin Filozófus Egyetem. 141–155.
- Bartha Csilla – Visy László (szerk.) 2014. *A kulturális és nyelvi sokszínűség lehetőségei és korlátai a Kárpát-medencében*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Bernjak Elizabeta 2004. A kisebbségi nyelvek jövője az EU-ban: nyelvcsere vagy nyelvi revitalizáció. *Kisebbségkutatás* 2004/2. Budapest: Lucidius Kiadó.
- Bindorffer Györgyi 2011. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Borbély Anna 2006. Nyelvválasztási szokások a 21. század elején hat magyarországi kisebbségi közösségben. In Tóth Ágnes – Vékás János (szerk.): *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. Érték és Valóság 7. Füzet. 85–103.
- Borbély Anna 2014. *Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben*. Budapest: L'Harmattan. (Multilingva könyvek 2.)
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: Tinta Kiadó.

³⁸ Orsós 2002, 2008; Bartha–Visy 2014.

- Erb Mária – Knipf Erzsébet 1999. Új lehetőségek – új kommunikációs stratégiák: A magyarországi németek körében végzett nyelvismereti felmérés tanulságai. In *Kisebbségkutatás 1999/2*. 176–187.
- Földes, Csaba 2005. Kontaktvarietäten. Tübingen: Narr Verlag.
- Gyivicsán Anna – Krupa András 1997. *A magyarországi szlovákok*. Budapest: Útmutató Kiadó. <http://www.valtozovilag.hu/cw/magyarorszagiszlovakok.htm>
- Jäger-Manz, Monika 2007. Zum Sprachgebrauch der primär mehrsprachig sozialisierten Kinder in Südungarn. In Erb, Maria – Knipf-Komlósi, Elisabeth (Hrsg.): *Tradition und Innovation. Beiträge zu neueren ungarndeutschen Forschungen*. Budapest: ELTE, Germanistisches Institut (Ungarndisches Archiv 9). 264–291.
- Kende Anna – Konsztandinidis Diana – Szilassy Eszter 1999. Asszimiláció és kisebbségi identitás. *Jel-Kép* 1: 63–88.
- Knipf, Elisabeth 2003. Sprachgenerationen und ihr Sprachrepertoire. In Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Tanszék. Magyar Nyelvtudományi Társaság. 442–452.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth 2011. *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache*. Stuttgart: Steiner Verlag.
- Kocsis, Károly – Tátrai, Patrik 2015. A Kárpát-medence etnikai térszerkezetének változásai a rendszerváltást követően. In *Otthon a Kárpát-medencében*. Sopron: Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó. 75–92.
- Központi Statisztikai Hivatal. 2001. évi népszámlás. <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/kotetek.html>
- Központi Statisztikai Hivatal. 2011. évi népszámlálás. 9. nemzetiségi adatok. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf. MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről. *Barátság* 2016/1. 8495–8496. http://nemzetisegek.hu/repertorium/2016/01/belivek_32-48.pdf
- Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről (folytatás). *Barátság* 2016/2. 8556–8575. http://nemzetisegek.hu/repertorium/2016/02/belivek_34-53.pdf
- Magyarország területén élő nemzetiségek helyzetéről (2013. február – 2015. február). Országgyűlési beszámoló. *Barátság* 2016. XXIII (1): 8494–8510, (2): 8556–8575.
- Mayer Éva (szerk.) 2013. *Barátság. Népszámlálás – nemzetiségi adatok 2011*. http://nemzetisegek.hu/repertorium/2013/03/belivek_23-55.pdf
- Menyhárt Krisztina 2007. A magyarországi bolgár közösség nyelvi helyzete. *Kisebbségkutatás* 1. 127–136.
- Müller Márta 2010: Die Situation des Schulwesens für die deutsche Minderheit in Ungarn. Vom Kindergarten bis zur Schule. In Kostrzewa, Frank – V. Rada, Roberta (Hrsg.) unter Mitarbeit von Elisabeth Knipf-Komlósi: *Deutsch als Fremd- und Minderheitensprache in Ungarn: Historische Entwicklung, aktuelle Tendenzen und Zukunftsperspektiven*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren. 96–117.
- Népszámlálás. 2001. 2002. 4. *Nemzetiségi kötődés – A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Orsós Anna 2002. A magyarországi cigány nyelvek. In László János – Forray Katalin (szerk.): *A roma közösség kultúrája és iskola pszichológiája*. Pécs: PTE Pszichológia Intézet – Romológia Tanszék.
- Orsós Anna 2008. *Beás kasszótár*. Kaposvár: Dávid Oktatási és Kiadói Rt.

- Orsós Anna – Kálmán László 2009. *Beás nyelvtan*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta kiadó.
- Radó Péter 1996. Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében. *Regio* 7 (1): 142–170.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Riehl Claudia 2014. *Sprachkontaktforschung*. Narr: Studienbücher.
- Szarka László 2001. A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. In *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest: Osiris Kiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Tátrai Patrik 2014. Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika* 54 (5): 500–523.
- Tóth Ágnes – Vékás János 2013. A magyarországi nemzetiségek létszámváltozása 2001 és 2011 között. *Statisztikai Szemle* 91 (12): 1256–1267.

A MAGYAR NYELVHASZNÁLAT JELLEMZŐI A TENGERENTÚLI DIASZPÓRÁBAN

BÁBA SZILVIA

1. BEVEZETÉS

A Kárpát-medencében élő magyarok történelme, sorsa, helyzete és a lehetőségek mérlegelése természetesen hosszú évtizedek óta napi téma. Ám a „ki a magyar”, „mi a magyar” kérdések kitekintve is fontosak. Mit is jelent magyarnak lenni, magyarnak maradni a tengerentúlon? Lehet-e valakinek két hazája? Kettős identitás – létezik? Miként őrizhető meg, alakítható ki a magyarságtudata annak a fiatalnak, aki Amerikában, Kanadában vagy Ausztráliában született, születik. Akinek tehát nem Magyarország vagy a Kárpát-medence a hazája, ám elődein, kulturális és szellemi örökségén keresztül kötődik, kötődni akar. Melyek voltak és melyek napjainkban az etnikai azonosságtudat megnyilvánulási, megélési terei, lehetőségei?

A fejezetben azon országokban élő magyarok és magyar származásúak etnikai identitását és annak megnyilvánulási színtereit vizsgálom, ahol történetileg alakult ki a diaszpóra. Tehát az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Latin-Amerika (elsősorban Argentína, Brazília, Venezuela) és Ausztrália a kutatási célterületek. Nem tárgya kutatásomnak a nyugat-európai, az ázsiai, a dél-afrikai magyarság, és Új-Zéland esetében is csak kitekintő megjegyzéseket teszek.

Az USA-ban, a 2000. évi népszámlálási adatok szerint 1 398 724 fő¹, a 2006. évi kanadai népszámláláskor 315 510 fő tartotta magát magyar származásúnak.² A 2011. évi ausztráliai felmérés szerint 69 160 fő vallotta magát magyar származásúnak.³ Latin-Amerikában a népszámlálás nem részletezi az etnikai hovatartozást, így különböző becslések vannak. Papp Z. Attila becslési eljárása a latin-amerikai országokban élő magyarországi születésűekből, a határon túlról származó magyarok és e két csoport utódaiból áll. Ezek szerint Argentínában mintegy 12 ezer, Brazíliában 8-10

¹ U. S. Census Bureau, <http://factfinder.census.gov> (2015. 04. 04.)

² Statistics Canada, <http://www12.statcan.ca/> (2015. 04. 04.)

³ Australian Bureau of Statistics, <http://www.abs.gov.au/> (2015. 04. 04.)

ezer, Venezuelában 4 ezer, Chilében 2 ezer magyar és magyar származású él.⁴ Összességében a vizsgált országokban a magyar vagy magyar származásúak létszáma közel 1,8 millió fő.⁵

2. A MAGYAR NYELV MINT AZ ETNIKAI IDENTITÁS MEGNYILVÁNULÁSI TERE

Az alábbiakban saját adataim alapján mutatom be a tengerentúli magyar diaszpórát,⁶ amelynek kutatásában is jelentős tényező a módszer. Az összefoglalásban a történeti, speciális szakirodalmi művek áttekintésén kívül szépirodalmat, esszét, statisztikákat is hasznosítok. A vizsgálatba be lettek vonva a helyi közösségek dokumentumai: évkönyvek, jubileumi kiadványok, újságok, fotók, gyűjtemények és archívumok. Mindezek mellett kvalitatív terepmunkám, strukturált, fókuszált mélyinterjúim eredményeit használom fel. 2014. június 20. és 2014. december 31. között magyar és angol nyelvű, online kérdőíves felmérést végeztem. Ez a felmérés egy olyan előkutatás (pilot study) volt, amely alapján megkezdtem a kvalitatív feltárást, az interjúzást. Az adatfelvétel 2011. december 1. és 2012. június 30. között történt. A magyar nyelvű kérdőívet 107 fő (71%), az angol nyelvűt 43 fő (29%), összesen 150 fő töltötte ki.

A tengerentúlon a magyar és a magyar származású emberek számára az etnikai identitás megnyilvánulási, megélési terei, lehetőségei – a kivándorlás időpontjától függően – a következők: magyar kolóniák („bourdos házak”, kocsmák, éttermek, települések, városnegyedek...), egyházak, kulturális szervezetek (egyesületek, magyar házak, könyvtárak...), iskolák, sajtótermékek (nyomatott, majd elektronikus), (nép)tánc-, ének- és színjátszó csoportok, cserkészlet, (anya)nyelvhasználat, rendezvények (ünnepek, bálók...), stb.

Az USA-ban, a legutolsó népszámlálási adatok szerint mintegy másfél millió magyar vagy magyar származású él, de az otthonában a magyar nyelvet beszélők száma 2000-ben közel 118 ezer volt. Tehát a magyar etnikai identitással is rendelkezők mindössze 7,8%-a beszél otthonában magyarul. Kanadában, a legutolsó statisztikák szerint a 315 ezer magyar vagy magyar felmenővel rendelkezők közül 22 ezren beszélnek magyarul, vagyis a magyar etnikai identitást is vallók 6,9%-a. A 69 ezres magyarság közül Ausztráliában közel 22 ezren használják a magyar nyelvet, vagyis a magyar etnikai identitással is rendelkezők 31,8%-a.

⁴ Papp 2010.

⁵ Az adatok ugyan különböző évekből származnak, mivel mindenhol eltérő időpontban tartanak népszámlálást, ám valamennyi ország esetében ezek a legutóbbi, hivatalos adatok, így ezeket vettem figyelembe.

⁶ Bába 2015.

Tehát míg az USA-ban a magukat magyarnak (is) vallók 7,8%-a, Kanadában a 6,9%-a beszél otthonában magyarul, addig Ausztráliában közel négyszer annyian, mint az észak-amerikai kontinensen. Ennek oka az, hogy a rendszerváltozások éveiben és azóta is vándorolnak ki magyarok, döntően határon túlról, Erdélyből és Vajdaságból. Továbbá erősen ragaszkodnak magyar, illetve regionális identitásukhoz. Összességében a magyar etnikai identitással (is) rendelkezők 8,6%-a használja otthonában a magyar nyelvet a hivatalos népszámlálási adatok szerint.

A kérdőívet magyar nyelven kitöltő, az USA-ban élők 51%-a csak magyarul beszél otthonában, 23%-uk csak angolul. A magyarul válaszolók 14%-ának családja kétnyelvű. 12%-uk nem adott értékelhető feleletet a kérdésre. A Kanadában élő, magyarul válaszolók 48%-a használja a magyar nyelvet otthonában. 9,5%-uk csak angolul, 14%-uk csak franciául beszél, 28,5%-uk kétnyelvű: magyar és angol. Az Ausztráliából kitöltők 42%-a kizárólag a magyart, 16,5%-a az angolt, 25%-uk mindkét nyelvet használja családja körében. 16,5%-a nem közölt adatot. Új-Zélandról értékelhető választ 1 fő adott, aki magyarul beszél otthonában. Latin-Amerikában élők 60%-a csak magyarul, 20%-a csak spanyolul, 20%-a magyarul és spanyolul beszél otthonában.

A magyar nyelven válaszolók 90%-a beszél angolul, illetve 4%-a az adott ország nyelvén, tehát franciául, spanyolul vagy portugálul; 6%-a nem töltötte ki a kérdést. Döntő többségük gyerekkorában, illetve az iskolában, gimnáziumban tanult meg angolul. Néhányan, akik felnőttként érkeztek választott új hazájukba, megérkezésük után sajátították el a nyelvet.

A magyar nyelvű kérdőívet kitöltők, az USA-ban élő gyermekesek 93%-ának utódja beszél magyarul, 86%-a ért, 61%-a olvas, 65%-a ír. 7% nem beszél, 22,5%-a nem olvas, 23%-a nem ír magyar nyelven. 9,6%-a a válaszadók gyermekének kiskorú, tehát sem olvasni, sem írni nem tanult még meg. A kanadai magyarok gyermekeinek 81%-a beszéli és érti a magyar nyelvet, 80%-a olvas és ír is magyarul. 19%-a nem beszél, 20%-a nem olvas, 18%-uk nem ír. Az Ausztráliában élő válaszolók mindegyikének gyermeke beszél és ért magyarul. 60%-uk olvas is, 50%-uk pedig írni is tud magyar nyelven. Az Új-Zélandról egy fő válaszadó gyermeke is beszél, ért, olvas és ír magyarul. A latin-amerikai magyarok gyermekeinek 75%-a beszél, ért, olvas és ír, 25%-a nem beszéli a magyar nyelvet, nem olvas és nem ír magyarul.

Az USA-ban élő, magyarul beszélő szülők 55,5%-ának az véleménye gyermeke magyar nyelvtudásáról, hogy anyanyelvi szintű, nagyon jó; 26%-a szerint közepes, 7,4%-a szerint alacsony. Ugyancsak 7,4%-uk úgy ítéli meg, hogy bár gyermeke beszél magyarul, szókincese szegényes. 3,7%-uk nem tudja meghatározni. A kanadai magyar szülők 56%-a gondolja úgy, hogy gyermeke tökéletesen, magas szinten beszél magyarul. 12%-uk szerint közepesen, 7%-uk szerint alapfokon. 25%-uk nem felelt a kérdésre. Az Ausztráliában élő szülők 80%-a úgy ítéli meg, hogy gyermeke folyékonyan, nagyon jól beszél magyarul.

10%-a szerint folyékonyan, ám akcentussal és 10%-a szerint csak konyhanyelven. Az új-zélandi kitöltő anyanyelvi szintűnek tartja gyermeke tudását. A latin-amerikai magyar szülők megítélése szerint gyermekeik kiválóan beszélnek a nyelvet.

A kérdőívet angol nyelven kitöltő, az USA-ban élők 50%-a csak az angolt, 17%-a kizárólag a spanyolt és csupán 5,5%-uk a magyart használja családjá körében, otthonában. Az angolul válaszolók 22%-ának családja angol és magyar, míg 5,5%-uk spanyol és angol nyelven kétnyelvű otthonában. A Kanadában élő, angolul válaszolók 11%-a kommunikál otthonában magyarul. 67%-uk csak angolul beszél, 22%-uk kétnyelvű: magyar és angol. Az Ausztráliából kitöltők 17%-a kizárólag a magyart, 41,5%-a az angolt, 41,5%-uk mindkét nyelvet használja családjá körében. Latin-Amerikában élők valamennyien csak spanyolul kommunikálnak otthonukban.

Az angol nyelven válaszoló, az USA-ban élők 50%-a beszél és ért magyarul. 44,5%-a nem beszél és 39%-uk nem is ért magyarul. A kanadai magyarok 80%-a beszél és érti a magyar nyelvet, míg 10%-uk nem. A válaszolók 20%-a nem felelt arra a kérdésre, hogy ért-e magyarul és 10%-uk arra, hogy beszél-e magyarul. A Latin-Amerikából kitöltők közül senki nem beszél magyarul, míg 50%-uk érti a magyart. Az Ausztráliában élők 92%-a beszél magyarul és ért, tehát csak 8%-uk nem beszél és nem is érti a magyart.

A kérdőívet angol nyelven kitöltők 71%-ának, a magyarul válaszolók 93,5%-ának van magyar etnikai identitása is.

Az angol nyelvű kérdőívet kitöltők, az USA-ban élő gyermekesek 45%-ának utódja beszél magyarul, 33,5%-a ért, 33,5%-a olvas, 11%-a ír. Tehát 33% nem beszél, 55,5%-a nem ért, 55,5%-a nem olvas, 89%-a nem ír magyar nyelven. 11%-uk nem szolgáltatott adatot. A kanadai magyarok gyermekeinek 80%-a beszél a magyar nyelvet, valamennyien értik. 80%-uk olvas és 60% ír is magyarul. 20%-a nem beszél és nem olvas, 40%-uk nem ír magyar nyelven. Az Ausztráliában élő válaszolók gyermekének 83%-a beszél a magyart 92%-a érti is. 58%-uk olvasni és írni is tud magyar nyelven. Tehát 42%-uk sem olvasni, sem írni nem tud magyarul. A latin-amerikai kitöltőknek nincs gyermeke.

Az USA-ból válaszolók szerint gyermekének magyar nyelvtudása gyenge. A kanadai magyar szülők 67%-a gondolja úgy, hogy gyermeke tökéletesen, magas szinten beszél magyarul. 33%-uk szerint közepesen. Az Ausztráliában élő szülők 40%-a úgy ítéli meg, hogy gyermeke nagyon jól, 50%-a szerint jól és 10%-a szerint közepes szinten beszél magyarul.

Amíg a kérdőívet magyarul kitöltő, tengerentúli magyarok másodgenerációs lezármazottainak 90%-a beszél magyarul, addig az unokák, tehát a harmadik generáció tagjainak csupán 24%-a beszél a magyar nyelvet. 8%-uk tanult ugyan magyarul, de keveset beszél. A gyermekek mindegyike ért magyarul, az unokáknak csak a 48%-a. Tehát a harmadgenerációsok 68%-a nem beszél és kevesebb, mint a fele érti a magyar nyelvet. A gyermekek 67%-a olvas és 66%-a ír, az unokák 17%-a olvas, 21%-a ír magyarul.

A kérdőívet angolul kitöltők közül 5 főnek van unokája. A válaszolók gyermekeinek 69%-a beszél és 72%-a ért magyarul, az unokáknak 40%-a beszéli és érti a magyar nyelvet. A másodgenerációsok 65%-a olvas, 42%-a ír magyarul. A harmadgenerációsok 60%-a nem beszél és nem ért, nem olvas és nem ír magyar nyelven.

A kérdőívet kitöltők válaszai és a strukturált, fókuszált mélyinterjúk alanyainak közlései is alátámasztják a nyelvvesztés, nyelvcserje jelenségét, az angol/portugál/spanyol egynyelvűség térhódítását. Bartha Csilla szerint: „A nyelvcserje folyamata emigráns körülmények között általában három generáció alatt zajlik le.”⁷ Ezt támasztja alá a kérdőíves vizsgálatom második és harmadik generáció magyar nyelvtudására vonatkozó eredménye is.

Az 1957 januárja óta New Yorkban élő Balogh Sándor szerint „meg kell különböztetni a magyarság tudatot és a magyar nyelvhasználatot. Az egyik a nyelv. Mi a gyerekeknek magyarul beszéltünk, a legidősebb fiunk, amikor iskolába ment, alig tudott angolul... Az angol nyelvtanilag sokkal könnyebb, mint a magyar. Magyarul megértenek mindent, de angolul gondolkoznak. Amikor mondtunk valamit magyarul, mindenik megértette, s a biztonság kedvéért megismételte angolul. Mindegyik gyerekünk, ha muszáj, megérti a magyar nyelvet, mindenik volt Magyarországon, ha szükséges, ki tudják fejezni magukat, de könnyebb nekik az angol. És a másik a magyar tudat, a magyar szellemiség. Az a mi gyermekeink mindegyikében erős. Büszkéek rá, hogy magyarok”⁸ (kiemelés: B. Sz.). Ezt erősíti meg az egyik, harmadgenerációs interjúalanyom is, aki amerikai magyarnak vallja magát. Az interjú elején arra kért, hogy először angolul tegyem fel a kérdést, és majd azt ismétljem meg magyarul is. Magyar nyelven válaszolt. Egy másik interjúalanyom is alátámasztja, akinek vegyes házasságból született unokája megismétli angolul is, amit nagymamájától magyarul hallott.

A Washingtonban élő Dózsa György a magyar nyelvtudással kapcsolatban hangsúlyozza a Kárpát-medencei határon túli kisebbség és a diaszpóra magyarsága közötti különbséget. „A célunk az, hogy létrehozni, fenntartani intézményeket, és hogy a magyar érzést támogassuk. És fenntartsuk. Más a helyzet a Kárpát-medencében. Ott politikai okokból darabolták szét a nemzetet, testéből elvéve az életerőt. Ott ezt az életerőt kell visszaszerezni, hogy a nyelvet meg tudjuk tartani. De itt sajnos a körülmények nem adják meg, hogy a nyelvet meg lehetne tartani olyan mértékben, mint a Kárpátokban. Kevesen vagyunk a többi nemzetiséghez képest... Legalább a kultúrát, az odatartozás tudatát kell ébresztenünk és küzdenünk, hogy tartsuk meg az egyénekben, abban az illetőben.”⁹

Első és másodgenerációs felnőttek nyelvi megnyilatkozásainak vizsgálata rámutatott arra, hogy a nyelv sikeres tanításában fontos szerepe van annak, hogyan viszo-

⁷ Bartha 2002: 121.

⁸ Bernád–Gazda 2004: 69.

⁹ Bernád–Gazda 2004: 119.

nyul a gyermek a nyelvhez: érzelmileg vagy tudatosan. Napjainkban általában két különböző szülői hozzáállás tapasztalható. Az egyik, hogy az adott ország nyelvén, például angolul vagy franciául beszélnek a gyerekekkel, és legfeljebb a hétvégi magyar iskolába járatják. Ezzel a gyermekkel nehéz a tanároknak. A tanulás nem lesz tartós, elfelejti a nyelvet. Ám amikor az egyik szülő az egyik nyelven, a másik szülő a másik nyelven beszél hozzá, akkor a gyerek kétnyelvű lesz. Továbbá neki a harmadik, negyedik nyelv elsajátítása is könnyebb lesz.

A fentiek is megerősítik, továbbá a kutatásom során számos interjúalanyom valomása alátámasztotta azt, hogy a Bartha Csilla által megfogalmazott szülői nyelv választási stratégiák közül mindhárom modell – az interakció központú, az integratív és az autoritativ – jelenléte folyamatos a diaszpórában.

Több amerikai és kanadai interjúalanyom említette, hogy általában az alapokat, mint például a magyar ábécé stb., tanító könyvek jók. Ám a felső tagozatos diákok esetében még azok a könyvek, amelyek a magyart idegen nyelvként tanítják, sem használhatók, mert azok is magyar nyelvű közegben élő idegen ajkúaknak valók. Nagy a különbség a szókincsben a magyarországi diák és az Amerikában felnőtt magyar diák között. A másod-, harmadgenerációsok sok kifejezést nem is ismernek.

Jellemző a felnőttekre, fiatalokra, hogy inkább beszélni tudnak, mint írni, továbbá az olvasás is nehezen megy (interjúalany közlése). Tarján Gábor szerint a második és harmadik generáció nyelvhasználatára az úgynevezett konyhanyelv jellemző. Tehát a legegyszerűbb, mindennapi kifejezéseket magyarul, míg az iskolázottságot igénylő, bonyolultabb fogalmakat angolul használják. Szerinte megfigyelhető továbbá egyfajta nyelvi konzervativizmus, amely a Magyarországról érkezett korábbi nemzedékek kifejezéseit, szlengjét őrzi.¹⁰

Megállapíthatjuk, hogy a tengerentúli magyar vagy magyar származású gyermekek, fiatalok magyarnyelv-tanulása (és az etnikai identitás kialakítása, megőrzése) ma is döntően a szülőn múlik. Egyrészt fontos, hogy a szülő beszél-e hozzá magyarul, vagy ő tanul-e a gyerektől angolul. Másrészt hagyja-e, hogy gyermeke a magyar kérdésre angolul feleljen. Fontos, hogy ki tudja-e már gyermekkorban a szülő alakítani a kétnyelvűséget, a két kultúra ismeretét. Tehát meghatározó, hogy milyen nyelv választási stratégiát követ a szülő.

Bartha Csilla megállapította, hogy „az Egyesült Államokban élő magyar közösségek az emigráns kétnyelvűség fogalmával fedhetők le. Vagyis az út a magyar egy nyelvűségtől egy alig két nemzedéket kitevő kétnyelvű állapoton át az angol egy nyelvűségig vezet. Tény, hogy a harmadik-negyedik generáció számára a magyar nyelv már nem tölt be elsődleges identitásjelölő szerepet. Helyette olyan másodlagos szimbólumok kerülnek előtérbe, mint a magyar ruha, az ünnepek, a zene és az étkezési szokások”¹¹ (kiemelés: B. Sz.). Ez a megállapítás nemcsak az USA-ban élő ma-

¹⁰ Tarján 2003.

¹¹ Bartha 1993: 494

gyarokra igaz, hanem Kanada, Ausztrália és részben Latin-Amerika magyar közösségeire is. Latin-Amerikában a másod-, harmadgenerációs fiatalok csak kis hányada beszél magyarul, itt már szinte spanyol és portugál egynyelvűségről beszélhetünk.

Argentínában, napjainkban a gyermekek már harmad-, negyedgenerációsok, és ma is nézeteltéréseket okoz a közösség tagjai között, hogy mennyire kell ragaszkodni a magyar nyelvhez, és mekkora teret lehet engedni a spanyol nyelvnek, hiszen egyre nő a vegyes házasságok száma.¹² A fentiek oka egyrészt, hogy 1956 óta nem volt tömeges bevándorlás Latin-Amerika országaiba, így nem kaptak a magyar közösségek frissítést, míg az USA-ba, Kanadába és Ausztráliába is, a rendszerváltások éveiben, és azóta is, főként a nyelvükhöz erősen ragaszkodó erdélyi és délvidéki magyarok folyamatos utánpótlást jelentettek. Másrészt sokkal elszórtabban telepedtek le a kivándorlók, ezáltal nem alakult ki olyan sokrétű etnikai intézményrendszer, mint például az amerikai kontinens északi felén.

Ma „a kétnyelvűség természetes velejárója a nyelvek bizonyos fokú funkcionális szerepmegoszlása: míg például az iskolához, a munkához, a közéleti tevékenységekhez többnyire az egyik, addig a családhoz, a szabadidős tevékenységekhez vagy a valláshoz a másik nyelv kötődhet; az is lehetséges, hogy valaki mindig ugyanazt a nyelvet használja, amikor imádkozik... oszt vagy szoroz... A kétnyelvű közösségekben tehát a nyelvek használata általában a különféle szituációknak és társadalmi funkcióknak megfelelően oszlik meg.”¹³ Terepmunkám során többször tapasztaltam a tengeren túli magyar diaszpóra tagjai körében a „fordításos” és „keverő” kétnyelvűséget. Például: „Ne worrizz!”; „Kimegyünk vacsorázni”; „Pickkold fel!”, stb.¹⁴ 43. sz. interjúalanyom is ezt erősíti meg: „Amikor megérkeztünk... elvittük a lányunkat egy tánccsoporthoz, és ott a szülők beszélgettek egymás között, és azt mondták, hogy majd megaskingoljuk a teacherötöket friyday-on ... Azt mondtam, hogy soha nem fogom keverni az angolt a magyarral, és ezt be is tartom.”

3. A MAGYAR NYELV TANÍTÁSA

A nyelvhasználat szorosan összefügg a magyar iskolákkal, a magyar nyelv oktatásával is, amelynek sokrétű és hosszú múltja van. Napjainkban az USA-ban a hétvégi magyar iskolák száma körülbelül 15, ide nem értve az egyházak vasárnapi iskoláit. Néhány iskola keretein belül van foglalkozás az óvodás korú gyermekek részére is. Az óvodás kort még el nem érők számára is több helyen szerveznek klubot, ahol a gyermekeknek az édesanyák közösen magyar mondókákat, verseket, énekeket, népdalokat énekelnek. Továbbá számos egyháznál működik vasárnapi iskola és van,

¹² Nagy 2014.

¹³ Bartha 1999: 123.

¹⁴ Ne aggódj!; Elmegyünk vacsorázni; Vedd fel!

ahol a cserkészlet keretében tanítják a magyar nyelvet. Az 1970-es évek végén több amerikai egyetemen oktattak magyar nyelvet. A magyar nyelvnek és hungarológiának egyedül az Indiana Egyetemen, Bloomingtonban volt önállósága. A többi helyen, a Berkeleyn, a Pittsburghon, a Columbián, a Michiganon, más tanszék keretein belül tanították a magyart.¹⁵ 2003-tól azonban az Indiana Egyetemen beolvadt az oktatás a Közép-eurázsiai Tanszékbe. A New Brunswick-i Rutgers Egyetemen 1959-ben indultak magyar nyelvi kurzusok, és jelenleg is működik a Magyarságismereti Intézet. A magyart mint idegen nyelvet jelenleg a clevelandi egyetemen oktatják. Online kurzust is szerveznek, és az egyetem „Hungarian Studies”, vagyis magyarságismereti tanfolyamot is indított (2. sz. interjúalany közlése).

Kanadában, napjainkban, 10-12 a hétvégi magyar iskolák száma, a vasárnapi iskolákat ide nem értve. Többek között Montrealban, Ottawában, Torontóban, Toronto-Mississaugan, Guelphben, Hamiltonban, Vancouverben tanítják a gyermekeket. Az 1978-ban a torontói Western Universityn indított magyar program keretében ma is tanítanak magyar nyelvet, irodalmat, történelmet és magyar kultúrát. Montrealban, a McGill Universityn szintén van magyaroktatás.

Latin-Amerikában napjainkban csak néhány hétvégi magyar iskola létezik. Brazíliában, São Paulóban, a Brazíliai Magyar Segélyegylet keretein belül működik magyar iskola és a Könyves Kálmán Szabadegyetem. Az 1951-ben magyar bencés atyák által alapított Szent Imre Gimnázium ma brazil iskola, néhány magyar diákkal és magyar származású tanárral.

Argentínában, Buenos Airesben működik a Szent László Iskola, ám ebbe az állami mindennapos általános iskolában napjainkban már nem tanulnak magyar gyerekek. Tehát ez már csak nevében magyar. Egyedüli argentinai hétvégi magyar iskola a Zrínyi Ifjúsági Kör fenntartásában működik több mint 60 éve. Van óvodája, elemi és középiskolai osztálya, valamint felnőtt csoportja is. Venezuelában, az 1975-ben indított magyar óvoda 2007-ben megszűnt.¹⁶

Ausztráliában most is anyagilag támogatja az állam, ha 10 magyar származású gyermek magyar nyelvet szeretne tanulni. Államilag elismert a magyar érettségi, amiért két pont jár (interjúalanyok közlése). Napjainkban működő hétvégi magyar iskolák száma 6-10, amelyek többek között Sydneyben, Melbourne-ben, Adelaideben, Canberrában, Doncasterben találhatók.

A kérdőíves vizsgálatomra magyarul válaszoló, az USA-ban élők 81%-a nem járt hétvégi magyar iskolába, aminek az az oka, hogy Magyarországon vagy a határon túlra került területeken született, és döntő többségében felnőttként vándorolt ki vagy emigrált. 36%-uk gyermeke járt hétvégi magyar iskolába, míg 81%-uké nem. 2% nem adott értékelhető választ. Azok a gyermekek, akiket szüleik járattak magyar iskolába, 91%-a beszél magyarul. A Kanadából kitöltő alanyok 90%-a nem ta-

¹⁵ Radványi 1980.

¹⁶ Nyisztorné 2010.

nult magyar iskolában. 10%-uk kitöltetlenül hagyta a kérdést. Az ok megegyezik az Amerikában élőkével: Magyarországon vagy határon túl születtek. 47%-ának utódja járt magyar iskolába. Azonban azok is, akik nem jártak magyar iskolába, beszélnek magyar nyelven.

A latin-amerikai válaszadók közül senki nem járt magyar iskolába. 90%-uk Magyarországon, 10%-uk már ott született. Gyermekeit 50%-uk járatta magyar iskolába. Akik nem jártak magyar iskolába, azoknak a másodgenerációsoknak is a 90%-a beszél magyarul. Az Ausztráliában élő válaszolók 92%-a nem járt magyar iskolába, 8%-uk nem válaszolt. Az ok itt is ugyanaz, mint korábban: Magyarországon vagy a határon túl születtek. Gyermekeit 78%-uk hordta magyar iskolába, ám azok a másodgenerációsok is beszélnek magyarul, akik a hétvégi iskolába nem jártak. Az új-zélandi válaszoló nem járt hétvégi magyar iskolába, mert Magyarországon született. Gyermeke beszél magyarul, és nem volt hétvégi magyar iskola tanulója.

Összefoglalva megállapítható, hogy a kérdőívet magyar nyelven kitöltők döntő többségében Magyarországon vagy a határon túl születtek, felnőttként vándoroltak ki vagy emigráltak, ezért nem jártak magyar iskolába. 48%-uk gyermeke tanult hétvégi magyar iskolában.

A kérdőívet angolul kitöltő, az USA-ban élők 77,5%-a nem járt magyar iskolába. Azoknak, akik nem jártak magyar iskolába, a 50%-a beszél és ért magyarul, ám családja körében angolul kommunikál. A másik fele a csoportnak beszél és ért is magyar nyelven. Otthonában 14%-uk a magyar, 43%-uk az angol és 43%-uk mindkét nyelvet használja. A kanadai válaszolók fele tanult magyar iskolában. Aki nem járt magyar iskolába, az is egy kivétellel beszél magyarul, valamennyien értenek magyarul. Családja körében csak 11%-uk használja a magyart, 22%-uk mindkét nyelvet és 67%-uk csak az angolt. A Latin-Amerikából válaszolók közül senki nem járt magyar iskolába. Senki nem is beszél és ért magyarul; otthonában is spanyol nyelven kommunikál. Az Ausztráliában élők 67%-a járt magyar iskolába, ma is ért és beszél magyarul, otthonában a magyart vagy mindkét nyelvet használja. Aki nem járt iskolába, az is ért és beszél magyarul, ám otthonában egy kivétellel angolul beszél.

Magyar iskolába járni erőfeszítést igényel a gyerekek és a szülők részéről is. Több interjúalanyom elmondta, hogy háromnegyed, egy órát is vezet azért, hogy elvigye a gyereket szombaton az iskolába. Fontos a szülői hozzáállás: vannak, akik gyermekmegőrzőnek tekintik a hétvégi magyar iskolát. „A szombat délelőtti bevásárlást nyugodtan el tudja az anyuka intézni, mert a magyar iskolában vigyáznak a gyerekekre” (2. sz. interjúalany közlése). 28. sz. interjúalanyom közlése: „Óriási áldozat a szülőktől és a gyerekektől, hogy minden héten elmenjél és egy napot, szombatot eltölteni. Általános iskolától gimnáziumig, az 12 év. Erős elköteleződés kell...” 40. sz. interjúalanyom: „Nehéz, mert nagyok a távolságok... Megerőltetést jelent szülőknek, hogy fél órát vezessenek, hogy a gyerek oda érjen a próbára, az iskolába megpláne nem viszik el, mert kint van a világ végén...”

4. ÖSSZEFOGLALÁS

Eriksen mutatott rá arra is, hogy egy személynek minden probléma nélkül lehet egyszerre kettő vagy akár több identitása is. Hiszen az etnikai azonosság, az identitás önkéntes, választott azonosulás a származással.¹⁷ Ez pedig nem igényli a magyar nyelvtudást. Tehát ahhoz, hogy valaki magyarnak (is) érezze magát, nem kell magyar nyelven tudnia. Angolul, spanyolul vagy portugálul is meghatározhatja önmagát magyarnak (is).

Bartha Csilla megállapította, hogy „az Egyesült Államokban élő magyar közösségek az emigráns kétnyelvűség fogalmával fedhetők le. Vagyis az út a magyar egy-nyelvűségtől egy alig két nemzedéket kitevő kétnyelvű állapoton át az angol egy-nyelvűségig vezet. Tény, hogy a harmadik-negyedik generáció számára a magyar nyelv már nem tölt be elsődleges identitásjelölő szerepet. Helyette olyan másodlagos szimbólumok kerülnek előtérbe, mint a magyar ruha, az ünnepek, a zene és az étkezési szokások”¹⁸ (kiemelés: B. Sz.). Ez a megállapítás napjainkban nemcsak az USA-ban élő magyarokra igaz, hanem Kanada, Ausztrália és részben Latin-Amerika magyar közösségeire is. Latin-Amerikában a másod-, harmadgenerációs fiatalok csak kis hányada beszél magyarul, itt már szinte spanyol és portugál egynyelvűségről beszélhetünk.

Amíg a kérdőívet magyarul kitöltő, tengerentúli magyarok másodgenerációs le-származottainak 90%-a beszél magyarul, addig az unokák, tehát a harmadik generáció tagjainak csupán 24%-a beszéli a magyar nyelvet. 8%-uk tanult ugyan magyarul, de keveset beszél. A gyermekek mindegyike ért magyarul, az unokáknak csak a 48%-a. Tehát a harmadgenerációsok 68%-a nem beszéli és kevesebb mint a fele érti a magyar nyelvet. A gyermekek 67%-a olvas és 66%-a ír, az unokák 17%-a olvas, 21%-a ír magyarul.

A kérdőívet angolul kitöltők közül 5 főnek van unokája. A válaszolók gyermekeinek 69%-a beszél és 72%-a ért magyarul, az unokáknak 40%-a beszéli és érti a magyar nyelvet. A másodgenerációsok 65%-a olvas, 42%-a ír magyarul. A harmadgenerációsok 60%-a nem beszél és nem ért, nem olvas és nem ír magyar nyelven. Tehát a kérdőívet kitöltők válaszai alátámasztják a nyelvvesztés, nyelvcseré jelenségét, az angol/portugál/spanyol egynyelvűség térhódítását.

A kérdőívet angol nyelven kitöltők 71%-ának, a magyarul válaszolók 93,5%-ának van magyar etnikai identitása is. Tehát az angol nyelven válaszolók kétharmadának van magyar azonosságtudata is, vagyis kettős vagy többes kötődésű. Megállapítható továbbá, hogy a másodgenerációsok 74%-ának, a harmadgenerációsok 43%-ának van magyar etnikai identitása is. A „ReConnect Hungary” képzés résztvevőivel folytatott beszélgetéseim és az általuk angol nyelven írt esszék elemzése, továbbá a

¹⁷ Eriksen 2008.

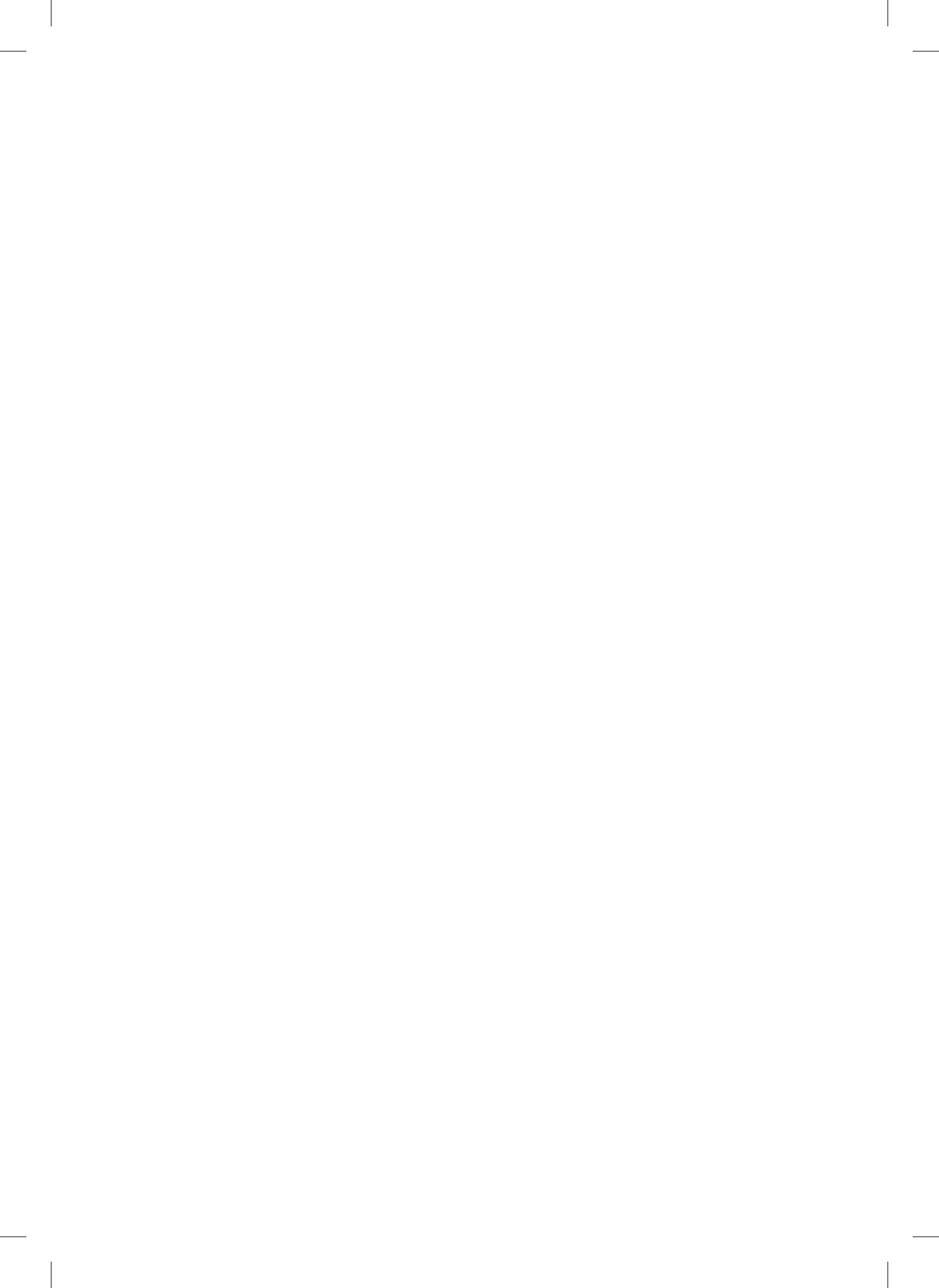
¹⁸ Bartha 1993: 494.

strukturált, fókuszált mélyinterjúk is megerősítik, hogy a magyar nyelv nem elsődleges az identitás megjelölésében, magyar nyelvtudás nélkül is van magyar identitás.

A másodgenerációs idősök, a harmad-, negyed- és ötödgenerációs fiatalok vallják: büszkéek a származásukra, ez az örökségük. Értének magyarul, de nem beszélnek. Nemcsak a magyar nyelvnek van elsődleges identitásjelölő szerepe, hanem a szimbólumoknak: a magyar ruha viseletének, az ünnepeknek, a zenének, a táncnak, az étkezési szokásoknak – és az olyan tradícióknak, amelyek a családhoz kötődnek. Mindezek együtt jelentik a magyar örökséget. Fontos, hogy a fiatalok, ha nyelvükben nem, de lelkükben magyarok (is) legyenek. Ez a mi felelősségünk és feladatunk.

IRODALOM

- Bába Szilvia 2015. „Az óperenciás tengeren túl. Magyar identitás a diaszpórában”. Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Méry Ratio Kiadó.
- Bartha Csilla 1993. Nyelvhasználat és generációk összefüggése a detroiti magyarban. *Hungarológia* 3: 40–51.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdése. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 2002. Nyelvhasználat, nyelvmegtartás, nyelvcseré amerikai magyar közösségekben. In Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 111–136.
- Bernád Ilona – Gazda József 2004. *Magyarok Amerikája. Útirajz, szociográfia*. Sepsiszentgyörgy: Medium Kiadó.
- Eriksen, Thomas Hylland 2008. *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések*. Budapest, Pécs: Gondolat, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Nagy Szebasztian 2014. Az argentinai magyar kolónia öröksége egy ösztöndíjas szemével. *Heritage of the Hungarian Community in Argentina from the Perspective of a Scholar. Polgári Szemle* 10 (3–6): 268–287.
- Nyisztorné K. J. Judith 2010. *caracasi magyar óvodák rövid története*. <http://www.lamoszsz.org/VENEZUELA.html>. (2015. 03. 11.)
- Papp Z. Attila 2010. A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. *Western Hungarian diaspora and demographic and social characteristics of their organisations. Kisebbségkutatás* 19 (4): 621–638.
- Radványi Tamás 1980. Magyartanítás Bloomingtonban. In Imre Samu (szerk.): *Nyelvünk és kultúránk a nagyvilágban. Cikkgyűjtemény*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda. 144–146.
- Tarján Gábor 2003. *Nemzedékváltás az amerikai magyarságnál*. http://www.magysarszemle.hu/cikk/20030701_nemzedekvaltas_az_amerikai_magysarsagnal. (2014. 06. 29.)

IV. A NYELVHASZNÁLAT INTÉZMÉNYES SZÍNTEREI

A NYELVI KAPCSOLATTARTÁS ALAPFORMÁI

Megszólítások és köszönések¹

DOMONKOSI ÁGNES

1. A NYELVI KAPCSOLATTARTÁSI FORMÁK SZEREPE ÉS VIZSGÁLATA

A nyelvi kapcsolattartási formák, a köszönések és a megszólítások a nyelvi tevékenység olyan lehetőségei, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a társas viszonyok jellegével, alakulásával és alakíthatóságával. A megszólítási és köszönési formák, udvariassági formulák használata, változatai, viszonylattípusokra és gyakorlatközösségekre jellemző eltérései fontos tényezőjét jelentik a társas valóság dinamikájának. Sokrétű szerepük miatt ezeknek az elemeknek a használata és értéke egy olyan többdimenziós modellben értelmezhető átfogóan, amely – összhangban a kognitív pragmatika szemléletével – a személyközi viszonyok konstruálását folyamatos, a nyelvi tevékenységet kísérő dinamizmusként értelmezi,² és amelyben – illeszkedve az interakcionális szociolingvisztika felfogásához – egyaránt szerep jut az udvariasság, a közös értelmezési alap, a társadalmi távolság, az identitás és a stílus fogalmának is.³

A nyelvi érintkezésformák használata minden beszélőközösségben olyan kulturális jelzőrendszernek tekinthető, amely érzékenyen jelzi a társadalom változásait. A megszólításbeli alapformák illeszkednek a társas kapcsolatok sokféleségéhez, a változóban lévő társadalmakban ezért gyakori, szinte természetes jelenségnek számítanak a megszólítási, kapcsolattartási bizonytalanságok. A megszólításkutatás korai értelmezéseiben objektivista kiindulópont érvényesült, amely szerint a nyelvi forma tükrözi a társadalmi viszonyokat, mintegy a társas valóság nyelvi leképezése,⁴ a társas konstruktivista megközelítés szerint azonban a viszonyok nyelvileg alakíthatók, maguk a megszólítások is hozzájárulnak egy-egy viszonylat konstruálásához.⁵ Abban pedig, hogy egy viszonylat milyen módokon formálódhat, az adott diskurzus- és viszonytípus hagyományának iteratív mintázatai által fenntartott normáknak, az abban megalkotott társas értékeknek is meghatározó szerepük van.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Vö. Tátrai 2011.

³ Clyne et al. 2009.

⁴ Brown–Gilman 1960; Brown–Ford 1961.

⁵ Eckert 2000; Bartha–Hámori 2010.

A tegezés és nemtegezés lehetőségét, a megszólításokat és a köszönéseket a nyelvi kapcsolattartásnak társas közeget teremtő formákként értelmezem, amelyek kölcsönös, többbretű összefüggést mutatnak a nyelvközösség nyelvi tevékenységében érvényesülő különböző közösségi szerepekkel és értékekkel. A tanulmány a nyelvi érintkezési formák használatának azokat az aspektusait igyekszik hangsúlyossá tenni, amelyek a magyar nyelvközösség interakciós összetettsége és a nyelvi kapcsolattartási kultúra, stílus közötti összefüggések lehetőségeire mutatnak rá. Az egyes formák szerepének, társas jelentésének, szociokulturális értékének értelmezésében építék egyrészt Tolcsvai Nagy modelljére,⁶ másrészt az Angelusz–Tardos által megállapított szociokulturális dimenziókra is.⁷

A nyelvi érintkezési formák használatának gyakorlatát, illetve annak lehetséges változási irányait egyrészt korábbi empirikus kutatásaimra,⁸ másrészt pedig az elmúlt évtizedek egyéb olyan vizsgálataira építem, amelyeknek célja a nyelvi érintkezési módok feltárása volt.⁹

A mai magyar nyelvi kapcsolattartási szokásrend sajátosságainak, illetve a jelenleg zajló változásoknak a feltérképezése így empirikus kutatásokra épül, az értelmezések, a változási tendenciák felismerése során azonban érdemes hangsúlyozni azt, hogy mivel nagyon rétegzett, jelenleg is változásokat mutató területről van szó, a teljes nyelvközösség nyelvi kapcsolattartási gyakorlatáról csak az egyes gyakorlatközösségek hálózatszerű modellezése, számos kisebb kutatás egybekapcsolása, egymásra vonatkoztatása révén lehetne átfogó képet kapni.¹⁰ Mindemellett fontos kiemelni azt is, hogy az adatokat felszínre hozó módszerek nagy része nem magát a nyelvhasználatot, hanem a nyelvhasználók arról alkotott képét jeleníti meg, ezért az eredmények sok esetben nem a valós helyzetekben megvalósuló nyelvi tevékenység lenyomataiként, hanem az adott, tipikus helyzetekben aktivizálódó, illetve az egyes formai megoldásokhoz kapcsolódó sematikus tudás részeként értelmezhetők.

A kutatások eredményei közül dolgozatomban azokat emelem ki, amelyek a legnagyobb változatosságot, megoszlást mutatják, jelezve egyrészt a közösség értékrendbeli tagolódását, másrészt a jelenlegi változásokat, a folyamatok lehetséges irányait. Különösen összetett helyzetnek tűnik az ismeretlenekkel való kapcsolattartás: az utcán és a szolgáltatások különböző szinterein, másrészt a hivatalos szinterek átalakulóban lévő területe is. Az írásbeli kapcsolattartásban, a közvetett és hálózati kommunikáció szinterein használt formák és értékük tekintetében is változást jelző helyzetek mutathatók ki.

⁶ Tolcsvai Nagy 1996: 134–166.

⁷ Angelusz–Tardos 290–313.

⁸ Domonkosi 1999a, 1999b, 2002, 2007, 2010; Domonkosi–Kuna 2015, 2016.

⁹ Angelusz–Tardos 1995; 2003; Ballagó 2016; Bauko 2011; Dömötör 2005; Erdélyi 2012; Györffy 1998; Kiss J. 1993, 2003, 2007, 2011; Kiss R. 2003; Kontra 1993, 2007; Koutny 2004; Raffai 1998; Reményi 1994, 2000; Sándor 1996; Sólyom 2011; Szili 2003; Terestyéni 1995, 2003.

¹⁰ Vö. Kiss J. 2003, 2011.

2. A TEGEZÉS ÉS A NEMTEGEZÉS VÁLTOZATAI

A magyar megszólítási lehetőségek repertoárja a személyhasználat dichotómiája, a tegezés és nemtegezés, azaz a T és V formák¹¹ elkülönülése ellenére nem értelmezhető egyszerű kétválasztásos rendszerként, inkább olyan, számos eltérő társas jelentésű lehetőséget tartalmazó dinamikus modellként írható le, amelynek működtetésében különböző társadalmi, relációs és szituációs tényezők játszanak szerepet. A mai magyar megszólítási szokásrend változatai és változásai akkor értelmezhetők tehát részletekbe menően, ha az eltéréseket nem pusztán a T és V viszonyaként, hanem a hozzájuk tipikusan kapcsolódó névmási és névszói formák, illetve azok hiánya által létrehozott változatok viszonyaként is jellemezzük.

2.1. A TEGEZÉS TÁRSAS JELENTÉSE ÉS VÁLTOZATAI

A T/V használatának leglátványosabb módosulása az elmúlt évtizedekben a tegeződés terjedése.¹² A tegeződő forma ezáltal a korábbinál többféle kapcsolattípusban alkalmazható, ezért változatai is kialakultak: a tegező formával együtt használt nominális megszólítások vagy azok hiánya nemcsak stílusbeli különbségeket idéznek elő, hanem eltérő társas jelölő értékük is van.

A tegezéssel hagyományosan keresztnévi, becenévi, családias jellegű rokonsági megszólítások kapcsolódnak össze: ezek kölcsönös használata a szoros, bizalmas viszonyon kívül egyenrangú kapcsolatot is jelez. A T egyik fontos terjedési iránya, hogy a nem egyenrangú, de nem formális jellegű, a bizalmas viszony kiépülésére lehetőséget adó viszonylatokban is megjelenik. A változás egyik fő kiindulópontja a család volt: a családon belüli kölcsönös tegeződés a társadalom városi, elsősorban értelmiségi rétegeiben jelent meg először, mára egy generáció különbség esetén általánossá vált, a legfiatalabb korosztályban pedig már a nagyszülők nemtegező megszólítása is csak 7%.¹³ Ezekben a viszonylatokban a tegezés rokonsági terminusokkal, illetve a *keresztnev + néni/bácsi* változattal jár együtt.

Ezzel a terjedési iránnyal párhuzamosan a családon kívüli, szolidáris, de nem egyenrangú viszonylatok is tegezővé válhatnak. Ezekben a viszonylatokban a T rangra, pozícióra utaló szerepfőnevek használatával kapcsolódik össze (*doktor úr, tanár úr, professzor úr*), árnyalva a tegező forma társas jelentését. A tegezés *keresztnev + néni/bácsi* megszólítással együtt járva akár a munkahelyi viszonylatoknak is egy szolidárisabb, de a korbeli különbségre mégis rámutató lehetőségévé válik. Az

¹¹ Brown–Gilman (1960) klasszikus tanulmánya nyomán a beszédpartnerre való utalás kétválasztásos differenciálódásának szokásos jelölése, a francia *tu/vous* alapján. A T formához tipikusan bizalmasabb, a V formához távolságtartóbb, hivatalosabb értéktulajdonítás társul.

¹² Domonkosi 2002, 2010.

¹³ Domonkosi 2002: 67–68.

adatközlők nagy része él ezekkel a kombinációs lehetőségekkel, a tegezés és a magázás közötti udvarias átmenetként értelmezve azokat.

A tegezés – másik terjedési iránya révén – főként a fiatalabbak körében egyenrangú, de nem bizalmas viszonylatokban is használatos. Az azonos életkor nyelvhasználati szolidaritást teremtő hatásának határát korábban a huszonéves korra korlátozták,¹⁴ mára ez a határ 40 éves korig tolódik. A 18–35 év közötti korcsoportban a tegező forma választása azonos életkorú és fiatalabb beszédpartnerek esetén ismeretlenül, az utcán, információkérő helyzetben 84%, bolti eladó megszólításában 79,6%, pincér megszólításában 72,3%, sőt az önbevallás alapján 13,8% még a hasonló korú rendőrt is tegezve szólítaná meg.¹⁵

A tegezés ezekben a helyzetekben a kölcsönösség feltételezésére épül, ennek ellenére a beszédpartnerek nem mindig igazodnak egymáshoz a megszólítás megválasztásában. A terjedés folyamata ugyanis azt idézi elő, hogy egyes csoportok, főként a fiatal városi népesség számára megváltozik a tegezés értéke, hivatalos helyzetekben is megfelelő stílusú formaként értékelhetik,¹⁶ így eltérhet a partnerek által a tegezésnek tulajdonított társas jelentés.

A tegeződés ezeknek az eseteknek a nagy részében a nominális megszólítási formák hiányával jár együtt. Ez a használati mód pedig egy másik társas jelölő érték elkülönülését mutatja: a nominális formák nélküli tegezés – a bizalmasságot, intimitást nélkülözve – az életkori szolidaritást képes jelezni.

A tegezésnek tehát a más megszólításokkal való tipikus együttjárása alapján három fő változata különíthető el: 1. a keresztnévvel, illetve rokonsági megszólításokkal együtt járó forma, amely akár a korkülönbség ellenére is érvényesülő bizalmasságot mutat; 2. a tiszteletadó nominális formákkal együtt járó tegezés, amely a szolidáris, informális viszonylatokban meglévő tiszteletet, rangbeli különbséget képes érzékeltetni; 3. illetve – elsősorban a 35 év alatti korosztály nyelvhasználatában – a névszói formák nélkül álló tegezés, amely nem bizalmasságot, hanem életkori szolidaritást jelez.¹⁷

A nominális formák nélküli tegezés egyértelműen kor alapján használt forma, amely olyan viszonylat nyelvi alakításához járul hozzá, amelyben a közlő a megszólított azonos életkorát hangsúlyozza; ez pedig elindíthat egy olyan folyamatot a T/V társas jelentésének alakulásában, amely a nemtegező formákhoz az életkor szerepét kapcsolja hozzá elsősorban, hangsúlyosabbá válva, mint a tisztelet, illetve a távolságtartás kifejezésének dimenziója. A tegezés társas jelentései eltérően

¹⁴ Guszkova 1981: 29.

¹⁵ Domonkosi 2002: 112.

¹⁶ Vö. Tolcsvai Nagy 1996: 161.

¹⁷ Vö. Tolcsvai Nagy 2011: 272.

alakulnak a fiatal városi népesség használatában, mint a beszélőközösség más csoportjaiban.

Amiatt azonban, hogy a szolidáris életkori alapú tegezés a nominális megszólítások hiányával jár együtt, ezek a viszonylatok egy informális, de mégis személytelegebb kapcsolattartási stílus formálódásához járulhatnak hozzá.

A tegezésen belüli változatok társas jelölő értékének elkülönülése azért lényeges folyamat a kapcsolattartási szokásrend átalakulásában, mert előkészíteni látszik egy olyan rugalmasabb, a mozgásban lévő társadalomnak jobban megfelelő megszólítási modellt, amelyben a nominális formák változatossága járul hozzá a társas viszonylatok minőségének nyelvi alakításához.

2.2. A NEMTEGEZŐ FORMÁK VÁLTOZATAI ÉS FUNKCIÓI

A harmadik személyű, azaz nemtegező kapcsolattartáson belüli változások összefüggenek a T forma terjedésével, hiszen a T átveszi egyes viszonylatokban a korábbi V formák szerepét. A V szűkülő használata ellenére számos különböző viszonytípus, helyzet igényli nemtegező formák használatát, ráadásul a különböző gyakorlatközösségek eltérő társas jelentéssel és eltérő arányban használják ugyanazokat a formákat. Napjaink nyelvhasználatában a nemtegező viszonyon belül a (1) *maga* és az (2) *ön* megszólító névmások, (3) az ezeket a formákat mellőző, névmási elem nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok, illetve (4) a *tetszikk*el alkotott szerkezetek variabilitásában mutatkozik meg a társas viszonylatok sokfélesége.

A névmáshasználat többféle lehetőségéből adódóan a nemtegezés változatai könnyebben érzékelhetők: a magázás mellett az önözés és a tetszikelés elkülönülő változatként van jelen a beszélők egy részének reflexióiban is.

A különböző nemtegező formák a közvetlen kommunikáció szinte minden színterén nagy változatosságot mutatnak. Az egy-egy szituációtípusban használt különböző formák arra utalnak, hogy egyik változatnak sem egységes a használati köre és megítélése.

2.2.1. A magázás funkciói és megítélése

A *magával* és különböző kombinációival kapcsolatban tapasztalható a legtöbb, csoportokhoz köthető, eltérő sztereotip társas jelölő érték, vagyis e változatok használatának a legellentmondásosabb a megítélése: az adatközlők 59,4%-a említette a negatív, bántó szerepet a *maga* névmással kapcsolatban, ráadásul a 35 év alattiak körében magasabb (81,2%) arányban. A 35 év alatti adatközlők nagy része csak kifejezetten sértő szituációkban tartja elképzelhetőnek a *maga* névmást, még keresztnévvel és

más nominális elemekkel együtt való használatától is idegenkedik, sőt 76,2% úgy ítéli meg, hogy egyáltalán nem használja.¹⁸ A névmás jelenleg is zajló visszaszorulása azzal is magyarázható, hogy mivel korábban is csupán egyenrangú partnerek bizalmas viszonyában, és aszimmetrikus viszonylatban a fölérendelt fél részéről használva nem számított sértőnek, a fiatalabb korosztályok számára viszont az elsőként kiemelt viszonylattípusban teljesen elfogadottá vált a kölcsönös tegeződés, már nem ismerik fel a forma bizalmas szerepét, s a névmás előfordulásainak többségébe beleérzik a fölülről lefelé viszonyuló társas értéket.

A fiatal korosztályban még azoknál a beszélőknél is tapasztalható a *maga* kerülése, akiknek az anyanyelvjárásában csupán ez a forma él, hiszen ők is csupán közvetlen környezetükben, falujukban használják. A városban, ismeretlen környezetben azonban mellőzik, érzékelve eltérő társas szerepeit.¹⁹ Úgy tűnik azonban, hogy az adatközlők az aktív módszerű adatgyűjtés során a valós nyelvi gyakorlatnál nagyobb arányban utasítják el ezt a formát, ugyanis a nem kifejezetten tiszteleti jellegű, nem hivatalos helyzetekben viszonylag nagy arányban tapasztalható a használata.

A *maga* keresztnévvel, keresztnévi elemű megszólítással bizalmas és egyenrangú viszonylatokban kölcsönösen használható, illetve aszimmetrikus viszonylatokban a fölérendelt fél élhet vele. Ez a használati mód a 35 év alatti korosztályok nyelvében már kevésbé mutatható ki, ugyanis a bizalmas, egyenrangú viszonylatok döntő többségére kiterjedt a tegező megszólítás. A *maga* megszólítás kifejezetten tiszteleti szerepben, hivatalos helyzetekben, azaz szerepfőnevekkel, rangra, pozícióra utaló elemekkel kombinálódva nemcsak az életkor, hanem a lakóhelytípus szerint is jelentős eltéréseket mutat, vidéki adatközlők 41%-a, míg a városi adatközlőknek csak 9% adott meg ilyen adatot.

A magázás és önözés megítélésében és használatában kimutatható különbségekben a vidékiesnek érzett vernakulárisokhoz és a városias nyelvhasználathoz kapcsolódó értékrendbeli különbségek mutatkoznak meg, nem pedig egyszerűen a formalitás–informalitás, illetve udvariasság fokozatainak dimenzióiban értelmezhetők.

2.2.2. Az önözés funkciói és megítélése

A *maga* szerepének csökkenésével egyidejűleg az *ön* egyre szélesebb szerepkörben használatos, a fiatal korosztály már kevésbé érzi túlzottan hivatalos jellegét, egyre kevesebben tartják túl tiszteletteljesnek, hidegnek, esetleg modorosnak, mesterkéltnek. A korcsoportok között jelentős eltérést találunk a V változatait tekintve: ismeretlenek megszólítására a fiatalabb korosztályokban magasabb az *ön* használatának aránya.

¹⁸ Domonkosi 2002: 152.

¹⁹ Domonkosi 2002: 153.

Az *ön* bizalmas, de nemtegező helyzetekben való megjelenését mutatja kereszt-névvel együtt használt változata, amely elsősorban a 35 év alattiak nyelvhasználatára jellemző, sokan ezt a formát tartják alkalmasnak még a nem tegeződő viszonyban lévő munkatársak megszólítására is. Az *ön* távolságtartó alapértékét és a kereszt-néven szólítás személyességét figyelembe véve szokatlannak tűnhet, de talán éppen a névmás merevségének enyhítésére alakult ki ez a lehetőség. Ez a változat megfelel a Hickey által a mai német nyelvhasználatban is felismert a formalitást manipuláló *Sie* + keresztnévi változatnak,²⁰ illetve a német mellett a franciában is rámutattak hasonló kombinációra.²¹

E tényezők alapján a korábbi adatokból arra lehetett következtetni, hogy az *ön* hivatalos, távolságtartó szerepe enyhülhet, s alkalmassá válhat az általános, minden nemtegező viszonyban elfogadható megszólító névmás szerepére.²² Az elmúlt másfél évtized változásai azonban nem erősítették meg ezeket a feltételezéseket, az újabb kisebb léptékű felmérések azt jelzik, hogy az *ön* a hivatalos közléshelyzet markereként a formalitás egyértelmű jelölőjévé válik.²³

Az *ön* megszólító névmás nominális elemek nélkül az ismeretlenekkel való kapcsolattartásra alkalmas, ez a szerepe elsősorban nem a megszólított társadalmi rangját, pozícióját, hanem a beszélőnek a hivatalos beszédhelyzethez, színtérhez való igazodását hivatott érzékelteni. Hivatalos iratokban, illetve a nagyobb közönséget megszólító, általános jellegű rádiós és televíziós kommunikációban is ez a funkciója.

Rangra, pozícióra utaló megszólítások mellett a státuszjelölt nyelvhasználati színterek legáltalánosabb megszólítási változata, ebben a helyzetben minden korosztály részéről általános, nagyfokú tiszteletet kifejező forma, hivatalos, fokozott udvariasságot igénylő helyzetekre az adatközlők 89%-a ezt a névmási formát jelölte meg.

A V formák nagymértékű megoszlása mellett, az *ön* használatát tekintve egyöntetűnek látszik az a tendencia, hogy ennek a kapcsolattartási szokásrendbe mesterséges szóalkotással bekerült formának a formális kommunikáció szabályozottabb megszólítási módjaihoz igazodó szerepe az egész beszélőközösségre nézve érvényes lehetőséggé válik.

²⁰ Hickey 2003: 415.

²¹ Clyne et al. 2009: 43, 155.

²² Domonkosi 2002: 155.

²³ Domonkos–Kuna 2015.

2.2.3. A névmáskerülő V funkciója

A két V névmás sajátos társas jelentése, használati lehetőségeik korlátozottsága magyarázza, hogy meglehetősen gyakori kapcsolattartási mód a névmást elkerülő V, amelyben a 3. személyű ige mellett csak névszói elemek: keresztnév, szerepfőnevek szerepelnek.

A névmások kerülésével összefügg egy olyan, főként a fiatalabb korosztályokban általános stratégia, hogy ha a beszélő ismeri a megszólítottat, akkor keresztnév vagy szerepfőnevet használ a névmások elkerülésére, ha pedig nem ismeri, akkor a nem státuszjelölt színtereken a másik verbális megérintését nélkülöző személytelen szerkezeteket (köztük a *tetszik*-kel alkotott szerkezeteket), a státuszt hangsúlyozó formális helyzetekben pedig a távolságtartó *ön* névmást alkalmazza.

2.2.4. A tetszikelés funkciói és megítélése

A tetszikelés mint udvariassági forma a nemtegező formák árnyalására alakult ki, de bizonyos viszonylattípusokban önálló, a magázástól, önözéstől elkülönülő kapcsolattartási móddá is vált. Használata eltérően alakul az egyes korosztályokban, összefüggésben a forma különböző társas szerepeivel.

A gyerekek és fiatalok nyelvhasználatában a tetszikelő kapcsolattartás élesen elválik a többi V formától: korábbi vizsgálataim kérdőíves adatai szerint ugyanis a 14 éven aluli korosztály igen nagy arányban ezzel a formával fordul a tanáraihoz és az ismeretlen felnőttekhez, nagy részük egyértelműen magázó, önöző alakot egyáltalán nem használ.²⁴ Az újabb felmérések pedig a magázás és önözés vidékies-városias törésvonalával párhuzamos eltérést jeleznek a gyerekek által használt magázás és tetszikelés között.²⁵ Az önöző formák csak 14-16 éves korban jelennek meg nagyobb számban.

E szerepe mellett bizalmas, de nem egyenrangú kapcsolatokban is használatos, elsősorban nagy korkülönbség esetén: idős személyekkel való kapcsolattartásban általánosnak tekinthető, a korcsoportok összességét nézve is 97,1%-os. Ebben a szerepében a nominális megszólítások széles körével járhat együtt.

A szolgáltatások területén, akár azonos életkorúak között is igen gyakori az udvariasság, előzékenység érzékeltetésére, a korábbi felmérések ezt a szerepet a középkorúak és idősebbek nyelvhasználatára találták jellemzőnek, újabban azonban a fiatal beszélők városias, névmáskerülő nyelvhasználatában is azonosítható.²⁶

²⁴ Domonkosi 2002: 156.

²⁵ Domonkosi–Kuna 2016.

²⁶ Uo.

A *tetszik* + főnévi igeneves szerkezet tehát különböző társas viszonylatokat jelezhet: az önözéstől és a magázástól elkülönülve a gyermek és felnőtt közötti kapcsolattartás fő eszköze, másrészt a nem egyenrangú, de bizalmas kapcsolatok meghatározó érintkezési módja, jóval idősebbekhez, nőkhöz fordulva ilyen használata kiterjedt; emellett a nem bizalmas, de nem is státuszjelölt szituációk sokaságában mint személytelen szerkezet alkalmas arra, hogy a névmáskerülés ellenére udvariasságot érzékeltessen, leginkább a kérdés és a kérés beszédaktusaihoz kapcsolódva. A tetszikelés – főként az utcai, hivatali, szolgáltató diskurzusban – veszt az alárendelődést kifejező szerepéből, és egyes használati tendenciák arra mutatnak, hogy ismeretlenekhez fordulva egyre általánosabb udvariassági formulává válik.

A tetszikelés árnyalt társas szerepeit vizsgálva szükséges kitérni arra a sajátosságra is, hogy a V változatainak használatában a magyar nyelvközösség határon túli területeit tekintve jelentős eltérések is lehetnek. Székelyföldön például érvényesülnek a tetszikelés hasonló társas szerepei,²⁷ de a vajdasági használattal kapcsolatos kutatások azt jelzik, hogy a tetszikelő formákat nem használják, a *maga* névmás használata azonban a magyarországinál jóval általánosabb, kevésbé kapcsolódik hozzá a társas jelentés bántó, leereszkedő mozzanata.²⁸

3. ÁLTALÁNOS ÉS HIVATALOS NÉVSZÓI MEGSZÓLÍTÁSOK, MEGSZÓLÍTÁSKERÜLÉS

A névszói megszólítások a bizalmas kommunikációban, az informális stílustartományban nagy változatosságot mutatnak, az egyes beszélőközösségek, kiscsoportok eltérő megszólítási szokásrenddel működnek. A magyar nyelvközösség egészének társas viszonyait tekintve a nem bizalmas, hivatalos viszonylatok megszólításainak jellemzőit és alakulását érdemes áttekinteni.

A nem bizalmas viszonylatokban használt általános társjelölő értékű névszói megszólítások nagy részének használati köre és stílusértéke is ellentmondásokat mutat, így szinte minden szituációtípusban érzékelhető a megszólításkerülés jelensége. Az ismeretlenek megszólítására az utcai kommunikációban az *uram*, *asszonyom*, *hölgyem* formákat jelölték meg a legnagyobb arányban az adatközlők, ezen belül a 35 év alattiak körében jelentősen nagyobb a *hölgyem* gyakorisága, mint az idősebb korosztályokban. A válaszadók 19%-a azonban úgy nyilatkozott, hogy egyáltalán nem használja, legalábbis igyekszik elkerülni ezeket a formákat, a 35 év alattiak között pedig már 40% fölötti volt ez az arány. Ráadásul az adatok alapján ezek a megszólítások nagyon ritkán állnak a közlést megnyitó szerepben. Ezt a funkciót

²⁷ Erdélyi 2012: 133, 143.

²⁸ Raffai 1998: 179–188.

ismeretlenek között a *legyen szíves, elnézést, ne haragudjon* formák töltik be, és csak ezeket egészíti ki esetlegesen a beszédpartnerre való utalás.²⁹

A hivatalos kapcsolattartás nyelvi bizonytalanságainak egyik fő oka, hogy a 20. században, a politikai változások függvényében a hivatalos érintkezés szférája meghatározó változásokon ment keresztül, és ez a normák átértékelődését eredményezte.

A 20. század első felének megszólítási rendszere még a bizalmas viszonylatok egy részében is pozíciót, hivatalt hangsúlyozó megszólítási lehetőségeket kínált. A társadalmi osztályok szerint tagozódó respektusjelzők (*tekintetes, nagyságos, méltóságos, kegyelmes*) használata elsősorban nem a beszédpartnerek viszonyát, hanem a megszólított attól független társadalmi rangját jelenítette meg, az ekkorra önmagukban értéküket veszített jelentésű *úr* és *asszony* társjelölő megszólító formák bővítmenyeként. 1948 után ezek a változatok kiszorultak a használatból, a hivatalos érintkezést leginkább meghatározó megszólítás az *elvtárs/elvtársnő* lett, amely önmagában, vezetéknevvel és a foglalkozásra, pozícióra utaló elemekkel is használatos volt. A hivatalos érintkezést egységesíteni szándékozó megszólítási szokás áttételesen ahhoz is hozzájárult, hogy a bizalmasabb megszólítások fokozatosan egyre több nyelvhasználati szintéren kezdtek teret hódítani.³⁰ A rendszerváltás a hivatalos megszólítás kinyilatkoztatott és elvárt szokásainak megszűnését is magával hozta, és ez a helyzet a bizalmasabb formákkal élő viszonylatok megmaradó túlsúlya mellett is megteremtette egy új megszólítási szokásrend kialakulásának szükségességét.

Az átrendeződés folyamatában az *úr* általános társjelölő szerepű megszólító utótag sok többbelemű megszólításban egyszerűen átvette az *elvtárs* szerepét.³¹ Az így létrejövő *vezetéknev + úr* megszólítási mód megítélése azonban nem egységes a magyar beszélőközösségben. A két világháború közötti időszak szokásrendjében ugyanis csak fölérendeltek használták alárendeltekkel szemben: egyenrangúak között a pusztá vezetéknév, fölfelé pedig különböző címekkel, rangokkal kiegészült formák töltötték be ezt a szerepet. Ezt a megszólítási módot ezért napjainkban is sokan „leurazásnak” tekintik, ennek ellenére azonban magasabb rangú személyekhez fordulva, tiszteleti szerepben is terjed a használata.

Az ellentmondásos megítélést mutatja, hogy az adatközlők 48,6%-a bárkivel szemben használható, udvarias megszólítási formának tartja, a megkérdezettek másik fele viszont nem minden helyzetben véli kielégítőnek. A két csoport közel azonos aránya a forma folyamatban lévő átértékelődését jelzi, ezt pedig megerősíti az a tény, hogy a fiatalabb korosztályokban magasabb az elfogadók aránya, a 18–35 év közötti csoportban még a felsőfokú végzettségűek körében is 63,7%.³² Angelusz–Tardos az 1988-as adatok alapján még a megszólítások mozgalmi és polgári ten-

²⁹ Domonkosi 2002: 110.

³⁰ Angelusz–Tardos 1995: 45.

³¹ Deme–Grétsy–Wacha 1999: 342.

³² Domonkosi 2002: 119.

gelyéről írnak,³³ ez a változás viszont azt mutatja, hogy a polgári hagyományok és a megújuló státuszok értékrendjének ellentmondásai húzódnak meg az eltérő vélekedések hátterében.

A megszólítási forma terjedéséhez a korábbi társadalmi jelentés ismeretének hiányán kívül az is hozzájárul, hogy több olyan elismert, rangot jelentő foglalkozás is van, amelyek esetében nincs megfelelő, a foglalkozásra utaló elem. Ezzel együtt a rangon szólításnak a férfiak esetében viszonylag széles elemkészlete alakult ki, illetve jutott szerephez újra napjainkra: *bíró úr, elnök úr, építész úr, felügyelő úr, frakcióvezető úr, gyógyszerész úr, igazgató úr, jegyző úr, osztályvezető úr, képviselő úr, mérnök úr, főmérnök úr, polgármester úr, polgármester-helyettes úr, szerkesztő úr, tanár úr, titkár úr, ügyvéd úr, ügyész úr, vezérigazgató úr*. Ezek a pozícióra, beosztásra utaló elemet is tartalmazó megszólítások kapcsolódhatnak a vezetéknevhez is, elsősorban akkor, ha tiszteleti szerepükön túl azonosító funkciójuk is van.

A nők hivatalos megszólításának lehetséges változatai további megszólítási gondokat okozhatnak, részben a női névhasználat sajátosságai, részben pedig az *úr* társjelölő utótag általánosan elfogadott női megfelelőjének hiánya miatt. Azokban a helyzetekben, amelyekben van a megszólításra alkalmas, rangot, pozíciót jelölő elem (például: *elnök, képviselő, polgármester*) leggyakrabban az *asszony* társjelölő elem áll az *úr* megfelelőjeként. Az adatközlők 93,4%-a udvarias, megtisztelő formának tartja, és a megfigyelések tapasztalatai is azt mutatják, hogy fokozatosan ez a megszólítási mód válik a legelterjedtebbé, akár a megszólított családi állapotától függetlenül is. Az *úr* megfelelőjeként ezekben a helyzetekben az *úrhölgy* és az *úrnő*, *úrasszony* változatok is elképzelhetők, ezek a formák azonban jóval ritkábbak, és kizárólag az írásos, illetve a nyilvános érintkezésre terjednek ki. A hivatalos levelezésen kívül pusztán parlamenti hozzászólásban (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy!*), illetve ünnepi beszédben, nemzetközi megállapodás aláírása során (*Tisztelt Nagykövet Úrnő!*) szerepelt adat ezekre a változatokra. Az adatközlők igen nagy hányada elutasító véleményt fogalmazott meg ezekkel a formákkal kapcsolatban: az *úrhölgy* megszólítást 65,9%; az *úrnő* változatot pedig 90,1% nem fogadja el a nyelvi kapcsolattartás semleges eszközeként, modorosnak, sőt akár komikusnak érzik használatukat.³⁴

Még több nyelvi bizonytalanságot okozhat a nők hivatalos megszólítása azokban az esetekben, amelyekben nincs megfelelő a rangra, címre, pozícióra utaló elem. A férfiak megszólításában egyre általánosabbá váló *vezetéknev + úr* formának nincs megfelelője. Az *úrhölgy* és *úrnő* formák általánossá válását a vezetéknevi elem mellett az is gátolja, hogy szokatlanságuk miatt sokan fokozottan udvarias jelleget tulajdonítanak nekik, ebben a helyzetben viszont semleges értékű formára lenne szükség. A megszólítási elemkészletnek ez a hiányossága is közrejátszhat abban, hogy a

³³ Angelusz–Tardos 2003

³⁴ Domonkosi 2002:119.

nők megszólítása még a hivatalos szintereken is a bizalmasabb, keresztnévi formák felé mozdul el.

A közönség előtti, nagyobb közösségben történő megszólításokat a hivatalos formák használata jellemzi: például egy általánosan tegeződő, a személyközi kapcsolattartásban az igazgató megszólítására is keresztnévi formát használó tantestületben is az *igazgató úr* forma használatos az értekezleteken.

A hivatalos megszólítási formák napjainkra egyrészt a nyelvi elemkészlet elégtelensége, másrészt a nyelvhasználati bizalmasság kisértése miatt viszonylag szűkebb körre szorultak vissza. Egyes hivatalos szinterek viszont megkövetelik ezeknek a formáknak az alkalmazását, ezért megfigyelhető egy olyan folyamat, melynek során a korábban akár igen ellentmondásos megítélésű változatok közül fokozatosan kiválasztódnak a szélesebb körben elfogadott megszólítási módok, azaz ebben a tekintetben a hagyományos és az új és értékek dimenziója szabja meg az egyes formák használatának megoszlását.

4. A KÖSZÖNÉSEK SZOKÁSRENDJE

A köszönések szokásrendjének meghatározó szerepe van a nyelvi érintkezések szervezésében.³⁵ E kapcsolatteremtő, üdvözlő, kapcsolatlezáró nyelvi elemek használata szorosan összefonódik a megszólításokéval, hiszen bizonyos együtt-előfordulási szabályoknak megfelelően az egyes megszólítási módok bizonyos köszönésekkel járhatnak együtt, eltérő formák járulnak a tegező és a nemtegező kapcsolattartáshoz.

Az 1980-as évek második felében egy 3000 fős országos reprezentatív mintán történt meg a köszönési formák használatának átfogó felmérése. Terestyéni kutatási eredményei azt mutatták,³⁶ hogy a formális-tradicionális köszönéseket (pl. *erőt, egészséget; tiszteletem; adjon isten*) főleg az idősek, nem városi lakosok és a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek választották, míg például a nonkonformista köszönéseket (*csaó, cső, szíóka, heló*) elsősorban a legfiatalabbak és a budapestiek preferálták. Ez alapján a felmérés alapján Magyarországon a leggyakoribb köszönések sorrendje a következő volt: 1. *jó napot kívánok*, 2. *szia*, 3. *szevasz*, 4. *kezét csókolom*, 5. *heló*, 6. *adjon Isten*, 7. *erőt, egészséget*, 8. *tiszteletem*, 9. *csaó*, 10. *szíóka*.

A *Budapesti nyelvi változások* című kutatás során 2005-ben egy 200 fős, Budapestre nézve reprezentatív mintán megismételték ezt a vizsgálatot, így lehetővé vált a fővárosi változások valóságos időbeli vizsgálata. A köszönési formák használati gyakoriságára vonatkozó vizsgálat a *heló* terjedését és a *jó napot kívánok* szerepének és elterjedtségének változatlanságát mutatta.³⁷

³⁵ Bauko 2011; Kiss 1993; Sándor 1996.

³⁶ Terestyéni 1995, 2003.

³⁷ Kontra 2007.

Az új magyar nyelvjárási atlasz anyagának gyűjtése során is fontos szerepet kapnak a köszönésformák, a nyelvföldrajzi megközelítés révén szociokulturális szokásokat térképezve föl.³⁸ A köszönések regionális elterjedtségének és használati körének a fölmérése ugyanis hozzájárulhat ahhoz, hogy képet lehessen alkotni „arról az ezredforduló körüli és a nyelvhasználat eme tartományát is érintő változásról, amely a most zajló nagy gazdasági, politikai és kulturális átalakulások következtében a viselkedéskultúrát sem hagyja érintetlenül”.³⁹ A 2009-es eredmények szintén egyetlen általánosan használt köszönésformát jeleznek: *jó napot (kívánok)*. Ez a köszönés általános jellege révén a nem bizalmas viszonylatok egy részében tiszteletadó formaként, illetve a személytelen kapcsolattartási stílus részeként is előfordulhat. A bizalmas, tegező formához járuló köszönések változatosabb képet mutatnak: *szia, szervusz, heló, csaó, cső, szíóka*. Ezeknek a köszönési módoknak egy része egyértelműen a fiatalabb, illetve a városi népesség szokásrendjéhez kapcsolódik, tehát a köszönések formális-informális tengelyét az életkor és a településtípus dimenziói, illetve az azokhoz kapcsolódó értékek is nagymértékben alakítják. A hagyományos és a felekezeti formák az idősebbek köszönési szokásaiban erőteljesebben vannak jelen.

A köszönések és megszólítások mint speciális diskurzusszervező elemek részt vesznek az egyes kiscsoportok nyelvi szokásrendszerének fenntartásában, a különböző kisebb csoportok, gyakorlatközösségek üdvözlési és búcsúzási szokásainak feltárása⁴⁰ ezzel összhangban nagyfokú változatosságot, számos egyéni leleményt, újszerű megoldást mutat, csakúgy, mint a különböző sajátos diskurzustartományokra⁴¹ jellemző formák.

Az újszerű köszönések terjedése a korábbi stílusminták átértékelődésével jár, a *heló* köszönés a semleges, informális, a fiatal korosztály ismeretlenek közötti tegeződéséhez kapcsolódó formaként kap szerepet. A *szép napot* forma használata ellentmondásos megítélése ellenére azért is válhat gyakoribbá, mert kedves és informális jellegű, de ezzel együtt akár nemtegező viszonylatban is megfelelő.

5. A KÖZVETETT ÉS A HÁLÓZATI KOMMUNIKÁCIÓ SAJÁTOS NYELVI KAPCSOLATTARTÁSI JELLEMZŐI

A közvetett, írásbeli kapcsolattartás sajátosságait meghatározza a személyes érintkezés hiánya, ezért az írott szövegek a kapcsolattartási stílusukat tekintve is eltérnek az élőbeszédtől. Az írásos kapcsolattartás szokásrendjét vizsgálva a levél szövegtípusa

³⁸ Kiss 2011.

³⁹ Uo. 387.

⁴⁰ Bauko 2011; Györffy 1998; Kiss 1993.

⁴¹ Kiss R. 2003.

meghatározó, ebben a műfajban ugyanis hagyományosan úgy szerepel a címzett, mintha egy közvetlen társalgási beszédaktus kölcsönösségében játszaná a másik fél szerepét.

Ha az írásos kapcsolattartás személyes kapcsolatra épül, a beszédpartnerre utalás alapját ugyanazok a nyelvi elemek teremtik meg, amelyek a közvetlen, szóbeli kapcsolattartásban. A közléshelyzet miatt azonban lényegessé válik a címzett nyelvi azonosítása. Az írásos kapcsolattartásban ezért kiemeltebb a beszédpartner megjelenítésének szerepe, miként azt a levelezésekben szereplő szerkezetes megszólítások is mutatják. Másrészt viszont a partner jelenlétének hiánya kitágítja a fölhasználható elemkészletet, és olyan, csupán a funkciót jelölő megnevezések is szolgálhatnak a címzett megszólítására (*fogyasztó, megrendelő, kártyatulajdonos*), amelyek a közvetlen kapcsolatban személytelenségük révén bántóak lennének.

A többes szám első személyű birtokos személyjeles formák (*ügyfelünk*) a személyjelölés révén közelítő szerepűnek, és így udvariasabbnak számítanak. A levélben a közvetítő közeg tárgyiasultsága miatt lényeges a státuszok jelöltsége, és ez a szóbeli közlésekénél udvariasabb formákat követel meg.

A hivatalos levelezés kapcsolattartási módjai tipikusan nemtegező formájúak. A V formák használata sokszor még azokban a helyzetekben is érvényesül, amelyekben a szóbeli közlésre a tegeződés jellemző: például egyes vállalatok, hivatalok, oktatási intézmények belső, hivatalos levelezése esetében akkor is az önöző formát használják, ha mindenki tegeződik. Ez azzal magyarázható, hogy a hivatalosság és az írásbeliség kétszeresen is státuszjelöltté teszi a közlést.

Ebben az érintkezési módban kevésbé érvényesül a névmáskerülés tendenciája, mint az élőbeszédben, egyöntetűbben elfogadott ugyanis az *ön* használata. A vizsgált 240 hivatalos levél 78%-ában szerepelt ez a névmási utalás, sőt sokszor még olyan mondatban, szövegtani helyzetekben is előfordul az *Ön/Önök* névmás, ahol megengedhető lenne az elmaradása.

Az egy személyhez szóló hivatalos levelek egy részében a címzett nevét csak a levél kötelező szerkezeti egységét képező címzés tünteti föl. A közlést megnyitó, az írásképből is elkülönülő vokatívuszban pedig a foglalkozásra, címre, rangra utaló elemek, illetve a megszólított nemét azonosító társjelölők szerepelnek. Ez a megszólítási mód az egy személyhez forduló levelek 57,1%-ban volt megtalálható, általában olyan magas státuszú személyeket szólítva meg, akiknek a címe, rangja élőszóban is megnevezhető (*főigazgató úr, főjegyző úr*). A férfiakra utaló megszólító elem az *úr*, a nőkhöz fordulva azonban ennek nincs általánosan elfogadott megfelelője. A nőket megszólító levelekből úgy látszik, hogy az *asszony* elem tekinthető a leggyakoribbnak (*hivatalvezető asszony, főpolgármester-helyettes asszony*), jóval kisebb számban jelentek meg az *úrhölgy, úrnő* formák, az *úrasszony* pedig egyáltalán nem szerepelt. Az ilyen formák többsége minisztériumok levelezéséből, illetve parlamenti levelezésből származik (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy! Igen tisztelt Polgármester Úrnő!*), azaz egy sajátos diskurzusközösséghez köthető.

A több emberhez forduló körlevelek pozícióra utaló megnevezéseket alkalmaznak, a nemet jelölő társjelölő elem esetében pedig szokássá vált mindkét megszólítási lehetőség megadása: *Tisztelt Tanszékegyetemi Asszony/Úr! Tisztelt Témavezető Úr/Nő!*

A hivatalos levelek másik csoportja, egyrészt kevésbé magas státuszú, másrészt kevésbé megnevezhető pozíciójú személyeket szólít meg. Ezekben az esetekben a névelem is megjelenik a megszólításban: a férfiak megszólításában a névelemű formák között 43,1%-ban szerepelt a *vezetéknev + úr* változat, 6,3%-ban *vezetéknev + keresztnév + úr* változat és 50,6%-ban a társjelölő elem nélkül, teljes néven szólító forma. A társjelölő formák hiányának nagy arányát magyarázhatják egyrészt az *úr* rangjelölő elemek nélkül való használatában meglévő bizonytalanságok, másrészt pedig az a párhuzamos hatás is, hogy a nők néven szólításában általános a társjelölő elem hiánya.

A nők névelemű megszólításaként a legnagyobb arányban a társjelölő formát elhagyó, néven szólításos megszólítások szerepeltek, ennek a helyzetnek az előidézéséhez hozzájárulhatnak az *asszony* és a *kisasszony* formák használatbeli kötöttségei, illetve az *úrnő*, *úrhölgy* formák jelzett elutasítása is. A pusztán néven szólító megoldás személyhez forduló ugyan, gyakorisága ellenére mégis ellentmondásos a megítélése, mert a levelezésben elvárt tiszteletadó funkció nem érvényesül benne. A semleges értékű megoldások keresése miatt a *Tisztelt Cím!*, *Tisztelt Címzett!* jellegű megszólítások is gyakran használt lehetőséggé váltak.

A hivatalos levelek egy része nem egy adott személyhez, hanem valamilyen szervhez, hivatalhoz íródik. Ezekben a helyzetekben, ha a közlő nem tudja pontosan, hogy kinek szánja a levelét, a metonimikus megszólítások jelentenek megoldást: *Tisztelt Posta! Tisztelt Szerkesztőség! Tisztelt Polgármesteri Hivatal! Főtitkarelnök! Egyházmegyei Hivatal!*

A levelezés kapcsolattartási gyakorlatában sajátos változásnak tűnik, hogy a szóbeli érintkezés tipikus nyitóformái, a köszönések átszüremlenek az írásgyakorlatba is, és részben felváltják a hagyományos levélkezdő megszólításokat. A 35 év alatti adatközlők 91,3%-a adta meg a *Szia, keresztnév!*, illetve a *Szervusz, keresztnév!* formákat leveleket megnyitó szerepben, 17% pedig nem névelemű megszólításokkal is említette a köszönésekhez kapcsolódó megszólításokat. Ritkábban pedig még a *Hello!* és a *Hi!* köszönésformák is előfordultak az írásos érintkezésben használt megszólításokra kapott adatok között.⁴² A köszönéses levélkezdet egyre elfogadottabbá válását jelzi, hogy még a hivatalosabb jellegű magázó-önöző viszonylatokban is megtalálható, egyre inkább elhomályosítva a szóbeli és írásos kommunikáció indításában hagyományosan érvényesülő különbségeket (*Jó napot, Tanárnő*).

Az írásbeliség hagyományőrzése, az interakciós elemek hangsúlyossága ellenére ezekben a folyamatokban egy olyan tendencia fedezhető fel, hogy a hivatalos írásbe-

⁴² Domonkosi 2002.

liségben nemcsak a mozgalmi kommunikációs stílust képviselő elemek,⁴³ hanem a levelezés polgári hagyományai is megszakadtak, és a hagyományos, tiszteleti formák helyét egy elsődlegesen az adott társadalmi szerepre koncentrálnó, távolságtartóan funkcionális stílus veszi át.

A tömegkommunikáció kapcsolattartási gyakorlatában⁴⁴ kettőség tapasztalható. A közszolgálati műsorszolgáltatók, főként a hivatalos, tájékoztató jellegű műsorokban olyan hangnemet alakítanak ki, amelyre a távolságtartó udvariasság, a műsor-készítők közötti kapcsolat megjelenítésének hiánya és a kommunikációs folyamat narratív jellegű közvetítése jellemző. Ezek a műsorok nem csupán kevésbé bizalmas hangnemet használnak, hanem összességében a fatikus funkció, a relacionális kommunikáció jut kevésbé hangsúlyos szerephez bennük, a lényeg a közlés, a referenciális funkció érvényesülése. A megszólítások és köszönések szokásrendje egysíkú, semleges, távolságtartó hangnemet mutat. Ezzel szemben a játékok, vetélkedők, be-telefonálás műsorok világára nem pusztán a bizalmasabb hangnem, hanem a relacionális kommunikáció, a fatikus funkció kiemelt szerepe jellemző. A műsorkészítők közötti kapcsolattartás megjelenítésének intenzitása, a befogadókval való kapcsolat hangsúlyozása és a kommunikatív folyamat áttételek nélküli közvetítése egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy a kapcsolattartó szerep gyakran a tényközlő funkció fölé kerekedik.

Az internetes érintkezési formákat tekintve elkülönülnek a személyes és a nyilvános csatornákon használt megoldások. A személyre szóló, nem nyilvános fórumokon zajló internetes üzenetváltás viszonylattípusai sok tekintetben hasonlítanak a hagyományos levelezésére, a különbség elsősorban a közvetítő csatorna lehetőségeiben rejlik. Az üzenetek gépi közvetítése és gyors célba érése hatással van a szövegalkotásra és a befogadási technikákra, ezáltal a megszólítások használatára és a választott típusokra is.

Az ismert személyhez vagy ismeretlen személyhez annak hivatalos funkciójában szóló elektronikus levelezés nagy részében az írásos kommunikációban is elvárt, kapcsolattartási formák érvényesülnek. A tegezés ismeretlenek közötti kapcsolatokban nem általános, ismeretség hiányában indokolatlan a tegező forma használata.⁴⁵ Az internet használóinak és felhasználási területeinek növekedésével ráadásul egyre többféle viszonylatban lévő partnerek érintkezhetnek egymással elektronikus levél formájában. Az egy személyhez szóló levelezés esetében azonban a gyakori, intenzív üzenetváltás során marad el leginkább a megszólítás, hiszen a sorozatban váltott rövid levelek kommunikációs folyamata az élőszó kapcsolattartási formáihoz közelel. A hivatalos, személytelen levelezés, ügyintézés egy része áttevődött erre a kommunikációs csatornára. A nyelvi kapcsolattartásnak ebben a szférájában formális,

⁴³ Vö. Angelusz–Tardos 1995, 2003.

⁴⁴ Deme–Grétsy–Wacha 1999; Domonkosi 1999, 2002, 2007; Boronkai 2012.

⁴⁵ Bódi 2004.

távolságtartó, bizonyos tekintetekben újszerű, újító kapcsolattartási stílus érvényesül. Az írásos kapcsolattartás új műfajainak kialakulása (chat, fórumok, közösségi oldalak) hatással van a szokásos levélkezdő formulák használatának szokásrendjére is. A változás egyik leglátványosabb jellemzője a szóbeli érintkezés stílusának hatása az írott közleményekre.⁴⁶

Az egysíkú, hivatalos kapcsolattartási stílus mellett a fórumok, közösségi oldalak társalgásai sajátos informális érintkezési formák érvényesülését mutatják. Hasonlóan az utcai kommunikációhoz, ezekben a diskurzusokban a tegezés prototipikus formaként értelmezhető, és bár önmagában nem fejez ki bizalmasságot,⁴⁷ mégis hozzájárul a személyességet hangsúlyozó kapcsolattartási stílus kidolgozásához. A nominális megszólítási formák nélkül használt tegezéstől azonban annyiban el is tér, hogy számos kedveskedő, játékos, sértő megszólítási forma egészítheti ki. A sokféle nominális megszólítással való együttes előfordulása hozzájárul ahhoz, hogy míg az utcai általános tegeződés a személytelen életkori szolidaritás dimenziójában értelmezhető, addig az internetes társalgások általános tegeződése a személyesség nyelvi kidolgozásának is a részévé válhat.⁴⁸

6. ÖSSZEGZÉS: A NYELVI KAPCSOLATTARTÁSI GYAKORLAT FŐBB JELLEMZŐI

A mai magyar nyelvi kapcsolattartási gyakorlat változatosságát tekintve az egyes formák használatában és megítélésében zajló folyamatok nem egymástól elszigetelt jelenségek, egyes formák térvesztése mások terjedésével, vagy újak kialakulásával, elkülönülésével jár együtt.

A társas jelentések stílus- és értékvonatkozásait tekintve a kapcsolattartási formák terén jelenleg háromosztatú működés mutatható ki. Jellemző egyrészt a kis-közösségek, bizalmas viszonyok kapcsolattartási sokfélesége, a közösségi azonosulást is elősegítő köszönési és megszólítási formák sokasága, másrészt a státuszt hangsúlyozó helyzetekben egy egysíkú, a hierarchikusság fokozatait kevésbé jelölő közlésmód, harmadrészt a nem bizalmas, de nem is státuszjelölt, nem kifejezetten hivatalos helyzetekben személytelen (megszólításkerülés, személytelen szerkezetek) nyelvi kapcsolattartási stílus érvényesül. A nyelvi kapcsolattartási szokásrend tehát egyik oldalról a bizalmas formák sokaságát, a másik oldalról viszont a távolságtartó érintkezés egysíkúságát, a beszédpartner jelölésének, a névszói megszólítások használatának a kerülését mutatja; amihez valószínűsíthetően hozzájárul a megszólítások és a köszönések tekintetében is a semleges társas értékű formák hiánya. Ez az

⁴⁶ Bódi 2004; Érsok 2007; Veszelszki 2017.

⁴⁷ Hámori 2012: 238.

⁴⁸ Uo. 245–248.

egyenlőtlenség ahhoz is hozzájárul, hogy a korábban bizalmasnak számító formák semlegessé válhatnak, illetve az informálisnak számító formák általánosabb értékek lesznek.

Az informális-formális skála két végpontján tehát viszonylag egyszerűen leírható szokásrend működik. A közbülső terület azonban nem írható le egyszerűen a személytelenség tendenciáival, ugyanis ez az a szféra, ahol a különböző gyakorlatközösségek kapcsolattartási szokásrendje érintkezik, hálózatosan egymásba fonódik, az eltérő társas jelentések dinamikája változékonyságot mutat, ami akár egy-egy nyelvi forma egészen ellenkező előjelű használói értékeléseiben is tetten érhető. Az egyes megszólítási és köszönési formák használatának jelenlegi ellentmondásai részben a norma folyamatos, dinamikus változásával, részben pedig a gyakorlatközösségek eltérő szokásrendjével magyarázhatók. A kapcsolattartási szokásrend variabilitását éppen ezért csak sok kisebb, egyes diskurzustartományokra és gyakorlatközösségekre koncentráló kutatás révén lehet részleteiben megismerni.

A változatok és változások hátterében a helyzet által meghatározott formális-informális tengelyen túl, a vidékies és városias, a hagyományos és az újszerű, a státuszorientált és a szolidaritásorientált értékrendek dinamikája érvényesül; az egyes változatok használatában a különböző korosztályok jelentősen eltérő arányokat mutatnak. A kommunikáció minden színterén a szolidárisabb, tehát a partnerek azonos rangúságát hangsúlyozó formák: a második személy, illetve a keresztnéven szólítás terjedése tapasztalható. A kapcsolattartási szokásrend változása folyamatos, több nemzedék szokásrendjében is bizonytalanságokat okozó folyamat, amely a társadalom átalakulásának, a társas viszonyok átértékelődésének és az új technológiák hatásának természetes nyelvhasználati következménye.

IRODALOM

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1995. Megszólítások egy átalakuló világban. *Jel-Kép* 2 (3/4): 39–52.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2003. A megszólítási formák szociokulturális jellegzetességei a rendszerváltáskor. (Az *elvtárs-tól az úr-ig*). In Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris. 290–313.
- Ballagó Júlia 2016. Metapragmatikai tudatosság – A tegező és a nem tegező formák az oktató és a hallgató közötti kommunikációban. In Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka (szerk.): *Anyanyelvünk évszázadai* 2. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék. 185–202.
- Bauko János 2011. Köszönések és megszólítások magyar–szlovák bilingvis környezetben. In Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. kötet. Nyelv*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet. 423–436.
- Bartha Csilla – Hámosi Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusbán. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.

- Boronkai Dóra 2012. A társalgási struktúra mint stílustényező. Interakcionális stilisztikai vizsgálatok a belebonyolódás szakaszában. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 127–159.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Brown, Roger – Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. In Thomas A. Sebeok (ed.): *Style in Language*. Cambridge: MIT Press. 253–276.
- Brown, Roger – Ford, Margarite 1961. Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 375–385.
- Clyne, Michael – Norrby, Catrin – Warren, Jane 2009. *Language and Human Relations. Styles of Address in Contemporary Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deme László – Grétsy László – Wacha Imre 1999². *Nyelvi illemtan*. Budapest: Szemimpex Kiadó.
- Domonkosi Ágnes 1999a. A nyelvi viselkedés mintái a televízióban. *Magyar Nyelvőr* 123: 286–291.
- Domonkosi Ágnes 1999b. Tegeződő világháló? (Nyelvi udvariasság az interneten). *Magyar Tudomány* 44: 1010–1011.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen: DE Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- Domonkosi Ágnes 2007. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek a rádiózás nyelvhasználatában. In Kommunikáció és szövegkutatás. *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXIV. Sectio Scientiarum, economicarum et socialium*. Eger: Líceum Kiadó. 97–110.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2016. „Hanyadikra tetszik menni?” – A kor szerepe a tetszikelés használatában. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve*. Budapest: ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Inter, Magyar Szemiotikai Társaság. 273–285.
- Dömötör Adrienne 2005. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistic variation as social practice*. Oxford: Blackwell.
- Erdély Judit 2012. *Fatikus beszéd: Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó szokások a székellyföldi nyelvhasználatban*. Sepsiszentgyörgy: Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége.
- Érsok Nikolett Ágnes 2007. *Az internetes kommunikáció műfajai: Különös tekintettel az interaktív magánéleti műfajokra*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Guszkova Antonyina 1981. *A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések. 106. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hámori Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni?”. Stílus, személyesség és egyezkedés az internetes fórumokon folyó társalgásban. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 223–261.
- Hickey, Raymond 2003. The German address system: Binary and scalar at once. In Taavitsainen, Irma – Jucker, Andreas H. (eds.): *Diachronic perspectives on address term systems*. Amsterdam: John Benjamins. 401–425.
- Györffy Szabolcs 1998. A beregszászi diákság köszönésformáiról. *Hatodik Síp*. http://www.c3.hu/~hatodik_sip/98%20lapok/Irasok98/Nyar98/HS98NY-11.htm

- Kiss Jenő 1993. Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr* 117: 208–228.
- Kiss Jenő 2003. Ezredfordulás köszönés- és megszólításformák a magyar nyelvközösségben. *Magyar Nyelvjárások* 41: 315–319.
- Kiss Jenő 2007. Zum heutigen Zustand des Duzens und Siezens im Ungarischen. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 52: 215–218.
- Kiss Jenő 2011. Előzetes az Új magyar nyelvjárási atlasz szociolingvisztikai tanulságaiból. *Magyar Nyelvőr* 134: 385–389.
- Kiss Róbert Richard 2003. *Köszönésformák a magyar nyelvben (különös tekintettel az új informatikai távközlési technológiák hatásaira és a diáknyelvre)*. Budapest: ELTE BT, MediaCom.
- Kontra Miklós 1993. Kik köszönnek ma Magyarországon *heló*-val? In Vadon Lehel (szerk.): *Emlékkönyv Ország László tiszteletére*. Eger. 243–251.
- Kontra Miklós 2007. A *heló* térhódítása Budapesten. In Magyar Tamás (szerk.): *Félmúlt és közeljövő*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 101–108.
- Koutny Ilona 2004. Hungarian greetings and addressing forms in a cross-cultural approach. *Modern Filológiai Közlemények* 1: 5–20.
- Raffai Éva 1998. A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó — nyelvi változás*. Szeged: JGYF Kiadó. 179–188.
- Reményi Andrea Ágnes 1994. Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. *Studies in Applied Linguistics* 1: 85–109.
- Reményi Andrea Ágnes 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diadikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 3: 41–59.
- Sándor Anna 1996. Koloni köszönés- és megszólításformák. *Magyar Nyelvőr* 120: 303–318.
- Sólyom Erika 2011. Linguistic Address Systems in Post-1989 Hungarian Urban Discourse. In Steven Tötösy de Zepetnek – Louise O. Vasvári (eds.): *Comparative Hungarian Cultural Studies*. West Lafayette: Purdue University Press. 284–294.
- Szili Katalin 2003. A magázás-tegezés lélektanáról. In Hajdu Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 366–370.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Terestyéni Tamás 1995. Styles of knowledge and greeting habits in Hungarian. *International Journal of the Sociology of Language* 111: 47–55.
- Terestyéni Tamás 2003. Köszönési szokások a rendszerváltáskor. In Kontra (szerk.) 2003: 314–322.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 107: 257–276.
- Veszelszki Ágnes 2017. *Netnyelvészet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

A MAGYAR NYELV HASZNÁLATA A KÖZIGAZGATÁSBAN A MAGYARORSZÁGGAL SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKBAN¹

SZABÓMIHÁLY GIZELLA

1. BEVEZETÉS

Az 1990-es évek óta, amikor elindultak a határon túli magyar kisebbségek nyelvhasználatának különböző aspektusait kutató (elsősorban szociolingvisztikai) kutatások, számos konferencia, tanulmánykötet és tanulmány témája volt a magyar nyelvnek a nyilvános, ezen belül a hivatalos szintén való használata.² Ez e tény érthető is, hiszen a kisebbségi nyelvek fennmaradásának, az asszimiláció lassításának egyik feltétele, hogy a kisebbség nyelve ne szoruljon vissza a magánszférába, hanem pozíciói megmaradjanak, sőt erősödjenek a nyilvános nyelvhasználati színtereken. Ezek azonban azok a színterek, amelyek esetében a kommunikáció nyelvét az állam befolyásolja, szabályozza. Ezért foglalkoztak, foglalkoznak nyelvészeink és jogászaink kiemelt témaként a nyilvános nyelvhasználat törvényi szabályozásával, az egyes utódállamok nyelvpolitikájával, a magyar kisebbségeknek biztosított nyelvhasználati jogokkal.

Az említett kutatások, illetve a kisebbségvédelmi keretegyezménynek és a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának végrehajtásával kapcsolatos dokumentumok azt mutatják, hogy nemcsak a jogi szabályozás hiányos a vizsgált államokban: talán még nagyobb gond, hogy a hatályos jogszabályok végrehajtása és érvényesíthetősége is akadozik. Ennek egyik oka kétségtelenül az államapparátus passzivitása, bizonyos esetekben a kisebbségi nyelvhasználati jogok érvényesítésének akadályozása, másik oka viszont – legalábbis a hivatali kommunikáció esetében – nyelvi: a magyar jogi-közigazgatási terminológia hiányos ismerete nemcsak az ügyfelek, hanem a hivatalnokok részéről. A kisebbségi magyar nyelv hivatali használatának ez az aspektusa azonban mindeddig kevesebb figyelmet kapott, legalábbis eddig nem született a kérdést átfogóan bemutató tanulmány. Erre való tekintettel ebben az elemzésben a hivatali nyelvhasználat jogi hátterének taglalásán túl foglalkozom a tényleges helyzet, gyakorlat bemutatásával s ezen belül a megoldandó

¹ Köszönöm Csernicskó István és Horváth István hasznos észrevételeit, kiegészítéseit.

² Lásd pl. Nádor – Szarka (szerk.) 2003; Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.) 2006; Bitskey (szerk.) 2010; Eplényi-Kántor (szerk.) 2012; lásd még Csernicskó–Szabó Mihály 2010.

problémák kiemelésével. Véleményem szerint ez a megközelítés célravezetőbb, ha arra törekszünk, hogy megkeressük azokat a témákat, pontokat, amelyek esetében közös cselekvési terv dolgozható ki, s érdemben javíthatóak a határon túli magyar kisebbségek nyelvhasználati lehetőségei.

2. A NYELVHASZNÁLAT SZABÁLYOZÁSA A KÖZIGAZGATÁSBAN A MAGYARORSZÁGGAL SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKBAN

Az 1980–90-es években lezajlott politikai változások során a közép-európai államokban sorra születtek a nyelvhasználatot szabályozó törvények, a politikai konstellációktól függően (pl. milyen volt az aktuális kormány irányultsága, sikerült-e magyar pártoknak a kormánykoalícióba bejutniuk) a nyelvhasználati törvényeket, illetve az alacsonyabb szintű jogszabályokat többször is módosították, pl. Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában. A jogszabályok részletes áttekintésétől ezért eltekintek.³ Mivel azonban minden szomszédos állam csatlakozott az Európa Tanács kisebbségvédelmi keretegyezményéhez, valamint a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájához,⁴ e nemzetközi egyezmények – főként a charta – a nemzeti szabályozások nemzetközi szintű összevetésére nyújtanak módot, illetve az adott állam nyelvpolitikájáról pontosabb képet adnak, mint az aránylag könnyen módosítható belső jogszabályok.

A továbbiakban tehát a nyelvi charta végrehajtásának ellenőrzése során született dokumentumok, főként a nemzetközi szakértői bizottsági jelentések és az ajánlások alapján hasonlítom össze az országokat. A vizsgált országokban a charta 1998–2008 között lépett hatályba, ez azt jelenti, hogy legalább egy monitorozási ciklus már minden országban lezajlott. Mivel ennek során nemcsak a jogszabályi hátteret, hanem a jogszabályok tényleges érvényesítését is vizsgálta a szakértői bizottság, erre nézve is vannak adataink.

³ A vonatkozó jogszabályok részletes bemutatását egyrészt azért mellőzöm, mert – amint fentebb már volt róla szó – többen és sok helyen már megtették. A másik ok az, hogy a nyelvhasználatot nemcsak az ún. nyelvtörvények szabályozzák, hanem más jogszabályok is, s ezek száma olykor a százat is meghaladja. Horváth István (2012) írja, hogy az általa vezetett kolozsvári kisebbségkutató intézetben összegyűjtött romániai jogszabályok közül 121 érinti valamilyen módon a nyelvhasználatot.

⁴ Az országnév után a ratifikáció és a hatálybalépés dátumát közlöm: Ausztria 1992/2001, Horvátország 1997/1998, Románia 1995/2008, Szerbia 2005/2006, Szlovákia 2001/2002, Szlovénia 1997/2001, Ukrajna 1996/2006. A charta ellenőrzési mechanizmusával kapcsolatos dokumentumok az Európa Tanács portálján, ezen belül a charta honlapján olvashatóak (lásd <https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations>).

2.1. A REGIONÁLIS VAGY KISEBBSÉGI NYELVEK EURÓPAI CHARTÁJÁNAK 10. CIKKÉVEL (KÖZIGAZGATÁSI HATÓSÁGOK ÉS KÖZSZOLGÁLATI SZERVEK) KAPCSOLATOS VÁLLALÁSOK AZ EGYES ORSZÁGOKBAN

A kisebbségi nyelvek közigazgatásban való használata tekintetében a charta 10. cikke a mérvadó, az alábbiakban tehát áttekintem, hogy az egyes országok a *magyar* nyelv vonatkozásában⁵ e cikk mely pontjait vállalták.

10. Cikk – *Közigazgatási hatóságok és közszolgálati szervek*

1. Az állam azon közigazgatási kerületein, ahol a regionális vagy kisebbségi nyelvet használó személyek száma az alábbi intézkedéseket indokolja, a Felek a nyelvek mindegyike helyzetének megfelelően, abban a mértékben, ahogy az észszerűen lehetséges, vállalják, hogy

- a. i. gondoskodnak arról, hogy a közigazgatási hatóságok a regionális vagy kisebbségi nyelveket használják (*Szlovénia*), vagy
- ii. gondoskodnak arról, hogy a közösséggel kapcsolatban álló tisztviselők a regionális vagy kisebbségi nyelveket használják azokkal a személyekkel fennálló kapcsolataikban, akik hozzájuk ezeken a nyelveken fordulnak (*Szlovákia, Románia*), vagy
- iii. gondoskodnak arról, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók szóbeli és írásbeli kérelmeket ezeken a nyelveken nyújthassanak be, és választ is ezeken a nyelveken kapjanak (*Ausztria, Horvátország, Románia*), vagy
- iv. gondoskodnak arról, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók írásbeli és szóbeli kérelmeket ezeken a nyelveken nyújthassanak be (*Horvátország, Románia, Szerbia*), vagy
- v. gondoskodnak arról, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók jogérvényesen nyújthassanak be ilyen nyelvű dokumentumot (*Románia, Szerbia*);
- b. széles körben használt közigazgatási szövegeket és formanyomtatványokat a lakosság számára, regionális vagy kisebbségi nyelveken, illetve kétnyelvű változatokban tesznek közzé (*Horvátország, Románia, Szlovénia*);
- c. megengedik, hogy a közigazgatási hatóságok dokumentumokat regionális vagy kisebbségi nyelven készítsenek (*Ausztria, Horvátország, Románia, Szerbia, Szlovénia*).

2. Azon helyi és regionális hatóságokat illetően, melyek területén a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók száma az alábbi intézkedéseket indokolja, a Felek vállalják, hogy megengedik és/vagy bátorítják:

⁵ Horvátország, Szerbia és Ukrajna minden, a bevezető nyilatkozatban megjelölt nyelv esetében ugyanazokat a pontokat vállalták, Szlovákia, Románia, Szlovénia és Ausztria nyelvenként eltérő vállalásokat tettek, Ausztria ezen belül különbséget tett a Burgenlandban és a Bécsben beszélt magyar nyelv között, ugyanis az utóbbi esetben a 10. cikk egyetlen pontját sem vállalta. Ez azt jelenti, hogy míg Burgenlandban lehet használni a magyar nyelvet a közigazgatásban, Bécsben nem.

- a. a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát a regionális vagy helyi közigazgatásban (*Szlovákia, Horvátország, Ukrajna, Szlovénia*);
- b. a regionális vagy kisebbségi nyelveket használóknak azt a lehetőséget, hogy szóbeli vagy írásbeli kérelmeket ezeken a nyelveken nyújthassanak be (*Ausztria, Szlovákia, Horvátország, Románia, Szerbia, Szlovénia*);
- c. a regionális testületek hivatalos dokumentumaikat a regionális vagy kisebbségi nyelveken is közzétegyék (*Szlovákia, Horvátország, Románia, Szerbia, Ukrajna, Szlovénia*);
- d. a helyi testületek dokumentumaikat a regionális vagy kisebbségi nyelveken is közzétegyék (*Szlovákia, Ausztria, Horvátország, Románia, Szerbia, Ukrajna*);
- e. hogy a regionális testületek közgyűlési vitáiban a regionális vagy kisebbségi nyelveket használják, ami azonban nem zárja ki az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek használatát (*Románia, Ukrajna, Szlovénia*);
- f. hogy a helyi testületek közgyűlési vitáiban a regionális vagy kisebbségi nyelveket használják, ami azonban nem zárja ki az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek használatát (*Szlovákia, Románia, Ukrajna, Szlovénia*);
- g. a helyneveknél a regionális vagy kisebbségi nyelveken hagyományos és helyes formák használatát vagy elfogadását, ha szükséges a hivatalos nyelv(ek) szerinti elnevezésekkel együttesen használva (*Szlovákia, Horvátország, Románia, Szerbia, Ukrajna, Szlovénia*).

3. A közigazgatási hatóságok vagy az ő nevükben tevékenykedő más személyek által működtetett közszolgálati szerveket illetően a Szerződő Felek a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatának területein e nyelvek mindegyike helyzetének megfelelően, abban a mértékben, ahogyan az észszerűen lehetséges, vállalják, hogy –

- a. gondoskodnak arról, hogy használják a regionális vagy kisebbségi nyelveket a szolgáltatások nyújtásakor (*Horvátország, Szlovénia, Románia*);
- b. megengedik a regionális vagy kisebbségi nyelveket használóknak, hogy kérelmet ezeken a nyelveken terjesszenek elő, és úgy is kapjanak rá választ (*Szlovákia, Horvátország, Románia*);
- c. megengedik a regionális vagy kisebbségi nyelveket használóknak, hogy kérelmet ezeken a nyelveken terjesszenek elő (*Szlovákia, Horvátország, Szerbia, Románia*).

4. Az 1., a 2. és a 3. bekezdések közül általuk elfogadott rendelkezések végrehajtására tekintettel a Felek vállalják, hogy az alábbi intézkedések közül egyet vagy többet meghoznak:

- a. az esetleges szükséges fordítás vagy tolmácsolás (*Szlovákia, Ausztria, Szlovénia*);
- b. elegendő számú köztisztviselő és más közalkalmazott foglalkoztatása, és ha szükséges, képzése (*Románia, Szlovénia*);
- c. azoknak az igényeknek a lehetséges mértékű kielégítése, melyek arra irányulnak, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatának területein a regionális vagy kisebbségi nyelvet ismerő köztisztviselőket nevezzék ki (*Szlovákia, Románia, Szerbia, Ukrajna, Szlovénia*).

5. A Felek vállalják, hogy megengedik a családneveknek az érdekeltek kérésére a regionális vagy kisebbségi nyelveken történő használatát és felvételét (*Szlovákia, Ausztria, Horvátország, Románia, Szerbia, Szlovénia*).

A helynevekkel (2 g) és a családnevekkel (5) most nem foglalkozom,⁶ a többi pont alapján megállapítható, hogy az ügyfelek a regionális hatóságokkal (tipikusan a helyi államigazgatási és önkormányzati szervekkel) való kapcsolattartás során az anyanyelvüket használhatják szóban és írásban, az állam a kisebbségi nyelvet beszélő köztisztviselők esetleges alkalmazását vállalja, képzésüket azonban csak Szlovénia és Románia. Gyakorlatilag minden országban lehetséges írásbeli kérelmek, beadványok benyújtása. Tudjuk azonban, hogy az ügyintézés megkönnyítése érdekében az egyes kérelmekre formanyomtatványok készülnek, s csak Horvátország, Románia, Szlovénia vállalta, hogy a széles körben használt űrlapokat, formanyomtatványokat kisebbségi nyelven is hozzáférhetővé teszi. A tapasztalat azt mutatja, hogy a kisebbségi vagy kétnyelvű formanyomtatványok hiánya⁷ az egyik oka annak, hogy nem kielégítő a magyar nyelv írásbeli használata szinte minden régióban. Amint a későbbiekben lesz róla szó, több helyen a magyar kisebbség civil vagy más szervezetei vállalják magukra ezt a feladatot.

2.2. A MAGYAR NYELV HASZNÁLATÁNAK LEHETŐSÉGEI AZ EGYES ORSZÁGOKBAN A CHARTA VÁLLALÁSAI ÉS A HELYI JOGSZABÁLYOK TÜKRÉBEN

2.2.1. *Ausztria*⁸

Az utóbbi években Ausztriában több előrelépés is történt a kisebbségi nyelvi jogok biztosítása területén, így pl. 2011-ben módosították a népcsoportokról szóló törvényt (ún. Volksgruppengesetz), tovább bővítették a kisebbségi nyelvek hivatalos

⁶ Mind a két kérdés fontos, az előbbi elsősorban azért, mert a magyar helységnevek határon túli újrakodifikációja során eltértek a Magyarországon még ma is etalonnak tekintett 1913-as törzskönyvtől, így ugyanannak a településnek a „hivatalos” magyar neve Magyarországon és az adott országban eltérő lehet (l. bővebben Szabó Mihály 2009); a másik pedig a cirill betűs írást alkalmazó országok esetében a magyar nevek átírásával kapcsolatos (lásd pl. Beregszászi–Csernicskó 2011; Bács–Ódry 2013; Beretka 2015). Úgy vélem azonban, hogy ez a hivatali nyelvhasználatnak egy marginális aspektusa.

⁷ Amint később lesz róla szó, az utóbbi években e téren javult a helyzet (legalábbis Romániában és Szlovákiában), ám ezeket a kétnyelvű (vagy magyarra fordított) űrlapokat az érintett szervek és/vagy ügyfelek egy része nem ismeri vagy nem használja. Továbbra is gondot okoz az egységes terminológiájú, hivatalosnak minősíthető formanyomtatványok hiánya.

⁸ Ausztriában három teljes monitorozási ciklus zajlott le, a 4. ciklus esetében csak a kormány beszámolója hozzáférhető, ezt 2011 helyett 2017-ben nyújtották be (a jelentésben azonban a 2015-ös dátum szerepel).

használatának a lehetőségét, a hivatali formanyomtatványokról szóló rendelet 2015-ös módosítása értelmében egyes formanyomtatványokat többek között magyar nyelven is biztosítani kell. A kormányjelentés szerint az adó- és vámhivatal, valamint a munka- és szociális ügyi minisztérium honlapján kisebbségi nyelvű űrlapok is megtalálhatóak.⁹ A magyar nyelv a közigazgatásban Burgenland tartományban használható: a népcsoportokról szóló törvény 2. melléklete szerint Felsőőr és Felsőpulya körzetben az önkormányzatoknál, az állami hivatalokban, a bíróságokon és a központi államigazgatási szervek helyi kirendeltségein használható a magyar nyelv. A 2015-ös osztrák charta-jelentés szerint a központi államigazgatási szervek helyi kirendeltségein (pl. az adóhivatalban, a munkaügyi felügyelőségen) dolgozik néhány olyan személy, aki beszél és/vagy ír magyarul. A helyi önkormányzatok esetében a két körzethez (Felsőpulya és Felsőőr) tartozó öt településen hivatalos nyelv a magyar, de gyakorlatilag alig használják,¹⁰ ugyanis a hivatali dolgozók nem beszélnek magyarul, s nincs arra sem adat, hogy valamilyen hivatalos önkormányzati dokumentumot kiadtak volna magyarul is.

A 3. monitorozási ciklus keretében 2012-ben elfogadott ajánlások 4. pontja értelmében Ausztriának biztosítania kell, hogy a burgenlandi horvát, szlovén és magyar nyelv helyben a bíróságokon és a közigazgatásban ténylegesen is használható legyen. Az említett kormányjelentés¹¹ szerint a kisebbségi nyelvek tényleges helyi hivatalos nyelvként való alkalmazását nagyban nehezíti, hogy sem a tisztviselők, sem az ügyfelek nem beszélik (megfelelő szinten) a kisebbségi nyelvet (a jogi szaknyelvet). A kormány az érintett tisztviselők számára nyelvi továbbképzést biztosít, erről azonban további információk nem állnak rendelkezésre.

⁹ Vö. 4. Bericht 2015: 26. A kormányjelentés az előző monitorozási ciklusban megfogalmazott egyik ajánlással kapcsolatban említi ezt. 2017-ben magyar nyelvű nyomtatványokat találtam az adó- és vámhivatal honlapján (adóbevallás és kapcsolódó dokumentumok), valamint a szociális minisztérium honlapján (24 órás gondozószolgálattal kapcsolatos nyomtatványok). Tekintettel az Ausztriában dolgozó magyarországi munkavállalók számára, valószínűsíthető, hogy ezek nemcsak a burgenlandi magyaroknak, hanem az Európai Unión belül migráló külföldi (magyarországi) munkavállalóknak is szólnak. Ezt annál inkább is gondolhatjuk, mert a kormányjelentésben hivatkozott miniszteri bizottsági ajánlásban az olvasható, hogy Ausztriának biztosítania kell a horvát, szlovén és magyar nyelv tényleges használatát a bíróságokon és a közigazgatásban. Az adó- és vámhivatal honlapján azonban pl. az adóbevallási nyomtatványok angol, francia, magyar, horvát, szlovén, szlovák és cseh változatban is letölthetők.

¹⁰ Vö. 4. Bericht 2015: 148–149. A jelentés szerint a kisebb településeken, pl. Alsóőrben a helyi önkormányzati hivatalban szóban még aránylag gyakran használják a magyar nyelvet, de a nagyobb településeken már úgy sem.

¹¹ 4. Bericht 2015: 24–25.

2.2.2. Horvátország¹²

Horvátországban egy helyi önkormányzat területén akkor használható a horváttal egyenértékű hivatali/hivatalos nyelvként valamely kisebbségi nyelv, ha az adott település lakosainak egyharmada tartozik az adott kisebbséghez, vagy ha arról a helyi önkormányzat rendelkezik, nemzetközi szerződés írja elő. A 2011-es népszámlálás adatai szerint a magyar nyelv a horváttal azonos státuszú (vagy annak kellene lennie) Hercegszőlősen és körzetében, valamint Szentlászlón, Újbezdánban, Csákovácon és Kórógyon. Elvileg Pélmonostor is idetartozna, de a magyar sem ott, sem Eszéken nem hivatalos nyelv. A 4. monitorozási ciklus során a szakértői bizottság megállapította, hogy Horvátország a magyar nyelv vonatkozásában vállalt kötelezettségeit nem vagy csak részben teljesítette, s nem tapasztaltak előrelépést az 5. monitorozási ciklusban sem, így pl. gyakorlatilag csak a helyi önkormányzatoknál használható a magyar nyelv, elsősorban szóban, továbbra sincsenek kisebbségi nyelvű vagy két-nyelvű formanyomtatványok, a helyi honlapok csak horvát nyelvűek, és semmilyen magyar nyelvű dokumentumot nem adtak ki a hatóságok.¹³ Éppen ezért a 2015-ben elfogadott ajánlásokban két pont is érinti a horvátországi kisebbségek (így a magyarok) nyelvi jogait: a 2. pont szerint a horvát kormányzatnak lépéseket kell tenni annak érdekében, hogy a kisebbségi lakosok az érintett településeken ténylegesen is használhassák a hatóságokkal való kapcsolattartás során anyanyelvüket, s a hatóságok is használják tevékenységük során az adott kisebbségi nyelvet. A 3. pont értelmében meg kellene vizsgálni a nyelvhasználati jogok gyakorlásához szükséges kisebbségi részarányt, és minden olyan településen támogatni kellene a kisebbségi nyelvek használatát, ahol az adott kisebbség létszáma azt indokolja.¹⁴

2.2.3. Szlovénia¹⁵

A szlovéniai kisebbség- és nyelvpolitikát példaként szokták említeni, hiszen az ún. kétnyelvű területeken – a magyarok esetében a Muravidéken – a kisebbségi nyelv a szlovénnal egyenértékű hivatalos nyelv. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy nagy szakadék van jog és gyakorlat között: már a Charta 3. monitorozási ciklusában is felhívta erre a figyelmet a szakértői bizottság, s e téren a legutolsó 4. ciklusban sem állapított meg előrelépést: így gyakorlatilag megismételték a korábbi ajánlást: a kormányzatnak „proaktív lépéseket” kell tennie annak érdekében, hogy az olasz és

¹² Horvátország esetében az 5. monitorozási ciklus 2011–2015 között zajlott, a Miniszteri Bizottság ajánlásai 2015. április 15-i dátummal jelentek meg.

¹³ Bővebben: Application Croatia 2015: 30–32.

¹⁴ Application Croatia 2015: 80.

¹⁵ Az utolsó teljes monitorozási ciklus a 4. volt, ez 2013–2014-ben zajlott.

a magyar nyelv vonatkozásában csökkenjen a jogi szabályozás és a tényleges nyelvhasználati lehetőségek közötti szakadék.¹⁶

A monitorozás során a szlovén hatóságok azt állították, hogy a magyar nyelvet beszélő tisztviselőket és tolmácsokat/fordítókat alkalmaznak, és a hivatalnokok magyar nyelvtanfolyamokon vehetnek részt. A magyar kisebbség képviselői viszont arra mutattak rá, hogy gyakorlatilag csak a helyi önkormányzati hivatalokban használható a magyar nyelv (viszont a testületi üléseken már nem), ugyanis a hivatalnokok nem beszélnek megfelelően a magyar nyelvet: nagy eltérés van a formális (bizonyítvánnyal tanúsított) nyelvtudás és a valós kommunikációs készségek között. Számos hivatalnok 40 órás magyar nyelvtanfolyam alapján kapta meg a képesítést, ez azonban nem elegendő a megfelelő nyelvismerethez. Pozitívként említhető viszont, hogy a hatóságok számos nyomtatványt, űrlapot magyarul is biztosítanak, ezek az interneten is hozzáférhetők.¹⁷ A kormányzati portálnak van magyar nyelvű változata is,¹⁸ ahol különböző élethelyzetekkel kapcsolatban olvasható tájékoztatás, pl. házasságkötés, személyi okmányok, szociális ügyek stb.

2.2.4. Románia¹⁹

Romániában a hivatalos nyelv ugyan a román, az Alkotmány azonban a kisebbségek nyelvi jogait általában, konkrétan pedig a közigazgatási nyelvhasználat területén is „elismeri”²⁰. A közigazgatás területén azokban a közigazgatási egységekben érvényesíthető a kisebbségi nyelvhasználat, ahol a kisebbség részaránya meghaladja a 20%-ot. Az ezredforduló óta eltelt időszakban ezen a területen számos előrelépés történt, elsősorban a 2003-as alkotmánymódosítást és a közigazgatási törvény 2001-es módosítását kell említeni. A korábbi időszakhoz viszonyítva a közigazgatási törvény 2001-es módosítása az önkormányzatokat kötelezi a kisebbségi nyelvhasználati jog intézményes feltételeinek a biztosítására, azaz el kell fogadniuk a csak kisebbségi nyelven írt beadványokat és a kisebbségek nyelvét is ismerő közönségkapcsolatért felelős hivatalnokokat kell alkalmazniuk. Továbbá a törvény arra kötelezi a helyi és megyei tanácsokat, hogy a normatív jellegű határozataikat (a rendeleteket) kötelezően, valamint az egyéni határozatokat (kérésre) kisebbségi nyelven is kiadják. Ugyancsak újabb fejlemény, hogy a helyi és megyei képviselő-testületi üléseken használható a magyar nyelv, ha a magyar képviselők (tanácsnokok) aránya megha-

¹⁶ Application Slovenia 2014: 45.

¹⁷ Application Slovenia 2014: 23–24.

¹⁸ <http://e-uprava.gov.si/hu>

¹⁹ Romániában csak 2008-tól hatályos a charta, az első monitorozási ciklus 2009–2012 között zajlott. A második kormányjelentést 2012-ben kellett volna benyújtani, de erre csak 2016-ban került sor, a szakértői jelentés 2017-ben készült el, de még nem hozták nyilvánosságra.

²⁰ Bővebben lásd Varga 2013.

ladja a 20%-ot. A 2003-as alkotmánymódosítás kibővítette a kisebbségi nyelvhasználat lehetőségét: nemcsak a helyi közigazgatásra, hanem a központi államigazgatási szervek területi kirendeltségeire (sőt olyan állami szervezetekre, mint a Román Posta) is vonatkozik. Megemlíthető még továbbá, hogy a hivatalos közlönyt magyar fordításban is kiadják.

A charta végrehajtását ellenőrző szakértői bizottság megállapításai szerint Románia a magyar nyelvre vonatkozó vállalásait csak részben teljesítette, viszont a konkrét ajánlások között csak az olvasható, hogy a kormányzatnak meg kellene fontolnia a hivatali nyelvhasználat érvényesítéséhez szükséges százalékos arány csökkentését²¹.

A Civil Elkötelezettség Mozgalom a charta végrehajtásának monitorozásával kapcsolatban a kormányjelentéshez kapcsolódva egy árnyékjelentést készített,²² ebben konkrét adatokat találunk a kérdéssel kapcsolatban. Az árnyékjelentés legfontosabb megállapításai az alábbiak: A központi (miniszteri) utasítások hiányában a helyi intézmények vezetői saját belátásuk szerint járnak el. A mozgalom kérdőívet küldött ki az érintett önkormányzatokhoz és egyéb hatóságokhoz.²³ A megszólított intézmények fele nem válaszolt, 11 azzal utasította el a választ, hogy a nekik címzett levél nem hivatalos nyelvű (azaz nem román), csak 19 intézmény válaszolt a jogszabályoknak megfelelően két nyelven. A magyar nyelv tényleges használatát korlátozza, hogy az állami hivatalokban nagyrészt román anyanyelvű tisztviselők dolgoznak, a hivatalok nincsenek felkészülve a magyar nyelvű ügyintézésre, ha szükség van fordításra, a hivatali vezetők az alkalmazottakkal végeztetik azt, s nem kérnek fel hivatásos fordítót. Másrészt viszont a magyar ügyfelek is úgy vélik, hogy biztosabban elintézik az ügyüket, ha románul adják be a kérelmet. A román kormány által összeállított jelentés szerint Kovászna, Hargita és Maros megyében a megyei képviselő-testületi üléseken használják a magyar nyelvet, a CEMO szerint ez legalább Maros megyében nem így van.

Hasonló eredményeket hozott a kolozsvári kisebbségkutató intézet 2006-os, valamint 2008–2009-es kutatása.²⁴ E szerint a magyar lakosságnak mintegy a háromnegyede él olyan településen, ahol a magyarok részaránya meghaladja a 20%-ot (454 területi egység). Az adatok azt mutatják, hogy a megkérdezett önkormányzati hivatalokban a különböző közleményeket mintegy 50–80%-ban magyarul is megjelentetik, a magyar határozatok aránya viszont nem éri el a 40%-ot. A hivatalokban mintegy 80% felett biztosított a magyar nyelv szóbeli használata, írásban azonban csak mintegy 40%-ban használatos a magyar nyelv. Horváth István megállapítja: „A közölt adatok egyértelmű képet körvonalaznak. A magyar nyelv esetében a ki-

²¹ Lásd Application Romania 2012: 198.

²² CEMO 2011.

²³ A felmérés Maros megyét érintette (Horváth István tájékoztatása).

²⁴ Horváth et al. 2010; Horváth 2012.

sebbségi nyelvi jogok intézményes alkalmazása mindenekelőtt a szóbeliségre korlátozódik. Az érintett (és törvény által erre kötelezett) önkormányzatok zöme biztosítja a szóbeli magyar nyelvű kommunikáció lehetőségét, viszont maximum felük biztosítja az írásbeli használat lehetőségét. És ebben az esetben is jogosan feltételezhető, hogy csak bizonyos ügyosztályokon, nem általában a hivatalhoz tartozó minden ügyosztályon. Vagyis az intézményes alkalmazást illetően elmondható, hogy az esetek (az érintett önkormányzatok) hozzávetőleg egyharmadában biztosított a magyar nyelv átfogó, szó- és írásbeli használata. Még van egy amolyan átmeneti 20%-a az önkormányzatoknak, ahol a szóbeli használat biztosított, de az írásbeli használat kivételes, nagyrészt esetleges. És a fennmaradó majdnem 50%-ban a magyar nyelv szóbeli használatának az intézményes előfeltételei biztosítottak.”²⁵

2.2.5. Szlovákia²⁶

Románia és Ukrajna mellett Szlovákiát szokás a nemzetállam-építés tipikus példaként említeni. A szlovák nyelvet államnyelvvé emelő 1995-ös ún. államnyelvtörvénynek a kisebbségi nyelvhasználatot indokolatlanul korlátozó rendelkezései nemzetközi tiltakozást váltottak ki. Az 1999-ben elfogadott, majd 2011-ben módosított kisebbségi nyelvhasználati törvény ugyan bővítette a kisebbségi nyelvek hivatali használatának lehetőségét, a szlovák nyelv jogszabályban rögzített dominanciája azonban továbbra is megmaradt. A jelenleg hatályos kisebbségi nyelvhasználati törvény értelmében 2020-ig azokon a településeken lehet valamely kisebbségi nyelvet használni, ahol az adott kisebbséghez tartozó lakosok részaránya meghaladja a 20%-ot. 2020 után ez az arány 15%-ra csökken. Romániával összevetve fontos megjegyezni, hogy a törvény értelmében NUTS3-as, azaz megyei szinten nem használható egy kisebbségi nyelv sem, ugyanis a megyeszékhelyeken sehol sem éri el a kisebbségi lakosság részaránya a 20%-ot.

Az érintett településeken működő önkormányzati és helyi államigazgatási szerveknek biztosítaniuk kell a kisebbségi (magyar) nyelv használatát, de a hivatalnokoknak nem kötelező azt ismerni, nyelvpótlékot sem kapnak, mint pl. Ausztriában. A hivataloknak bizonyos, a tevékenységüket érintő adatokat és tájékoztatást kisebbségi nyelven is nyilvánosságra kell hozniuk. Az ilyen településeken kisebbségi nyelven is benyújthatóak kérelmek és egyéb beadványok, ezekre a hivatal kétnyelvű (szlovák–magyar) választ küld, amely határozat is lehet. A 2011-es módosítás óta bizonyos közokiratok (pl. anyakönyvi kivonatok) kérésre kétnyelvűen is kiadhatók. A kétnyelvű (pl. szlovák–magyar) formanyomtatványokat gyakorlatilag csak az ön-

²⁵ Horváth 2012: 190.

²⁶ 2015–2016-ban zajlott a Charta 4. monitorozási ciklusa, holott a kormányjelentést már 2012-ben be kellett volna nyújtani.

kormányzatok esetében teszi lehetővé a jogszabály. Általánosságban elmondható, hogy a kisebbségi nyelvhasználati törvény az államigazgatás számára gyakorlatilag minimális kötelezettségeket állapít meg, a kisebbségi nyelvek használatát az önkormányzati szintre korlátozza.²⁷

A Charta 4. monitorozási ciklusa kapcsán készült kormányzati jelentés meglehetősen pozitív képet festett a magyar nyelv közigazgatási hivatalokban való használatáról (a jogszabályi lehetőségeket gyakorlatként mutatták be). A magyar kisebbség képviselőinek meghallgatása alapján a szakértői bizottság számára ez nyilvánvalóvá vált. Idetartozik például az, hogy elvileg számos hivatalban, intézményben lehetséges volna a magyar nyelvet használni, az 50%-nál kisebb magyar lakossági részaránnyal rendelkező településeken (főleg a városokban) gyakorlatilag ez kivitelezhetetlen, ugyanis a hivatalnokok nem beszélnek a magyar nyelvet.²⁸ A végleges ajánlásokba nem került ugyan bele, de a szakértői bizottság ajánlásai között szerepel: azokon a településeken, ahol a magyar lakosság részaránya elég magas, a kormánynak biztosítania kellene, hogy a lakossággal kapcsolatba kerülő tisztviselők beszéljenek magyarul. A szakértői bizottság továbbá felrögzítette a kétnyelvű formanyomtatványok hiányát, emiatt ugyanis gondot okoz a kisebbségi nyelvű kérelmek benyújtása.

A szakértői bizottság többek között a charta végrehajtásával kapcsolatos kormányjelentésben is hivatkozott 2013–2014-es kormányzati felmérés bizonyos eredményeire támaszkodott. A kormány mellett működő kisebbségi nemzetiségi biztosi hivatal által szervezett felmérés során 512 települési önkormányzatnak küldtek ki a magyar nyelv használatára vonatkozó kérdőívet, ebből 450 érkezett vissza. A válaszok alapján az önkormányzatok 56%-a fogad be magyar nyelvű szóbeli és írásbeli kérelmeket, beadványokat, 31% csak szóbeli beadványokat fogad, 47% úgy nyilatkozott, hogy a hivatalban a magyar nyelvet lehet használni. A megkérdezett önkormányzatok 51%-a használ kétnyelvű formanyomtatványokat,²⁹ viszont a helyi önkormányzati rendeleteket csak az önkormányzatok 5%-a adja ki magyar nyelven is.³⁰ Ezek az eredmények hasonlóak, mint a Fórum Intézet által 2010-ben elvégzett

²⁷ Szabó Mihály 2012.

²⁸ Lásd Application Slovakia 2016: 21.

²⁹ Saját kutatásaim, valamint a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karának Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében a hallgatók által végzett felmérések alapján feltételezhető, hogy a kérdésre pozitívan válaszoló önkormányzatok a Belügyminisztérium által központilag elkészített néhány nyomtatványra utaltak (a lakossági nyilvántartással kapcsolatos nyomtatványok, anyakönyvi kivonatok). A legtöbb ügytípusra leginkább a városi polgármesteri hivatalokban (ott sem mindegyikben) léteznek kétnyelvű formanyomtatványok.

³⁰ Lásd Správa 2014. A kisebbségi jogok általános helyzetét felmérő éves jelentésekben (Správa 2016, Správa 2017) a hivatali nyelvhasználattal kapcsolatban csak arról olvashatunk, hány lakossági bejelentés érkezett a kisebbségi nyelvi jogok megsértése miatt. A 2016-os helyzetet bemutató jelentés (Správa 2017) beszámol az újabb nyelvi jelentés előkészítéséről: 2016-ban 763 intézményhez küldött ki a biztosi hivatal kérdőíveket, és már nemcsak a települési önkormányzatokat keres-

felmérés eredményei.³¹ Ezek a vizsgálatok, valamint a nyitrai egyetemen e témában készült záró- és szakdolgozatok is azt mutatják, hogy a magyar többségű településeken a helyi önkormányzatoknál a szóbeli kommunikáció elsősorban (néhol kizárólag) magyar nyelvű, a magyar nyelvű írásbeliség azonban minimális: alig van egy-két magyar nyelvű kérelem vagy ennek alapján kiadott határozat. Az önkormányzati hivatalok honlapján a hivatali ügyekkel kapcsolatos tájékoztatás főként szlovák nyelvű, magyar nyelvű tájékoztatással inkább csak városokban találkozunk, ahol több pénz van a szövegek fordítására. A képviselő-testületi ülések ugyan nagyrészt magyarul zajlanak, de a jegyzőkönyveket már szlovák nyelven teszik közzé.

Az államigazgatásban még rosszabb a helyzet: a magyar többségű településeken a tisztviselők nagy része magyar, vagy beszél magyarul, tehát a szóbeli ügyintézés ezekben a nagyobb falvakban vagy kisvárosokban magyarul folyik. Az írásbeliség azonban kizárólag szlovák nyelvű. A kisebbségi nyelvhasználati törvény 2011-es módosítása után a kisebbségi biztosi hivatal elindított egy projektet, amelynek célja az államigazgatásban használatos szövegek fordításának előkészítése, ez csak addig jutott, hogy 2012-ben elkészült egy szlovák–magyar terminológiai szószedet. Az akkori kisebbségi biztos, a Most-Híd párt jelöltje lemondott, s ezzel a munkálatok megszakadtak. Az államigazgatásban minden szinten a hivatali honlapok csak szlovák (esetleg angol) nyelvűek, kisebbségi nyelvű tájékoztatást jelenleg még a kisebbségi biztosi hivatal honlapján sem találunk.

2.2.6. Szerbia³²

A szerbiai – vajdasági – magyarság a többi kisebbségi magyar közösséggel összevetve jobb helyzetben volt és van: a magyar nyelv hagyományosan hivatalos nyelv volt a Vajdaságban, s jelenleg pedig léteznek a kisebbségi autonómia intézményei, elsősorban a Vajdasági Magyar Nemzeti Tanács. Akárcsak Szlovákiában és Romániában, valamint a tárgyalandó Ukrajnában, Szerbiában „a magyar nyelv jogi és gyakorlati helyzete a társadalmi-politikai rendszerekkel együtt párhuzamosan változott”.³³ Beretka szerint a 2006-os alkotmány és a kisebbségi nyelvhasználatot szabályozó törvények aránylag sok lehetőséget biztosítanak a magyar nyelv használatára. Jelenleg a Vajdaságban a 45 regionális önkormányzatból 28-nak a teljes területén van hivatalos használatban a magyar nyelv (a magyarok részaránya legalább 15%), a tartományi nyelvhasználati rendelet értelmében további hét településen hivatalos a magyar

te meg, hanem az államigazgatási szerveket, a rendőrséget és a tűzoltóságot is. Az adatok feldolgozása folyamatban van, viszont a monitorozás alapján legalább 1712 olyan esetet azonosítottak, ahol a kisebbségi nyelvhasználati törvény megsértésének a gyanúja felmerül.

³¹ Mrva–Szilvássy 2011; lásd még Cúth 2011; Szabó Mihály 2012.

³² A Charta 3. ellenőrzési ciklusa 2015–2016-ban zajlott.

³³ Beretka 2012: 239.

nyelv. A közigazgatási eljárások esetében magyar nyelvű kérelemmel indítható magyar nyelvű eljárás, s ez zárulhat magyar nyelvű határozattal, a magyar nyelvű formanyomtatványok hiánya (pl. adóbevallások) azonban lehetetlenné teszi a magyar nyelv írásbeli használatát. A magyar nyelvű írásbeli kommunikáció a tömbben élő magyarság körében, önkormányzati szinten lehetséges.

A jogszabályok értelmében a hivatalnokok, közalkalmazottak esetében ügyelni kell a nemzetiségi arányokra, ez valójában inkább az adott kisebbségi nyelv ismeretére korlátozódik. A Vajdaságban 2003-ban vezették be a kisebbségi nyelvtudás felmérésére irányuló vizsgáztatási rendszert, tehát elvileg objektív módon lehetne felmérni az adott pozícióra jelentkező személy magyar nyelvtudását. A hivatalos felmérések viszont azt mutatják, hogy elsősorban a szórványtelepüléseken és a magasabb szintű közigazgatási hivatalokban a magyarok részarányánál kevesebb a magyar vagy magyarul beszélő hivatalnok, ami nyilván szűkíti a kisebbségi nyelvhasználati jogok érvényesítését.

A Vajdasági Magyar Nemzeti Tanács által 2012–2017-re kidolgozott nyelvpolitikai stratégia a főbb problémákat így látja: „1) a jelenleg hatályos nyelvhasználatra (is) vonatkozó jogszabályi háttér tartalmában ellentétes, szerteágazó, végrehajtását kikényszerítő, illetve az ellenőrzését megvalósító rendelkezések nélkül, 2) a központi irányítás nem veszi megfelelő módon figyelembe a többnyelvűség többletköltségeit, valamint az ebből kifolyólag megjelenő specifikus igényeket, pl. az igazságügyi szervek esetében, illetve a helyi önkormányzatok szűkös anyagi lehetőségeit inkább más kérdések megoldására szánja, 3) a szervek, szervezetek belső szervezésére a részarányos foglalkoztatás és racionális munkabeosztás helyett a tisztán szerb nyelvű alkalmazottak dominanciája a jellemző, 4) mivel a törvények és más jogszabályok legnagyobb része nincs lefordítva a hivatalos kisebbségi nyelvekre, így kisebbségi nyelvű alkalmazásuk nehézkes a hatóságok részéről, 5) az előző probléma megoldása esetén is gyakran a külön fordítási munkától megriadva az eljáró szervek szerb nyelven folytatják le az eljárásokat, szerb nyelvű határozatokat adnak ki, 6) vagy másik lehetőség, hogy a magyarul jól és helyesen beszélő hivatalnokok, igazságügyi funkción lévők a megfelelő szaknyelv ismeretének hiányában kénytelenek terminológiájában silány magyar nyelvű eljárást vezetni, 7) az ügyfelek kisebbségi helyzetükből eredően inkább a szerb nyelvű ügyintézését választják, 8) az állam szerb nyelvet preferáló intézkedései által a magyar nyelv használata, bizonyos helyeken már ismerete is nemkívánatossá, nem célravezetővé vált a magyar közösség tagjai között, amely hozzájárul a mindennapi ügyintézés során a magyar nyelvnek a szerb nyelvre való felcseréléséhez, és ezzel egyidejűleg a magyar nyelvet beszélőknek a többségi társadalomba való integrálódásához, 9) a közigazgatás és igazságszolgáltatás jelenlegi tárgyi, technikai feltételei nem tükrözik a többnyelvűség valós igényeit, illetve a közmegebízást végző szervek az elektronikus ügyintézésnek a többnyelvűséget elősegítő vívmányait egyáltalán nem alkalmazzák, 10) a decentralizáció, dekoncentráció gyakorlati problémái a hivatalos nyelvhasználati szabá-

lyok tiszteletben tartása feletti felügyeleti eljárások elhúzódásában, sikertelenségében tükröződnek.”³⁴

A charta végrehajtását ellenőrző szakértői bizottság két problémát vetett fel: az egyik a magyar nyelvű kérelmek kérdése, a másik pedig a hivatalnokok nyelvismerete. Mivel azonban kevés információt kaptak ezekkel kapcsolatban, semmi konkrét ajánlást nem fogalmaztak meg. A monitorozási ciklust záró határozatban csak az olvasható, hogy erősíteni kell a kisebbségi nyelvek hivatali használatát.³⁵

A kisebbségi nyelvhasználati jogok érvényesülését vizsgáló szerbiai országos ombudsman 2009–2010-es jelentései, valamint a vajdasági Tartományi, Közigazgatási és Nemzeti Községi Titkárság vizsgálata is hasonló megállapításokat tartalmaznak.³⁶ A vajdasági tartományi ombudsman 2014-es jelentése szerint a hivatalhoz beérkezett észrevételek 5,84%-a (63) a nemzeti kisebbségi jogok, ezen belül a nyelvhasználati jogok megsértésére vonatkozott.³⁷

A magyar nyelv hivatalos használatát a Vajdaságban elsősorban a Vajdasági Magyar Nemzeti Tanács támogatja, többek között anyagilag is.³⁸ A tanács megbízásából 2014-ben 271 településen mérték fel a magyar nyelvű hivatalos nyelvhasználat lehetőségeit.³⁹ fényképes dokumentációt készítettek a hivatali tájékoztató táblákról, űrlapokat gyűjtöttek. A felmérésről beszámoló Beretka Katinka szerint⁴⁰ „gyakran egyazon településen belül is változóak voltak a magyar nyelvű ügyintézés és hivatalos tájékoztatás körülményei”. A felmérést végzők által készített (saját célú) jegyzőkönyvek alapján a magyar nyelvű szóbeli kommunikáció sem mindenhol volt zökkenésmentes. A magyar köszöntésre szerbül reagáló ügyintézők csak elenyésző számban kerestek magyarul beszélő kollégát, inkább lassabban, artikuláltabban beszéltek szerbül. Az államigazgatási szervek munkatársai egyúttal gyakrabban utaltak a szerb államnyelvi szerepére, mint az önkormányzati alkalmazottak.⁴¹ A feliratok kapcsán a kutatók számos helyesírási, nyelvhelyességi problémát, helytelen fordítást dokumentáltak. A vizsgálat jellegéből adódóan (a felmérést végző fiatalok ügyfélnek „álcázták” magukat) aránylag kevés nyomtatványt sikerült beszerezni az egyes helyszíneken; a legtöbb ügyfélfogadóban voltak többnyelvű nyomtatványok, viszont azokat külön kellett kérni. Beretka Katinka szerint⁴² a felmérés fontos meg-

³⁴ Nyelvstratégia 2012: 28–29; a vajdasági helyzetre lásd még Szerbhorváth 2015.

³⁵ Application Serbia 2016: 90.

³⁶ Bővebben lásd Beretka 2015: 26–27.

³⁷ Idézi Beretka 2015: 35.

³⁸ 2015-ben mintegy 80 000 euró állt a pályázó intézmények részére alkalmazottaik nyelvi képzésére és fordításra (Beretka 2015: 34).

³⁹ A felmérést végző két fiatal „inkognitóban”, azaz valamilyen ügyet intézni kívánó ügyfélként kereste fel a hivatalokat.

⁴⁰ Beretka 2015: 35.

⁴¹ Beretka 2015: 39.

⁴² Beretka 2015: 41.

állapítása volt, „hogy számos esetben a tájékoztatlanság és tudatlanság a nyelvi jog-sértések legfőbb oka, és hogy a már oly sokszor emlegetett nemzetiségi részarányos foglalkoztatás több módon is hozzájárulhatna a zavartalanabb kisebbségi, esetünkben magyar nyelvű ügyintézéshez”.

2.2.7. *Ukrajna*⁴³

Az ukrán alkotmány értelmében az ország államnyelve az ukrán, az ország nyelvpolitikáját elsősorban az orosz „kisebbséggel” szembeni viszony határozza meg.⁴⁴ A kisebbségi nyelvek tekintetében jelenleg még a kisebbségeknek kedvező 2012-es nyelvtörvény van hatályban, ezt Janukovics elnöksége alatt fogadták el, azóta többször megpróbálták hatályon kívül helyezni, egyelőre sikertelenül. A charta elfogadásának folyamatát is botrányok övezték, 2006-ban hatályba lépett ugyan, de azóta is támadják, elsősorban azért, mert védendő kisebbségi nyelvként az orosz is szerepel benne. Az Ukrán Igazságügyi Minisztérium 2006-os hivatalos álláspontja szerint a chartát rossz ukrán fordításban fogadták el, s „ez politikai, jogi és társadalmi problémákat okozott Ukrajnában”.⁴⁵ Ennek ellenére a szakértői bizottság lefolytatta az ellenőrzést, s elsősorban a magyar közösség képviselőinek meghallgatása alapján megállapította, hogy az Ukrajna által vállalt kötelezettségek főként azokon a településeken érvényesíthetőek, ahol a magyarság helyi többséget alkot.⁴⁶

A 2012-ben elfogadott nyelvtörvény szerint azokban a közigazgatási egységekben, ahol a kisebbségi nyelv beszélőinek az aránya eléri a 10%-ot, az adott kisebbségi nyelv regionális hivatalos nyelvi státuszt kaphat. A magyar esetében ez azt jelenti, hogy Kárpátalján egy megyében, négy járásban (Beregszászi, Munkácsi, Nagyszőlősi és Ungvári), két megyei alárendeltségű városban (Beregszász, Csap), két járási székhelyen (Nagyszőlős, Técső), valamint hatvankilenc falusi, nagyközségi önkormányzat területén (százhat faluban, nagyközségben) használható hivatalosan.⁴⁷ A tapasztalatok szerint a magyar nyelvű szóbeli ügyintézéssel nincs nagyobb probléma, a magyar nyelv írásbeli használata azonban gondot okoz.

A magyar nyelv használhatóságát elemezte Beregszász hivatalaiban Karmacs Zoltán.⁴⁸ Kiderült, hogy a magyar nyelv elsősorban szóban jelenhet meg a hivatalokban, az írásbeli ügyintézésre meglehetősen kevés esély nyílik magyarul, s az is esetleges. A felkeresett 15 hivatalban a hivatalnokok többsége tudott vagy legalábbis

⁴³ Ukrajnának 2010-ben kellett volna benyújtania a 2. ciklushoz az időszaki jelentést, ezt azonban csak 2012-ben tette meg, s így a monitorozási ciklus 2012–2014 között zajlott.

⁴⁴ Csernicskó 2017.

⁴⁵ Csernicskó 2016: 61.

⁴⁶ Lásd Application Ukraine 2014.

⁴⁷ Ferenc 2015: 56; Tóth–Csernicskó 2014.

⁴⁸ Karmacs 2003.

megpróbált magyarul beszélni a magyar nyelvű ügyféllel. Ha az a hivatalnok, akihez az ügyfél közvetlenül fordult, nem beszélt magyarul, magyarul beszélő kollégájához irányította át őt. Olyan is gyakran előfordult, hogy bár nem beszélt a hivatalnok magyarul, értette a magyarul előadott kérdést vagy kérést, és a választ ukrán vagy orosz nyelven mondta el.

2010-ben és 2015-ben – 53 település önkormányzatát vonva be a vizsgálatba – felmérték a hivatalok nyelvválasztását azokon a településeken, ahol a jogszabályok értelmében a helyi önkormányzatoknak biztosítaniuk kell a magyar nyelvű szóbeli ügyintézését.⁴⁹ Annak ellenére, hogy a nyelvtörvény előírta a magyar nyelvű hivatali ügyintézés biztosítását, nem mindegyik önkormányzat teremtette azt meg, a magyar többségű lakossággal rendelkező településeket is beleértve.

Ferenc Viktória öt, a nyelvtörvény hatálya alá tartozó kárpátaljai településen végzett felmérést. A kutatásból kitűnt, hogy a megkérdezetteknek csak kevesebb mint fele ismerte nyelvhasználati jogait.⁵⁰ A megkérdezetteknek ugyan problémáik voltak az ukrán nyelv ismeretével, ám mégis úgy gondolták, hogy a gördülékeny ügyintézés érdekében jobb ukránul kommunikálni. Csapon viszont az merült fel, hogy a magyar nyelvű írásbeli ügyintézés gátja a magyar hivatalos nyelv nem ismerete, további gond pedig az, hogy a kétnyelvű (ukrán–magyar) levelezés sok energiát követel.⁵¹

A kisebbségi nyelv használatára vonatkozó jogok alkalmazását tehát megnehezíti egyrészt a lakosság, másrészt a jogalkalmazók (például az önkormányzati munkatársak) alacsony szintű nyelvi jogi tudatossága; sok hivatalnok sem ismeri az állampolgárok nyelvi jogait.⁵² Tehát az, hogy egyes helyzetekben milyen nyelvek jelenhetnek meg, nem csupán a nyelvi jogok függvénye, hanem nagyban függ a nyelvet használó közösség nyelvi ideológiáitól is.

3. A MAGYAR NYELV HIVATALI HASZNÁLATÁT GÁTOLÓ TÉNYEZŐK ÉS A HELYI MAGYAR KÖZÖSSÉG EZZEL KAPCSOLATOS REAKCIÓI

A fenti áttekintésből látszik, hogy az egyes országok közötti különbségek ellenére néhány közös pont is megállapítható: a közigazgatási rendszeren belül a magyar elsősorban a települési önkormányzatok szintjén főként szóban használatos. Az állam rendszerint nem kompenzálja a kétnyelvű ügyintézéssel kapcsolatos kiadásokat, ezért az esetleges fordításokat „házon belül” intézik el.⁵³ A hivatali dolgozók

⁴⁹ Csernicskó–Tóth 2015; Csernicskó–Ferenc 2016: 367–369.

⁵⁰ Ebbe valószínűleg belejátszott a kisebbségi törvény körüli bizonytalanság is.

⁵¹ Bővebben Ferenc 2015; lásd még Tóth 2015, 2016, 2017.

⁵² Csernicskó–Tóth 2015; Csernicskó–Ferenc 2016: 367–369; Ferenc 2015.

⁵³ Egy szlovákiai felmérés szerint a megkérdezett önkormányzatok 90%-a nem költ fordításra (Mrva–Szilvássy 2011). Néhány város (Dunaszerdahely, Somorja) saját költségvetésén belül különített el erre a célra pénzt.

nem részesülnek megfelelő nyelvi és fordítói képzésben, ami természetesen kihát a magyar szövegek minőségére is. A magyar nyelv használatát továbbá gátolja az alacsony jogtudatosság (az ügyfelek nem ismerik nyelvi jogait, illetve attól félnek, hogy ha magyarul kommunikálnak a hatósággal, akkor lassabban megy az ügyintézés), a magyar nyelv, ezen belül a jogi-közigazgatási szaknyelv nem ismerete vagy hiányos ismerete a hivatalnokok és az ügyfelek körében, az egységes terminológiájú magyar nyelvű formanyomtatványok, szövegminták hiánya.

A megfelelő nyelvismeret hiánya és a fordítások kérdése minden országban gondot jelent, s különböző módon próbálják megoldani. Tudtommal egyelőre csak Szlovákiában az állami fenntartású Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Karán létezik akkreditált kétnyelvű ügyvitelszervezés szak, amelynek egyik célja éppen magyarul megfelelő színvonalon kommunikálni képes ügyintézők, hivatalnokok képzése. A nappali képzés mellett felnőttképzési tanfolyam is akkreditálva van. Levélben és a sajtóban is felhívtuk a magyar nyelvterületen működő önkormányzatok figyelmét arra, hogy ezt a képzést speciálisan a közigazgatásban dolgozók számára kínáljuk, s megfelelő számú érdeklődő esetén a tanfolyamot helyben is meg tudjuk szervezni. Sajnos, egyelőre kevés érdeklődő van, ennek oka talán az lehet, hogy a képzés térítéses, s az önkormányzatok nem vállalják az ezzel kapcsolatos kiadásokat. Szlovákia kapcsán említettük, hogy az állam egy közigazgatási szószedet elkészítését finanszírozta.⁵⁴ Továbbá szólni kell a kolozsvári székhelyű (állami fenntartású) Nemzeti Kisebbségkutató Intézet *Ügyintéző* elnevezésű projektjéről: az intézet honlapjáról⁵⁵ letölthetőek a polgármesteri hivatalokban, a megyei tanácsoknál és a minisztériumok alá tartozó helyi államigazgatási szerveknél használatos kétnyelvű (román–magyar) nyomtatványok.⁵⁶

Mivel a hatóságok általában keveset tesznek a helyzet javítása érdekében, szerepüket civil szervezetek veszik át. E tekintetben a legjobb helyzetben a vajdasági magyarok vannak, ugyanis a Vajdasági Magyar Nemzeti Tanácsnak van hivatalos nyelvstratégiája (a 2012–2017-es évekre) és erre a célra felhasználható költségvetési forrása. A többi nagyrégióban különböző civil kezdeményezéseket kell kiemelni:⁵⁷ Szlovákiában, Romániában, Ukrajnában a nyelvi jogokat bemutató útmutatók készültek;⁵⁸ civil aktivisták hívják fel a hatóságok figyelmét a kisebbségi nyelvi jogok

⁵⁴ A projekt kapcsán nemcsak szlovák–magyar, hanem szlovák–ruszin és szlovák–roma szószedet is készült.

⁵⁵ <http://ispmn.gov.ro/hun/page/formulare->

⁵⁶ A magyar fordításokat a Szabó T. Attila Intézet munkatársai, Péntek János és Benő Attila ellenőrizték és lektorálták nyelvilag.

⁵⁷ Ezeket a projekteket gyakran magyarországi forrásból (pl. a Bethlen Gábor Alap) finanszírozzák, bár Szlovákiában van példa arra is, hogy a miniszterelnöki hivatal mellett működő nemzetiségi kisebbségi biztosi hivatal támogatott civil kezdeményezéseket (pl. a fent említett útmutatót).

⁵⁸ Cúth–Horony–Lancz 2011; Beregszászi–Csernicskó–Ferenc 2014; Tóth–Csernicskó 2014.

megsértésére, próbapereket indítanak,⁵⁹ jogsegélyszolgálat működik pl. Szlovákiában a Szlovákiai Magyarok Kerekasztala mellett, illetve Romániában a CEMO mellett; sok helyen fordítanak formanyomtatványokat stb. Erdélyben a marosvásárhelyi székhelyű Civil Elkötelezettség Mozgalmat kell kiemelni, Szlovákiában a Kétnyelvű Dél-Szlovákia mozgalmat, valamint a Magyar Közösség Pártjához köthető Pro Civis civil szervezetet.⁶⁰

Gyakorlatilag minden régióban probléma – bár ritkán említik – a terminológia, pontosabban egyrészt az egységes terminológia és a terminológiafejlesztés hiánya, másrészt pedig a magyarországi jogi-közigazgatási terminológiához való alkalmazkodás kérdése és mértéke.⁶¹ Romániában könyv formában adták ki a román–magyar és magyar–román terminológiai szótárát,⁶² Szlovákiában elkészült egy 6000 tételel tartalmazó (jelenleg elektronikus formában létező) terminológiai szószedet,⁶³ 2012-ben elkészült a szerb–magyar és magyar–szerb jogi és közigazgatási szótár, amely tartalmazza mind a vajdasági magyar nyelvben meghonosodott, mind pedig a bevett magyarországi szakkifejezéseket. 2017-ben jelent meg az ukrán–magyar hivatali (regiszter) szótár.⁶⁴ E szótárak természetesen nem fedhetik le a teljes közigazgatási terminológiát (nem is fedik le), és nem tudható, mennyire alkalmazkodnak hozzájuk a fordítók és a hivatalnokok. A szlovákiai és részben erdélyi szövegek ismeretében azt mondhatom, hogy a jelenlegi helyzetet e területen a sok szereplő, fordító, a tisztázatlan elvek, a változatosság és a bizonytalanság jellemzi.⁶⁵

A továbbblépéshez mindenképpen egységes szemléletű terminológiafejlesztésre és szaknyelvi tervezésre van szükség, éspedig azért, hogy legalábbis ezen a szinten megelőzzük az egyes regionális magyar nyelvváltozatok további szétfejlődését. E tanulmány írása közben is számtalan terminológiai eltérés okozott gondot, ezek egy része az eltérő közigazgatási területi felosztással és intézményrendszerrel, más részük az

⁵⁹ Orosz 2015; Marác 2015.

⁶⁰ Szlovákia vállalta a charta 9. cikk (3) pontját, azaz hogy a legfontosabb törvényeket magyar, ruszin és ukrán nyelven is hozzáférhetővé teszik, ezt a kötelezettségét azonban az ország nem teljesíti. Magyarországi támogatásból a Pro Civis szervezet eddig mintegy 60 jogszabályt fordított magyarra, ezek a torvenytar.sk honlapon hozzáférhetőek. A jogszabályok alkalmazhatóságát csökkenti az a tény, hogy a szövegeket többen fordítják, ezáltal a terminológia nem egységes, és számos esetben indokolatlanul eltér a magyar(országi) jogi terminológiától.

⁶¹ Lásd Szabómihály 2002, 2010.

⁶² Fazakas (szerk.) 2002; Benő et al. 2004.

⁶³ Terminologický slovník 2011.

⁶⁴ Bárány et al. 2017.

⁶⁵ Erre a problémára a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet Ügyműhely programjának bevezetője is utal. Meg kell azonban említeni, hogy hiába készültek, készülnek több helyütt egységes terminológiájú nyomtatványok, a hivatalokban nem mindig ezeket, hanem saját készítésű fordításait használják, továbbra is fenntartva a terminológiai bizonytalanságot. Ugyanez a helyzet Szlovákiában is: nem terjedtek el sem a Gramma Nyelvi Iroda, sem pedig a Pro Civis által készített kétnyelvű űrlapok, sok önkormányzatnál nem is tudnak arról, hogy ilyenek léteznek.

egyes hivatalos nyelvek kontaktushatásával magyarázható.⁶⁶ Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az érthetőséget sem: a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet által elkészített fordításokat lektoráló Benő Attila és Péntek János külön kiemelték, hogy „első és legfontosabb szempontunk az volt, hogy a nyomtatványokat minél könnyebben megértsék azok, akik használni fogják őket. Tehát a romániai magyar nagyközönségre voltunk tekintettel, iskolázottsági szinttől függetlenül.”⁶⁷

A standardizálás-kodifikálás kapcsán az egyik alapvető kérdés az, ki végezze ezt a tevékenységet. A tapasztalatok szerint az a kodifikáció lesz társadalmi érvényű, amelyet a kivitelezés során valamely hatóság, megfelelő társadalmi presztízzsel rendelkező testület támogat, illetve előír. Kisebbségi körülmények között nem létezik ilyen testület, ezért is lehetséges az, hogy jelenleg minden fordítói megoldás egyenértékűnek minősül. Lanstyák István és jómagam által a kétezres évek elején már javaslatot tettünk egy ilyen szlovákiai testület létrehozására, tavaly pedig a Szlovákiai Magyarok Kerekasztalához nyújtottam be ilyen kezdeményezést.⁶⁸ Amint azonban szó volt róla, az egyes határon túli régiókban összehangolt fejlesztésre volna szükség, amelyet megfelelő presztízssű testület felügyelne és koordinálna. A standardizálás-kodifikálás másik fontos kérdése a kodifikált elemek, az egységes terminológia elterjesztése. Ezt egyrészt online többnyelvű adatbázisok révén, másrészt pedig egységes fordítások révén látom kivitelezhetőnek. Ebben a munkában vállalhatna szerepet a Magyar Tudományos Akadémia együttműködésben annak ma már a határon túli régiókra is kiterjedő területi bizottságaival, tanácsaival (Kolozsvári Akadémiai Bizottság, Szlovákiai, Vajdasági, Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács) és a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózattal.

IRODALOM⁶⁹

Application Croatia 2015. *European Charter for Regional or Minority Languages. Application of the Charter in Croatia. 5th Monitoring Cycle.* ECRML(2015)2

Application Romania 2012. *European Charter for Regional or Minority Languages. Application of the Charter in Romania. 1th Monitoring Cycle.* ECRML(2012)3

Application Slovakia 2016. *European Charter for Regional or Minority Languages. Application of the Charter in Slovakia. 4th Monitoring Cycle.* ECRML(2016)2

⁶⁶ Az előbbi kapcsán említhetem a *megye, község* eltérő értelmezéseit, a másik kapcsán pedig a helyi rendeletek különböző megnevezéseit. A romániai helyzetről bővebben lásd Cseke 2017.

⁶⁷ Lásd a fordításokhoz fűzött észrevételeket (<http://ispmn.gov.ro/page/eszrevetelek>).

⁶⁸ Vö. Lanstyák–Szabómihály 2000. Magyarországi támogatással a Pro Civis egyesület mellett 2017 szeptemberétől terminológiai tanács kezdi el működését, és egy, a nemzetközi terminológiai szabványoknak megfelelő szlovák–magyar terminológiai adatbázist és szótárt készítünk.

⁶⁹ A kisebbségi nyelvhasználat jogi vonatkozásaival foglalkozó nagyszámú szakirodalom miatt csak a legújabbakat és azokat tüntetem fel, amelyek a tanulmány témáját – azaz a közigazgatási nyelvhasználatot – közvetlenül érintik.

- Application Slovenia 2014. *European Charter for Regional or Minority Languages. Application of the Charter in Slovenia. 4th Monitoring Cycle*. ECRML(2014)5
- Application Serbia 2016. *European Charter for Regional or Minority Languages. Application of the Charter in Serbia. 3rd Monitoring Cycle*. ECRML(2016)1
- Application Ukraine 2014. *European Charter for Regional or Minority Languages. Application of the Charter in Ukraine. 2nd Monitoring Cycle*. ECRML(2014)3
- Bács-Ódry Ágnes 2013. A magyar személynevek hivatalos írásmódjáról – gyakorlat, ideológiák és hivatalos nyelvpolitika. In Bene Annamária (szerk.): *A magyar nyelv a többnyelvű Vajdaságban. III. kötet. A sokoldalú nyelv*. Szabadka: Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar. 52–68.
- Bárány Erzsébet – Csernicskó István – Gazdag Vilmos – Híres-László Kornélia – Kótyuk István – Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.) 2017. *Ukrán–magyar hivatali (regiszter)szótár*. Ungvár: „RIK-U“.
- Benő Attila – Szilágyi N. Sándor szerk. 2006. *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok. A 13. élőnyelvi konferencia előadásai*. Kolozsvár: Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége.
- Benő Attila és munkatársai. 2004. *Magyar–román közigazgatási szótár*. Sepsiszentgyörgy: Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2011. A kárpátaljai magyar személynevek átírásának és használatának kérdésköréről. *Magyar Nyelvőr* 135: 414–422.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Ferenc Viktória 2014. *Nyelvi jogaink és lehetőségeink. Útmutató és tájékoztató a nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásához kárpátaljai magyaroknak*. Budapest: Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. (http://bgazrt.hu/npki/konyvek/karpataljai_nyelvhasznalati_utmutato/)
- Beretka Katinka 2012. Szerbia nyelvpolitikája a magyar nyelvhasználat szemszögéből. In Ep-lényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. 237–270.
- Beretka Katinka 2015. Magyar nyelv(rend)őrség a Vajdaságban. *Kisebbségkutatás* 3. 25–42.
4. Bericht 2015. 4. *Bericht der Republik Österreich gemäß Artikel 15 Abs. 1 der Europäischen Charta der Regional- oder Minderheitensprachen*. Wien: Bundeskanzleramt.
- Bitskey Botond (szerk.) 2010. *Határon túli magyarság a 21. században: konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal
- CEMO 2011. *Civil Elkötelezettség Mozgalom. Az árnyékjelentés összefoglalója* (<http://www.cemo.ro/hu/arnyekjelentés.html>)
- Cúth Csaba 2011. A kisebbségi nyelvhasználat jogi keretei és megvalósulásának körülményei a szlovákiai helyi önkormányzatokban 1999 és 2011 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2: 59–85.
- Cúth Csaba – Horony Ákos – Lancz Attila 2010. *Nyelvi jogok Szlovákiában. Anyanyelvhasználati útmutató*. Somorja, Komárom: Fórum Társadalomkutató Intézet, Anyanyelvünkért Polgári Társaság. (<https://www.scribd.com/document/72147077/Nyelvi-jogok-Szlovakiaban-Anyanyelvhasznalati-utmutato>)
- Cseke Boróka Emese 2017. *Jogi nyelv és nyelvi jogok*. Csíkszereda: Sapiientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Csíkszeredai Kar [szakdolgozat].
- Csernicskó István 2016. *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában*. Ungvár: Autdor–Shark.
- Csernicskó István 2017. Language Policy in Ukraine: The Burdens of the Past and the Possibilities of the Future. In Pfenninger, Simone E. – Judit Navracsics (eds.): *Future Research Directions for Applied Linguistics*. Bristol: Multilingual Matters. 120–148.

- Csernicskó István – Ferenc Viktória 2012. A kisebbségi nyelvhasználat jogi keretei és azok gyakorlati alkalmazhatósága Kárpátalján. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. 199–236.
- Csernicskó István – Ferenc Viktória 2016. Transitions in the language policy of Ukraine (1989–2014). In Sloboda, Marian – Petteri Laiho – Anastassia Zabrodskaja (eds.): *Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 349–377.
- Csernicskó István – Szabó Mihály Gizella 2010. Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században: konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal. 167–198.
- Csernicskó István – Tóth Enikő 2015. Az ukrán nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásának egy területe: az ügyintézés nyelve a helyi önkormányzatokban. *Kisebbségkutatás* 24 (3): 7–24.
- Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.) 2012. *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó.
- Fazakas Emese (szerk.) 2002. *Román–magyar közigazgatási szótár*. Sepsiszentgyörgy: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.
- Ferenc Viktória 2015. Magyar vagy ukrán nyelvű ügyintézés? Jogismeret, jogtudatosság és nyelvválasztás összefüggései a kárpátaljai magyarok körében. *Pro Minoritate* Ősz: 54–68.
- Horváth István et al. 2010. *Közigazgatási nyelvhasználat Hargita megyében az önkormányzati és a központi kormányzat megyeszintű intézményeiben. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről 27/2010*. Cluj-Napoca: Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale.
- Horváth István 2012. Románia: a kisebbségi nyelvi jogok és intézményes érvényesülésük. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. 172–198.
- Karmacs Zoltán 2003. A magyar nyelv Beregszász hivatalaiban. In Csernicskó István (szerk.): *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola. 93–100.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 2000. Nyelvi jogaink érvényesítésének nyelvi feltételei. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 1: 85–98. Újraközlés: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 117–126.
- Marác László 2015. Regulációs környezet, nyelvi egyenlőtlenségek és a kisebbségi érdekérvényesítés új lehetőségei Romániában. *Pro Minoritate* Ősz: 26–53.
- Mrva Marianna – Szilvássy Tímea 2011. Kétnyelvűség a dél-szlovákiai településeken. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 1: 37–58.
- Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.) 2003. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nyelvstratégia 2012. *A Magyar Nemzeti Tanács hivatalos nyelvstratégiája 2012–2017*. (<http://www.mnt.org.rs/dokumentumok/strategiak/nyelvhasznalati-strategia-2012-2017>)
- Orosz Örs 2015. Új tendenciák a nyelvi jogok érvényesítésében. *Pro Minoritate* Ősz: 21–25.

- Správa 2014. *Správa o stave používania jazykov národnostných menšín za obdobie rokov 2013–2014*. Bratislava: Úrad vlády SR. (<http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/jazyky-narodnostnych-mensin/>)
- Správa 2016. *Správa o postavení a právach príslušníkov národnostných menšín za rok 2015*. Bratislava: Úrad vlády SR (http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/6532_sprava-o-postaveni-a-pravach-prislusnikov-nm-2015.pdf)
- Správa 2017. *Správa o postavení a právach príslušníkov národnostných menšín za rok 2016*. Bratislava: Úrad vlády SR (http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/7048_sprava-nm-2016.pdf)
- Szabó Mihály Gizella 2002. A hivatalt kétnyelvűség megteremtésének nyelvi vetületei. In Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 182–199.
- Szabó Mihály Gizella 2009. A határon túli magyar helynevek standardizációs kérdései. *Korunk* 5: 95–99.
- Szabó Mihály Gizella 2010. Magyar szaknyelv és szakstílus Magyarország határain túl. In Dobos Csilla (szerk.): *Szaknyelvi kommunikáció*. Miskolc, Budapest: Miskolci Egyetem, Tinta Könyvkiadó. 205–216.
- Szabó Mihály Gizella 2012. A szlovák nyelvpolitika és a nyelvhasználat jogi szabályozása Szlovákiában a rendszerváltozás után. In Szabó Mihály Gizella – Lanstyák István (szerk.): *Magyarok Szlovákiában VII. Nyelv*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet. 11–26.
- Szerbhorváth György 2015. A kisebbségi nyelvi jogok a Vajdaságban – a jog és a valóság. *Pro Minoritate* Ősz: 69–94.
- Terminologický slovník 2011. *Slovensko-maďarský odborný terminologický slovník 2011* (http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/2221_maďarsky.pdf)
- Tóth Enikő 2015. A magyar nyelvű ügyintézés lehetősége a Beregszászi járás önkormányzataiban (2015-ös felmérés alapján). In Fedinec Csilla (szerk.): *Terek, intézmények, átmenekek*. Budapest: Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium. 249–270.
- Tóth Enikő 2016. Nyelvek a virtuális térben: kárpátaljai magyarok települések hivatalos honlapjainak nyelvhasználatát. In Gazdag Vilmos – Karmacs Zoltán – Tóth Enikő (szerk.): *Értékek és kihívások I. kötet: Nyelvtudomány: A 2015. március 26–28. között Beregszászon a Nyelvi és kulturális sokszínűség Kelet-Közép-Európában: érték és kihívások című konferencián elhangzott előadások anyagai*. Ungvár: Autdor-Shark. 230–238.
- Tóth Enikő 2017. A 2012-es nyelvtörvény adta jogok és lehetőségek gyakorlati megvalósulása Kárpátalja Beregszászi járásának önkormányzati hivatalaiban. In Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.): *Többnyelvűség, regionalitás, nyelvtanítás: Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvéseti Kutatóközpont Kutatásaiból III*. Ungvár: RIK-U Kiadó. 45–53.
- Tóth Mihály – Csernicskó István 2014. *Tudományos-gyakorlati kommentár Ukrajnának az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényéhez*. Ungvár, Budapest: Intermix Kiadó.
- Varga Attila 2013. A nyelvi jogok alkotmányos szabályozása Romániában. *Pro Minoritate* 3: 29–41.

A SZÁMÍTÓGÉP, AZ ELEKTRONIKUS KOMMUNIKÁCIÓ ÉS AZ INTERNET HATÁSA

PRÓSZÉKY GÁBOR

1. BEVEZETÉS

Ebben a fejezetben az alábbi fő kérdésköröket próbáljuk meg körbejárni, illetve ahol nem tudjuk ezt megtenni, ott megpróbáljuk megkeresni, hogy mi kellene ahhoz, hogy többet tudjunk a probléma jellegéről. Tehát a kérdések:

- (1) Változott-e a magyar nyelv rendszere a számítógép és az elektronikus kommunikáció hatására, és ha igen, hogyan, miben?
- (2) Hogyan változott a magyar nyelvközösség belső kommunikációs kultúrája a számítógép és az elektronikus kommunikáció hatására?
- (3) Hogyan változott a magyar nyelvközösség kommunikációs kultúrája interkulturális tekintetben („kifelé”) a számítógép és az elektronikus kommunikáció hatására?

Természetesen minden változás vizsgálatánál meg kell különböztetnünk a beszélt és az írott nyelvre kifejtett hatásokat, de a számítógépes kultúra esetében lényegesen erősebb az írott nyelvre való hatás. Léteznek beszédtechnológián alapuló számítógépes rendszerek is, de ezek (eddig még) nemigen voltak hatással a magyar nyelvre. Elképzelhető, hogy ez a jövőben változik, ám ha a következőkben azt írjuk, hogy „magyar nyelv”, akkor a magyar nyelv írott változataira gondolunk.

2. VÁLTOZOTT-E A MAGYAR NYELV RENDSZERE A SZÁMÍTÓGÉP ÉS AZ ELEKTRONIKUS KOMMUNIKÁCIÓ HATÁSÁRA, ÉS HA IGEN, HOGYAN, MIBEN?

A 20. század utolsó negyedében kialakuló számítógépes kultúra és főként az elektronikus kommunikáció elterjedése minden emberi nyelvre, így a magyar nyelvre is komoly hatást gyakorolt. Ez – mint a bevezetőben említettük – elsősorban az írásbeliségre igaz, egészen pontosan az írott szövegekben tükröződő nyelvi jelenségekre. Azt meglehetősen nehéz vizsgálni, hogy a magyar nyelv egésze mint rendszer változott-e az elmúlt egy-két évtizedben, hiszen egy ilyen kutatás mindenki számára

biztosan elérhető alapanyaga, ami egyben objektív mérésekre is lehetőséget ad, az elsősorban az interneten megjelenő szövegek világa. Ez a szövegvilág viszont egyrészt tartalmát, másrészt stílusregiszterét tekintve nem tekinthető reprezentatívnak a magyar nyelv egészére nézve. Kérdés az is, hogy ha meg is változott az utóbbi évtizedekben a magyar nyelv szerkezete, akkor melyek azok a változások, amiket valóban a számítógép és az elektronikus kommunikáció megjelenése okozott.

Mindezek előre vetítése után célszerűnek tűnik végigvenni az írott szövegek tanúsága alapján felismerhető különböző hatások természetét, melyek segítségével közelebb juthatunk – akár a nyelv egészére is értelmezhető – válaszhoz. Nem magyar jelenség, hanem általános, hogy az írott és a beszélt nyelv viszonya megváltozott, hiszen az utóbbi években, évtizedekben egészen bizonyos, hogy több szöveget hozunk létre, azaz többet írunk, mint korábban. Russell szerint¹ naponta 73 milliárd szöveges üzenetet és 188 milliárd elektronikus levelet ad fel valakinek a földgolyó immár több mint 3 milliárd internetezője. A létrejött szövegek mind számítógéppel kezelhetők, azaz nyelvi elemzések céljából ideálisak. A nyelvek, így a magyar bizonyos írásbeli változásait meglehetősen jól meg lehet figyelni a géppel létrehozott szövegekből összeállított nagyméretű szövegkorpuszok segítségével. Ezek olyan hatalmas szöveggyűjtemények, melyekben nagy eséllyel megjelenik az adott nyelvre jellemző szavak és szószervezetek jelentős része – és a méretek miatt ezeknek a szerkezeteknek az eloszlása is jellemző adatokkal szolgálhat. Hogy mekkora méret esetén lehet megbízható statisztikai állításokat tenni, az nyelvi jelenségenként változó lehet, de hogy mekkorák ezek az ún. gigakorpuszok, arról úgy lehet igazán képet alkotni, ha összehasonlítjuk őket más, ismertebb szövegek méreteivel. A közelmúlt egyik legnagyobb szabású magyarországi korpuszépítő munkájának eredményeképp előállt az 1,2 milliárd szóból álló Pázmány Korpusz². Ha tudjuk, hogy a teljes Biblia 600 ezer szóból áll, Jókai összes műve együtt több mint 6 millió szót tesz ki, a teljes Encyclopaedia Britannicában 55 millió szó van, akkor az 1242 millió szónyi Pázmány Korpusz mérete talán még jelentősebbnek tűnik. Ráadásul a Pázmány Korpusz megkülönbözteti a normatívnak mondható, szerkesztett szövegeket a fórumok meglehetősen szabadon létrehozott szövegeitől. Ezeket az adatokat mutatja az 1. táblázat.

1. táblázat. A világháló mai magyar szövegeiből készült Pázmány Korpusz mérete

<i>Pázmány Korpusz</i>	<i>mondatok száma</i>	<i>főnévi csoportok száma</i>	<i>szavak száma</i>
normatív szövegek	64 339 348	276 213 423	1 183 105 373
nem-sztenderd szövegek	3 505 818	13 867 066	58 985 126
összesen	67 845 166	290 080 489	1 242 090 499

¹ Russell 2015.

² Endrédy 2016; Prószyék–Indig 2016.

Fontos leszögezni tehát, hogy az ebben a korpuszban szereplő anyagoknak túlnyomó része „igazi” szöveg, azaz olyan szöveg, amiről korábban is azt tanították, hogy szöveg, tehát az írott nyelvi normákat betartva szerint készültek. Ezekkel a szövegekkel szemben áll az a másik írott nyelvi világ, amit valójában írott beszélt nyelvnek nevezünk.³ Ennek a szövegvilágnak a vizsgálata önmagában is érdekes, de a legérdekesebb az, ahogy a kétféle írásbeliség közötti interferenciák megjelennek. Az „igazi” írásra való – talán sokak számára meglepő – hatás ma már több nyelvi rétegben is kimutatható, például (erdélyi) iskolások kézírásos dolgozataiban is.⁴ Az írott beszélt nyelvéhez hasonló kommunikáció korábban legfeljebb az iskolai órákon összehajtott papírlapokkal ide-oda való eljuttatásával működő „beszélgetés” volt, ám a mai világ annál lényegesen hatékonyabb létrehozási, közvetítési és válaszadási technológiákkal működik.

Írásbeli anyagaink létrehozása – a gépi eszközök használata következtében – gyakran nem lineárisan, a leírt karakterek időbeli egymásutánjában történik. Korábban ilyesmi legfeljebb hosszabb művek létrehozásakor fordulhatott elő, amikor is ollóval, ragasztóval, esetleg másológép közbeiktatásával keletkeztek a szerkesztett anyagok, viszont kisebb méretű szövegek esetében ez a „szövegelőállítási műfaj” nem létezett. Az új technika lehetőségeinek kihasználása viszont újfajta hibák megjelenésével jár. Ezekről az oktatás meglepően keveset tud, így nem irányítja a figyelmet rájuk, és legfőként nem tud technikákat javasolni az ezekből adódó problémák kiküszöbölésében. Az utólag beszúrt részek sokszor okoznak fölösleges ismétlődést, esetleg kihagyást, illetve egyszerűen rosszul szerkesztett szöveget. Ehhez járul az általánosan ismert sietség, mert szinte mindenki épp az utolsó pillanatban készül el a szövegével, így átolvasásra nem jut idő, de az emiatt kialakult hanyag írásbeliség nem nyelvtechnológiai kérdés...

Azok az írások, melyek szélesebb olvasóközönségre számíthattak, korábban viszonylag pontosan követték a normát, hiszen a „hivatalosnak mondható” szövegek – a korrektorok, lektorok munkájának eredményeképpen – mindig a helyesírási szabályoknak és az egyéb írott és íratlan tipográfiai normáknak megfelelő formában juthattak csak el az olvasóhoz. Ma a szövegeknek jelentős része nem megy át semmilyen ellenőrzésen. A magyar nyelvű szövegek készítői – még ha valamilyen helyesírási programot használnak is – sokszor nincsenek tudatában az efféle gépi eszközök korlátainak. Ezek lehetőségeiről és határaitól ugyanis szintén nem esik szó a hazai alap- és középfokú oktatási anyagokban.⁵ Ráadásul, az utóbbi időben nemcsak a professzionális használatra készült szövegeket átolvasni és javítani hivatott lektor és korrektor lett kevesebb, hanem változás az is, hogy a szövegek normatív volta korábban mindig korrelált a hordozó kiadvány külsejének minőségével. Ma már gyak-

³ Bódi 2004a, b.

⁴ Vaida 2015.

⁵ Prószéky 2005.

ran nincs így: a szépen tördeltnek tűnő vagy drága papíron megjelenő szövegek azt sugallhatják – legalábbis a korábbi olvasási szokásokon edződött olvasónak –, hogy a szöveg nyelvtanilag és helyesírásiilag is követi a leírt vagy leírtnak gondolt normákat.

A kétféle írott nyelv – tehát a hagyományosan írásos kommunikációra szánt és az írott beszélt nyelv – interferenciája egyre gyakoribb, hiszen a számítógépes világban oly népszerű hozzászólások, fórumok, blogok szövegei is a köz „javára” készülnek, és rengeteg embert érnek el, így szerkesztettségi jellemzőik, nyelvi és helyesírási jegyeik hatása az olvasókra legalább akkora, mint korábban a korrektúrázott szövegeké volt, viszont azzal, hogy ma – mint már jeleztük – az előkészítési fázis rövidebb, az esetek túlnyomó többségében semmilyen ellenőrzés nem előzi meg a publikálást.

Érdekes módon nemcsak az írási, hanem az olvasási szokások is különböznek a korábbi időszakokéitól,⁶ aminek több oka is van. Az ugyan igaz, hogy az olvasott szövegek hatása az olvasó íráskészségére éppen annyi, mint korábban, viszont az elolvasott anyagok normától való eltérése – amint fentebb jeleztük – sokszor nehezen meghatározható. Kialakulóban van tehát egy olyan világ, amelyben az interneten megjelenő szövegek gyakori jelenségei egyesek számára egyféle „spontán normának” minősülnek, mivel nem internetes szövegekkel alig-alig találkoznak. Ha például egy nyelvi elem írásformája az általa ismert világban gyakoribb, mint egy másik „lehetséges” forma, akkor bizony van, akinek a számára ez elegendő érv ahhoz, hogy az interneten gyakoribbat utánozza. Így történhetett, hogy egy ideig az internet tanúsága szerint a *csevely* alak gyakoribb volt, mint a *csevej*. A Pázmány Korpusz adatai már jobb arányról, 156 *csevely* és 405 *csevej* alakról számolnak be, és már a weben is „jobb a helyzet”, hiszen a Bing keresőjével 9680, a Google-ével 7680 *csevely* alakot találunk. Viszont ezek a számok még mindig elegendően nagyok ahhoz, hogy a normatívától eltérő alakok komoly hatással legyenek a felhasználók helyesírási készségére. Úgy tűnik, hogy a *csevej* szót az internetezők kevésbé érzik ma már a *robaj*, *dőrej*, *zőrej*, *moraj* szavak formai rokonának, sokkal inkább a hasonló kezdetű és magánhangzózavú *csermely* alak hat rájuk. Ugyanígy a *bója* szó is – talán a többek számára ismert *Bólya* vezetéknév *ly*-ja miatt – sokszor jelenik meg a weben *bólya* alakban. Az internetes eszközök által kiírt és ilyenkor perdöntőnek gondolt találati gyakoriságról viszont jó tudni, hogy azok mindig becslések, ráadásul sokszor meglehetősen pontatlan becslések és nem egzakt számok...

Számítógépes adatrögzítésnél sokakban kialakult az a technika, hogy ráhagyatkoznak a gépi eszközök javaslataira, ám ha valaki nem elég figyelmes, így is maradhatnak hibák a szövegben. Ennek következtében a nyelvi eszközök felhasználói világában idővel két alapvető típus alakult ki: az egyik, aki a helyesírási programokat rögtön kikapcsolja, mondván, hogy ő jobban tudja a helyesírást, mint egy számítógépes program. Valójában egy ilyen program tényleg sok mindent nem tud, például

⁶ Vö. Gombos és mtsai 2015

a szavak értelmét, ezért nem tud segíteni olyankor, amikor maga az ember is képes tévedni: az egyik napilap zenekritikai rovatában lehetett olvasni arról, hogy az adott operaénekesnek *nem volt elég erős a fortéja*, de az jelent meg, hogy *nem volt elég erős a fortély*a. Ezeket a jelentéskülönbségen alapuló és a gépi értelmezés számára nehezen kezelhető jelenségeket látva sokan úgy gondolják, hogy legegyszerűbb, ha a helyesírási programokat egyáltalán nem használják. Más felhasználók viszont kontroll nélkül mindent elhisznek, ugyanis mivel a „gép mondta”, ezért számukra megfellebbezhetetlen, hogy így kell írni. A helyesírási programok felhasználóival viszont általában nehéz az interakció, hiszen ezeket a nyelvi eszközöket úgy használják, hogy a nyelvi szoftver készítője a felmerülő problémákról nehezen értesül. (Ez ma az internet egyre erősebb elterjedésével egy kicsit változóban van.) Általában is megfogalmazható: az a probléma, hogy a felhasználók nem ismerik a gépi eszközök nyelvi beállítási lehetőségeit, abból is következik, hogy az iskolában ilyesmit nem tanítanak, illetve hogy a technikaiguru-ismerősöket nem feltétlenül érdekli a nyelvi igényesség. Az eredmény az lesz, hogy a kontroll csökkenése miatt kialakulnak a megszokott normától eltérő írásformák. Ilyenekkel lépten-nyomon találkozni mai magyar szövegekben:

- az idegen szavak mindig kötőjellel toldalékolódnak, ha kell kötőjel oda, ha nem;
- a művek címei egyre többször csupa nagy kezdőbetűs szavakból állnak;
- a dátumok írásmódja mindenféle más nyelvekben használt normákat próbál követni;
- a programok külföldről érkező gyári beállításából adódó automatikus betű- és szócserek – olykor torz – nyelvi eredményeit feltétel nélkül elfogadják a felhasználók,

és még sorolhatnánk. Ráadásul ezek a minták gyorsan másolódnak, hatékonyan terjednek. Helyesírás-tanításunk ezzel nem tart lépést. Azt kellene ugyanis elmondani, hogy egy adott szoftvereszközt mi módon lehet arra rávenni, hogy segítsen abban az esetben például, amikor a 2016. Október nagybetűs hónapneve láttán a hagyományos gondolkodás a „Nem nagybetűvel írjuk!” (egyébként jogos) felszólítást gondolja segítségnek. Pedig itt a megoldás például a hazánkban leggyakrabban használt szövegszerkesztő program megfelelő ismerete lenne, amint ezt több mint tíz éve magam is megfogalmaztam: itt „a hibát ugyanis – legalábbis az első időkben – nem a gépelő követi el, merthogy ő minden bizonnyal tudja, hogy a hónapok neve kisbetűvel írandó. Ezzel szemben az említett programban van egy – kikapcsolható – automatikus betűcserét végző modul, mely minden mondat elejét a gépelő megkérdezése nélkül nagybetűsíti. [...] Ezt a modult nem a magyar nyelvhelyességi programok készítői dolgozták ki, így aztán nem csoda, ha nem nyelvi alapon dönt a mondatkezdő betűkről, hanem minden pontot mondatvégi jelnek gondolván, nagybetűsít mindent, ami pont után áll. Így tesz tehát ez a modul a dátumokban szereplő

évszámok után, jóllehet ott nincs is szó mondatkezdetről. Az automatikus betűjavítás ismeretének hiánya tehát oda vezet, hogy hiába szólunk a nagybetűs hónapnevekért, a felhasználók mindig kisbetűvel írják ezeket, de a program a hátuk mögött átalakítja a szöveget, és a nyomtatásban már ott virítanak a senki által le nem írt nagybetűk. Ennek az opciónak a kikapcsolása a tetejében nem is a nyelvhelyességi programrészben történik, így aki esetleg keresné ezt a lehetőséget, az sem biztos, hogy könnyen rájönne, és gyorsan megtalálná a »Mondatok első betűje« opciót. Természetesen a helyzet javulna, ha ez a mondatkezdet-nagybetűsítési lehetőség mindenkinél állandóan ki lenne kapcsolva, ehhez viszont nem elég a hagyományos nyelvművelői felszólítás. Összefoglalásul elmondhatjuk: a nagybetűs hónapnevek elszaporodásának oka az automatikus nagybetűsítő modul ismeretének hiánya. Mivel a nagybetűs hónapnevek a fent említett okokból egyre nagyobb számban jelennek meg a számítógéppel készített dokumentumokban, hatása a helyesírási készségre, különösen a fiatalokéra igen veszélyes lehet. Egy idő után már nem a gép, hanem a gépelő használja a nagybetűt, arra gondolva, hogy szinte mindig így látja a mások által írt szövegekben is.⁷

Mivel a legfontosabb szöveglétrehozó eszközök, a szövegszerkesztők és a kiadványszerkesztő programok leggyakrabban nagy nemzetközi szoftverhatalmak közreműködésével jutottak az országba, ezek döntései a 20. század végén jobban befolyásolták a magyar írásbeliséget, mint maga – az indulásakor elsősorban épp a magyar nyelv ügyei miatt létrehozott – Magyar Tudományos Akadémia.⁸ Az akadémiai intézményrendszer mind a mai napig legfeljebb statikus nyelvhelyességi szoftvereszközök – szólisták, helyesírási szótárak, tanácsadó eszközök – kialakításában vesz részt, nem pedig a szöveget az emberrel együtt „olvasó” dinamikus programokéban. Öröm viszont, hogy az MTA létrehozott egy internetes helyesírási tanácsadó portált,⁹ ahol egyes szavak írásmódjáról magyarázattal együtt tájékozódhat a gépi eszközök használója. Ám a magyar nyelvű szövegeket nem feltétlenül az egyes szavak sorozataiként kell felfognunk. Ráadásul az írásnak sem a helyesírás az egyetlen jellemzője.

Egy mondattani újdonság nyilván hosszabb idő alatt alakul ki, mint egy lexikális változás, így nehezebben „megfogható”, ám kimondottan a szintaktikai szerkezeteknek az elektronikus kommunikáció hatására esetleg létrejött változásairól tudomásunk szerint nem jelent meg nyelvészeti tanulmány, így ezzel még tartoznak a 21. század elejének magyar nyelvészeti kutatásai. Ha nem is a szintaxis területéről valók, de az egyszerű szószinten túlmutatnak bizonyos nyelvi változások, melyek kialakulásában a számítógépes írásbeli kultúra is szerepet játszott. Például ilyen a jelentésváltozás következtében megváltozó diskurzusfunkció, például a *mellesleg*

⁷ Prószéky 2005.

⁸ Prószéky 2016.

⁹ Lásd <http://helyesiras.mta.hu>

szót tartalmazó szerkezetek esetében, ahol megjelent egy új, a szó ellenkező előjellel való – *nem mellesleg* alakú – használatából eredeztethető értelmezés. Dér Csilla¹⁰ az internethasználóktól hoz példákat arra, hogy ma már nemcsak azt jelezhetjük ezzel a szóval, hogy „eltérünk a tárgytól, de azt is, hogy egyáltalán nem térünk el, hanem egy, a diskurzus szempontjából lényeges, fontos információt, szempontot fogunk megosztani”. A mai magyar nyelv nehezen megfogható grammatikai változásait egyébként legtöbbször nem lehet egyértelműen a számítógépre vagy az elektronikus kommunikáció hatásaira fogni, ám kétségtelen, hogy – mint az előző példa is mutatja – ezek az eszközök az új nyelvi jelenségek elterjedésében komoly katalizátori szerepet vállalnak.

Korábban egy-egy újnak látszó nyelvi jelenség csak a szájhagyomány, később a nyomtatott sajtó, majd a rádió vagy a televízió segítségével jutott el az anyanyelvi beszélőkhöz, a mai kommunikációs eszközök viszont azonnal tudják segíteni az új jelenség elterjedését. Ez akkor is igaz, ha egy-egy jelenség nem feltétlenül az elektronikus kommunikáció segítségével alakult ki, mint például a korábban nem létező *be-* igekötős igék elterjedése és más új szóképzési formák.¹¹ Érdeemes nyomatékossítani, hogy míg a jelen tanulmány olvasói között valószínűleg kisebb, a teljes magyar lakosság körében már 50% körüli az elektronikus kommunikáció új nyelvi fordulatainak terjesztésében élenjáró Facebookot használók száma,¹² az internethasználat pedig tíz év alatt 21%-ról 72%-ra nőtt,¹³ a Gemius szerint¹⁴ pedig a magyar internethasználók 86%-a napi szinten használja az internetet. Tehát egyre nagyobb eséllyel és minden korábbinál nagyobb hatékonysággal tud egy-egy új nyelvi fordulat elterjedni, anélkül hogy az ilyenekre rosszallóan tekintők ez idő alatt véleményt tudnának formálni ezeknek a normatív nyelvhasználatról való becsült távolságáról.

3. HOGYAN VÁLTOZOTT A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG BELSŐ KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRÁJA A SZÁMÍTÓGÉP ÉS AZ ELEKTRONIKUS KOMMUNIKÁCIÓ HATÁSÁRA?

A magyar nyelvközösség belső kommunikációs kultúrája, amint más nyelveké is, korábban kizárólag a beszélt, majd a beszélt és az írott nyelvvel kapcsolatban volt értelmezve. Az alfejezetünk címében szereplő *számítógép és az elektronikus kommunikáció* két egymástól nem független, ám különböző nyelvi hatásokat kiváltó terminus. Már az informatikai eszközök megjelenésének kezdetétől, tehát az ötvenes-hatvanas

¹⁰ Dér 2005.

¹¹ Ladányi 2008.

¹² HVG.hu 2014

¹³ KSH.hu 2014

¹⁴ Gemius 2014.

évektől kezdve a számítógép a magyar társadalom egyes tagjaiban is mint a modernség és a vele asszociálható „elgépiesedés” megtestesítője jelent meg. Hosszú időn át viszont az átlagember gépek által létrehozott kimenetekkel nem találkozhatott, így csak a titokzatosan ható „elektronikus agy” fogalma maradt a számára. Maga ez a túlzó, egyben meglehetősen félrevezető fogalom az újságírók kedvenc fordulatává vált az elmúlt évtizedekben, ám kialakulása még az első számítógépek feltűnésével egyidős.¹⁵ Amikor megjelentek az ún. sornymatatókkal készült első számítógépes nyomtatású anyagok (elsősorban számlalevelek, kimutatások), elterjedt a rémhír, hogy a számítógép kizárólag nagybetűs szövegeket tud írni. Ennek kapcsán többen is tudni vélték, hogy a magyar nyelv írásában oly fontos ékezetes betűknek egyszerűs mindenkorra befellegzett. Ez a veszély halványult, amikor megjelent az a kódalap (ISO-8859-1), mely az angoltól (és a latintól) eltérő nyelvek karakterkészletét, speciális ékezetes betűit volt hivatva kezelni. Igaz, a német vagy a francia betűkészlet előbb került használatba, mint a magyar, de ekkor már léteztek legalább ékezetes betűk. A nyelvvel foglalkozók számítógéptől való félelme ugyan kisebb lett, de azért tovább élt. Sokan emlékezhetnek még ennek a kornak a már ékezetes, de kalapos vagy hullámos diakritikummal kialakított *o* betűire, melyek az *ő* szerepét látták el a géppel előállított magyar szövegekben. Végül az ezredforduló táján nemcsak bizonyos ékezetes betűk, hanem a magyar nyelv minden betűje a helyére került (ISO/IEC 8859-2:1999), és ettől kezdve a számítógép nyelvre való hatásának ez a vetülete eltűnt a magyar nyelvért aggódók világából (bár bizonyos elektronikus technológiák mind a mai napig nem használják ezt: gondoljunk például a ma már kevésbé használt, de létező teletext-szolgáltatásra, vagy a nevünk ékezet nélküli bevitelét kérő egyes nemzetközi banki szolgáltatásokra).

Korábban már jeleztük, hogy az informatikának a társadalmi kapcsolatokat leginkább befolyásoló eszköze ma az írott beszélt nyelv. Az egészen hivatalos kommunikációban még mindig létező papíralapú levelezés, illetve az ennek megfelelő elektronikus levelek világa mellett ez az írásforma az, amelyik „nyomot hagy”, ami összegyűjthető és gépekkel elemezhető. A beszélt kommunikáció, azaz a hangzó anyagok esetében is egyre több már a számítógéppel tárolt (sőt, a mindezt kiegészítő képi, illetve video-) anyag, ugyanis az adatrögzítési technikák ezt ma már szinte korlát nélkül lehetővé teszik. Azonban az ezeket kezelő és az ezekre épülő interkulturális gépi támogatás relatíve még mindig ritka. A beszélt nyelv speciális karakterekkel történő írásos rögzítésével foglalkozó kutatók anyagaikat további számítógépes nyelvelemzés céljaira készítik fel, amikből a beszélt nyelv, illetve az őket kísérő diskurzushelyzetek eddig talán nem ismert törvényszerűségeit azonosíthatjuk be: ilyen speciális magyar nyelvi adatbázis például a BUSZI, azaz a budapesti szociológiai interjúk megfelelő kódokkal átírt anyaga.¹⁶

¹⁵ Nebraska State Journal, 1944.

¹⁶ Lásd Váradi 2003.

A beszélt kommunikáció eszközeinek, például a telefonnak a használata is jelentősen változott az elmúlt évtizedekben, hiszen olyan kommunikációs helyzetek alakulhattak ki, melyek korábban egyáltalán nem voltak ismertek. Ezek egyike a multimodalitás: egy telefonhívás lehet például valódi, tehát hangzó telefonhívás, vagy Viber, WhatsApp, Skype és más hasonló, internetalapú (ún. VoIP) alkalmazásokkal történő hívás, de lehet videohívás is. Ezeket az alapvetően a hangkommunikációból kiinduló eszközöket bármikor felválthatják vagy párhuzamosan kiegészíthetik írásbeli, képi és más párhuzamos kommunikációs csatornák: áttérhetünk telefonos beszélgetésből adatkommunikációra, pl. sms-re, de küldhetünk fotókat, videókat, bekapcsolhatjuk telefonunk kameráját, és egyre többféle új, kommunikációs szempontból eddig teljesen elemezetlen helyzeteket teremthetünk. Ez nyilván nemcsak a magyar nyelvre igaz, de az esetleges változások magyarországi környezetben, magyar–magyar kommunikációban elsősorban a magyar nyelvközösség belső kommunikációs kultúrájában történő változásokkal mérhetők. Ezeknek a nyelvhasználatot körülvevő új kommunikációs helyzeteknek a magyar nyelvre való bármilyen hatására vonatkozó nyelvészeti (tehát nem szociológiai) kutatásról nincs tudomásunk.

A magyar nyelvközösség belső kommunikációs kultúrája azoknak a situációknak az elemzésével írható le, amikor magyar ember magyar emberrel, szóban vagy írásban kapcsolatba lép. Mivel, mint jeleztük, az előzőről jóval kevesebb még ma is az objektív adat, az írásos kommunikációra koncentrálna a hazai kutatás. Az írott világban viszont egyre inkább meg kell különböztetnünk a tényleges írásos kommunikációs helyzeteket és a nem interaktív kommunikációra szánt írott szövegeket. Ez utóbbiak többé-kevésbé normatívak még ma is, bár az erre szolgáló lektorálás mint nyelvi tevékenység egyre több helyen a háttérbe szorul.

Bizonyos – leírást, megörökítést nem igénylő – gondolatok korábban elsősorban előszóban adódtak tovább, a mai gyakorlat viszont az, hogy ezeket általában azonnal írásbeli formába – elektronikus levélbe, sms-üzenetbe, kommentekbe, hozzászólásokba – konvertáljuk, és ezt a számítógép segítségével továbbítjuk. Ennek az az oka, hogy egyre több ember számára ott van a közelben valamilyen eszköz, amely erre képes. Amit tehát korábban személyesen elmondtunk, azt most gyakran leírjuk; ráadásul, amit manapság leírunk, az minimális mértékben készül kézírással. Tehát gépelünk, még hozzá az is, aki nem tud gépelni, és az is, aki tud, továbbá az is, aki nem tud helyesen írni, és sorolhatnánk... A kérdés általános nyelvészeti, illetve társasnyelvészeti vonatkozásaival hazánkban először Horányi, majd az elmúlt évtizedben Bódi Zoltán foglalkozott.¹⁷ Napjainkban elsősorban szociolingvisztikai szempontból szokás elemezni a digitális kommunikáció nyelvi hatásait: Veszelszki Ágnes¹⁸ elsősorban a szókincs változására (idegen nyelvi és informatikai hatás, új szavak és kollokációk, töltelékszavak, szleng), a szintaktikai hatásokra (karakter-

¹⁷ Horányi 1997; Bódi 2004a, b.

¹⁸ Veszelszki 2011.

szám-csökkentő technikák, elszemélytelenedő grammatikai szerkezetek, a beszélt nyelvből ismert témaismétlő szerkezet) és a formai változásokra (fonetikus írásmód, a kis- és nagybetűk használata, központosítás, illetve ennek hiánya) koncentrált, újabban pedig az érzelm kifejezés digitális kommunikációban megjelenő új módjaira.¹⁹

Az írásbeli kommunikációs szituációk felgyorsulása miatt a korábban csak levelezésben bonyolított kapcsolatépítés, ügyintézés vagy egyszerűen csak tájékoztatás helyett megjelenő írott beszédben „az internetező ímélezés, csetelés, fórumozás közben biztonságban érzi magát; saját csoportjában van, saját nyelvváltozatát beszéli. [...] A magyar internethasználók többsége fiatal, képzett, idegennyelv-ismerettel rendelkező értelmiségi alkalmazott, vezető, vállalkozó vagy diák. Többségüket a felmérések szerint nem zavarja az »idegen nyelvi dominancia« az interneten, nem akad föl az idegen szavakon – érti őket.”²⁰ Vagyis kialakult egy olyan nyelvhasználati típus, melyben egyrészt a lazaság jeleként megjelenő emotikonok és a sokszor szándékos pongyola fogalmazásmód egyszerre van jelen az idegen (javarészt amerikai eredetű) kifejezések használatával, másrészt minimalizálódott a különbség a belső és a külső kommunikációs kultúra között. Azok számára, akik idegenkednek attól, hogy az elektronikus eszközök megjelenésével kialakult rétegnyelvet az általa betöltött funkcióban elfogadják, érzelmeiket sokszor a fent említett módon a magyar szövegekbe bekerülő idegen kifejezések magyarításának igényével próbálják kifejezni.

4. HOGYAN VÁLTOZOTT A MAGYAR NYELVKÖZÖSSÉG KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRÁJA INTERKULTURÁLIS TEKINTETBEN („KIFELE”) A SZÁMÍTÓGÉP ÉS AZ ELEKTRONIKUS KOMMUNIKÁCIÓ HATÁSÁRA?

A külső kommunikációs kultúra változása egyrészt hasonló a belső kommunikációs kultúra változásaihoz, másrészt a „kifelé” történő kommunikációban jelennek meg azok a kommunikációs hatások, amiknek egy része bekerül majd idővel egy szélesebb kör „belső” kommunikációs szokásai közé. Valójában ez a jelenség számítógép és elektronikus kommunikáció nélkül is jól ismert (pl. divatszavak kölcsönzése, idegen fordulatok beépülése a nyelvbe), ám az említett technológiák egyrészt felgyorsítják ezt a hatást, másrészt olyan fizikai távolságokat képesek áthidalni, melyeket a másfajta kommunikáció sokkal lassabb tudna. Ez a sebességnövekedés olyan külső hatások megjelenését is magával vonja, amelyekhez a korábbi időkben hosszú időszak kellett. Például korábban az aréalis nyelvi hatások csak a lokális földrajzi környezetben jöhettek létre. Ma viszont „távolról” is nagy hatással lehet egy-egy jelenség például más nyelvek szókincsének változására. Az internet segítségével

¹⁹ Veszelszki 2015.

²⁰ Zsádon 2005.

mindannyian valamilyen érdekes értelemben „szomszédokká” váltunk, így könnyebben hatunk egymás nyelvi megnyilvánulásainak nemcsak a tartalmára, de a formájára is. Például egy-két évtizede csak személyesen találkozhattunk egy az angol nyelvet tőlünk eltérő módon nem tudó más országbeli kollégával, így az ő „angolrombolása” és a mienk nemigen találkozhatott, ezért egy ilyen találkozás nem lehetett az említett világnyelvre semmiféle hatással. Ma viszont – mi, különböző nem angol anyanyelvűek – „együtt” írjuk át az említett angol nyelv használatát, hiszen az internet erre lehetőséget ad: ha a magyar egy másik nem angol anyanyelvűvel együtt ír egy cikket, és azonnal felteszi a világhálóra, akkor akik ezt a szöveget az elektronikus média segítségével olvassák, nem feltétlenül fogják tudni, hogy a szerzők melyik nem igazán angolos fordulata melyik más nyelvből származik, de esetleg követik a mi fordulatainkat, mert ők sem angol anyanyelvűek. Így a különféle nyelvközösségek kommunikációs kultúrájának változása interkulturális tekintetben elsősorban nem is az anyanyelv – esetünkben a magyar –, hanem a főbb világnyelvek, azon belül is az angol változásával mérhető.

Egy másik érdekes külső hatás a nyelvek közötti váltásban segítő elektronikus eszközök hatása a magyar nyelvre, ami leegyszerűsítve a gépi fordítást végző programokat jelenti. A szótárprogramok felhasználója ugyanis maga az ember, tehát ha nem is beszél jól valaki egy nyelvet, a szótárprogram ezen változtathat, sőt javíthat. A fordítóeszközök azonban maguk állítanak elő célnyelvi(nek látszó) megnyilvánulásokat, amit a felhasználók jelentős része úgy használ fel, ahogy kapja őket. Ennek az az oka, hogy azok a felhasználók, akiknek nincs annyi célnyelvi ismeretük se, hogy a program által előállított szöveget kit tudják javítani, azok sokkal erősebben hisznek a számítógépben, mint azok, akik az adott célnyelvet legalább valamilyen szinten beszélik. Egyébként ez a célnyelv magyar környezetben legfőként az angol, viszont ennek olyan következményei is vannak, hogy a gépi megoldások angol nyelvi kimenetét megítélni képes felhasználók – általánosítva az általuk ismert fordítóprogramok kimenetéről alkotott nyelvi ítéletüket – más nyelvekre is kiterjesztik ezt. Így sokaknak eszükbe sem jut, hogy a gépi megoldások olyan esetben segíthetnek, amikor egy hozzávetőleges nyelvi tartalom és nem a tökéletes fordítás elérése a cél. Ha például egy albán nyelvű weboldalon kell gyorsan tájékozódni, az erre fordítható idő és energia nincs arányban egy albán nyelvű fordító esetleges bevonásával. Ha pedig arra gondolunk, hogy az albán nyelv sokak számára valóban nem érthető, az Eurobarometer 2012-es kimutatásai alapján (vö. 1. ábra) megkövülttatható, hogy a magyar lakosság jelentős részének az angol is ilyen.

Az idegennyelv-tudásról szóló európai felmérések Magyarországot hosszú ideje ugyanis az EU sereghajtójaként mutatják: 2005-ben és 2012-ben is mi voltunk az idegen nyelveket legkevésbé tudó ország az unióban.²¹ Így – megfelelő felkészítés után – lehetne mód a magyar nyelvközösség egyes olyan szegmen-

²¹ European Commission 2005, 2012

seinek az interkulturális kommunikáció világába való bevonására, akik korábban – épp nyelvtudásuk hiánya miatt – ebből teljességgel kimaradtak. Hogy egy konkrét példát említsünk: ha valamilyen okból a mezőgazdasági szaknyelvre fókuszáló gépi fordító megoldások fejlesztési támogatást kapnának, akkor az „átlagos” minőségű fordítóprogramok teljesítményét lényegesen meghaladó mezőgazdaságiszöveg-fordításhoz juthatnának azok a magyar gazdák, akik – minden ez irányú igyekezet ellenére – nagy valószínűséggel nem olvassák az EU megfelelő oldalain megjelenő idegen (elsősorban angol) nyelvű híreket. Annyi információ egy talán pontatlan, de gyors és ingyenes gépifordítás-szolgáltatásban viszont már lehet számukra, hogy a fontosnak ítélt részokról akár szakemberek vagy professzionális fordítók bevonásával tudjanak immár pontosan tájékozódni. Amíg ilyen gépi lehetőség nincs, az ott megjelenő információk számukra nem léteznek, csak azok, amiket bármilyen okból valamely magyar minisztérium, hatóság vagy szervezet ebből magyar nyelven közvetít felénk. Szintén az Eurobarometer fent jelzett adataira (és bárki személyes tapasztalatára) építve mondhatjuk, hogy a holland vagy a dán gazdák nincsenek hasonló helyzetben. A magyar nyelvközösség kommunikációs kultúrája még ha változott is az elmúlt időszakban interkulturális tekintetben a számítógép és az elektronikus kommunikáció hatására, egyes más országoktól való lemaradásunkat az új technológia megjelenésével sem tudtuk csökkenteni.

Egyre inkább úgy tűnik, hogy a magyar nyelvközösségnek az interkulturális kommunikáció megváltozása tekintetében nagy esélye a számítógép és az elektronikus kommunikáció megjelenése. Ha történetileg röviden áttekintjük, hogy mi okozza azt, ami miatt a többször említett Eurobarometer listájának hosszú évek óta a végén van Magyarország, onnan lehet elindulni, hogy egy soknyelvű, multikulturális országból Trianon hatására létrejött egy – kis túlzással minden ismert nemzetiséggel együtt is – egynyelvű állam. Az interkulturális kommunikációhoz szokott területek mind Magyarország határán kívül maradtak. A német és francia nyelvtudással rendelkező réteg lélekszáma a második világháború utánra lecsökkent, a szocializmus idején bevezetett orosznyelv-tanítás pedig nem hozta meg az anyanyelvtől különböző második nyelv segítségével spontán kialakuló „interkulturalitás” érzetét. Ennek nyilván volt politikai oka is, de a magyar nyelv szerkezetét tekintve is jelentősen eltért az orosztól, míg a kelet-európai blokk más, szláv nyelvet beszélő államainak esetében az orosz nyelv megtanulásának ilyen akadálya nem volt. Ráadásul az ország politikai okokból az ötvenes-hatvanas-hetvenes években meglehetősen zártnak bizonyult, hiszen kevesek hagyhatták el, de relatíve kevesek is jöttek be, így a lakosság nagy része számára nem alakulhatott ki az interkulturális kommunikáció terepe. Nagy lehetőség lett volna a filmvilág, illetve különösen a televíziózás kapcsán megjelenő interkulturális helyzetek nyelvi feldolgozása, ám egy akkor lelkesen ünnepezt, de e szempontból szerencsésnek semmiképp sem mondható döntés értelmében minden film szinkronizálva érkezett a gyakorlatilag egynyelvű és egykultúrájú magyarsághoz. Így jutottunk el a mostani helyzetig, ahol a számítógép és az elektro-

1. ábra. Az angolul beszélgetni képes EU-populáció aránya az egyes országok lakosságának százalékában
(forrás: <https://jakubmarian.com/wp-content/uploads/2014/05/conversation-english-eurobarometer.jpg>)

nikus kommunikáció azért kínál új helyzetet, mert ha ma valaki nem is akarná elhagyni lakóhelyét, akkor is közvetlen kapcsolatba léphet más kultúrák képviselőivel. Kérdés, hogy ez jelenti-e azt, hogy más nyelvek beszélőivel személyesen is kapcsolatba kerül? Szépe György írja²² az internetkorszak magyar nyelvhasználatáról, hogy „számot kell vetnünk azzal, hogy a modern világban gazdasági, kulturális és politikai okokból a magyarok országa, illetve a magyarul beszélők közössége egyre in-

²² Szépe 1997.

kább kölcsönhatásban fog élni más nyelvet beszélőkkel, azok országaival és regionális szervezeteivel”. Az elmúlt években egyre több kísérlet történt a fordítórendszerek kommunikációs eszközökbe való beépítésére (Facebook, Twitter, Skype). Felmerül a kérdés, hogy meglevő elektronikus kapcsolataink tudnak-e változni az új eszközök hatására? Ha ugyanis egy kapcsolat már létrejött, meg kellett lennie valamilyen nyelvi lehetőségnek, melynek segítségével az interkulturális kapcsolat létrejött. Ha viszont ilyen kapcsolat eddig még nem alakult ki, valóban reális segítség-e, hogy új barátainkat a gépi fordítás segítségével lehet „beszerezni”? Nem jelent-e áthidalhatatlan problémát a gyakori félreértések okozta kommunikációs helyzet kezelése? Magyarul: a nyelvek közötti átjárást, és ezáltal a külső kommunikációt segítő gépi eszközök az interperszonális kapcsolatokban jelenleg meglehetősen keveset tudnak segíteni, mert az ilyen kapcsolatok vagy már léteznek, vagy nem jönnek létre. A gépi nyelvi eszközök elsősorban a korábban létrehozott, leírt tartalmak megértésében játszanak fontos szerepet, a „valódi” interkulturális kommunikációban kevésbé.

IRODALOM

- Bódi Zoltán 2004a. *A világháló nyelve (Internetezők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban)*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bódi Zoltán 2004b. Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban. *Magyar Nyelvőr* 128 (3): 286–294.
- Dér Csilla Ilona 2005. *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok*. PhD-disszertáció. Budapest: ELTE BTK.
- Endrédi István 2016. *Nyelvtechnológiai algoritmusok korpuszok automatikus építéséhez és pontosabb feldolgozásukhoz*. PhD-disszertáció. Budapest: PPKE ITK
- European Commission 2005. Europeans And Languages. *Special Eurobarometer 237-Wave 63.4*. Directorate General Press and Communication, European Commission. [http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_237.en.pdf]
- European Commission 2012. Europeans And Their Languages. *Special Eurobarometer 386 / Wave EB77.1 Special Eurobarometer*. Directorate-General for Communication, European Commission. [http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_237.en.pdf]
- Gemius 2014. Q3 gyorsjelentés A hazai internetfelhasználókról. [<http://www.gemius.hu/all-reader-news/q3-gyorsjelent-es-a-hazai-internetfelhasznalokrol.html>]
- Gombos Péter – Hevérté Kanyó Andrea – Kiss Gábor 2015. A netgeneráció olvasási attitűdje. 14–18 évesek véleménye könyvekről, olvasásról, irodalomról – egy felmérés tanulságai. *Új Pedagógiai Szemle* 215 (1–2): 52–66.
- Horányi Özséb 1997. Az információs társadalom koncepciójától az információ kultúrája felé. *Európai Szemmel* (1): 12–27.
- HVG.hu 2014. Sokminden kiderült a magyar Facebook-használókról. [http://hvg.hu/tudomany/20140227_sokminden_kiderult_magyar_facebookozok]
- KSH.hu 2014. *Rendszeres internethasználók aránya (2004–2015)*. [https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tin00091.html]

- Ladányi Mária 2008. *Produktivitás és analógia a szóképzésben. Elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó
- Nebraska State Journal 1944. *Electronic brain answer to robots*. Nebraska State Journal, Nov. 5, 1944 [http://search.ancestry.com/cgi-bin/sse.dll?db=NEWS-NE-TH_NE_ST_JO&gss=sfs28_ms_db&new=1&rank=1&msT=1&MS_AdvCB=1&gskw=%22electronic%20brain%22&gskw_x=1&MSAV=2&uidh=000]
- Prószéky Gábor 2005. *A nyelvtchnológia (és) alkalmazásai*. Budapest: Aranykönyv Kiadó.
- Prószéky Gábor 2016. A szoftverhatalmak hatása írásbeli szokásainkra. In Klippel Rita – Tóth Eszter (szerk.): *A hatalom jelei, képei és terei*. Szeged: SZEK JGYF Kiadó.
- Prószéky Gábor – Indig Balázs 2016. Magyar szövegek pszicholingvisztikai indíttatású elemzése számítógéppel. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XV (1–2): 29–44.
- Russell, Daniel 2015. *We Just Don't Speak Anymore. But We're "Talking" More Than Ever*. [<http://http://attentiv.com/we-dont-speak/>]
- Simon Viktória 2014. Modern kódkeveredés: az internetes nyelvhasználat hatásai fiatalok írásbeli fogalmazásaiban. *Anyanyelv-pedagógia* VII. 1. [<http://www.anyanyelvpedagogia.hu/cikkek.php?id=497>]
- Szépe György 1997. Az Internet korszak nyelvészete. *Modern Nyelvoktatás* 3 (1–2): 76–89.
- Vaida Emese Ibolya 2015. *A digitális kommunikációs eszközök hatása az erdélyi magyar tizenévesek nyelvhasználatára*. OTDK-dolgozat. Budapest: PPKE BTK.
- Várad Tamás 2003: A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In Kiefer Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 339–360.
- Veszelszki Ágnes 2011. *Az infokommunikációs technológia hatása a nyelvre*. PhD-disszertáció. Budapest: ELTE BTK.
- Veszelszki Ágnes 2015. Érzelemkifejezési módok a digitális kommunikációban: emotikonok és reakciógifek. *Magyar Nyelvőr* (1): 74–85
- Zsádon Béla 2005. Terjed az internet, romlik a nyelv *Antenna Magazin* 2. [<http://zsadon.hu/kezirat/netnyelv.htm>]

A MAGYARORSZÁGI MAGYAR ANYANYELVOKTATÁS, AZ ANYANYELV- PEDAGÓGIA HELYZETE A KÖZOKTATÁSBAN

KUGLER NÓRA

1. BEVEZETÉS

A fejezet az elmúlt körülbelül három évtizedre visszatekintve vázolja fel a magyar anyanyelvoktatást érintő főbb változásokat azzal a céllal, hogy ezáltal kontextualizálja azokat a kihívásokat, amelyekkel az anyanyelv-pedagógia szembesül napjainkban.¹ Először a központi tervezés alakulását tekintjük át (2.1.), a tantárgyi célok és tartalmak változását összefüggésbe hozzuk az anyanyelvtanítás változó koncepciójával és a tanulói teljesítménnyel (2.2., 2.3.). Ezt követően a tanulmány a tankönyvekben testet öltő tananyagra és módszertanra helyezi át a figyelmet a tankönyvkiadás változásait épp csak érintve, a jelen helyzetre összpontosítva (3.). Az anyanyelvi tantárgy-pedagógiai és a tankönyvkutatások vonatkozásában az átfogó kutatás hiányát állapítja meg, és ennek szükségességét hangsúlyozza (3.3.). Az anyanyelv tanításában alkalmazott tanári módszerekről, munkaformákról és eszközökről a 4. pontban olvasható beszámoló. A tanórai interakció vizsgálatának eredményei hozzájárulnak annak megértéséhez, hogy miért nem szeretik a tanulók a magyar nyelv tantárgyat. Végezetül a tanulmány 5. pontja megfogalmazza a bemutatott áttekintésre épülő következtetéseket, és kiemeli azokat a területeket, amelyek a legnagyobb kihívást jelentik az anyanyelvoktatás számára.

A jelen áttekintés nem vállalkozik annak bemutatására, hogyan képes integrálni a magyar közoktatás azokat a diákokat, akiknek a hangzó magyar nyelv (valamelyik változata) az anyanyelve, de nyelvi hátránnyal küzdenek.² Nem vizsgálja azoknak a siket és/vagy többnyelvű diákoknak a helyzetét, akiknek nem a (hangzó) magyar nyelv az anyanyelve vagy elsődleges nyelve, de a magyar nyelvet az iskolában anya-

¹ A szerző köszönetét fejezi ki Zs. Sejtes Györgyinek a tanulmány egy korábbi változatának alapos átolvasásáért és a hozzá fűzött értékes megjegyzésekért. A határon túli magyar anyanyelv-pedagógiával Vančo Ildikó tanulmánya foglalkozik a kötetben. A jelen fejezet kéziratának elkészítése 2016. november 28-án zárult le.

² A tanulmány csak érinti a differenciálás problematikáját a 2.3., a 3. és a 4. pontban.

nyelvként tanulják. A tanulmány nem foglalkozik a speciális igényű tanulók inklúziójával és ennek (anyanyelv)oktatási vonatkozásaival.³

A tanulmány az egyszerűség kedvéért *magyar nyelv* megnevezéssel utal a magyarországi magyar anyanyelvoktatás megvalósítását célzó tantárgyra. Nem emeli ki, de beleérti a kommunikációt, mivel a tantárgyon belül nem választja szét a formát és a működést, a rendszert és a használatot. A megnevezés csak tematikus korlátozást jelöl, semmiképp sem kívánja kifejezni a nyelvtantanítás tantárgyi elkülönítésének szándékát, ez nem is felelne meg a tárgyra és a módszerekre vonatkozó funkcionális koncepciójának.

2. A MAGYAR NYELV TANTÁRGY HELYZETE A KÖZPONTI TERVEZÉS ÉS A TANULÓI TELJESÍTMÉNY KONTEXTUSÁBAN

2.1. A TANTERVI SZABÁLYOZÁS

Az 1945 után erősen átpolitizált magyar oktatásügy csak a *hetvenes években* vált nyitottá valamilyen mértékű változtatásra (lásd tantervi reform, 1978–1979), az oktatás felső ellenőrzése azonban csak a *nyolcvanas években* csökkent számottevően.⁴

Az irodalomtanítás reformtörekvései a hetvenes években a Fiatal Irodalomtörténészek Köréhez kötődtek.⁵ Hasonlóan, az MTA Nyelvtudományi Intézetében szerveződött a Fiatal Nyelvészek Köre is, amelynek javaslatai bizonyos mértékben bekeverültek a fejlesztési tervekbe, és amelynek tananyagai a Bánréti Zoltán és munkatársai által kidolgozott programba (Nyelvtan – kommunikáció irodalom tizenéveseknek, NYKIT) integrálva jutottak el az alternatív programokra nyitott iskolákba.

Az anyanyelvi nevelés megújításában mérföldkőként 1985-re tekinthetünk, amikor a Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelési program (NYIK) tanterve első *alternatív tantervként* bevezetésre került.⁶ A Zsolnai József által a hetvenes évektől fejlesztett program több újítást is kezdeményezett az anyanyelvoktatásban (főképp a

³ Az itt nem tárgyalt területekről az oktatás megújítását célzó tanulmányok olvashatók Fazekas–Köllő–Varga (szerk.) 2008-ban. Az inklúzió és az esélyegyenlőség témájának olyan nagy a szakirodalma, hogy válogatásra sem vállalkozunk. A siket tanulók bilingvális oktatásához, a jelnyelvvvel kapcsolatos módszertani fejlesztésekhez lásd a Bartha Csilla által vezetett JelEsély projektet, továbbá érdemes figyelemmel kísérni az MTA–NYTI NyelvEsély szakmódszertani kutatócsoportjának a munkáját is.

⁴ Kerber 2002.

⁵ Lásd Pála (szerk.) 1991: 26.

⁶ A NYIK hasonló jelentőségű a magyar nyelv tantárgyra vonatkozóan, mint az irodalomtanítás esetében a nyolcvanas évek elején megjelent új irodalomtankönyv-sorozat (vö. Kerber 2002).

kommunikáció középpontba állításának és a képességfejlesztés pedagógiájának a terén).⁷ A NYIK inspirálóan hatott a nyolcvanas-kilencvenes évek újító törekvéseire.

A Zsolnai- és a Bánréti-programmal indult meg az a folyamat, amelynek eredményeként a mai koncepciókkal szemben már magától értetődő elvárás a kommunikáció-központúság és a kompetenciafejlesztés.⁸

A *kilencvenes évek* fő jellemzője (a tovább folyó újító kísérletek mellett) a tankönyvkiadással (is) foglalkozó kiadók megszaporodása és a tankönyvkiadás felívelése. A tankönyvpiac liberalizációjának árnyoldala az engedélyeztetési szűrő gyengeségeiben és a kínálat áttekintésének nehézségében nyilvánult meg.⁹ A közoktatás tervezési folyamatai új mederbe kerültek a *Nemzeti alaptanterv* (NAT) elfogadásával 1995-ben. Ezzel a szabályozás a közoktatási folyamatokat egy központi bázisintertervvel alapozta meg, amelynek alapján helyi tantervek készültek. A NAT általános jelentőségéről e helyütt nincs mód szólni, csak az anyanyelvoktatással kapcsolatos jelentőség felvázolására szorítkozunk Kerber áttekintő munkája¹⁰ nyomán:

- a NAT kiemelte az anyanyelv jelentőségét, ezt jelezte első helye a műveltségterületek között, leszögezte, hogy „az anyanyelvi nevelésnek – sajátos jelleggel – minden tantárgyban jelen kell lennie”; problematikus ugyanakkor, hogy a tárgyhoz rendelt óraszám alacsony volt, és a szabad sávban sem volt kiemelkedő az anyanyelvi nevelés aránya;
- törekedett a nyelvi és az irodalmi anyag minél nagyobb fokú összekapcsolására (korosztályonként eltérő mértékben valósult meg az integráció vagy az elkülönülés);
- a nyelvhez kötődő általános fejlesztési követelmények a nyelv társas vonatkozásainak előtérbe állítását mutatják;
- a kommunikációs képesség fejlesztése határozottan és következetesen jelent meg a dokumentumban;
- a kétéves szakaszolás kellő mozgásteret adott a megvalósításban.

A 2000-ben bevezetett kerettanterv visszalépést jelentett a korábbi szabályozáshoz képest. A tankönyveket ugyanakkor ehhez kellett igazítani, és ez – a kerettanterv merevsége miatt – megnehezítette az innovatív koncepciók érvényesítését. Az *ezredfordulón* úgy tűnt, hogy Magyarországon „pedagógiai változásiparral állunk szemben, amely igazi és mélyreható változtatások helyett felszíni, kvázi-reformokat

⁷ Vö. Mátyási 2002: 330.

⁸ Lásd Kojanitz (szerk.) 2014. A Zsolnai-programot inkább az alsó, míg a Bánréti-programot a felső és középtagozaton választották az innovatív szemléletű pedagógusok. A nyolcvanas évek újító törekvései között kell megemlíteni a fővárosi Németh László Gimnázium anyanyelvi-művelődési-irodalmi programját is (lásd Kerber 2002).

⁹ Kerber (2002) részletesen foglalkozik a kilencvenes évek tankönyvhelyzetével és rendelhető magyar nyelvi (és irodalmi) tankönyveivel.

¹⁰ Kerber 2002.

léptet életbe”, és ezzel nem oldja meg, hanem inkább csak elfedi a lényegi problémát.¹¹ A gyakori, szinte kormányciklusonként változó koncepciók¹² nem tudtak áttörést hozni, a dokumentumok hiába deklarálták a kommunikáció-központúságot, a gyakorlatban elvált az ismeretközpontú (tárgytudományos szempontból reflektálatlan vagy megalapozatlan, illetve nyelvelméleti szempontból reflektált, de nem funkcionális szemléletű) nyelvelírás és a kommunikatív képességek fejlesztése, amely (nem mindig módszeresen építkező) szövegértési és szövegalkotási gyakorlatokkal valósult meg.

A NAT három átdolgozáson is átesett az ezredforduló óta (2003-ban, 2007-ben, 2012-ben), és 2016-ban ismét változás előtt áll. A 2007-es változattól kezdve megjelentek az európai kulcskompetenciák, a 2003-as és a 2007-es változatból azonban kikerültek a műveltség tartalmi elemei.¹³ A jelenleg érvényben lévő alaptantervet 2012-ben vezették be.¹⁴ A NAT jelenleg érvényben lévő változatában is kiemelt helyet kapott az anyanyelvi kommunikáció (első kulcskompetencia). Az anyanyelvi kommunikáció elemeiben megjelenik a kognitív és a társas tényező, a kreativitás, de a közölt formában problematikus „helyes” nyelvhasználat is.¹⁵ Bár a fejlesztési célok nem változtak, a tartalmi elemek alapján egyértelmű (és pozitív változásként értelmezhető) a digitális szövegekkel folyó munka térnyerése, az ún. hétköznapi szövegtípusok arányának a növekedése. Ugyanakkor az a tény, hogy 2012-től az alaptanterv ismét rögzíti a műveltségterülethez kötött tartalmi elemeket, erősíti a kanonizált nyelvtani ismeretanyagot, és nem kedvez a tárgytudományos eredményeket figyelembe vevő újításnak;¹⁶ továbbá visszalépés ahhoz a felfogáshoz képest, amely a kulcskompetenciákra vonatkozóan is minőségi jellemzőkkel definiálja a tudást, nem pedig tartalmiakkal.¹⁷

A 2000-ben bevezetett közbülső tervezési szint megmaradt, de a kerettantervet alternatív kerettantervek váltották fel.¹⁸

¹¹ Mátyási 2002: 329.

¹² Lásd Kerber 2002.

¹³ Bodó 2012: 29.

¹⁴ NAT 2012. Lásd http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf

¹⁵ NAT 2012: 10652.

¹⁶ Kerber (2002) például kifejti, hogy összefüggés feltételezhető az érettségit (és a valamikori felvételit) is meghatározó tartalmi elemek rögzítése és a kánontól eltérő nyelvtani modellt érvényesítő alternatív programok marginalizálódása között, mivel így az alternatív program nem foglalhatta el a meghaladni kívánt tananyag helyét, hiszen azt továbbra is meg kellett tanítani a diákok sikeres vizsgájának az érdekében.

¹⁷ Lásd Sejtes 2006.

¹⁸ A kerettantervek átmenetileg, a kétezres évek elején extrém mértékben szaporodtak meg, számuk hatvan fölé ment (Bodó 2012: 28). Kerettanterv-elemzésében Zs. Sejtes (2016) rámutat, hogy a szövegértés és a tanulásra vonatkozó elemek nem szolgálják megfelelően a (helyi tantervet készítő) pedagógusokat abban, hogy a kerettanterv alapján hatékony folyamat- és stratégiafejlesztést valósítsanak meg.

A felvételinek és az érettségi vizsgának hatása van a tanítási-tanulási folyamat tartalmára, tevékenységeire, mivel a tanárok mindig figyelembe veszik a vizsga követelményeit (akár összhangban vannak a tervezési dokumentumokkal, akár nem).¹⁹ Ezért az érettségi változásaival a következő (2.2.) pontban külön foglalkozunk. Az ezredforduló vívmányai közül ebben a vonatkozásban azt fontos kiemelni, hogy 2005-ben bevezették a *kétszintű érettségit*, és a magyar diákok azóta is ebben a (felsőoktatásba való bejutás szempontjából feltételként szolgáló) rendszerben maturálnak.

A 2010-es évek meghatározó folyamata a központosítás, a tankönyvkiadás és a tananyagkészítés és -fejlesztés állami kézbe vonása, az alternatív programok és intézmények fennmaradásának megnehezítése, ellehetetlenítése. Az eddigi tapasztalatok alapján arra lehet következtetni, hogy sem a NAT-tól, sem a tankönyvpiac szűkítése mellett elvégzett központi tananyagkészítéstől és -fejlesztéstől (lásd a 3. pontban) önmagában nem várható valódi tantárgyi modernizáció. Az azonban elvárható, hogy mind a NAT-ban, mind a kerettantervekben leképeződjenek azok a tudományos eredmények, amelyek szemléletükkel és tartalmukkal is formálják az oktatómunkát.²⁰ Kerber Zoltán ma is aktuális véleményét idézem 2002-ből: „Változásokat leghatékonyabban továbbképzésekkel, megfelelő tankönyvek, taneszközök kifejlesztésével lehet elérni, ahol a felülről jövő kezdeményezések és az alulról jövő innovációs szándékok azonos pályára állíthatók. [...] Szükség lenne a modernizációt szolgáló programokra, ezek terjedését koordináló infrastruktúrára, a tanárok rendszeres továbbképzésére, rengeteg segédanyagra, és komolyan kellene venni azokat az igényeket, amelyek a társadalomban, a szülőktől és a gyerekektől érkeznek.”²¹ A valódi változásokban az „alulról jövő” kezdeményezésnek és a nyilvánosságnak nagy szerepe van. A nyilvánosság egyik meghatározó tényezője az érintett műveltségterületen a Magyartanárok Egyesülete,²² diagnosztikus lehet az „azonos pályára állítás” szempontjából, hogy milyen mértékben találnak visszhangra az egyesület kezdeményezései a magyar nyelv és irodalom műveltségterület oktatását érintő folyamatok megvitatásában.²³

¹⁹ Kerber (2002) utal arra, hogy az érettségi követelmények és a NAT-ban, valamint a kerettantervben megfogalmazott követelmények viszonya nem volt világos és reflektált.

²⁰ A metakogníció (Csíkos 2007) vonatkozásában lásd erre Zs. Sejtés (2015, 2016) vizsgálatait.

²¹ Kerber 2002; vö. még Bodó 2012: 29.

²² Az egyesület 1996-ban alakult, jól működő, az eseményekre gyorsan reagáló weboldallal és rendezvényein keresztül hatékonyan szervezi az információáramlást és az eszmecserét a magyartanárok körében, és kezdeményezi a közös álláspont kialakítását a magyartanítás más szereplőivel.

²³ Vö. Arató 2016: 132.

2.2. AZ ÉRETTSÉGI

Az érettségi vizsga változásban van, a 2017-ben életbe lépő vizsga dokumentumai²⁴ és mintafadatai mindenesetre már megismerhetők. Érdekes a terveket a kétszintű érettségi 11 éves múltjának fényében vizsgálni. A vizsgáztatói képzéseken megismert vizsgakövetelmények a képzésben részt vevő intézmények 90%-ában hatással voltak a tantermi gyakorlatra: „legnagyobb arányban a tanítási tartalmakra, az írásbeli dolgozatok, továbbá a szóbeli feladatok jellegére hatott, illetve átfogóan formálta az osztálytermi értékelési eljárásokat is.”²⁵ A vizsga egyik újdonsága a retorikai kultúra érvényesülése mind a tartalmakban, mind a feladattípusokban, mind az értékelés kritériumrendszerében.²⁶

A tanárok körében az érettségi tartalmi követelményeinek elfogadottsága 2014-ben 55% és 76% között mozgott (a kommunikáció és a nyelvi szintek vonatkozásában volt a legmagasabb).²⁷ A tanárokat leginkább a szövegalkotás értékelési kritériumainak a pontértéke, pontosabban ezek aránya osztotta meg.²⁸ A diákok teljesítménye mindkét szinten stabilnak mondható, de képzési programonként eltérő, a szakközépiskolások és a felnőttképzésben részt vevők eredményei jóval elmaradnak a gimnazistákétól.²⁹

Az érettségi átalakítása rendszerszintű változásként értékelhető. Fő indoka az új kerettantervek bevezetése, mivel ezzel olyan mértékű változás következik be, amely nem kezelhető a már megszokott rendszer egyszerű korrekciójával.³⁰ Az érettségi átalakítására létrejött munkacsoport 2013-ban kezdte meg a munkát, az elkészített tervezet azonban később, a koncepcionális kérdésekben (például a szövegtípusok megválasztásában) is jelentősen módosult (a módosítást a Magyar tanárok Egyesülete negatívan értékeli).³¹ 2017-től az emelt szint fő többlete a fogalmi tudatosítás, ugyanakkor egyelőre nem férhető hozzá olyan fogalomjegyzék, amely világossá tenné az elvárásokat az alkalmazandó fogalmak körére vonatkozóan.³² Mindkét szint tartalmi többlete az, hogy a kommunikáció témakörben önálló témaként szerepel a pragmatika (ennek keretében például emelt szinten az együttműködési elvek és a deixis). A helyesírás értékelése az írásbeli teljesítményre átfogóan terjed ki, és ma-

²⁴ Érettségi 2007. A vizsgatárgyak követelményei letölthetők innen: http://www.oktatas.hu/koznevelas/erettsegi/altalanos_tajekoztatas/vizsgatargyak_2017tol (2016. 11. 10.).

²⁵ Horváth 2015: 49.

²⁶ Horváth 2015: 50.

²⁷ Horváth 2015: 57. A tapasztalatokkal kapcsolatos konferencia teljes anyaga hozzáférhető: http://www.oktatas.hu/koznevelas/projektek/tamop318_minosegfejl/projekthirek/ketszintu_erettsegi_vizsgarendszer_tanari_tapasztalatok (2016. 11. 10.).

²⁸ Horváth 2015: 54.

²⁹ Horváth 2015: 61.

³⁰ Horváth 2015: 64.

³¹ Lásd <https://magyartanarok.wordpress.com/2017-kerdesek-es-valaszok/>

³² ME érettségi 2016.

ximum nyolc ponttal számít be az írásbeli érettségi pontszámába. A követelmények megváltozása rövid távon bizonytalanságot kelt mind a diákokban, mind a tanároknakban (lásd a magyartanárok kérdéseit a Magyartanárok Egyesületének honlapján), a várható hatások megbecslését Horváth Zsuzsanna³³ sem végezte el, a jelen munka ezt nem is vállalhatná fel. Egy módosítást, a nyelvészeti pragmatika bizonyos elemeinek a bekerülését a követelményekbe (és a tananyagba) példaként kiemelve azonban nyilvánvaló, hogy ez csak akkor idézhet elő pozitív változást, ha a pragmatikai szemlélet megerősödését szolgálja, és nem merül ki bizonyos modellhez kötött elemeknek a meg- és felismertetésében és mechanikus alkalmazásában. Ez azonban nem elsősorban a tervezési dokumentumon vagy a mérőeszközön múlik, hanem azon, hogy életre kel-e a tartalom a tanítási-tanulási folyamatban.

2.3. TELJESÍTMÉNY ÉS ATTITÚD

Az ismeretekre vonatkozóan szabályalapú, a nyelvet a beszélőktől függetleníthető tárgyként tételező nyelvértelmezés, és az erre épülő nyelvtanítás elidegeníti a nyelvet a beszélőtől, a diáktól.³⁴ Az oktatási környezet, a lassan változó tanórai interakciótípusok, munkamódszerek (lásd a fejezet 4. pontját) és más tényezők mellett részben ennek az elidegenítő hatásnak, a nyelv tárgyasításának a következménye az a tény, hogy a diákok nem szeretik a nyelvtant,³⁵ a tantárgynak alacsony presztízt tulajdonítanak, és nem is teljesítenek jól sem a nyelvtanórán,³⁶ sem a magyar (Monitor vizsgálatokon), sem a nemzetközi méréseken.³⁷ Miközben a szövegértés kiemelt fejlesztési terület, minden ötödik tanuló úgy lép ki a közoktatásból, hogy „nem rendelkezik a továbbtanuláshoz, szakképzéshez, munkába álláshoz, hétköznapi életvitelhez szükséges elemi szövegértési készségekkel sem”.³⁸ Ha nem a teljesítményszinteket, hanem a tendenciát nézzük, akkor a magyar diákok teljesítménye a háromévente elvégzett PISA-vizsgálatok alapján javult³⁹ 2000-től 2009-ig, a 2012-es mérés azonban már visszaesést jelzett. A mérési eredményeket és a prognózisokat e helyütt nem részletezzük.⁴⁰

³³ Horváth 2015.

³⁴ Vö. Csapó 2002a: 18–21; Tolcsvai Nagy 2005, 2015.

³⁵ Lásd Csapó 2002b: 57; Tolcsvai Nagy 2005.

³⁶ Csapó 2002b: 55.

³⁷ Lásd Csapó 2015.

³⁸ Csapó 2015a: 10, lásd még a nagy tanulói különbségekre Molnár–Nagy 2012: 205.

³⁹ A PISA 2000 szövegértési eredményei alapján az ötszintű értékelés alsó fokain a magyar diákok nagyobb arányban, felső fokain kisebb arányban álltak, mint az OECD-átlag.

⁴⁰ De lásd Csapó (szerk.) 2012, ezen belül főleg Molnár–Nagy 2012; Csapó 2015a. Molnár–Nagy (2012) bemutatja a nyelvtani-irodalmi tudásszint méréseit, valamint azokat a méréseket, amelyeket a beszédképesség, beszédprodukció, a szókincs, az íráskészség, a helyesírási készség

3. TANANYAGFEJLESZTÉS ÉS TANKÖNYVHELYZET

3.1. A TANKÖNYVHELYZET VÁLTOZÁSAI ÉS A TANANYAGFEJLESZTÉS

A tárgy tudományos és módszertani szempontból is innovatív tananyagok a tankönyvkiadás szabadsága idején sem tudtak áttörést hozni, mivel ha volt is olyan kiadói kapacitás, amely fel tudta vállalni a művek kiadását, bevezetését, a piacon tartás és a fejlesztés általában már meghaladta volna a kis kiadók lehetőségeit. A jelenlegi helyzetben, amelyben a tankönyv ára meghatározó az iskolai rendelés számára,⁴¹ a kiadók a már elindított és sikeres programok megjelentetésére sem vállalkoznak.⁴² A nemzeti köznevelés tankönyvellátásáról szóló (2013. évi CCXXXII.) törvény szerint a tankönyvrendelési listára egy tantárgyra vonatkozóan két tankönyv kerülhet fel [lásd 3. § (4)]. Jelenleg (a 2016/2017 tanévre rendelhető tankönyvek körében)⁴³ a magyar nyelv és irodalom tantárgyon belül az anyanyelvi kommunikációra vonatkozóan – példaként a gimnáziumok 9. osztályát választva – a „kötelezően választható” két tankönyv az OFI által fejlesztett ún. újgenerációs tankönyv (Magyar nyelv 9., iskolai ára 450 Ft) és az Antalné Szabó Ágnes – Raácz Judit által jegyzett Magyar nyelv és kommunikáció 9. (iskolai ára 790 Ft).

A tankönyvek nem helyettesíthetik a programcsomagokat, amelyek nemcsak a tananyag tartalmát közlik, hanem a tartalomhoz kapcsolódóan a tárgy tudományos, a pszichológiai és a módszertani vonatkozásokat is kidolgozzák, tehát a tankönyvnél összetettebben és hatékonyabban támogatják a pedagógusokat a tananyag feldolgozásában.

3.2. A RENDELHETŐ TANKÖNYVEK JELLEMZŐI (2016-OS HELYZETKÉP)

3.2.1. *Antalné Szabó Ágnes és Raácz Judit: Magyar nyelv és kommunikáció*

A programcsomag 9–10. évfolyamának anyagával kapcsolatban hozzáférhető tankönyvkutatás.⁴⁴ A kutatás nem vizsgálta a tananyag tartalmi, tárgy tudományos kérdéseit, a vizsgálat a tankönyvekre szűkölt (nem terjedt ki a munkafüzetekre). A kutatás főbb eredményei:⁴⁵

és a fogalmazásképeség fejlődésének és színvonalának megállapítására végeztek többnyire 2000 előtt, néhány esetben az ezredforduló környékén.

⁴¹ Lásd Hajas Zsuzsa előadása in ME tankönyvek 2016.

⁴² Vö. Arató 2016: 131.

⁴³ Lásd <http://www.tankonyvkatalogus.hu/>

⁴⁴ Kerber 2006.

⁴⁵ Kerber 2006: 41–42.

- a kérdések zöme reprodukáltató, ismereteket felidéztető kérdés; gondolkodtató kérdések vannak a tankönyvben, de arányuk nem megfelelő (a gondolkodtató és a más jellegű kérdések aránya az általános iskolai könyvekben 7 : 17, a középiskolaiban 2 : 7);
- a feladattípusok többsége nem a korszerű feladattípusokból válogat; a problémamegoldást és az alkalmazást segítő feladatok aránya az egyéb feladatokhoz képest alacsony (az általános iskolai könyvekben 1 : 4, a középiskolaiban 2 : 3);
- az illusztrációk hatékony, funkcionális alkalmazása kevésbé valósul meg.

Az ismertetett tankönyvkutatás ugyanilyen eredményt hozott a többi vizsgált tankönyv esetében is.⁴⁶ Hozzá kell tenni, hogy az eredmények kedvezőbbek lettek volna, ha a kutatás a munkafüzeteket is bevonja a vizsgálatba. Lényeges szempont az is, hogy a taneszközöket a szerzők a fenti kutatás óta átdolgozták, ezért a fenti jellemzés nem érvényes az aktuális állapotra.

A tankönyvek (ahogy a programcsomag más taneszközei is) a grammatika tárgyalásában a Keszler Borbála szerkesztette *Magyar grammatika* című egyetemi tankönyv anyagára épülnek, a szerzők erre a munkára hivatkoznak korszerű tárgytudományos háttérként. A funkcionalitás elve a nyelvtani tartalmak kontextusba helyezésével valósul meg, a nyelvre vonatkozó ismeretek bemutatása azonban szemléletében nem funkcionalista. Ezzel függ össze, hogy a leíró nyelvészeti tananyag és a kommunikációs kompetencia fejlesztése a szerzői szándék ellenére sem tud szerves egységet alkotni.⁴⁷

3.2.2. A kísérleti és az ún. újgenerációs tankönyvek

Az OFI által fejlesztett tankönyvekről a nagy múltú nyelvészeti folyóiratok nem közöltek elemzést, csak újabb online folyóiratokban olvashatók kritikák és vélemények e nagyszabású tananyag-fejlesztési vállalkozás anyanyelvi tananyagáról.⁴⁸ A *Nyelv és Tudomány* Jánk István kritikáját adta közre.⁴⁹ A fejlesztőktől független személy vagy közösség nem végzett módszeres elemzést a magyar nyelv és kommunikáció területen megjelent kísérleti és „újgenerációs” tankönyvekkel kapcsolatban, és tankönyvkutatás eredményeiről sem tudunk beszámolni.

⁴⁶ A többi tankönyvre vonatkozó eredményeket e helyütt nem részletezzük, mert nem szerepelnek a rendelhető tankönyvek jegyzékén.

⁴⁷ Juhász 2010: 172.

⁴⁸ Az Iskolakultúra Kritika rovatában megjelent elemzés is, de ennek tárgya az Irodalom 9. tankönyv és digitális tananyag volt (lásd Arató 2016). Az *Anyanyelv-pedagógia* online folyóirat nem közölt a tananyagokról kritikát (elemzést vagy kutatási eredményt).

⁴⁹ Vö. Jánk 2014, 2016; ME tankönyvek 2016. Vélemény (nem tankönyvelemzés) olvasható még Nagy Zoltán tollából (Nagy 2014).

A fejlesztés központi helyet foglalt el a koncepcióban, ennek megfelelően a szerzők-szerkesztők törekedtek is arra, hogy megfontolják a kísérleti tankönyvekre érkezett bírálatokat. A javítások sem tudták azonban kiküszöbölni a legfőbb problémákat. A koncepció tartalmazott innovatív elemeket,⁵⁰ ezek azonban részben nem valósultak meg, részben esetlegesek voltak a tananyagban, részben nem érvényesültek a megfelelő mértékben. A nyelvtani anyaggal kapcsolatban leszögezhető, hogy eleve problematikus a koncepció innovatív elemeit összehangolni azzal a ténnyel, hogy a tantárgyi mag a korábbi közoktatási gyakorlatra jellemző tartalmú és szerkezetű grammatikai ismeretanyag megtanítására törekszik, és ez „csak” kiegészül új (főként a digitális kommunikációhoz kötődő) tartalmakkal. Az újítás tehát kiegészítő jellegű úgy, hogy nem eredményez személetesi váltást a nyelvtan tárgyalásában. Ezt jól érzékelteti az a megfogalmazás, hogy „A szorosan vett grammatikai ismeretek mellett szerepeljenek a nyelvhasználati pragmatika kérdései és asszociatív módon a tanulók mindennapjait érintő nyelvi témák.”⁵¹

A kísérleti és újgenerációs tankönyvekkel kapcsolatos kritikák összefoglalója:⁵²

- nem valósul meg valódi innováció, a tankönyvek bizonyos mértékben visszalépést jelentenek a korábbi tananyagokhoz képest;
- a tananyag egyenetlen színvonalú, az összefüggésben lévő dokumentumok (pl. tankönyv és munkafüzet) kapcsolata kifejtetlen;
- nyelvszemlélete nem korszerű és nem koherens; a korszerű megközelítés csak fel-felbukkan szövegszerűen, de nem hatja át a nyelvi anyag kezelését; a korszerűséget felmutató megközelítések mellett érvényesül a preskriptív szemlélet is, és ez feszültséget kelt a tárgyalásmódban;
- a korszerű funkcionális nyelvszemlélet hiányának következményeként elválík a nyelvi ismeret és a kommunikáció-központú gyakorlat;
- a kompetenciafejlesztés csak korlátozottan, leginkább a szövegalkotás vonatkozásában valósul meg (kevésbé és csak esetlegesen az irodalmi és a szövegértési kompetencia terén); ugyanakkor a szövegalkotási kompetencia fejlesztése sem módszeres, a tananyag elsősorban az érettségi szövegalkotási feladattípusainak rutinizálódását támogatja;
- kevés a feladat, túlnyomó az ismeret-visszakérdező típus, az összetettebb, problémamegoldást kívánó feladatok ehhez képest kisebbségben vannak, főleg csak a szövegalkotáshoz kötődnek;
- az innovatív és kreatív megoldások (pl. a tanulói reflexió és a vizualitás vonatkozásában) sokszor látszólagosak és mechanikusak, nem funkcionálisak, mert nem kapcsolódnak szervesen más részekhez;

⁵⁰ Lásd Kojanitz összeáll. 2014.

⁵¹ OFI Koncepció 49.

⁵² Jánk 2014, 2016; Nagy 2014; Arató 2016; ME tankönyvek 2016; Czetter 2015, Domonkosi 2015; Schirm 2016; Kucserka 2016.

- a tankönyvek didaktikai apparátusa nem koherens, a tananyag nem alkalmas a differenciálásra annak ellenére, hogy a koncepciónak célja a tanulási hátrányok csökkentése;
- nem következetes, nem letisztult a tankönyvek fogalomhasználata.

Az OFI-fejlesztések eredményeiről hatásvizsgálatok, elő- és utómérések híján nem tudunk pontos képet adni. Az OFI-nak a kísérleti tankönyvekről szóló jelentései⁵³ a kipróbáló tanárok elégedetlenségét jelzik, ugyanakkor többnyire a bizakodását is azzal kapcsolatban, hogy a fejlesztés során készülhet jobb változat.

1. táblázat. *A tanárok válasza a Szívesen tanítaná-e a következő osztályát is ebből a kísérleti tankönyvből? kérdésre* (Forrás: OFI vezetői)

<i>Magyar nyelv és kommunikáció (évfolyam)</i>	<i>Igen, szívesen tanítanám.</i>	<i>Igen, tanítanám, de csak az átdolgozott kiadásból.</i>	<i>Nem tanítanám.</i>
5.	13%	60%	27%
6.	10%	65%	25%
9.	12%	54%	34%
10.	27%	50%	23%

A véleményező tanároknak átlagosan 22,7%-a tanítana szívesen a következő évben is a kipróbált tankönyvekből. A fenti táblázatból látható, hogy – a 10. osztályos tankönyv kivételével – a nyelvtankönyvek jóval elmaradnak ettől az értéktől. A tankönyveket egyértelműen elutasítók százalékos aránya (lásd az 1. táblázat utolsó oszlopát) jóval meghaladja az elfogadókét (ismét a 10. osztályos tankönyv kivételével).

A kísérleti tankönyvek kudarcának okait a jelen tanulmány nem tudja feltárni, az azonban feltételezhető, hogy a tananyagok elkészítésére túl rövid volt az idő, és a munkafolyamatok szervezési módja sem kedvezett a koncepció egységének. Mivel a tananyagfejlesztők egymástól függetlenül dolgoztak,⁵⁴ a tankönyvírói-szerkesztői munka ellenére sem tudott létrejönni koherens szemlélet- és tárgyalásmód.

3.3. A TANTÁRGY-PEDAGÓGIAI ÉS TANKÖNYVKUTATÁS HELYZETE

Az elmúlt évtizedekre jelentős mértékű tananyag-előállítás és -fejlesztés, ehhez viszonyítva elenyésző szakmódszertani és tankönyvkutatás jellemző a magyar nyelv tantárggyal kapcsolatban. A *tankönyvkutatás és -elemzés* terén megjelentek azok a munkák, amelyek kidolgozzák a kutatás és az elemzés korszerű módszertanát és

⁵³ Lásd OFI vezetői.

⁵⁴ Lásd Nényei Pál előadása in ME tankönyvek 2016.

szempontjait.⁵⁵ Ennek jelentősége nemcsak a magyar nyelvi tankönyvek miatt kiemelkedő, hanem azért is, mert a tankönyvi szövegek vizsgálata fel tudja tárni az eszközben rejlő nyelvi akadályokat, a tankönyvek és a tanulási hatékonyság összefüggését.⁵⁶ Kutatások azonban alig készültek a magyar nyelv tantárgyra vonatkozóan.

Kerber Zoltán a Tankönyvkutató Intézetnek arról a nagy vizsgálatáról számol be,⁵⁷ amely 2006-ban kutatás tárgyává tett több mint száz a hetvenes évektől addig megjelent, az 5–8. évfolyam számára készített tankönyvet, ezek sorában nyelvtankönyveket is. E nagy vizsgálat óta az Oktatókutató és/vagy -Fejlesztő Intézet nem adott közre tankönyvkutatói eredményeket a magyar nyelv tantárgyra vonatkozóan, az utolsó nagyobb tankönyvkutatás tehát a NAT 2012-es változása előtt zajlott.

A magyar nyelvre vonatkozó tantárgy-pedagógiai vizsgálódások főképp egyéni kutatásokban valósultak meg, a publikációk egyes részterületek fejlesztését célozták. Ilyen vizsgálatok eredményét adja közre például az *Anyanyelvi nevelési tanulmányok* sorozat,⁵⁸ valamint a *Szakpedagógiai körkép I.* című tanulmánykötet.⁵⁹

A Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezően lépett fel szakmódszertani pályázataival elsőként 2014-ben, ennek folytatásaként legutóbb 2016-ban (négyéves futamidővel). Az MTA programja „a tantárgy-pedagógia (szakmódszertan) tudományos megalapozását és megújítását segítő interdiszciplináris kutatások és azok gyakorlati alkalmazásainak támogatására szolt. A program céljai közt szerepel a közoktatásban jelentkező kihívások háttérének tudományos módszerű feltárásához és leküzdésük tudományos alapozású stratégiájának megalkotásához való hozzájár-

⁵⁵ Vö. főképp Kojanitz 2007; TKI értékelés 2006. Lásd különösen a szövegezés általános minőségének a szempontját és a szöveg alkalmazkodása az életkori sajátosságokhoz kritériumot. Hozzá kell azonban tenni, hogy az indikátorok nem mindig egyértelműek, ezért alkalmazásuk is kétséges (pl. „A mondatok terjedelme és szerkezete (egyszerű, összetett, alárendelő, mellérendelő, stb. mondat) tekintettel van a tanulók nyelvi fejlettségének színvonalára”; „A tankönyvi szövegek, ábrák és feladatok megfelelő módon elősegítik a tapasztalati fogalmak megértéséhez szükséges tanulói képzetek kialakítását.” TKI értékelés 2006: 11–12). Egyértelmű mutató például a szakszavak sűrűsége (lásd Kerber 2008: 28) és a kérdéstípusok megoszlása (a 2006-ban vizsgált nyelvtankönyvekben mindkét mutatóra riasztó értékeket kaptak a kutatók).

⁵⁶ Lásd Kojanitz 2005; Kerber 2008; Szabó Mihály 2015: 21–25.

⁵⁷ Kerber 2008.

⁵⁸ A sorozatot a B. Nagy Ágnes és Szépe György által szerkesztett kötet nyitotta meg 2005-ben (<http://mek.oszk.hu/03200/03267/03267.pdf>), összesen három kötet érhető el online az Iskola-kultúra kiadásában (második kötet: http://www.iskolakultura.hu/ikultura-folyoirat/documents/books/anyanyelvi_nevelési_tanulmányok_2.pdf, harmadik kötet <http://mek.oszk.hu/08400/08432/08432.pdf>).

⁵⁹ Az Antalné Szabó – Laczkó – Raátz szerk. (2015) szemléletváltást középpontba állító tanulmányai vagy általánosságban szólnak a paradigmaváltásról, vagy egy-egy részterület kidolgozásával illusztrálják és kezdeményezik a szemléletváltást. A hivatkozott kutatás rendkívül szerteágazó volt, nyilván ez a magyarázata annak, hogy tankönyv-, illetve taneszközkutatás már nem kaphatott benne helyet (lásd http://metodika.btk.elte.hu/file/BTK_TAMOP_beszamolo_2015_osszc.pdf).

rulás, a kutatók és a gyakorló tanárok együttműködésének elősegítése a pedagógiai problémák gyakorlatias megoldásában és elméleti feldolgozásában, továbbá a magyar szakemberek jelenlétének megerősítése a tantárgy-pedagógia nemzetközi fórumain.”⁶⁰

A kutatócsoportok közül kettőnek a munkája kapcsolatban áll az anyanyelvoktatással (MTA–NYTI NyelvEsély Szakmódszertani Kutatócsoport – vezetője: Bartha Csilla; MTA–ELTE Digitális Írástudás és Irodalomtanítás Kutatócsoport – vezetője: Molnár Gábor Tamás).⁶¹ A digitális írástudással kapcsolatos eredmények várhatóan a magyar nyelv tantárgy tanításában is hasznosulni fognak, elsősorban a szövegértés és a kutatásalapú tanulás terén. A Bartha Csilla által vezetett kutatás pedig olyan módszertant és eszközt dolgozott ki, amely más tantárgy-pedagógiai kutatásokban is kiválóan hasznosul.⁶² Látható azonban, hogy a magyar nyelv tanításával foglalkozó szakemberek nem kapcsolódtak be (vagy nem tudtak bekapcsolódni) az anyanyelvoktatást középpontba állító kutatással az MTA által kezdeményezett programba, és így nem tudták kihasználni ezt a lehetőséget a tantárgyi korszerűsítés számára.

Összességében tehát elmondható, hogy az újabb tantervi változások óta nem zajlott átfogó támogatott kutatás a nyelvészeti eredmények és az innovatív pedagógiai módszerek összekapcsolására, összehangolására.

4. TANÓRA-KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Az osztálytermi interakció és a taneszközhasználat kutatásának itt összefoglalható eredményei nem tantárgyspecifikusak, nem a magyar nyelv tantárgy tanítására, hanem a tantermi diskurzusra és taneszközhasználatra általánosan jellemzők.⁶³

Antalné Szabó Ágnes 2005-ben végzett empirikus kutatása az *osztálytermi interakcióra* vonatkozóan azt mutatja, hogy „a hazai gyakorlatban [...] lényegesen népszerűbbek a tanáribeszéd-központú tanítási módszerek és munkaformák, mint a tanulói beszéd-központú tanulási-tanítási technikák”.⁶⁴ 50 videós óra alapján a tanári és a tanulói kommunikációs kezdeményezések aránya 94% : 6%, a megszólalások aránya 48% : 52% – tehát a tanárok nagyjából ugyanannyiszor szólaltak meg, mint

⁶⁰ Lásd <http://mta.hu/tantargy-pedagogiai-kutatasi-program/a-magyar-tudomanyos-akademia-tantargy-pedagogiai-kutatasi-programja-107069>

⁶¹ Lásd <http://mta.hu/tantargy-pedagogiai-kutatasi-program/az-mta-tantargy-pedagogiai-kutatocsoportjai-107076>

⁶² Lásd a TÁMOP 4.1.2.B.2-13/1-2013-0007 számú, „Országos koordinációval a pedagógusképzés megújításáért” keretében folytatott tanórákutásokat.

⁶³ Ez akkor is igaz, ha a vizsgált minta magyarórák felvételeiből származik, mint például Király tanárikérdés-kutatása (Király 2015). A tanulmány terjedelmi okokból nem foglalkozik más, érintkező kutatási területekkel, például a pedagóguskutatás eredményeivel.

⁶⁴ Antalné Szabó 2006: 44, 2010: 8, 13.

az összes diák. A tanár és a diákok által kimondott szavak aránya 78% : 22%.⁶⁵ A kutatás alátámasztja, hogy a tanórai kommunikáció erősen hierarchikus, a tanár és a diák viszonyában aszimmetrikus.

A nemzetközi vizsgálatok egyértelműen mutatják, hogy a magyar oktatási rendszer általában sem demokratikus, erős szelekció jellemzi, az iskola felerősíti a diák személyes háttéréhez kötődő, családok közötti szociokulturális különbségeket.⁶⁶

Király Flóra 13 tanórát elemezve a tanári kérdések modellezhetőségét kutatta.⁶⁷ A vizsgálat alapján megerősítést nyert, hogy a tanárok általában vagy nem adnak időt a gondolkodásra, vagy nagy gyakorisággal tesznek fel nem gondolkodtató kérdést.⁶⁸ A kérdést követő legalább 3 másodpercnyi csend átlagosan csak a kérdések 3,7%-ánál fordult elő (a legnagyobb érték is csak 7,6% volt).⁶⁹ A tanárok sokszor maguknak sem adnak időt a gondolkodásra, például a kérdés megtervezésére, részben ezzel függhet össze az, hogy a tanári kérdések átlagosan 35,8%-ában fordult elő kérdés-halmaz.⁷⁰

Antalné Szabó Ágnes kérdőíves vizsgálata, amelyben 518 pedagógusnak (tanítóknak és tanároknak) azt kellett megbecsülniük, hogy egyes *tevékenységtípusok* milyen arányban fordulnak elő az anyanyelvi órákon, azt az összesített eredményt hozta, hogy a tanórákon 54%-ot tesz ki az anyanyelvi ismeretek aránya, 38%-ot a nyelvhasználat fejlesztése és 8%-ban fordulnak elő egyéb tevékenységek. Az arány az 5–8. osztályban tanító magyartanárok adatközlése alapján 61% : 33% : 6%.⁷¹ A kutatás világosan mutatja az ismeretek dominanciáját, ami tartja magát annak ellenére, hogy a tervezési dokumentumok évtizedek óta rögzítik a kommunikáció-központúságot az anyanyelvi nevelésben.

A pedagógusok döntő többsége homogénnek kezeli a gyerekcsoportot, alig van kultúrája a pedagógiai *differenciálás*nak.⁷² Ez a *munkaformák* megválasztásában is tükröződik: az egyéni differenciálás arányát 291 tanórai jegyzőkönyv alapján Antalné Szabó 7%-ban adatolta. A munkaformák gyakorisági sorrendje: frontális (57%),

⁶⁵ Antalné Szabó 2006: 21–27. Az interakciótípusokat összefüggésekben mutatja be Antalné Szabó 2010: 12.

⁶⁶ Lásd a szocioökonómiai lejtő meredekségét a PISA-vizsgálatokban: Báthory 2002, 2003; Fazekas–Köllő–Varga (szerk.) 2008; Csapó 2015.

⁶⁷ Király 2015. A jelen fejezet nem vállalkozik arra, hogy bemutassa a tanári kérdésre vonatkozó vizsgálatokat (így Nagy Ferenc 1976-ban megjelent úttörő munkáját sem), csak kiemel egy friss kutatást.

⁶⁸ Az utóbbit más szakirodalmi adatok is alátámasztják, és a tankönyvi kérdésekre is érvényes volt (legalábbis a 2006-os kutatás szerint, lásd Kerber 2008: 93).

⁶⁹ Király 2015: 78–79.

⁷⁰ Király 2015: 72. A halmazban az első kérdést leggyakrabban kiegészítés követi (átlagosan 43,1%-ban), illetve valamivel kisebb arányban az első kérdés formai variánsa (átlagosan 39,3%-ban), a részleges és a teljes ismétlés 10% körüli arányban volt adatolható (Király 2015: 78).

⁷¹ Antalné Szabó 2006: 32.

⁷² Nahalka 2002: 56.

egyéb (20%), egyéni (7%), csoportos (5%), osztott osztály (pl. padsoronként végzett munka) (4%), kooperatív (4%), páros (3%).⁷³

A *módszertani kultúra* általában kb. 5-6 módszer alkalmazását jelenti, a kollektív elsajátítási technikák, a projektek szinte alig terjedtek el.⁷⁴ Antalné Szabó Ágnes már idézett (518 fős) kérdőíves vizsgálata alapján az órákat a kérdés-felelet, a tanári előadás, a feladatmegoldás és a szemléltetés jellemzi; a ritkán vagy sohasem alkalmazott módszerek közé legnagyobb számban a tanulói kiselőadást és a kooperatív technikákat sorolták. 291 tanóra óralátogatási jegyzőkönyvei megerősítik az önbevallást, a módszerek a gyakoriság szerint csökkenő sorrendben a következők: [a tanár által irányított] megbeszélés (29%), tanári előadás (17%), feladatmegoldás (12%), szemléltetés (6%), játék (6%), egyéb (6%), kooperatív munka (4%), vita (2%), tanulói kiselőadás (1%).⁷⁵ A projektorientált tanulásra a vizsgálat azért nem kérdezett rá, mert a kutató úgy tapasztalta, hogy ez még a kooperatív technikáknál is kevésbé ismert tanulási forma.

A szakképzésben dolgozó magyartanárok *taneszközhasználatával* kapcsolatban Hercz és munkatársai közöltek adatokat 2010-ben.⁷⁶ Ennek alapján a leggyakrabban alkalmazott eszköz (kiemelkedő arányban) a fénymásolat, ezt követi a tanulói füzet, a tábla, a tankönyv (lásd a 2. táblázatot). Az IKT-eszközök kifejezetten alacsony gyakorisági értékkel szerepelnek ebben az országos, megközelítően reprezentatív felmérésben.⁷⁷

A vizsgálat szerint az interaktív táblát a tanároknak mindössze 12%-a találta „nagyon hasznos”-nak.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

A vázolt helyzetkép alapján összefoglalásként elmondható, hogy pazarlóan bánunk a fejlesztői kapacitással, a fejlesztésre jutó forrásokkal. A tananyagfejlesztő projektek nem kapcsolódnak össze, a folytatás nélkül maradt fejlesztések (mivel az eredményeik az új projektekben nem hasznosulnak) milliós-milliárdos nagyságrendű veszteséget jelentenek.⁷⁸ Például (mások mellett) a SuliNova-Educatio tantárgylefedő (A típusú) Szövegértés-szövegalkotás programcsomagja – amely 10-15 évnyi színvonalas programfejlesztő munka eredménye volt – (is) folytatás

⁷³ Antalné Szabó 2006: 41, 2010: 13.

⁷⁴ Nahalka 2002: 56.

⁷⁵ Antalné Szabó 2006: 36, 38.

⁷⁶ Hercz–Nguyen Thanh–Petró 2010.

⁷⁷ A kutatásban 42 csak szakiskolában tanító, 139 csak szakképzésben és 117 mindkét intézménytípusban tanító pedagógus vett részt.

⁷⁸ Arató 2016: 131.

2. táblázat. Szakképzésben tanító magyartanárok taneszközhasználatát

	Átlag	Szórás
Tanulói füzet	4,5	0,84
Tábla	4,3	0,94
Tankönyv	3,9	1,04
Fénymásolat	3,4	0,76
Falitábla	3,1	1,51
Egyéb könyv	3,0	0,83
Fotó	2,6	0,90
Nyelvészeti kézikönyv, szótár	2,5	0,80
Rajz	2,5	1,00
Film	2,5	0,80
CD-lejátszó	2,2	0,87
Projektor	2,0	1,02
Magnó	2,0	0,91
Számítógép	2,0	1,02
CD-ROM	2,0	0,94
Televízió	1,7	0,91
Írásvetítő	1,6	0,86
Interaktív tábla	1,3	0,64
Rádió	1,2	0,53

Forrás: Hercz – Nguyen Thanh – Petró 2010

nélkül maradt.⁷⁹ Nem mutatható ki szerves kapcsolat az OFI tananyagfejlesztése és e korábbi, innovatív program között sem. A gyakori, de nem mindig lényegi reformok az oktatás minden szintjén, minden szakembertől sok energiát, többletmunkát kívántak/kívánnak meg.

A jelen helyzetben érzékelhető, hogy az általános pedagógiai koncepció megújítása (a konstruktivista pedagógia szemléletének érvényesítése és az ebből fakadó módszerek alkalmazása) bizonyos mértékben érvényesül mind a tervezési dokumentumokban, mind a tananyagokban: a szövegalkotás előtérbe helyeződésében, a hétköznapi, a tanulók nyelvi gyakorlathoz közel álló szövegek arányának és a szövegtípusok változatosságának a megnövekedésében, az alkalmazásra és a problémamegoldásra készítő módszertani megoldásokban.⁸⁰ A tanórai interakció vizsgálata, a diákok teljesítménye és attitűdje azonban lesújtó képet fest a megvalósu-

⁷⁹ A tananyag nem rendelhető, a Magyartanárok Egyesülete a saját honlapján tette közzé, hogy legalább valamilyen mértékben hasznosulhasson.

⁸⁰ Vö. Sejtes 2006; Zs. Sejtes 2015.

lásról. A tantervi újítás nem tudja kompenzálni azt a hiányt, hogy az anyanyelvi ismeretek bemutatása nem koherens, illetve a nyelvszemlélet (ha ez kitapintható a tankönyvi tárgyalásmód alapján) nincs összhangban a pedagógiai koncepcióval.⁸¹ Erre a feszültségre reflektál az ismeretközlő és a kommunikációs blokkok elkülönülése, illetve a funkcionalitás elvének csak szűk körű alkalmazása (azaz a nyelvi jelenség nagyobb nyelvi környezetben való megfigyeltetése). Ugyanakkor azt sem mondhatjuk, hogy a szövegalkotás és szövegértés terén a képességfejlesztés valóban korszerűen (világos tartalmi keretek között, koncepció mentén, módszeresen) valósulna meg.⁸² Az ismeretek és a gyakorlat összekapcsolásához szükség van arra, hogy a szerkezetre a funkcióval való összefüggésben, azaz funkcionálásában tekintsünk. Az anyanyelv sajátos helyzetű „tananyag”, központi szerepű a tanulási folyamatban, mivel annak közege is (műveltségterülettől függetlenül).⁸³ Paradox módon ugyanakkor elhanyagolt terület az ismeretek tárgyalásmódjának korszerűsítése szempontjából. Feszültség van a nyelvtudomány kutatási eredményei és az iskolai oktatás szemlélete között.⁸⁴ A nyelvre vonatkozó ismeretek és a nyelvi tevékenység gyakorlata olyan szemlélettel kapcsolható össze, amely a maga összetettségében tudja megközelíteni a nyelvi működést. Az ilyen megközelítés nyelvszerűen írja le a nyelvet és tanítja a nyelvtant (ahogy a földrajzot is „földszerűen” tanítjuk).⁸⁵ Ez azt jelenti, hogy egységben van benne rendszer és használat, a funkcionálás felől motiváltan, a diák nyelvi tevékenységének perspektívájából, az anyanyelvváltozat felől is értelmezhető módon kapcsolódnak össze a különböző nyelvi kifejezésmódok.⁸⁶ Ezt kínálja a funkcionális szemléletű nyelvtudomány, amely „olyan nyelvelméleti és leíró nyelvtudományi keret, amely lehetőséget ad a nyelv komplex és tudatos fogalmi megismerésére, úgy, hogy a nyelv funkcióiban megfelelő módon előtérbe kerüljenek a megértés, a problémamegoldás és az innováció alkotó szempontjai is, a kultúra mindig változó és egyben állandó kumulált tudásában”.⁸⁷ A tárgytudományos lehetőségek és a korszerű pedagógiai módszerek összehangolása további kutatást és tananyagfejlesztést kíván. Ez a vállalkozás nem volna előzmény nélküli, hiszen voltak már kísérletek funkcionális szemléletű anyanyelv-oktatási koncepció kidolgozására és tananyag létrehozására.⁸⁸

⁸¹ Vö. Kerber 2008.

⁸² Lásd Hercz–Nguyen Thanh–Petró 2010; Zs. Sejtés 2015, 2016.

⁸³ Lásd Kontra 2008; ez szövegszerűen is megjelenik a NAT-ban.

⁸⁴ Kerber 2008: 94; Tolcsvai Nagy 2015: 18.

⁸⁵ Vö. Hadrovics 1969: 201.

⁸⁶ Lásd erre Tátrai 2011: 25–50; Tolcsvai Nagy 2005, 2013: 51, 2015; mindkét szerző hivatkozik többek között Chris Sinha és Michael Tomasello a témában alapvető kutatásaira.

⁸⁷ Tolcsvai Nagy 2015: 27; lásd még Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008; Vančo szerk. 2014.

⁸⁸ Lásd például Kugler–Tolcsvai Nagy 1999, 2015.

Az anyanyelvtanítás főbb aktuális kihívásait az alábbiakban összegezzük:

- a tananyag „visszahumanizálása” és ezáltal érdekessé tétele, a tanulók érdekeltté tétele az anyanyelv tanulmányozásában;⁸⁹
- a közoktatási tananyagok nyelvszemléletének korszerűsítése, a tárgyalásmód koherenciájának a megteremtése;⁹⁰
- a felfedeztető, problémamegoldó-kutató módszerek alkalmazása már a kezdetektől, természetesen a korosztálynak megfelelő szinten;
- az IKT hatékony és funkcionális alkalmazása, bevonása a kutatásalapú tanulási folyamatba, olyan digitális taneszközök fejlesztése, amelyek nem látványosabb, de időigényesebb megoldással helyettesítik a hagyományosakat (például a tábla vagy cédulák használatát), hanem alkotó módon használják fel a digitális eszközökben rejlő lehetőségeket;⁹¹
- a digitális szövegeken végzett műveletek integrálása a tananyagba a tanulók gyakorlati tudására építve;⁹²
- a tervezés, a tananyagfejlesztés és a mérés-értékelés korszerűsítése mellett kulcsfontosságú a tanárképzés és a tanártovábbképzés folytonos megújulása, a tanulási környezetnek és eszközeinek a fejlesztése.⁹³

IRODALOM

- Antalné Szabó Ágnes 2006. A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 226. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Antalné Szabó Ágnes 2010. A tanári megnyilatkozások típusai. In Kozmács István – Vančonné Kremmer Ildikó (szerk.): *Közös jövőnk a nyelv. Nyelvtudomány és pedagógia I.* Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem. 5–18.
- Antalné Szabó Ágnes – Laczkó Krisztina – Raátz Judit (szerk.) 2015. Szakpedagógiai körkép I. Anyanyelv- és irodalompedagógiai tanulmányok. *Bölcsészet- és Művészetpedagógiai Kiadványok* 2. Budapest: ELTE.

⁸⁹ Tolcsvai Nagy 2005, 2013: 351–356, 2015.

⁹⁰ Kerber 2002, 2008: 94; Tolcsvai Nagy 2005, 2013: 351–356, 2015.

⁹¹ Csapó 2015b; Gonda 2015b: 122.

⁹² Gonda 2015a, b; Jánk 2016; Az utolsó két kihívásra pályázati anyagában az MTA–ELTE Digitális írástudás és irodalomtanítás tantárgy-pedagógiai kutatócsoport is javasol válaszlépéseket (<http://mta.hu/tantargy-pedagogiai-kutatasi-program/az-mta-tantargy-pedagogiai-kutatocsoportjai-107076>).

⁹³ Vö. Kerber 2002; Gonda 2015b: 127–128; illetve Fazekas–Köllő–Varga 2008; az IKT terén lásd Gonda 2015b: 119kk. Miközben a szövegértés és -alkotás fejlesztése központi jelentőségű az anyanyelvi kommunikáció területén mind a közoktatásban, mind a tanárképzésben, Hercz–Nguyen Thanh–Petró (2010) vizsgálata azt tárta fel, hogy az adatközlőknek csak 15%-a nyilatkozta azt, hogy a tanárképzés felkészítette a szövegértés fejlesztésére.

- Arató László 2016. Bírálát az Irodalom 9. kísérleti tankönyvről és a hozzá készült digitális tananyagról. *Iskolakultúra* 26 (3): 131–151.
- Bodó Márton 2012. Az új Nemzeti alaptanterv értékei, összevetése a korábbi NAT-okkal. *Tanítás-Tanulás* 2012. október. (http://szivarvanyujsag.tudastar.com/documents/tanitas-tanulas-magazin/2012.okt/uj_nat_28_29.pdf) (2016. 11. 10.)
- Csapó Benő 2002a. Az iskolai tudás vizsgálatának elméleti keretei és módszerei. In Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. [2. kiadás] Budapest: Osiris Kiadó. 15–43.
- Csapó Benő 2002b. Az iskolai tudás felszíni rétegei: mit tükröznek az osztályzatok? In Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. [2. kiadás] Budapest: Osiris Kiadó. 45–90.
- Csapó Benő 2015a. A magyar közoktatás problémái az adatok tükrében. *Iskolakultúra* 25 (7–8): 4–17.
- Csapó Benő 2015b. A kutatásalapú tanárképzés: nemzetközi tendenciák és magyarországi lehetőségek. *Iskolakultúra* 25 (11): 3–16.
- Csikós Csaba 2007. *Metakogníció – A tudásra vonatkozó tudás pedagógiája*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Czetter Ibolya 2015. Stílusról, stilisztikáról a kísérleti tankönyvekben. In Zimányi Árpád (szerk.): *A tudományoktól a művészetekig. Magyar Tudomány Ünnepe 2014*. Eger: Líceum Kiadó. 84–95.
- Domonkosi Ágnes 2015. A szociolingvisztikai szemlélet a kísérleti magyar nyelvi tankönyvekben. In Zimányi Árpád (szerk.): *A tudományoktól a művészetekig. Magyar Tudomány Ünnepe 2014*. Eger: Líceum Kiadó. 2335.
- ÉKR 2006. = *Értékelési kritériumrendszer a tankönyvek pedagógiai bírálatához*. Munkaanyag. Budapest: Tankönyvkutató Intézet. (<http://commitment.hu/ertekelesi>) (2016. 11. 10.)
- Érettségi 2017. 5/2016. (I. 22.) Korm. rendelet az érettségi vizsga vizsgaszabályzatának kiadásáról szóló 100/1997. (VI. 13.) Korm. rendelet, valamint az érettségi vizsga vizsgaszabályzatának kiadásáról szóló 100/1997. (VI. 13.) Korm. rendelet módosításáról szóló 36/2015. (III. 6.) Korm. rendelet módosításáról. (http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1600005.KOR&-timeshift=ffffff4&txtreferer=00000001.TXT) (2016. 11. 10.)
- Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.) 2008. *Zöld könyv a magyar oktatás megújításáért*. Budapest: Miniszterelnöki Hivatal – OKA – Ecostat.
- Gonda Zsuzsa 2015a. A digitális szövegek értésének mérése. In Antalné Szabó Ágnes – Laczkó Krisztina – Raácz Judit (szerk.): *Szakpedagógiai körkép I. Anyanyelv- és irodalompedagógiai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 112–128.
- Gonda Zsuzsa 2015b. Digitális szövegek olvasásának típusai és stratégiái. Budapest: ELTE. (http://metodika.btk.elte.hu/file/TAMOP_BTK_BMK_7.pdf) (2016. 11. 10.)
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondatattan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hercz Mária – Nguyen Thanh Nikolett – Petró Tímea 2010. A tanári szövegértés-fejlesztő és az IKT-kompetencia vizsgálata. *Anyanyelv-pedagógia* 2010/2. (<http://www.anyp.hu/cikkek.php?id=259>) (2016. 11. 10.)
- Horváth Zsuzsanna 2015. Újraolvasva – a magyar nyelv és irodalom érettségi vizsga tanulságai. In Antalné Szabó Ágnes – Laczkó Krisztina – Raácz Judit (szerk.): *Szakpedagógiai körkép I. Anyanyelv- és irodalompedagógiai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 46–68.
- Jánk István 2014. „A nyelv titokzatos dolog” – Hát még az ötödikes nyelvtan(könyv)! *Nyelv és Tudomány* 2014. szeptember 11. (<http://www.nyest.hu/hirek/a-nyelv-titokzatos-dolog-hat-meg-az-otodik-es-nyelvtan-konyv>) (2016. 11. 10.)

- Jánk István 2016. Újgenerációs nyelvtankönyvek az OFI-tól: történt-e előrelépés? *Nyelv és Tudomány* 2016. július 27. (<http://www.nyest.hu/hirek/ujgeneracios-nyelvtankonyvek-az-ofi-tol-tortent-e-elorelepes>) (2016. 11. 10.)
- Juhász Valéria 2010. A magyarországi középiskolás magyar nyelv tankönyvek tematikájának alkalmazott nyelvészeti (ANY) korszerűsége/telítettsége. In Kozmács István – Vančone Kremmer Ildikó (szerk.): *Közös jövőnk a nyelv. Nyelvtudomány és pedagógia I.* Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem. 161–174.
- Kántor Gyöngyi 2008. Anyanyelvi nevelési tankönyvekről madártávlatból és közvetlen közelről. In Medve Anna – Szépe György (szerk.): *Anyanyelvi nevelési tanulmányok* 3. Budapest: Iskolakultúra. 55–68.
- Kerber Zoltán 2002. A magyar nyelv és irodalom tantárgy problémái az ezredfordulón. *Új Pedagógiai Szemle* 2002/10. (<http://ofi.hu/tudastar/tantargyak-helyzete/magyar-nyelv-irodalom>) (2016. 11. 10.)
- Kerber Zoltán 2006. *Tankönyvkutatás. Magyar nyelv és irodalom.* (http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kozokt/tankonyvkutatasok/tankonyvkutatas_magyar_nyelv_es_irodalom_060303.pdf) (2016. 11. 10.)
- Kerber Zoltán 2008. Nyelvtan tankönyvek négy év tizede. In Medve Anna – Szépe György (szerk.): *Anyanyelvi nevelési tanulmányok* 3. Budapest: Iskolakultúra. 83–96.
- Király Flóra 2015. Tanári kérdezési stratégiák osztálytermi kontextusban. In Baditzné Pál-völgyi Kata – Szabó Éva – Szentgyörgyi Rudolf (szerk.): *Tanóraszervezés és tanórákutatás. A magyar nyelv és irodalom, az idegen nyelvek és a művészetek műveltségi területen.* Budapest: ELTE. 67–85.
- Kojanitz László 2007. A tankönyvek minőségének megítélése. *Iskolakultúra* 6–7: 114–126.
- Kojanitz László (szerk.) 2014. *A kísérleti tankönyvek fejlesztésének koncepcionális háttere.* In OFI Koncepció. Budapest: OFI.
- Kontra György 2008. Miként vált meggyőződésemmé, hogy az egész didaxis nyelvi nevelés? In Medve Anna – Szépe György (szerk.): *Anyanyelvi nevelési tanulmányok* 3. Budapest: Iskolakultúra. 97–106.
- Kucserka Zsófia 2016. Szakmódszertan: eszköztár vagy teória? A kísérleti irodalomkönyvek tanulásméleti és irodalomtudományi kontextusáról. Előadás. In ME tankönyvek 2016.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 1999. *Magyar nyelv tanári kézikönyv a Korona Kiadó 10–11 évesek számára készült tankönyvéhez.* Budapest: Korona Kiadó.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Magyar nyelv.* Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből.* 17–58.
- Mátyási Mária 2002. Tantervi szabályozás és alternativitás a nyelvi, irodalmi, kommunikációs kísérlet és program nézőpontjából. In V. Raisz Rózsa – Zimányi Árpád (szerk.): *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 329–331.
- ME érettségi 2016. = *A magyar nyelv és irodalom érettségi újdonságai 2017-től.* A Magyar tanárok Egyesülete által szervezett szakmai naphoz (2016. október 22.) kapcsolódó összefoglaló. (<https://magyartanarok.wordpress.com/valtozasok-2017-tol/>) (2016. 11. 10.)
- ME tankönyvek 2016. = *Konferencia az OFI-tankönyvekről – összefoglaló.* Az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Tanári Tagozata és a Magyartanárok Egyesülete 2016. május 28-án megrendezett kö-

- zós konferenciájának összefoglalója. Magyar tanárok Egyesülete. (<https://magyartanarok.wordpress.com/2016/05/31/konferencia-az-ofi-tankonyvekről-összefoglaló/>) (2016. 11. 10.)
- Molnár Edit Katalin – Nagy Zsuzsanna 2012. Anyanyelvi készségek és képességek. In Csapó Benő (szerk.): *Mérlegen a magyar iskola*. Budapest: Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet. 191–240.
- Nagy Ferenc 1976. *A tanárok kérdéskultúrája. Oktatás-lélektani kísérlet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nagy Zoltán 2014. Megjegyzések a kísérleti nyelvtankönyvhöz. *Tani-tani Online* (http://www.tani-tani.info/a_kiserleti_nyelvtankonyvekről) (2016. 11. 10.)
- NAT 2012. = 110/2012. (VI. 4.) Korm.rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. *Magyar Közlöny* 66: 10635–10848. (http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf) (2016. 11. 10.)
- OFI koncepció = *A tankönyvek új generációja*. Budapest: OFI. (https://ofi.hu/sites/default/files/attachments/a_tankonyvek_uj_generacioja_koncepcio_0.pdf) (2016. 11. 10.)
- OFI vezetői. *Vezetői összefoglalók az egyes tankönyvek kipróbálásáról*. (<http://www.tanosz.info/file/164/felmeres.pdf>) (2016. 11. 10.)
- Pála Károly (szerk.) 1991. *Tankönyvháború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, Argumentum Könyvkiadó.
- Schirm Anita 2016. Diskurzuselemzés – másképp. Előadásanyag. *Grammatika és oktatás – időszerű kérdések*. 2016. november 24–25. Budapest: ELTE BTK.
- Sejtes Györgyi 2006. Tudástranszfer az anyanyelvtanításban. Lehetséges alternatíva a szemléletváltásra. *Új Pedagógiai Szemle* 56/6: 15–26.
- Szabó Mihály Gizella 2015. Az anyanyelv oktatása kétnyelvű környezetben. PhD-értekezés. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- TKI értékelés 2006. = *Értékelési kritériumrendszer a tankönyvek pedagógiai bírálatához*. Munkaanyag. Budapest: Tankönyvkutató Intézet. . (<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Z5bu0CpF7AAJ:commitment.hu/ertekelesi+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>) (2016. 11. 10.)
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 129: 348–62.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. Mi köze van a diáknak a nyelvtanhoz, avagy a tárggyá tett nyelv visszahumanizálása az oktatásban. *Iskolakultúra* 25 (7–8): 18–27.
- Vančo Ildikó (szerk.) 2014. *Funkcionális és kognitív nyelvpedagógia*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Zs. Sejtes Györgyi 2015. Olvasni nehéz! Metakogníció és szövegértési stratégia a Nemzeti alaptantervben. *Módszertani Közlemények* 55 (2): 31–46.
- Zs. Sejtes Györgyi 2016. Metakogníció és szövegértési stratégia kerestetik a Kerettanterv (2012) 5–8. évfolyamán. In Karlovitz János Tibor (szerk.): *Tanulás és fejlődés. A IV. Neveléstudományi és Szakmódszertani Konferencia tanulmányai*. Komarno: International Research Institute. 101–109.

A HATÁRON TÚLI MAGYAR TANNYELVŰ ÉS MAGYAR TEMATIKÁJÚ KÖZOKTATÁS¹

VANČO ILDIKÓ

1. BEVEZETÉS

A 21. század elején a magyar nyelvet anyanyelvként beszélők számottevő része (kb. harmada) Magyarországon kívül, kisebbségben él. A jelen helyzet történelmi előzményei jól ismertek, az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával Magyarország határait nem a népesség nemzetiségi megoszlása, hanem a szomszédos hatalmak érdekei alapján határozták meg. Az 1920 óta eltelt időszak változó politikai-társadalmi körülményei között a nyelv és kultúra megtartása vált a kisebbségbe került magyar közösségek alapvető céljává. A kisebbségbe kerülő magyar közösségek sorsa több azonosságot és természetesen csak az adott társadalomra jellemző eltéréseket is mutat. Az azonos történelmi háttér, a nemzetállamot építő többségi társadalmak hasonló homogenizáló törekvései, a minden kisebbségi magyar nyelvközösséget érintő nyelvi és kulturális asszimilációs folyamatok számos kedvezőtlen párhuzamosságot mutatnak. A magyar kisebbségek oktatási rendszerének minél teljesebb kiépítésére, fenntartására irányuló erőfeszítéseket, a rendszerváltás utáni demokratizáló folyamatokat, a magyarországi nemzetpolitikai stratégiának a határon túli magyarságra vonatkozó elemeit vizsgálva kedvezőbb hasonlóságokat láthatunk.

A kisebbségi magyar közösségek között lényeges eltérés mutatkozik számárányukban és szociodemográfiai szerkezetükben. Míg a romániai, szlovákiai, szerbiai és ukrainai magyar kisebbségek kiforrott nemzeti közösségtudattal rendelkeznek, a szlovéniai, horvátországi és burgenlandi magyarok közösségei az etnikai és regionális kisebbségi csoportok jegyeivel is jól jellemezhetőek. Számos kutatás bizonyítja, hogy a Kárpát-medencében élő magyarok identitásának egyik legfontosabb összetevője az anyanyelv.² A nyelvmegtartásban az oktatás a kulcsfontosságú tényezők közé

* A tanulmány a Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján, annak támogatásával készült.

¹ Itt szeretném megköszönni Kozmács Istvánnak a kéziratához nyújtott értékes segítségét, s általam megtalálhatatlannak vélt adatok fellelését a világhálón. A magyarországi anyanyelvpedagógiai helyzettel Kugler Nóra tanulmánya foglalkozik a kötetben

² Vö. Bodó 2003; 2004; 2006; Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000; Szarka 2006; Péntek 2012.

tartozik. A Magyarország határain kívül élő magyar kisebbségek nyelvével, nyelvhasználatával kapcsolatban azonban le kell szögeznünk, hogy „kivétel nélkül kontaktusváltozatait beszélik nyelvünknek, vagyis az egynyelvű magyarországi magyarok nyelvétől többé-kevésbé eltérő, a két- vagy többnyelvű környezet hatását mutató változatokat beszélnek. Igaz ez azokra is, akik a többségi nyelvet (szlovákot, román stb.) nem beszélik s nem is értik, mivel az ő magyar anyanyelvükben is vannak szlovák, román stb. hatás következtében keletkezett, a magyarországi magyarban ismeretlen nyelvi elemek és szabályok.”³

A kisebbségi oktatás nyelvi céljainak meghatározása összetett feladat, és szoros kapcsolatban van az adott többségi és kisebbségi közösség nyelvpolitikájával. Figyelembe kell venni, hogy a hatalommal bíró többség politikai és nyelvpolitikai törekvései teremtik meg azt a társadalmi helyzetet, melyben egy nyelv értéke és presztízse meghatározásra kerül, és fel- vagy leértékelődik, azaz a kisebbségi oktatás megvalósítása minden esetben azoktól a társadalmi viszonyoktól függ, melyekben létrejöttek és működnek.

A nemzetiségi oktatás azonban nemcsak a kisebbségek általában kedvezőtlenebb társadalmi helyzete miatt van nehezebb helyzetben, mint a többségi oktatás. Számos olyan problémával is szembe kell néznie, melyek a többségi oktatás számára nem relevánsak. Ezek közé tartozik a kétnyelvűsítés módja, vagyis az anyanyelven történő oktatás helye és szerepe a kisebbség kétnyelvűségének kialakításában, aminek egyenes következménye lehet a nyelvmegtartás egyfelől vagy a nyelvcsere másfelől.

A 21. század elejére a Kárpát-medencei magyar kisebbségek kétnyelvűek, a kétnyelvűség különböző fokán állnak. Míg tömbhelyzetben a hozzáadó (additív) magyar domináns kétnyelvűség a jellemzőbb, szórványhelyzetben, ahol az asszimiláció erősebb hatása érvényesül, sok esetben a felcserélő (szubtraktív) többségi nyelvdomináns kétnyelvűség az elterjedtebb. A kisebbségi oktatáspolitikai számára ily módon megkerülhetetlen kérdés kell hogy legyen a kétnyelvűsödés/kétnyelvűsítés mikéntje.

A megoldandó problémák közé sorolható a kisebbségek által használt magyar nyelvváltozat használata és presztízisének kérdése, annak az oktatásban való megjelenése, a többségi társadalomba való sikeres betagozódás mikéntje, s pozitív jövőkép kialakítása kisebbségi helyzetben. Míg a tömbben élő kisebbségek a fentiek minél teljesebb biztosítására törekszenek, a szórványban élő kisebbségek számára az adott régióban élő közösségek igényei szerint kell kialakítani a nemzetiségi képzés mikéntjét.

A kisebbségek kétnyelvűsége mindig egyoldalú, s így természetesnek mondható, hogy a kétnyelvűség fogalmát másként értelmezik a kisebbségi és a többségi helyzetben élő közösségek. A hatalommal bíró többség domináns nyelvét anyanyelvként beszélők számára magától értetődő igény, hogy a kisebbségi nyelvet beszélő egyé-

³ Kontra 2006: 551.

nek sajátítsák el a többség nyelvét, s gyakori érv, hogy csak az államnyelv tökéletes elsajátítása biztosíthat a nemzetiségek számára azonos esélyeket. Kérdéses azonban, hogy az államilag domináns nyelv anyanyelvi szintű elsajátítása (ennek lehetőségeit és glottodidaktikai hátterét jelen tanulmányban nem elemezve) a kisebbségek számára, akiknek nyelve kisebb presztízzsel bír, milyen következménnyel jár. Ha az egyén által tökéletesen elsajátított második nyelv lesz az egyén domináns nyelve, a saját kisebbségtől való elidegenedés, gyökértelenné válás esélye megnő. Szlovákiai példák bizonyítják többek között, hogy a nyelvcsere sokszor egy generáción belül megtörténik.⁴ A hatalommal bíró többség nyelvének a kisebbség általi anyanyelvi szintű elsajátítása a felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűség kialakulását eredményezi, miközben a többségi nyelvet anyanyelvként beszélő közösség egynyelvű. Ily módon a hatalomnak alárendelt kisebbségi nyelv tovább veszít presztízséből, ezért is élnek meg sok esetben a kisebbségi közösség tagjai a kétnyelvűséget veszélyforrásként, a nyelvcsere felé vezető útként.

Amennyiben a többségi nyelv elsajátításának szintje nem kielégítő, az egyén lát-szólágos pillanatnyi érdeke – az államnyelv minél magasabb szintű elsajátítása – előtérbe kerül a kisebbségi csoport társadalmi érdekével szemben. Az iskolaválasztás meghatározó a következő generációk számára is. Egy szlovákiai kutatás szerint⁵ az a kisebbségi anya, aki többségi tannyelvű iskolába járt, 17,2-szer nagyobb valószínűséggel fogja gyermekét is többségi nyelvű iskolába küldeni. A nem anyanyelvi iskola azonban kognitív hátrányt és negatív pszichés terhelést okozhat a gyermek számára, miközben az államnyelv elsajátítása egyedüli célként jelenik meg a gyermeküknek nem anyanyelvi iskolát választó szülő számára, a többségi iskolát tulajdonképpen nyelviskolává lefokozva.⁶

A Kárpát-medencei nemzetiségek számára a magyarnak mint kisebbségi nyelvnek a használati köre minden esetben szűkebb, mint a többségi nyelvhasználóké. Ebben az esetben szinte csak a nemzetiségi iskola (az oktatás) biztosítja azt a nyelvhasználati színteret, ahol/mely lehetővé válik/teszi a nyelv különféle regisztereinek kialakítását.

Ma Magyarország határain kívül hét országban folyik a magyar nyelven (és a magyar) nyelv szervezett formájú, a közoktatás keretein belül történő oktatása, északról kelet felé indulva a következő országokban: Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia és Ausztria.

A szervezett keretek között történő kétnyelvű oktatási modellek közül legismertebb Skutnabb-Kangas által kialakított oktatási tipológia,⁷ amely elemzi az oktatás

⁴ Lásd Sándor 2000.

⁵ Vö. Bálint–Vincze 2009.

⁶ A gyermekük számára többségi nyelvű iskolát választó szülők leggyakoribb érvelése, hogy azért íratják államnyelvi iskolába gyermeküket, hogy jól megtanulja az államnyelvet.

⁷ Vö. Skutnabb-Kangas 1997, 2000a, 2000b. Skutnabb-Kangas oktatási tipológiájának pozitívumai közé tartozik, hogy az oktatással kialakított nyelvi hatások következményeit jól indokol-

nyelvét, az oktatás nyelvi célját, lehetséges nyelvi hatásait az oktatásban résztvevőkre, figyelembe véve a közösség dominanciáját a társadalomban (kisebbségi vagy többségi tanuló).⁸

Lanstyák István a Kárpát-medencei magyar kisebbségek oktatását elemezve⁹ az oktatás nyelve szempontjából megkülönbözteti:

- a másodnyelvi oktatást (a nemzetiségi diákok csupán államnyelvi képzésben vesznek részt, ez Skutnabb-Kangas tipológiájában a nyelvi befullasztási vagy elsüllyesztési programnak [submersion] felel meg);
- a kéttannyelvű oktatást (a kéttannyelvű oktatási intézményekben az oktatás egy adott tantárgyon belül államnyelven és kisebbségi nyelven folyik, vagy a kisebbség nyelvét bizonyos tantárgyak nyelveként használják);
- a kéttannyelvű oktatás altípusának nevezhető, mikor a kisebbség nyelve csupán tantárgyként jelenik meg az oktatásban;
- és az anyanyelven történő oktatást (Skutnabb-Kangas tipológiájában az anyanyelv megőrzésére irányuló program típusának felel meg).

Az anyanyelvű oktatás¹⁰ a többség számára természetes, a kisebbség számára azonban megszerzett jog. Nézetünk szerint a kisebbségi oktatási típusok közül ez biztosítja legteljesebb mértékben a kisebbségi kultúra, az identitás és a nyelv továbbadását nemzedékről nemzedékre.

A többségi és kisebbségi oktatás nyelvét, formáját és tartalmát minden esetben a hatalmon levő csoportok határozzák meg. Amennyiben az állam oktatás- és nyelvpolitikája segítségével biztosítja a többségi nyelvet beszélők társadalmi erejét, abban az esetben hátrányos helyzetbe hozza a kisebbségeket nyelvi szempontból is (lásd az 1995. évi szlovákiai nyelvtörvényt és annak 2009-ben módosított változatát).¹¹ Ennek következtében a kisebbségek oktatás- és nyelvpolitikája újra csak a védekezés és a felzárkózás stratégiáját kénytelen alkalmazni. Mivel ennek központi eleme a nemzetiségi önazonosság megőrzése, a kör bezárul: a nemzetiségi nyelv- és okta-

hatóan látja előre, akár egy nyelvűségről, akár két nyelvűségről van szó. Segítségével elemezhető és megíjósolható az oktatás nyelveinek a tanulók személyiségfejlődésére gyakorolt hatása, a nyelvi kisebbségi és nyelvi többségi csoportok szempontjából egyaránt. Felvázolhatóak a különböző két nyelvűségi oktatási modellek negatív és pozitív következményeinek lehetőségei.

⁸ Erről, valamint a két nyelvű oktatási típusok identitásra gyakorolt hatásairól lásd még Vančo 2015.

⁹ Lanstyák 1995.

¹⁰ A terminus technicus használata sokszor bizonytalan az oktatással foglalkozó szakirodalomban. Erre jó példa a *Nemzetpolitikai ismeretek* (Kántor 2013) című kötet A külföldi magyar oktatás. Folyamatok, kihívások című fejezete (139–157), melyben az 5.1. alfejezetben következetes az anyanyelvű oktatás kifejezés használata, de a továbbiakban az anyanyelvi és az anyanyelvű oktatás több esetben egymás szinonimájaként jelenik meg.

¹¹ Puskás 2000.

táspolitikai nem vagy nemcsak a kor (szakmai) kihívásaival, hanem a megmaradás problémájával is kénytelen foglalkozni.¹²

A továbbiakban összefoglalom a Kárpát-medencei magyar kisebbségek magyar közoktatásának jellegzetességeit, az egyes országok magyar nemzetiségű lélekszámának nagysága szerinti sorrendben. Az oktatást érintő általam ismertetett jogszabályok és oktatási rendelkezések, valamint statisztikai adatok a legtöbb esetben a 2015/2016-os évvel végződő időszakra vonatkoznak.

2. A MAGYAR NYELVŰ KÖZOKTATÁS ÉS A MAGYAR NYELV OKTATÁSA ROMÁNIÁBAN

A romániai magyar kisebbség a legnagyobb lélekszámú magyar kisebbség a Kárpát-medencében. A 2011-es népszámlás adatai alapján 1 227 623 magyar él Romániában, a magyar kisebbség a lakosság 6,5%-át teszi ki.¹³ A romániai magyar kisebbség száma is csökkenő tendenciájú, a 2002–2011 közötti időszakban a csökkenés 13,6%-os volt. A magukat magyar anyanyelvűnek vallók száma 1 259 914¹⁴, ami 32 291-gyel haladja meg a magyar nemzetiségűek számát. A fogyás okai az asszimiláció, az elvándorlás és a magyar születési ráta alacsony volta. 2006 óta folyamatosan csökken a születő magyar gyermekek aránya, 2010-ben először nem érte el a magyar újszülöttek száma a tízezer főt. A 2010-es évek mintegy 15%-os gyermekszám-csökkenése a szórványban és a Bánságban volt a legnagyobb mértékű.¹⁵

Románia három nagy régiójában élnek magyar nemzetiségűek: Székelyföldön, (Hargita, Maros, Kovászna megyék), ahol viszonylag stabil a magyar oktatásban részt vevő diákok aránya, Partiumban (Bihar, Szatmár, Szilágy megyék) enyhén növekvő tendenciát figyelhetünk meg a magyar oktatásban részt vevők arányában 1997 és 2011 között. A magyar oktatás helyzete a nem összefüggő nyelvterületen a legkedvezőtlenebb. A szórványba a következő megyék sorolhatók: Arad, Beszterce, Brassó, Fehér, Hunyad, Kolozs, Máramaros, Szeben, Temes. Az oktatásban részt vevők aránya még mindig elmarad a magyar iskoláskorúak népességen belüli súlyától. Becslések szerint a nem anyanyelvükön tanuló magyar gyerekek 12-14%-a tanul államnyelvi iskolában.¹⁶ Arányuk az egyes régiókban jelentős különbségeket mutat. Becsült adatok alapján Temes és Szeben megyékben a magyarok csupán egyharm-

¹² Mindezt jól példázza a romániai magyar oktatásügy rendszerváltás utáni harca a kisebbségi oktatás újraszervezéséért. A folyamatot részletesen Fóris-Ferenczi-Péntek (2011).

¹³ Forrás: <http://www.recensamantromania.ro/noutati/volumul-ii-populatia-stabila-rezidenta-structura-etnica-si-confesionala/> 1. táblázat

¹⁴ Forrás: <http://www.recensamantromania.ro/noutati/volumul-ii-populatia-stabila-rezidenta-structura-etnica-si-confesionala/> 6. táblázat

¹⁵ Lásd <http://www.iskolakveszelyben.ro/>

¹⁶ Barna-Kapitány 2014.

da, Máramarosban fele, Hunyad és Arad megyékben mintegy kétharmada folytatja anyanyelvén alapfokú tanulmányait.¹⁷

A romániai magyar kisebbségi oktatás széles körű, fejlett, nagy múltra visszatekintő anyanyelvi iskolahálózattal rendelkezik az óvodától a felsőfokú képzésig. Az oktatási helyzetet számos tanulmány, monográfia és tanulmánykötet elemezte az elmúlt időszakban, a teljesség igénye nélkül említjük Fóris-Ferenczi Rita és Péntek János tanulmányát, Péntek János tanulmányait és monográfiáit, Papp Z. Attila, Tódor Erika-Mária, Barna Gergő és Kapitány Balázs tanulmányait, a Somai József szerkesztette tanulmánykötetet és Kádár Edit elemzését.¹⁸

A rendszerváltás utáni időszak oktatási autonómiatörekvései ellenére a romániai magyar közoktatás a román közoktatás része, „a romániai kisebbségi oktatás egyik formája a cseh, horvát, német, örmény, roma, szerb, szlovák, török, tatár, ukrán nemzetiségi oktatás mellett”.¹⁹

Románia érvényes alkotmánya kimondja, hogy az oktatás minden fokon román nyelven folyik (32. szakasz 2. bek.²⁰), azonban garantálja a nemzeti kisebbségek számára is anyanyelvük tanulását és az anyanyelven való oktatást.

A romániai közoktatás törvényi alapját az 1995/84. számú Tanügyi Törvény és annak 1999/151-es módosított változata, majd a 2011-ben hatályba lépett oktatási törvény adja. Az 1995-ös Tanügyi Törvény kimondja, hogy „az oktatás célja a román társadalom humanista hagyományaira, demokratikus értékeire és törekvéseire támaszkodó nevelési eszmény megvalósítása, amelynek ugyanakkor hozzá kell járulnia a nemzeti identitás megőrzéséhez. A román iskola nevelési eszménye az emberi egyéniség szabad, egészében való és harmonikus fejlesztése, az önálló és alkotó személyiség kialakítása. Az egyéniség kialakításának feladatát az oktatás elsősorban a tudományos ismeretek, illetve a nemzeti és egyetemes kultúra elsajátításán keresztül valósítja meg.”²¹ Az 1989 óta eltelt időszakra az oktatásban a jogi keretek állandó változása a jellemző. A 2011-ben hatályba lépett oktatási törvény cikkelyeinek mintegy felét módosították sürgősségi rendelettel az azóta eltelt időszakban. A törvények, rendeletek állandó változása majdhogynem áttekinthetlenné teszi az érvényes jogszabályok rendszerét, megnehezítve a hosszú távú szakmai tervezést.

¹⁷ Barna–Kapitány 2014: 22.

¹⁸ Vö. Fóris-Ferenczi–Péntek 2011; Péntek 1999, 2004; Papp Z. 1998; Tódor 2008, 2017; Barna–Kapitány 2014; Somai (szerk.) 2003; Kádár 2016.

¹⁹ Fóris-Ferenczi–Péntek 2011: 73.

²⁰ 32. szakasz – A tanuláshoz való jog (1) A tanuláshoz való jog a kötelező általános iskolai oktatás, a líceumi és a szakmai oktatás, a felsőoktatás, valamint más oktatási és továbbképzési formában biztosított. (2) Az oktatás minden fokon román nyelven folyik. A törvény feltételei között az oktatás valamely világnyelven is lebonyolítható. (3) Garantált a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek joga anyanyelvük tanuláshoz és a jog ahhoz, hogy ezen a nyelven oktathassák őket; e jogok gyakorlásának a módjait törvénnyel állapítják meg. (<http://www.prefectura.gov.ro/ActulNormativ/Romania%20Alkotmánya.pdf>)

²¹ Papp Z. 1998.

Az oktatás nyelve alapján a következő iskolatípusok különböztethetők meg:

- 1) Magyar tannyelvű iskolák, vagyis olyan iskolák, amelyekben kizárólag magyar tanítási nyelvű osztályok vannak.
- 2) Iskolák, melyekben külön magyar és román tagozat működik.
- 3) A kéttagozatos működési rend azt jelenti, hogy az intézmény – papíron legalábbis – kétnyelvű, párhuzamosan működnek román és magyar osztályok, és a két szekció az iskola vezetésében is képviselve van. Az ilyen intézményekben az igazgató jellemzően román, az aligazgató magyar. A több nyelvi szekcióval működő iskola igazgatójának nem kell ismernie az intézmény oktatási nyelveit.
- 4) Iskolák, amelyekben van(nak) magyar tannyelvű csoport(ok), ezek semmiféle, még formális önállósággal sem rendelkeznek. A magyar iskola úgy is része lehet a román nyelvű iskolának, hogy nem alkot önálló tagozatot, noha más településen, önálló épületben működik. Az oktatási törvény szerint a magyar oktatás még ezekben a 'harmadik típusú' az intézményekben is vezetőségi szinten képviselve kellene, hogy legyen, azonban ez a gyakorlatban nem minden esetben van így.²²

A 2013. januárban érvényes szabályozás alapján egy magyar oktatási helyszín esetleges fenntartásához elemi vagy felső tagozaton szükséges minimum létszám 5 fő. Azok az Erdélyben nagy számban megtalálható elemi és kis számban megtalálható magyar tanítási nyelvű felső tagozatok, amelyek létszáma 5–11 fő között van, minden évben csak minisztériumi engedéllyel tarthatóak fenn, így ezen intézmények léte folyamatosan politikai és egyéb alkuk függvénye.

Romániában az állami oktatás ingyenes, a tankötelezettség a X. osztály végéig, 16 éves korig tart.²³ Az oktatást szabályozó törvény lehetővé teszi az állami, magán- és egyházi iskolák működését.

A romániai iskolarendszer oktatási szakaszai az egyetem előtti oktatási szakaszra és felsőfokú oktatási szakaszra oszlik.²⁴ Jelen tanulmány a felsőfokú oktatási rendszert nem elemzi.

²² http://www.iskolakveszelyben.ro/tanulmanyok/kozig_okt_rendszer.pdf

²³ A tankötelezettség addigi gyakorlatát 2003/2004-es tanévtől módosították. Alsó 7 éves korról 6 éves korra csökkentették, s módosították a tankötelezettség hosszát, s ily módon annak felső korhatárát. Az alapszintű oktatásban való kötelező részvételt 2003 szeptemberétől tíz évre emelték, a tankötelezettség ettől a tanévtől kezdve 6–16 éves korig tart.

²⁴ Papp Z. 1998; Kádár 2016.

1. táblázat. A magyar nyelv tantárgy tartalma és oktatása a romániai oktatásszabályozási keretben (Kádár 2016)

Életkor	Osztály/csoport	ISCED*	Oktatási szakaszok		
>18		6	posztgraduális képzés		
		5	felsőoktatás		
		4	posztliceális		
	XIII. osztály	3			
18	XII. osztály		kiegészítő év	liceumi oktatás	felső ciklus
17	XI. osztály				
16	X. osztály				alsó ciklus
15	IX. osztály		szakképzés		
14	VIII. osztály	2	alsó középfokú oktatás (gimnáziumi oktatás)		
13	VII. osztály				
12	VI. osztály				
11	V. osztály				
10	IV. osztály	1	elemi oktatás		
9	III. osztály				
8	II. osztály				
7	I. osztály				
6	Iskola-előkészítő	0	óvodai oktatás		
5	Nagy csoport				
4	Közép csoport				
3	Kis csoport				

* The International Standard Classification of Education az UNESCO által elfogadott egységes nemzetközi oktatási osztályozási rendszer, melynek első változatát 1976-ban, második változatát, mely 7 szakaszra osztotta az oktatási szakaszokat 1997-ben, utolsó, már 9 szakaszt megkülönböztető változatát 2011-ben dolgozták ki.

<http://www.uis.unesco.org/Library/Documents/isc97-en.pdf>.

<http://www.uis.unesco.org/Education/Documents/isc97-en.pdf>

Az alsó középfokú oktatás a VIII. osztályban záróvizsgával (kisérettségivel) végződik, mely feltétele a középiskolába (liceális képzésbe) való bejutásnak, a felsőfokú oktatásba érettségi vizsga letétele után lehet felvételt nyerni.

A továbbiakban leginkább Kádár Edit A magyar nyelv tantárgy tartalma és oktatása a romániai oktatásszabályozási keretben²⁵ (2016) című tanulmányára támaszkodom.

²⁵ A tanulmány A magyar nyelv tantárgy oktatásának a felmérése a Kárpát-medencei határon túli régiók magyar tananyelvű általános és középiskoláiban elnevezésű kutatási program keretében a Domus Hungarica 2013-as és 2014-es szülőföldi pályázatainak támogatásával készült a Termini Kutatóhálózat szervezésében. A tanulmány az oktatást meghatározó minden körülményre kitér-

2.1. A MAGYAR NYELV OKTATÁSÁNAK SZERVEZETI ÉS TARTALMI KERETEI

A magyar nyelv tantárgy oktatásának szervezeti kerete részletesen beszabályozott, az intézmények különböző kompetenciákkal rendelkeznek. A tartalmi szabályozó dokumentumok kidolgozásának folyamatát az alábbi intézmények biztosítják:

A magyar nyelv és irodalom oktatásért (is) felelős minisztériumi intézmények:

1. Oktatási Minisztérium

- a. Kisebbségi Oktatásért felelős Államtitkár és Kabinetje (*Secratar de Stat Învăţământ Minorităţi*)
 - i. Kisebbségi Oktatási Főosztály (*Direcţia Generală Învăţământ în Limbile Minorităţilor*) felel az esélyegyenlőséget biztosító kisebbségi oktatás megszervezéséért, tartalmáért, minőségbiztosításáért
 - ii. Kisebbségi Osztály (*Direcţia Minorităţi*) koordinálja az Országos Bizottságok tevékenységét; tevékenysége során hiányzik a differenciálás: mindezt uniformizált

2. a Minisztériumnak alárendelt hivatal

- a. Országos Értékelési és Vizsgaközpont (*Centrul Naţional de Evaluare şi Examinare*, CNEE).

3. a Minisztérium társult intézménye

- a. Oktatástudományi Intézet (*Institutul de Ştiinţe ale Educaţiei*, ISE)

A magyar nyelv és irodalom tantárgyért felelős Országos Bizottságot a Kisebbségi osztály 2013-ban hozta létre²⁶ a következő feladatkörökkel:²⁷

- oktatási programok kidolgozása, elfogadása;
- követelményrendszerek, tematikák kidolgozása, elfogadása;
- szakmai találkozók, konferenciák szervezése;
- szakmai tanácsadás;
- szakmai továbbképzések javaslata;
- az Országos Értékelési és Vizsgaközpont pályázati kiírásairól való tájékoztató, pályázat és pályáztatás;
- munkacsoportok szervezése és irányítása;
- tankönyvek, didaktikai segédeszközök elbírálási szempontrendszerének kidolgozása;

ve részletesen ismerteti a magyar nyelv tantárgy oktatását Romániában. A kéziratot a szerző 2015 márciusában zárta le.

²⁶ A Kisebbségi Osztályon belül minden kisebbségi nyelv oktatásáért egy országos bizottság felel. Az országos bizottságok létrehozását a tanügyi törvény (1/2011) 94. cikkelyének 3. bekezdése engedi meg. Ennek értelmében jött létre 2013-ban a magyar nyelv és irodalom tantárgy Országos Bizottsága.

²⁷ Mátyás 2013, közli Kádár 2016.

- a támogatott, nem támogatott országos versenyek pályázatainak elbírálása;
- országos versenyeken – akár a zsűri tagságában – való részvétel;
- javaslatot tehet a kiemelkedő pedagógusi munka elismerésére és ösztönzésére, kitüntetések adományozására.

Az oktatás tartalmi kereteit a Nemzeti Alaptanterv (Curriculum Național) szabályozza, amely alapján készítik el az adott oktatási szakaszra vonatkozó kerettanterveket, valamint az egyes évfolyamokra és tantárgyakra lebontott tantárgyi tanterveket. A kerettantervek határozzák meg a műveltségi területeket, az egyes tantárgyakra vonatkozó kimeneti készségeket, a heti óraszámot és a tananyagot.

A tantervek írását az Oktatási Minisztérium rendeli el, az Oktatástudományi Intézet koordinálja, és a Kisebbségi Osztály szervezésében történik. A Kisebbségi Osztály állítja össze a tantervíró bizottságot a magyartanárok és szakfelügyelők közül. Esetenként a felsőoktatási intézményektől is kér szakmai segítséget. A tantervírás önkéntes, díjazva nincs. A magyarul megírt tanterveknek sokszor eltorzított román fordítása kerül az Oktatástudományi Intézet munkatársaihoz, akik a szabványnak való megfeleltetésre törekedve a tanterv eredeti koncepcióját általában nem tükröző végeredményt produkálnak.²⁸

Az alsó tagozatos (elemi osztályok) oktatási szinthez 2013-ben 0. előkészítő szintet csatoltak hozzá, ami új, keret- és tantárgyi tantervek elkészítését hozta magával. A román alsó középfokú oktatás (V–VIII. osztályosok) számára 2016-ban az oktatási minisztérium új kerettantervet hagyott jóvá, mely a 2017/2018-as tanévtől lép életbe. A kisebbségi oktatásra vonatkozó új kerettanterv 2016-ig nem készült el, a minisztérium közlése szerint később kerül kidolgozásra.

A magyar nyelv és irodalomórák kerettantervek által rögzített heti óraszámát megvizsgálva a következő képet kapjuk. Az alsó tagozaton (az elemi oktatásban) pozitívként emelhető ki, az anyanyelvi írás és olvasás elsajátítása megfelelő és magasabb óraszámokban történik, mint a román nyelv elsajátítása. Az 5. osztálytól kezdődően 12. osztályig a kisebbségi oktatásban az anyanyelvet a román nyelv és irodalom tantárggyal azonos óraszámokban kell tanítani.

A konkrét tananyagtartalmakat az országosan egységes tantárgyi tantervek határozzák meg évfolyamonként. Az egyes évfolyamok tantervei a Nemzeti Pedagógiai-tudományi Intézet (Institutul de Științe ale Educației) honlapján honlapján elérhetőek.²⁹

A tantárgyi tantervek szakmai koncepciója azonban az alsó tagozatos képzés számára kidolgozottan kívül nem egységes, az egyes oktatási szintek egymáshoz való kapcsolódását több esetben a román nyelv és irodalom tantervekhez való hasonlóságuk biztosítja.

²⁸ Gáll–Keszeg 2014: 113.

²⁹ Lásd <http://www.ise.ro/>: <http://programe.ise.ro/Actuale/Programeinvigoare.aspx> (letöltve 2016. november 2.)

2.2. TANTERVEK

2.2.1. Az alsó tagozatos (a romániai elemi szint)

Nyelv és irodalom tantárgyi tanterv

A tanterv elérhető az interneten, román és magyar nyelven.³⁰ A dokumentum külön tárgyalja az előkészítő, az első és második osztály, valamint a harmadik és negyedik osztály tantervét. Az anyanyelvi nevelést a kommunikáció kompetenciafejlesztés egységes rendszerében értelmezi, és megfelel a gyermekek életkori sajátosságainak, hasznosítva a nyelvészeti, fejlődéslélektani és logopédiai kutatások eredményeit. A fejlesztendő alapkompenciák (szóbeli és írásbeli szövegértés és kifejezőképesség) elérését az adott kommunikációs helyzetnek megfelelően célozza meg. A leíró nyelvtani fogalmak a harmadik osztályban kerülnek bevezetésre, de a tanterv nem a fogalmak konceptualizálását tűzi ki célul, az alapszófajok funkcionálisát hangsúlyozza, a szövegalkotás és -értés fejlesztésén keresztül. Mind a két tanterv tartalmaz részletesen kidolgozott módszertani útmutatót is. A tanterv megalkotói abból indulnak ki, hogy a nyelv változataiban létezik, és a tanulónak a sikeres kommunikáció érdekében fel kell ismerniük a változatok közötti különbségeket. A tantervek alapvető célként fogalmazzák meg, hogy a diákok tudják: a standard („irodalmi” nyelv) nem jelenti azt, hogy az „értékesebb” nyelvváltozat lenne, mint a sajátjuk.

2.2.2. A felső tagozatos (a romániai alsó középfokú oktatás)

*Nyelv és irodalom tantárgyi tanterv*³¹

Az 5–8. osztályos tanterv 2009–2010-es tanévben lépett életbe (OM nr. 5097/09.09.2009). A tanterv funkcionális személetű, törekszik a szövegértés és szövegalkotás kompetenciaterületébe kapcsolni a nyelvre vonatkozó ismereteket, illetve ezzel párhuzamosan az irodalmat is. Módszertani útmutatót nem tartalmaz, a 7. oldalon levő Tartalmak rész jelöli ki a tanterv értelmezési keretét. A készség- és képességfejlesztésre összpontosít, hangsúlyozva, hogy „Az iskolában az anyanyelv tanításában és tanulásában a nyelv funkcionális és társas szemléletének kell érvényesülnie: a figyelem a nyelv változatosságára és változataira irányul, nem az elszigetelt nyelvi elemekre és az elvont nyelvi rendszerre [...] bátorítani kell a tanulók saját

³⁰ http://programe.ise.ro/Portals/1/2013_CP_I_II/13_CLM_maghiara_CP_II_OMEN.pdf

³¹ Magyar nyelven elérhető: http://programe.ise.ro/Portals/1/Curriculum/Progr_Gim/LC/MAT/Limba%20si%20literatura%20maghiara%20materna_clasele%20a%20V-a%20-%20a%20VIII-a.pdf (letöltve 2016. november 2.)

nyelvi változtatának használatát, figyelembe kell venni a kisebbségi nyelvhasználat sajátos helyzetét és igényeit” (7–8. o.).

A fentieknek azonban némileg ellentmond, illetve nem kerül megmagyarázásra az idézett mondat után következő megállapítás: „A helyesírás, az érthető beszéd és a normatív nyelvhasználat kérdésköre állandó didaktikai feladat” (8. o.). További ellentmondás, hogy az elsajátítandó tananyagtartalmak a klasszikus leíró nyelvtant közvetítik, a nyelvtani fogalmak esetében nem a szövegből indulnak ki, a hang, szó, mondat, szöveg sorrendiséget jelöli ki.

2.2.3. A középiskolai (a romániai felső középfokú) oktatás Magyar nyelv és irodalom tantervei³²

A tantervek az alábbi kompetenciaterületek fejlesztését tűzik ki célul:

1. Anyanyelvhasználat és tudatos nyelvi viselkedés különböző élethelyzetekben;
2. Kommunikáció szóban és írásban
3. Szövegolvasás; az olvasói szerep, az esztétikai magatartás gyakorlása
4. Történeti látásmód, kulturális viszonyulások gyakorlása

A tantervek – életbelépésük időpontjától függetlenül – azt várják el a 9–12. osztályokban is, hogy „a középiskolai szakaszban is a nyelvhasználat áll a figyelem középpontjában: a nyelvváltozatok célszerű és igényes váltogatása a kommunikációs helyzetnek megfelelően. Továbbra is fontos szempont a nyelv beszélt és az írott változatában egyaránt a megértés (befogadás) és a szövegalkotás készségeinek fejlesztése, a produktív és kreatív nyelvhasználat bátorítása. A nyelvi helyességet, az érthető szép beszédet mindig a helyzetnek megfelelően kell megítélni és minősíteni. A kifogástalan helyesírás állandó és elengedhetetlen tantárgyi követelmény.”³³

³² A következő tantervek tartoznak ide (a címlapon megadott cím szerint):

Limba și literatura maghiară clasa. A XII-A1 Nr. 5959/ 22.12.2006

http://programe.ise.ro/Portals/1/Curriculum/Progr_Lic/LC/MAT/Limba%20si%20literatura%20maghiara_clasa%20a%20XII-a_a%20XIII-a.pdf

Magyar nyelv és irodalom XII. osztály Nr. 5959/ 22.12.2006

Limba și literatura maghiară clasa. A XI-A1 Aprobate prin ordin al ministrului Nr. 3252/ 13.02.2006

http://programe.ise.ro/Portals/1/Curriculum/Progr_Lic/LC/MAT/Limba%20si%20literatura%20maghiara_clasa%20a%20XI-a.pdf

Limba și literatura maghiară maternă clasele a IX-a – a X-a Aprobate prin ordinul ministrului Nr. 5099/09.09.2009

http://programe.ise.ro/Portals/1/Curriculum/Progr_Lic/LC/MAT/Limba%20si%20literatura%20maghiara%20materna_clasele%20a%20IX-a%20-%20a%20X-a.pdf

³³ <http://www.satmar.ro/web/uploads/files/9-10.pdf>, <http://www.satmar.ro/web/uploads/files/11.pdf>, <http://oldsite.edu.ro/index.php/articles/7197> (a 12. osztály tanterve erről az oldalról nyitható meg) 2016. nov. 21.

A tanterv leszögezi, hogy az iskolában az anyanyelv tanításában és tanulásában a nyelv funkcionális és társas szemléletének kell érvényesülnie: a figyelem a nyelv változatosságára és változataira irányul, nem az elszigetelt nyelvi elemekre és az elvont nyelvi rendszerre. A tanterv fontos alapelve továbbá, hogy „a magyar nyelv iskolai tanulmányozása nincs alárendelve a magyar irodalom oktatásának. Ezért a nyelv és kommunikáció tartalmai az irodalommal közös tankönyvben és önálló tankönyvben egyaránt feldolgozhatók, és a tanárnak is megvan a lehetősége a hatékonynak vélt egyéni módszertani megközelítésre.”

Az elsajátítandó ismeretek alapvetően a nyelv változatosságára és változataira vonatkoznak, és elsősorban nyelvtörténeti és szövegtani jellegűek, a helyesírási kérdések ezektől külön vannak választva.

A szakoktatás 9-es és 10-es, valamint a kiegészítő év 11. osztályos tantervében egy negyedik kompetenciaterület jelenik meg: 4. Problémalátás, véleménynyilvánítás és érvelés különböző közlési helyzetekben. Ezek a tantervek – szemben az alsó középfokú oktatás elméleti tanterveivel – érzékelhetően figyelembe veszik a diákok kétnyelvűségi helyzetét. A tananyagban a nyelvi kontaktussal kapcsolatos kérdések a helyesírással, szókészlettel, nyelvi jogokkal, a kétnyelvűséggel kapcsolatban kerülnek elő.

2.2.4. Tankönyvek

A romániai magyar oktatásban használt tankönyvek egy része magyar nyelven íródott (a magyar nyelv és irodalom tankönyvek), más részük a román tankönyvek magyar fordításai. Az oktatási minisztérium szabályozása egy-egy tankönyv érvényességét négy évre korlátozza, s az adott tankönyvnek meg kell felelnie az érvényes tanterveknek. Az oktatásban használható tankönyvek megírása idejét megvizsgálva azonban kiderül, hogy (2016-ig) gyakorlatilag egyetlen olyan magyar nyelv és irodalom tankönyv sem volt, amely a jelenleg érvényes tantervek alapján lenne megírva. A tankönyvek nagy része az 1999-ben jóváhagyott tantervre épül, míg az 5. és 6. osztályosoké egy még korábbi, 1997-es tantervi változatra (5654/23.12.1997). A kimeneti vizsgák azonban a tantervi tartalmakat kérik számon, emiatt sok tanár nem vagy alig használ tankönyvet.³⁴

³⁴ Kádár 2016: 25.

3. A MAGYAR NYELVŰ KÖZOKTATÁS ÉS A MAGYAR NYELV OKTATÁSA SZLOVÁKIÁBAN

A Szlovák Köztársaság 1993. január 1-én jött létre a Csehszlovák Köztársaság egyik utódállamaként. A magyar kisebbség a területen őshonos csoport, a többi etnikumhoz képest nagy a lélekszáma, és szervezettsége nagyfokú, erős nemzettudattal rendelkezik. A magyar kisebbség területileg zárt tömböt alkot, a magyar települések többnyire összefüggő területe a szlovák–magyar politikai határ mellett fekszik, s a magyarok többsége (mintegy 60%) délnyugat Szlovákiában él. Lélekszámuk a nyelvterületen fokozatosan csökken (1991-ben 61,5%, 2001-ben 56,8%).³⁵ A magyarul beszélő népesség 76,1%-a magyar többségű településeken lakik. Azonban ezeken a településeken is egyre csökken a magyar lakosság lélekszáma. A 2011. évi népszámlálási adatok a szlovákiai magyarok további fogyásáról tanúskodnak. Amíg 1991-ben még 567 296-an vallották magukat magyarnak, ami a Szlovákia lakosságának 10,7%-a volt, 10 évvel később ez a szám 520 528, ami 9,7-os részaránynak felelt meg, majd a következő 10 év további jelentős csökkenést hozott.

2. táblázat

	1970	1980	1991	2001	2011
Magyarok lélekszáma	553 549	559 011	567 296	520 528	458 867
Népesség %-ában	12,2	11,2	10,8	9,7	8,5
Népességszám változása előző adathoz képest		–5462	8285	–46 768	–97 061
Változás %-ban		–0,9	1,4	–8,2	–12,0

3.1. A NYELVHASZNÁLAT ÉS AZ OKTATÁS JOGI HÁTTERE

A nyelvhasználatról is foglalkozó Szlovákia által elfogadott nemzetközi dokumentumok a következők:

- Európai Biztonsági és Együttműködési értekezlet koppenhágai találkozájának 1990. évi dokumentuma,
- az Európai Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1993. évi 1201. sz. ajánlása,
- az Európai Tanácsnak a nemzeti kisebbségek védelméről szóló 1995-ben aláírt keretegyezménye és
- az 1996-ban elfogadott magyar–szlovák keretegyezmény.

Az 1992. szeptember 1-én elfogadott alkotmány a többségi szlovák nyelvet államnyelvként kodifikálta, s az állami és önkormányzati szerveknek előírta, hogy te-

³⁵ Gyurgyík 2002: 11.

vékenységükről államnyelven számoljanak be. A nemzeti kisebbségeknek és az etnikumoknak joguk van az anyanyelven való információk terjesztésére és befogadására, az anyanyelven való művelődésre, s a hivatalos kapcsolatban való használatára. A szlovákiai nyelvhasználatot három törvény és több jogszabály szabályozza:

- az 1990-ben elfogadott 428. számú törvény a Szlovák Köztársaság hivatalos nyelvéről,
- az 1996-tól hatályos 270. számú államnyelvtörvény és
- az 1999-ben (nemzetközi nyomásra) elfogadott kisebbségi nyelvtörvény.

A Szlovák Köztársaság Alkotmányának 42. cikkelye kimondja a művelődéshez való jogot, illetve tankötelezettséget, melynek időtartamát (16 éves korig tart) törvény szabályozza. Minden állampolgárnak joga van ingyen tanulni az általános és középiskolákban, valamint a felsőfokú tanintézetekben.³⁶ A Szlovák Köztársaság törvényben szabályozza az általános iskolák és a középiskolák³⁷ és a felsőfokú tanintézmények rendszerét.³⁸ A jogszabályt legutóbb 2014-ben módosították. A változtatás megszabja, hogy 2015. szeptember 1-jétől az egyes iskolatípusokban mennyi lehet a tanulók minimális létszáma. A kiselsősöknél legalább tizenegy, az alsó tagozat további osztályaiban pedig eggyel több tanuló az alsó határ. Ennél kisebb létszám azokban a falvakban lehetséges, amelyekből a további általános iskola több mint hat kilométernyire van. Ez a rendelkezés érvényes a nemzetiségi intézményekre is (a szlovákiai iskolaüggyel részletesen foglalkozik Szabó Mihály 2015).

3.1.1. Az oktatási rendszer szerkezete

A kisebbségi tanügyi intézményekben az óvodai nevelés, alap- és középfokú oktatás a kisebbségek nyelvén is folyik az 1984. évi 29. számú közoktatási törvény értelmében. A magyar tannyelvű általános iskolák és középiskolák tanulói kétnyelvű bizonyítványt kapnak, illetve ezekben az iskolákban az iskolai dokumentációt két nyelven, magyarul és szlovákul vezetik az 5/1999-es törvény értelmében.

Szlovákiában az alapfokú nevelés (alapiskolai – általános iskolai – nevelés) alsó tagozaton 4 (1–4.), felső tagozaton 5 éves, azaz az 5–9. évfolyamig tart. A középiskolai oktatás a nyolcosztályos gimnázium felső négy évfolyamát, a hagyományos gimnáziumok négy évfolyamát, az érettségivel végződő szakiskolák négy évfolyamát és a szakiskolák három évfolyamát jelenti.

Mind alap-, mind középszinten találhatók állami, magán- és egyházi iskolák is. Sikeres érettségi és felvételi vizsgák után a diákok BA és MA fokozatot szereznek a

³⁶ www.zbierka.sk/sk/predpisy/460-1992-zb.p-2044.pdf

³⁷ Közoktatási törvény 2008. https://www.portalvs.sk/files/files/245_2008.pdf

³⁸ Felsőoktatási törvény 2001. <https://www.portalvs.sk/files/portal/zz-2002-131-20160101.pdf>

felsőoktatásban. Az MA fokozatot megszerzése után az egyetemeken doktori programok végezhetők.

A szlovákiai magyarság iskolai végzettségét mutató adatok kedvezőtlenebbek a többségénél. A 2011-es népszámlálás alapján a szlovák lakosságnak 20,1%-a, míg a magyaroknak 30,5%-a rendelkezett csak alapfokú végzettséggel. A szlovákok 19,7%-a, a magyarok 23,2%-a végzett szakképző iskolai oktatásban. Középiskolai érettségivel a szlovákok 25,6%-a, a magyarok a 22,1%-a rendelkezett. S míg a szlovákok 7,9%-a, addig a magyaroknak csak 4,5%-a végzett a felsőoktatásban, ami kedvezőtlen hatással van a magyar kisebbség oktatási rendszerére, és természetesen gazdasági helyzetére is.

3.1.2. Az oktatás és az iskolai adminisztráció nyelve

A szlovákiai magyar tannyelvű általános iskolákban és középiskolákban a tanítási nyelv teljes mértékben magyar nyelvű. Az államnyelvet a tanulók másodnyelvként a szlovák nyelv-, középiskolákban a szlovák nyelv és irodalom óra keretén belül sajátítják el. Míg a szlovák nyelvet és irodalmat tantárgyként tanítják a magyar iskolákban, addig a magyar nyelvet semmilyen szlovák tanítási nyelvű intézményekben nem tanítják. A középfokú szakiskolák szakmai tantárgyait részben vagy teljesen szlovák nyelven oktatják.

Az oktatási rendszer minden fokán – vagyis az óvodáktól a középiskoláig bezárólag – léteznek közös szlovák–magyar igazgatású iskolák, melyek esetében egy, általában többségi vezetésű oktatási intézményben egymás mellett párhuzamosan léteznek a szlovák és a magyar osztályok. A tanítás azonban a magyar osztályokban ezekben az intézményekben is a kisebbség nyelvén folyik. A természettudományi tantárgyak (matematika, fizika, biológia, kémia) szlovák nyelvű szakkifejezéseit külön óra, ún. szakkonverzáció keretén belül kell elsajátítani, a felső tagozatban és a középiskolákban egyaránt. Több magyar tanítási nyelvű szakközépiskolában a szak-tantárgyak oktatása az államnyelven történik. Ennek oka, hogy hiányoznak a magyar nyelvű tankönyvek, és sok esetben hiány van magyar anyanyelvű szakemberekből is. Ezen oktatási forma egyik legfőbb hátránya, hogy a tanulók szakmájuk szakkifejezéseit anyanyelvükön nem vagy csak részlegesen sajátítják el.

A magyar tannyelvű iskolákban a bizonyítványok és az iskolai dokumentáció kétnyelvű, a kisebbségi nyelv használatát törvény (5/1999) biztosítja. A dokumentáció tartalma és formája az Oktatási Minisztérium által rendeletileg szabályozott. A tantárgyi programokat és a tantárgyi követelményrendszert az Állami Pedagógiai Intézet dolgozza ki, és OM hagyja jóvá. A kisebbségi iskolák szakmai, tantervi és tantárgyi követelményrendszere megegyezik a többségi iskolákéval. A tanügyi szervekkel való kapcsolattartás hivatalos nyelve kizárólagosan az államnyelv, mind szóban, mind írásban.

3.1.3. Szakmai támogatási rendszer

Az iskolák szaktanácsadását az Állami Pedagógiai Intézet látja el, melynek fenntartója az Oktatási Minisztérium. Az intézet foglalkozik többek között a tankönyvírás elméleti és gyakorlati kérdéseivel, tantárgykoncepciók, kísérleti pedagógiai programok, diagnosztikai módszerek stb. kidolgozásával és a pedagógus-továbbképzéssel. Az intézet munkatársai dolgozták ki többek között a szlovákiai magyar általános és középiskolák alapkövetelmény-rendszerét és az érettségi alapkövetelményeket magyar nyelvtanból és irodalomból.

A szlovákiai magyar oktatásügy szakmailag két magyar társadalmi szervezet munkájára támaszkodhat, ezek az 1990-ben a rendszerváltás után az elsők között megalakult Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége és az 1995-ben megalakult Katedra Társaság. A szövetség és a társaság feladata többek között a pedagógus-továbbképzés, az anyanyelvi oktatás színvonalának emelése és a szakmai érdekvédelem.

3.2. AZ OKTATÁS SZÍNTEREI

3.2.1. Óvodai oktatás

Az iskola előtti oktatás 2–6 éves gyermekek számára áll rendelkezésre, kiegészítve a családi nevelést. Az óvodai nevelésben való részvétel az iskolakezdés előtti egy év kivételével nem kötelező. Az óvodák a szlovákiai oktatási rendszer részét képezik. Amennyiben a gyermekek száma ezt lehetővé teszi, a gyermekek három korcsoportba vannak besorolva, kis, középső és nagy csoportba. A nagy csoportban végzett foglalkozások iskolai előkészítést is magukban foglalnak.

Jogszabályi előírások szerint a szakmai-pedagógiai kérdésekben az óvodákat az Oktatási Minisztérium ellenőrzi. Az óvodák fenntartója a települési önkormányzat. Az iskola előtti nevelési keretprogram szerint biztosított az oktatás és a képzés az óvodában, amely – az oktatás hagyományos elemei mellett – külön tárgyakat is tartalmaz: pro-szociális oktatás, integrált környezeti nevelés, egészséges életmódra nevelés, azonban nem tartalmaz semmilyen különleges képzési formát a kisebbségi kultúra esetében.

Az Oktatási Minisztérium adatai alapján 2017. szeptember 15-i dátummal 262 magyar és 73 szlovák–magyar közös igazgatású állami óvoda és 9 magyar egyházi óvoda működött Szlovákiában. Ezekben az intézményekben összesen 510 csoportban 8750 gyermek részesült óvodai nevelésben. Szlovák tanítási nyelvű óvodába 508 magyar nemzetiségű gyermek járt, azaz a magyar nemzetiségű óvodások 8,6%-a. A magyar nemzetiségű gyermekek részvétele az óvodai nevelésben 6,26%. Ez az arány ugyan nem sokkal marad el a magyar nemzetiség arányától (8,5%), de ha

figyelembe vesszük, hogy a magyar nemzetiségű gyermekek majd 10%-a többségi nyelvű intézményt látogat, s azt a tendenciát, hogy e gyerekek nagy része a későbbiekben többségi iskolát választ tanulmányaihoz, a fenti adatok összességükben kedvezőtlen képet mutatnak.

A nem állami óvodák szerepe marginális, a hat magyar nyelvű egyházi óvodába összesen 296 gyermek jár. A magyar tannyelvű óvodákban a foglalkozások nyelve magyar, az állami és nem állami óvodákban egyaránt. A szlovák nyelv tanítása napi 30 percben, játékos formában kötelező. Az óvodák általában délelőttönként és délutánonként tartanak államnyelven 15-15 perces foglalkozásokat.

3.2.2. Alapfokú oktatás

Az általános iskolai oktatás kötelező és 6 évestől 15 éves korig nyújt képzést. Amennyiben a tanuló nem teljesíti az utolsó évfolyam követelményeit, ismétli az évfolyamot. Az általános iskolai oktatás korosztályok szerint két szintre osztott, alsó (1–4. évfolyam) és felső tagozatos képzésre (5–9. évfolyam). Mind a két oktatási szinten a pedagógusoknak MA diplomával kell rendelkezniük. Első osztályos lehet az a gyermek, aki az adott év augusztus 30-áig betölti 6. életévét. Mivel a kötelező oktatás időtartama 10 év, a tanulóknak az általános iskola befejezése után középfokú képzésbe kell jelentkezniük. 2017-ben 115 alsó és felső tagozattal is rendelkező, 94 csak alsó tagozatos (ún. kisiskola), továbbá 16 szlovák–magyar közös igazgatású – és így magyar tanítási nyelvű osztályokat is működtető – teljes képzésű és 11 szlovák–magyar közös igazgatású, de csak alsó tagozatos általános iskola működött Szlovákiában. Az oktatás 27 775 diák számára 1738 osztályban folyt. Az átlagos gyermeklétszám egy osztályban 16 fő, ami alacsonyabb a többségi nyelvű iskolák átlagos gyermeklétszámánál. Ennek oka nem a kisebbség kivételezett helyzetében keresendő, hanem a szlovákiai magyarság kedvezőtlen demográfiai helyzetében, valamint abban, hogy a szlovákiai magyarság nagy része kistelepülésen él. Erre utal a kisiskolák magas aránya is. Az alsó tagozatos iskolák kis lélekszámú falvakban működnek, sokszor összevont osztályokkal. Az ilyen iskolába járó tanulók az ötödik osztályt a legközelebbi nagyobb település iskolájában folytatják.

Az állami iskolákon kívül tíz egyházi alapítású magyar tanítású nyelvű, teljes képzést nyújtó és négy alsó tagozatos képzést nyújtó általános iskola működött 2017-ben. Egyházi iskolában 99 osztályban 1452 gyermek tanult, ami a magyar tannyelvű iskolában tanulók 4,96%-a. Magyar tannyelvű magán általános iskola egy működik 9 tanulóval Szlovákiában. Az Oktatási Minisztérium adatai szerint 2017-ben 3769 magyar nemzetiségű gyermek tanult szlovák tannyelvű iskolában, ami az iskolaköteles gyermekek 11,4%-a. Ez nagyarányú csökkenést mutat

az 1980-as évekhez, amikor a magyar nemzetiségű gyermekek több mint negyede többségi nyelvű iskolába járt.

A 15 évvel korábbi adatokat is figyelembe véve, az általános iskolában is jól ki-mutatható a népesség korosztályi szintű fogyása. Az iskolák száma (az összes isko-lát figyelembe véve) 297-ről 251-re csökkent, ami 16%-kal kevesebb magyar iskolát jelent. A tanulók létszáma a 2003-ban 35 249, 2017-ben ez a szám 29 236 volt, ami 17,05%-os fogyást mutat. Ezt figyelembe véve a szlovák tanítási nyelvű iskolába járó magyar nemzetiségű gyerekek arányának csökkenése mögött az abszolút gyerek-szám csökkenése is állhat.

Az oktatás és nevelés tartalmát központi tantervek és nevelési-oktatási progra-mok szabályozzák. A nemzetiségi iskolák tantárgyi követelményrendszere meg-egyezik a többségi iskolák tantárgyi követelményeivel. Az iskolai dokumentáció és a bizonyítványok kétnyelvűek.

Az általános iskolákat a helyi önkormányzatok tartják fenn. Az általános iskolá-kat az 1984. évi 29. számú közoktatási törvény szabályozza, az anyanyelvi oktatást az 1984. évi 29. sz. közoktatási törvény, míg az iskolai dokumentáció kétnyelvűségét az 5/1999-es törvény garantálja.

Az általános iskolákban a tankönyvellátás ingyenes. A tankönyveket az OM hagy-ja jóvá. A minisztérium évente közzéteszi az általa jóváhagyott könyvek listáját, melyből az iskolák a diákok létszáma szerint rendelnek. Az általános iskolai tan-könyvek a magyar nyelvtan és irodalom tankönyvein kívül a tantárgynak megfelelő szlovák nyelvű tankönyvek fordításai. Segédeszközként használhatók más, például Magyarországon kiadott tankönyvek is. Az egyéb segédeszközök, például térképek, szlovák nyelvűek.

3.2.3. Középfokú oktatás

A középfokú oktatás Szlovákiában általában 15 éves korban kezdődik és a 18. éle-tévig tart. A középfokú oktatás jelenleg három intézménytípusban zajlik: gimnázium, szakképző középiskolák és szakiskolák. A középiskolák az alábbi típusú oktatást nyújtják:

- általános középfokú oktatás érettségi bizonyítványt (gimnázium);
- szakközépiskolai oktatás,
 - két- és hároméves képzés, amelyben a végzettek szakmunkás bizonyítványt kapnak
 - négyéves képzés, amikor a képzés érettségi vizsgával zárul, és a végzettek középfokú szakképzésről és érettségiről egyaránt bizonyítványt kapnak.

A 2017-es tanévben 25 magyar és szlovák–magyar közös igazgatású gimnázium működött Szlovákiában. Ebből 19 állami fenntartású gimnázium, melyekben 2889 diák tanult 139 osztályban. Az állami iskolákban az egy osztályra eső átlagos diákszám 20,78, (ez 2003-ban még 25,3 volt). A nem állami szektorban 1 magán-középiscola működik, 8 osztállyal, abban 178 diákkal, továbbá 5 egyházi iskola 25 osztályában 361 diák tanul. Míg a magyar tannyelvű általános iskolákban a nem állami szektor aránya elhanyagolható, a gimnáziumok egyhatoda nem állami gimnázium. A magyar lakosság gyöngébb gazdasági erejére utal, hogy míg jelenleg Szlovákiában 20 szlovák tannyelvű magángimnázium is működik, magyar tannyelvű csak egy.

A diáklétszámot összevetve a 2003-as adatokkal, erőteljesebb csökkenés figyelhető meg a létszámot illetően, mint az általános iskolákban. Tizennégy év alatt a teljes diáklétszám 2572 tanulóval csökkent, ami 43,3%-os csökkenést jelent. Az iskolák száma összességében nem csökkent, de ezen belül az osztályok száma a 2003-as 237 osztályból 2017-re 172-re apadt (27,4%-kal kevesebb).

Változatlan azonban a többségi tannyelvű állami gimnáziumokba járó magyar nemzetiségű diákok aránya, a tizennégy évvel ezelőtti 16,3%-ról 16,86%-ra módosult.

A szakközépiskolák esetében a cél az, hogy a tanulók szakoktatás mellett érettségi bizonyítványt is szerezzenek, és felkészüljenek a felsőfokú szakképzésben való részvételre, illetve felkészítse őket szakmai tevékenységük lehető legjobb végzésére. A magyar nemzetiségű gyermekek 23 szlovák–magyar közös igazgatású, és 6 magyar állami szakközépiskolában tanulhatnak magyar nyelven. Ugyanebben a tanévben 8 magániskolában 98 osztályban 1892 gyermek tanult magyar iskolában. Magyar tannyelvű egyházi szakközépiskola nem működik. A 2017-es tanévben a 37 iskola 307 osztályában összesen 6160 diák tanult. Az ebbe az iskolatípusban tanuló magyar nemzetiségű fiatalok 32,6%-a járt szlovák tanítási nyelvű szakközépiskolába.

Az iskolákat a megyei önkormányzatok alapítják, és a központi államigazgatás jóváhagyásával működnek. A középiskolák működését és az anyanyelvi oktatást az 1984. évi 29. sz. közoktatási törvény, míg az iskolai dokumentáció kétnyelvűségét az 5/1999-es törvény garantálja. Az oktatás szakmai felügyeletét az Országos Tanfelügyelőség látja el. Ebben az iskolatípusban is a tanítás nyelve magyar, de a nyelvi és oktatási helyzet hasonló a korábban bemutatott iskolatípusokhoz. A magyar nyelvtan és irodalom tanítása heti egy tanórán történik. Az iskolai dokumentáció kétnyelvű, a tanmenetek és a tantervek államnyelvűek. A fenntartó és ellenőrző szervekkel való hivatalos szóbeli és írásbeli kommunikáció csak államnyelven lehetséges.

A tankönyvek ebben a képzési formában ingyenesek, és a tankönyvek nyelve esetlegesen magyar vagy szlovák, attól függően, hogy milyen szakkönyveket fordítottak le magyar nyelvre. A tankönyvhasználatról országos felmérés eddig nem készült.

3.3. AZ OKTATÁS TÖRVÉNYI KERETEI

A szlovákiai magyar oktatásügy nem alkot külön szervezeti egységet, a szlovákiai közoktatás része. Szlovákiában 2008-ban a közoktatást érintő oktatási reformot vezettek be, melyet az az évben elfogadott iskolaügyi törvény szabályoz.³⁹

A törvény szabályozza az oktatás nyelvét, mely a közoktatási intézményekben az államnyelv (12. § 2. bekezdés), a nemzetiségi és etnikai csoportokhoz tartozó gyermekek és tanulók számára az államnyelv elsajátítására biztosított jogon kívül joguk van saját nyelvükön való oktatásra is (12. § 3. bekezdés). A nemzetiségi iskolákban a törvény rendelkezik az államnyelv (12. § 3. bekezdés) kötelező tantárgyi mivoltáról is, a szlovák nyelv és irodalom tantárgy annak elsajátításához szükséges mértékben része az oktatásnak.

A törvény megkülönbözteti a nemzetiség nyelvén és a nemzetiség nyelvét oktató közoktatási intézményeket. A nemzetiség nyelvén oktató intézményekben az oktatás minden tárgyra vonatkozóan az adott nemzetiség nyelvén történik. A nemzetiségi nyelvet is oktató intézményekben bizonyos tárgyakat a nemzetiség nyelvén is lehet oktatni. A javasolt tárgyak a képzőművészeti nevelés, a zenei nevelés és a testnevelés. A többi tantárgy oktatása az államnyelven folyik.

Az iskolaügyi törvény kimondja, hogy az általános és középiskolákban a nevelés és oktatás az ún. nevelési-oktatási programok alapján történik. Az oktatási program kötelező dokumentum, meghatározza az oktatás általános céljait, a megszerzendő kulcskompetenciák körét. Az oktatás tartalmi keretét az állami nevelési és oktatási programok (štátny vzdelávací program) és a helyi oktatási programok (školský vzdelávací program) határozzák meg. Az állami nevelési és oktatási programokat a Szlovák Köztársaság Iskolaügyi, Tudomány, Kutatás és Sportminisztériuma (a továbbiakban: oktatásügyi minisztérium) teszi közzé.

A helyi oktatási program olyan alapidokumentum, mely alapján történik az oktatás és a nevelés az egyes iskolákban. Az iskolai oktatási programot az iskola oktatói tanácsával és iskolatanácsával való egyeztetés után az iskola igazgatója hagyja jóvá. Az iskola oktatási programja határozza meg többek között az iskola által kitűzött oktatási és nevelési célokat, a tanterveket és az oktatás nyelvét (az iskolaügyi törvény 12. cikkelye alapján).

A reform kapcsán bevezetésre került a 2011-től érvényes kompetencialapú oktatási modell és curriculum típusú képzési program, melynek bizonyos elemei a szlovák oktatásügyi dokumentumban már megtalálhatóak voltak 2008 előtt is, de 2009-ben és 2010-ben dolgozták ki mai tartalmát. Ebben az összefüggésben a curriculum folyamattervet jelent, vagyis az oktatandó tananyag körének meghatározásán túl célként tartalmazza az elérendő eredményeket és a kialakítandó készségeket.⁴⁰

³⁹ http://www.uips.sk/sub/uips.sk/images/PKvs/z245_2008.pdf

⁴⁰ A fogalomra lásd Ballér 1997: 239.

Az oktatási programokban meghatározott kulcskompetenciákat az Európai Parlament és Tanács 2006-os, az életen át tartó tanulásra vonatkozó ajánlásai alapján dolgozták ki.

Az állami tantárgyi oktatási program meghatározza a tantárgy célját. Tartalmazza a standard elsajátítandó készségeket (výkonový štandard) és a standard tananyag-tartalmat (obsahový štandard). A tananyagtartalom meghatározza az elsajátítandó ismeretek mennyiségét, az elsajátítandó készségek pedig a kimeneti teljesítményt, azaz az elsajátítandó ismeretek, készségek szintjét határozza meg.

A kerettantervek (rámcový učebný plán) az állami oktatási programok részei, tartalmazzák a művelődési területeket, azok keretében a kötelező és választható tantárgyakat, s meghatározzák a programok minimális óraszámát az adott oktatási programon belül, de tananyagkövetelményt nem tartalmaznak.

Szlovákiai rendszer:

1. Oktatási törvény
2. Állami általános oktatási program/szintekre
 - egyes műveltségi területek
 - tantárgyközi elemek
 - teljesítményi követelményrendszer
3. Állami tantárgyi oktatási program
 - standard tananyagtartalom
 - standard elsajátítandó készségek
4. Kerettanterv⁴¹
5. Intézményi oktatási program
6. Tanmenet

3.4. AZ OKTATÁSI PROGRAMOK

Az oktatási programok az oktatási intézmények számára kötelező jellegűek, csak szlovák nyelvű változatuk létezik, függetlenül az oktatás vagy a tantárgy nyelvétől. 2016-tól új oktatási programok váltották fel a 2011-től érvényben levőket. Az egyes oktatási szakaszokra kidolgozott programok egységesek. A nemzetiségi iskolák számára a nyelv kérdése az adott művelődési területen belül, az adott tantárgyra (magyar nyelv és irodalom) kidolgozott dokumentumban jelenik meg. A Nyelv és kommunikáció művelődési területhez a következő, a művelődési célokat és tananyagtartalmakat is meghatározó dokumentumok tartoznak (jelen felsorolás sorrendjében): a szlovák nyelv és irodalom tantárgy, a szlovák nyelv és szlovák irodalom tantárgy (a magyar tanítási nyelvű iskolák számára, másodnyelv megnevezés alatt), a kisebbség

⁴¹ Nem tartalmaz tananyagot, a művelődési területeket, az ahhoz tartozó tantárgyakat és óraszámokat határozza meg.

nyelve és irodalom, és az angol nyelv tantárgy követelményrendszere. Az oktatási programok szerkezete az összes oktatási szintre nézve megegyezik, a bevezető rész után, amely a tantárgy jellemzését és céljait tartalmazza, táblázatos formában, évfolyamokra közli a művelődési tartalmakat és az elérendő kimeneti készségeket.

3.4.1. Óvoda

A legújabb, 2016. évi *Óvodai állami oktatási programnak*⁴² nincs külön a nemzetiségi óvodák számára vagy a magyar nyelvre kidolgozott része. A dokumentum nem rendelkezik a nemzetiségi oktatásról, tartalmát általánosan előírtnak tekinti függetlenül az oktatás nyelvétől. A 2016-os program pozitívuma az előző, 2011-es programhoz képest, hogy a művelődési célok közül kikerült hazafias oktatás fogalma, s helyette nagyobb teret kapott a gyermek készségeinek fejlesztése, oktatási nyelvtől függetlenül. A program külön fejezetcím alatt tárgyalja az oktatás nyelvét (6. *Vyučovací jazyk [Az oktatás nyelve]*), a „fejezet” négy mondatból áll. Tartalma visszalépést jelent az előző oktatási programhoz képest, hiszen az kimondta, hogy a nemzetiségek és etnikai csoportok azon jogán kívül, hogy az államnyelvet elsajátítsák, joguk van a nevelésre és oktatásra saját nyelvükön is, s hogy a nemzetiségekhez és etnikai kisebbségekhez tartozó gyermekek számára ez a nemzetiségek nyelvén működő óvodákban valósul meg. A jelenleg érvényes dokumentum a szövegben kiemelve, az első mondatban leszögezi, hogy az óvodákban az oktatás nyelve a Szlovák Köztársaság államnyelve. A további három mondat arról rendelkezik, hogy az államnyelv oktatásáról külön módszertani levél rendelkezik.

3.4.2. Alsó tagozat

Az *alsó tagozatos állami oktatási program* tartalmazza a képzési szint általános jellemzését, céljait, a képzési szintet elvégzett tanuló kompetenciaprofilját, a műveltségterületeket,⁴³ a kerestantervi témákat, a kerettanterveket, az általános tantervi követelményeket, az oktatás szervezeti feltételeit, az alsó tagozatos képzés kötelező személyi ellátottságát, a speciális nevelési igényű tanulók és az egészségileg hátrányos helyzetű tanulók oktatásának elveit, a tehetséges tanulók oktatására vonatkozó elveket, s az iskolai program elkészítésére vonatkozó elveket. A magyar nyelv és irodalom négy évre, azaz a teljes képzési ciklusra tervezhető órakerete 24 óra, a

⁴² ŠVP ISCED 0 2016: 98 <http://www.statpedu.sk/sk/svp/statny-vzdelavaci-program/svp-materske-skoly/>

⁴³ A műveltségterületek nem egyeznek meg a tantárgyakkal, azoknál szélesebb tartalmat takarnak, egy-egy műveltségterület több tantárgyat foglal magában.

szlovák nyelv órakerete 21, az idegen nyelv 4 óra. Ez az órakeret az első és második évfolyamban az írás és az olvasás órák között oszlik meg. A program hangsúlyozza a kommunikáció fontosságát. Az írás és olvasás megtanítása az alsó tagozaton folyó oktatás elsődleges célja. Célként jelenik meg továbbá a nyelvi tudatosság kialakítása, a szövegértés és szövegalkotás fejlesztése, s a nyelvtan alapvető fogalmainak az elsajátítása is. Nem határozza meg a tananyagrészek elsajátítására fordítható órakeretet, így az egyes tananyagrészek súlyozásának megállapítása nem lehetséges. A szlovákiai magyar nyelv és irodalom program tananyagtartalmi és elvárásai az írott és beszélt nyelvet érintő készségek összemosisát mutatják, ami az írott nyelvben megtanítandó ismeret, az sok esetben a beszélt nyelvben már az életkornak megfelelő tudás és készség természetes része. A tananyagtartalmak általánosan meghatározottak, a gyakorló pedagógusnak kevés támpontot adnak a tanítandó tananyag mivoltára. Az elsajátítandó készségek viszont részletesen kidolgozottak, és az elsajátítandó készségek felől lehet visszakövetkeztetni a tananyag tartalmának mibenlétére. Egészében a program nem tudott elszakadni a leíró nyelvtanra felfűzött tananyagoktól.

3.4.3. Felső tagozat

A felső tagozaton a magyar tannyelvű iskolákban a nyelvtan és irodalomtanítás órakerete az 5 év alatt 24 óra (5–7. és 9. osztályban heti 5-5 óra, a 8. osztályban heti 4 óra). A 2011-es oktatási programhoz képest a tantárgyi program céljai szűken a tantárgyra vonatkoznak, kikerültek belőle a tantárgyspecifikus és a tananyagon túli szimbolikus fontosságát hangsúlyozó indoklások.⁴⁴ A dokumentum kidolgozói nagyobb hangsúlyt fektettek az olvasói kompetenciák, a tanulók írásbeli és szóbeli megnyilvánulásainak fejlesztésére, „melynek része a grammatika”, ugyanakkor az oktatás során a szövegek elemzéséből és létrehozásából kell kiindulni. A tananyag-tartalmakat megvizsgálva mindezek ellenére jól látható a hagyományos nyelvtan-központúság (ISVP pre druhý stupeň ZŠ 2016: 2). A tantárgy céljainak leírásában

⁴⁴ A 2011-es program szerint: a tantárgy a nemzetiségi oktatási rendszerben kulcsfontosságú sajátosságos vonásokkal is rendelkezik, melyek egyrészt a magyar nyelv szlovákiai helyzetéből, másrészt a nyelv funkciójából adódnak, mivel az Szlovákia jelentős számú kisebbségének nyelve, Szlovákiában a magyar nyelv kisebbségi nyelv, a magyar nemzetiség számára fő kommunikációs eszköz, s nemzeti identitásának és kultúrájának fontos szimbóluma. Nyelvészeti kutatásokkal alátámasztott tényként utaltak arra, hogy a szlovákiai magyar tanítási nyelvű diákok anyanyelve kisebbségi nyelvváltozat, melyet egyrészt a magyarországihoz képest nagyobb fokú nyelvjárási-asság, másrészt az államnyelvi elemek megléte jellemez. Sajnálatos, hogy a tantárgy céljaiként és funkciójaként megfogalmazott szakmai alapvetés és a program által tartalmazott tananyag, s az elsajátítandó készségek mint követelmények között az előző programban is nagyfokú ellentmondás volt.

nem jelenik meg, hogy a kisebbségi helyzetben levő diákok nem a standard nyelvváltozatot használják, s hogy azzal sok esetben először az oktatás során találkozhatnak.

A tantárgy céljaiként és funkciójaként megfogalmazott szűk szakmai alapvetés és a tananyag, illetve az elsajátítandó készségek mint követelmények között továbbra is ellentmondás van, s ami még ennél is jelentősebb probléma: az elsajátítandó tananyagból nem derül ki, hogy a tantárgy céljai milyen módon valósíthatóak meg. A Nyelvi kommunikáció részben a nyelvi megismerés módjai és a kommunikáció helyett az új tantárgyi programban is a taxonomikus tudás az elvárás.

Az előírt tananyagban a diákok által használt beszélt nyelv mibenléte ugyan már nem jelenik meg stigmatizáltan, mivel sehogyan sem jelenik meg. A nyelvtani tudás alkalmazása mellett elvárás viszont többek között minden évfolyamban, hogy a tanuló tudja a különböző, korának stilisztikailag és nyelvileg megfelelő szövegtípusokat (beleértve a táblázatokat és grafikonokat [sic!]), helyesen és összefüggően hangosan olvasni.

3.4.4. Gimnázium

A gimnáziumokban a magyar tannyelvű iskolákban a nyelvtan és irodalomtanítás órakerete a 4 év alatt 8 óra (azaz tanévenként heti 2 óra, éves óraszám 66 óra). A középiskolák számára kidolgozott Állami tantárgyi oktatási program magyar nyelv és irodalomból szerkezetében megegyezik az általános iskola felső tagozata számára kidolgozott állami tantárgyi oktatási programmal. A program kidolgozói a tantárgy céljait szó szerint vették át az ISCED 2 tantervi követelmény rendszeréből, mely megfogalmazásában olyan mértékben általános, hogy a pedagógus törheti a fejét a tananyag követelményeit illetően. Így valószínűleg eligazításért az alacsony szakmai színvonalú tankönyvekhez fog fordulni. A tantárgyi programban megfogalmazott célok szerint a tanulóknak olyan nyelv- és beszédbeli készségekre kell szert tenniük, hogy minden beszédhelyzetben helyt tudjanak állni, el kell sajátítaniuk a nyelvi és beszédbeli készségeket, az írásbeli kifejezés képességét, az olvasás típusait, fejleszteniük kell a nyelvi kultúrát, ismerniük kell a grammatikai jelenségeket, és alkalmazni tudni azokat a nyelvi megnyilatkozásokban.⁴⁵

Az évfolyamokra kidolgozott standard tananyagtartalom kevés információt nyújt a tananyag mibenlétéről, mivel azt címszavakkal felsorolásszerűen, illetve kulcsszavak formájában teszi közzé. A gimnáziumok számára előírt tananyagtartalom fő vonalaiban megismétli az általános iskola alsó és felső tagozatának tananyagait. A koncentrikus szemléletnek a tananyagok összeállításában legnagyobb problémája, hogy az újabb találkozások során elsajátítandó tudás alapvetően egy taxonómiát

⁴⁵ IŠZP Maďarský jazyk a literatúra – gymnázium so štvorročným vzdelávacím programom 2016: 4.

részletez tovább. Az így elsajátítandó (ál)rendszert – bármilyen módszert is használunk – csak bemagolni lehet. Ez a rendszer azt sugallja, hogy a nyelv lezárt egész, már mindent tudunk róla, rendszere az érettségiig megtanulható, és ha a diák jól elsajátítja a magyar nyelvtant, „jól” fog tudni beszélni és írni egyaránt. A tanulók (és pedagógusok) saját nyelvváltozata a Nyelv és a beszéd tananyagtartalmaknál jelenhetne meg, amelyhez a kimeneti készségek a következők: „meg tudja magyarázni a nemzeti nyelv, célnyelv, idegen nyelv, hivatalos nyelv és a nemzetiségi kisebbségek nyelvei közötti különbséget és alapvető funkcióit, ismeri és saját nyelvi megnyilvánulásai során aktívan *használja az érvényes kodifikációs kézikönyveket*, a kommunikációs helyzetekben betartja a társadalmi retorika szabályait, *meg tudja magyarázni és példákkal tudja alátámasztani a standardizált fogalmakat*”⁴⁶ (14. o.). A fentiek jól mutatják, hogy egységes, az egész tananyagot érintő paradigmaváltás nem történt meg, ennek következtében a tantervekben érvényes szemlélet és a szaktudományi eredmények változó mértékű keveredést mutatnak az elavult tartalmakkal. Tolcsvai Nagy Gábornak a nyelvtanoktatással kapcsolatos megállapítása teljes mértékben érvényes a szlovákiai magyar nyelvtanoktatásra is: „A magyarországi anyanyelvi oktatásban alapvetően a strukturalista szemléletmód (annak korai változata) érvényesült az 1960-as évektől (a tankönyvek, a kötelező tanmenetek, az éppen érvényes nemzeti alaptanterv vagy kerettanterv révén). Ez a szemlélet módosult az évtizedek során, elsősorban a kommunikációelméleti és a retorikai tényezők bevonásával.”⁴⁷

3.4.5. Tankönyvek

Szlovákiában az általános és középiskolákban csak a minisztérium által jóváhagyott és az egységes tantervhez igazodó tankönyv használható. A szlovákiai magyar iskolákban használt tankönyvek bizonyos részét a Szlovák Pedagógiai Kiadó adja ki, az oktatási minisztérium azonban pályázat útján más kiadókat is megbíz tankönyvek kiadásával. A szlovákiai magyar iskolákban használt tankönyvek bizonyos részét a Szlovák Pedagógiai Kiadó adja ki, az oktatási minisztérium azonban pályázat útján más kiadókat is megbíz tankönyvek kiadásával, a Terra Kiadó, a Lilium Aurum, az Orbis Pictus és a Polana jelentet meg tankönyveket. A Terra magánkönyvkiadó főleg az alsó tagozatos tankönyvek kiadását vállalta fel, de az elmúlt két évben megjelent alacsony szakmai színvonalú, második, harmadikos és negyedikes gimnáziumi magyar nyelvtan és irodalom könyveket is ez a kiadó adta ki. A szlovákiai magyar iskolákban használt tankönyvek közös jellemzője, hogy az alsó tagozatos ábécéskönyvek és olvasókönyvek, továbbá a magyar nyelvtan és irodalom könyvek kivételével mind fordítások. A tankönyveket szlovák vagy cseh nyelvből a legtöbb

⁴⁶ Kiemelés tőlem: Vančo Ildikó.

⁴⁷ Tolcsvai Nagy 2014: 89.

esetben szlovákiai magyar pedagógusok fordították, akik számára – többségi nyelvű egyetemen szerezve meg diplomájukat – sok esetben problémát jelentett a pontos magyar szakterminológia használata. A tankönyvek nyelvezetét szaklektor nem ellenőrzi. További problémát jelent a fordított tankönyvek esetében, hogy egyes témák tárgyalása szlovák vagy cseh szempontú, s a kisebbségek problémái, léte nem jelennek meg bennük, a kisebbségek kultúráját nem közvetítik. Az a tény, hogy néhány tantárgyból már megjelentek tervezetten a magyar kisebbség számára írt tankönyvek, előrelépésnek tekinthető. Ilyen pl. a Kovács László–Simon Attila szerzőpárostól *A magyar nép története* címmel háromrészes kiegészítő tankönyv és a zenei nevelés tantárgyra, a szlovákiai magyar szakemberek és pedagógusok által írt, CD-melléklettel ellátott tankönyvcsalád.

A magyar nyelv és irodalom tantárgyra megjelentett tankönyvek színvonala nagyon hullámzó, főleg a nyelvtankönyvek nem felelnek meg a kor szakmai színvonalának.⁴⁸

A legkevésbé a szakmunkásképzőkben és szakközépiskolákban oktatott tantárgyak vannak megfelelő tankönyvvel ellátva. Kis példányszámuk miatt magyarra fordításuk kevésbé rentábilis, elmondható, hogy a rendszerváltás előtti időszakhoz képest a szakközépiskolák és szakiskolák tankönyvellátottsága rosszabbodott.

4. A MAGYAR NYELVŰ KÖZOKTATÁS ÉS A MAGYAR NYELV OKTATÁSA SZERBIÁBAN

Szerbia 2006-ban deklarálta függetlenségét. Szerbia Köztársaság 2012-ben kapta meg az Európai Uniótól a tagjelölti státuszt, 2014-ben kezdte meg a csatlakozási tárgyalásokat, ami a jogharmonizáció során a szerb jogszabályoknak az uniós normákhoz való igazítását jelenti. A szerbiai nemzetiségek reményei szerint mindez kedvezően fogja befolyásolni a kisebbségek, köztük a magyar nemzetiség oktatását szabályozó jogszabályokat is.

A szerbiai magyar kisebbség a Vajdaság autonóm tartományban él. A vajdasági magyarok lélekszáma a 2011-es népszámlálás adatai alapján 253 899, ami az összlakosság 3,54%-a, Vajdaság lakosságának a fenti adatok szerint 13%-a magyar. Ez a szám nagymértékű csökkenést mutat az elmúlt évtizedekhez képest. Míg 1948-ban 433 701 magyar nemzetiségű egyén élt az akkori Jugoszlávia területén, a rendszerváltás után 1991-ben 343 800-en, 2001-ben 293 299 vallották magukat magyar nemzetiségűnek. Ez a 63 év alatt 41,46%-os csökkenést jelent a magukat magyar nemzetiségűnek vallók közül, s csak a 2001 és 2011 közötti időszakot tekintve a

⁴⁸ A témával *A kisebbségi magyar nyelvtanítás kihívásai a 21. század elején* című kötet foglalkozik részletesen (lásd Kozmács–Vančo [szerk.] 2014). A kötetben a Szlovákiában jelenleg használatos középiskolai magyar nyelvtan könyvek elemzésével foglalkozó írások kaptak helyet.

fogyás 13,4%-os.⁴⁹ A magyar nemzetiségű népességszám csökkenésének okai a 10 évig tartó délszláv háború miatti és az azóta is tartó migrációs hullámok sora, az asszimiláció, a lakosság előregedése és a magyarság körében a többségi nemzetenél alacsonyabb mértékű természetes népszaporulat.⁵⁰

A szerb alkotmány kimondja, hogy az állam hivatalos nyelve a szerb, az írásmód cirill betűs, a más nyelvek és írásmódok használatát törvény szabályozza. E szerint a törvény szerint a magyar nyelvnek a Vajdaságban hivatalos nyelvi státusza van.⁵¹ Az alkotmányban foglaltak alapján a Szerb Köztársaság védelmezi a nemzeti kisebbségek jogait, és az állam külön védelmet szavatol a nemzeti kisebbségeknek teljes egyenjogúságuk megvalósítása és identitásuk megőrzése érdekében (14. szakasz). A nemzeti kisebbségek tagjainak joguk van: a nemzeti, etnikai, kulturális és vallási sajátosságaik kifejezésére, őrzésére, ápolására, fejlesztésére és nyilvános kifejezésére. Az alkotmány biztosítja továbbá a jogot az anyanyelvű oktatásra az állami és az autonóm tartományi intézményekben, s az oktatási magánintézmények alapítására (79. szakasz). A nemzeti kisebbségek tagjai közoktatási és művelődési egyesületeket alapíthatnak, amelyek finanszírozása önkéntes alapon történik (80. szakasz).⁵²

4.1. A VAJDASÁGI MAGYAR NYELVŰ OKTATÁS SZERKEZETE

4.1.1. A vajdasági magyar nyelvű oktatás jogi háttere

Szerbiában az oktatás az Oktatási, Tudományos és Technológiai Fejlődés Minisztériumához tartozik. A vajdasági nemzetiségi oktatás a szerb oktatási rendszer része, a szerb oktatási törvények alapján szervezett, de a nemzeti kisebbségeknek joguk van kulturális önigazgatáshoz, és a nemzeti tanácsokon keresztül érvényesíthetik jogukat. A magyar kulturális autonómia legfőbb szerve a Magyar Nemzeti Tanács, „amelynek közvetítésével a magyar nemzeti közösség gyakorolja kollektív jogát az önkormányzáshoz a kultúra, az oktatás, a tájékoztatás és a hivatalos nyelv- és íráshasználat területén” (MNT alapszabálya 2014). Az állami, tartományi és önkor-

⁴⁹ „A magyar népesség esetében a fogyatkozás stabilan 10 ezrelék felett volt 2002 és 2010 között, ami azt jelenti, hogy évente egy százalékkal csökken a magyarok száma Vajdaságban. Évente, kisebb nagyobb ingadozással ugyan, de háromezer fővel csökken a népesség, ami egy falnyi népességnek megfelelő veszteség” (Badis 2012). Vö. <http://media.popis2011.stat.rs/2012/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf>

⁵⁰ Ehhez részletesen lásd Badis 2012.

⁵¹ Beretka 2012.

⁵² http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/Madjari/Jogszabalyok/alkotmany_srb.pdf

mányzati szervek a kultúra, nyelvhasználat és oktatás területére vonatkozó döntései előtt kötelesek kikérni a nemzeti tanácsok véleményét.⁵³

A szerbiai közoktatást több törvény is szabályozza: Törvény az oktatási és nevelési rendszer alapjairól⁵⁴, Törvény az iskoláskor előtti nevelésről és oktatásról (2010)⁵⁵, Törvény az alapfokú oktatásról (2013)⁵⁶, Törvény a középiskolai oktatásról és nevelésről (2013)⁵⁷. Mindhárom törvény leszögezi, hogy „a nevelés és oktatás szerb nyelven folyik”. Az óvodában a nemzeti kisebbségek tagjai számára a nevelés és oktatás anyanyelven történik, de lehet kétnyelvű, vagy történhet szerb nyelven is, ha a szülők és gyámok legalább 50%-a úgy dönt. Az óvodai intézmény alapszabálya meghatározza a nevelői-oktatói munka nyelvét, az óvodai program pedig a megvalósítás módját. Az alapfokú oktatást a nyolc évfolyamos általános iskola biztosítja. Mind az alapfokú, mind a középfokú oktatásban törvény biztosítja, hogy „Az oktató-nevelő tevékenység a nemzeti kisebbségek tagjai számára a nemzeti kisebbség nyelvén és írásmódjának alkalmazásával, illetve két nyelven is megvalósul, ha az első osztályba iratkozás alkalmával legalább 15 tanuló azt választja.” Az iskola, az oktatásügyben illetékes minisztérium jóváhagyásával (a továbbiakban: Minisztérium), akkor is megszervezheti az oktató-nevelő munkát a nemzeti kisebbség nyelvén, illetve két tanítási nyelven, a törvény szerint, ha 15-nél kevesebb gyermek iratkozott első osztályba. Ilyen esetben a nemzeti kisebbségek nyelvén megvalósuló oktatási program szerinti oktatást – a nemzeti tanácsok hatáskörét szabályozó törvény értelmében – a Minisztérium az érintett nemzeti tanács véleménye beszerzését követően hagyja jóvá. Az első osztályok megnyitása esetében a 15 nemzetiségi tanulóhoz kötött létszám különösen hátrányosan érinti a magyar többségű kistérségeket is, ahol alacsony az egy korosztályhoz tartozó gyermekek száma, a szórványban pedig nagymértékben akadályozza a magyar nyelvű oktatás megvalósítását, még akkor is, ha külön kérvényezés esetében elviekben lehetőség van a magyar nyelvű oktatás beindítására.

Amennyiben az oktató-nevelő munka a nemzeti kisebbség nyelvén és írásmódjának alkalmazásával folyik, az iskola köteles megszervezni a tanulók számára a szerb nyelv oktatását. Ha az oktatás szerb nyelven folyik, a nemzeti kisebbséghez tartozó tanulók számára választható tantárgyként kell megszervezni a nemzeti kisebbség nyelvének oktatását a nemzeti kultúra elemeivel. A tankötelezettség 15 éves korig tart.

⁵³ A nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól szóló törvényt: Törvény a nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól, 72/2009; 20/2014-AB, 55/2014 a szerb képviselőház 2009-ben fogadta el.

⁵⁴ Az SZK Hivatalos Közlönye 72/2009., 52/2011., 55/2013. és 35/2015. A törvény 2009-ben lépett érvénybe, 2011-ben, 2013-ban és 2015-ben módosították. <http://www.mnt.org.rs/dokumentumok/hasznos-tartalom/torvenyek-es-egyeb-jogi-dokumentumok-magyar-nyelven>

⁵⁵ Az SZK Hivatalos közlönye, 18/2010. szám.

⁵⁶ Az SZK Hivatalos Közlönye 55/2013. szám.

⁵⁷ Az SZK Hivatalos Közlönye 55/2013. szám, www.mnt.org.rs/sites/default/.../toveny_a_ko-zepiskolai_oktatasirol_es_nevelisrol.doc (2016. 12. 17.)

Az oktatás szerkezetében a fenntartó megkülönböztet kiemelt jelentőségű általános iskolákat, kiemelt státus és társalapítás kezdeményezése, többségében magyar nyelven oktató és színmagyar általános iskolákat.

A szervezett oktatás óvodáskorban kezdődik. A magyar nyelvű csoportok az óvodai hálózatban egész napos (ún. napközis foglalkozások) és félnapos óvodai rendszerben működnek. Az egész napos napközis foglalkozások a 2013/2014-es iskolaévben 71 csoportban zajlottak, összesen 1369 gyermekkel, a félnapos óvodai foglalkozások 121 csoportban 2041 gyermekkel. Az iskola előtt kötelező az előképzés, amely a hatéves korosztályra vonatkozik.

Az alapfokú oktatás két ciklusra oszlik, az első ciklus az elsőtől a negyedik osztályig, a második ciklus az ötödiktől a nyolcadik osztályig tart.

A nemzeti kisebbség nyelvén oktatás-nevelésben részesülő tanulónak az első ciklusban heti legfeljebb 23 tanítási órája lehet, a második ciklusban heti legfeljebb 28 tanítási órája lehet, ami mindkét ciklusban 3 órával haladhatja meg a többségi tanulók maximális heti óraszámát.

Szerbiában a világhálón elérhető statisztikai adatok szerint összesen 1252 általános oktatást alsó, illetve felső tagozaton folytató intézményi egység található. A Vajdaság AT területén a 45 településen 344 általános iskola és 224 kihelyezett tagozat (székhelyen kívül) működik. Ezek közül 82 intézményben folyik magyar tannyelven az oktatás. A 82 intézmény közül 5-ben csak összevont alsó tagozatos osztályok működnek (összesen 6 osztály, ahol 38 gyermek tanul), 3 intézményben pedig csak összevont felső tagozatos osztályok vannak (4 osztályban 9 gyermek). Található 5 olyan, magyar tannyelven is oktató intézmény, amely az összevonatlan osztályok mellett összevont osztályokkal is rendelkezik. A magyar tannyelven oktató iskolákban szerb tannyelvű osztályok is vannak. Mindössze 8 olyan általános oktatást folytató intézményt találunk, amelyben egyáltalán nincs szerb tannyelvű oktatás, és további négy olyan, amelyekben csak összevont szerb tannyelvű osztályok vannak. A Vajdaságban 2016–17-es tanévben mindösszesen 1858 gyermek tanul kizárólag magyar tannyelvű iskolában, 8 település 115 osztályában.

Magyar tannyelven is oktató iskolákban összesen 1239 osztályban 22 732 gyerek tanul szerb tannyelven, miközben az összes, azaz 74 magyar tannyelvet is használó iskolában mindösszesen 939 osztályban csak 13 742 gyerek tanul magyar tannyelven.⁵⁸ 2004-ben 78 általános iskolában 947 osztályban 17 128 tanuló tanult.⁵⁹ A vajdasági általános iskolába járó gyerekszámot tekintve folyamatos létszámcsökkenés látható, „Az 1985/86. tanévben 33 240 magyar gyermek járt általános iskolába (ebből 26 201 magyar tannyelvű osztályba), az 1995/96. tanévben az általános iskolai magyar tanulók létszáma 29 000 (a magyar tagozatokon tanulók száma 25 000) volt,

⁵⁸ Az adatok forrása: http://opendata.mpn.gov.rs/get.php?dataset=broj_odeljenja_i_ucenika&lang=sr&term=human (2017. 09. 10.)

⁵⁹ Gabrity 2005.

2005/2006-ban ez a szám mindössze 20 000 körül mozgott, s 17 778 diák tanult magyar nyelven, 78 iskolában. A 2009/2010. tanévben ez a szám már 16 168-ra csökkent” (Magyar Nemzeti Tanács oktatásfejlesztési stratégia 2010–2016). A 2010-es évek elején a diáklétszám tovább csökkenése figyelhető meg. A 2011/12-es tanévben 15 077-en tanultak magyar nyelven, ami 3,2%-os csökkenést jelent az előző tanévhez képest. Magyar nyelvű oktatás 74 iskolában (a 45 helyi önkormányzatból 27 területén) folyt. Ebből 51 iskolában teljes mértékben magyar nyelven tanulhattak a diákok, 23-ban egyes tantárgyakat szerbül (például testnevelés és képzőművészet) oktattak. A 933 osztály közül 37-ben összevont oktatás zajlott. A magyar anyanyelvű általános iskolások 15-20%-a jár szerb tagozatra.⁶⁰ A csökkenés folyamatos: a 2013/2014-es tanévben 15 575, a 2014/2015-ös tanévben 14 308 magyar általános iskolás volt a tartomány területén.

A magyar nyelvet Az anyanyelv a nemzeti kultúra elemeivel elnevezésű választható tantárgy keretében összesen 53 iskola 218 osztályában 2453 gyermek tanulja. A tárgyat tanító 53 iskolából 26 olyan intézmény, amelyben van összevonatlan magyar tannyelvű osztály, 3-ban összevont alsó tagozatos, egyben összevont felső tagozatos magyar tannyelvű osztályok működnek. A Vajdaság 23 olyan iskolájában, amelyben egyáltalán nincs magyar tannyelvű oktatás, összesen 124 osztályban 1328 gyermek tanulja Az anyanyelv a nemzeti kultúra elemeivel elnevezésű tantárgyat.

Az általános iskolát a tanulók záróvizsgával fejezik be. A vizsga anyanyelvből, matematikából, valamint egy általános, tudást felmérő vegyes tesztből áll. A 2013/2014-es tanévtől fogva a középiskolai felvételinél a záróvizsga eredményét veszik figyelembe.

A középiskolai oktatás a következő oktatási formákból áll:

- gimnázium (4 éves),
- szakiskola (3 vagy 4 éves), de lehet specialista és mesteroktatás egytől kétéves időtartamban, továbbá a szakoktatás egyéb formái is idetartoznak: munkára való képzés kétéves időtartamban, szakmai képesítés és kiképzés legfeljebb egyéves időtartamban,
- a művészeti iskola,
- a vegyes iskola (gimnázium és szak- vagy művészeti iskola),
- a felnőttoktató középiskola.

A magyar tanítási nyelvű gimnáziumban a tanulóknak hetente 31 kötelező és választható tanítási órájuk, a szakiskolában és a művészeti iskolákban pedig legfeljebb 33 órájuk lehet. A nemzetiségi iskolákban a tanulóknak heti két többletórája van az államnyelvi iskolák óraszámához képest.

A szerb törvények lehetővé teszik, hogy az állami oktatás mellett magán- és egyházi iskolák is működjenek. A magán- és egyházi iskolák száma azonban nem jelentős.

⁶⁰ Bozóki 2013.

A Vajdaságban 41 településen összesen 131 középfokú intézmény működik. Ezekbe a felvehető diákok száma 20 538 volt 2016-ban. A 41 település közül 12-ben, és ott 38 intézményben lehet magyar nyelven középfokon tanulni. 2003-ig önálló igazgatású intézmény nem volt. Az addig kizárólag szerb és magyar tannyelvű közös igazgatású középiskolák mellett 2003-ban két magyar tannyelvű tartományi alapítású tehetséggondozó középiskolát hoztak létre Szabadkán és Zentán. 2016-ban magyar tannyelvű középfokú képzésre összesen 973 tanulót lehetett felvenni. A 38 vajdasági intézmény között csak két magyar tannyelvű középiskola található, a Zentai Bolyai Tehetséggondozó Gimnázium és Kollégium és a szabadkai Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnázium. A többi intézményben a képzés szerb és magyar tannyelvű, azaz vannak olyan osztályok (szakmák, szakterületek), amelyeknek a tannyelve magyar (például míg az adai Tehnička škola – Műszaki Középiskolában hét osztály indult és közülük egy volt szerb tannyelvű, addig a törökkanizsai (Novi Kneževac) Srednja škola „Dositej Obradović” Középiskolában 3 szakmára 2-2 magyar, illetve szerb tannyelvű osztályba vártak 60-60 diákot; eközben a nagybecskerek-i gimnáziumba a felvehető 300 diáknak mindössze 10%-át – 30 diákot – vártak magyar tannyelvű képzésre).

Gimnáziumokban a magyar tannyelvű diákság 17,35%-a tanul, szakközépiskolákban pedig 82,65%-a. A szakközépiskolák hároméves tagozatain a diákok 28,14%-a, a negyedik fokozaton pedig 71,86%-a (2009/2010. tanév) tanul (Magyar Nemzeti Tanács oktatásfejlesztési stratégia 2010–2016). Külön gondot okoz, hogy a magyar nyelven tanító tagozatok nem önállóak, az iskolaigazgatók sok esetben nem magyar nemzetiségűek,⁶¹ sok esetben nem elég érzékenyek a magyar nyelvű oktatás nehézségeire.⁶² Ez azt is eredményezi, hogy „a magyar osztályokban, ha nincs magyarul tudó tanerő, »átmenetileg« (sokszor éveken át) megoldják az oktatást államnyelven, és nem sietnek a magyar tanár felvételével”.⁶³

A diáklétszám csökkenése miatt a tömbterületeken (Észak-Bácska és Észak-Bánát) is bizonytalanná vált a magyar tagozatok jövője, a szórványban (Közép-Bánátban és Dél-Bánátban, Dél-Bácskában, Szerémségben) a magyar nyelvű oktatás megszűnésének lehetünk tanúi.⁶⁴ Arra nézve nincs pontos adat, hogy a magyar anyanyelvű vagy magyardomináns, vagy magukat magyar nemzetiségűnek vallók közül hányan végeznek csupán szerb nyelvű iskolát, de becslések szerint 15-20%-uk jár szerb tagozatra.⁶⁵

⁶¹ Pontos adat nem áll rendelkezésemre.

⁶² Meszmann 2002.

⁶³ Gábrity 2011: 137.

⁶⁴ Mivel a magyar nyelvű vagy magyar nyelven is oktató tagozatok nem önállóak, az általam talált adatokban nem válik pontosan ketté a teljesen magyar nyelven vagy csak a bizonyos tantárgyakat magyar nyelven oktató tagozatok, így értelemszerűen a diákok száma sem. Ez érvényes az általános iskola és a középiskola tanulóira egyaránt. Vö. Bozóki 2013.

⁶⁵ Bozóki 2013.

4.2. TANTERVEK

4.2.1. Általános iskolai tantervek

Az évfolyamokra lebontott magyar nyelvű tantervben minden esetben külön szerepelnek a nyelvtani ismeretek és a kifejezőképesség (szóbeli és írásbeli) fejlesztése. Ezekben rendszeresen felbukkanó elvárás, hogy a tanuló a nyelvhelyesség szempontjából korrekt módon beszéljen és írjon.

Ez a szemlélet minden évfolyam tantervében hangsúlyozottan jelenik meg. A harmadik osztályban például – sok más leíró nyelvtani ismeret mellett – „az igeidők, igemódok, azaz az igeragozás szabályait és azok leggyakoribb nyelvhelyességi vétéseit veszi számba a tanterv”. A negyedik osztályos tantervben ezt találjuk: „A tananyag a kommunikációs képességek fejlesztését, az erre vonatkozó ismeretek helyes és pontos alkalmazását szóbeli és írásbeli megnyilvánulásban egyaránt fontosnak tartja. Az általános iskola alsó osztályaiban végighúzódnó feladat a tanulók helyes köznyelvi kiejtésének a tökéletesítése.” Azaz a tanterv szerint követelmény, hogy a vajdasági tanulók a magyar standard kiejtést sajátítsák el...

Az ötödik osztályban továbbra is a standardista, leíró szemlélet az uralkodó. A tananyag feldolgozása során ugyan arra szólítják fel a tanárokat, hogy az élő nyelvi anyagot tanulmányozzák, azonban az előírt ismeretek széles köre valójában el lehetetleníti ezt. Egy tananyag rész, 6 órában, a sajtó feldolgozását tűzi ki célul, a következő tartalommal: „A hír fogalmának és jelentőségének megismerése. A média: nyomtatott sajtó, televízió, rádió, világháló. A tanulók figyeljék meg a kor technikai fejlődésének nyelvi vetületeit a világhálón, valamint az SMS-ek nyelvét, rövidítéseit.” Ez az első tananyagtartalom, ami a tanuló környezetének és saját nyelvhasználatának a megfigyelésére sarkall. Ez a téma majd a nyolcadik osztályban tér vissza, a tömegkommunikáció fogalmának és formáinak tárgyalásakor.

A nyolcadik osztályban jelenik meg először a tananyagban a nyelvváltozat fogalma, legutolsó tárgyalandó témaként. És míg a tantervi utasításban külön is kiemelik a tömegkommunikáció megismertetésének fontosságát, egy szó sem esik a nyelvváltozatokkal való foglalkozás jelentőségéről, mintha nem egy kontaktusváltozatot beszélő közösség nyelvi neveléséről lenne szó. A tanterv végén olvashatók az anyanyelvi oktatás során várható eredmények. Ezek között nyomatékosan szerepel, hogy a tanuló ismeri a magyar leíró nyelvtant, képes önállóan kifejezni magát, nyelvtörténeti jártasságra tesz szert. A tanterv azt nem tűzi ki elérendő eredményként, hogy az általános oktatás befejezése után a tanuló tisztában van a saját nyelvváltozatának értékeivel és ismeri a magyar nyelv változatait, regisztereit.

Egyértelműen kijelenthető, hogy a tantervek az általános iskolában szigorúan előíró és standardista nyelvideológián alapulnak, s így nincsenek tekintettel az iskolába lépő gyermek otthonról hozott nyelvének, vernakulárisának jelentőségére. Az anyanyelvi nevelés során nem támaszkodnak a gyermek nyelvi ismeretére, egy

absztrakt nyelvi ideál megtanítására törekcszenek. A vajdasági magyar anyanyelvi nevelési tantervek a szerb nyelv tantervéhez illeszkednek, azonban a magyar nyelv tantervében többször fordulnak elő a *köznyelvhez való alkalmazkodás* és a *nyelvhelyesség* kifejezések.⁶⁶ Az általános iskolai tankönyvek – a tantervvel összhangban – a standard ún. szabályait tartják mindvégig szem előtt, a tankönyvekben szereplő ösz-szes téma kiindulópontjait jelentik.

Külön tantárgy, önálló tantervvel a Magyar nyelv – anyanyelvápolás. A tantárgy tanításának célja – a tanterv szerint –, hogy a szerb tannyelvű tagozatokra járó magyar anyanyelvű (vagy vegyes házasságból származó) tanulókat képessé tegye arra, hogy gondolataikat mind szóban, mind írásban értelmesen és szabatosan ki tudják fejezni. A tantervben olyan megfogalmazásokat olvasunk, amelyeket szívesen látnánk a magyar tannyelvű iskolák magyar nyelv oktatásának tantervében is. Ugyanis míg annak tantervében nem szerepelnek ajánlott módszerek és eljárások, addig itt – mivel a tanterv megalkotói korlátozott kóddal rendelkező tanulókra gondolnak – kiemelten felhívják a tanítók figyelmét arra, hogy eltérő nyelvtudású gyerekekkel találkoznak majd, illetve hogy miként fejlesszék a beszédképességüket. Ám miközben tudatosítja a tanítóban, hogy „az első osztályban a tanév elején fel kell mérnie, hogy milyen előtudással (szókincs-szel és ismeretekkel) rendelkeznek a tanulók” – ezt meg kellene tennie a magyar tannyelvű iskolában oktató tanítónak is –, azonnal figyelmezteti a tanítót, hogy „már az első naptól kezdve állandóan helyesbítünk kell a gyermekek beszédét, arra törekedve, hogy a művelt köznyelvi normák szerint beszéljenek” – azaz a standardista nyelvvideológia talajáról képzei el végső soron ennek a tantárgynak is az oktatását.⁶⁷

4.2.2. A középiskolai tanterv⁶⁸

A tantervek az oktatási minisztérium honlapján elérhetőek, azokat a minisztérium határozza meg. Szerbiában, és így természetesen a Vajdaságban is, ötféle középiskolai tanterv létezik a Magyar nyelv és irodalom tantárgy tanítására:

- a) általános gimnáziumi (Наставни планови свих типова гимназије),
- b) társadalomtudományos-nyelvi gimnáziumi (Наставни план филолошке гимназије),
- c) természettudományi-matematikai gimnáziumi (Наставни план математичке гимназије),
- d) szakközépiskolai,
- e) hároméves képzést nyújtó szakközépiskolai.⁶⁹

⁶⁶ Vukov-Raffai 2016: 89.

⁶⁷ Vukov-Raffai 2016: 43.

⁶⁸ Vukov-Raffai 2015 alapján.

⁶⁹ <http://www.zuov.gov.rs/poslovi/nastavni-planovi/nastavni-planovi-os-i-ss/?lng=cir> (2016. 08. 10.)

A szabadkai Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnáziumban Általános nyelvészet és Retorika nevű tantárgyakat is tanítanak, ezeknek is van hivatalos tanterve. A középiskolai tantervek – szemben az általános iskolai tantervekkel – szerb nyelven, latin betűs változatban jelentek meg. A magyar szerzők nevét zárójelben tüntették fel magyar írásmóddal.

Az ötféle hivatalos tanterv között nincs lényeges eltérés az anyanyelvi nevelésre vonatkozóan, csupán a tantárgy heti óraszámra tér el. A tantervek valójában csak abban különböznek, hogy milyen mértékben vannak kidolgozva az egyes oktatandó területek, témák. A legrészletesebb tanterv a társadalomtudományi-nyelvi gimnáziumoké.

Óraszámok a középiskolai tantervben [az óraszám: (A) heti óraszám, a (B) nyelvtanra szánt évi óraszám, (C) szóbeli és írásbeli kifejezőképesség fejlesztésére szánt évi óraszám]

3. táblázat

Középiskola típusa	1. osztály			2. osztály			3. osztály			4. osztály		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Gimnázium	4	32	20	4	34	30	4	32	20	4	35	20
Nyelvi gimnázium	4	32	20	4	30	30	5	50	20	5	40	20
Matematikai gimn.	4	32	20	3	25	20	3	30	20	4	30	20
Szakközépiskola	3	30	20	3	25	20	3	30	20	3	20	20
Szakközépiskola (3)	3	25	20	2	25	15	2	20	10	–	–	–

A tanterv oktatása során a magyar nyelv tanításának tartalmi-szerkezeti és módszertani tekintetben is az államnyelv, a szerb nyelv tanításának menetéhez kell igazodnia. A jelenleg is érvényben lévő Magyar nyelv és irodalom középiskolai tanterv alapját 1991-ben dolgozták ki, később jelentéktelen mértékben módosították. A tanterv nem támaszkodik a diákok anyanyelvtudására, elmarad a nyelvváltozatok elemzése, a nyelvi változás feltárása és elemzése. Nem kap hangsúlyt a nyelv és a társadalom kapcsolatának felismertetése, s így a régiót is jellemző kétnyelvűség, és a nyelvek kapcsolatából eredő kontaktus jelenségek, magyar nyelvi vonatkozások beemelése a tananyagba. A tanterv ugyan lehetőséget adna minderre, de nem tartja fontosnak előtérbe helyezni ezeket a kérdéseket. Feltűnő módon a hároméves középiskolai oktatás 1. osztályos tantervéből magyarázhatatlan módon a mindennapi kommunikációs kompetencia előmozdítását elősegítő részek maradtak. Ez és a többi tanterv is a lexikális tudáson alapuló ismeretek bővítését tekinti céljának.

Vukov-Raffai Éva felhívja a figyelmet, hogy van olyan program is, amely túllép ezen a körön. Az újvidéki Magyar Tanszék oktatói által a Kosztolányi Dezső Tehetséggondozó Gimnázium részére írt tanterv-kiegészítés „alkalmazkodik az egységes központi tantervhez, de részletesen kitér a [vajdasági] magyar jellegzetességekre. Azonban ez az anyag sem nyomtatásban, sem az interneten nem jelent meg. Sok-

szorosítással készült példányai talán a Gimnáziumban és az MNT-nél még megtalálhatóak.”⁷⁰

A szerbiai magyar középiskolák számára egyetlen tankönyv van hivatalos használatban: Papp György – Pató Imre – Vajda József: *Magyar nyelv a középiskolák I–IV. osztálya számára* címmel, amely először 1988-ban jelent meg. A tankönyv főbb fejezetei: Ember és nyelv; Hang és nyelv; Nyelv és írás; A szó és a beszéd (szófajok rendszere, szókészlet); A mondat és beszéd; A közlés és a fogalmazás; A stílus és a nyelv; A szöveg és a közlés; Nyelvünk élete. A tankönyv a leíró nyelvtant tartja szem előtt, a hangtól a mondatig, a szövegig halad, ezt követi a nyelv történeti megközelítése, majd társadalmi szerepének tárgyalása. A tankönyvben nincsenek évfolyamokra osztva a fejezetek, így nem igazán állapítható meg, az egyes tananyagrészeket melyik évfolyamon tárgyalják. A tankönyv mára elavult, bár újra és újra kiadták. Miután ez az egyetlen hivatalosan használható tankönyv, ezért tantárgyi versenyen, felvételi vizsgán ez alapján kérik számon a nyelvtani, anyanyelvi ismereteket. A tanárok más tankönyvekből és forrásokból, más szemlélettel kiegészíthetik ugyan a tankönyvi anyagot, de ebben a helyzetben nem beszélhetünk tervezett, egységes anyanyelvi nevelésről. Marad a „hagyományos”, rendszeralapú, taxonomikus nyelvtantanítás.

A tankönyvben hangsúlyozottan jelenik meg a standardista nyelvideológia, az aggodalom a „helytelen”, „szabálytalan” nyelvhasználat miatt. Központi szerepet kap a nyelvhelyesség, talán még a magyarországi tankönyveknél is fokozottabb mértékben. Ahogy Vukov-Raffai is megállapítja, ez egyértelműen téves megközelítés, hiszen azt sugallja, hogy a vajdasági diákok (magyarok) magyar nyelve hibás, azaz elidegeníti a nyelvhasználót saját vernakulárisától, s nem megerősíti identitását, erősítve bennük, hogy: „ti is magyarul beszéltek, mint a többi magyar, csak kicsit más ez a magyar nyelv, mert más társadalomban éltek, jellemző rátok a kétnyelvűség, emiatt a nyelvek is bővül olyan kifejezésekkel, amelyek a másik nyelvből kerültek a nyelvekbe.”⁷¹

4.3. AZ OKTATÁS TOVÁBBI FELTÉTELEI

Az oktatásban csak a minisztérium által akkreditált tankönyveket lehet használni. A magyar nyelvű oktatás számára a tankönyvek egy része fordítás, más része magyar nyelven íródott. A fordított tankönyvek esetében gondot jelent a fordítás alacsony színvonala és a nem megfelelő szakszókincs használata. A Magyar Nemzeti Tanács kérelmezésére és ajánlására a minisztérium engedélyezheti magyarországi tankönyvek használatát is, kiegészítő tankönyvként. Az MNT felmérése alapján az

⁷⁰ Vukov-Raffai 2015: 12.

⁷¹ Vukov-Raffai 2015: 14.

általános iskola első ciklusára (alsó tagozat) minden tantárgyból, a második ciklusra (felső tagozat) a legtöbb tantárgyból rendelkezésre áll a diákok számára magyar nyelvű tankönyv. Az MNT sikerként könyvelte el a tankönyvellátottság terén, hogy a 2015/2016-os tanévben megjelent a *Magyar nyelv az általános iskola 8. osztálya számára* című tankönyv (Oktatási stratégia 2015). A középiskolák magyar nyelvű tankönyvellátottsága nem kielégítő, kevés tantárgyból létezik magyar tankönyv, a meglévők régi kiadásúak és elavultak. A szakközépiskolák számára elhanyagolható a használatban lévő tankönyvek száma. A 2015-ben érvénybe lépett tankönyveket szabályozó törvény előrelépést jelentett a nemzetiségi tanulók számára is, különbséget tesz a többségi és a kisebbségi nyelven kiadott tankönyvek között. A kisebbségi tankönyvek nem lehetnek drágább az eredeti szerb nyelvű tankönyveknél. A külföldről hozott tankönyvek, amennyiben azok tartalma nem fed 80%-ban a szerbiai tantervet, csak segédeszközként használhatók, használatukról a tartományi illetékes titkárság és a Vajdasági Pedagógiai Intézet hozhat döntést (A MNT oktatásfejlesztési stratégiája 2016–2020).

Az oktatás tanfelügyelete a minisztérium hatáskörébe tartozik, s külső intézményértékelésen alapszik, amihez az iskolák intézményi önértékelést és iskolafejlesztési tervet készítenek. Problémát jelent azonban, hogy a tanfelügyelő nem köteles magyarul tudni, függetlenül attól, hogy magyar tannyelvű intézményt vagy órát ellenőriz-e.⁷² A tanfelügyeletet szabályozó törvény ugyanis nem köti nyelvtudáshoz a tanfelügyelői pozíciót, csak szakmai kompetenciák meglétét írja elő.

5. A MAGYAR NYELVŰ KÖZOKTATÁS ÉS A MAGYAR NYELV OKTATÁSA UKRAJNÁBAN⁷³

Ukrajna 1991-ben kiáltotta ki függetlenségét, 1991 előtt a Szovjetunió tagállama volt. A magyar kisebbség túlnyomó része (96%-a) Kárpátalján él. Kárpátalja Ukrajna legnyugatibb megyéje,⁷⁴ ahol több mint 100 nemzetiség és kultúra él egymás mellett, nyelviileg is hatva egymásra. Az eddigi utolsó ukrainai 2001-ben⁷⁵ végzett népszámlálás adatai szerint 151 516 fő vallotta magát magyarnak, ami a megye összlakosságának 12,1%-a, ami Ukrajna népességének 0,3%-a volt.⁷⁶ A kárpátaljai magyarok esetében is lélekszámcsökkenés figyelhető meg az elmúlt mintegy 100

⁷² Beretka 2012.

⁷³ Köszönöm Csernicskó Istvánnak a fejezet megírásához nyújtott figyelmes segítségét.

⁷⁴ Kárpátalja mai területe a történelmi Magyarország hat vármegyéjéből (Bereg, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Ugocea és Ung megyék) jött létre az akkori Csehszlovákia részeként Podkarpatska Rus elnevezéssel.

⁷⁵ A 2011-ben esedékes népszavazást az akkori ukrán kormány többször elhalasztotta, a jelenlegi ukrán kormány 2020-ra tolta ki a következő népszavazás (lehetőséges) időpontját.

⁷⁶ Molnár 2006.

évben, melynek okai hasonlóak a többi Magyarország határain kívül élő magyar nemzetiség csökkenésének okaihoz: természetes fogyás, migráció és asszimiláció.⁷⁷ Mindazonáltal a magyar kisebbség a legszervezettebbek közé tartozik Ukrajnában. A régióban két etnikai alapú politikai párttal van jelen (Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség), rendelkezik magyar nyelvű írott és elektronikus médiával és könyvkiadással, s magyar nyelvű színházzal. A magyar nyelvű oktatási rendszer az óvodától az egyetemig rendelkezik intézményekkel.

5.1. A NEMZETISÉGI OKTATÁS JOGI HÁTTERE

A kárpátaljai oktatás kérdéskörét mindeddig legrészletesebben Csernicskó István, Beregszászi Anikó és Orosz Ildikó dolgozta fel, a továbbiakban az ő tanulmányaikból indulok ki.⁷⁸

Az 1996-ban elfogadott ukrán alkotmány szerint az állam hivatalos nyelve az ukrán nyelv, de az alkotmány szavatolja a többi nemzeti kisebbség fejlődését és használatát. Az 53. cikkely rendelkezik az oktatásról, mely szerint mindenkinek joga van a tanuláshoz, s az oktatás az állami intézményekben ingyenes. A nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok számára a törvénynek megfelelően szavatolják azt a jogot, hogy anyanyelvükön tanuljanak vagy tanulják anyanyelvüket az állami és a közületi tanintézetekben vagy a nemzeti kulturális társaságok közreműködésével. Ukrajna oktatási rendszerét több nemzeti, a nemzeti kisebbségek jogait két nemzetközi, Ukrajna által is ratifikált dokumentum, és több ukrajnai törvény szabályozza,⁷⁹ melyek a következők (időrendben haladva):

- Ukrajna törvénye az Ukrán SZSZK nyelveiről (1989)
- Ukrajna törvénye a nemzetiségi kisebbségektől (1992)
- Ukrajna törvénye a szakoktatásról (1992)
- Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről (1997)

⁷⁷ Az 1991-től 2001-ig terjedő időszakban az abszolút fogyás ellenére (–10 ezer fő), pozitív asszimilációs folyamat is megfigyelhető volt (+ 6 ezer fő). Az asszimilációs nyereség oka, hogy gazdasági előnyök miatt a kettős vagy bizonytalan identitásúak is magyarnak vallották magukat. Ez az asszimilációs nyereség sem tudta azonban ellensúlyozni a népességfogyást (Molnár 2006). Becslések szerint 2011-re a magyarság lélekszáma 140 ezerre csökkent, arra nézve találtam csak adatot, hogy a megyének a hivatalos nyilvántartás szerint 2011-ben 1 249 000 lakosa volt (<http://xn--krptalja-8yac.net/>). Az ukrajnai háború a magyar nemzetiségű lakosság fogyását felgyorsította, becslések alapján 2016-ban 130 ezer főre tehető a kárpátaljai magyarok száma (<http://xn--krptalja-8yac.net/>). Lásd még Molnár–Molnár 2005.

⁷⁸ A teljesség igénye nélkül lásd Beregszászi–Csernicskó–Orosz 2001; Orosz–Beregszászi–Csernicskó–Bátyi 2011; Orosz <http://mek.niif.hu/01900/01946/html/oktint5.htm>

⁷⁹ A nemzetközi és ukrajnai törvények összevetésére lásd Csernicskó István: Jogok és jogtalanságok Kárpátalján. <http://www.hunsor.se/dosszie/jogokesjogtalansagokkarpataljan.pdf> (2016. október 20.)

- Ukrajna törvénye a felsőoktatásról (2002)
- Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája (2003-ban ratifikálva)
- Ukrajna törvénye az állami nyelvpolitika alapjairól⁸⁰ (2012)
- A 2017-es ukrajnai oktatási kerettörvény (hatályba lépett 2017. szeptember 28-án)

A közoktatást Ukrajnában 2017-ig az 1991-ben elfogadott és 1996-ban módosított Oktatási törvény szabályozta. A közoktatás és a felsőoktatás Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma alá tartozik. A közoktatásra vonatkozó szabályokat minisztériumi rendeletekkel teszik közzé, melyek kötelező érvényűek.

A 2017-ig terjedő időszakban az érvényben lévő törvényeket számtalan, évről évre változó tartalmú miniszteri rendelet egészítette ki. 2017 szeptemberében az ukrán parlament új oktatási kerettörvényt fogadott el,⁸¹ amely a közoktatás korszerűsítését tűzte ki célul, többek között a kötelező oktatás időtartamát 11-ről 12 évre emelte. Sok tekintetben jelentős autonómiát biztosít az iskoláknak, de az oktatás egyik legfontosabb kérdésében, az oktatás nyelvében a kisebbségek szempontjából jelentős jogfosztást jelent, megfosztva a kisebbségi tanulókat attól a joguktól, hogy tanulmányaikat teljes mértékben anyanyelvükön folytassák. A jogszabály 7. cikkelye kimondja, hogy Ukrajnában az oktatás nyelve az ukrán. A törvény a nemzetiségek két típusát különbözteti meg, az őshonos népeket (krími tatárok) és a nemzetiségi kisebbségeket (magyarok, románok, lengyelek, oroszok stb.). Míg az őshonos népeknek a közoktatás egész időtartamára (a 12 osztály végéig) lehetővé teszi az anyanyelvi oktatást az ukrán nyelv tanítása mellett, a nemzeti kisebbségeknek ezt csupán az ötödik osztály végéig engedélyezi, az ötödik osztálytól az anyanyelvi tárgyak kivételével minden tárgyat ukránul kell tanítani. A törvény sérti Ukrajna alkotmányának 53. cikkelyének 5. bekezdését, az ország több hatályos törvényét, valamint nemzetközi egyezményekben és megállapodásokban vállalt kötelezettségeit.

Az új törvény előzményeként 2008-ban a magyar iskolások számára is kötelezően előírták az emelt szintű ukrán érettségit. Ez igen komoly akadály a magyar diákok számára a szülőföldjükön történő továbbtanuláshoz. 2009-ben a kárpátaljai magyar érettségizőknek mindössze 28%-a (535 diák) érettségizett ukrán nyelv és irodalom-ból, azonban majdnem minden második (44%) sikertelenül próbálkozott.

⁸⁰ A nyelvtörvény eltörléséről tett kísérletről, az ukrán–orosz háborúban játszott szerepéről lásd Csernicskó–Fedinec (2015). A nyelvtörvény meghatározza Ukrajna nemzeti és etnikai kisebbségi nyelveit, amelyek azokban a közigazgatási egységekben, ahol bármelyik közülük eléri a 10%-ot, az államnyelv mellett hivatalos funkcióban használható.

⁸¹ Az új oktatási kerettörvény elemzéséhez lásd Fedinec–Csernicskó 2017. A témához lásd még a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont elemzéseit: <http://hodinkaintezet.uz.ua>

5.2. AZ OKTATÁSI RENDSZER SZERVEZETI ÉS TANTERVI KERETEI

Ukrajnában a közoktatás jelenleg 11 évfolyamos, a 2017-es oktatási törvény 2018-tól 12 évre emelte a kötelezően elvégzendő évfolyamok számát. A tankötelezettség 6 éves kortól kezdődik. Az oktatás vertikális szerkezete a középfokú oktatás végéig jelenleg a következő:⁸²

- iskola előtti nevelés, idetartoznak a bölcsődék és az óvodák
- általános középfokú képzés (3 fokozatban, az egyes fokozatok a különböző korosztályokat jelentik):⁸³
 - I. fokozat: elemi iskola (pocatkova skola) 1–4. osztály
 - II. fokozat: alapiskola (általános iskola, osznovna skola) 5–9. osztály
 - III. fokozat: felső osztályok (középiskola, sztarsa skola) 10–11. osztály

Az Oktatási törvény az általános középfokú képzés mellett más típusú középszintű oktatási intézménytípusokat is meghatároz, melyek közül a legfontosabbak a következők:

- gimnázium (humán szakirányú, II–III. fokozatú tehetséggondozó oktatási intézmény);
- líceum (III. fokozatú, természettudományi, technikai szakirányú képzést nyújtó tehetséggondozó intézmény);
- szakosított iskola (II–III. fokozatú oktatási intézmény, ahol bizonyos tantárgyakat kiemelten oktatnak);
- esti és levelező iskola (II–III. fokozatú oktatási intézmény azok számára, akiknek nincs lehetőségük részt venni a nappali képzésben); (Zakon Ukrajini Pro zagalynu szerednyu oszvitu, 1998: 4–5).

Az ukrajnai közoktatásban a nemzetiségi kisebbségek szempontjából 2017-ig az oktatás nyelve szerint a következő típusok voltak jelen:

1. Anyanyelven folyó oktatás. Az államnyelvet tantárgyként oktatják. Idetartozik a magyar tannyelvű iskolák zöme.
2. Államnyelven folyó oktatás, a kisebbség nyelvét tantárgyként oktatják.

⁸² Orosz–Beregszászi–Csernicskó–Bátyi 2011: 232–235.

⁸³ „Az ukrajnai oktatási struktúrában nem válnak szét élesen az oktatás különböző szintjei. Sokszor ugyanaz a kifejezés, a »középiskola« fedi le a közbeszédben az oktatás mindhárom szintjét: az elemi, az általános és a középiskolai osztályokat. Ennek gyakorlata valószínűleg azzal magyarázható, hogy sok településen egy épületben, egy igazgatás alatt, középiskola összefoglaló néven található az oktatás mindhárom szintje” (Beregszászi 2015. Kárpátaljai helyzetkép a magyar nyelv középiskolai oktatásáról. Kézirat. Beszámoló a 2014–2015-ös Domus szülőföldi ösztöndíj A magyar oktatás a Magyarországgal szomszédos országokban: tartalmi és szakmai helyzetkép c. pályamunkához).

3. Két- és többnyelvű iskolák. A képzés párhuzamos osztályokban folyik, egy intézményen belül vannak a kisebbség nyelvén tanuló osztályok, s az államnyelven tanuló osztályok.
4. Államnyelven folyó oktatás. A kisebbség nyelve fakultatív tantárgyként tanulható.
5. Vasárnapi iskolák, a kisebbségek anyanyelvükön tanulnak.
6. Államnyelvi iskola, ahol a kisebbségi nyelv oktatása semmilyen formában nem jelenik meg.

A 2016/2017-es tanévben Kárpátalján összesen 655 iskola működött (649 állami és 6 magán). Ezek közül 71 volt magyar tannyelvű (66 állami és 5 magániskola). További 27 iskolában működtek magyar nyelven oktató osztályok. Így Kárpátalján a 2016/2017-es tanévben összesen 98 iskolában folyt magyar nyelven az oktatás. A régióban 157 414 gyermek közül 16 275 (10,3%) magyar nyelven tanult. A gyerekeket 2 ezernél több pedagógus oktatja magyarul.⁸⁴

A Kárpátalján jelenleg alkalmazott oktatási modell szerint a magyar tannyelvű iskolákban minden tantárgyat a gyerekek anyanyelvén oktatnak (magyarul), és tantárgyként tanulják az államnyelvet és egy (vagy két) idegen nyelvet. A nyelvi-irodalmi blokk óraszámait az ukrán és magyar tannyelvű iskolákban a 2014/2015-ös tanévben⁸⁵ a következő megoszlást mutatják:

4. táblázat

Tantárgyak	heti óraszám osztályonként											Összesen
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Ukrán tannyelvű iskolák												
Ukrán nyelv (anyanyelv+államnyelv)	7	7	7	7	3,5	4	3	2	2	2	2	45,5
Ukrán (nemzeti) irodalom					2	2	2	2	2	2	2	14
Idegen nyelv	1	2	2	2	3	2	2	2	2	3	3	24
Világirodalom					2	2	2	2	2	2	2	14
Összesen	8	9	9	9	11	10	9	8	8	9	9	97,5

⁸⁴ Vö. <https://kmkszs.com.ua/category/en-ua-content/>. Forrás: Ukrajna törvénye az oktatásról: miért rossz a 7. cikkely? Az ukrainai magyar nemzeti kisebbség álláspontja. 2017. Kézirat.

⁸⁵ Az óraszámokat az 1–4. osztály számára az oktatási miniszter 2011. július 10-én kiadott 572. számú rendelete határozza meg. Az 5–9. osztályok óraszámait a miniszter 2014. május 29-én 664. számú rendelete írja elő. A 10–11. osztályos óraszámokat a 2010. augusztus 27-én kiadott 834. számú miniszteri rendelet alapján tüntettük fel. Vö. Csernicskó–Husztí–Bárány 2015: 196.

Tantárgyak	heti óraszám osztályonként											Összesen
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
Magyar tannyelvű iskolák												
Ukrán nyelv (államnyelv)	3	3	4	4	3,5	4	3	2	2	2	2	31,5
Ukrán irodalom (a többségi nemzet irodalma)					2	2	2	2	2	2	2	14
Idegen nyelv	1	2	2	2	3	2	2	2	2	3	3	24
Anyanyelv (magyar)	6	6	5	5	3	4	3	2	2	1	1	37
Integrált irodalom (nemzeti+világirodalom)					2	2	2	2	2	2	2	14
Összesen	10	11	11	11	14	13	11	10	10	10	10	120,5

5.3. TANTERVEK ÉS ÓRAKERETEK

A tanterveket és a tankönyveket Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma hagyja jóvá, a tanintézményekben csupán a minisztérium által engedélyezett tantervek, tankönyvek, oktatási segédanyagok használhatók.

Az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában a 2000-ben bevezetett közoktatási reform keretében a 11 évfolyamos szovjet iskolai oktatási modellről már egyszer áttértek a 12 évfolyamos képzésre. Ennek apropóján 2004-ben új tantervek kidolgozására írt ki pályázatot a kijevi oktatási tárca, többek között magyar nyelvből is. A pályázatra a beregszászi főiskola magyar tanszéke és a Hodinka Antal Intézet munkatársai-ból álló, Beregszászi Anikó által vezetett munkacsoport is benyújtott pályamunkát, amelyet Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma 2005-ben jóváhagyott.⁸⁶ Az új oktatási modell értelmében a 2011–2012. tanévben érettségizett volna az első olyan évfolyam, amely már 12 év után szerezhette volna érettségét. A 2010. évi ukrainai elnökválasztást követően azonban az új kormányzat úgy határozott, hogy visszatér a 11 évfolyamos oktatásra. Így az 5–12. osztályok számára korábban kidolgozott magyar nyelvi tantervet (mint egyébként valamennyi középiskolai tárgy tantervét) 2010-ben úgy kellett átdolgozni a minisztériumi útmutatás alapján, hogy az 5–10. osztály tananyagán nem lehetett változtatni (hiszen ez alapján már folyt az oktatás), a 11–12. osztály tananyagát azonban egyetlen év tananyagába kellett sűríteni. Ilyen kényszerű átalakítások nyomán készült el a 10–11. osztályok tanterve.⁸⁷ Az új tantervi rész – rövidített változatában is – új szemléletű: a korábbi, és máshol máig jellemző hagyományos szemléletű tantervekkel szemben nem a grammatika oktatását tekinti fő feladatának, hanem teljesítmény- és kompetencia alapon annak

⁸⁶ Kótyuk (szerk.) 2005; Beregszászi 2011a; 2014.

⁸⁷ Márku 2015.

elérését, hogy az iskolából kikerülők minden helyzethez a megfelelő nyelvi változatokat és grammatikai formákat alkalmazzák.

Ebben a tantervben jelentek meg első ízben olyan témakörök, mint Nyelv és nyelvváltozatok; A nyelv változékonysága és viszonylagos állandósága; Egy ember – több nyelvváltozat; A nyelvváltozatok virtuális egyenlősége és aktuális egyenlőtlensége; A nyelvi alapú diszkrimináció és a nyelvi tolerancia; A helyi magyar nyelvváltozatok jellemző sajátosságai (nyelvjárási jellemzők, a nyelvi kontaktusok hatásai: kölcsönzés, kódváltás, pragmatikai sajátosságok); a magyar nyelv más változataihoz viszonyított különbségek. A szituatív (beszédhelyzethez igazodó) nyelvhasználat.

A tantervben szerepelnek a grammatikai ismeretek is, ezeket az 5–9. osztályban oktatják, míg a 10–12. osztályban a stilisztika, a szociolingvisztika, a retorika, illetve a fentebbi témakörök feldolgozásával, a nyelvváltozatok és a nyelvi változatosság tanítása során a figyelem a hasznosítható nyelvészeti és nyelvhasználati ismeretek és készségek alakítására, elsajátíttatására és begyakorlására irányul.⁸⁸

A kárpátaljai magyar oktatás tankönyvei közül kiemelendő a fenti szemléletmódot tükröző, a tanterv alapján megírt 10–11. osztályok számára készült tankönyv, amely a fentebb már említett módon közelít az anyanyelv oktatásához.⁸⁹ A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség honlapján található tankönyvtár⁹⁰ adatai alapján a magyar nyelv és irodalom tantárgy kivételével ukrán nyelvű tankönyvek fordításai. A magyar nyelv felső tagozatos tankönyveit áttekintve a következőket állapíthatjuk meg: az ötödiktől a kilencedik osztályig ugyanazok a szerzők alkották meg a tankönyveket. Minden tankönyv felépítése azonos: kommunikáció–szövegtan, ezt követi a részletes grammatikai rész; majd helyesírást, illetve szövegértést fejlesztő feladatokkal zárul a tankönyv. A nyelvtanszemléletére a hagyományos szemlélet jellemző: részletes, sokszor talán túlságosan is elmélyült ismereteket kíván átadni, miközben nem támaszkodik a diákok nyelvérzékére, és nem foglalkozik a tanulóknak vernakulárisával, sok esetben a helyes-helytelen dichotómia mentén kezeli az elsajátítandó ismeretanyagot. Különösen feltűnő, hogy a szerzők ugyanazon dolgot több esetben is újra és újra meg kívánják tanítani, miközben semmilyen formában nem utalnak arra, hogy az új ismeretek miként egészítik ki a korábbiakat. Az ismertetett szemlélet azért is visszalépést jelent, mert 2012-ben kiadtak a felső tagozat számára egy olyan tantárgy-pedagógiai útmutató és feladatgyűjteményt,⁹¹ mely az egynormájú, felcserélő szemléletű anyanyelvoktatás helyett a nyelvi változatosság tényére építő tantárgy-pedagógiai stratégiát s annak konkrét megvalósítási módjait mutatja be.

⁸⁸ Lásd Beregszászi 2014.

⁸⁹ Beregszászi 2010, 2011a, b.

⁹⁰ <https://kmksz.com.ua/tankonyvtar/>, a tankönyvek letölthetőek (2017. 11. 5.)

⁹¹ Beregszászi 2012.

6. A MAGYAR NYELVŰ KÖZOKTATÁS ÉS A MAGYAR NYELV OKTATÁSA HORVÁTORSZÁGBAN

A legutóbbi, 2011-es népszámlálás szerint a magyar nemzeti kisebbségnek 14 048 tagja volt a Horvát Köztársaságban. A legtöbb magyar Osijek-Baranja, Vukovar-Srijem, Bjelovar-Bilogora és Primorje-Gorski Kotar megyében és a zágrábi térség területén él. Horvátországban a magyar nemzetiségi kisebbség az alábbi nem kormányzati szervezetei vannak bejegyezve:

- Horvátországi Magyar Demokratikus Szövetség, amelynek székhelye Bilje
- Magyar Egyesületek Szövetsége, székhelye Belom Manastir
- Horvát Zágrábi Tudósok és Művészek Társasága
- Magyar Pedagógusok Szövetsége

6.1. AZ OKTATÁS JOGI HÁTTERE

A horvát alkotmány⁹² annak Történelmi alapvetések című részében az államalkotó népek között sorolja fel a nemzetiségeket,⁹³ majd az emberi és alapvető szabadságjogokról szóló fejezetben szavatolja, hogy a Horvát Köztársaságban nemzeti hovatartozástól függetlenül illetnek meg mindenkit a szabadságjogok,⁹⁴ továbbá minden nemzeti kisebbség egyenjogú,⁹⁵ amit ennek érdekében alkotott külön jogszabályok is garantálnak. A Horvát Köztársaság 1997-ben ratifikálta az Európa Tanács Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját. A nemzetiségek jogait a nem-

⁹² https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/Redakcijski_prociscen_tekst_Ustava_Republike_Hrvatske_Ustavni_sud_Republike_Hrvatske_15._sijecnja_2014_.pdf (2017. 10. 23.)

⁹³ Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajinaca, Rusina, Bošnjaka, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca, Rusa, Bugara, Poljaka, Roma, Rumunja, Turaka, Vlaha, Albanaca i drugih, kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama OUN-a i zemalja slobodnoga svijeta. A Horvát Köztársaság a horvát nép nemzeti állama és az őshonos szerb, cseh, szlovák, olasz, magyar, zsidó, német, osztrák, ukrán, ruszin és más nemzeti kisebbségek állampolgársággal rendelkező tagjainak állama, akiknek szavatolt az egyenjogúsága a horvát nemzetiségű állampolgárokkal, valamint nemzeti jogaik megvalósulása az ENSZ és a szabad világ országainak demokratikus elveivel összhangban.

⁹⁴ Članak 14. (1) Svatko u Republici Hrvatskoj ima prava i slobode, neovisno o njegovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom porijeklu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama.

⁹⁵ Članak 15. (1) U Republici Hrvatskoj jamči se ravnopravnost pripadnicima svih nacionalnih manjina.

(2) Ravnopravnost i zaštita prava nacionalnih manjina uređuje se ustavnim zakonom koji se donosi po postupku za donošenje organskih zakona.

zetiségi törvény szabályozza,⁹⁶ az anyanyelvre és a kisebbségi anyanyelvi oktatásra vonatkozó hatályos horvátországi törvények pedig a következők:

1. a horvátországi nemzeti kisebbségek nyelv- és íráshasználatáról szóló törvény Horvátország területén,⁹⁷ és
2. a horvátországi kisebbségek nyelvén és írásával történő oktatásról szóló törvény,⁹⁸ valamint
3. egy minisztériumi határozat: A Művelődésügyi- és Sportminiszter határozata: Nemzeti kisebbségek vagy etnikai közösségek nevelési és képzési oktatási tanterveiről és programjairól.⁹⁹

Az oktatás területe, annak szabályozása jelenleg a horvát Tudományos és Oktatási Minisztérium alá tartozik (Ministarstvo znanosti i obrazovanja <https://mzo.hr/hr>). Az 1991-ben nagyrészt felbomló horvátországi magyar iskolarendszer helyzetét a horvát állam 2000-ben a kisebbségi, nemzetiségi iskolák státusáról is rendelkező törvényben rendezte, és az óvodától a középiskoláig lehetővé tette az anyanyelven folyó képzést (2. cikkely).¹⁰⁰ A törvény fontos eleme a pozitív diszkrimináció megfogalmazása. A 3. cikkely kimondja, hogy a nemzetiségi tanulók számára oktatási intézmény létesíthető abban az esetben is, ha a tanulói létszám alacsonyabb a horvát tannyelvű oktatási intézmény létrehozására előírtnál.¹⁰¹ Ha az oktatási intézmény létesítésének e törvény 3. cikkelye szerint nincsenek meg a feltételei, az oktatás és a képzés a nemzeti kisebbség nyelvén osztályban vagy oktatási csoportban történik¹⁰²

⁹⁶ <https://ljudskaprava.gov.hr/provedba-ustavnog-zakona-o-pravima-nacionalnih-manjina-u-republici-hrvatskoj/583> (2017. 10. 23.)

Ezen az oldalon az összes kisebbségekre vonatkozó jogszabály linkje megtalálható:

<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/polozej-i-prava-pripadnika-nacionalnih-manjina-u-republici-hrvatskoj/353> (2017. 10. 23.)

⁹⁷ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2000_05_51_1129.html

⁹⁸ <https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/polozej-i-prava-pripadnika-nacionalnih-manjina-u-republici-hrvatskoj/odgoj-i-obrazovanje-na-jeziku-i-pismu-kojim-se-sluzi/621> (2017. 10. 23.)

⁹⁹ Szekeres 2006: 63.

¹⁰⁰ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2000_05_51_1129.html 2. cikkely: Odgoj i obrazovanje na jeziku i pismu nacionalne manjine obavlja se u predškolskoj ustanovi, osnovnoj i srednjoj školi te drugoj školskoj ustanovi (u daljnjem tekstu: školska ustanova s nastavom na jeziku i pismu nacionalne manjine) kao i drugim oblicima obrazovanja (seminari, ljetne i zimske škole i sl.), na način i pod uvjetima utvrđenim ovim Zakonom.

¹⁰¹ Školska ustanova s nastavom na jeziku i pismu nacionalne manjine može se osnovati i za manji broj učenika od broja utvrđenog za početak rada školske ustanove s nastavom na hrvatskom jeziku i pismu.

¹⁰² Ako ne postoje uvjeti za osnivanje školske ustanove prema članku 3. ovoga Zakona, odgoj i obrazovanje na jeziku i pismu nacionalne manjine obavlja se u razrednom odjelu ili obrazovnoj skupini.

(4. cikkely). A minisztériumnak a tanfelügyelőt és szakmai tanácsadókat az adott nemzetiség tagjaiból kell kijelölnie. Amennyiben ez nem lehetséges, az adott kisebbség nyelvét ismerő szakembert kell felkérnie.

6.2. AZ OKTATÁS SZERKEZETE. ÁLTALÁNOS ÉS KÖZÉPISKOLAI MAGYAR TANNYELVŰ OKTATÁS

A horvátországi oktatás négy szintű: óvoda, általános iskola (4 éves alsó tagozat és 4 éves felső tagozat), középiskola (gimnázium, szakközép, szakiskola és szakmunkás-képző, 3 és 4 éves) és felsőfokú képzés. A tankötelezettség alsó korhatára 6 éves, a felső 14 éves kor. Jelenleg Horvátországban a közoktatásban a tannyelv tekintetében anyanyelvi képzés/oktatás három formában folyhat:¹⁰³

- 1) Az A modell, melyben az egész oktatás a nemzeti kisebbség nyelvén és írásmódjában történik, azzal a megkötéssel, hogy a horvát nyelv ugyanannyi órában kötelezően oktatandó, mint amennyiben a magyar nyelvtan és irodalom tantárgyat tanítják (ez a tantervek szerint 4-4 óra). A tanulóknak joguk és kötelességük a kisebbségi közösség számára fontos egyéb ismeretek megismerése. Ez a tanítási modell a nemzetiség nyelvén oktató iskolákban valósulhat meg, de megvalósítható a horvát tannyelvű oktatási intézményekben a kisebbségi nyelvű szakoktatásban.
- 2) A B modellben az oktatás kétnyelvű. A tantárgyak közül a természettudományi tárgyak csoportját horvátul tanítják, míg a tantárgyak társadalomtudományi csoportját a nemzeti kisebbség nyelvén tanítják. Az oktatást horvát tannyelvű oktatási intézményben, de külön osztályokban végzik.
- 3) A C modellben csak horvát nyelven folyik az oktatás, és további (órarendben nem szereplő) 2-5 órában folyik a nemzeti kisebbség nyelvének és kultúrájának oktatása, foglalkoznak a nemzeti kisebbség nyelvével, irodalmával, földrajzával, történelmével, zenéjével és művészetével.

A tanterveket mindhárom oktatási formában az illetékes Tudományos, Oktatási és Sportminisztérium adja ki, miután a nemzeti kisebbségek nyelvének és írásmódjának, oktatási törvényének előírásai szerint megszerezték a tantervekről kialakított nemzeti kisebbségi véleményt.¹⁰⁴

¹⁰³ <https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/polozej-i-prava-pripadnika-nacionalnih-manjina-u-republici-hrvatskoj/odgoj-i-obrazovanje-na-jeziku-i-pismu-kojim-se-sluzi/621>

¹⁰⁴ <https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/polozej-i-prava-pripadnika-nacionalnih-manjina-u-republici-hrvatskoj/odgoj-i-obrazovanje-na-jeziku-i-pismu-kojim-se-sluzi/621>

Az egyes oktatási formákban a következő táblázatokban bemutatott létszámban vesznek részt a magyar diákok.¹⁰⁵

5. táblázat. Általános iskola

	2013/2014				2014/2015			
	<i>tanuló</i>	<i>iskola</i>	<i>osztály</i>	<i>tanár</i>	<i>tanuló</i>	<i>iskola</i>	<i>osztály</i>	<i>tanár</i>
A	176	4	30	58	162	4	24	57
B	25	2	3	3	39	2	6	6
C	794	25	99	15	860	22	118	25

6. táblázat. Középiskola

	2013/2014				2014/2015			
	<i>tanuló</i>	<i>iskola</i>	<i>osztály</i>	<i>tanár</i>	<i>tanuló</i>	<i>iskola</i>	<i>osztály</i>	<i>tanár</i>
A	46	1	10	27	40	1	11	24
B	–	–	–	–	–	–	–	–
C	–	–	–	–	–	–	–	–

Általános iskolában 1–8. osztályig négy általános iskolában folyik az oktatás anyanyelven, azaz az A modell szerinti oktatás: Vörösmarton és tagozati iskoláiban (Újbezdán, Sepse és Csúza); Laskón és tagozati iskoláiban (Várdaróc, Kopács); Kórógyon és Eszéken, a Horvátországi Magyar Oktatási és Művelődési Központban (HMOMK).¹⁰⁶

Középiskolai szintű képzés magyar tannyelven ma már csak Eszéken folyik a HMOMK keretein belül. A HMOMK-ban a magyar diákok számára még két oktatási program választására van lehetőség: a szállodaipari és idegenforgalmi technikai négyéves szakközépiskolai, valamint a kereskedelmi bolti eladó hároméves szakiskolai képzés. A gimnáziumi és szakközépiskolai képzés végén érettségiznek a diákok. 2014-ben 8 magyar tannyelven tanuló diák tett érettségit.¹⁰⁷

Magyar nyelvű felsőoktatás 1995 óta a zágrábi Hungarológia Tanszéken, 2007 óta pedig Eszéken a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéken, illetve az eszéki egyetem BA programban „az ún. modulós terv”¹⁰⁸ szerint tanulnak a diákok, ami lehetővé

¹⁰⁵ Izvješće 2015.

¹⁰⁶ <http://www.centar-prosvjetnokulturni-madjara-os.skole.hr/HU/index.html>

¹⁰⁷ Izvješće 2015: 17.

¹⁰⁸ Az 1-es modulban kezdő, illetve nem magyar ajkúak tanulnak. A 2-es modul tanterve a magyar anyanyelvűeknek szól. Az előkészítő tárgyakat a BA szinten együtt hallgatják horvát nyelven, majd a nyelvórákat már külön oktatják nekik. A „kezdők” nyelvi gyakorlatra járnak (az évfolyamtól függően heti 8, 6 és 4 órában), a „haladók” ez alatt nyelvművelést, szaknyelvet, dialektológiát, valamint egyéb művelődési tárgyakat hallgatnak. A „kezdők” a BA végén közös európai nyelvi referenciakeret (CEFR) szerint a B2-es szintre jutnak. Az MA-n már a két csoport együtt folytatja tanulmányait.

teszi a magyar anyanyelvűek tanulását, egyben pedig nem zárja ki a nem magyar anyanyelvűek tanulását sem magyar szakon”.¹⁰⁹ Az Eszéki Egyetem Magyar Tan-
székén MA szinten csak fordító-kommunikáció szakon tanulhatnak a diákok. Az
eredeti program szerint tanári szak is indult, de azt a kicsi érdeklődésnek köszönhe-
tően már az első évfolyam után megszüntették. Az itt tanuló diákok általában másik
tanárképes szakjukon szereznek pedagógusi diplomát, mellyel magyartanárként is
el tudnak helyezkedni.¹¹⁰

6.3. TANTERVEK

A horvátországi oktatási rendszer alapidokumentuma a Nemzeti Kerettanterv (Nacionalni Okvirni Kurikulum¹¹¹), amely 2011 óta van érvényben. Ez alapján kurri-
kulum típusú, az elérendő kompetenciákat tartalmazó kerettantervek készülnek az
egyres tárgyakból. Ezek írják elő azt a követelményrendszert, melyet minden horvát
iskolában az adott tárgyat oktató tanár köteles betartani, terveibe és a tanmenetbe
beépíteni. A kerettantervek alapján készítik el az iskolai tanterveket, illetve az intéz-
ményi tanmeneteket, melyek egységesek lehetnek, mint amilyen a jelenleg érvény-
ben levő C modellben alkalmazott magyar anyanyelvűpoló tanterv.¹¹²

Az általános és középiskolai kerettantervek magyar nyelv és irodalomból 2010
március 4-én jelentek meg a Narodne Novine¹¹³ kiadványban.¹¹⁴ Mindkét tanterv
csak a magyar tannyelvű oktatásban (azaz az A és a B modellben) használható, a
nyelvűpolásra alkalmas C modellnek a tanulmány írásakor (2016) nem volt meg-
újított, 2011 utáni tanterve. A magyar nyelv és irodalom órára fordítható óraszám
osztályonként heti 4 óra, az évi összórászám 140 óra, ami óraszám elegendő teret
tudna biztosítani a tantárgyi tananyagok átadására, a diákok nyelvi kompetenciá-
jának fejlesztésére. Az általános iskolai tanterv az alapfokú oktatás 8 évfolyamára
tartalmazza az előírt tananyagot, a középiskolai a gimnáziumok és szakközépiskolák
számára, ugyancsak heti 4 órás keretben.

Mind az általános iskola, mind a középiskola tanterveiről elmondható, hogy bár
alkalmazkodni törekszenek a nemzeti alaptanterv kompetencia alapú megközelíté-
se által elvántakhoz, valójában a leghagyományosabb anyanyelvi nevelési koncep-

¹⁰⁹ Lehecki-Samardzic 2015.

¹¹⁰ Oszkó 2016.

¹¹¹ http://www.azoo.hr/images/stories/dokumenti/Nacionalni_okvirni_kurikulum.pdf

¹¹² Lehecki-Samardzic 2015.

¹¹³ A Magyar Közlönynek megfelelő kiadvány.

¹¹⁴ Általános iskolai tanterv: [https://mzo.hr/sites/default/files/migrated/plan-i-program_](https://mzo.hr/sites/default/files/migrated/plan-i-program_os-madarski-jezik.pdf)
os-madarski-jezik.pdf

Középiskolai tanterv: https://mzo.hr/sites/default/files/migrated/plan-i-program_ss-madarski-jezik.pdf

ció talaján állnak. A tantervek legnagyobb pozitívuma,¹¹⁵ hogy magyar nyelven is megjelennek, párhuzamosan a horvát nyelvvel. Tananyagtartalmukat tekintve leginkább *A mai magyar nyelv rendszere* című akadémiai leíró nyelvtan¹¹⁶ rövidített és leegyszerűsített összefoglalására emlékeztet. A tanterv bevezetőjében (Az anyanyelvi oktatás céljai és feladatai) a használat központúság homályos megfogalmazásban jelenik meg: „A magyar nyelv és irodalom oktatásának alapvető célja felkészíteni a tanulókat a nyelvi kommunikációra” (1. o.), „A tanulók szóbeli és írásbeli kifejezőképessége legyen érthető, *technikailag helyes*”¹¹⁷, stílusos. Sajátítsák el az általános beszédkultúrát” (2. o.), illetve a nyelv írásbeli használatának fontossága a helyesírás elsajátításán keresztül: „Ki kell fejleszteni a tanulóknál a helyesírási alapszabályokat, azok alkalmazását” (2. o.). Célként megjelenik a mindennapi beszédhelyzetek sikeres megoldása: „A magyar nyelv tanításának a feladatai: – a tanulók felkészítése a mindennapi beszédhelyzetek sikeres megoldására – a köznyelv, irodalmi nyelv és a nyelvjárási különbségek tudatosítása – az igényes köznyelv és a helyesírás elsajátítása (2. o.), azonban e cél megvalósításához a részletesen kifejtett tananyag-tartalmak nem nyújtanak – jellegüknél fogva nem nyújthatnak segítséget.

A tantervekben csak az írás- és beszédképesség, kifejezőképesség fejlesztésének keretében találunk – egy kivétellel, lásd alább – az anyanyelvi kompetenciafejlesztés körébe sorolható témákat. Ezek alapja is a standardista nyelvhelyesség, alapvető megközelítés a *helyes* és *pontos* jelzőkkel jellemzett beszédtevékenység. A nyelvvel való kapcsolódó fogalmak és definíciók elsajátítására szorítkozik. A nyelvi tevékenység megközelítésének központi eleme a helyesírás, minden tananyagrészt oktatási célja az adott tananyaghoz kapcsolódó helyesírási ismeretek elsajátítása. A tanterv teljesen mellőzi a vernakuláris nyelvhasználatra való utalást. Lehocki-Samardzic Anna tapasztalata szerint¹¹⁸ „a megyei szintű tanári szakaktívákon kapott utasítások alapján, a tanároknak a helyi nyelvhasználatot rossznak és helytelennek kell kezelni, azt javítani, irtani [...] a Magyar nyelv és irodalom tanterv a gimnáziumi I. évfolyamon a szótani ismeretek keretében említi a köznyelvi, tájnyelvi, csoportnyelvi és irodalmi szókincs vizsgálatát, ami gyakorlatban úgy néz ki, hogy a tanulók a tanárokkal az órán a helyi vernakuláris beszéd »helytelenségeit« elemzik”.

A középiskolai tanterv szellemiségében hasonló irányvonalat képvisel, mint az általános iskolai tanterv, „el kell érni, hogy a tanulók beszéde érthető, technikailag (kiejtésbelileg) helyes és stílusos legyen”.¹¹⁹ A tananyag felépítése megismétli az általános iskola tananyagát, az irodalmi ismeretek mellett nyelvtanból a következő

¹¹⁵ Szlovákiában pl. a magyar nyelvtan és irodalom tantárgy kerettantervei csak szlovákul jelennek meg, lásd fentebb.

¹¹⁶ Tompa (szerk.) 1961–1962.

¹¹⁷ Kiemelés tőlem: V. I.

¹¹⁸ Lehocki-Samardzic 2015: 23.

¹¹⁹ Idézi Lehocki-Samardzic 2015: 13.

ismereteket írja elő: hangtan, szófajtan, mondattan és stilisztikai ismeretek, nyelv-történeti tananyaggal kiegészítve.

A gimnázium IV. évfolyamában az utolsó két nagy téma nyújtana lehetőséget a helyi nyelvváltozat tárgyalására. Sem a magyar nyelv történetének tárgyalásába nem fér bele a magyar kisebbségi nyelvváltozatok megemlézése, sem a „korszerű” nyelvészet világa nem tartalmaz olyan elemeket, melyek segítenének a nyelv és társadalom kapcsolatának, a kétnyelvű nyelvváltozatok mibenlétének, kialakulása okainak, mikéntjének megértésében. Mindkét téma esetében a leghagyományosabb megközelítési móddal találkozunk

6.4. TANKÖNYVEK

Horvátországban az oktatásban használható tankönyvek körét a Tudományos és Oktatási Minisztérium 2014-ben elfogadott tankönyvkatalógusa határozta meg.¹²⁰ A kisebbségi nyelveken való tankönyvkiadás a tankönyvkiadás általános szabályai szerint történik. A kisebbségi iskolák minisztériumi engedéllyel használhatják az anyaországból származó tankönyveket, az A modellben tanuló diákok tankönyvei a nemzetiség nyelvén jelennek meg. A magyar nyelvű oktatás esetében a tankönyvek két típusát különböztethetjük meg, a magyar nyelvtan és irodalom tantárgy esetében magyarországi kiadók tankönyveiről van szó, a többi tantárgy óráin horvátból fordított tankönyvek használatosak. Az általános iskola számára a volt Apáczai Kiadó, a középiskolák (gimnázium és szakközépiskola egyaránt) a Nemzeti Tankönyvkiadó és a Krónika Nova Kiadó tankönyvei választhatóak.¹²¹ Horvátországi magyar nyelvi és kulturális helyzetet is figyelembe vevő tankönyv még nem készült el. Ennek okát Lehocki-Samardzic Anna a következőkben látja:¹²² „A hazai értelmiség még nem tud eleget tenni a tankönyvi norma előírásainak, ezért hazai tudósok és pedagógusok még egyhamar nem fognak tankönyveket írni, ráadásul egyetlen, első látásra triviális feltétel miatt. Egy tankönyv elbírálásához háromtagú *itthoni* [horvátországi; V. I.] szakbizottságot kell összehívni. A bizottság tagja csak olyan ember lehet, aki semmiképpen sem vesz részt a tankönyv megírásában, kiadásában. Az alig 14 000 főnyi horvátországi magyarság talán nagy nehezen össze tudna hívni három szakembert egy helyre, de ezzel ki is merülne számuk. Olyannyira elfogyott a magyar szakemberek száma, hogy most már »mindenki mindent csinál« ilyen téren, ezért nem is lehet találni *itthoni* bizottságot.”

¹²⁰ Katalog obveznih udžbenika i pripadajućih dopunskih nastavnih sredstava za šk. god. 2014./2015.

¹²¹ Mohácsy 2014; Szende 2011.

¹²² Lehocki-Samardzic 2015: 26.

A tankönyvkatalógusba új tankönyvek is bekerülhetnek, jóváhagyásuk az általános iskolai és középiskolai tankönyvekről szóló törvény (NN 27/2010., 55/2011. és 101/2013¹²³), a tankönyvi norma (NN, 65/2013) alapján történik, mely szerint az iskolákban működő szaktestületek javasolhatják a megfelelőnek tartott tankönyvek használatát. A javaslatot a Szülői Tanács véleményezi, pozitív véleménye alapján kerülhet egy adott tankönyv iskola által előírt tankönyvlistára.¹²⁴

Összefoglalva megállapítható, hogy Horvátországban a törvényi háttér kedvező feltételeket biztosít a magyar nemzetiségi oktatás számára. Ennek ellenére úgy tűnik, az igen alacsony lélekszámú magyar kisebbség önerőből valószínűleg nem lesz képes elvégezni azoknak a szakmai feladatoknak egy részét, amely segítene a korszerű magyar nyelvű oktatás magas színvonalának kialakításában. Problémát jelent többek között az anyanyelvi nevelésben máig érvényes szemlélet – legalábbis azokban a körökben, amelyek hatással lehetnek a tantervek kialakítására –, amellyel az oktatást szervezik. Korszerűtlenségével és a társadalmi-nyelvi viszonyok figyelembe nem vételével megnehezíti a magyar nyelvű oktatás sikerességét, a helyi nyelvváltozathoz való pozitív attitűd kialakítását. Ez utóbbinak meghatározónak kellene lennie a kisebbséghez kapcsolódó, annak megmaradását erősítő kötődés, a helyi identitás kialakításában.

7. A MAGYAR NYELVŰ KÖZOKTATÁS ÉS A MAGYAR NYELV OKTATÁSA SZLOVÉNIÁBAN¹²⁵

A Szlovén Köztársaság 1991 óta független állam, 2004. május 1-e óta tagja az Európai Uniónak, 2007. január 1-e óta hivatalos fizetőeszköze az euró. Lakosainak száma 2 062 874 (2015. január 1.¹²⁶). Hivatalos nyelve a szlovén, de a két őshonos kisebbség, a magyar és az olasz kisebbség nyelve, a határ melletti területeken betölti a hivatalos nyelv funkcióját. A szlovéniai magyar kisebbség az északkelet-szlovéniai Muravidéken, az olasz kisebbség az ún. Tengermellék (Obala) vidékén él.

Szlovéniában 2011 óta az 1782/2003 / EK rendelete¹²⁷ és az Európai Parlament 763/2008 számú, nép- és lakásszámlálásról szóló rendeletével¹²⁸ összhangban zajlik

¹²³ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_03_27_644.html

https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_05_55_1197.html

https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2013_08_101_2274.html

¹²⁴ Lehocski-Samardžić 2015.

¹²⁵ Köszönöm Kolláth Annának a kézirat tényeihez és adataihoz nyújtott figyelmes segítségét.

¹²⁶ Statistical Office of the Republic of Slovenia <http://www.stat.si/statweb/prikazi-novi-co?id=5148&idp=17&headerbar=15>

¹²⁷ [http://umvp.kormany.hu/download/8/8d/20000/EK_2003_1782_\(IX_29\)_Trendelete.pdf](http://umvp.kormany.hu/download/8/8d/20000/EK_2003_1782_(IX_29)_Trendelete.pdf) (2017. 10. 25.)

¹²⁸ https://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/jog/ek_763_2008.pdf [2017. 10. 25.]

a népesség számlálása. A nemzeti hovatartozásra vonatkozó adatokat a népszámlálás során már nem gyűjtik, ahogy az állampolgárságra vonatkozó adatokat sem.¹²⁹ Szlovéniában a szlovén mellett három nemzeti közösséget¹³⁰ tartanak számon: magyar, olasz, roma. Csak korábbi adatokkal rendelkezünk a kisebbségek, így a szlovéniai magyarság lélekszámáról: 1991-ben 8000 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek, de 8720 volt a magyar anyanyelvűek száma. A 2002-es népszámlálás során 6243-an mondták magukat magyarnak, miközben 7713 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek.¹³¹

7. táblázat. A táblázat összehasonlításképpen az olasz kisebbség adatait is tartalmazza.

<i>magyarok</i>				<i>olaszok</i>			
1991		2002		1991		2002	
nemzetiség	anyanyelv	nemzetiség	anyanyelv	nemzetiség	anyanyelv	nemzetiség	anyanyelv
8000	8720	6243	7713	2959	3882	2258	3762

(A becslések szerint 7000–12 000 közötti lehet a romák lélekszáma.)

A 2002–2011 közötti időszakra nézve becslések vannak, mely alapján a Lendva környékén a magyar kisebbség számának fogyása csökkenő tendenciát mutat a 2002-es adatokhoz képest (–1,26%), míg Goričko (Goričko) környékén a fogyás mértéke 10–12% körüli.¹³²

Szlovéniában a következő területeken él a történelmileg honos magyar nemzeti közösség. Ezeken a területeken¹³³ mindkét nyelv, azaz a szlovén és a magyar nyelv is hivatalos nyelv:

- Hodos önkormányzathoz tartozó településeken Krplivnik/Kapornak és Hodoš/Hodos,
- Moravske Toplice önkormányzathoz tartozó településeken: Čikečka vas/Csekefa, Motvarjevci/Szentlászló, Pordašinci/Kisfalu, Prosenjakovci/Pártosfalva, Središče/ Szerdahely,
- Šalovci önkormányzathoz tartozó településeken: Domanjševci/Domonkosfa,
- Lendvai önkormányzathoz tartozó településeken : Banuta/Bánuta, Čentiba/Csente, Dolga vas/Hosszúfalu, Dolgovaške gorice/Hosszúfaluhegy, Dolina pri Lendavi/Völgyifalu, Dolnji Lakoš/Alsólakos, Gaberje/Gyertyános, Genterovci/Göntérháza, Gornji Lakoš/Felsőlakos, Kamovci/Kámaháza, Kapca/Kapca,

¹²⁹ A Szlovén Statisztikai Hivatal a meglévő adatbázisokból gyűjtötte össze a lakosságról szóló adatokat.

¹³⁰ A szlovén hivatalos szóhasználat a nemzeti közösség kifejezést és nem a nemzetiség vagy kisebbség kifejezést használja.

¹³¹ http://www.un.gov.si/manjsine/madzarska_narodna_skupnost/statisticni_podatki/ (2017. 10. 25.)

¹³² Vö. Kovács 2011; forrás: <http://www.vmmi.org/index.php?ShowObject=kronika&id=7778>

¹³³ Ezek az ún. közösségek.

Kot/Kót, Lendava/Lendva, Lendavske gorice/Lendvahegy, Mostje/Hidvég, Petišovci/Petesháza, Pince/Pince, Pince Marof/ Pince major, Radmožanci/Radamos, Trimlini/Hármasmalom,

- Dobronak önkormányzathoz tartozó településeken: Dobrovnik/Dobronak és Žitkovci/Zsitkóc.¹³⁴

A Szlovén Köztársaság jogrendjével összhangban¹³⁵ a magyar nemzeti közösség a Muravidéken magyar önkormányzati közösségbe szerveződött Lendván (Muravidéki Magyar Nemzeti Önigazgatási Közösség – MMNÖK 1999). Ez a Szlovén Köztársaságban működő magyar nemzeti közösség képviselője, amely összesen 21 taggal rendelkezik a magyar kisebbség lakta területekről, és az állami szervek tárgyalópartnere.

A magyar nemzeti közösség magyar önigazgatási nemzeti közösségi önkormányzatokba szerveződik a következő településeken: Lendva, Dobronak és Moravske Toplice, Šalovci és Hodos. Képviselőik (megválasztott tagjaik) révén ezek az önkormányzati közösségek csatlakoznak az ernyőszervezethez, és a helyi közösségek politikai képviselői. A közösség tagjai kettős szavazati joggal rendelkeznek (általános és különleges) – helyi és nemzeti szinten. Az Alkotmány 80. cikkének 3. bekezdése értelmében az olasz és a magyar nemzeti közösségek egy tagja mindig a Nemzetgyűlésbe kerül.¹³⁶

7.1. AZ OKTATÁS JOGI HÁTTERE

Szlovénia az Európa Tanács Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről című dokumentumát 1995-ben írta alá és 1998-ban ratifikálta, 1997-ben aláírta A regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Chartáját. A szlovén alkotmány biztosítja a szabad anyanyelvhasználatot, a 61. szakasz rendelkezik a „nemzeti hovatartozás szabad kifejezéséről”.¹³⁷ A 64. szakasz „az őshonos olasz és magyar nemzeti kisebbség külön jogairól” többek között kimondja: „A törvénnyel összhangban e

¹³⁴ http://www.un.gov.si/si/manjsine/madzarska_narodna_skupnost/statisticni_podatki/ (2017. 10. 25.)

¹³⁵ Az önigazgatási nemzeti közösségről szóló törvény, amely községi szinten is biztosítja a nemzetiségi önkormányzati képviseletet (1994. december 4.).

¹³⁶ <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=USTA1> (2017. 10. 25.)

¹³⁷ 61. cikk: Mindenkinek joga van ahhoz, hogy szabadon kinyilvánítsa saját nemzetéhez vagy nemzeti közösségéhez való tartozását, ápolja és kifejezze saját kultúráját, valamint használja saját nyelvét és írásmódját. 62. cikk (A saját nyelv és írásmód használatához való jog) Mindenkinek joga van ahhoz, hogy jogai gyakorlásánál és kötelességei teljesítésénél az állami és közszolgálatot végző más szervek eljárásaiban, törvényben meghatározott módon, saját nyelvét és írásmódját használja. <http://imss.dz-rs.si/imis/a33631a2444b9de799bc.pdf>

nemzeti közösségeknek és tagjaiknak joguk van saját nyelvükön való nevelésre és oktatásra, valamint e nevelés és oktatás alakítására és fejlesztésére. Törvény határozza meg azokat a területeket, amelyeken a kéttannyelvű oktatás kötelező. Az alkotmány a nemzeti közösségeknek és tagjaiknak biztosítja a jogot az anyanemzetükkel és ezek országával fennálló kapcsolatok ápolására. Az állam anyagilag és erkölcsileg támogatja e jogok gyakorlását.”¹³⁸ Szlovéniában a kisebbségek a pozitív diszkrimináción (többletjog-rendszeren) alapuló nemzetiségi politikának köszönhetően – az oktatás, a kultúra, a tájékoztatás, továbbá az anyaországgal történő kapcsolattartás terén – külön lehetőségekkel rendelkezik. A pozitív diszkrimináció jogszabályban lefektetett elemei a következők: a Szlovén Parlamentben a két autochton kisebbség képviselőinek a kisebbséget érintő kérdésekben vétójoga van, a kisebbségek tagjainak kettős választójoga van, a kisebbségek jogai nincsenek számarányhoz kötve, az állam külön pénzügyi alapot hozott létre a kisebbségek kultúrájának, oktatásának, médiájának fenntartására.

A szlovén kormány honlapján megtalálható mindaz a 70 törvény, rendelet és szabályozás, amely a nemzeti kisebbségek jogait hivatott szabályozni.¹³⁹ Köztük szerepel az általános iskolákról, illetve a középiskolákról rendelkező törvény, melyekben a tannyelvre vonatkozó rendelkezéseket is találjuk. Az oktatás a Szlovén Köztársaság Oktatási és Sportminisztériuma alá tartozik

Az olasz nemzeti közösségtől eltérően, amelynek egy olasz tannyelvű iskolája van, Muravidéken a diákok kétnyelvű, szlovén és magyar nyelvű oktatásban vesznek részt.

Kétnyelvű óvoda található Dobronakon, Pártosfalván, Lendván és Alsómarácon (Moravske Toplice), kétnyelvű iskola működik Lendván (Lendvai I. számú Kétnyelvű Általános Iskola I, tagozatai Gyertyánosban (Gaberje), Petesházán (Petilovci) és Csenteiben, illetve a Lendvai II. számú Kétnyelvű Általános Iskola II speciális programmal. Kéttannyelvű általános iskola működik még Göntérházán, Dobronakon, Pártosfalván (tagozatai Domonkosfán (Domanjševci) és Hodoson). Szlovénia egyetlen szlovén–magyar kétnyelvű középiskolája Lendván (Kétnyelvű Középiskola, Lendva) működik.

7.2. AZ OKTATÁS SZERKEZETE ÉS NYELVEI

Szlovéniában a tankötelezettség 1991-től 6 éves kortól 15 éves korig tart, az általános iskola 9 évfolyamos. 1993-tól az óvoda az oktatási rendszer része, az iskolába lépés előtt két óvodai év kötelező. A kilencéves tanulmányi idő három hároméves sza-

¹³⁸ <http://imss.dz-rs.si/imis/a33631a2444b9de799bc.pdf>

¹³⁹ http://www.un.gov.si/si/zakonodaja_in_dokumenti/pravni_predpisi_italijanska_in_madzarska_narodna_skupnost (2017. 10. 25.)

kaszra oszlik: 1–3. évfolyam, 4–6. évfolyam és 7–9. évfolyam. A középiskolai képzés a képzés jellegétől függően négyéves (gimnázium vagy szakközépiskola), hároméves (szakiskola) vagy kétéves kiegészítő szakképzés.

Az oktatás nyelve szempontjából Szlovéniában a következő típusok különböztethetők meg:

- egynyelvű oktatás az állam nyelvén: az oktatás nyelve a szlovén,
- egynyelvű oktatás (Tengermelléken): az oktatás nyelve olasz (a szlovén nyelv kötelező tantárgy, az oktatási intézményekben az ügyintézés nyelve is olasz),
- kétnyelvű oktatás (Muravidéken): az oktatás nyelve magyar és szlovén.

A szlovéniai kétnyelvű oktatás egyik legavatottabb szakértője Kolláth Anna. Tanulmányában¹⁴⁰ részletesen elemzi a szlovéniai kétnyelvű oktatás különböző szempontjait. A továbbiakban több esetben az ő megállapításaira támaszkodom.

Az egyes országok eddig tárgyalt kisebbségi oktatási rendszerei közül Szlovénia az egyetlen, ahol rendszerében kétnyelvű oktatás folyik, ezért tanulmányomban részletesebben mutatom be ezt az oktatási típust. Muravidéken az 1959/60-as tanévtől tértek át kétnyelvű oktatásra, a többség és kisebbség számára egyaránt kötelező jelleggel. Addig az oktatás az általános iskolákban csak magyar nyelven folyt. A középiskolák szlovén egynyelvű középiskolák voltak, s mivel az államnyelv elsajátítása a szlovéniai magyar általános iskolákban is problémát okozott, sok szülő inkább államnyelvi iskolát választott gyermeke számára. Mindez a magyar nyelvű oktatási intézmények diáklétszámának nagymértékű csökkenését okozta. A középiskolákban viszont az általános iskolákhoz képest nagy késéssel, az 1980-as törvény értelmében az 1981/82-es tanévtől vezették be a kétnyelvű képzést,¹⁴¹ „azonban a kétnyelvű oktatás gerincét a mai napig az általános iskola képezi”.¹⁴² Az itt ismertetett modell utópisztikus kétnyelvű oktatási program.¹⁴³ A kisebbségi magyar nyelvet anyanyelvi és második nyelvi csoportokban tanítják külön tanterv alapján. A kétezres évek elejére ez az oktatás „gyenge kétnyelvű oktatássá”¹⁴⁴ vált, a magyar kisebbséghez tartozó tanulók többsége szlovén dominánssá vált. Ennek fő oka az volt, hogy a szlovén nyelvet negyedik osztálytól mindenki (tehát a magyar csoportok is) anyanyelvként

¹⁴⁰ A teljesség igénye nélkül Kolláth 2009, 2011, 2012, 2013, 2014, 2016, 2017.

¹⁴¹ Az óvodákban két évvel később vezették be a kétnyelvű oktatást, ezzel vált teljessé annak rendszere. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2009/Jelentes_a_kulhoni_magyarsag_helyzeterol/pages/008_szlovenia.htm

¹⁴² Kolláth 2011: 192.

¹⁴³ Az utópisztikus kétnyelvűségi programokban a tanítást a nemzetiségi és a többségi nyelv számára együtt szervezik, mindkét csoport mindkét nyelvet együtt tanulja. Az oktatás nyelvi célja kétnyelvűség a kisebbség és a többség számára egyaránt, a kisebbségi csoport megtanulja a többségi nyelvet, a többségi csoport a kisebbségi nyelvet. A valóságban ennek a kétnyelvűsítési programnak is sok változata van, a nyelvelsajátítás szempontjából végeredménye sokszor az egyik nyelv dominanciája. Vö. Sku(n)tnabb-Kangas 1997; Vančo 2015.

¹⁴⁴ Kolláth 2011: 193.

tanulja, az anyanyelvoktatás módszereivel. A szlovén diákok második nyelvként tanulják a magyar nyelvet.¹⁴⁵ Az utópisztikus oktatás alapelve a két nyelv tanítási órán való egyidejű és egyenlő mértékű használata, mindkét nyelv tannyelv is és tantárgy is egyben, a két nyelv órai aránya a nem nyelvi tantárgyak esetében 50-50%. A szlovéniai kétnyelvű oktatás esetében a két nyelv közötti arányeltolódás következett be a szlovén javára, míg a két nyelv százalékos megosztása az általános iskola alsó tagozatán 50-50%, az ötödik és hatodik osztályban ez 60-40%-ra, a nyolcadik osztályban 70-30%-ra változott.

A 2010-es évek elején az oktatás minőségi javítása érdekében a szlovén és magyar szakemberek együtt a kétnyelvű oktatási módszerek megújítását és hatékonyabbá tételét tűzték ki célul. Ennek keretében a 2013/2014-es tanévben a Lendvai Kéttan-nyelvű Általános Iskolában bevezették a párhuzamos írás- és olvasástanítás mindkét nyelven elnevezésű programot (HOP Hkratno opismenjevanje v slovenščini in madžarščini v dvojezični osnovni šoli – Poskus hkratnega opismenjevanja).¹⁴⁶ Az Egyidejű írás- és olvasástanítás szlovén és magyar nyelven a kétnyelvű általános iskolában elnevezésű módszert A tanárok e-kompetenciája kétnyelvű iskolákban elnevezésű projekt keretében dolgozták ki. „Az egyidejű írás- és olvasástanítás (a továbbiakban EÍOT) alapvető célja, megteremteni annak a lehetőségét, hogy a szülők gyermekeik első osztályba íratásakor úgy dönthessenek, hogy azok egyidőben tanuljanak szlovén és magyar nyelven írni és olvasni (tehát az általános iskola megkezdésekor mindkét nyelvet elsőként jelölhessék meg).”¹⁴⁷ A projekt további célja annak megállapítása volt, hogy a tanulók meglevő írás- és olvasástanítása (először az első nyelven sajátítják el, majd később a másodikon is) mellett fel lehet-e kínálni egy másik lehetőséget is: a két nyelv egyidejű elsajátítását, melynek nyelvi kimenete a funkcionális kétnyelvűség.¹⁴⁸ A projektben szakértői csoport dolgozta ki az oktatás minden mozzanatát, a kisdíákok nyelvi készségének alakulását mérésekkel követték nyomon. A projekt fontos eleme volt a részt vevő tanárok továbbképzése, s egy részletes, kétnyelvű, elméletet s annak megvalósítását is bemutató kézikönyv kiadása is.¹⁴⁹

A sikeres kísérleti alkalmazás után a 2015/2016. tanévben a Muravidék mind a négy általános iskolájában bevezették a párhuzamos írás- és olvasástanítás mindkét nyelven modellt. A projekt során végzett tesztes felmérések eredményei egyértelműen bizonyítják, hogy a modell szerint tanuló kisdíákok elérik, sőt szlovénból valamivel meg is haladják a homogén (magyar1, illetve szlovén1) csoportok számá-

¹⁴⁵ Kolláth 2011: passim.

¹⁴⁶ Lásd részletesen Kolláth 2016.

¹⁴⁷ Priročnik–Kézikönyv 2013: 245.

¹⁴⁸ A modell bevezetése előtt a szülők gyermekük első osztályba íratásakor döntöttek arról, hogy az melyik nyelven tanul meg írni-olvasni, és ezzel legtöbb esetben eldőlt az is, hogy melyik legyen a gyermek első és második nyelve.

¹⁴⁹ Priročnik... 2013 A modell részletes bemutatására lásd Kolláth (2016).

ra meghatározott tantervi követelményeket.¹⁵⁰ A modell jelentősége azonban nemcsak a diákok sikeres és magas szintű kétnyelvűségi készségének kialakításában van. Segítségével a modell kidolgozóinak reményei szerint elérhető és megvalósítható a magyar nyelv revitalizációja, megakadályozható vagy legalábbis késleltethető a nyelvcsere, s növelheti a kisebbségi nyelv presztízsét többségben és kisebbségben egyaránt.

Az általános közép fokú képzést a gimnáziumok nyújtják. A Lendvai Kétnyelvű Középiskolában az 1981/82. tanévben kezdődött meg az oktatás. Az iskola honlapján található küldetésnyilatkozat szerint „[...] a kétnyelvű középiskola egy egyedülálló iskola, hiszen benne szakképzett oktatók nevelik és tanítják a fiatal szlovén, magyar és egyéb nemzetiségű diákokat, akik a kétnyelvű modellben nemcsak a két nyelvet, hanem toleranciát, a másság elfogadását tanulják meg [...]”.¹⁵¹ Az intézményben általános képzés (gimnázium) és szakközépiskolai és szakiskolai képzés folyik.¹⁵²

Az 1990/91-es iskolaévtől lehetővé vált, hogy a magyar és szlovén nyelv oktatása a diákok nyelvi kompetenciája szerint differenciáltan folyjon: anyanyelvi/első nyelvi (magyar1, szlovén1) és környezetnyelvi/második nyelvi (magyar2, szlovén2) csoportokban, külön tantervek szerint az adott szintnek megfelelően.¹⁵³ A 2012/2013-as tanévben külön tanterv készítésével, megfelelő tankönyvek és taneszközök kiválasztásával kezdetét vehette a harmadik szintű magyaroktatás: a magyar mint második nyelv részleges külső differenciációja. Célja, hogy a nem kétnyelvű területről egyre nagyobb számban érkező szlovén egynyelvű diákokat minél hatékonyabban be tudják kapcsolni a kétnyelvű oktatás folyamatába. „A környező szlovén egynyelvű településekről érkező diákok fogadása az Iskola számára létkérdés (Šantak 2016: 52–53): a kis létszámú (6–7 ezer fős) magyar közösség... az egyetlen középiskolát sem tudja ma már megfelelően megtölteni. A magyarul nem tudó diákok elutasítása a diáklétszám drasztikus csökkenését eredményezné, és ez az iskola létét veszélyeztetné.”¹⁵⁴

7.3. TANTERVEK

A magyar nyelv oktatása három különböző formában folyik: magyar mint anyanyelv, magyar mint második (környezeti nyelv) és magyar mint fakultatív tantárgy. A magyar mint anyanyelv közismereti tantárgy. „A tantárgy keretében a diákok megismerik és tudatosítják a magyar nyelv szerepét és státuszát itthon, az anyaor-

¹⁵⁰ Končno poročilo 2015.

¹⁵¹ <http://www.dssl.si/az-iskola-kuldetese-es-vizioja/>

¹⁵² A képzési programok megtalálhatóak az iskola honlapján: <http://www.dssl.si/oktatasi-programok/>

¹⁵³ Kolláth–Gróf 2015.

¹⁵⁴ Kolláth 2017: 6.

szágban, a többi határon túli közösségben, az Európai Unióban és annak szervezeteiben. A tantárgy kitüntetett feladata továbbá más népek kultúrájának, szokásainak megismerése és megbecsülése, a különböző kultúrák iránti nyitottságra való nevelés. Az anyanyelvi tudás elengedhetetlen a kulcskompetenciák elsajátításához: az idegen nyelvi kommunikációnak éppúgy alapja, mint a hatékony tanuláshoz vagy az állampolgári jogok és kötelességek gyakorlásához.”¹⁵⁵ A magyar mint második nyelv tantárgy oktatásának célja elsősorban nem magyar anyanyelvűek számára kommunikáció-központú nyelvoktatás, melynek során a diákok betekintést nyernek a magyar irodalomba, kultúrába és történelembe. A célok megvalósítása a kompetenciafejlesztésen alapszik, a nyelvi cél, hogy a negyedik évfolyam végére a diákok eljussanak a B2+ szintre.¹⁵⁶ A magyart mint fakultatív tantárgyat a Muravidék nemzetiségileg vegyesen lakta területén kívül egynyelvű szlovén középiskolákban tanítják. Oktatása elsősorban a kétnyelvű általános iskolát végzett diákok számára szerveződik. Ez utóbbi tantárgy egyik célja, hogy „tudatosítja a magyar nyelv különleges helyzetét, azt, hogy a Muravidék nemzetiségileg vegyesen lakott területén a magyar a szlovén nyelvvvel egyenrangú hivatalos nyelv, a muravidéki magyaroknak anyanyelve, a Magyar Köztársaságnak pedig államnyelve”.¹⁵⁷

Az általános iskolában – ahol három képzési szakaszt különítenek el – a tantervek minden esetben kiemelik az elsajátítandó anyanyelvi fejlesztési célok ismertetése során, hogy a tanulók, amellettt hogy törekednek az igényes – azaz nem előíróan: helyes – nyelvhasználatra, ismerjék meg az anyanyelvük és más nyelvek közti alapvető különbségeket, tudatosítsák, hogy az anyanyelv megőrzése mellett fontos más nyelveket is tanulni és hogy minden nyelv egyenrangúan értékes, fejlesszék a más nyelven beszélők iránti toleranciát, ismerjék fel az anyanyelv és más nyelvek közti különbségeket.

A gimnáziumi tantervben szerepel a nyelv és társadalom összefüggéseit tárgyaló tananyagrészt, amelynek elsajátítása során a diákoknak ismerniük kell a következő fogalmakat és tartalmakat: nemzeti nyelv, anyanyelv/első nyelv, második nyelv/környezetnyelv, idegen nyelv, többségi nyelv, kisebbségi nyelv, kétnyelvűség, kettősnyelvűség, kevertnyelvűség, nyelvvésztes, szociolingvisztika.

A szlovéniai magyar oktatás tanterveit áttanulmányozva igazolható állítása:¹⁵⁸ „magyaroktatás additív szemléletű [...]: épít a diákok vernakuláris nyelvváltozatára.

¹⁵⁵ http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2011/programi/media/pdf/un_gimnazija/t_magyar_nyelv_mint_anyanyelv_gimnazium.pdf

¹⁵⁶ http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2011/programi/media/pdf/un_gimnazija/t_magyar_nyelv_mint_masodik_nyelv_gimnazium.pdf

¹⁵⁷ http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2011/programi/noviKZ/madz_fakultativni.htm (2017. 10. 25.)

¹⁵⁸ Kolláth 2015: 20.

Részletesen foglalkozik a nyelvváltozatok kérdésével, a kétnyelvűség alapvető típusaival. A nyelvtani ismeretek tanításában hangsúlyozódik a kontrasztív szemlélet, a szlovénnal való összevetés (pl. alaktan, mondattan, helyesírás)."

7.4. TANKÖNYVEK

A bemutatott kétnyelvű oktatási modell kétnyelvű tankönyveket tesz szükségesé. A 90-es évek végéig Szlovéniában csak az általános iskola alsó tagozatában voltak kétnyelvű tankönyvek,¹⁵⁹ majd a tankönyvkínálat fokozatosan bővült, s az általános iskolák számára a 2010-es évekre teljesnek mondható. A középiskolában a szlovén tankönyvek magyarra fordítása a 2000-es évek elején kezdődött el a kétnyelvű tankönyvek megírásával: „először az elsősöknek szánt történelem és földrajz, majd a második földrajz tankönyvek kétnyelvűsítése történt meg”.¹⁶⁰ A kétnyelvű tankönyvek megírása, fordítása esetében külön problémát okoz a szakterminológia pontossága, a fordítók szakfordításban való jártassága, s sok esetben a nyelvi tervezés folyamata is alapvető fontosságú.¹⁶¹

A tankönyvek fontosságát Kolláth a következőképpen foglalja össze:¹⁶² „A kisebbség nyelvében is kifogástalan és igényes tankönyv elengedhetetlen feltétele a kisebbség presztízsű magyar nyelv megmaradásának (kár, hogy ez ötven évvel ezelőtt nem volt evidencia). Segíti a hiányzó anyanyelvi szakregiszterek kialakulását, növeli a kisebbségi beszélők nyelvi biztonságát, új lehetőségeket teremt mind az anyanyelven, mind a második nyelven tanulás számára, a gyakorlatban is kétnyelvűvé teheti az oktatás csak elméletben létező kétnyelvűségét, valóságosíthatja a már oly sok irányból megközelített utópiát.”

8. A MAGYAR NYELVŰ KÖZOKTATÁS ÉS A MAGYAR NYELV OKTATÁSA AUSZTRIÁBAN

A tárgyalt országok közül Ausztria az egyetlen, amely nem tartozott a szocialista rendszerű országok közé, s ahol a 90-es évek elején nem kellett újraalkotni a közoktatás feltételrendszerét. Ausztria államformája parlamentáris szövetségi köztársaság. Az ország alkotmányát a szövetségi alkotmánytörvény¹⁶³ határozza meg. Az ország Európa leghomogénebb nemzetállamai közé tartozik, területén hat hivatalosan is

¹⁵⁹ Vörös 1996: 81–82.

¹⁶⁰ Kolláth 2012: 32.

¹⁶¹ A muravidéki kétnyelvű oktatás tankönyvhelyzetét vizsgáló kutatásra lásd Kolláth 2012.

¹⁶² Kolláth 2014: 66.

¹⁶³ https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Erw/ERV_1930_1/ERV_1930_1.pdf (2017. 11. 04.)

elismert nemzetiség (az osztrák terminológia szerint népcsoport, Volksgruppe) él: a burgenlandi és bécsi magyarok, a karintiai és stájerországi szlovének, a burgenlandi horvátok, a bécsi csehek, szlovákok, valamint a romák és szintik.¹⁶⁴

8.1. AZ OKTATÁS JOGI HÁTTERE ÉS SZERKEZETE

A kisebbségvédelem alapját az Alkotmány 6–8. cikkelye, az 1955-ös államszerződés¹⁶⁵ és az etnikai csoportokról szóló törvény¹⁶⁶ képezi. E jogszabályok alapján az anyanyelvű oktatásra az egyes népcsoportoknak más és más lehetősége nyílt. A Volksgruppengesetz 1. §-ának (2) bekezdése szerint az etnikai csoportokon az osztrák állampolgárok azon csoportjai értik, akik nem német anyanyelvűek és osztrák állampolgárságúak. Mint osztrák állampolgárok tagjai egy nemzeti kisebbségnek, és ugyanolyan jogokkal rendelkeznek, mint bármely más osztrák állampolgár. Vannak azonban olyan törvények és rendeletek is, amelyek konkrét szabályokat tartalmaznak az „(autochton) etnikai csoportokra” és a „nyelvi kisebbségekre”. A legfontosabbak a korábban említettek. Az alkotmány 8. cikkely 3. szakasza önálló nyelvként megnevezi a sikek jelnyelvét is.

Az ausztriai magyarság helyzetéről a legátfogóbb képet Szoták Szilvia tanulmányai¹⁶⁷ nyújtják, melyek részleteiben is kibontva mutatják be az alább vázolt helyzetet.

A legutóbbi ausztriai népszámlálás során nem kérdeztek rá sem a nemzeti hovatartozásra, sem az anyanyelvre. Korábban is az ún. leggyakrabban használt nyelvet kérdezték (Umgangssprache). Így nem állnak rendelkezésre naprakész pontos adataink az ausztriai magyarok számáról.¹⁶⁸ 2001-ben Burgenlandban 6641 fő adta meg a magyart mint környezeti nyelvet.¹⁶⁹

Ausztriában a gyerekek hatéves korban lesznek tankötelezettek, az alapoktatás kilenc évig tart, ezen időszak alatt a kötelező általános képzést nyújtó iskolákban (allgemein bildende Pflichtschulen) tanulnak. 6–10 éves koruk között az elemi is-

¹⁶⁴ Erről lásd Szoták 2003.

¹⁶⁵ <http://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung/Bundesnormen/10000265/Staatsvertrag%20von%20Wien%2c%20Fassung%20vom%2015.10.2013.pdf> [2017. 11. 04.] A szerződés külön rendelkezik a horvát és szlovén kisebbség jogairól, a magyarokat nem említi.

¹⁶⁶ <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000602> (2017. 11. 04.)

¹⁶⁷ Vö. Szoták 2004, 2005, 2007, 2009a, 2009b, 2011, 2012a, 2012b, 2015a.

¹⁶⁸ Ehhez lásd részletesen Szoták 2015a.

¹⁶⁹ Ezzel összevethető adatok 2014-ből a következőképpen állnak rendelkezésre. A statisztika szerint 60 113 magyar élt Ausztriában 2014. január 1-i határidővel, többségük Bécsben (20 209), Burgenlandban 6047. A statisztika azonban a Burgenlandban élők közé beszámolja a Magyarországon született és a magyar állampolgárságú személyeket is, így a burgenlandi magyarok számáról nincsenek pontos adatok. http://medienservicestelle.at/migration_bewegt/2014/04/02/ungarische-community-in-oesterreich/

kolában (Volksschule) vagy alapiskolában (Grundschule) folyik az oktatás, majd a tanulmányi eredménytől függően két, párhuzamos oktatási forma közül választanak. Ezek az általános képzést nyújtó magasabb fokú iskolatípus első szakaszát jelentik (allgemeinbildende höhere Schulen, AHS). Az egyik forma a polgári iskola (Hauptschule), ami a magyar felső tagozatnak feleltethető meg. 2008 óta működik az ún. „új középiskola” (Neue Mittelschule), ahol differenciált oktatás folyik a gyerekek képessége szerint, és cél az is, hogy a diák „jól érezze magát”.¹⁷⁰ Ezek az oktatási intézmények elsősorban a szakmai képzéshez készítik fel a diákokat. Elvégzése után lehetőség van gimnáziumban való tovább tanulásra, vagy szakmai képzést adó politechnikumot választani – ez egyéves képzés, azok számára, akik nem kívánnak valójában továbbtanulni.

Az elemi iskolai képzés után a másik alternatíva a gimnázium, amely nyolc évfolyamos. Ennek első négy éve után (a magyar nyolcadik osztály után) a diákok választhatnak, hogy a négyéves főgimnáziumban (Oberstufen(real)gymnasium) vagy az ötéves szakközépiskolában (berufsbildende höhere Schule, BHS) folytatják a tanulást. A tizenkettedik évfolyamot követően az érettségizettek egy része szak(közép)iskolában szakmát szerez, más részük a felsőoktatásban folytatja tanulmányait.

Magyarországi terminológiával a képzés szerkezete: általános képzés (1–4. osztályig, általános iskola alsó tagozat), ezt követi az alsó szintű középfokú oktatás (5–8. osztályig, általános iskola felső tagozat, illetve középiskolai alsó tagozat), kilencedik osztály (technikumban, illetve a középiskola felső tagozatának első osztálya), érettségít vagy szakmát adó képzés (gimnázium 2–4. osztály vagy 2–4 éves szakiskolai tanoncképző, amely leginkább a magyar szakmunkásképzőkhöz hasonlítható).¹⁷¹

A kisebbségek számára Burgenlandi Kisebbségi Iskolai Rendszerről szóló szövetségi törvény (1994)¹⁷² állapítja meg, hogy milyen oktatási formák lehetnek a szövetségi tartományban. A 3. cikkely sorolja fel az intézménytípusokat (Volksschule):

1. Horvát vagy magyar nyelvű alapfokú iskolák,
2. Általános iskolák vagy osztályok az általános iskolákban:
 - a. magyar és német nyelvű oktatás vagy
 - b. horvát és német oktatási nyelv
 (kétnyelvű általános iskolák vagy általános iskolai osztályok).

A törvény kimondja, hogy a tartomány bármely településének bármelyik iskolatípusában oktatható a magyar, horvát, roma és szinti népcsoportnyelv óvodától az érettségiig, így a magyar vagy horvát nyelvű általános iskolákban az oktatás minden szinten magyar vagy horvát nyelven történik, a német nyelv kötelezően oktatandó

¹⁷⁰ https://rdb.manz.at/document/ris.c.BGBI_I_Nr_26_2008 (2017. 11. 04.)

¹⁷¹ Részletesen lásd Szoták 2011: 327–331

¹⁷² <http://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10009948> (2017. 11. 04.)

heti hat órában. A kétnyelvű általános iskolákban (általános iskolai osztályokban) az iskoláskor előtti és az 1–4. évfolyam minden osztályában német és magyar, illetve német és horvát nyelven kell megtartani. Az alsó tagozatos német nyelvű képzésben szabadon választott vagy kötelező tantárgy keretében oktatható a kisebbségi nyelv.¹⁷³

A középiskolák esetében (Hauptschule):

1. középiskolák, magyar vagy horvát oktatási nyelvű szakiskolák,
2. magyar vagy horvát nyelvű osztályok középiskolákban, „új középiskolákban” (a Hauptschulét ún. új középiskolává szervezték át [Die neue Mittelschule]) és a német oktatási nyelvű szakiskolákban.

A törvény számos pozitív szabályt vezetett be, és közigazgatásilag is rendezte a nemzetiségi oktatás helyzetét, amikor a törvény rendelkezése szerint a tartományi iskolatanácson belül a kisebbségi csoportok ügyeiért felelős osztályt hoztak létre.¹⁷⁴

A magyar vagy a horvát oktatási nyelvű középiskolákban az oktatást minden szinten magyar vagy horvát nyelven kell folytatni, de a német nyelvet kötelező tantárgyként heti hat órában tanítani kell. A középiskolák és a szakiskolák iskoláit horvát vagy magyar, valamint német nyelven kell megszervezni. Minden tantárgyat két nyelven magyarul és németül, illetve horvátul és németül tanítanak, német nyelvi dominanciával.

A törvényi szabályozásnak megfelelően az alsóőri és az őrszigeti általános iskolákban kétnyelvű tanítás folyik, hat további iskolában kétnyelvű osztály van, a felsőőri iskolában egy, a felsőpulyaiban két osztályban kötelező tantárgy a magyar, tíz iskolában szabadon választható tantárgy. Az óvodákban általában németül vagy vegyes nyelven tartanak foglalkozásokat. Magyar nyelvű óvodai foglalkozás Felsőpulyán, Őrszigeten, Felsőőrön és Alsóőrön folyik, itt a magyar kötelezően második óvodanyelv.

Önálló, magyar tanítási nyelvű gimnázium a tartományban korábban nem volt. Előrelépésnek számított, hogy előbb a felsőlövői gimnáziumban magyar nyelvű tagozatot (1981/82), majd a felsőpulyai gimnáziumban ún. „pannon” osztályt létesítettek (1987/88), ahol a magyar és a horvát nyelvet kötelező tárgyként oktatták. 1992-ben aztán megnyílt Felsőőrben a Kétnyelvű Szövetségi Gimnázium (magyar és horvát tagozat). Az oktatás minden tantárgyból két nyelven zajlik, kivétel a német nyelv és az idegen nyelvek, továbbá a matematika és az informatika. A magyar nyelv külön tantárgy.¹⁷⁵

¹⁷³ Alsó tagozaton magyar nyelvű osztály indításához 7, külön csoportéhoz 5 fő, felső tagozaton és a szakmunkásképzőben 9 fő, nyolcosztályos gimnázium első négy évfolyamában 12 fő a törvényben előírt minimális létszám (Bericht 2002: 50, 2015; Szoták 2011a: 323).

¹⁷⁴ Csiszár 2007: 139.

¹⁷⁵ Lásd Szoták 2015b.

Adatokkal rendelkezünk az oktatásban részt vevők számáról. E szerint a 2016/17-es tanévben a burgenlandi magyar oktatásra vonatkozó adatok a következők.¹⁷⁶

A 8. táblázat az elemi iskolákban tanuló gyermekek számát mutatja ki.

8. táblázat

<i>Kétnyelvű (ZW) elemi iskolák (1–4. osztály)</i>		
<i>Iskola</i>	<i>Gyermekszám</i>	<i>Oktatási forma</i>
Siget/Wart	22	kétnyelvű.
Unterwart	39	kétnyelvű
Összesen	61	
<i>Kétnyelvű elemi iskolai osztályok vagy osztályok, amelyekben kötelező a magyar nyelv (PFG)</i>		
<i>Iskolai osztály</i>	<i>Gyermekszám</i>	<i>Oktatási forma</i>
Eberau	17	PFG
Frauenkirchen	6	PFG
Horitschon	22	ZW(10),PFG(12)
Lutzmannsburg	32	ZW
Markt Neuhodis	13	PFG
Mörbisch	61	PFG
Neusiedl/See–Am Tabor	77	PFG
Nickelsdorf	23	PFG
Oberpullendorf	55	ZW(28),PFG(27)
Oberwart	66	ZW(50),PFG(15)
Steinberg-Dörfl	12	ZW.
Összesen	384	
Mindösszesen	454	

A táblázatban szereplő 454 gyerek mellett további 900 tanuló valamely burgenlandi elemi iskolában szabadon választható nyelvként a magyart, így az elemi oktatásban a 2016/17-es tanévben 1354 gyermek tanul valamilyen formában magyarul. Az új középiskolai formában további 404 gyermek részesül magyar oktatásban, azaz összesen 1749 diák vesz részt valamilyen formában magyar nyelvű oktatásban az általános képzés során.

Az alábbi táblázat tartalmazza középfokú képzésben részt vevők számát is, s így az összes, a közoktatásban Burgenlandban magyar képzésben részt vevő tanuló számát (az összehasonlítás céljából szerepelnek a horvát nemzeti kisebbség tanulóinak adatai is).

¹⁷⁶ <https://www.lsr-bgld.gv.at/schule-unterricht/minderheitenschulwesen/#c74> (2017. 11. 04.)

9. táblázat. Oktatási adatok, Burgenland, 2016/17.

<i>Képzési forma</i>	<i>Magyar</i>	<i>Horvát</i>
Alapképzés (1–8. osztály)	1749	1750
Általános képzés felső tagozaton és gimnáziumban	178	338
Szakmai középiskola	106	141
Összesen	2039	2257

A 2039 gyermek kevesebb, mint a 2009/10-es tanévben tanulók száma. Akkor 2717 magyar és 2137 horvát tanuló vett részt anyanyelvéhez kapcsolódó képzésben.¹⁷⁷

Burgenland mellett Bécsben van magyar oktatás. A bécsi magyaroknak nincs a burgenlandi jogszabályhoz hasonló oktatási törvényük, itt a magyar nyelvű oktatás továbbra is délutáni vagy vasárnapi iskola keretében valósul meg a Bécsi Magyar Iskola keretein belül. A honlapjukon szereplők szerint: „A Bécsi Magyar Iskola a magyar népcsoport délutáni, ill. hétvégi iskolája és óvodája. Az iskola fenntartója az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, amely rendelkezésre bocsátja helyiségeit és infrastruktúráját a Bécs, Schwedenplatz 2/9 címen található Magyar Otthonban, valamint ellátja az iskola felügyeletét. [...] Célunk egy jól szervezett, átlátható és színvonalas oktatást nyújtó intézmény működtetése.”¹⁷⁸ Az oktatás során a magyar származásnyelvű gyerekek és fiatalok szóbeli és írásbeli nyelvhasználatának fejlesztése az egyik, míg magyar irodalom, történelem és kultúra területeiről az alapvető ismeretek átadása a másik fő cél. Az iskolában differenciált oktatásra törekszenek, mivel a tanulók magyar nyelvi kompetenciája nagyon eltérő.

8.2. TANKÖNYVEK, TANTERVEK

Az oktatásban csak olyan tankönyvek használhatók, amelyeket az oktatási minisztérium által koordinált engedélyezési eljáráson, ún. approbáción átesetek, ennek keretében állapítják meg az iskolákban használható tankönyvek listáját.¹⁷⁹ A 2016/17-ben érvényben lévő tankönyvlistát áttekintve megállapítható, hogy a tankönyvkinálat főleg a magyar nyelvet idegen nyelvként tanulók számára készült. Kivételt a kétnyelvű Szövetségi Gimnázium és a két magyar tannyelvű általános iskola képez. A magyar nyelvű tankönyvek között csak egy darab nem nyelvkönyvet találunk – egy háromnyelvű daloskönyvet –, míg horvát nyelven vallástankönyvet, további zenei

¹⁷⁷ Szoták 2011: 351.

¹⁷⁸ <https://becsimagyariskola.wordpress.com/tanaraink-foglalkozasvezetoink/> (2017. 11. 04.)

¹⁷⁹ <https://www.bmb.gv.at/schulen/unterricht/index.html> [2017. 11. 04.] Schulbuchlisten 2016/17, 2017/18

oktatáshoz használt könyveket, de hiányzik a horvát nyelven korábban használatos matematika-tankönyv.¹⁸⁰

Ausztriában a tantárgyi tantervek kerttantervek, amelyeket az iskolák a helyi kívánalmakhoz, lehetőségekhez igazíthatnak. Különösen fontos ez a magyar nyelv oktatása a során, mivel a burgenlandi magyar nyelvváltozat erősen dialektusos és kontaktusos változat. Így az anyanyelvi nevelés részévé vált a vernakuláris változat használatának erősítése, amit az 1998-as tantervi módosítások is lehetővé tettek, mivel külön kiemelik a nyelvjárási változatok, helyi variánsok figyelembevételét az oktatásban. Jelenleg a magyar – és más kisebbségi – gyerekek elemi iskolai oktatásáról a 2003/282-es rendelet rendelkezik (amely legalább a tantárgyak megnevezésében kétnyelvű).¹⁸¹

A tantervben a magyar olvasás, írás tanítására tanévenként heti 3 óra, míg a német olvasás és írásra az első két évben 5-5, míg a második két évben 6-6 órát ír elő a tanterv. Lehetőség van azonban további heti és 1 óra felzárkóztatásra, és 2-6 órában nem kötelező anyanyelvi oktatásra. A tanterv rendelkezik arról is, hogy a magyar és a német nyelvű általános iskolákban (általános iskolákban) a két nyelvet minden tantárgyban (kivéve német és magyar) használják, a gyermekek előzetes tudása szerinti mértékben, de megközelítőleg azonos mértékben. A kisebbségi – a karintiai szlovén, a burgenlandi horvát és magyar – oktatás számára a tanterveket miniszteri rendeletek szabályozzák. A nagyobb változtatásokat tartalmazó miniszteri rendeleteket 1988-ban, 1995-ben és 1998-ban adták ki, előbbi alapvetően a szlovén, a 95-ös a burgenlandi kisebbségi oktatási rendszereket változtatta meg. A minőséget hangsúlyozva módszertani módosítások épültek be a tantervbe, s bővítették a kétnyelvű oktatás céljait, „a népcsoport összetartozás-tudatának, önazonosságának erősítése, a toleráns viselkedés kifejlesztése, fejlesztése, a különböző nyelvismeretű kisebbségi gyerekek kétnyelvűségének lehetővé tétele, kiteljesítése”¹⁸² is bekerült a tanterv céljai közé.

9. ÖSSZEFOGLALÁS

A vizsgált oktatási területeken belül nagy változatosságot tapasztalunk, mind az oktatás szerkezeti felépítésében, mind a(z) (magyar nyelv) oktatás szemléletében és tartalmában. Az oktatás a követelményrendszerét tekintve mindenhol kompetenciaalapú, célként meghatározva az elérendő eredményeket és a kialakítandó készségeket. A megvalósítás azonban sokszor teljesen más képet mutat, mint a tantervekben megjelenő célok.

¹⁸⁰ Erről Szoták 2011: 338.

¹⁸¹ http://www.ris.bka.gv.at/dokumente/bgbLpdf/2003_283_2/2003_283_2.pdf (2017. 10. 04.)

¹⁸² Győri Szabó 2000: 2.

Az egyes országok szakemberei időről időre kísérletet tesznek a nyelvtanítás megreformálására, erre példa a romániai magyar nyelvtanítás tanterve és a kárpátaljai reformkísérlet. Előbbi esetében azonban még hiányoznak a megvalósításhoz segédeszközként szükséges tankönyvek, az utóbbi esetében a jelentős részeredmények ellenére máris szakmai visszarendeződés látható (kérdéses, hogy a jelenlegi, a kisebbségi oktatás ellehetetlenítését célzó politikai kurzusban egyáltalán milyen mértékben marad fenn a kárpátaljai magyar nyelvű oktatás). A muravidéki és az ausztriai magyarok esetében a magyar nyelv párhuzamos kétnyelvű oktatása folyik, melynek eredményessége, maga a folyamat (annak bizonyos fokú feltártsága ellenére) további kutatást igényel.

Míg a romániai magyar és részben a kárpátaljai magyar közoktatásban sikerült továbblépni a standardista nyelvideológián, a többi vizsgált oktatási rendszerben a nyelvváltozatok megléte az oktatási programokban nem jelenik meg. Az alkalmazott nyelvszemlélet az oktatásban az egységes normatív nyelvváltozat használatát tételezi fel a gyermekek és a pedagógusok részéről egyaránt.

Összegezve megállapítható, hogy a vizsgált programok és kerettantervek egyik célja egy adott metanyelvi rendszer megismertetése, kategóriánként való elsajátíttatása, gyakorlati szempontból pedig a helyesírás megtanítása. A bennük található nyelvfelfogás a nyelvet szerkezeti jellegű tudásként közvetíti. A nyelv szerepe a nyelvtől függetlenül létező valóságra vonatkozó ismeretek közlése, hangsúlyozva a nyelv eszközszerűségét, jelszerűségét. A beszédhelyezettől és a beszélőtől elvonatkoztatott helyes–helytelen dichotómiájából indul ki, aminek a legfőbb veszélye, hogy a helyesség kategóriájának megállapíthatatlansága magában foglalja a nyelvi értékítélet lehetőségét. A nyelvet a beszélőn kívülre helyezi, és elidegeníti a nyelvhasználótól.

Mivel ez a nyelvszemlélet a nyelvet az egyéntől függetlennek tartja, nem a tanuló anyanyelvváltozatára épít. A nyelvi leírás deskriptív marad, és a kommunikáció fontosságának hangsúlyozása ellenére nyelvművelői attitűdű. Annak ellenére, hogy anyanyelvről van szó, a nyelvtan tanítása olyan célként jelenik meg, amely cél elérése után a megszerzett tudás segítségével elvileg a nyelv magasabb fokú birtoklása válik lehetővé, elsődlegessé téve a normakövetést. Ez a fajta értelmezés azonban a nyelvi másságot nyelvi hátránnyá változtatja, összemossa a jog és kötelesség fogalmát. Az iskolába lépő gyermeknek e szerint nem jogában áll a standard (vagy egyéb nyelvváltozatok) elsajátítása, hanem kötelessége. Ez kétszeresen érvényes a nemzetiségek esetében. Amennyiben ezt a kötelességét nem teljesíti maradéktalanul, hátrányos nyelvi megkülönböztetésben lesz része.

Az ismertetett oktatási helyzetek, rendszerek a rendszerváltás óta eltelt időszakban folyamatos változáson mentek keresztül. Az állandóság hiánya, a folyamatosan változó jogszabályi viszonyok hol felcsillantották a reményt a kisebbségek számára is kedvező működési feltételek megteremtésére, hol szinte újra visszavetették a startvonalra a kisebbségi oktatás ügyét, mint pl. a kárpátaljai magyar oktatás esetében 2017-ben bekövetkezett jogszabályi változás. Mindezek minden bizonnyal nem az

oktatás minőségének javulását eredményezik. Ebben a bonyolult oktatáspolitikai, politikai és társadalmi helyzetben próbál a kisebbségi magyar oktatás megfelelni a 21. század korszerű oktatási kihívásainak, a társadalom szükségleteinek, s nem utolsósorban megtartani, fenntartani, alakítani a magyarsághoz való tartozás tudatát.

IRODALOM

- A Magyar Nemzeti Tanács alapszabálya 2014. letöltve 2016. szeptember 16-án. http://www.mnt.org.rs/sites/default/files/attachments/alapszabaly_mnt_2014.pdf
- Badis Róbert 2012. Elfogyóban? A vajdasági magyarok demográfiai helyzete a 21. század elején. *Kommentár* 3. http://kommentar.info.hu/iras/2012_3/elfogyoban_ (2017. 11. 12.)
- Bálint Annamária – Vincze László 2009. Adalékok a felvidéki magyarok iskolaválasztási szokásainak hátteréhez. *Educatio* 1: 126–129.
- Bárdi Nándor 2004. *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony: Kalligram.
- Barna Gergő – Kapitány Balázs 2014. *Közoktatási helyzetkép. A romániai magyar közoktatás 1990 és 2013 között*. Kolozsvár: Közpolitikai Elemző Központ.
- Beregszászi Anikó 2010. *Magyar nyelv 10. osztály*. Csernyivci: Bukrek Kiadó.
- Beregszászi Anikó 2011a. A kárpátaljai magyar anyanyelvi oktatás ideológiai és tantárgy-pedagógiai szemléletváltásáról. *Modern Nyelvoktatás* 1: 32–44.
- Beregszászi Anikó 2011b. *Magyar nyelv 11. osztály*. Csernyivci: Bukrek Kiadó.
- Beregszászi Anikó 2014. Új témák, változó szemlélet. Az anyanyelvi nevelés új iránya a kárpátaljai magyar középiskolákban. *Anyanyelv-pedagógia* 1. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=504> (2017.11.12.)
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 1996. A magyar nyelv változatai és stílusrétegei a kárpátaljai magyar nyelvtankönyvekben. In Csernicskó István – Várad Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 29–38.
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István 2007. A kárpátaljai magyar nyelvjárások és az iskola: elméleti és módszertani kérdések. *Acta Beregsasiensis* 1: 44–62
- Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Orosz Ildikó 2001. *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola.
- Beretka Katinka 2012. Szerbia nyelvpolitikája a magyar nyelvhasználat szemszögéből. In Ep-lényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. 237–271.
- Bodó Barna 2003. *Talpalatnyi régióink*. Kolozsvár: Komp-Press.
- Bodó Barna 2004. *Az identitás egyetemessége*. Kolozsvár: Polis.
- Bodó Barna 2006. Érték, nyelvhasználat, szórvány. In Bakó Boglárka – Szoták Szilvia (szerk.): *Magyarlakta térségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Budapest: Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 20–45.
- Bozóki Antal 2013. *A magyar közösség Szerbiában*. http://keskenyut.hu/page/234/art/833/akt/1/html/a-magyar-koz%20osseg-szerbiqban.html#_ftn1
- Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Csernicskó István 2015. A nyelvi béke esélyei Ukrajnában (2015. június). *Magyar Tudomány* 10: 1253–1261.

- Csernicskó István – Fedinec Csilla 2015. Nyelvpolitika határon: a 2012-es ukrainai nyelvtörvény elő- és utóéletéről. In Márku Anita – Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból*. Ungvár: Autdor-Shark. 206–238.
- Csernicskó István – Huszti Ilona – Bárány Erzsébet 2015. Kisebbségi kétnyelvűség és integráció: biztos, hogy a két(tan)nyelvű oktatás a megoldás? In Kozmács István (szerk.): *Kétnyelvűségi szöveggyűjtemény*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem. 177–213.
- Csiszár Rita 2007. Gondolatok a burgenlandi magyar kisebbség anyanyelvi oktatásáról. *Iskolakultúra* 6–7: 136–149.
- Fedinec Csilla – Csernicskó István 2017. A 2017-es ukrainai oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma. *Regio* 25 (3): 278–300.
- Fenyvesi, Anna (ed.) 2005. *Hungarian language contact outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Fóris-Ferenczi Rita – Péntek János 2011. *A romániai magyar közoktatás, különös tekintettel az oktatási nyelv(ek)re*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Gábrity Molnár Irén (szerk.) 2008. *Képzettek a jövő. A felnőttképzés háttere Észak-Bácska iskolahálózatában*. Szabadka/Subotica: Regionális Tudományi Társaság. Društvo za regionalne nauke.
- Gábrity Molnár Irén 2002. A vajdasági magyarok migrációjának motívumai és hatása a magyarság társadalmi szerkezetére. *Kisebbségkutatás* 2: 266–275.
- Gábrity Molnár Irén 2005. *Vajdasági magyar köz- és felsőoktatás*. <http://gabritymolnariren.com/6aVajdOktatas.pdf> (2017. 11. 12.)
- Gábrity Molnár Irén 2010. *Oktatásszervezés a Vajdaságban*. <http://docplayer.hu/1380581-Gabrity-molnar-iren-1-oktatasszervezes-a-vajdasagban.html>
- Gábrity Molnár Irén 2011. Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban. In Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 133–185.
- Gáll Erika – Keszeg Jenő 2014. A tanügyi rendszer működésének vizsgálata a magyar nyelv- és irodalomoktatás tükrében. *Magyar Kisebbség* 72 (19) 2: 85–116.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest, Újvidék: Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Győri Szabó 2000. A nemzeti kisebbségek oktatási rendszerei Ausztriában. *Magyar Kisebbség* 6 (1) 19. <http://epa.oszk.hu/02100/02169/00014/pdf/000115.pdf> (2017. 11. 04.)
- <http://epa.oszk.hu/02100/02169/00014/pdf/000115.pdf> [2017. 11. 04.]
- Gyurgyík, László – Kiss Tamás 2010. *Párhuzamok és különbségek. A második világháború utáni erdélyi és szlovákiai magyar népességfejlődés összehasonlító elemzése*. Budapest: EÖKIK [Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány]
- Izvjješće o provođenju ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina i o utrošku sredstava osiguranih u državnom proračunu republike hrvatske za 2014. godinu za potrebe nacionalnih manjina (Jelentés a nemzeti kisebbségek jogaira vonatkozó rendelkezések alkalmazásáról és a Horvát Köztársaság által azok megvalósításához biztosított eszközök állami kiadásairól a 2014. évre). Zagreb 2015.
- Kádár Edit 2016. *A magyar nyelv tantárgy tartalma és oktatása a romániai oktatásszabályozási keretben*. Cluj-Napoca: Institutul pentru studierea problemelor minoritatilor nationale.
- Kántor Zoltán (szerk.) 2013. *Nemzetpolitikai alapismeretek Közzolgálati tisztviselők számára*. Budapest: Nemzeti Közzolgálati Egyetem.

- Kolláth Anna 2009. Két nyelv és oktatás. In Kolláth Anna (szerk.): *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada*. Maribor: Zora. 36–59.
- Kolláth Anna 2011. Kihívások és megoldások: gondolatok a szlovéniai Muravidék kétnyelvű oktatásáról. In Benő Attila – Péntek János (szerk.): *A Termini magyar nyelvi kutatóhálózat tíz éve: tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Kolozsvár, Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda, Szabó T. Attila nyelvi intézet. 245–258.
- Kolláth Anna 2012. *A szlovéniai magyar nyelv a többnyelvűség kontextusában*. Bielsko-Biala, Budapest, Kansas, Maribor, Praha: ZORA 92. 65–150.
- Kolláth Anna 2014. Tankönyvsorsok és sorskérdések. Egy muravidéki esettanulmány a kétnyelvű tankönyvek szükségességéről és hasznáról. In Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *A kisebbségi magyar nyelvtanítást kihívásai a 21. század elején*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem.
- Kolláth Anna 2016. A magyar nyelv és oktatása Szlovéniában. *THL2* ½: 45–55.
- Kolláth Anna 2017. Tanárképzés és kétnyelvű közoktatás. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 19. 2: 45–58.
- Kolláth Anna. 2013. Néhány gondolat a kétnyelvű oktatási modellekről. Nekaj misli o modelih dvojezičnega izobraževanja. In Pismanjak, Mária (ur.): *Priročnik za učitelje dvojezičnih šol v Prekmurju. Kézikönyv a muravidéki kétnyelvű iskolák pedagógusai számára*. Lendava: Zavod za kulturo madžarske narodnosti. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. 534–597.
- Kolláth Anna – Gróf Annamária 2015. *A magyar oktatás a Magyarországgal szomszédos országokban: tartalmi és szakmai helyzetkép – Muravidék*. DOMUS kutatási jelentés. Kézirat. (2017. 10. 02.)
- Končno poročilo o uvajanju poskusa »Hkratno opismenjevanje v slovenščini in madžarsčini h dvojezični osnovni šoli«. Šolski leti 2012/2013 in 2013/2014. Ljubljana, marca 2015. Projektna skupina Zavoda RS za šolstvo, mag. Vida Gomivnik Thuma, vodja poskusa. file:///C:/Users/UporabnikFF/Downloads/KON%C4%8CNO%20PORO%C4%8CILO%20-%20HOP%20(2015).pdf
- Kontra Miklós 2003. A határon túli magyar nyelvváltozatok. In Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 301–323.
- Kontra Miklós 2006. A határon túli magyar nyelvváltozatok. In Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 549–594.
- Kovács Attila 2011. Mennyi magyar él(t) a Muravidéken 2011-ben? Mennyi magyar élt Muravidéken 2011-ben? *Népújóság* 2011. december 15. <http://www.vmmi.org/index.php?ShowObject=kronika&id=7778>
- Kozma Tamás 2005. *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet, Új Mandátum.
- Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.) 2014. *A kisebbségi magyar nyelvtanítás kihívásai a 21. század elején*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Labádi Károly 2003. Nyelvtörvények, nyelvi jogok Horvátországban. In Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 176–190.
- Lanstyák István 1994. Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. *Regio* 5 (4). <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00020/pdf/07.pdf> (2017. 11. 12.)
- Lanstyák István 1995. Kétnyelvű egyén – kétnyelvű közösség – kétnyelvű iskola. In Lanstyák István – Szigeti László (szerk.): *Identitásunk alapja az anyanyelvű oktatás. Érveink az al-*

- ternatív-kétnyelvű oktatással szemben. Pozsony: Mécs László Alapítvány Kiskönyvtára. 7–20.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest, Pozsony: Osiris Kiadó, Kalligram Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Lehocki-Samardzic Anna 2015. *A magyar nyelv tantárgy oktatása a külső régiókban – középiskola (Horvátország). DOMUS kutatási jelentés*. Kézirat. (2017. 10. 02.)
- M. Császár Zsuzsa 2006. Horvátország oktatási rendszerének sajátosságai. In *Horvátország az Európai Unió kapujában. Balkán Füzetek no. 4.* 99–113.
- Magyar Nemzeti Tanács Oktatásfejlesztési Stratégia 2010–2016. 2010. http://www.prof-turchany.eu/documents/UIDD_hu_Vajdasagi_okt_fejl.pdf
- Mátyás Emőke-Éva 2013. A romániai magyar anyanyelvű oktatás Országos Bizottságának (OB) Működési Szabályzata (MSZ). *Tanítók Lapja* 11: 5–6.
- Márku Anita 2015. A nyelvi kontaktusok témakörének helye az anyanyelvi oktatásban: a kárpátaljai magyar iskolák példája. *Anyanyelv-pedagógia* 4. <http://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=601> (2017. 11. 04.)
- Meszmann Tibor 2002. A vajdasági magyar tanügy helyzetéről. *Iskolakultúra* 2: 77–83.
- Mohácsy Károly 2014. *Irodalom a középiskolák 9. évfolyama számára*. Budapest: Krónika Nova Kiadó.
- Molnár József 2006. A kárpátaljai magyar közösség: helyzete, perspektívái. *Pro Minoritate* 1: 78–82.
- Molnár József – Molnár D. István 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.
- Orosz Ildikó: *A kárpátaljai magyar oktatás*. <http://mek.niif.hu/01900/01946/html/oktint5.htm>
- Orosz Ildikó – Beregszászi Anikó – Csernicskó István – Bátyi Szilvia 2011. A magyar oktatás Kárpátalján. In Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 213–279.
- Oszkó Beatrix 2016: A magyar nyelv és az eszéki Josip Juraj Strossmayer Egyetem. *THL2* 1–2: 56–64.
- Papp György – Pató Imre – Vajda József 1988. *Magyar nyelv a középiskolák I–IV. osztálya számára*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Papp Z. Attila 2008. A kisebbségi oktatáspolitikai, jogi, társadalmi keretei. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet. 384–389.
- Papp Z. Attila 1998. A romániai magyar oktatás helyzete 1989 után. *Magyar Kisebbség* IV. (3–4). <http://epa.oszk.hu/02100/02169/00010/m980321.htm> (2017. 11. 12.)
- Papp Z. Attila 2010. Hatékonyság vagy méltóság. A kisebbségi oktatás változatai és kihívásai. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet. 79–95.
- Péntek János. 1999. *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben*. Budapest: A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.
- Péntek János 2004. *Anyanyelv és oktatás*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- Péntek János 2012. Nyelvi tervezés és nyelvstratégia a Kárpát-medencében. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. 15–31.

- Péntek János – Benő Attila 2003. Nyelvi jogok Romániában. In Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 123–148.
- PRIROČNIK za učitelje dvojezičnih šol v Prekmurju – KÉZIKÖNYV a muravidéki két-nyelvű iskolák pedagógusai számára. Lendva 2013. https://www.kl-kl.si/files/fb/digitalne_knjige/modszertan/PRIROCNIK_za_ucitelje_dvojezicnih_sol_v_Prekmurju.pdf
- Puskás Tünde 2000. Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* II. (1). <http://forumszemle.eu/aktualis-szam/?szemle=2000-1> [2017. 11. 12.]
- Šantak, Borut 2016. A magyar nyelv mint második nyelv tanításának helyzete a Lendvai Kétnyelvű Középiskolában / Položaj pouka madžarščine kot drugega jezika v Dvojezični srednji šoli v Lendavi. Záró szemináriumi dolgozat. Maribor.
- Sku(n)tnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás, kisebbségek*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1990. *Language, Literacy and Minorities*. London: A Minorities Rights Group Report.
- Skutnabb-Kangas Tove 2000a. *Menšina, jazyk, rasizmus*. Dunajská Streda: Kalligram.
- Sktunabb-Kangas, Tove 2000b. *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Somai József (szerk.) 2003. *A romániai magyar oktatási hálózat jövőképe*. Kolozsvár: Iskola Alapítvány.
- ŠVP ISCED 0 2016. <http://www.statpedu.sk/sk/svp/statny-vzdelavaci-program/svp-materske-skoly/>
- Szabómihály Gizella 2011. A magyar nyelvű oktatás Szlovákiában a rendszerváltozás után. In Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben: Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 279–317.
- Szabómihály Gizella 2015. *Az anyanyelv oktatása kétnyelvű környezetben: a magyar mint anyanyelv oktatása Szlovákiában a kétezres évek elején – helyzetkép és innovációs lehetőségek*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem.
- Szarka László 2006. A nemzeti azonosságtudat kistérségi sajátosságai. Az etnikai és regionális identitás összefüggései. In Bakó Boglárka – Sztók Szilvia (szerk.): *Magyarlakta térségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Budapest: Gondolat Kiadó, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 121–137.
- Szekeres Péter 2006. Az anyanyelv használatához való jog Horvátországban. *Romániai Magyar Jogtudományi Közöny* 2: 63–67.
- Szende Aladár 2011. *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Sztók Szilvia 2003. Az ausztriai kisebbségek nyelvi jogai – különös tekintettel a magyar kisebbségre. In Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 204–220.
- Sztók Szilvia 2004. A burgenlandi magyarság nyelvi jogai. In P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvvesztés, nyelvjárás, nyelvcseré*. Budapest Tinta Könyvkiadó. 278–291.
- Sztók Szilvia 2005. A magyar mint veszélyeztetett nyelv. In Péntek János – Benő Attila (szerk.): *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat*. Kolozsvár: Szabó T. Attila Nyelvi Intézet.
- Sztók Szilvia 2007. A kisebbségi jogok és a kétnyelvű oktatás Ausztriában – az 1994-es burgenlandi iskolatörvényről. In Bodó Barna (szerk.): *Nyelvi jogok, nyelvpolitika*. Temesvár: Szórvány Alapítvány. 82–98.

- Szoták Szilvia 2009a. A magyar nyelv helyzete Ausztriában. *Korunk* III (2): 21–27.
- Szoták Szilvia 2009b. Horvátország, Szlovéniai, Ausztria. Kisebbségi jogok: elmélet és gyakorlat. *Bécsi Napló* november–december. 7.
- Szoták Szilvia 2009d. Van jövőkép? Gondolatok az ausztriai magyarság kétnyelvű oktatásához. In Kolláth Anna (szerk.): *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada*. Maribor: Zora. 304–314
- Szoták Szilvia 2011. Az osztrák oktatási rendszer és a kisebbségi magyar oktatás. In Bartha Csilla – Nádor Orsolya – Péntek János (szerk.): *Nyelv és oktatás kisebbségben. Kárpát-medencei körkép*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 317–351.
- Szoták Szilvia 2012a. Az osztrák nyelv-, és kisebbségpolitika legújabb diskurzusai. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. 122–144.
- Szoták Szilvia 2012b. A magyar nyelv szerepe a felsőoktatásban a Kárpát-medence nyugati peremén és azon is túl. *Társadalmi Együttélés* I (1): 1–15.
- Szoták Szilvia 2015a. Nyelvi ideológiák és etnicitás az osztrák censusokban. *Regio* 23 (3): 1–20.
- Szoták Szilvia 2015b. *A magyar oktatás a Magyarországgal szomszédos országokban: tartalmi és szakmai helyzetkép – Ausztria. DOMUS kutatási jelentés*. Kézirat. (2017. 10. 02.)
- Tódor, Erika Mária 2008. Analytical aspects of institutional bilingualism, Working Papers in Romanian Minority Studies. Műhelytanulmányok a Romániai Kisebbségekről, Kolozsvár. Nr. 10. 32 pag. <http://www.ispmn.gov.ro/node/analytical-aspects-of-institutional-bilingualism-reperele-analitice-ale-bilingvismului-instituional> (2017. 11. 12.)
- Tódor Erika-Mária 2017. A magyar tan nyelvű iskolák számára készült új román nyelv és irodalom tanterv: kihívás és lehetőség. Reform vagy újítás, fejlesztés vagy innováció? *Magiszter* XIV (3): 5–14.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014. A funkcionális kognitív nyelvészeti program az anyanyelvi és második nyelvi oktatásban. In Vancó Ildikó (szerk.): *Funkcionális és kognitív nyelvpedagógia*. Nyitra: Univerzita Konstantina Filozofa v Nitre. 85–104.
- Tompá József (szerk.) 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere. I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vančo Ildikó 2015. A kétnyelvűsítés módjai és az identitás összefüggései. In Vančo Ildikó – Kozmács István (szerk.): *Nyelvtanulás – nyelvtanítás. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem. 137–153.
- Vörös Ottó 1996. A szlovéniai kétnyelvű oktatás és tankönyvei. In Csernicskó István–Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 79–84.
- Vukov-Raffai Éva 2015. *A magyar nyelv tanítása Szerbiában*. Kézirat.
- Vukov-Raffai Éva 2016. Nyelvi attitűdök az anyanyelvi nevelésben a Vajdaságban. In Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Sztenderd – nem sztenderd. Variációk egy nyelv változataira. A 18. Élőnyelvi konferencia előadásai I*. Lakitelek: Antológia Kiadó. 85–93.

Internetes források

Magyar nyelv és irodalom Tanterv az anyanyelv oktatásához III. és IV. osztály
http://programe.ise.ro/Portals/1/Curriculum/2014-12/12-Limba%20si%20lit%20mater-na%20maghiara_versiune%20in%20limba%20maghiara.pdf

Magyar nyelv és irodalom Tanterv az anyanyelv oktatásához V. és VIII. osztály
http://programe.ise.ro/Portals/1/Curriculum/Progr_Gim/LC/MAT/Limba%20si%20literatura%20maghiara%20materna_clasele%20a%20V-a%20-%20a%20VIII-a.pdf
http://adattar.adatbank.transindex.ro/tanulmany/11_Labadi_Karoly.htm
<http://gabritymolnariren.com/6aVajdOktatas.pdf>
<http://rmjk.adatbank.transindex.ro/pdf/09.Szekeres.pdf> [2017. 10. 24.]
http://www.e-kompetencia.si/images/epublikacije/prirocnik/ekompetencia_modszertan_prirocnik_20131024_splet_kazalo.pdf
https://bib.irb.hr/datoteka/704436.anyanyelvi_talalkozasok1.pdf [2017. 10. 24.]
https://pravamanjina.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/27082015/Izvjescje_o_provedbi_UZPNM_za%202014.pdf
<http://www.iskolakveszelyben.ro/>
<http://www.iskolakveszelyben.ro/tanulmanyok/minimumfeltetelek.pdf>
<http://www.matud.iif.hu/2015/10/13.htm>
http://bgazrt.hu/_files/NPKI/ukran_nyelvtorveny_eltorlese_elemzes_20140226.pdf

Csernicskó István: Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában
<http://www.hhrf.org/kmtf/docu/tanulmany/oroszildiko/oktatasitorvenyek.htm>
http://real.mtak.hu/24889/7/12123_cs.pdf
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>
<http://mek.oszk.hu/09000/09004/09004.pdf>
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2010/srb/vajdasagi_marasztalo/pages/005_szellemi_elet.htm

IŠZP Maďarský jazyk a literatúra – nižšie stredné vzdelávanie [Magyar nyelv és irodalom – alsó középfokú képzés] 2016: http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/mjl_nsv_2014.pdf

IŠZP Maďarský jazyk a literatúra – gymnázium so štvorročným vzdelávacím programom 2016: [Magyar nyelv és irodalom – a négyéves gimnáziumok számára]: http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/madarsky_jazyk_a_literatura_g_4_r.pdf

Szerbiai általános iskolai tantervek [2017.09. 12.]:

1–2. osztály tanterve

<http://www.zuov.gov.rs/dokumenta/CRPU/Osnovne%20skole%20PDF/Prvi%20ciklus%20osnovnog%20obrazovanja%20i%20vaspitanja/2%20Nastavni%20program%20za%20treći%20i%20cetvrti%20razred%20osnovnog%20obrazovanja%20i%20vaspitanja.pdf>

3. osztály tanterve

<http://www.zuov.gov.rs/dokumenta/CRPU/Osnovne%20skole%20PDF/Prvi%20ciklus%20osnovnog%20obrazovanja%20i%20vaspitanja/3%20Nastavni%20program%20za%20treći%20razred%20osnovnog%20obrazovanja%20i%20vaspitanja.pdf>

4. osztály tanterve

<https://pt.scribd.com/document/348948808/4-Nastavni-program-za-cetvrti-razred-osnovnog-obrazovanja-i-vaspitanja-pdf>

8. osztály tanterve

<http://www.zuov.gov.rs/dokumenta/CRPU/Osnovne%20skole%20PDF/Drugi%20cik-lus%20osnovnog%20obrazovanja%20i%20vaspitanja/5%20Nastavni%20program%20za%20osmi%20razred%20osnovnog%20obrazovanja%20i%20vaspitanja.pdf>

Szlovéniai tanterv [2017.10. 12.]:

http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/os/prenovljeni_UN/UN_madza_rscina_MJ1.pdf

V. A MAGYAR NYELV ÉS AZ IRODALOM

A NYELV, A DOLGOK ÉS AZ ALAPÍTÓ MEGNEVEZÉS

A nyelvi alkotás és a mai szépirodalom

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

...über die Sprache sprechen ist vermutlich noch schlimmer
als über das Schweigen schreiben. (...) Die Sprache selbst ist:
die Sprache und nichts außerdem. Die Sprache selbst ist die Sprache.
(Martin Heidegger: *Die Sprache*)

Az európai gondolkodás arisztotelészi hagyománya köztudottan egy olyan antropológiai megkülönböztetéssel magyarázza az ember kultúra- és közösségalkotó képességét, amelyet magából „a semmit vaktában nem cselekvő természetből”¹ származtat. A *biosz* világán belül eszerint az a különbség bizonyul meghatározónak, hogy a csupán hangokat megnyilvánítani képes élőlényekhez képest egyedül az ember van felruházva olyan javakkal, amelyek közvetlenül nem találhatók meg a természetben. Az értelmes beszédet lehetővé tevő, artikulált szavak hangzó tényezők ugyan, de *logoszként* már annak a rendszernek az alkotórészei, amelyet nyelvnek nevezhetünk. Éspedig annak tudatában, hogy a fájdalmat és örömet közlő/kifejező *phoné* lehetőségein túl

az értelmes beszéd a hasznos és a káros, tehát egyúttal az igazságos és az igazságtalan kifejezésére is szolgál. Valójában éppen az a többi élőlénnel szemben az ember sajátossága, hogy ő az egyedüli, aki felfogja a jót és a rosszat, az igazságost és az igazságtalant, márpedig éppen azokból, akik erre képesek, jön létre a család és az állam.²

Ez a szerveződés Arisztotelésznél hangsúlyosabban látszik nyelvi feltételezettségűnek, mint Platón *Prótagoraszában*, ahol a nyelviség (nem természeti eredetű!) képessége önmagában még nem számolja föl a szervezetlen szétszórtságát.³ Arisztotelész azonban e különbség ellenére is a platóni hagyomány folytatója, megalapozva annak lehetőségét is, hogy az eredeti antropológiai megkülönböztetés majd Wilhelm von Humboldtnál nyerjen új nyomatékot.

¹ Arisztotelész: *Politika* 1253a

² Arisztotelész: Uo.

³ Vö. Platón: *Prótagorász* 322a

Érvényes a tanítás – írja erről Heidegger –, hogy a növénytől és az állattól eltérően az ember a beszédképes (*sprachfähig*) élőlény. A mondat nemcsak úgy érti ezt, hogy egyéb képességek mellett az ember ama képességgel is rendelkezik, hogy beszél. A mondat azt akarja mondani, hogy csak a nyelv teszi képessé az embert arra, hogy mint ember legyen az az élőlény, ami. Az ember úgy ember, mint aki beszél. Ezt mondta Humboldt.⁴

I.

Bár Uexküll, Heidegger, Derrida vagy Agamben óta mind képlékenyebbnek mutatkoznak ennek az antropológiai megkülönböztetésnek az ismérvei, az azonban a modernség korszakküszöbén innen sem könnyen cáfolható, hogy a 30-as évek nyelvi fordulata éppen a világban való nyelvi elhelyezkedés új értelmezésével nyitott artikuláltabb távlatot az egyebek mellett nyelvi műveleteket is végző ember világbeli elhelyezkedésének kartéziánus elképzelésére. Ebben az új nézetben mindenekelőtt abban mutatkozott meg a kartéziánus nyelvantropológiai modellek elégtelensége, hogy a szubjektivitás formális struktúráiban megalapozott – azaz alany (az ember) és tárgy (a világ) szembenállásaként elgondolt – humán alapviszony csak olyan nyelvértelmezést tett lehetővé, amelyben a nyelv a kommunikáció *eszközeként* áll az ember *rendelkezésére*. Az eszközjellegű kéznél létnek ez az elképzelése értelemszerűen kívül is helyezte a szubjektumot az ész nyelveként értett nyelv világán. Úgy állítva szembe a beszélőt saját nyelve készletszerű tartományával, mintha a szóállományon elvégzett helyes grammatikai műveletei hibátlan hozzáférést biztosítanának számára a világhoz. Ami lényegében azt implikálta, hogy a nyelven elvégezhető műveletekhez szükséges kompetenciák végső soron nem nyelvi természetűek, hanem mintegy *kívülről*, a racionális (ki/jelentés)logikai kombinációk tartományából átszármaztatva teszik szemantikailag működőképessé a nyelvi ösztörténés rendezetlen esetlegességét. A nyelvi közlés szabályai ilyen módon egy „adekvát” világmegértés éppenséggel nem nyelvi szabályrendszerének kerültek az ellenőrzése alá. (Némileg karikírozva az így értett „nyelvi kompetenciák” működését: mintha az én és a te összetévesztésének veszélyeire nem a kommunikatív nyelvi tapasztalat, hanem a logikai szabályok – nyelven kívüli – ismerete ébresztené rá a mindenkori beszélőt.)

A nyelvi fordulat során azonban annak gondolkodástörténeti tapasztalata került előtérbe, hogy az értelmes beszédre egyedül képes élőlény nyelvi mivolta (= a nyelv általi definiálhatósága) a nyelvnek *nem az eszközszerű használatában* mutatkozik meg, hanem kettejük viszonyának ama másik értelmezésében, ahol az embernek a nyelvhez való *hozzátartozása* a meghatározó mozzanat. Nem pedig a nyelvi készlettel szemben szituált szubjektivitás, mint a nyelvi történet megelőző egyéni tudat ottlétének elkülönültsége. Humboldt kimutatta – hangsúlyozza itt Gadamer –,

⁴ Heidegger 1993: 11.

hogy *a nyelvi látás világlátás*. Felismerte, hogy az élő beszédtevékenység, a nyelvi energiea a nyelv lényege, s ezzel megtörte a grammatikusok dogmatizmusát. (...) A nyelv nem csupán azoknak a felszereléseknek egyike, amelyekkel a világban levő ember rendelkezik, hanem rajta alapul és benne mutatkozik meg, hogy az embereknek egyáltalán *világuk* van. A világ mint világ a világon levő egyetlen más élőlény számára sem létezik úgy, mint az embernek. A világnak ez a megléte azonban nyelvi jellegű. Ez a voltaképpeni magja Humboldt egészen más céllal megfogalmazott tételének, mely szerint a nyelvek világképek. Humboldt ezzel azt akarja mondani, hogy a nyelvnek egyfajta önálló léte van az egyes egyénnel szemben, aki egy meghatározott nyelvi közösséghez tartozik, s az egyént, ha az belenő a nyelvbe, egyúttal egy meghatározott világviszonyba és világviselkedésbe vezeti be. Fontosabb azonban az, amin ez a kijelentés alapul: az, hogy a nyelvnek a maga részéről nincs önálló léte a világgal szemben, amely megszólal benne. Nemcsak arról van szó, hogy a világ csak annyiban világ, amennyiben megszólal, hanem a nyelv voltaképpeni létezése is csak abban áll, hogy megmutatkozik benne a világ. Tehát a nyelv eredeti emberi volta egyúttal az emberi világban-lét eredeti nyelviségét jelenti.⁵

Az ember nyelvhez tartozása Gadamer értelmezésében egyúttal tehát mindig magában foglalja annak tapasztalatát is, hogy a világ és a nyelv elvileg sem választhatók el egymástól. A nyelv azért teszi ezt lehetővé, „mert nem a reflektáló gondolkodás teremtménye, hanem maga is végrehajtja azt a világviszonyulást, amelyben élünk”.⁶ A világ és a nyelv összetartozása antropológiailag tekintve az ember nyelviségének tapasztalati vetülete.

Így tekintve a nyelvhez való hozzátartozás természetesen nem valamiféle determinált befoglaltság a nyelv abszolút hatalmába, hanem

csak azt jelenti, hogy a világra és önmagunkra irányuló szemléletünk közvetlensége, melynél kitartunk, a nyelvben őrződik meg és gondolkoztatik, mert mi, véges lények mindig messziről jövünk, és messzire érünk. A nyelvben válik láthatóvá az, ami minden egyes egyén tudatán túl, valóban van.⁷

[...] A világ a fenti kölcsönösségi értelemben tehát nem tárgyává válik a nyelvnek, hanem megmutatkozik benne. Ezért fogalmazhat alább Gadamer úgy, hogy „ami a megismerés és a kijelentés tárgya, azt már eleve a nyelv világhorizontja fogja körül. Az emberi világtapasztalat nyelvisége nem foglalja magába a világ tárgyiasítását.”⁸ A nyelv elsőbbsége az ember nyelviségére vonatkoztatva azzal jár, hogy a jelentés/értelem keletkezése sohasem valamely egyirányú (s ilyenként végrehajtott vagy

⁵ Gadamer 1984: 308.

⁶ Gadamer 1984: 312.

⁷ Gadamer 1984: uo.

⁸ Gadamer 1984: uo.

„kivitelezett”) közlési művelet eredménye, hanem olyan *történés*, amely – a maga eredendően dialogikus szerkezetén keresztül – mindig csak részesülőként és közreműködőként vonja be magába a közlés és megértés alanyát. Úgy is mondhatnánk, ez a nyelvi történés maga afféle „fölérendelt” szubjektumként mozgatja és egymás kölcsönösségében engedi csak érvényesülni a hermeneutikai dialógus résztvevőit.

Itt egyáltalán nem létezik önmagunk birtoklásának a szabadsága [...] Aki megért, az már eleve be van vonva egy történésbe, melynek révén valami értelmes érvényesül. [...] Mint megértők, egy igazságtörténésbe vagyunk bevonva, s úgyszólván késve érkezünk, ha azt akarjuk tudni, hogy mit kell hinnünk.⁹

E vonatkozásban is érvényes tehát, amit Gadamer a hagyományban mondottak megszólalásáról ír: „[I]tt lehet csak igazán azt mondani, hogy ez a történés nem a mi tevékenységünk a dologgal, hanem magának a dolognak a tevékenysége.”¹⁰

A nyelv lényegi működése szempontjából mindez azonban éppen azért nem egykönnyen belátható, mert a nyelv a köznapi kommunikációban olyan eszközként áll kézhez, hogy szinte láthatatlanul és evidens tökéletességgel képes eleget tenni a köznapi szótértés igényeinek. A különös paradoxon abban van, hogy a nyelv éppen a kölcsönös megértés példás kiszolgálójaként teszi lehetetlenné a lényegi működéséhez való hozzáférést. Mert amíg önmagát nyelvként eltüntetve játszik a kezünkre, a birtokunkban lévő, megbízható és jól használható eszközök egyikének látszik csupán. Nyelvként a nyelv csak akkor kezd emlékeztetni magára, amikor zavar támad ebben a magától értetődő működésben. A köznapi kommunikációban, persze, csak azért tudunk egyáltalán beszélni, mert ilyenkor mint nyelv maga a nyelv nem szólal meg. Mint Heidegger emlékeztet rá, a nyelv ekkor úgy marad a háttérben, hogy épenséggel nyelvként nem hozza szóba önmagát. Ezért a köznapi kommunikációban úgyszólván lényegi mivoltában lesz megtagaszthatatlan.

De hol jut szóhoz nyelvként a nyelv maga? Sajátságos módon ott, ahol valamire, amihez közünk van, ami magához ránt, gyötör vagy lelkesít bennünket, nem találjuk a helyes szót. A gondolat ilyenkor a kimondatlanban hagyjuk és közben – anélkül hogy igazán meggondoltuk volna – átéljük/felidézzük (*durchmachen*) azokat a pillanatokat, amikor maga a nyelv messziről és futólag a lényegével érintett meg bennünket.¹¹

Számos gondolkodástörténeti hozadékaival együtt a 30-as évek nyelvi fordulata alighanem azon a ponton teljesedett ki, amikor a csak nyelviként lehetséges világ és a beszéd definiálta ember összetartozásának horizontjában körvonalaázódó nyelv

⁹ Gadamer 1984: 338–339.

¹⁰ Gadamer 1984: 321.

¹¹ Heidegger 1993: 161.

értelmezhetőségét – a szociális, szemantikai és antropológiai instrumentalizáció béklyóiból kiszabadítva – magához a nyelvhez sikerült visszavezetnie. Legkézenfekvőbb jelzése mindennek, hogy a nyelv mibenlétére vonatkozó kérdés az ötvenes évekre abban a markáns tautologikus formulában sűrűsödött össze, amely szerint „[a] nyelv maga: a nyelv és azon kívül semmi más. A nyelv maga a nyelv.”¹² Ez a meghatározás nem a technika okkupálta és már csak így rendelkezésünkre álló világ nyelvi metafizikáját veszi mértékül. Azaz nem valami fölrendelt nyelv képzetében van megalapozva, mint a metalingvisztikai tanok, „mert a metalingvisztika az arra irányuló technifikációnak a metafizikája, amely az összes nyelvet egy egyedül működőképes interplanetáris információs eszközzé akarja változtatni.”¹³ Ez a tautológia ugyanis éppen azért nem egyvalaminek a terméketlen kétszer mondása, mert két olyan mögékerülhetetlen adottságot fogalmaz meg a nyelvről, amelyekből maga a nyelv autoritása is származik. Egyfelől azt állítja, hogy a nyelv nem magyarázható meg másvalamiből: eredete felderíthetlensége okán nem vezethető le olyan tényezőkből, amelyek kényszerítő körülmények gyanánt csak ilyenként tették (volna) lehetővé. Másfelől pedig arra emlékeztet, hogy abban is a nyelv mindenkori mögékerülhetlensége nyilvánul meg, hogy a rá vonatkozó kérdéseinket sem irányíthatjuk rá kívülről, mert azokat csupán az általa előírt szabályok szerint tehetjük föl értelmesen. A nyelvről csak a nyelv rendelkezésünkre bocsátotta módon beszélhetünk: nincs olyan nyelv, amely (meta)nyelvként úgyszólván önmaga fölé tudna emelkedni.¹⁴

A nyelvre így a tapasztalat felől – nem pedig a tudományok módszerhitétől vezettetve – ráirányuló kérdés azután a létmódra nézve annak felismerésében részesít, hogy mindenekelőtt a nyelv az, ami beszél. „Hogyan létezik a nyelv mint nyelv? Azt válaszoljuk: a nyelv beszél.”¹⁵ „Az ember csak akkor beszél, ha közben megfelel a nyelvnek.”¹⁶ A nyelvként értett – és nem egyebek eszközéül vett – nyelvnek itt az a fő tulajdonsága, hogy létezése közvetlenül a beszédet magába sűrítő mondott/akban tapasztalható meg. A mondott/akban kiteljesedő beszéd a mondottakat egybegyűjtő módban marad tartós és tartósan lényegi.¹⁷ Az, hogy az ember csak annyiban képes a beszédre, amennyiben megfelel a nyelvnek, nem azt jelenti, hogy a nyelv „eszkö-

¹² Heidegger 1993: 12.

¹³ Heidegger 1993: 160.

¹⁴ „Beszélünk és a nyelvről beszélünk. Az, amiről beszélünk, a nyelv, már mindig is megelőz bennünket. Állandóan csak utána beszélünk. Szüntelenül tőle függve maradunk el amögött, amire már előzetesen szert kellett volna tennünk ahhoz, hogy beszélhessünk. Ennél fogva amikor a nyelvről szólunk, behálózódva maradunk egy soha ki nem elégítő beszédben. Ez a behálózottság elzár bennünket az elől, ami meg kellene, hogy nyilvánuljon a gondolkodásnak.” Heidegger 1993: 179.

¹⁵ Heidegger 1993: 12.

¹⁶ Heidegger 1993: 33.

¹⁷ Lásd Heidegger 1993: 16.

zólné ki az embert”, s ennyiben „az ember [*csupán*] a nyelv ígérete volna”¹⁸ Sokkal inkább arról van szó, hogy a beszédet összesűrítő mondott/ak (meg)hallásán, a nyelvre való ilyen ráhallgatáson keresztül *beszélve* részesül nyelviként a világszerűségben az ember. Mert csak ilyenként tapasztalhatja meg a halandó történőként azt a beszédet, amely őt a tartós, de véges ittlétének világszerűségébe helyezi.¹⁹ Amennyiben így értve világot csak a nyelv képes *adni*, a nyelvnek ez a nem-instrumentális értelmezése a nyelv létmódján keresztül egy másik vetületben tér vissza annak premisszájához, vagy explicálja annak premisszáját, hogy a nyelviségen keresztül definiált ember nyelvi mivolta – azzal úgyszólván egybeesve, vagy azzal azonosként – az ember világban-létének hogyanját is jelenti.

Az irodalom nyelvhez való viszonyának kérdése ezért a nyelvi fordulat óta csak részleges sikerrel közelíthető meg a lingvisztikai nyelvfogalmakhoz kötődő eljárásokkal. Már csak azért sem, mert manapság ugyan ritkaságszámba megy az olyan irodalomtudományi irányzat, amely – ha nem kapcsolódik is a nyelvi fordulathoz – szerint a nyelviként a nyelv ne az irodalomban kerülne legközelebb az olvasóhoz. Abban azonban már távolról sincs közmegegyezés, hogy a nyelv és a nyelvi szó a dolgoktól el-utaló jel gyanánt, a maga képi-metaforikus adottságaival, a közlés retorikai-figuratív stabilizálhatatlansága révén, a nyelvi „látvány” és a materiális hangzás érzékleti nyomatékával, saját szimbolikus-reprezentációs képességeinek köszönhetően, esetleg a történő nyelvművészeti létesülés igazságpotenciálján keresztül szolgálja, viszi végbe, vagy engedi bekövetkezni az irodalom esztétikai tapasztalatát. Ám akár a diszkurzív-szemantikai, akár érzéki-materiális mozzanatok uralta értelmezési pozíciók közelségébe kerülnek is az irodalom nyelviségére vonatkozó elgondolások, annyiban már mind túl vannak a klasszikus strukturalizmus és a formalizmusok következtetésein, hogy mára a jelentősebbek egyike sem kergeti annak illúzióját, hogy valamely szakmai egyetértés esélyével meghatározhatók volnának az irodalmiság formális nyelvi ismérvei.

Nem véletlenül hangzanak egybe Gadamer excellens nyelvpoétikai megfigyelései, illetve az irodalom nyelviségétől távolabb eső kultúrtechnikai következtetések is abban, hogy az irodalom nyelvművészeti karakteréhez sem a jelszerűség hangsúlyozása, sem pedig a szókészlet és grammatika kombinációjának lingvisztikai nyelvfogalma nem visz közelebb.

A nyelvi szó nem jel – olvassuk az *Igazság és módszerben* –, melyért nyúlunk, de nem is olyan jel, amelyet előállítunk vagy valaki másnak adunk, nem létező dolog, melyet használatba veszünk, és a jelentés idealitásával terhelünk meg, hogy ezáltal valami más létezőt tegyünk láthatóvá. Ez az elgondolás mindkét oldalon hamis. A jelentés idealitása magában a szóban rejlik. A szó mindig már eleve jelentés. Ez azonban nem jelenti másfelől

¹⁸ Heidegger 1993: uo.

¹⁹ Vö. Heidegger 1993: 13–14.

azt, hogy a szó a létező minden tapasztalatát megelőzné, s csak külsőlegesen csatlakozna a már megszerzett tapasztalathoz úgy, hogy aláveti magát neki. Nem úgy áll a dolog, hogy a tapasztalat először független a szótól, s aztán a megnevezés reflexió tárgyává teszi, például úgy, hogy aláfoglaljuk a szó általánosságának. Ellenkezőleg: magához a tapasztalathoz tartozik, hogy keresi és megtalálja a szavakat, melyek kifejezik. A helyes szót keressük, tehát azt a szót, amely valóban a dologhoz tartozik, úgyhogy maga a dolog jut benne szóhoz. Ha kitartunk is amellett, hogy ebből nem következik semmiféle egyszerű leképezésviszony, a szó annyiban mégis magához a dologhoz tartozik, hogy nem jelként rendeljük a szóhoz.²⁰

A (természetes) szóbeliség és a mesterséges technológiaként megjelenő írás történeti viszonyát vizsgálva Ong is azt hangsúlyozza, hogy »[a] gondolat alapja a beszéd, nem a szöveg; a szövegek csak a vizuális jelnek a hangok világára való vonatkoztatása révén nyernek jelentést».²¹ Vagyis a jelnek a dologtól való elvi távolsága bizonyul meghatározónak abban is, hogy

[a] szóbeliség világában [azaz: a nyelvnek mindig csak hangzó módon élő valóságában – K. Sz. E.] élő ember valószínűleg nem úgy gondol a szavakra, mint »jelekre«, néma és vizuális jelenségekre. A homéroszi formula »szárnyas szavakat« említ, és ezzel egyszerre sugall elmúlást, hatalmat, szabadságot: a szavak szüntelen mozgásban vannak, még hozzá repülnek – olyan mozgást végeznek tehát, mely különleges erőt sugároz, és amely a mozgást végzőt a mindennapok súlyos, nehéz, »tárgyas« világa fölé emeli.²²

A nyelv költői viselkedésének látószögében Gottfried Benn-nél ennél mélyebb érvénnyel, mert hatástörténeti időbelisége nyomatékával jelenik meg a szó mindenkori hatalma: „Szavak, szavak – főnevek! Csak a szárnyukat kell, hogy kitarják és évezredek hullnak ki a röptükből.”²³ A nyelvnek éppen ezen a képességén keresztül válik igazán láthatóvá, miért is alkalmatlan a lingvisztikai nyelvfogalom és a szó szemiotikai értelmezése az esztétikai tapasztalat nyelviségének megragadására:

Nemcsak arról van szó, hogy a nyelvhasználat és a nyelvi eszközök továbbképzése olyan folyamat, amellyel nem áll szemben semmiféle egyéni tudat, amely tudna és választana – ennyiben a szó szoros értelmében helyesebb azt mondani, hogy nem mi beszéljük a nyelvet, hanem a nyelv beszél minket (úgyhogy például egy szöveg nyelvhasználatából a keletkezési kora pontosabban meghatározható, mint a szerzője) –, fontosabb ennél az,

²⁰ Gadamer 1984: 291.

²¹ Ong 2010: 70.

²² Ong 2010: 71.

²³ Benn 1997: 520.

amire állandóan utalunk, hogy a nyelv nem mint nyelv, nem mint grammatika és nem is mint szótár, hanem mint a hagyományban mondottak megszólalása képezi a voltaképpeni történet, mely egyszerre elsajátítás és értelmezés.²⁴

A nyelv ilyen viselkedése segíti hozzá a műalkotás révén az esztétikai tapasztalatot ahhoz, hogy magában a nyelvben tapasztalhassa meg történő igazság mindenkori nyelvhez tartozását:

Heidegger megmutatta nekünk, hogy a műalkotás igazsága nem a logos kimondott mi-volta, hanem hogy úgy van (Daß) és úgy van Jelen (Da) egyben, ami a felfedés és elrejtés vitájában áll. [...] [A] kérdés [...] az volt, hogy hogyan néz ez ki különösen a szó műalkotásának esetében, ahol is az elrejtés a művészet »képződményében« eleve feltételezi a nyelvben-létet és a lét bennelétét a nyelvben. [...] Csak aki otthon van egy nyelvben, az képes tapasztalni a költői szó önmegtartó és önmagában megálló kijelentését, mely kijelentés még egy másik otthon-létet biztosít a régtől fogva ismertben. De hát ki van otthon egy nyelvben? Úgy tűnik, hogy az, amit a modern kutatás »nyelvi kompetenciának« nevez, inkább a beszéd otthonon kívülségét jelenti, a beszéd használatának korlátlanágát – gyors lecsengését.²⁵

A (csak embernek adatott) világba-tartozás történő nyelvisége ezért mindig csak az irodalomban tapasztalható meg a legmagasabbrendű formában. Éspedig úgy, hogy a nyelvművészet azon a történetesen keresztül ébreszt rá a humán világbanlét hogyanjára, értéktelítettségére és fogyatkozásaira, hogy csak a nyelvhez tartozás részesül igazságban. Abban az értelemben, ahogyan ezt Hölderlin Mnemosynéjének nevezetes soraiban²⁶ olvassuk: az igaz megtörténik; és az igaz az, ami megtörténik. A(z meg)történő igazság ezért a Gadamer adta értelemben mindig olyasvalami, ami aztán innen fogva van. Ám – éppen a történő jelleg miatt – sem ezt, sem a Mnemosyne következtetését nem szabad történetietlenül gondolni. Mert az, hogy a történés-jelleg az igazság lényegéhez tartozik, éppen hogy létmódjának történetiségét jelenti. Ilyenként tehát nem örök, időtlen vagy végleges érvénnyel van.²⁷

Csak ahol nyelv van, ott van világ – írja erről Heidegger –, vagyis: döntésnek és műnek, tettnek és felelőségnek, de önkénynek és lármának, hanyatlásnak és zűrzavarnak is állandóan változó körzete. Csak ahol világ hat és működik, ott van történelem. A nyelv eredetibb értelemben véve java az embernek. A nyelv jótáll azért, azaz: biztosítékot nyújt

²⁴ Gadamer 1984: 321.

²⁵ Gadamer 1994: 139–140

²⁶ „Lang ist / Die Zeit, es ereignet sich aber / Das Wahre.”

²⁷ Mert még „a beszélgetésnek is saját szelleme van, s a nyelv, amelyen folyik, magában hordja saját igazságát, azaz »feltár« és megmutat valamit, ami aztán ettől fogva van” (Gadamer 1984: 269).

arra, hogy az ember mint történelmi ember tud lenni. A nyelv nem rendelkezésre álló eszköz, hanem az az esemény (Ereignis), amely az emberlét legfőbb lehetősége fölött rendelkezik.²⁸

Belátható tehát, hogy a nyelvi fordulat óta – de már Husserlnél kezdődően – formálódóban volt az a gondolat, hogy az irodalmat éppen a fenti módon megmutatkozó nyelviség miatt lehetetlen kielégítően úgy meghatározni, mintha az pusztán a nyelv, illetve a nyelvhasználatok egyike volna. Azzal a klasszikus strukturalista felfogással szemben tehát, amely a poétikai funkciót – a nyelvi funkciók sokféleségéből levezetve – a közleményre mint közleményre való összpontosítással magyarázta, a nyelvi fordulat a nyelv funkcióteljességének kérdését helyezte előtérbe. Mert azt ugyan Jakobson is hangsúlyozta, hogy a poétikai funkció – járulékos alkotóelemként – más nyelvi tevékenységben is részt vesz, de éppen nem a funkcióteljesség megnyilvánítóját látta benne, hanem annak megbontójaként tekintett rá. Ennek megfelelően a nyelv jelszerűségére emlékeztető, megkülönböztető hatást tulajdonított neki, amely „elmélyíti a jelek és a tárgyak alapvető kettéválását”.²⁹ Ehhez képest Heidegger Hölderlin-tanulmánya már 1936-ban arra az álláspontra jutott, hogy nem a költészet vezethető le a nyelvi műveletek sokféleségéből, hanem a nyelv funkcióteljessége származik a költészetből:

Először arra jutottunk, hogy a költészet műveinek területe a nyelv. A költészet lényegét ezért a nyelv lényegéből kell megragadnunk. Azután azonban világossá vált: a költészet a létnek és minden dolgok lényegének alapító megnevezése – nem valamiféle tetszőleges mondas, hanem az, amely által először lép a nyitottságba mindaz, amit aztán a hétköznapi nyelvben megbeszélünk, megtárgyalunk. Ezért a költészet a nyelvet soha nem műve kéznéllevő nyersanyagaként veszi, hanem maga a költészet teszi először lehetővé a nyelvet. A költészet egy történelmi nép ősnyelve.³⁰ Tehát fordítva, a nyelv lényegét kell megértünk a költészet lényegéből.³¹

A nyelvértelmezés e Hölderlinen keresztül létesített hagyománya nem szenved törést az irodalmi hermeneutika és a szintén nyelvi fordulatban megalapozott dekonstrukció³² versengése során sem.

²⁸ Heidegger 1998: 40.

²⁹ Jakobson 1972: 239–240.

³⁰ Ez az elgondolás még a felszíni hasonlóság ellenére sem Hamann jól ismert felvilágosodás kori tételét ismétli meg a költészetéről mint az emberiség anyanyelvéről. Vö. Heidegger 1993: 13.

³¹ Heidegger 1998: 45.

³² A hermeneutikához elsősorban a nyelv megelőzhetetlensége okán, illetve „szubjektumkritikai” szempontból közeledő dekonstrukció a jelölők láncolatának függő alávetettjeként érti a szubjektumot („sujet”), akinek azért nem önmagában van az oka, mert rajta keresztül a nyelv jelölők láncolataként beszél. A szubjektum itt – ellentétben a hermeneutikával – nem annyira

Hogy mi a nyelv mint nyelv – írja 1970-ben Gadamer – és hogy mi az, amit mint a szó igazságát keresünk, nem ragadható meg oly módon, hogy a nyelvi kommunikáció úgynevezett »természetes« formáiból indulunk ki, hanem fordítva, a kommunikáció ilyen formáit a költői beszédmód felől saját lehetőségeikben ragadjuk meg. [...] A költői szóban történő önbeteljesedésből válik olyan világossá, hogy miért a nyelv lehet információs eszköz és nem pedig fordítva.³³

Leghatározottabban a nyelvtudományban is ezekben az években jut szóhoz annak tapasztalata, hogy „a költői nyelv nem a nyelvhasználatok egyikeként jelenik meg, hanem mint a nyelv egyáltalán, mint az összes nyelvi lehetőség megvalósulása. (...) Így arra a következtetésre jutunk, hogy a költői nyelv a nyelv teljes funkcionalitását jeleníti meg, s hogy a költői nyelv az a hely, ahol a nyelv funkcionális tökéletessége kibontakozik.”³⁴ Ha a nyelv funkcióteljessége valóban a költői nyelvből származik, akkor közvetve az is igaz lehet, hogy csak nagy irodalmi kultúrájú nyelvek tesznek lehetővé jól artikulált, kifinomult és ezért alkotó gondolkodást.

II.

Aber die Sprache um ein Wort ärmer machen heißt
das Denken der Nation um einen Begriff ärmer machen.
(Arthur Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung*)

A modern magyar irodalom, közelebbről is az utóbbi néhány évtized „kortársinak” mondható része nemzetközi összehasonlításban sem mondható szegényesnek a nyelvhez való viszony tudatos artikulációja, alakítása és reflexiója szempontjából. Ennek elsősorban abban lehet a magyarázata, hogy a nyelviség jelentősége tekintetében már a klasszikus magyar irodalom is olyan hagyományt adott tovább, amely a(z) anyanyelvként értett) nyelviséget felcserélhetetlen értékfogalomként kötötte össze a nemzeti irodalom jövőjével. Hogy mennyire nem a nemzeti bezárkózásnak volt mindez a jelzése, éppen az támaszthatja alá, hogy a nyelv és az anyanyelv azonosságának gondolatát a *Nyugat* köréből később az a Kosztolányi hangoztatta, akit talán a „legnemzetközibb” magyar íróként tart számon az irodalomtörténet. „Idegen nyelvet lehet nagyon jól tudni, de jól soha – írta 1922-ben –, [de] csak anyanyelvem az igazi, a komoly nyelv.”³⁵ Az, hogy a nemzetté válás korában a magyar irodalom Vörösmarty, Petőfi, majd Arany műveiben a nyelvi alkotásnak legalább három nagy

megfelel a nyelvnek, hanem inkább a nyelv „terméke”, a nyelvi hatás olyan eredménye, akinek „a jelölő az oka/indíttatása, amely nélkül a reálisban nem volna szubjektum” (Lacan 1975: 213).

³³ Gadamer 1994: 136, 138.

³⁴ Coseriu 1971: 184–185.

³⁵ Kosztolányi 1999: 39.

– egymáshoz jól kapcsolódó – mintáját teljesítette ki, nem csak azt eredményezte, hogy a századfordulóra a nyelvész Simonyi Zsigmond éppúgy az irodalmi nyelv teljesítményével hozta összefüggésbe³⁶ a nemzeti művelődés szerves kibontakozását, mint az egy nemzedékkel fiatalabb Horváth János is. Utóbbinál a népnyelvi örökség a magas irodalmi nyelvteremtés nélkülözhetetlen forrásaként épül be a nemzeti művelődésnek abba az individuális alakzatába, amely a 19. század utolsó harmadára legpregnansabban a megszilárduló nyelvművészeti ízlés³⁷ és irodalmi tudat³⁸ artikulálta magyar klasszicizmusban testesül meg. Ez az irodalmon túlmutató, kultúraformáló folyamat a saját felcserélhetetlen eredetére ráhagyatkozó autentikus nyelvi világalkotás és az önmagát történetileg az egyensúly jegyében stabilizáló közösségi szemléletmód szintéziseként teljeseedik ki Arany János művészetében:

Nincs nagyobb név irodalmunkban az övénél – írja már 1908-ban Horváth János. – Nincs ága az irodalmi fejlődésnek, mely nem őbenne érné el tökéletessége legfelső fokát, nincs út, mely nem őhöz vezetne. Gyökeres magyar nyelv, minden ízében eredeti magyar tartalom, legvilágosabb művészi tudat tökéletes összhanggal egyesülnek műveiben. Ő az irodalmi fejlődés összefoglalója, ő a legnagyobb magyar klasszikus.³⁹

Nem egészen véletlen tehát, hogy a *Nyugat* idején, amikor Horváth hegei emlékü konstrukciójához képest „ez a szintézis már lehetetlenné vált”,⁴⁰ épp az a Kosztolányi emlékeztet az önmagát kiteljesítő nyelv *irodalmi* eredetére, aki modern klasszikusaink közül a legbensőbb viszonyban volt a nyelviséggel. Olyannyira, hogy a nyelvbe vetett bizalom, illetve egyidejűleg: a nyelv uralhatatlanságából adódó nyelvkritikai

³⁶ „Az irodalom a műveltségnek, a szellemi életnek fő letéteményese és gyarapítója. (...) A nyelvnek legbecsesebb része, eszmei tartalma, a szóknak és szólásoknak jelentése annál magasabbá, annál finomabbá fejlődik, mennél műveltebb az, amit az irodalmi nyelv fejez ki: a nemzetnek szellemi élete” (Simonyi 1889: 235–236). (A későbbi kiadásban az „eszmei tartalma” helyett a „gondolati tartalma” kifejezés szerepel, lásd Simonyi 1905: 164.)

³⁷ Az ízlést Horváth itt nem az egyéni „így- vagy úgy-tetszés” kérdéseként tárgyalja, hanem annak történetileg alakuló közös érvényét hangsúlyozza: „[A]z irodalmi gyakorlat változó alakosságain keresztül érvényesülő irodalmi viszony létrehoz ugyanis végül valami *kollektív eredményt*, melyben a változó határozományok legvégsőjét kell felismernünk. Nem más ez, mint az egyéni különféleségek fölött és ellenére létrejövő, kiegyenlítődőtt, író s olvasót irodalmi szempontból egyneművé avató *közös lelki forma*.” Ez az ízlés másfelől önmaga meglétének tudata is, mivel egy szersmind „eleve-állásfoglalás minden továbbitval szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára, befogadó képesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés: egyszóval *irodalmi tudat*” (Horváth 1976: 67).

³⁸ „Az *irodalmi tudatban* (...) mintegy eszméltre jut, önmagát szemléli az irodalom” (Horváth 1976: 67).

³⁹ Horváth 1976: 44.

⁴⁰ Tolcsvai Nagy 2007: 278.

attitűd nála – több bécsi klasszikussal ellentétben⁴¹ – soha nem vezetett a nyelv teljesítőképességének naiv megkérdőjelezéséhez. Annak kettős tapasztalata, hogy a nyelv egyszerre híd és korlát is, Kosztolányinál alighanem azért nem szilárdult bele afféle nyelvszemléleti ambivalenciákba, mert nálunk először ő kérdőjelezte meg átfogó érvénnyel az eszközjellegű irodalmi nyelvhasználat kartézianus koncepcióját. Az igaz ugyan, hogy Babits is Arany örökségét tekintette mérvadónak, de sokkal inkább egy műveltségi kompetenciákkal uralható nyelv artisztikus eszményétől vezettetve, mintsem a nyelvhez való hozzátartozás megelőzhetetlenségének tapasztalatával. Itt tárgyunk szempontjából annak van jelentősége, hogy Kosztolányinál Arany egészen más nyelvszemlélet alapján nyeri el ugyanazt az állócsillagszerű pozíciót, mint Horváthnál. Ahogy Kosztolányi 1930-ban írja, nyelvünkkel Arany János „csodát művelt”, sőt, „[ő] maga a magyar nyelv”⁴². E nevezetes hiperbolának érthetően már a nem-eszközként értett nyelviség olyan felértékelése áll a háttérben, mely szerint

[a]z a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőséges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Fontosabb annál is, hogy magas vagyok-e vagy alacsony, erős-e vagy gyöngy. Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim dúcában, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán.⁴³

A magyar irodalmi modernségen belül Kosztolányi ezzel olyan nyelvművészeti irodalomértést és -tudatot alapozott meg, amelynek jelentőségét a rákövetkező korszak irodalmának jelentős része sem mérte föl valódi nagyságrendjében. Sőt, amennyire az irodalmi nyelvjátékok tartós kultusza mutatja, nemegyszer irányzati szinten is félreértette az irodalom ezen új nyelvi tapasztalatának – Weörestől Esterházyig jól érzékelhető – jelzéseit.

Meg kell itt azonban azt is jegyeznünk, hogy Kosztolányinál – bármily csodálattal adózik is Arany páratlan nyelvi szintézisének – az irodalom népnyelvi komponensei nem nyernek akkora nyomatékot, mint Horváth Jánosnál. És ennek nemcsak abban van a magyarázata, hogy a századelőn a nyelvi kodifikáció bármely igénye

⁴¹ A nyelv elégtelenségét és fogyatékoságait Mauthner például hajlamos volt cserbenhagyásként értelmezni: „Dühre, gúnykacajra fakaszt minket a nyelv a benne rejlő arcátlansággal. Orcátlanul elárult bennünket; most már ismerjük. És e borzalmas belátás tiszta pillanataiban oly háborogva kelünk ki (*toben*) a nyelv ellen, mint a hozzánk legközelebb állók ellen, akik hitünkben, szeretetünkben és reményünkben csaltak meg bennünket. (...) [M]egismerés helyett nem ajándékozott egyebet a nyelv az embernek, mint szavakat a dolgokhoz, címkeket üres palackokhoz...” (Mauthner 1906: 86–87).

Karl Kraus viszont a hozzátartozás megváltoztathatatlanságával magyarázta a nyelvi közlés kudarcait: „Csak a mások nyelvét uralom, az enyém azt tesz velem, amit akar” (Kraus 1986: 326).

⁴² Kosztolányi 2004: 110.

⁴³ Kosztolányi 1999: 72.

nemhogy támogatta, hanem korlátozta volna az irodalom nyelvi sokféleségének kibontakozását. Oka lehetett ennek az is, hogy Kosztolányitól távolról sem volt idegen nyelv és irodalom kapcsolatának az az értelmezése, amelyet Simonyi már az 1880-as években szóba hozott:

lehet azt is állítani, hogy lángeszű *írói egyéniségek* a francia és német szokat és alakokat a hozzájuk fűzött új képzetek által nemesebbé és gazdagabbá *tették*, mint aminő a magyar vagy akármelyik altaji nyelv. Csak azt nem szabad állítani, mert soha nem lehet bebizonyítani, hogy egyik nyelv vagy nyelvcsalád már eredeti képességeinél (...) és szervezeténél fogva magasabban állana a másiknál⁴⁴ (kiem. az eredetiben).

Az 1920-as évekre olyannyira nem volt közmegegyezés a népnyelvi eredeztetésű szintézis gondolata körül, hogy Thienemann – részben ezért is tartotta elhibázottnak Horváth János fejlődéstörténeti koncepcióját – kifejezetten elutasította a költői nyelv naiv köznyelvből való származtathatóságának gondolatát. „Az volt a gondolatom – jegyzi le a visszaemlékezéseiben –, hogy az írástudatlan faluval szemben a városi polgárság tette az irodalom keletkezését lehetővé. (...) [Az] Arany János által halhatatlanná tett Bencze szolga »körmével bocskorán keresztetket írva« nem termelt magyar irodalmat.”⁴⁵ Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a nyelvi veszélyeztetettség pillanataiban – Máraitól⁴⁶ Sütő Andrásig – bárhol kérdésessé vált volna az Arany Jánosra tekintő nyelvi orientáció töretlensége: „Téli estéken – írja Sütő – Arany Toldija tartott ébren, azzal a döbbenettel, mint mikor a szilvafáról a hátamra esve, szavamat vesztettem. Nem ismerjük a nyelvünket!”⁴⁷

A nyelvi tapasztalatnak erre az összetetten artikulált örökségére, persze, a közbejövő hagyománytörés miatt nem egyformán támaszkodhatott az 1947 előtti, illetve az 1971 utáni évtizedek irodalma. Mert míg József Attila új logikájú figuratív-nyelvi retorikája vagy Márai változó közlésirányokat és aspektusmozgásokat is stabil egyensúlyban tartó mondat-architektúrája – de részint még a *Prae* decentrált⁴⁸ narratív világérzékelése is – már a 30-as években több lehetséges irányban mélyítette el a műalkotás primer nyelvi megalkotottságának esztétikai tapasztalatát, az utómodernség irodalma nem hagyatkozhatott hasonló közvetlen ösztönzésekre. A kései modernség több nyelvszemléleti irány jegyében alakuló irodalmi folyamata nem csak anélkül akadt el 1947/48 körül, hogy kiteljesedhetett volna. Megtört öröksége

⁴⁴ Simonyi 1889: 100. Azok sorában, akik nálunk hasonlóképp gazdagították a nyelvet, elsőül Pázmányt és Gyöngyösit említi, uo. 239.

⁴⁵ Thienemann 2010: 65.

⁴⁶ *Halotti beszéd* (1951).

⁴⁷ Sütő 1978: 24.

⁴⁸ Bizonyos értelemben arra a középpont nélküli, „rhizomatikus” képződésre emlékeztetve, amelyben „a rhizóma bármely pontja kapcsolatba léphet bármely másikkal” (Deleuze–Guattari: 1987: 7).

az 1970-es években már csupán a modernség záróküszöbön túli emlékezetével volt szórványosan jelen a 80-as évekre – nálunk kétségkívül tétován – újratájeleződő irodalmában. Tandorinál (József Attilán keresztül) talán inkább, Esterházynál (akkor még) kevésbé jelezve a nyelviség *újfajta* mediális felértékelődésének hatástörténeti lehetőségeit. A 80-as évek újratájeleződő magyar irodalma ezért inkább az akkor posztmodernnek nevezett világirodalmi próza, illetve az új szenzibilitásként emlegetett lírafordulat felhajtóerejére támaszkodhatott.

Miközben tehát az újításkényszer armatúrájáról lekapcsolódó utómodernségnek tőlünk nyugatra nem kellett „megharcolnia” a 30-as évek nyelvi fordulatának új, mediális-nyelvművészeti felismeréseiért, nálunk még a nyelvi fordulat legkézenfekvőbb irodalomszemléleti következményei is éles viták keresztüzébe kerültek. A modernséget lezáró fordulat egy részben valóban túljuttatta e küszöbön a 1980-as évektől kibontakozó magyar irodalom bizonyos áramlatait, de a nyelv szemléleti hagyománytörés következtében jóval nagyobb százalékát hagyta vissza egy olyan egyidejű egyidejűtlenségben, amely a megújulásra képtelen irodalmi szereptudat következtében inkább csapdának, mintsem a kibontakozás ösztönzőjének bizonyult. Ez a kétféle hatástörténeti elhelyezkedés aztán komoly feszültségekhez is vezetett irodalmunk nagyobb áramlatai között.

Hiába figyelmeztetett idejekorán *A vers mértana* (1980) arra, hogy „[a] vers közlendője – saját magán kívül – közölhetetlen”⁴⁹, elsősorban a fentiekre vezethető viszsza, hogy a nyelvi műalkotásnak ama sajátossága, hogy saját nyelvén kívül semmire nézve nem megbízható forrás,⁵⁰ illetve hogy az irodalmi kijelentésen csupán az a szituáció kérhető számon, amelyre a kijelentés e szituációt megalkotva (mint megalkotottra) vonatkozik,⁵¹ még manapság is számos anakronisztikus félreértésnek esik áldozatul. Különösen annak a reprezentációelvű vagy képviselési irodalomeszmény híveinek a kezén, amelyik jelentéstovábbító eszköznek, illetve az üzenetformálás retorikai-stilisztikai arzenáljának tekinti a nyelvet. Van abban valami magyarázhatatlan paradoxon, hogy a legutóbbi viták során a képviselési irodalmárok szemében a nyelvhez való hozzátartozásnak még az az evidens hozadéka is a hagyományok elárulásának minősült, mely szerint mindig csak azt vagyunk képesek gondolni, amit a nyelvünk egyáltalán lehetővé tesz. Volt, aki *A magyar irodalom története*i című vállalkozásban (2007) egyszerű „posztmodern üdvtörténetet” látott, amelyben „[a] közösségi indíttatású, társadalmi kérdések iránt érzékeny irodalmisággal való »le-számolás« a művészet autonómiájának védelmében történik meg”⁵².

Az irodalmi műalkotás (kifelé nem referencializálható, de a nyelv referencialitását ezzel nem tagadó) nyelvi működésének sajátosságai itt azért alakulnak át hirtelen

⁴⁹ Nemes 1982: 185.

⁵⁰ Vö. de Man 1991: 104.

⁵¹ Vö. Culler 2000: 96.

⁵² Papp 2009: 39.

„a művészet autonómiájának” kérdésévé, mert e felfogás nem szokott számolni „a nyelvi és természetes valóság, referencia és fenomenalizmus egybemosódásá[*nak*]⁵³ következményeivel. Nem véletlenül állítva elő így annak akaratlan ideológiai vélelmét, hogy „a reflektálatlan nyelvhasználat, a személyiség kérdésének háttérbe szorítása, a közösségmagyarázat és a történelemértelmezés egysíkúsága, a külső, nem irodalmi eszközök alkalmazása” csupán szemléleti különbségek kérdései, sőt „világnézeti elvárások megfogalmazásai”⁵⁴. Ez az elgondolás másutt nem is igen tudja leplezni, hogy a szolgálatnak való alávetetlenséget, amely az esztétikai tapasztalat *nem uralható* eseményén alapul, nem tekinti az irodalom lényegéhez tartozónak: „minden magyarul írott értékes mű formálja nemzeti önismeretünket – de fokozottabban azok a művek, amelyek fókuszba állítják a közösségi, nemzeti identitás problematikáját.”⁵⁵ Az irodalom autonómiája és közösségi hasznossága közti szerencsétlen ellentétképzés – a jól ismert adorni képlet mintájára – itt nemcsak maga törli ki az irodalom tényleges szociális funkcióit, hanem a nyilvánosság diktatúrája mellett készíti elő a művészet instrumentalizálását. A művészet szolgálatba-vételének az irodalom esetében ugyanis mindig a műalkotás primer nyelviségének felfüggesztése és semlegesítése szokott a feltétele lenni.

Az irodalom nyelvhez való viszonyának kérdése látszólag két tartományban vizsgálható: az alkotók nyelvről tett *megnyilatkozásainak*, illetve szövegeik nyelvi *viselkedésének* értelmezésével. Ez a kézenfekvő lehetőség azonban, amely nem egyéb, mint elmélet és gyakorlat köznapi megkülönböztetésének terméke, csak addig marad evidens, míg a vizsgálódás bele nem ütközik a két tartomány elválaszthatatlanságának kínzó tapasztalatába. Mert míg az ilyen analitikus kísérletek bármily gondosan próbálják is egyeztetni *A magyarokhoz*, a *Halotti beszéd* vagy a *Koszorú* nyelvi magatartását Füst Milán, Márai és Illyés nyelvről vallott nézeteivel, az adotthoz más-hol meglevőt kereső összeillesztések már eleve maguk állítják elő azt a különbözőséget, amelyet azután majd egybe- vagy széthangzásnak nyilvánítanak. És ez azért következhet be, mert a maga ítéletlogikai státuszában „elméletiként” elkülönített – s így mintegy önálló instanciaként visszavonatkoztat(hat)ó – nyelvszemlélet e művellet során éppen attól a nyelvművészeti gyakorlattól lesz elválasztva, amelyben legelsőül maga is tartalmazva van, implikátuma, terméke, sőt következménye is annak.

Az irodalom nyelvről való tanúságtételeinek az a fajta kutatása, amelyik előszeretettel a *nyelvről szóló* költeményekben akarja tetten érni a nyelv irodalmi értelmezéseit, mindössze egy magát kívülről figyelő nyelvi érdeklődés nyomait képes felfedezni. Éspedig azért, mert nem a nyelvi képződés esztétikai tapasztalatától, hanem az apofantika kijelentés-státuszú logoszától vár „jelentéseket”. Mintha az a szöveg *gyakorlati* működésétől, képződménnyé válásától függetlenül volna je-

⁵³ de Man 1991: 104.

⁵⁴ Papp 2009: Uo.

⁵⁵ Nagy 2009: 86.

len. Nem véletlen, hogy Heidegger éppen az ilyen kartézianus ábrándképek láttán szorgalmazza a gondolkodásnak azt a *nem önkényes* (vagyis: a következetességre nézve *nem eleve előírt/eldöntött*) formáját, amely – annak tudatában, hogy az élet működ(tet)ését fenntartó és ebben megvalósuló „gyakorlat már önmagában olyan szükséglete a sémaszerű áttekintéseknek”, amelyhez e „sémaszükséglet módjára horizont tartozik hozzá”⁵⁶ – képes lehet megszabadulni „az elmélet és a gyakorlat régóta nem kielégítő megkülönböztetésétől”.⁵⁷ Ennyiben minden gyakorlati lépés (mely nem annyira döntés, mint inkább történés) – akár tud róla az „alanya” vagy „végrehajtója”, akár nem – egyidejűleg és elválaszthatatlanul mindig teoretikus történésnek is bizonyul. Annak keresése tehát, hogy miként is vélekedik felőle, hitet tesz-e mellette vagy kárhoztatja a nyelvet az irodalom, legfeljebb tematikus ismeretekre képes szert tenni a nyelv ún. irodalmi megítélése dolgában. Innen ugyanis nem vezet út ahhoz a nyelvi működésmódhoz, amelyben par excellence nyilatkozik meg egy-egy műalkotás, irányzat vagy akár irodalmi korszak tényleges *nyelvművészeti* teljesítménye. Vagyis az az egyetlen tényező, amelyben az irodalomnak a *lét nyelviségéhez* kötött funkcióteljessége megmutatkozik. A strukturalizmusnak ez az újpozitivistá hagyatéka éppúgy semlegesíti az irodalomban működő nyelviség retorikai-figuratív potenciálját, mint a képviselési irodalomfelfogás szolgálati modellje.

III.

Olvasom, hogy ez a mostani próza szakított volna a hagyománnyal. A hagyománnyal nem lehet szakítani. *Honnan* szakítani, mikor abból és abban él az ember. Írószerepek lettek megtagadva, ez igaz. És hát az is, hogy *másképp* vagyunk, vagyok ebben a hagyományban. De hát ez a dolgok rendje, így nő az irodalom. Arany János is fölforgatta Csokonai elképzeléseit.

(Esterházy Péter: *A halacska csodálatos élete*)

Az 1970/80-as évek irodalma olyan, sokszorosan határolt diszkurzív térben helyezkedett el, amely lényegében paralizálta a két világháború közötti korszak sokszínű nyelvszemléleti örökségét. Minthogy az ellenőrzött irodalmi nyilvánosság a művészet szociális funkcióinak artikulálódását szorgalmazta, jellemzőnek mondható, hogy még azon szerzők munkásságában is, akik az irodalom küldetéses elkötelezettségét a 30-as évek során nem választották el a nyelv teremtmő mozzanatától, ekkorra már kevesebb jelentőséget tulajdonítottak a nyelvi megalkotottságnak. A római sze-

⁵⁶ Heidegger 1989: 572–573.

⁵⁷ Heidegger 1991: 75.

kér nevezetes példázata Illyés tekintélyének erejével például olyan szerepmegosztást emel ars poeticává irodalom és környezete között, amelyben nincs már nyoma a *Haza a magasban* (1936)⁵⁸ nyelvi világgalkotásának:

A költészet [...] beburkolódzott holmi túl nagy egyéniesedésbe, holott az embereket egyre kevésbé az egyéni sorsok érdeklik a művészet részéről, hanem a *közgondok* [...].⁵⁹ Egyszerű felfogásom szerint – hogy összefoglaljam »ars poeticámat« – a jó társadalom úgy halad, mint a római harci szekér. Két kereke van: az egyik a politika, a közélet; a másik a szellemi, s ebben a művészeti élet. Akármelyik kihagy vagy nem jó ritmusban halad, akkor megbillen a szekér.⁶⁰

A jól érzékelhető kritikai implikációk ellenére sem kerülheti itt el figyelmünket a korszak beszédrendjének az a művi korlátozottsága, amelyben nem kerülhetett előtérbe – s ekként tematizálatlan is maradt – az irodalom primer nyelvisége.

Köz és magán e szerencsétlenül megképzett ellentéte egyfelől a képviseleti beszéd kollektív eredetének értéktöbbletét, másfelől a magánérdekű közlés esetlegességét, közösségi felhatalmazottságának hiányát hangsúlyozza.⁶¹ Az ilyen ellentétképzés azonban éppen azt fedi el előlünk, hogy a megszólalás legitimitásfoka közti megkülönböztetés mögött semmiféle nyelvpoétikai különbség nem rejlik. Az individuális önmegnyilvánításnak ugyanaz a közlésszerkezeti alapzata, mint a közösnek hangot kölcsönző költői beszédnek. Nyelvi eseményként mindkettő valami szólni nem tudónak – saját vagy népe lelkének – akar hangot adni. Éspedig úgy, hogy a közösségi felhatalmazással vagy nélküle megszólaló beszéd egyaránt valamely már meglévő tartalom/üzenet nyelvi *megformálására és továbbítására* korlátozza az irodalmi nyelv működését. Amint azt már az 1955-ös, híres *Bartók*-vers nyelvi magatartása is mutatta, az irodalom esztétikai tapasztalatát kiváltó eseménynek itt végső soron ugyanaz az egyszerű mediális instrumentalizáció a nyelvszemléleti háttere, mint Petőfi *A XIX. század költői* című versének.

A köz és a magán irodalmi megszólaltatásának kérdései körül megsűrűsödő eszmecserék ezért nem véletlenül alakultak úgy, hogy az írásművészet nyilvánosságbeli funkcióinak értelmezése alig érintkezett a művek nyelvi létesülésének hogyanjával. A jelentésképződésben lényegében semmiféle jelentőséget nem tulajdonítva annak, hogy – mint a mindenkori művé válás poétikai partitúrája – miként kondicionálja a szöveg maga a költői beszédnek a nyelvbe való visszatérését. Az irodalmi üzem határolt mozgásterében tematizálható összefüggések még ekkortájt is olyan torz ideo-

⁵⁸ „Te mondd magadban, behunytt szemmel, / csak mondd a szókat, miktől egyszer / futó homokok, népek, házak / Magyarországgá összeálltak.”

⁵⁹ Illyés 1982: 1676.

⁶⁰ Illyés 1982: 1678.

⁶¹ „Ügy állj elő, hogy nem az, mit te írnál: / az lesz a mű, mit néped lelke diktál” (Illyés Gyula: *Levél*. 1965).

lógiai irányt vehettek, amelyben még ott is sikerült semlegesíteni a nyelvi potenciált, ahol az esztétikai tapasztalat formáit már erőszaktétel árán sem lehetett elválasztani a szöveg nyelvi valóságától. Még Weöres, Juhász Ferenc vagy Tandori nyelvi teremtést artikuláló (nyelvi létesülést színre vivő?) művein is végre lehetett hajtani olyan kritikai műveleteket, amelyek – a „nyelvi formát” a mű külső tartozékának nyilvánítva – egyszerű ornamentikának minősítették a nem-referencializálható figurativitást.⁶² Ilyen módon egymástól meglehetősen eltérő poétikák bizonyultak egyszerre „alkalmatlannak” a releváns jelentésképzésre – s minősültek végül a kontrollálatlan affirmáció, illetve a (rejtett) távolságtartás és be-nem-avatkozás nyelveinek.

Az 1970-es évektől a 80-asak közepéig ezért kevés nyomát is találjuk az akkori magyar irodalom olyan irányzati feltérképezésére tett kísérleteknek, amelyeket érvényesen csak a nyelvi-poétikai létesülés hogyanjának elmélyült vizsgálatával lehetett volna elvégezni. Az ekkori irodalomnak nem annyira nyelvi, nyelvművészeti „igazodáspontjai” vannak, hanem inkább olyan átfogó habituális művészetszemléleti koordinátái, amelyeknek az orientáló funkciója – Pilinszkytól Nemes Nagyig, Ottliktól Mészölyig vagy Illyéstől Csoóri Sándorig – nem tisztán irodalmi-poétikai szerepminták szerint alakult. Bár a szerepek és poétikák viszonyainak kezdődő átrendeződése még a 90-es években is gyakran felülírja a poétikai irányzatok tényleges *irodalmi* mozgását, mind kivehetőbben kezd artikulálódni az irodalomnak egy olyan nyelvközelibb rendszere, amelyben már nem a nyelvi magatartás szociális-etikai-világnézeti implikációi a beszédesebbek, mint inkább az írásmódoknak a költői szó nyelvi viselkedéséből adódó különbségei. Az „utónyugatos” esztétizmus magas regiszterének koncentrált nyelve versenyben van ugyan még a képviselői irodalom olykor drámaivá stilizált, közvetlen vallomássóságával, de legkésőbb Mészöly *Alakulásokja* (1975) és Tandori *Egy talált tárgy megtisztítása* című (1973) kötete óta mind az epikai „reprezentáció”, mind pedig a lírai közlés terében megjelentek egy olyan szövegszerveződésnek a jelzései, amely nem vezethető le a dolgok fölötti nyelvi uralom instrumentalizmusából.

Az például, hogy a 70–80-as évek fordulójától fogva a költészet szemlátomást kevésbé törekszik az analóg olvasói képzelet képi-metaforikus gerjesztésére, az elbeszélő próza pedig – a közérzeti reflexió „tanúságtételei” helyett – a dolgok megnevezésének fegyelmezett regiszterein keresztül érzékelteti a nyelvnek való megfelelés igényét, bizonyos értelemben európai irodalmi folyamatok következménye is volt már. Úgy szólván tünetértékkel fejeződik ki benne, hogy – némi késéssel, de a mo-

⁶² „Mivel a lírai világ szervező középpontja, az egyéniség ki van kapcsolva, az ábrázolás mélységét veszti, síkba préselődik. (...) Elsősorban a költői kép lesz ékesség, díszítmény. Ez logikusan fakad Weöres világtagolásából: az érzéki-tárgyi, tehát emberi valóság számára csak *formális szépsége* szempontjából lényeges, a nem-érzéki, transzcendens valóság pedig nem fejezhető ki emberi módra, szemlélhetően tárgyas formákban. Így a díszítőművészet elvontságában épp valóságsszemléletének megfelelő képiségre talál. (...) Általában fulladozunk a sok habtól, csipkétől, aranytól, ezüsttől, »fényes ürességtől«” (Szilágyi 1975: 21).

derenség végével többé-kevésbé párhuzamosan – nálunk is egy egész ellentmondásos irodalmi korszak érkezett el saját átrendeződésének a küszöbére. Illyés, Juhász, Mésszőly, Pilinszky, Nemes Nagy, Weöres vagy Ottlik annak ellenére sem egyazon erővel hatnak már, hogy többen közülük meghatározó ágensei is még az időszak irodalmi folyamatainak. A legnagyobb változás minden kétséget kizáróan az irodalomnak a nyelvhez való viszonyában megy végbe – éspedig a nyelv évtizedek óta nem tapasztalt felértékelődésével. Mindebben alighanem csak közvetett szerepet játszott az irodalmi modernség permanens újtáskényszerének kimerülése. A korszakküszöb közelségének ez a tapasztalata azonban abban az értelemben új látószöveget tárhatott a nyelvi hagyományra, hogy a hagyomány megkerülhetetlen újraírásának maga e hagyomány megelőzhetetlenként való felismerése volt a feltétele. Amiből azután egy évtized múlva az az egészen új körülmény állott elő, hogy – amint az Esterházytól, majd Kovács András Ferencen át Parti Nagy Lajosig megmutatkozott – mindinkább a maga artikulált történeti dimenzionáltságában megtapasztalt nyelviséghez való hozzátartozás, illetve ennek *tudata* vált az irodalomalkotás egyik legfontosabb tényezőjévé.

A folyamatot, utólag visszatekintve ma már világosan látható, Weöres 1972-es *Psychéje*, illetve *Három veréb hat szemmel* (1977) című – „a középkortól évszázadunk kezdetéig a lappangó, rejtett, ismeretlen költői szépségeket, különös izgató zamátú, rendhagyó műveket”⁶³ közreadó – antológiája kezdeményezte. Bármily vonatottan következett is be, a nyelv ekkori felértékelődése két elemében azonban nagyon is eltért a romantika hasonló nyelv- és hagyománytiszteletétől. Ez a folyamat egyrészt nem a népköltészetre, vagy az irodalmi közbeszédben gyakran emlegetett – a képviseleti irodalmárok kezén ráadásul alaposan félreértett – „bartóki modellre” szűkítette az irodalmi nyelv nemzeti hagyományait. Másrészt – ellentétben a reformkori körülményekkel – nem állt mögötte olyan intézményi vagy kultúrmozgalmi támogatás, amelynek biztonsággal, közmegegyezéstől övezve támaszkodhatott volna a felhajtóerejére. Paradox módon ráadásul éppen az a képviseleti felfogás fogadta idegenkedve ennek az irodalmi hagyomány váratlan felértékelődését előhívó nyelvi fordulatnak a kibontakozását, amelyik egyébként évtizedeken át reflexszerűen emlegette az irodalom ún. nemzeti paradigmájának elhanyagoltságát.

A(z anya)nyelv utolsó irodalmi kezdeményezésű – és részben intézményinek mondható – támogatására egészen más körülmények között, közvetlenül a háború befejezése utáni években van példa. A *Magyar Nyelvőr* 1946-ban számol be annak a Nyelvvédő Bizottságnak a megalakulásáról és terveiről, amelynek az Írószövetség égisze alatt Laczkó Géza, Déry Tibor és Halász Gyula voltak az alapítói. A mozgalomnak – mely a belügy- és kultuszminisztériumtól a sajtón át a rádióig szorgalmazta a nyelvromlás feltartóztatására irányuló szélesebb összefogást – nem volt különö-

⁶³ Weöres 1977: fülszöveg.

sebb irodalmi relevanciája.⁶⁴ Már csak ezért is feltűnő, hogy Kodály – aki egyébként mindvégig emblematikus támogatója maradt a nyelvművelésnek – már 1945-ben emlékeztetett az irodalomalkotásnak arra a nagyon ritkán emlegetett feltételére is, hogy élő irodalom soha nem feledkezhet meg a legrégibb írásbeliséghez való természetes hozzátartozásáról:

Mikor látják be íróink, hogy teljes fegyverzetű magyar író csak rendszeres kódexolvasó lehet? Az volt Arany János, az volt Móricz Zsigmond. De még Ady és Kosztolányi is tudta, hogy a régiek buzgó és mindennapos forgatása nélkül magyar író nem áll a lábán. A letűnt korszak gyenge magyarságú értelmisége nem támasztott ilyen igényeket íróival szemben.⁶⁵

És valóban, Kodály nem véletlenül Aranyt említi itt elsőként, hiszen a fenti intelmet annak az Aranynek a szellemében fogalmazta, aki a kezdő verselőket óvta a múlt az irodalmi régiség, például Pázmány és Zrínyi alábecsülésétől:

Azon boldog kor ez, mely, midőn utánoz, magát teremtőnek hiszi, mely ön gyarló kísérleteit remekművekkel teszi párhuzamba; első merész felszökellése, kétségkívül, amaz erőnek, mely – tehetséggel párosulva, majdan teremteni fog, – de éppen ezért nem a mult-ra, hanem a jövőre függeszti pillanatát, melynek csíráit keblében hordozza. [...] Az ilyen mosolyogva nézi le mindazt, mi, szerinte, saját fejlődése színvonalának alatta áll, – s nem nagy véleménynyel van az avult régiség iránt, habár az jeles mű, habár ő maga legkitűnőbb tehetség legyen is; sőt, éppen ez utóbbi, az önerejét érző szellem az, mely legkevésbé hajol meg a mult tekintélye előtt, – a korlátolt ész egykedvű butasága, mely a mester szavára esküszik, itt is, mint mindenütt, fölszínen maradván.⁶⁶

Abban a fordulatban, amelyet egy idő óta Esterházy szállóigévé lett szillépszisével⁶⁷ szokás szemléltetni, nemcsak a mérhetetlen messzeségből érkező szó kijátszhatatlan hatalmának tudata,⁶⁸ hanem a nyelv technikai értelmű tökéletességének ta-

⁶⁴ Déry 1945-ben maga is inkább a közműveltségi következményeket hangsúlyozza: „A nyelv adománya nélkül nem lehet sem kereskedni, sem országot igazgatni. De aki hibásan beszél, írja, az a szellem és anyag csodálatos csereforgalma révén hibásan is gondolkodik” (Déry 1978: 378).

⁶⁵ Kodály 1989: 428.

⁶⁶ Arany 1962: 218–219.

⁶⁷ „S megnyugtatóbb, ha bizony az író nem népben-nemzetben gondolkodik, hanem alanyban-állítmányban” (Esterházy 1984: 10).

⁶⁸ „Gyökerei mélyen belenyúlnek a múlt őstelevényébe, egészen a történelem előtti korig (...) [A]nnyira élő és valóságos, hogy érzékeinkkel is észlelhetjük” (Kosztolányi 1999: 170).

pasztalata is⁶⁹ ott hatott már, különleges része volt annak a felismerésnek, hogy a végső és lényegi humán identitás mindig nyelvi eredetű:

[E]ngem – fiatalon és aztán deres fejjel, két világháború után – igazán, alkatian, szőröstül-bőröstül soha nem érdekelt semmi más: csak a magyar nyelv, és annak felső fokú teljessége, a magyar irodalom. Egy nyelv, amelyet az embermilliárdok között tízmillió ember ért, senki más. Egy irodalom, bezárva ebbe a nyelvbe, amely – hiába volt nemzedékek hősiei erőlködése! – soha nem tudott igazi valóságában szólni a világhoz. De ez a nyelv és ez az irodalom nekem a teljes értékű életet jelentette, mert csak ezen a nyelven tudom elmondani, amit mondani akarok. (És csak ezen a nyelven tudom elhallgatni, amiről hallgatni akarok.) Mert csak akkor és addig vagyok »én«, amíg magyarul tudom megfogalmazni, amit gondolok. Például 1947. február 10-én éjjel a felismerést, hogy számomra nincs más »haza«, csak a magyar nyelv.⁷⁰

Ugyanakkor nagyon beszédes pillanata az újabb magyar líratörténetnek, hogy az identitás nyelvhez tartozásának tapasztalata a 70-es években a maga fordítottjáról is szokatlan drámai erővel képes megszólalni Domonkos István – jelentőségében csak később felismert – költeményében. A *Kormányeltörésben* (1971) annak a többszöri nekifutásra megkísérelt, nyelvét vesztett öntanúsításnak a kudarcát viszi ugyanis színre, amely egy elemi humán mibenlét maradványainak megállapításába torkollik. A nyelvi kiszigetelődés – sem kívül, sem belül nem stabilizálható – tapasztalatának felismerése a költemény zárlatában egyszerre vezet a vers ellehetetlenüléséhez („ez nem lenni vers”) és a világbanlét humán távlatainak bezárulásához:

én két gyerek
 én motorfűrészt
 erdő vágni fa
 én gomba
 én madár
 én különféle vad
 különféle tárgy
 név nem tudni
 délután sötét fáradt
 este kemény szivornya
 asszony lepedő ágy

⁶⁹ „A magyar szóból finom műszer lett, zajtalan sebességű gép, mellyel a mérnöki elme könnyedén alakíthatja fogalmait. De a lélek homályos vidékeit is lágyan kiemeli mélyeiből költőink ihlete. Nyelvünkkel megmintázhatjuk a kővágó motorok pergő zaját s az udvar sarkában gubbasztó maroknyi szalmaszemét alig-alig zizzenő rebbenését. Egyszóval nyelvünk ősi és modern, erdei, mezei és városi, ázsiai és európai” (József Attila 1958: 272).

⁷⁰ Márai 1991: 238.

clitoris
 rátenni ujj
 nem gondolni kollektív
 nem gondolni privát

A nyelvnek ez a 70-es években megjelenő, de csak egy évtizeddel később kibontakozó kettős, szinkrón és diakrón felértékelődése annak ígérétét vetítette előre, hogy magában a szélesebb irodalomértésben is teret nyerhet a nyelv nem eszközjellegű működésének tapasztalata. Közelebbről is az a belátás, hogy „a tulajdonképpeni költészet sohasem csupán magasabb módja (Melos) a köznyelvnek. Ellenkezőleg, inkább a mindennapi beszéd olyan elfelejtett és ezért elhasznált költemény, amelyből már alig hangzik föl hívás. A tisztán mondottnak, a költeménynek nem a próza az ellentéte. A tiszta próza sohasem »prózaí«. Olyan költői és ezért olyan ritka, mint a poézis.”⁷¹ Annak tapasztalata ugyanis, hogy a szövegek irodalmi „hangolása”, illetve az írás nyelvi duktusának egyéni „alakítása” nem a közlésre *kívülről* rácsatlakoztatható elemei a költői nyelvnek, közvetve már két jellegzetes hatástörténeti fejleményben is megfigyelhető az ezredfordulón. A műalkotás létesülésében *nem-jelszerűen* közreműködő nyelv olyan poétikai médiuma a jelentésképződésnek, amelyben nem a szándékátvitel módjára jutnak érvényre a szerzői intenciók. A műalkotás beszéde ezért sohasem egyetlen eredetre vezethető vissza. Ilyenként a közlés sem kizárólag az alkotói kompetenciák, sem pusztán a benne megszólaló nyelvi-irodalmi hagyomány beszédeként nem értelmezhető. Az ezredvégre éppen ezért két olyan nagy hagyományú irányzat hatástörténeti kisugárzása hagy alább, amelyek egyaránt elutasították a művészi szó nyelvi megelőzöttségének és a jelentésképződés nyelvretorikai mögékerülhetetlenségének gondolatát. A Nyugat ún. harmadik nemzedékének stílesztétizmusa ekkorra ugyanúgy sokat veszített a maga hagyományképző erejéből, mint az eszközjellegű nyelvhasználat képviseleti öröksége.

A nyelv ilyen felértékelődésének természetesen már a 80-as években sem egyetlen irányban mutatkoznak meg a szerkezetképzési és szövegszerveződésbeli következményei. A változatok elkülöníthetősége szempontjából *poétikailag* az bizonyul döntőnek, hogy egyfelől milyen nyomokat hagy a műegészen annak nyelvművészeti tapasztalata, hogy a műalkotás voltaképpen *történés*. És ekként – a nyelvi-retorikai figurativitástól a szerkezet architektúrájának formálódásáig – elsősorban olyan képződés eredménye, amely nem tekinthető valamely alkotói terv pusztá kivitelezésének. Vagy másfelől: annak képzete vezérli-e a nyelvvel való együttműködést, hogy a nyelv – a maga uralhatatlansága és megbízhatatlansága ellenére, sőt, megtévesztő működésére is emlékeztetve – képes a kontrollált jelentésképződést szolgálni. Esterházy még utolsó műveiben is határozottan amellet fogalt állást, hogy a műalkotás

⁷¹ Heidegger 1993: 31.

közlési igénye mindig ki van szolgáltatva az – egyszerre hídként és korlátként is valóságos – nyelv mediális autoritásának. Következésképp kalkulálhatatlan marad maga a saját mű jelentéslétesítő teljesítménye is:

Azt hiszem, bármilyen állítást teszek, állításhoz jutok, elbizonytalanodom, hogy tényleg ezt akarom-e mondani, hogy tényleg igaz-e ez. [...] Még akarnék beszélni. Nem beszélgetni, csevegni, hanem mondani. Hogy mit, azt sosem tudtam, az többnyire utólag vagy közben derült ki, de ezt a tudatlanságomat erénynek tartottam.⁷²

A költői nyelv stabilizálhatatlan működése és a szavakat dolgokkal összekötő jelentésképzés igénye közti feszültség a másik póluson viszont odavezetett, hogy a *jelviszonyként* elgondolt közlés – miközben a kompozíció kijátszhatatlan formakényszerét is viszonylagosként leplezi le – végül csupán a megbízható üzenatképzés megalapozhatatlanságát képes kimondani. Az egymástól elkülönült jelekre és dolgokra osztott irodalmi nyelvben ezért az egyenértékű helyettesíthetőség jegyében ugyanaz elmondható lesz bármiről:

A versek címei – úgy tapasztaltam –
fontosakká is válhatnak. Sok mindent
lehet velük csinálni.
Szerkezeti egységbe kerülhetnek
az anyaggal. De mi itt az anyag?
Folyamat, amelynek eljutunk
a papíron leírt első betű
által határolt kezdetétől
a papíron látható utolsó
– hiányzó –
írásjellel jelzett
– nem jelzett – végpontjáig.
Miközben történik mindenféle...
[...]
A *Kép*-ben embereket „állít be” A. Rimbaud;
s vajon a „helyett” nem maga a tűző
nap káprázata-e, vajon nem sugallja,
hogy az egyik alak, egyik alakzat
helyett lehetne akár egy másik is,
sőt az egész beállítás helyett
történhetne akármi más is;
[...]

⁷² Esterházy 2016: 62–63.

Hiszen a foghíjas reklámfeliratoknak
nincs-e ugyanannyira „igazuk”, mint
hibátlanul villogó párjuknak?⁷³

Miközben szintaktikailag különösebben nem tér el a prózai szövegek építkezésétől, szóválasztás és modális hangolás tekintetében újabb líránk talán itt távolodik a legmesszebb a modernségnek attól az artisztikus írásmódjától, amely a közvetlen elődök, Pilinszky és Nemes Nagy műveiben az exkluzív költői nyelv egy-egy érvényes versgrammatikai mintáját alkotta meg. Petri vagy Oravecz versnyelvtana ehhez képest továbbra is őrizte néhány olyan elemét opszis és melosz illeszkedésének, amelyen egyfelől még József Attila, másfelől pedig Szabó Lőrinc versbeszédének eltérő regiszterjegyei is felismerhetők. A Weöres és Nemes Nagy képezte hagyomány – a poétikai átlényegítés ellenére is érzékelhető – továbbírásának a Pilinszkyéhez képest talán azért voltak kedvezőbbek a poétikai feltételei, mert a nyelv felértékelésének többféle módját tették lehetővé. Nemes Nagy például – bármily furcsa paradoxon – úgy hangsúlyozta a líra nyelvi materialitásának s vele a *mondóként* fölcserélhetetlen szó történő karakterének jelentőségét,⁷⁴ hogy közben még a szinonímia poétikai funkcióit is hajlamos volt – figyelmen kívül hagyva a rokon, de mindig eltérő értelmvonatkozások fölcserélhetetlenségét – a (készletalapú) *jelölés* megválaszthatóságával magyarázni.⁷⁵ Weöreshöz viszont azzal nyíltak utak a klasszikus modernség hangnemi és szerkezeti szabálykényszereitől szabadulni akaró kísérletek számára, hogy Weöres – a (magyar) nyelv géniuszára hivatkozva – nemcsak a szubjektumhoz tartozó, s ezért regiszterkötött lírai szó eszményét utasította el, hanem a nyelvi szinkretizmusban is termékeny potenciált látott.⁷⁶ A 17. századi költészet feltűnő fölértékelésével Weöres ráadásul olyan többrétű, nem exklúziós – de a nyelvi ala-

⁷³ Tandori Dezső: Egy vers vágóasztala. In Tandori 1973: 117.

⁷⁴ „Az ugyanis biztos, hogy szavak is vannak az irodalomban, úgy ülnek a szavak az irodalmi szöveg sajátos textúrájában, mint a bogok, a csomópontok; feltűnő részeként, de részeként az alapszövetnek. Az alapszövet pedig a szövegösszefüggés, amely itt korántsem csak nyelvtani összefüggés, esetleg egyáltalán nem az, hanem szótényezők és nem-szótényezők elválhatatlan együttese” (Nemes Nagy 1982: 172).

⁷⁵ „Nagy igazság az, hogy a vers minősége főleg a szinonimán áll vagy bukik; aki a szinonimáért nem küzd meg, nem küzd meg semmiért” (Nemes Nagy 1982: 175). Majd explicáltan: „A szinonima: döntés. Költői döntés, amelynek meghozatalában részt vesz a kor, a környezet késztetéseinek sora, az irányzat, a személy satöbbi” (Nemes Nagy 1982: 177). „Érzékszervi” és „nyelvi jelzőrendszer” elválasztottságáról lásd Nemes Nagy (1982: 164–165).

⁷⁶ Joggal állapítja meg Papp Ágnes Klára, hogy Weöres „elutasította mind a népszerű, mind az ezoterikus költő szerepét. Ugyanakkor jellemző, hogy Weöres legezoterikusabb korszakában, *A teljesség felé* időszakában is írt olyan játékverseket, ritmuskísérleteket, amelyek a közönséggel élő kapcsolatban álló tömegkultúra (illetve a népköltészet) különböző regisztereit, formáit, utalásait használják fel. (...) E téren mondhatni nincs számára különbség a XVIII. század végi rokokó költészet, vagy a mítoszok hangja és egy sláger »leg-limonádésabb érzelmessége« közt” (Papp 2014: 123–124).

kítás materiális technikáiban gazdag – verskultúrát hívott vissza a költészettörténeti emlékezetbe, amely „a valóságos manierizmus és az irodalom reformkori újjászerveződése között: a központ nélküiség súlyos interregnumain ível át, mint egy élet-fenntartó híd”.⁷⁷

Mindenesetre irodalmunknak az 1980-as évektől fogva kibontakozó irányai valamennyien elhelyezhetők e két végpont nyelvszemléleti paradigmái között. Értelem-szerűen úgy, hogy a pusztá elhelyezkedés mikéntje közvetlenül sem esztétikai érték-többlettel, sem értékcsökkenéssel nem jár együtt. Különbségeik azonban – a nyelv kétféle jelenléte okán – jól érzékelhetők a szövegek kiváltotta esztétikai tapasztalat szerkezetében. Abban a poétikai tartományban, amely a dolgot megnyilvánító – s ennyiben mindig is hozzá tartozó – szó értelemvontakozásainak fölcserélhetetlenségében van megalapozva, az esztétikai tapasztalatot hangsúlyosabban artikulálják azok a nyelvművészeti tényezők, amelyek a szó hangtestének akusztikus materialitásától a közlésnek a jelentésimpulzusok artistikus összjátékát felszabadító szólamgazdagságáig terjednek. A jel és dolog elválasztottságának elve viszont a közlés olyan poétikai potenciálját szabadította fel, amely a grammatika retorizálásától az írás materialitásán át egészen a betű technológizált valóságáig terjesztette ki az esztétikai tapasztalat köreit. Egészen addig, ahol a nyelv, sőt az írás mediális önműködése válik műképző tényezővé. De bármily gazdag spektruma nyíljék is fel a nyelv kétféle tapasztalatából adódó poétikai formáknak, inkább jellegzetes, mintsem tiszta elkülönülések alakítják ki azt a rendkívüli gazdagságú nyelvművészeti teret, amely egyfelől Esterházy, Kovács András Ferenc, Térey vagy Oravecz, másfelől Tandori, Kukorelly, Petri vagy Parti Nagy Lajos szövegei határolnak. Tolnai Ottótól Borbély Szilárdig számos olyan „átmeneti” alakzata is megtalálható a szövegvilágoknak, amelyek nyelvszemléleti implikáció tekintetében részben az egyik, részben a másik mintához kötődnek.

Mint oly gyakran, éppen a különös esetek szemléltetik jól a saját nyelvpoétikai elhelyezkedés nem mindig tudatos tapasztalatának, a kétfajta nyelvfelfogás keveredésének „konstrukciós” zavarait is. Nemegyszer olyan értelmezői felismerések közébejöttével, amelyek egy fontos költészettörténeti fejlemény feltárásával egyidejűleg láthatatlanná is teszik a fejleményhez tartozó funkciókonfliktusok eseteit. Amikor például Margócsy István 1995-ös tanulmánya a mondat és a grammatikalitás általános felértékelődését érzékeli, az összefüggések feltárása közben akaratlanul el is fed egy másik meghatározó jelenséget. Amely nem egyéb, mint a lírai beszéd regisztereinek – mindig konstitutív – alakulása, viselkedése a nyelvkritikai tapasztalat⁷⁸

⁷⁷ Kenyeres 1983: 321.

⁷⁸ „[A] nyelvkritikus költészet (melybe, úgy vélem, az utolsó negyedszázad valamennyi jelentős költője beleértődik), midőn a nyelv segítségével próbálja (hisz költészetről lévén szó, vajon mi mással is próbálhatná?) leírni a nyelvileg elvileg kimondhatatlant (à la Wittgenstein), s a szavak relatív érvénytelenségét látja be és fogalmazza meg, akkor, a *szavak* jelentésének elkopásával és elértéktelenedésével szembesülván, a *szavak* önálló poétikai szerepét fogja korlátozni, s a szavak

horizontjában. Ott, ahol Margócsy a szó uralma alól kilépő mondatképzés eseteként Rakovszky Zsuzsa *Részlet egy lehetséges verses regényből* című költeményét idézi, nem érzékeli annak poétikai kollízióját, hogy miközben a vers egy hatásos grammatikai történést hajt végre, szóválasztásának stratégiájában javarészt éppen hogy a költői szó exkluzivitásának igénye⁷⁹ a meghatározó. Ennek következtében – vagy éppen ezért – hat regiszteren belüli zavarnak a profán szóválasztás⁸⁰ feltűnő esete, amely aztán meglehetősen megtöri a szöveg késő nyugatos szólamának poétikai összhatását. Ha nem társul a tónus és hangolás hasonló zavarai, az eltérő költészettörténeti paradigmák egyazon művön belüli feszültsége természetesen nem tekinthető poétikai anomáliának. Még az érzékelhető nyelvszemléleti inkongruenciák sem feltétlenül a verset hozzák zavarba, inkább az interpretáció kategorizáló műveleteit. Mert alighanem minden jelentős interpretáció szükségszerűen „termel” olyan poetológiai vakfoltokat is, amelyekkel bizonyos fokig a maga eredeti felismeréseit kénytelen fizetni.

A klasszikus-modern örökség értelemszerűen másképp hagyja hátra a maga nyelvi történéseinek nyomait a prózai műfajok textúrájának alakulásában. E szempontból különösen tanulságosak azok a nem mindig termékeny feszültségek, amelyek Nádas pontos megnevezésre törekvő nyelvének részletező artikuláltsága, illetve a scenika és az elbeszélés gyakran szimbolikus jelentéstelítettségű beszéde között figyelhető meg. Az előbbi ugyanis olyan divergens ellenerőt fejt ki az utóbbi csak konzisztens formában működő jelentéspotenciáljával szemben, hogy poétikai „összebékülésük” nehézségeit ilyenkor komolyan megsínyli az egész nagyregényi kompozíció. Az elbeszélés alapszólamának játékosan könnyed, *gracióz* hangolása – amely az Esterházy-művek egyik alig tárgyalt alapsajátossága – például egész más feltételek szerint integrálja a nyelvi regiszterek összjátékát, mint Garaczinak a történések és jelentések hierarchiáját felszámoló, narratív poliglottitája, amely szintén sokat bíz a nyelvjátékok többértelműségére. De különös mód egyik elbeszélésmód sem képes mindig úgy semlegesíteni a szecessziós emlékü összehangzások gépies materialitásának véletleneit, hogy a nyelvjáték ne kerüljön a motiválatlan szóviccek veszélyes közelségébe. Az ilyen kontingenciák éppen *nem nyelvi eredetű* játéka ilyenkor ott is a mutatványosság hatását kelti, ahol a szöveg csupán nyelvi „leleményességre” törekedett.

Napjaink irodalmának peremén talán a legfeltűnőbb „nyelvhasználati” jelenségnek számít az ún. *slam poetry*, amely „költészetként” vagy legalábbis annak sajátos

körülírására, egymás közötti összefüggéseire, kontextusára, azaz a mondatokra fog koncentrálni. A szavak szerepét a mondatok fogják átvenni” (Margócsy 1995: 18–19).

⁷⁹ Lásd: „hőskorunk örök / félmúltja”, „oktalan remény”, „önmérséklet szólama”, „színgazdag drámái borzalmak”, „beomlik / megrendült jelen-tudatunk” stb.

⁸⁰ „...az idült ifjúkorra, / miből kikászálódni nem bírunk, / az összképből még több elem utal / a rögtönzésszerű életvitel // jegyében az ágybetét-laticelre / ülünk...”

formájaként határozza meg önmagát.⁸¹ Ez az élő előadáshoz kötött forma sajátos módon egyszerre mutat vissza a költészet távoli, hangzó és vokális eredetére, és vetít előre – legalábbis egy „alternatív” határolású kulturális térben – a költészet magas-kulturális különállását fenyegető távlatokat. A *slam poetry* a beszélt-nyelvi alulformáltság teátrális megszólaltatását olyan multimediális performatívummá változtatja, amely komplex szociális véleménynyilvánítási teret kerít a versezetszerű mondás tartalmi minimalizmusa köré, ahol előadó és publikum kapcsolatából eleve kizárul az újraalkotó befogadás interpretációs mozzanata. Az alulartikulált üzenet leleményes színrevitelét a *tetszés* kollektív megnyilváníthatósága és a gyors kompetitív értékelhetőség foglalja itt olyan recepciós térbe, amely a performance-ok szabályozottságával ellentétben nem függvénye az irodalmi beszéd „normatív” rendjének. Minthogy ebbéli szabadságát az irodalom formálisan megadhatatlan ismérveinek köszönheti, alig van kötelezve esztétikai „küszöbértékek” teljesítésére. Az önmagát már nem vezérlő nyilvánosság egyik vélemény-forgalmi tere gyanánt a *slam poetry* ennyiben csak részben tartozik az irodalmiság kérdéskörébe. Rajta keresztül inkább az irodalom kulturális kontextusának alakulása szempontjából lehet jelentősége annak, hogy a(z egykori) kultúrtársadalmi distinkciók halványultával vajon nem már is olyan szocietás közköltészeti valósága vetül-e itt előre, amelyben – az irodalmi megszólalás normái híján – bizonyosan többen írnak majd, mint olvasnak.

Bárhogy legyen is, az irodalom eddig nem azért élte túl saját kontextusait – amelyekből a pozitivizmus, a(z új)historizmus vagy utóbb a medál-materializmus származtatni próbálta –, mert nyelvi eredetű. Sokkal inkább azért, mert amióta a kulturális technikák lehetővé teszik, annak funkcióteljességét előállítva és újratermelve biztosítja a nyelv mindenkori megújódását. Éspedig annak folytonosságán keresztül, amire Kosztolányi óta – a közéleti szó természetességét is ideértve – Esterházy emlékeztetett a leggyakrabban:

És épp az a dolgom, hogy magam is próbáljam megteremteni – más magyar írókkal együtt, persze – ennek a nyelvnek a mindenkori legteljesebb állapotát. Azért kell az írónak írnia, hogy az órá tartozó mondatok kivirágozzanak, hogy elérjék saját színvonalukat. Jó mondatokat kell életre segíteni. Tehát valójában csak arról a polgári erényről van szó, hogy az ember elvégzi a dolgát.⁸²

⁸¹ A hazai slam-szövegek nyelvi jellemzőiről utóbb lásd Veszelszki (2014), különösen 205–217.

⁸² Esterházy 1994: 332.

IRODALOM

- Arany János 1962. *Arany János Összes Művei X. Prózai művek I.* Szerk. Keresztury Dezső. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benn, Gottfried 1997. *Essays und Reden. In der Fassung der Erstdrucke.* Frankfurt am Main: Fischer.
- Coseriu, Eugenio 1971. Thesen zum Thema „Sprache und Dichtung”. In Stempel, Wolf-Dieter (Hrsg.): *Beiträge zur Textlinguistik.* München: Fink. 183–188.
- Culler, Jonathan 2000. *Literary Theory: A Very Short Introduction.* Oxford, New York: Oxford University Press.
- Deleuze, Gilles – Guattari, Felix 1987. *A Thousand of Plateaus.* Minneapolis: Minnesota University Press.
- de Man, Paul 1991. Ellenszegülés az elméletnek. In Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció.* Budapest: Cserépálvi. 97–113.
- Déry Tibor 1978. *Botladozás. Összegyűjtött cikkek, tanulmányok I.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Esterházy Péter 1984. *Kis Magyar Pornográfia.* Budapest: Magvető.
- Esterházy Péter 1994. *Egy kékharisnya feljegyzéseiből.* Budapest: Magvető.
- Esterházy Péter 2016. *Hasnyálmirigynapló.* Budapest: Magvető.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer.* Budapest: Gondolat.
- Gadamer, Hans-Georg 1994. *A szép aktualitása.* Budapest: T-Twins.
- Heidegger, Martin 1989⁵. *Nietzsche Bd. 1.* Pfullingen: Neske.
- Heidegger, Martin 1991. *A művészet eredete és a gondolkodás rendeltetése.* Athenaeum 1991 (1): 67–81.
- Heidegger, Martin 1993¹⁰. *Unterwegs zur Sprache.* Stuttgart: Neske.
- Heidegger, Martin 1998. *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez.* Debrecen. Latin Betűk.
- Horváth János 1976. *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Illyés Gyula 1982. „Bátrabb igazságokért!” Domokos Mátyás beszélgetése Illyés Gyulával. *Kortárs* 1982 (11): 1675–1690.
- Jakobson, Roman 1972. *Hang – jel – vers.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- József Attila 1958. *József Attila összes művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok.* S. a. r.: Szabolcsi Miklós. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kenyeres Zoltán 1983. *A lélek fényűzése.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kodály Zoltán 1989. *Visszatekintés. Hátrahagyott írások, beszédek, nyilatkozatok. III.* Budapest: Zeneműkiadó.
- Kosztolányi Dezső 1999. *Nyelv és lélek.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Kosztolányi Dezső 2004. *Tükörfolyosó. Magyar írókról.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Kraus, Karl 1986. *Aphorismen. Sprüche und Widersprüche. Pro domo et mundo. Nachts.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lacan, Jacques 1975. Die Stellung des Unbewußten. In *Schriften II.* Olten, Freiburg: Walter.
- Márai Sándor 1991. *Föld, föld!...* Budapest: Akadémiai Kiadó, Helikon.
- Margócsy István 1995. „Névszón ige”. Vázlat az újabb magyar költészet két nagy poétikai tendenciájáról. *Jelenkor* 1: 18–19.
- Mauthner, Fritz 1906². *Beiträge zu einer Kritik der Sprache. Bd. I.* Stuttgart, Berlin: Cotta.
- Nagy Gábor 2009. Irodalomelmélet az irodalom történetében. In Ács Margit (szerk.): *Irodalom a történelemben – irodalomtörténet.* Budapest: MMA Alapítvány. 86–92.

- Nemes Nagy Ágnes 1982. *Metszetek*. Budapest: Magvető Kiadó. [Első megjelenés: *Kortárs* 1980 (12): 1971–1987.]
- Ong, Walter J. 2010. *Szóbeliség és írásbeliség*. Budapest: AKTI, Gondolat Kiadó.
- Papp Ágnes Klára 2014. Paródia, maszk és nyelv. Weöres karneváli szemléletmódjának kérdéséhez. In Bartal Mária – Kulcsár-Szabó Zoltán – Palkó Gábor (szerk.): *„tánc volnék, mely önmagát lejtí”: Tanulmányok Weöres Sándorról*. Budapest: PIM. 1231–129.
- Papp Endre 2009. „Rút sybarita váz”. A nemzetnélküliség programja. *A magyar irodalom történeteiben*. In Ács Margit (szerk.): *Irodalom a történelemben – irodalomtörténet*. Budapest: MMA Alapítvány. 39–52.
- Simonyi Zsigmond 1889. *A magyar nyelv I. A magyar nyelv élete*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Budapest: Athenaeum.
- Sütő András 1978. *Anyám könnyű álmot ígér*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Szilágyi Ákos 1975. A Weöres-i magatartás. *Kritika* 9: 21.
- Tandori Dezső 1973. *Egy talált tárgy megtisztítása*. Budapest: Magvető.
- Thienemann Tivadar 2010. *Az utókor címére. Életrajzi feljegyzések*. Pécs: Pro Pannónia.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. Az irodalmi nyelv. In Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története II: 1800-tól 1919-ig*. Budapest: Gondolat Kiadó. 272–286.
- Veszelszki Ágnes 2014. A slam poetry mint sajátos szövegalkotó gyakorlat. In Bárdosi Vilmos (szerk.): *Szövegalkotó gyakorlatok, nyelvteremtő praktikák*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 203–217.
- Weöres Sándor 1977. *Három veréb hat szemmel*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

VI. A MAGYAR NYELV KÜLFÖLDÖN

A MAGYAR NYELV KÜLFÖLDI MEGISMERTETÉSE, VONZEREJE

NÁDOR ORSOLYA

1. ALAPFOGALMAK

ANYANYELV – KISEBBSÉGI ANYANYELV – SZÁRMAZÁSNYELV –
KÖRNYEZETNYELV – IDEGEN NYELV – KEVÉSSÉ ISMERT/VÁLASZTOTT ÉS
TANÍTOTT NYELV; DIASZPÓRA KÖZÖSSÉG

A világon használt sok ezer nyelv közül alig néhány százalékot képviselnek azok, amelyeket szervezett módon, idegen nyelvként is tanítanak – a magyar a 18. század végétől kezdve ezek közé tartozik.¹ A nyelvek megmaradásának az egyik záloga az, hogy a nyelvközösségen kívül is ismert legyen. A taníthatóságnak azonban több feltétele is van: nyelvészeti szempontból rendelkeznie kell a nyelv egészét áttekintő, leíró grammatikával, egy- és kétnyelvű szótárakkal, nyelvpedagógiai szempontból pedig nélkülözhetetlenek a funkcionális szemléletű pedagógiai nyelvtanok és a tankönyvek. De ha ezek a feltételek adottak, akkor sem biztos, hogy idegen nyelvként tanítják. Általában azok a nyelvek kerülnek a tanítottak közé, amelyek valamely ország teljes kiterjedésű vagy regionális hivatalos nyelveként funkcionálnak, és vagy érdemes, vagy kötelező tanulni a hivatalostól eltérő anyanyelvűek (nyelvi és etnikai kisebbségek) számára. A két- vagy többnyelvű országokban az eltérő anyanyelvű közösségek első idegen nyelvként tanulhatják egymás nyelvét, de akár a kisebbségek nyelve is kerülhet a választható, iskolában tanított nyelvek közé, amint ez éppen 2015-ben, Kárpátalján történt.²

Szépe György³ és Éder Zoltán⁴ az 1980-as években kidolgozott a magyar nyelv változataira egy részletes, az anyanyelvtől a kisebbségi nyelveken át az idegen nyelvig terjedő tipológiai rendszert. Ez ma is alkalmazható – és nem csak a magyar nyelvre vonatkozóan, mivel szinte nincs is olyan ország, amelynek ne lenne más nyelvű kisebbségi lakossága, ráadásul azok a nyelvek, amelyek hivatalosként funkcionálnak az egyik országban, a másokban akár kisebbségi anyanyelvek lehetnek, vagy éppen a Föld több pontján, egymástól földrajzilag távol élő, migráns közös-

¹ Nádor 2014.

² 2017-ben már közel 2000 iskolás tanulja második idegen nyelvként, a felnőtteknek szervezett nyelvtanfolyamokra a második félévben 4200 ukrán anyanyelvű nyelvtanuló iratkozott be. (A szerző saját adatai alapján.)

³ Szépe 1981.

⁴ Éder 1984.

ségek is használhatják, tanulhatják mint felmenőik nyelvét. A következő fogalmak felvázolásánál Szépe és Éder felosztását veszem alapul.

A magyart *anyanyelveként* a Kárpát-medencében körülbelül 12 millió ember beszéli, közülük több mint kétmillióan a Magyarországgal szomszédos országokban *kisebbségi anyanyelveként*,⁵ a különböző történelmi korszakokban elvándoroltak lezármozottai pedig *származásnyelveként* használják. Számukat csak becsülni lehet, de a megállapítás szinte lehetetlen, mivel a befogadó országok statisztikái e téren igen hiányosak.⁶ Arról, hogy *környezeti nyelveként* vagy *idegen nyelveként* hányan ismerik, szintén nincsenek pontos adatok, itt is csak becslésekre támaszkodhatunk – eszerint azok a vajdasági nem magyar anyanyelvű lakosok, akik ma 30 és 60 év közöttiek, iskolás éveikben, 1974-től kezdve részesülhettek magyarnyelv-oktatásban, illetve azok a szlovén lakosok, akik 1959-től, az iskolák kétnyelvűvé alakítását követően⁷ kezdték meg a tanulmányaikat, szintén tudhatnak magyarul. Szépe és Éder a magyarországi kisebbségekre is kitér, akik számára másodnyelv lenne a magyar, de ezek a közösségek lassan a nyelvcsere végéhez közelednek, és esetükben inkább a magyar, mint az eredeti közösségi nyelvváltozat tekinthető dominánsnak, ezért nincs szükségük arra, hogy a közoktatásban, nyelvórákon tanulják meg az állam hivatalos nyelvét.⁸ Jelentős létszámot képviselhetnek évek múlva azok az ukrán, ruszin vagy orosz anyanyelvű diákok is, akik 2015-től közel ezren, választható idegen-, illetve környezetnyelveként tanulják a magyart Kárpátalja közoktatási intézményeiben, számuk fokozatosan emelkedik.⁹ Emellett – évtizedek óta változatlan nagyságrendben – évente kb. 3500-4000 felnőtt korú nyelvtanulóval is számolhatunk, akik Magyarországon (*célnyelvi környezetben*) vagy külföldön (*forrásnyelvi környezetben*) ismerkednek a magyar nyelvvel. Itt ugyancsak érdekes kiegészítő adat a több ezer ukrán felnőtt nyelvtanuló megjelenése. Pontos adat nincsen, mivel sok nyelvtanuló magánnyelvoktatásban vesz részt, így kívül esik a látható rendszeren, eltűnik a statisztikákból.

Ezek a tipológiai kategóriák a nyelvi kompetenciák különféle válfajait képviselik: a felnőtt *anyanyelvi beszélő* korlátlan kompetenciával rendelkezik szóban és írásban, a *kisebbségi anyanyelvű beszélő* kompetenciái viszont korlátozottak lehetnek attól függően, hogy járt-e anyanyelvű iskolába, és ha igen, hány tanévet töltött az okta-

⁵ A népszámlálások eltérő módszertana miatt, valamint a nem válaszolók adatainak ismeretlensége okán a számok nem abszolút értékűek. Például a 2011. évi magyarországi népszámláláskor több mint másfél millió ember nem válaszolt az anyanyelvre vonatkozó kérdésre. A jelen kötetben az igazolható biztos adatok olvashatók. Vö. Tóth Pál Péter Népesedési viszonyok című kötetbeli fejezetével.

⁶ A témáról, az időrendet és a statisztikákat követve részletesen ír Papp Z. (2010).

⁷ Kolláth 2009: 37.

⁸ Vö. Knipf Erzsébetnek Nem magyar nyelvű kisebbségek magyar nyelvi közegben című fejezetével kötetünkben.

⁹ Vö. <http://www.nyest.hu/hirek/egy-re-nepszerubb-a-magyar-nyelv-az-ukran-iskolakban>

tásban, illetve a magasabb szinteken (szakképzés, középiskola, felsőoktatás) milyen nyelven tanulhatott. A *származásnyelvi* kategória is kisebbségi természetű, de nem az őshonos, hanem a különféle gazdasági és társadalmi–politikai–ideológiai okok miatt Magyarországról más országba költözött, magyar származású népességet értjük rajta. Jellemzője a felcserélő típusú kétnyelvűség, a második megjelenésével az első nyelv kompetenciáinak fokozatos leépülése, amelynek során először az írásbeli szövegalkotás és szövegértés szorul vissza, de a szóbeliségnek is csak egyes rétegei, főként a családi, baráti, kulturális témájú kommunikáció maradnak meg, a formális helyzetekben pedig a befogadó ország nyelve válik dominánssá. A magyar nyelv-közösség őshonos, de periferikus helyzetű, kis létszámú, többségi környezetben (nagyvárosokban, a nyelvhatárhoz közeli településeken) élő csoportjai a *szórványközösségek*.¹⁰ Anyanyelvük fokozatosan zsugorodik, a nyelvi hiányok egyre nagyobb teret foglalnak el, mivel a családon kívül nem tudják használni sem a munkahelyükön, sem a hétköznapi élet egyéb színterein, iskoláik a többség nyelvén működnek. A Kárpát-medencei őshonos kisebbség életterének a tömböktől távol eső részei, az ún. „külső régiók”¹¹ szórványközösségeinek nyelvi vitalitása igen gyenge, nyelvváltozatukat a kisebbségi magyar anyanyelvi csoporton belül *szórványnyelvnek* nevezi a szakirodalom. A kontaktusjelenségekkel átszótt anyanyelv átadása csak részleges, a standard változattal az újabb nemzedékek alig találkoznak a hétköznapi nyelvhasználat során, a vegyes házasságok nagy száma, valamint az anyanyelvű oktatási intézmények hiánya egyre nagyobb mértékű nyelvcserét eredményez, a nyelvi kompetenciák tekintetében pedig ez a nyelvváltozat a származásnyelv felé mutat, mivel itt is először az írás és az olvasás szorul vissza.

A *környezeti nyelvnek* két értelmezése létezik, egy szűkebb és egy tágabb, de mindkettő az idegen nyelvi kategóriához sorolható. A *szűkebb értelmezés* szerint környezetnyelvet tanulnak azok a többségi nemzethez tartozó emberek, akik a velük együtt élő kisebbség nyelvét az oktatási rendszerbe beillesztve tanulják – a magyar esetben eredetileg ez a jugoszláviai Vajdaságban valósult meg a 70–80-as években.¹² *Tágabb értelemben* pedig idetartozik a kisebbségek államnyelv-tanulása, legyen szó akár őshonos, akár bevándorló közösségről. Ez – az oktatási módszerektől és a nyelv helyi presztízsétől függően – akár kiegyensúlyozott, B2, C1 szintű, komplex másodnyelvi kompetenciát is eredményezhet. *Idegen nyelvként* bármilyen anyanyelvű és életkorú személy tanulhatja a magyart – közvetítőnyelvvél vagy nélküle, a kezdőtől a legmagasabb szaknyelvi szintig, sőt a megszerzett tudást akkreditált nyelvvizsgákon meg is mértegetheti. A kompetenciaskálának az egyik végpontján az anyanyelv, a másikon az idegen nyelv található. Míg az előbbire a korlátlan kompetencia a jellemző, utóbbit a 2002-ben magyarul is megjelent Közös Európai Referenciakeret hat kate-

¹⁰ Bodó 2009.

¹¹ Péntek 2004: 43.

¹² Horváth 1990: 65–72.

góriára osztott nyelvi szintrendszer alapján, az adott szintnek megfelelő, de minden esetben korlátozott kompetencia határozza meg. A kettő között helyezkedik el valahol a *származásnyelv*, amelyet alapvetően két tényező határoz meg: a kibocsátó beszélőközösségtől távol töltött idő, valamint ezzel szoros összefüggésben a származási identitás mértéke. Ezek alapján a származásnyelv közelíthet az anyanyelvhez, de a nemzedékváltásokkal és a nyelvcseré folyamatának előrehaladtával az idegen nyelvhez is – amely ebben az esetben a befogadó országba való integrálódás eszköze.

A magyar nyelvet sokszor nevezik „*kis nyelvnek*”, ami egyrészt azért nem helytálló, mert a jelenleg ismert 7097 nyelv¹³ rangsorában – anyanyelvi beszélői számát tekintve – benne van az első ötvenben, de azért sem igaz, mert minden közlési igényt kielégítő, szóbeli és írásbeli nyelvi regiszterrel rendelkezik, emiatt nemcsak a hétköznapi és hivatalos kommunikációra, hanem a legmodernebb tudományok anyanyelvű művelésére és megismertetésére is alkalmas. A fentiek alapján a helyes terminus a *kevésbé ismert és választott* (vagy *tanult*) *nyelv*, amelynek az első fele arra utal, hogy az anyanyelvű beszélőkön kívül kevesen ismerik, a második fele pedig arra, hogy kevesen tanulják. A terminusvariációk használata attól függ, hogy az ismeretséget általában vagy a nyelvoktatásban elfoglalt helyét hangsúlyozzuk.

2. A MAGYAR NYELV KÜLFÖLDI ISMERTETÉSÉNEK SZÍNTEREI ÉS MÓDJAI

A magyar nyelv megismertetésének színterei részben célnyelvi (magyarországi), részben forrásnyelvi (külföldi) környezetben találhatók. Míg a 19. századi kezdetek csak néhány jeles európai egyetemre (Bécs, Prága, Helsinki, Párizs), egy különleges státusú város, Fiume középiskolai és felnőtt esti tanfolyamának hungarológiai laboratóriumára, valamint a nagypolgári és arisztokrata családok magánoktatási formáira korlátozódtak, ma külföldön évente legalább 2000 nyelvtanulóval számolunk, a magyarországi intézmények pedig 1500-2000 diákot fogadnak hosszabb, teljes képzésre, vagy néhány hetes, hónapos részképzésre, nyelvtanfolyamra, nyári egyetemre. Ez a létszám évtizedek óta állandó, bár a földrajzi megoszlás, a célok, a motivációk és a keretek változnak, és néha, pl. a rendszerváltáskor, vagy a jelenlegi ukrainai helyzet következtében kiugró szám adatok is előfordulnak. Minden kultúrához a nyelven keresztül vezet az út, akár az ún. nagybetűs, klasszikus értékeket hordozó, akár a mindennapok kultúráját közvetítő kisbetűs kultúráról legyen szó,¹⁴ ehhez pedig következetes oktatáspolitikai alapokon nyugvó, folyamatosan fejlesztett, kiegyensúlyozottan működő, gazdasági szempontokból is versenyképes intézményrendszerre van szükség.

¹³ Vö. <https://www.ethnologue.com>

¹⁴ Medgyes–Major 1997: 178–185.

2.1. A magyarországi intézmények közül a legrégebben, 1927 óta a Debreceni Nyári Egyetem működik, ahol évente ma is több száz külföldi diák ismerkedik a magyar nyelvvel és kultúrával. A két világháború között más, jelentős, a magyar nyelv megismertetésével foglalkozó hazai intézményalapítás nem történt, a hangsúly a külföldi intézményrendszer kiépítésén volt.

A második világháború után, az 1950-es évek második felében az újabb nemzetközi kötelezettségvállalások a magyar mint idegen nyelv célnyelvi környezetben történő tanításában is új, korábban nem ismert feladatok megoldását követelték. Megjelentek a hazai oktatási rendszerben azok a diákok, akik nyelvi előképzettség nélkül érkeztek, és egy év alatt kellett legalább B2 szintre eljutniuk ahhoz, hogy elkezdhessék magyar nyelven a tanulmányaikat a választott egyetemi szakon (hasonló volt a helyzet az akkori Csehszlovákiában, Romániában, NDK-ban is). Ehhez az oktatási formához az oroszon kívül szinte alig léteztek minták, azok is kezdetlegesek voltak még, tehát ki kellett találni az általános magyar- és szaknyelvtanítás ma *tartalomalapú nyelvvoktatásként* ismert módszerét.

Az első lépéseket az ELTE Magyar mint Idegen Nyelvi Tanszékének jogelődje, az 1952-ben alapított Központi Magyar Nyelvi Lektorátus tette meg, majd amikor a megnövekedett hallgatói létszámot már nem tudta ellátni, az oktatási tárca 1957-ben létrehozta a Balassi Intézet¹⁵ egyik elődintézményét, a Nemzetközi Előkészítő Intézetet (NEI). Tartalmi szempontból a két intézmény között munkamegosztás alakult ki, a diákok a NEI-ben töltötték az előkészítő tanévüket, majd a Lektorátus felügyeletével és közreműködésével folyt tovább két, illetve három évig a szaknyelv-központú nyelvtanítás a hazai egyetemeken. Az előkészítő után évente 600-800 diák lépett be a magyar felsőoktatási rendszerbe, tehát a rendszerváltásig legalább tízezerre tehető a magyarul főiskolai vagy egyetemi diplomát szerzett hallgatók létszáma. Közülük később sokan vezető állásokba kerültek otthon, és annak ellenére, hogy sokszor a véletlen sodorta őket Magyarországra, jó emlékekkel távoztak, amit azok a véletlenszerű példák is bizonyítanak, amiket az Afrikában és Közel-Keleten vagy Kubában dolgozó magyar mérnököktől, orvosoktól tudunk, ugyanakkor jelentős számban maradtak itt is, és sikeresen beilleszkedtek a magyar társadalomba.

A Balassi Intézet – igazodva az idegennyelvi piac igényeihez – sokféle lehetőséget kínál a nyelvtanulásra vállalkozóknak, a több száz főt befogadó, rövidebb-hosszabb nyelvtanfolyamtól a hagyományos egyetemi előkészítőn és a külföldi hungarológusok részképzésén, valamint a magyar származású diákok magyarságismereti tanéven át a műfordítóképzésig.¹⁶ Ez utóbbi évente 8-10, a magyar irodalom tol-

¹⁵ 2016-tól a Balassi Intézet a Külgazdasági és Külügyminisztérium Kulturális és Tudománydiplomáciáért Felelős Államtitkárságához tartozik.

¹⁶ A 2016/2017. tanévben a hungarológusok létszáma 35, a magyarságismereti képzésen 30, a hagyományos egyetemi előkészítőn 69, a magyar anyanyelvű egyetemi előkészítő, határon túli diákok létszáma pedig 89 fő volt. Bori István, a KKM Balassi Intézet nemzetközi oktatási főkoordinátora személyes közlése alapján.

mácsolására alkalmas műfordítót bocsát ki, akik többnyire a kortárs alkotások megismertetésével járulnak hozzá a magyar kultúra terjesztéséhez. Teljes, akár több tanéven át tartó szaknyelvi képzést kínálnak az orvosi egyetemek az angol és német nyelvű programok hallgatóinak, emellett népszerűek az ösztöndíjra pályázók körében a hosszabb-rövidebb „nyelvi fürdők”, a téli és nyári egyetemek nyelvi-kulturális programjai. A debreceni (DNYE) mellett a pécsi (PTE), a budapesti (ELTE) és a szegedi (SZTE) nyári egyetem is évek óta sikeresen dolgozik nyelvünk és kultúránk megismertetéséért: egy jól szervezett, gazdag kulturális programot kínáló nyári tanfolyam hosszú időre fenntarthatja az érdeklődést, és sokan többször is visszatérnek.

2.2. A külföldi intézmények fenntartásuk és működtetésük tekintetében öt nagy csoportra oszthatók:

1. magyarországi kezdeményezés, vagy államközi megállapodások alapján működő egyetemi oktatóhelyek és kulturális intézetek – ezekben az esetekben részben vagy teljes egészében Magyarország a fenntartó;
2. a külföldi egyetemek európai és regionális (közép-, illetve kelet-európai) tanulmányaihoz, vagy az általános nyelvészeti, esetleg levéltári stúdiumaihoz köthető helyi kezdeményezések;
3. a civil szervezetek, baráti társaságok nyelvoktató tevékenysége;
4. a kivándorolt magyarok oktatási intézményei, pl. a hétvégi iskolák, amelyek működéséhez Magyarország egyre jelentősebb anyagi támogatást ad;
5. egyéni megoldások (magánórák).

A külföldi felsőoktatási intézmények részeként működő *tanszékekről* és az egyetlen nyelvtanárt (*lektor*) jelentő *lektorátusok* oktatói és hallgatói létszámáról, tevékenységről csak részinformációk állnak rendelkezésre. Az utolsó, átfogó igényű, kérdőíves kutatás ebben a témakörben 1987–89-ben zajlott a TS-4/5 akadémiai kutatási program keretében¹⁷ a Nemzetközi Hungarológiai Központban, a jogutód Balassi Intézet vendégoktatóinak adataihoz és elemzéseihez adatvédelmi okokból nem lehetett hozzájutni, emellett számos külföldi egyetem magyar vonatkozású munkájáról is csak részleges információk állnak a kutató rendelkezésére.

A nem túl szerencsés időpontban, közvetlenül a rendszerváltást megelőzően kezdeményezett kérdőíves kutatás célja az volt, hogy a szervezeti információktól a motiváción át a tartalmi munkáig áttekintse a külföldön – akkor 92 ismert oktatóhelyen – folyó munkát. Magyarországon a 80-as évek végén már megindult a valódi – pártközponttól független – tudományos munka a társadalomtudományi kutatások területén is, ennek a híre azonban a távoli oktatóhelyekre (pl. Toronto, Szöul) nem jutott el, és a helyi kollégák határozottan elzárkóztak az együttműködéstől, de voltak, akik egyszerűen csak lényegtelennek ítélték, mások szakmai munkájuk indirekt ellen-

¹⁷ Giay–Lengyel–Nádor 1998: 446–457.

örzésétől tartottak, ezért nem válaszoltak. Végül mindössze 53 kitöltött kérdőívre alapozva készült el a kutatási jelentés. Eszerint akkor öt típusba voltak sorolhatók az egyetemi oktatóhelyek, ezen belül négy foglalkozott közvetlenül a magyar nyelv és kultúra külföldi megismertetésével (magyar vagy hungarológia főszak; mellékszak; kötelező vagy fakultatív nyelvoktatás; egyetemi előkészítés) egy típust pedig a magyar nemzeti kisebbség számára létrehozott magyar nyelv- és irodalom tanszékek képviseltek. A nem magyar anyanyelvűeknek szervezett oktatásból a rendszerváltást követően a külföldön folyó egyetemi előkészítés kiesett, mivel ez a forma szoros összefüggésben volt a szocialista-kommunista nemzetközi kötelezettségvállalással: a volt NDK-ból (Halle) és Vietnamból (Hanoi) érkeztek ilyen előképzettséggel rendelkező hallgatók a Nemzetközi Előkészítő Intézet egyéves nyelvi és szaknyelvi egyetemi előkészítő tanfolyamára. Legnagyobb arányban a más szakokhoz kapcsolódó, kötelező és fakultatív (ún. lektori) nyelvoktatás jelent meg: 23 helyen, majd a főszakos képzés következett (17), mellékszak pedig 5 egyetemen működött – bár a hiányzó negyven adattal együtt sokkal árnyaltabb lehetett volna a 90-es évek elejéről kirajzolódott kép.

A több mint húsz évvel ezelőtti kutatás adatai szerint a külföldi oktatóhelyek diáksága döntően a nem magyar anyanyelvűek közül került ki (1199 fő), a magyar származású kétnyelvűek a várakozással ellentétben pedig mindössze 153-an voltak. A motivációt, ha volt egyáltalán ilyen, a Magyarország és a magyar nyelv, kultúra iránti érdeklődés határozta meg, vagy éppen a kuriózumokhoz való vonzódás, ugyanakkor több mint százra tehető azoknak a hallgatóknak a száma, akik csak a helyi felvételi rendszer sajátosságai miatt, véletlenszerűen kerültek magyar szakra. Ezen a szakon nem volt előfeltétel még az alapfokú nyelvtudás sem, így mindenki egyenlő eséllyel indult, bármilyen tanulmányokat is akart eredetileg folytatni. A vizsgálat kiterjedt a pályakövetésre is, de az itt kapott válaszok meglehetősen esetlegesek voltak. A főszakon végzettek jellemzően a fordítás, tolmácsolás és az idegenforgalom területén találtak munkát magyar nyelvtudásukkal, (nyelv)tanárként leginkább a Magyarországon tanult, esetleg itt doktorált magyar szakosok kerülhettek be a saját országuk egyetemére (egyebek között Berlinben, Szófiában, Moszkvában, Szentpéterváron, Pekingben, Ankarában akadt erre példa). Nincs ez másként ma sem, legfeljebb a vegyes érdekeltségű vállalatok hoztak újabb munkalehetőségeket a magyarul tudók számára.

A kevésbé ismert és választott nyelvek közös sajátossága egyebek között az volt a 80-as években, hogy a tanárok többsége magyar anyanyelvű volt, és magyar mint idegen nyelvi szakképzéssel csak elvétve rendelkezett. Az anyanyelvűek túlsúlya ma is jellemző, de a szakképzettségi mutatók sokat javultak: a 90-es évek második felétől 2016-ig évente átlagosan 60-70, magasán képzett magyar mint idegen nyelv tanár jelent meg a hazai és külföldi oktatási rendszerben. Ez a rendszeres utánpótlás a 2017-től érvényes új magyar mint idegen nyelv szakos tanárképzés posztgraduálissá való átalakítása miatt valószínűleg évekre megszakad, és fokozatosan versenyhát-

rányba kerülünk majd a magyarhoz hasonlóan kevésbé ismert és tanított, de e téren is folyamatosan támogatott kelet-közép-európai nyelvekhez képest.

Európa újabb politikai és területi átrendeződése, nevezetesen a szovjet érdekövezet felbomlása, a délszláv háború és az új nemzetállamok (Csehország, Szlovákia, Horvátország, Szlovénia, Szerbia) megalakulása, valamint az Európai Unió fokozatos bővítése új piaci lehetőségeket nyitott a kelet-közép-európai térség nyelvei számára is. A várakozásokkal ellentétben,¹⁸ a magyar esetében ez nem jelentette a nyelvtanulók számának jelentős növekedését, de például az idegen nyelven tartott országismereti előadások látogatottsága Franciaország hat egyetemén a rendszerváltás évében a korábbiak háromszorosára emelkedett. Ugyanakkor Németország egyesülésével a legrégebbi és legnagyobb létszámú külföldi magyar egyetemi bázis, a berlini magyar tanszék elveszítette vonzerejét és hallgatóinak nagy részét. A korábban jól működő, nyelv, fordítás és irodalom hangsúlyú magyar szakot az új helyzetben a korszerű, de magyar stúdiumként népszerűvé nem vált kultúratudománnyal cserélték fel, ráadásul a magyarországi támogatás (lektor és vendégtanár küldése) is fokozatosan eltűnt a rendszerből, emiatt erősen csökkent a hallgatólétszám, és mára behozhatatlannak tűnő versenyhátrányba került a szak a többi kevésbé választott nyelvvel szemben.

A hallei egyetemi előkészítő képzés a 80-as évek végén, az ösztöndíjrendszer átalakulásával, valamint – a berlinihez hasonlóan – Németország újraegyesülésével elveszítette korábbi funkcióját, és végleg befejeződött. Ugyanez lett a sorsa a Hanoi-ban működő egyetemi előkészítőnek is.

A kétoldalú kulturális egyezmények védeltséget jelentenek a külföldi színterek számára – egészen addig, amíg a fogadó fél úgy nem dönt, hogy az éppen ott dolgozó magyarországi vendégoktatót nem véglegesíti. Ezzel a kölcsönös kötelezettségvállalás, a folyamatosságot biztosító magyarországi háttér, és főleg az anyagi hozzájárulás megszűnik, és ettől kezdve csak a professzor vagy a nyelvtanár rátermettségétől, az oktatási marketingre való alkalmasságától, a kialakított szakmai kapcsolataitól és a beiratkozott hallgatók létszámától függ, hogy megmaradhat-e a magyar nyelv-oktatás. Németországban az ezredfordulón a visszaesés ellenére is még 14 helyen volt egyetemi szintű hungarológiai oktatás, Olaszországban 9, Franciaországban 7 egyetemen tanították a magyart valamilyen formában, de egyre csökkenő diáklétszámmal. Mivel Magyarország csak az érvényes kétoldalú egyezményekben foglalt oktatóhelyeknek ad folyamatos anyagi és szellemi támogatást azzal, hogy lektorokat, vendégtanárokat küld, ösztöndíjakat biztosít, gyarapítja a könyv-, folyóirat- és filmállományt, fennáll annak a veszélye, hogy e nélkül a külső segítség nélkül a lektorátusok belső erőforrásai és vonzereje csökken, majd lassan – például a nyelvtanár nyugdíjba vonulása után – elsorvadnak. A tanszékek helyzete valamivel biztonságosabb, bár a bolognai folyamat követelményei és a megújulásra való képtelenség egy-

¹⁸ Keresztes 2002: 7.

értelműen visszavetette a kevésbé ismert nyelvek tanulása iránti érdeklődést.¹⁹ Ahol pedig csak egyetlen magyar nyelvtanár dolgozik, folyamatosan versenyeznie kell az évtizedek óta folyamatosan és jóval támogatottabb szláv és neolatin nyelvekkel.

Az uniós csatlakozás a magyar mint idegen nyelv tanítása területén is új lehetőségeket hozott. Várható volt például, hogy a hivatalos nyelvi státus miatt sokkal több fordítóra, tolmácsra lesz majd szükség, akik ezzel a sajátos igénnyel megjelennek a nyelvtanulók között. Ezzel együtt a korábbi filológiai (nyelv és irodalom) központú, külföldi egyetemi hungarológiai oktatás elmozdulhatott volna a gazdasági-kereskedelmi, a társadalmi ismeretek, a szaknyelvek, az üzleti nyelv felé. Az eredmény azonban nem igazolta a várakozásokat: főként anyanyelvű fordítók, tolmácsok látják el az uniós dokumentumok gondozását, és mivel az egyetemi képzésekben sem jelent meg a hasznosság követelményét szem előtt tartó, tematikus bővítés, ehelyett maradt a korábbi évtizedek filológia-központú gyakorlata, nem nőtt a magyar nyelv és kultúra tanulását választók száma sem, sőt többnyire csökkent. A jelenlegi gyakorlat az, hogy a BA képzések magyar, hungarológia, finnugrisztika, általános nyelvészet és Közép-Európa- tanulmányok hallgatóinak csak töredéke folytatja a nyelvtanulást a mesterképzés szintjén, ugyanakkor ennek a körnek az eloszlása is elég egyenetlen: pl. a horvát, bolgár és lengyel hungarológusok közül többen, az északi országokban tanulók, az olaszok és németek közül egyre kevesebben szereznek diplomát hungarológiai stúdiumokból.

3. A KULTURÁLIS DIPLOMÁCIA SZEREPE

Minden nyelv, így a magyar nyelv és kultúra megismertetésének is a legmagasabb szintje az egyetemi – hungarológiai – képzés, de igen fontos a lektorátusi nyelvoktatás is, ami a legtöbb esetben idegen nyelven tartott országismereti (irodalom, társadalom, néprajz stb.) előadással is kiegészül. Ennek a stratégiai szempontból kiemelkedően fontos hálózatnak a kiépítése a két világháború közötti időszakban, Klebelsberg Kuno kultuszminisztersége alatt kezdődött el, bár a legelső oktatóhely már 1806-ban létrejött a bécsi egyetemen, a következő pedig 1852-ben Prágában. Ezeket követte a Helsinki és Párizs, majd a modern hungarológia bölcsőjének számító 1916-os berlini tanszékalapítás, amely a fogalom áttekintésekor már említett Gragger Róbert nevéhez fűződik. Gragger koncepciója alapján Berlinben alakult ki az a munkamegosztás (vendégprofesszor – lektor), amely ma is minden külföldi egyetemi hungarológiai tanszéken kívánatos lenne, valamint az a komplex intézményrendszer (tanszék, intézet, Collegium Hungaricum), amely kiteljesítette a magyar nyelv és kultúra megismertetésének bázisát Berlinben. A tanszék fogalma nem szorul magyarázatra, de a lektorátussal kapcsolatosan annyit érdemes megjegyezni,

¹⁹ Derékly 2006: 91.

gyezni, hogy ez egyszemélyes oktatóhelyet jelent, amely rendszerint egy nagyobb, több nyelv és kultúra tanítását összefogó (pl. finnugor, kelet-európai, szláv filológiai) tanszéken vagy nyelvi lektorátuson belül helyezkedik el. A *lektori munka* elsődlegesen *nyelvtanítás*, amelyhez nem szaktudományos felkészültség, doktori fokozat, hanem nyelvpedagógiai, didaktikai előképzettség szükséges, amely mind a módszertan, mind az adott nyelv grammatikájának és kultúrájának külső szemlélete szempontjából felkészíti a nyelvtanárt a sikeres nyelvtanításra. Mivel azonban több olyan egyetem van, ahol a nyelvtanár (lektor) testesíti meg az adott nyelvhez tartozó teljes kultúrkört, a gyakorlat az, hogy az igényektől és természetesen egyéni felkészültségétől függően irodalmat, történelmet, néprajzot is tanít. A vendégprofesszor ezzel szemben szaktudományos ismeretek átadásával vesz részt a külföldi tanszékek munkájában, és bár ritkán a nyelvoktatásba is bekapcsolódik, általában ma is vagy nyelvészetet, vagy irodalmat tanít, mivel sajnos sem a gazdasági, sem a politológiai, diplomáciai jellegű képzés nem lett része a hungarológiai oktatásnak.

A hungarológia külföldi oktatásának első virágkora a 20. század első felére tehető, amikor Klebelsberg Kuno, majd Hóman Bálint kultuszminiszterek kultúrdiplomáciai koncepciójának és támogatáspolitikájának köszönhetően 12 ország több mint 40 egyetemén alakult tanszék vagy lektorátus a következő városokban: *Amszterdam, Ankara, Bécs, Berlin, Bologna, Firenze, Genf, Genova, Grenoble, Helsinki, Krakkó, Lancaster, Lemberg, Lille, Lipcse, London, Lund, Lyon, Madrid, Milánó, Nápoly, New York, Nijmegen, Nizza, Padova, Pavia, Párizs, Róma, Stockholm, Stuttgart, Szófia, Tartu, Torino, Toulouse, Trieszt, Tübingen, Uppsala, Utrecht és Velence*. Ebben az időszakban a külföldi egyetemi oktatás főként a különböző szinteken történő nyelvtanításra, valamint a helyi érdeklődésnek megfelelően, irodalmi, történelmi, művészettörténeti előadásokra, esetenként a fordításra korlátozódott. Nagy reményekre ad okot az a fejlesztési elképzelés, amely 2020-tól a jelenlegi 46-ról 70 főre emelné a vendégoktatók és közel ennyire az oktatóhelyek számát, feltéve hogy a fennmaradás feltételeit is hosszú távon biztosítja Magyarország.²⁰

A külföldi magyarnyelv- és hungarológiai oktatás tovább élt, bár nehéz körülmények között, 1945 és 1948 között és után. A második világháborút követő három évben két alapvető tendencia határozta meg a magyar kulturális külpolitikát. Egyrészt igyekeztek megőrizni azokat a helyeket, amelyeket Magyarország a 20-as évektől kezdve folyamatosan megszerzett, másrészt pedig újabb oktatóhelyek nyitására egyeztettek a korábban ellenséges, akkor viszont már szövetséges országokban. A kulturális külkapcsolatok szervezése részben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, részben a Külügyminisztérium hatáskörébe tartozott.

Az 1948-as kommunista fordulatig tartó időszakot a korábbi hungarológiai intézményrendszer megőrzése, illetve az új politikai kapcsolatoknak megfelelő ki-

²⁰ Vö. Hammerstein Judit 2017. szeptember 10-én megjelent interjúja.

bővítése jellemezte. Egy 1947 júliusában készült kimutatás szerint²¹ 15 országban 50 oktató- és kutatóhelyet tartott nyilván a kultuszminisztérium. Többségük már a két világháború között is működött, és szerencsére nem semmisült meg a harcok során, ötöt azonban már 1945 után hoztak létre: Grenoble – lektorátus (1946), Jeruzsálem – megbízott előadó (1946), Uppsala – magyar nyelvtanfolyamok (1945), Ankara – lektorátus (1946), Isztambul – megbízott előadó (1946). Tervezték, hogy a későbbiekben lektorátust alapítanak többek között Krakkóban és néhány szovjet városban. Ez később meg is valósult: az 50–60-as évek politikai irányának megfelelően a szocialista országok nagyobb egyetemein egymás után alakultak a tanszékek és lektorátusok, amelyek a rendszerváltásig folyamatosan működtek, ezzel egyidejűleg azonban megszakadt a hivatalos kapcsolat a „nyugati” egyetemekkel, amelyeken a tanszékek, lektorátusok megmaradása – magyarországi támogatás nélkül – kizárólag a befogadó ország, város, egyetem jóindulatától függött – és függ azóta is.

3.1. A HUNGAROLÓGIAI KUTATÁST ÉS KULTURÁLIS DIPLOMÁCIÁT SZOLGÁLÓ INTÉZMÉNYEK

A mai jelenségek, intézmények gyökerei a két világháború közötti időszakra vezethetők vissza, ezért párhuzamosan vizsgáljuk azt az időszakot és a mai gyakorlatot.

Minden kétséget kizáróan Klebelsberg Kuno magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter (1922–1931) nevéhez fűződik a hungarológia nemzetközi intézményrendszerének megteremtése. Egyik írásában a következő gondolat olvasható: „Ha a külügyi, pénzügyi vagy közigazgatási politika rossz, a bajok rögtön mutatkoznak, és így a politika elhibázottsága nyomban nyilvánvalóvá válik. *A kultúrpolitika terén soká lehet büntetlenül mulasztani, mert a bajok csak tíz-tizenöt év múlva mutatkoznak, de akkor aztán irreperábilisok*, és a hibát csak egy nemzedék múlva lehetne nagy nehezen megkorrigálni. A kultúrpolitikának tehát mindig jó tizenöt esztendővel előre kell dolgoznia.”²² Ezek a szavak egy átgondolt kulturális diplomáciai koncepció – intézményfejlesztési stratégia – szükségességére utalnak. Az elképzelés gyakorlati oldalát a *magyar kultúra külföldi intézményi bázisának létrehozása* határozta meg. A mindenkori politikai fő irány mindig azokat az országokat (nyelvtérületeket) tartotta és tartja elsődleges fontosságúnak, amelyekkel Magyarország szövetségi kapcsolatban van. Viszont azzal, hogy az intézmények nagy része képes alkalmazkodni a politikai változásokhoz, és fenntartani a folyamatosságot, emellett mindig újak is megjelennek (pl. New York, Sanghaj, Baku), a magyar nyelv külföldi megismertetése mind nyugaton, mind keleten, északon és délen közel egy évszázada biztosított.

²¹ Gönyei 1988: 33–42.

²² Klebelsberg 1927: 638–639.

A két világháború közötti időszakban, amely egyben a magyar területi revízió korszaka is volt, két irányban folyt a kulturális expanzió: az egyik a magyar ösztöndíjasok elhelyezését szolgáló *Collegium Hungaricum*ok hálózatának kiépítése, a másik az *egyetemi magyar oktató- és kutatóhelyek, történeti intézetek* alapítása. Mivel ezek az intézmények csak közvetetten vannak kapcsolatban a magyar nyelv külföldi megismertetésével, viszont a *Collegium Hungaricum*ok több átalakulással folyamatosan részei a külföldi hungarológiának, röviden kitérek a működésükre.

Az olyan intézménytípus, amely külföldön szállást és étkezési lehetőséget biztosított a magyar diákoknak, nem 20. századi találmány, Krakkóban már a 15. században létezett a *Bursa Ungarorum*, Rómában a 16. században a *Collegium Hungaricum* (majd *Germanico-Hungaricum*), valamint Bolognában a *Collegium Ungaro Illyricum*.

Klebensberg, hogy elitképzési terveit megvalósíthassa, partnereket keresett a magyar ösztöndíjasok fogadásához, s ahol lehetett (és stratégiai szempontból is indokolt volt), épületet vásárolt *Collegium Hungaricum* céljára. Ez az intézmény meglehetősen költséges volt, ami főként a gazdasági válságok idején nehezítette a misszió teljesítését.

Magyarország mindössze három városban, *Berlinben, Bécsben és Rómában* tudott egy-egy reprezentatív épületet vásárolni azzal a céllal, hogy ott fiatal magyar tudósok és tudósjelöltek találjanak otthonra ösztöndíjas idejük alatt. A különböző, humán és reál tudományterületekről kiküldött fiatalok a helyi egyetemeken tanultak, klinikákon, kutatóintézetekben dolgoztak, s ez idő alatt számos, életük végéig tartó, hasznos kapcsolatot építettek ki, nem utolsósorban pedig részesei voltak a magyar imázs formálásának is. Ehhez a nyugodt, biztos hátteret a *Collegium Hungaricum*ok biztosították, amelyekben a komoly kutatómunka mellett a sportra és a szórakozásra is lehetőség nyílt, de például a magyar nyelv tanítása nem tartozott a tevékenységek közé – szemben a mai gyakorlattal. Igaz, ma már az elnevezés tartalma is átalakult. A második világháború után megváltoztatták a nevet és átformálták a feladatokat is: Magyar Kulturális Intézet néven a régiék mellett számos új kulturális központ létesült pl. Moszkvában, Szófiában, Varsóban, Delhiben, Helsinkiben, Prágában, Kelet-Berlinben, Kairóban. Megváltozott a működés lényege: már nem az elit kapcsolatteremtésen, hanem a „tömegek” felé való nyitáson volt a hangsúly: képzőművészeti kiállításokkal, író–olvasó találkozók, néptáncbemutatókkal, koncertekkel, nyelvoktatással próbáltak barátokat szerezni a magyar kultúra számára. Az 1990-es években egy időre újraélesztették a régi elnevezést, noha számos új alapítású kulturális intézet nem is hasonlított az eredeti *Collegium Hungaricum*okra sem felépítésében, sem tartalmában.

A rendszerváltást követően jöhetett létre kulturális intézet Londonban, New Yorkban, Brüsszelben, Pozsonyban és Bukarestben, a volt Jugoszlávia széthullása után pedig több mint egy évtizeddel érett meg a helyzet az intézetalapításra az önálló Horvátország, Szerbia és Szlovénia fővárosában is. Az intézményhálózat fejlesztése folyamatos, iránya pedig, a korábbi évtizedek gyakorlatát folytatva, meg-

felel a mindenkori kulturális külpolitikának. Jelenleg az intézmények egységesen a „Balassi Intézet” nevet viselik, és számuk – a Balassi Intézet honlapja²³ szerint – 24. Többségük saját nyelvtanfolyamokat is kínál az érdeklődőknek, vagy befogadja a helyi civil szervezetek (pl. Finn–Magyar Társaság) tanfolyamait, programjait (pl. a Finn–Magyar Társaság által koordinált két, a magyar nyelv tanításával összefüggő nemzetközi pályázatot is, a Te-Le-Hut és a Hungaroboxot²⁴). Ez a lehetőség nem csak a nyelv megismertetését szolgálja, mivel éppen a civil szervezetekhez kötődő nyelvtanulók köréből kerül ki a kulturális rendezvények törzsközönsége is.

4. HELYZETKÉP A KÜLFÖLDI HUNGAROLÓGIAI FELSŐOKTATÁSRÓL

A külföldi oktatóhelyek fennmaradása nagymértékben függ a kiküldött vagy megbízott tanár (vendégprofesszor, lektor) rátermettségétől, kialakított kapcsolatrendszerétől, de ugyanilyen mértékben függ a magyar kulturális kormányzat figyelmétől, az anyagi háttér biztosításától, valamint nem utolsósorban a kelet-közép-európai térség felé irányuló érdeklődés mértékétől. Jelenleg a „bolognai folyamat” nyomán kialakult értékelési és egyetemi gazdasági rendszer veszélyezteteti leginkább a kevésbé ismert nyelvek egyetemi oktatását: minthogy a legtöbb helyen hiányosak a személyi feltételek, s az érdeklődés is igen hullámzó, emellett a bölcsész végzettségűeknek igen csekély az esélyük arra, hogy magyar szakos végzettséggel piacképes diplomát szerezzenek. Az egyetemek kiszámolják az egy oktatóra eső hallgatói létszámot és ennek a költségeit, majd meghúzzák a vonalat. Részben ennek a szemléletnek lett áldozata a groningeni tanszék, került veszélybe a helsinki, a lyoni és szűnt meg a beszercebányai képzés. Az egyetemek szempontjából racionális döntések azonban nem veszik figyelembe a kevésbé választott nyelvek és kultúrák, az ún. kis szakok sajátosságait, ezért a nyelvország felelőssége megnő, és ha beleillik a politikai stratégiájába a nyelv és a kultúra terjesztése, akkor áldoznia is kell rá.

4.1. A HÁLÓZATBAN REJLŐ LEHETŐSÉG

A kevésbé ismert és tanított nyelvek külföldi megismertetésének számos szervezeti, tartalmi és anyagi korlátja van. Az egyes oktatóhelyek nem ismerik egymás tevékenységét, elszigetelten, sokszor a külső körülményeknek kiszolgáltatottan dolgoznak, emiatt időről időre felmerül a közösséggé, esetleg hálózattá szerveződés igénye.

Több kísérlet is volt már a hálózat megszervezésére, de nem bizonyult igazán sikeresnek sem a hungarológiai központok kialakításának terve (1985), sem a Hun-

²³ <http://www.balassiintezet.hu/hu/nemzetkozi-kapcsolatok/>

²⁴ <http://suomiunkari.fi/>

garológus Oktatók Nemzetközi Társaságának megalakítása (1989) és integrálása a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságba (mai nevén: Magyarságtudományi Társaságba), mert az akkori vezetés nem tartotta fontosnak a nyelvtanárok jelenlétét a filológusok körében. A nemzetközi hálózatépítés sikertelenségének az oka részben a 80-as évek Magyarországgal szembeni bizalmatlanság volt, részben az, hogy az oktatást mindenki belső ügyének tekintette, nem érett meg a helyzet a közös gondok feltárására. Többen tartottak attól, hogy Magyarország kívülről próbálja majd befolyásolni, esetleg minősíteni a munkájukat, ezért ellenezték, hogy az anyagi támogatáson túl bármilyen más szerepe legyen. Eközben itthon zajlott a rendszerváltás, és az eufória a magyar mint idegen nyelvet, hungarológiát sem kímélte: naiv nyitottsággal vártuk a „Nyugat” befogadását, de nem számoltunk azzal, hogy az évtizedes bizalmatlanság nem tűnik el néhány nap alatt.

Újabb lehetőséget hozott a nyelvtanárok számára az 1991-ben, Szépe György kezdeményezésére megalakult Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete (MANYE), amelyben az éves kongresszusok egyik legnépesebb szekciója kezdettől a magyar mint idegen nyelv lett, 2016-ban pedig a MANYE szakosztályaként jött létre ismét a magyar nyelv tanárainak régen várt hálózata.

A kevésbé ismert és tanított nyelvek mind hasonló nehézségekkel néznek szembe, ugyanakkor közülük azok a nyelvek, amelyek sok közeli rokonnal rendelkeznek, e téren is könnyebb helyzetben vannak, mint a magyar. A megoldást keresők között a bécsi egyetem vendégtanára, Deréky Pál (2006) már a bolognai folyamat kezdetén látta a kis szakokra leselkedő veszélyeket, és szorgalmazta a közös tanterven alapuló képzéseket (ebből csak egy, Firenze és az ELTE olasz–magyar bilaterális képzése valósult meg), a közös diplomákat, a külföldön tanítók hatékonyabb együttműködését. Az egyes műhelyeket is erősítő hálózat akkor sem jött létre. Ma már látjuk, hogy erősen csökken a hallgatói létszám, tanszékek, lektorátusok kerülnek bizonytalan helyzetbe, biztos adatokhoz azonban nem lehet hozzájutni, mert a külföldi hungarológiai felsőoktatás napi gyakorlatáról ma sem állnak rendelkezésre nyilvános adatok.

4.2. A FELSŐOKTATÁSBAN HASZNÁLT TANANYAGOK ÉS MÓDSZEREK VONZEREJE

A hungarológia típusú szakok választásánál, de akkor is, amikor egy más szakhoz kapcsolódóan kell a diáknak döntenie a kötelező vagy fakultatív formában tanult nyelvről, lényeges szempont a hasznos tudás, a szaknyelvi tájékozottság ehhez képest sokszor csak másodlagos. A képzés filológia-központúságáról már fentebb szó esett, de megkerülhetetlen a kevésbé választott nyelvek egy mind a mai napig megoldatlan problémája is, ami a széles körben ismert és tanított nyelvek számára ismeretlen: a tanulási célokhoz fejlesztett tananyag hiánya, különös tekintettel a felsőoktatásra.

Már az 1989-es felmérésből is kitűnt, hogy a külföldi egyetemek magyar, hungarológia és finnugor tanszékei (pl. Uppsala, Moszkva, Szófia, Berlin, Párizs) alig rendelkeznek saját tananyaggal, ezért kényszerűségből olyan tankönyveket használnak, amelyeket a szerzők egy más célközönségnek szántak. Ma a korábbi évtizedekhez képest sokkal inkább támaszkodnak a magyarországi anyagokra, amelyek valóban alkalmazhatóak akár a felsőoktatásban is, saját tananyag viszont változatlanul kevés készül.²⁵

A felnőtt korosztály számára ma már a szép kivitelű, nyelvpedagógiai szempontból is többnyire megfelelő tankönyvekből és segédanyagokból igen jelentős a könyvesboltok kínálata itthon és külföldön egyaránt. Ugyanakkor még mindig igen kevés a jó színvonalú, önálló tanulásra vagy távoktatásra alkalmas, ingyen is elérhető elektronikus tananyag, és hiányoznak azok a könnyített olvasmányok is, amelyek a klasszikus és kortárs magyar irodalom alkotásait közvetítenék a külföldi egyetemek kezdő nyelvtanulóinak.

5. A MAGYAR MINT ANYANYELV, SZÁRMAZÁSNYELV ÉS IDEGEN NYELV OKTATÁSA GYERMEKEK ÉS FIATALOK SZÁMÁRA KÜLFÖLDÖN

A gyermek- és fiatal korosztály magyarnyelv-oktatásáról a *Nyelvünk és Kultúránk* című, meglehetősen periférikus, egy szűk célközönségnek szóló folyóiratban jelentek meg az első írások a 70-es években, amikor az Anyanyelvi Konferencia megalakulását (1970) követően egyáltalán már szólni lehetett erről.²⁶ Ma már minden európai és tengeren túli szervezet törekszik arra, hogy önálló honlapja vagy kiadványa legyen, és a lehető legtöbb csatornán kapcsolatba kerüljenek egymással az oktatási folyamat szervezői és résztvevői.²⁷ A magyar harmadik választható nyelvként megjelent néhány Európa Iskolában, környezeti nyelvként a határközeli ukrán általános és középiskolákban, valamint a nyelvcseré folyamatát élő Kárpát-medencei szórvány körében is.

A magyar emigráció történetével foglalkozó áttekintések hangsúlyozzák, hogy a különböző kivándorlási időszakokban más-más volt a viszony a magyar nyelv tanításához.²⁸ Az első generációk számára az otthonról hozott anyanyelvük a domináns, a befogadó ország nyelvét eltérő mértékben ismerik, illetve tanulják. A második nemzedékkel indulhat el a nyelvcseré, hiszen ők már nem az anyanyelvükön tanul-

²⁵ Jelenleg például Pozsonyban Hizsnyai Tóth Ildikó készít ilyet a szlovák levéltáros hallgatók számára. Hizsnyai Tóth Ildikó saját közlése (2017. december), valamint vö. Misad Katalin 2011: 136–137.

²⁶ Vö. Nagy 1977 és 2003.

²⁷ Ismertebb gyűjtőoldalak: <http://www.nyeomszsz.org/Uj/index.php/en>; és az Őrszavak oldala: <http://magyarutca.org/nyeomszsz/orszavak/>

²⁸ Tarján 2013.

nak az iskolában, és az sem biztos, hogy a saját etnikai környezetükből választanak házastársat, számukra a nyelv már egy korlátozott kompetenciájú származásnyelv, a harmadik nemzedék pedig már akár idegenként tanulhatja ősei nyelvét.

A kivándorlók közös jellemzője – korszaktól függetlenül –, hogy vagy saját szervezeteket hoztak létre, vagy csatlakoztak a már működő egyházakhoz, hagyomány-őrző csoportokhoz, cserkészcsapatokhoz, hétvégi iskolákhoz. Közöttük vannak kiemelkedően jól működő, nagy létszámú szervezetek, amelyek sok évtizede léteznek, és akkor is betöltötték a hivatásukat, amikor sem a befogadó országtól, sem Magyarországtól nem kaptak (vagy nem fogadtak el) támogatást. A hagyományos diaszpóracsoportok életében központi helyet foglalnak el az egyházak és a hétvégi iskolák mint a nyelv megőrzésének, vagy felélesztésének, vagy megtanításának a színterei.²⁹ A feladatuk attól függően változik, hogy milyen nyelvi kompetenciákkal érkeznek a bevándorló, akarja-e, és ha igen, milyen mértékben akarja megőrizni, majd átadni anyanyelvét. A beilleszkedést jelentősen megkönnyíti, ha az újonnan érkezettek kapcsolatot keresnek a már ott élőkkel. Ennek egyik lehetősége a hétvégi iskola és a hozzá kapcsolódó egyéb szervezetek munkájában való részvétel. Az anyanyelv megőrzésének lehetőségeit a jelen kötet egy másik tanulmánya tartalmazza,³⁰ ennek a fejezetnek a célja az, hogy a nyelv megismertetésének lehetőségeit, módszereit és eszközeit mutassa be.

Mivel a nyugati magyar diaszpóra nyelvtanárainak többsége nem képzett magyar mint idegen nyelv tanár, sőt sokuknak pedagógiai szakképesítése sincs, lelkesedésből, szabad idejükben tanítanak, nincsenek könnyű helyzetben. Ennek ellenére sok esetben még mindig nehezen és fenntartásokkal fogadják el azoknak a magyarországi kollégáiknak a segítségét, akik magyar mint idegen nyelvi szakképzettségük birtokában, a különféle helyszíneken szerzett tapasztalataik alapján egy-egy tanártovábbképzésen próbálják átadni a tudásukat, vagy olyan tankönyveket készítenek, amelyek tükrözik a személyes találkozásokon elhangzott kéréseket.

A nyugati diaszpóra számára az első tankönyvcsaládot az Anyanyelvi Konferencia megbízásából dolgozta ki egy magyarországi és külföldi munkacsoport az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején, de ezek az életkor szerint egymásra épülő könyvek még nem „idegen” nyelvként, hanem anyanyelvként, esetenként származásnyelvként közvetítették a nyelvi és kulturális ismereteket, hagyományokat. Ezt követően évtizedekig nem történt semmi, miközben például a Balassi Intézet magyarságismereti tanévére érkezett diákoknál már pontosan mérhető volt a nyelvvesztés: a 21. század elején már idegen nyelvként kellett megismerkedniük elődeik nyelvvel. Ez a tény vezetett 2006 és 2010 között a Kiliki című, interaktív elemeket is tartalmazó

²⁹ Szoták 2011.

³⁰ Lásd az észak-amerikai szóránymagyarságról és a határon túli magyarok anyanyelvi oktatásáról szóló fejezeteket.

oktatócsomag³¹ fejlesztéséhez, majd ennek tapasztalataira építve a Balassi-füzetek (2011–2016) koncepciójának, didaktikai alapelveinek kidolgozásához Mindkét tananyagcsomagot a Balassi Intézet nyelvtanárai írták, szerkesztették.³² Ezek az anyagok a gyermekek számára könnyen kezelhetők, feladataik didaktikai szempontból tökéletesen megfelelnek mind a korosztálynak, mind a nyelvi kompetenciáknak. Több ezer példányban jutottak már el a világ minden pontjára.

Ausztriában, Burgenlandban készült egy iskolásoknak szóló, német, angol és spanyol közvetítőnyelven is megjelent tankönyv, *Az én világom*, amely felépítésében, szövegeiben és feladataiban ötvözi az idegen- és a környezetnyelvi jegyeket, emiatt alkalmas lehet például a kárpátaljai ukrán anyanyelvű gyerekek magyartanítására is, 2017 elején pedig Pápai Ilona elkészítette Kárpátalján az ötödik osztályos ukrán gyerekeknek szánt tankönyv kéziratát is, amelyet remélhetőleg több is követ majd.

Ha nem is egyöntetű a másutt készült munkák elfogadása, de talán ezek a magyar mint idegen nyelv tanítási tapasztalatokra támaszkodó tananyagok ötleteket adnak, hasznos megoldásokat kínálnak majd a kanadai, ausztráliai, németországi, dél-amerikai stb. diaszpóra számára készülő új könyvek, füzetek, internetes anyagok szerzőinek, emellett segítséget adhatnak a Kárpát-medencei szórványoktatáshoz, sőt az idegennyelv-tanításhoz is.

6. A MAGYAR NYELV KÜLFÖLDI MEGISMERTETÉSÉNEK SZÍNTEREIRŐL ÖSSZEFOGLALÓAN

A fentiekből két élesen elkülönülő csoport rajzolódott ki, a felnőttek és a gyermekek korosztálya.

A felnőttek (több évszázada) különféle céllal és motivációval tanulhatnak magánórákon – nem túlságosan régen online –, nyelvtanfolyamokon, de akár egyetemeken is. A megszerezhető tudás a választott keretektől függ: a túlélő nyelvtudástól a szaknyelvre és hungarológiai ismeretekre is kiterjedő elit kétnyelvűségig terjed. Megállapítottuk, hogy a magyar – a Kárpát-medencében honos nyelvek többségéhez hasonlóan – a kevésbé ismert nyelvek közé tartozik, és ennek megfelelően megvannak a maga nyelvpedagógiai sajátosságai, akár az anyanyelvű, sokszor nem szakképzett tanárok, akár a piramishoz hasonlóan, kezdő szinttől felfelé szűkülő diáklétszám és tankönyvkiátlát tekintetében.

Fontos lenne az egyetemi hungarológusképzés megújulása, és mivel a „kis szakok” sok felsőoktatási intézményben egyedül gyengék, rossz gazdasági mutatóik pedig előbb-utóbb a megszűnésüket is eredményezhetik, kiút lehet az egymást erősítő

³¹ <https://emagyariskola.hu/online-tananyagok/kiliki-a-foldon>

³² Balassi-füzetek 1–5.: <https://emagyariskola.hu/kotetek/balassi-fuzetek-1>

oktatóhelyi hálózat létrehozása, amit a két világháború között létrehozott kulturális diplomáciai intézményrendszer is támogathat a maga eszközeivel.

A gyerekek esetében a nyelvtudás nélküli kötődéstől a leginkább írás és olvasás tekintetében korlátozott származásnyelvi kompetenciákig tart a nyelv megismertetésének feladata, az anyanyelvi kompetenciákkal rendelkezőkkel a kötet más fejezetei foglalkoznak.

Míg a felnőttek számára – legalább kezdő szinten – igen széles a nyelvkönyvpiac kínálata, a gyermek korcsoportok motiváló eszközei, a színes, színezhető, élvezetes, de mind életkori, mind nyelvpedagógiai szempontból tökéletes művek terén van még teendő.

Összevetve a többi kevésbé ismert és tanított nyelv gyakorlatával, azt mondhatjuk, hogy a magyar nyelv külföldi megismertetése ezekhez hasonlóan épül fel, és évtizedek óta nagyjából azonos mértékű érdeklődés övezi, legfeljebb a szinterei és a hangsúlyai változnak.

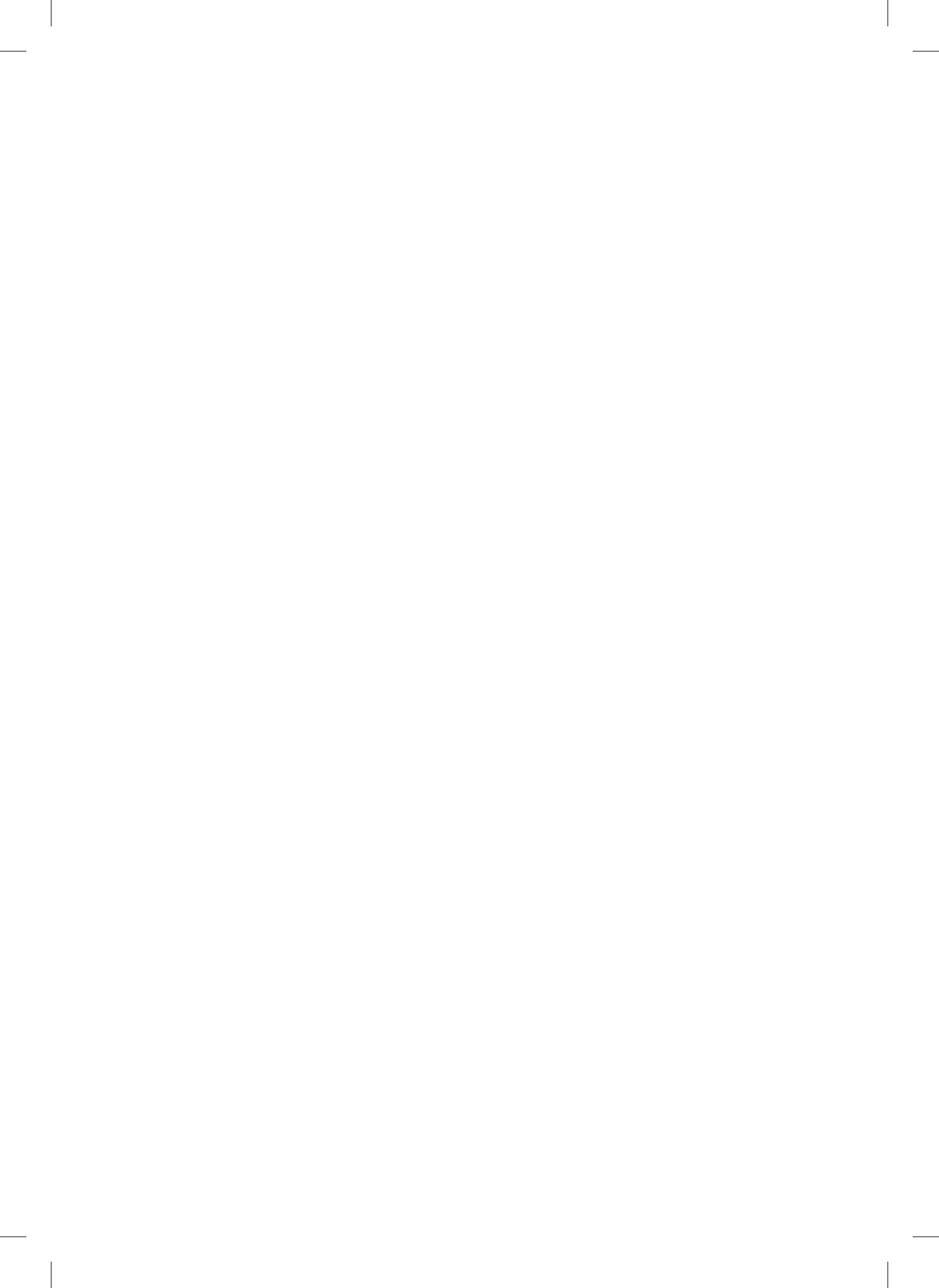
IRODALOM

- Bodó Barna 2009. *Szórvány és nyelvhatár*. Budapest: Lucidus Kiadó
- Dereky Pál 2006. Külföldi hungarológiai műhelyek a 21. század elején. *Disputa* 6–7: 91–95.
- Éder Zoltán 1984. A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye. *Magyar Nyelvőr* 108: 63–74.
- Egyre népszerűbb a magyar nyelv az ukrán iskolákban. *Nyelv és Tudomány* 2015. november 15. <http://www.nyest.hu/hirek/egyre-nepszerubb-a-magyar-nyelv-az-ukran-iskolakban>
- Giay Béla – Lengyel Zsolt – Nádor Orsolya 1998. A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia rendszerváltozatai a nyolcvanas években. In Giay Béla – Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint idegen nyelv / hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény*. Pécs, Budapest: Janus, Osiris Kiadó. 446–457.
- Gönyei Antal (szerk.) 1988. *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948)*. Budapest: Új Magyar Központi Levéltár.
- Hammerstein Judit 2017. Toborzó – magyar nyelv oktató és népszerűsítő tanárok. Tóth Ida interjúja. *Magyar Idők* szeptember 10. <http://magyaridok.hu/lugas/toborzo-magyar-nyelv-oktato-es-nepszerusito-tanarok-2143180/>
- Horváth Mátyás 1990. A magyar mint környezeti nyelv diszciplináris és oktatási kérdései. *A Hungarológia Oktatása* 7–8: 65–72.
- Keresztes László 2002. Bevezetés. In Keresztes László – Maticsák Sándor (szerk.): *A magyar nyelv idegenben*. Debrecen–Jyväskylä.
- Klebsberg Kuno 1927. *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Budapest. 638–639. http://mtdaportal.extra.hu/books/klebsberg_kuno_beszedek_es_cikkek.pdf
- Kolláth Anna 2009. Két nyelv és oktatás. In Kolláth Anna (szerk.): *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada*. Budapest, Kansas, Maribor, Praha: Bielsko-Biala. 36–58.
- Közös Európai Referenciakeret 2002. http://www.nyak.hu/nyat/doc/ker_2002.asp
- Medgyes Péter – Major Éva 1997. *A nyelvtanár. A nyelvtanítás módszertana*. Budapest: Corvina, 178–185.

- Misad Katalin 2011. A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatása a pozsonyi Comenius Egyetemen. *THL*₂ 1–2: 133–139.
- Nádor Orsolya 2014. Vályi András emlékezete. *Anyanyelv-pedagógia* 4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=537>
- Nagy Károly 1977. *Tanítsunk magyarul! Tanulmányok, cikkek, beszélgetések a szórványmagyarság nyelvoktatásáról, kultúra-műveléséről*. New York: Püski.
- Nagy Károly 2003. *Járatlan utakon. Korfordulók világában*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Papp Z. Attila 2010. A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. *Kisebbségkutatás* 4. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00048/1890.htm>
- Péntek János 2004. A hiány tünetei a külső régiók magyar nyelvi változataiban. In *Anyanyelv és oktatás*. Csíkszereda: Pallas Akadémia. 43–52.
- Szépe György 1981. A „magyar mint idegen nyelv” néhány diszciplináris kérdése. In Giay Béla – Ruzsinyák Márta (szerk.): *Magyar nyelv külföldieknek V*. Budapest: MM-NEI. 9–27.
- Szoták Szilvia 2011. Gondolatok a nyugati diaszpóra oktatásáról. In Kozmács István – Vancsó Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt...* (Nyelvészeti írások Sándor Anna tiszteletére). Nyitra: Arany A. László Polgári Társulás 223–231.
- Tarján Gábor 2013. Nemzedékváltás az amerikai magyarságnál. *Magyar Szemle* 1–2: 92–113.

VII. NYELVI TERVEZÉS

TERVEZÉS, (ÖN)ÉRTELMEZÉS, FENNTARTÁS

A magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. BEVEZETÉS

A megismerő és cselekvő ember természetes adottsága és tevékenységének meghatározója a múltbeli tapasztalatok reflexív feldolgozása és a jövő tervezése. Minden emberi közösségi és kulturális tevékenység egyszerre aktív és reflexív, vagyis miközben a tevékenység folyik, az azt végző önmagát és környezetéhez való viszonyát értelmezi és újraértelmezi. Ennek a nézőpontnak az egyik összetevője (kiindulópontja) a tapasztalati tér (más szavakkal tapasztalat, emlékezés a múltból), a történeti meghatározottság, amely a történelmi eseményeket szemlélő beszélő vagy kutató történetileg meghatározott világismereteiből, tapasztalataiból áll. Másik összetevője az elváráshorizont (más szavakkal várákozás, remény a jövőbeli történésekkel kapcsolatban), amely a történeti meghatározottság révén a történeti ember által várt, jövődől események mintáját tartalmazza.¹ Amikor egy kultúra és közösség, illetve specifikusan a magyar kultúra és közösség nyelvstratégiájáról esik szó, e kettősség kettős módon érvényes: a közösség minden területén és a nyelvtudományban egyaránt.

A nyelvstratégiának az a feladata, hogy belülről és egészében hagyja megmutatkozni a nyelvvel, a nyelvet beszélő egyénnel és közösség(ek)kel kapcsolatos erőt, a termékenységet, a teljesítményt, a jövő természetes várását, elvárását. Mindazt, ami közösséget és kultúrát épít, fenntart, és mindazt, ami nyelvet hoz létre és tart fenn. A feltételek, folyamatok elemzése az alkotó, önalkotó erők tudatosítását és tervezését eredményezi, amely visszacsatolva ismét feltétele a közösség, az egyén és a nyelv fenntartásának. A nyelvstratégia fő célja a nyelv, egy nyelv, a mindenkor anyanyelv fenntartása és jövőbeli élete fő irányainak a kijelölése. Minden közösség önfenntartó tevékenységet folytat: saját maga létének feltételeit igyekszik biztosítani. Ez a tevékenység a legkedvezőbb körülmények között is nélkülözhetetlen: az alkotás, az önreferencia és önreflexivitas (az önértelmezés), a közösségi koherencia összhangba hozása és a környezettel való összekapcsolása a fenntartás, a kulturális kumuláció elengedhetetlen feltétele. A nyelv, a nyelvet beszélő ember és közösség nem van, ha-

¹ Gadamer 1984; Koselleck 200.

nem létrehozza önmagát folyamatosan, hagyományt képezve és a jövőt megnyitva.² Ha ez a folyamat él, a közösség és a nyelv is él, ha ez a folyamat megszakad, a közösségnek és a nyelvnek is vége.

Erre a nyelvstratégiára, pontosabban ennek a nyelvstratégiának a kifejtésére (fel színre hozására) és kidolgozására minden esély megvan ma is. A magyar nyelv stratégiájával, illetve annak hiányával több mű is foglalkozott,³ ezek módszeres áttekintésére a jelen fejezet nem tér ki. Minden közösségnek és kultúrának van nyelvstratégiája. Ezek a nyelvstratégiák nagymértékben különbözhetnek egymástól meglétük és hatásuk erősségében, kidolgozottságuk és tudatosítottságuk mértékében, a stratégiai célok elérésének rész kérdéseiben. Azonban mindegyik a nyelv és nyelvközösség fennmaradását és fejlődését, teljesítményének növelését, korszerűségét tűzi ki célul. Az angolszász kultúrákban a nyelvstratégia nyíltsága nem különösebben erős, a stratégiai célok főképp a mindennapi gyakorlatban, az oktatásban és a nyelvi kreativitásban valósulnak meg, diszkurzív módon, a minőség- és teljesítményelvű sokféleségben.⁴ A német kultúrában jelentékeny a nyelvstratégia nyíltsága, a nyelvi kérdések a nyelvi eszmény, a nyelvi helyesség, a hagyomány és a jövő szempontjából nagymértékben reflektálódnak a nyelvről szóló metaszintű diszkurzusokban, a nyelvtudományban is.⁵ (Egyik esetben sem a „politikai korrektségről” van szó.) Ismeretes a skandináv és balti kultúrák és nyelvek nagyfokú stratégiai feldolgozottsága (lásd például Pomozi 2011).

A nyelvstratégiáról szólva előre le kell szögezni: nem panasznapi van szükség, sem nem a kívánságlisták előhozatalára. Nem az ideológiák és a kulturális érdekcsoportok harca oldja meg a kérdéseinket, az aszimmetrikus ellenfogalmak (a mindenkori „mi” és „ők” szembenállása⁶) meglévő rendszere fölé kell konszenzust kialakítani. Nem hasznos a tragikum (a hungaropesszimizmus) és nem hasznos a közömbösség, éppígy nem az eltúlzott honféltség. A megalapozáskor nem kellenek jelszavak és média-tűzijáték. A felelősség méltóságával közelítsük meg a kérdéskört, azaz saját magunk egy lényegi összetevőjét. A magyar nyelv jövője nem lehet holmi jóslás vagy kuruzslás áldozata, hanem csakis az alkotó gyakorlat és a felelős tervezés együttes kimenete, megfelelő elméleti és módszertani keretben. Kiss Jenő és Péntek János külön hangsúlyozza⁷ a nyelvstratégia nyelvtudományi megalapozásának és e tudományos alap más cselekvők általi elfogadásának szükségességét.

A nyelvstratégia összetett tevékenység összetett rendszere. A nyelvstratégia nem csupán nyelvpolitika vagy nyelvi tervezés, vagy akár nyelvművelés. Az összetettséget a következőképpen vázolom:

² Luhmann 1998.

³ Vö. Balázs 2001; Kontra 2010; É. Kiss 2004; Kiss 2012; Péntek 2012.

⁴ Vö. például Milroy–Milroy 1985.

⁵ Lásd von Polenz 2000; Gloy 2000; Luckmann 1982.

⁶ Vö. Koselleck 2003.

⁷ Kiss 2012; Péntek 2012.

2. A stratégia fogalma
3. A nyelvstratégiát meghatározó körülmények (a lehetőségek rendszere):
 - 3.1. A külső és belső körülmények viszonya
 - 3.2. A külső körülmények
 - 3.3. A kultúra
 - 3.4. A nyelvközösség és a nyelv
 - 3.5. A nyelv
 - 3.6. A magyar nyelv helyzete az ezredfordulón
 - 3.7. A körülmények összegzése: a különbözőség egysége
4. A nyelvstratégia cselekvési formái (a kötelességek rendszere)
 - 4.1. A tudományos leírás
 - 4.2. A nyelvi tervezés
 - 4.3. Nyelvpolitika, nyelvi jogok
 - 4.4. Az oktatás
 - 4.5. A kulturális politika
 - 4.6. Ismeretátadás
 - 4.7. Cselekvők, intézmények, finanszírozás
5. Összefoglalás

A nyelvstratégia a nyelvet és az azt beszélő közösséget szociokulturális közegben értelmezi. Ennek az értelmezésnek az általános eszmei kerete a hermeneutika, szűkebb nyelvtudományi megalapozása funkcionális. Az alábbi áttekintés során szóba hozandó álláspontok és ideológiák nem kizárólag a nyelvtudomány területéről származnak, hanem szélesebb, általánosabb kulturális csoportoktól.

2. A STRATÉGIA FOGALMA

A stratégia rövid meghatározás szerint valamely összetett, nagyléptékű tevékenység megtervezésének és végrehajtásának tudománya; illetve valamely eljárás, tevékenység átfogó terve, amely tartalmazza a cél eléréséhez szükséges cselekvéseket és a lehetséges akadályozó tényezőket. A stratégia tehát hosszú távú és jelentős tevékenység megtervezése és a kivitelezésben folyamatos ellenőrzése, az eredmények visszacsatolása.⁸ A stratégia az adott tevékenység legjelentősebb tényezőit és összetevőit tartalmazza: a kitűzött célt és a cél eléréséhez szükséges legfontosabb cselekvési és körülmény-tényezőket. A stratégia alapvető része a probléma- és helyzetelemzés, a hozzáférhető ismeretek és előrejelzések feldolgozása a cél elérése érdekében, tervezés, becslés, előzetes döntések sora a következő területeken: a lehetséges módok, módszerek, eszközök, „költségek”, elvárt eredmények, kockázatok,

⁸ V. Bechmann 1981.

veszteségek és mellékhatások. Kiemelendő a cselekvések lehetőségeinek, terének, forrásainak, ágenseinek, intézményeinek és következményeinek elemzése, alternatívák kidolgozása.

3. A NYELVSTRATÉGIÁT MEGHATÁROZÓ KÖRÜLMÉNYEK (A LEHETŐSÉGEK RENDSZERE)

A nyelvstratégiát meghatározó körülmények között a stratégia megtervezésének és végrehajtásának feltételeit szükséges előszámlálni. A feltételeket körülmények rendszerében vázolom a következőkben, probléma- és helyzetelemzésként. A körülmények rendszerének módszeres, tudományos vizsgálata alapfogalmakra (nyelv, nyelvközösség) is kiterjed. A reflexív értelmezésre nem csupán tudományos igényből van szükség, hanem éppen a tervezés megalapozása miatt, azért, hogy a stratégia ne csak tervezés legyen, ne csak futurologia vagy kívánságlista, hanem megalapozott cselekvések sora. Annál is inkább szükséges az alapfogalmak újraértelmezése (de nem feltétlenül teljesen új értelmezése), mert a nyelv és a nyelvközösség történeti jelenségek, történetileg változnak, főképp a gyors és alapvető társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulások idején. Ilyen változásokat hajt végre és él át a magyar nép és a magyar nyelvközösség is az ezredfordulón. Így nemcsak a nyelvstratégia fontos, hanem annak alapkategóriái is.

3.1. A KÜLSŐ ÉS BELSŐ KÖRÜLMÉNYEK VISZONYA

A nyelvstratégia egyik alapja a nyelv és a nyelvközösség körülhatárolása és a környezetéhez való viszonyának a meghatározása.

A magyar nyelv, nyelvközösség, nemzet, állam és külső környezete viszonyát rendszer és környezete viszonyában tudjuk leírni. Az önmagában álló meghatározás (immanens definíció) hiányos marad, hiszen a tárgyalt jelenség egyik leglényegesebb összetevőjét hagyja figyelmen kívül, azt, hogy nem magában áll, hanem hasonló jelenségek (nyelvek, nyelvközösségek, nemzetek, államok) közegeiben, azokhoz is viszonyulva létezik, azok viszonyában tartja fenn önmagát.

Erről az operatív strukturális helyzetről a magyar tudományos és kulturális diskurzusban lényegében két álláspont uralkodik, egymást feltételezve (az aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerében): *a)* az egyik a külső tényezőket (más államok, az EU, más nyelvek, kultúrák, főképp a közvetlen és tágabb földrajzi környezetben) mint a magyartól abszolút különálló és gyakran mint ellenséges erőket értelmezi, *b)* a másik a külső tényezőket csak részben tekinti külsőeknek, inkább egy határok (földrajzi, állami, nyelvi és kulturális határok) nélküli világgént érti, ahol lényegében nincsen külön környezet. Ezeknek az irányzatoknak a részletes elemzését e helyt

nem lehet elvégezni. Az első irányzat jellegzetes hirdetői a magyar nyelv és nyelvközösség, magyar nép gyökereit például a hun „rokonságban”, az ókori törökségben és más kultúrákban kereső körök, a második irányzat jellegzetes hirdetői a mai globalizáció fenntartás nélküli hívei.

A viszonyt józanul vizsgálva a kettő, vagyis rendszer és környezet kölcsönviszonyát lehet megállapítani.⁹

- A társadalom, a közösség, a kultúra, a nyelv emergens, autopoetikus, önalkotó rendszerek.
- A környezettől való függetlenség és függőség nem kölcsönösen egymást kizáró rendszerjellemzők, hanem meghatározott feltételek mellett együtt egymást segítik.
- A rendszer nem csak strukturálisan, műveleti jellegében is autonóm; az autonómia nem a teljes elzártág, nem a kapcsolathány.
- „[C]sak operatíván zárt rendszerek tudnak magas fokú egyedi összetettséget létrehozni, amelyek azután arra szolgálhatnak, hogy azokat a vonatkozásokat specifikálják, amelyekkel a rendszer feltételek mellett a saját környezetére reagálni tud.”¹⁰
- Nélkülözhetetlen esetlegesség van a rend emergens létrehozásában; az esetlegesség mértéke nő a rendszer összetettségének növekedésével.
- A rendszer elemei nem független egységekként állnak össze, hanem maguk is emergenciai eredményei, és különbségként funkcionálnak a rendszeren belül.
- A rendszerfogalom a környezetfogalmon nyugszik, és sem logikailag, sem analitikusan nem izolálható.

Miért fontos mindez? Azért, mert a magyar nyelv és a magyar nyelvközösség egyik legalapvetőbb nyelvstratégiai kérdése a környezetéhez való viszonya. A függetlenség ebben a viszonyban nem az abszolút izoláció, amiképpen a más nyelvekkel és kultúrákkal való érintkezés pedig nem azonos a teljes beolvadással. Észszerűen a magyar nyelv és nyelvközösség helyzete az autonómia fogalmával jellemezhető: az autonómia az a helyzet, ahogy mi (is) kijelöljük határainkat környezetünkhöz képest az önértelmezésben.

3.2. A KÜLSŐ KÖRÜLMÉNYEK

A Kárpát-medencei magyar nyelvterület mint térség ismeretes módon történeti koronként változó módon határozta meg önmagát, és viszonyult a környezetéhez. Önmagára való vonatkozásában és önmaga folyamatos megalkotásában saját maga

⁹ Elsősorban Luhmann (1998: 64kk) és Maturana–Varela (1980) alapján.

¹⁰ Luhmann 1998: 68, vö. még 2006.

környezetét is alakította, amennyiben saját maga részéről pontosan kijelölte az elkülönülés és a kapcsolat (hasonlóság) kulturális és nyelvi tartományait. Ennek az interaktív meghatározási műveletnek volt egyik mérhető eredménye a nyelvi hatásoknak az irányítása. A honfoglalás előtti török, a honfoglalás utáni szláv nyelvi hatás a népi kultúrát érintette alapvetően, a magyar nyelvi térség saját környezetformálása révén. A latin, később a német és részben a francia a magas kultúrában lett a magyar nyelvi és kulturális térség elfogadott környezete. Tehát nem közvetlenül határos nyelvek, hanem nagy kultúrájú és tekintélyű kultúrák és nyelvek. Ugyanakkor a középkor óta a Kárpát-medencei magyar nyelvterület közvetlen határoló nyelvei máig nem kerültek be az általános vállalt magyar nyelvi környezetbe, csak az utódállamok magyar kisebbségeiben. Jelképes megnyilvánulása mindennek az a tény, hogy nincsenek korszerű román, szlovák, szerb, horvát párú magyar szótárak, korszerű magyar nyelvű román, szlovák, szerb, horvát nyelvtanok, történelmek. Hasonlóképpen két hosszú időre berendezkedő idegen hatalom, az oszmán-török és a szovjet-orosz nem jutott be a magyar nyelv és kultúra önálló környezetébe. A modernség későbbi szakaszában, a 20. század közepétől szintén távoli és a magas kultúrára ható kapcsolat az angol nyelv behatolása a magyar nyelvi térségbe. Másrészt a 19. században és részben a 20.-ban a latin csökkenő mértékben, a német növekvően újból hatott a népi kultúrára, és az 1980-as évektől ez érvényes az angolra is. Az itt röviden jelzett döntések nyelvstratégiai és tágabban kulturális jellege vitathatatlan, akkor is, ha a cselekvők nem mindig a teljes rendszer (nyelv, nyelvközösség, kultúra) egészében gondolkodtak. A cselekvésekből és kommunikációs aktusokból dinamikus rendszer állt össze (történeti koronként mindig újra), amely tendenciaszerűen érvényesítette az egyedi döntéseket, stratégiaként érvényesülő irányvonalakat kialakítva. Kiemelendő, hogy a döntések végrehajtói és részben tudatosítói a népi és a magas kultúra minden szintjén megtalálhatók. E tény a nyelvstratégia gyakorlati végrehajtó és reflexív, esetenként tudományos összetevőinek együttes megvalósulására mutat rá. Egészében a magyar nyelvközösség saját környezetét a nagy európai kultúrnyelvekkel viszonyban határozta meg.¹¹

A globalizáció és az uniós tagság a magyar nyelv és nyelvközösség autonómiájának új körülményeit formázza meg. Ebben a környezetben a kulturális és nyelvi sokféleség kimondott értékként jelenik meg. Viszont a gyakorlatban a nagy nyelvek (kivált az angol) hatalmi tényezőként érvényesül, háttérbe szorítva más nyelveket és közösségeket. Újból megjelent az a nézet, amely szerint az Európai Unió kisebb nyelveinek fennmaradása nem célszerű, sem a gazdasági és politikai integráció, sem az interkulturális hatások közepette.¹² Ennek egyik utópikus eszméje a kisebb nyelvek elhalásának észszerűsége. Másrészt az interkulturális hatások nyomán egyes kisebb nyelvek egybeol-

¹¹ Egyes történeti szakaszaira és területeire lásd Tolcsvai Nagy (2004).

¹² Vö. többek között Mar-Molinero – Stevenson (eds.) 2006 tanulmányaival (lásd például Susan Gal, Christopher Brumfit, Tommaso Milani vagy Anna Duszak írásait).

adását, másokban való fölszívódását, újabb koiné alakzatok kialakulását vizionálják egyes kutatók. A nyelvi sokféleség eszméje átértelmeződik: nem elsősorban a meglévő hagyományos nyelvek és nyelvváltozatok élő fenntartására irányul, hanem az integrációban, a globalizációban várt új nyelvi alakzatok diverzitására.

Összefoglalva: a magyar nyelvközösség a honfoglalás óta meglehetősen egyértelműséggel meghatározta a maga részéről nyelvi autonómiáját, valamint környezetének jellegét: ez kulturális és nem pusztán földrajzi alapú döntések sorozata, máig folyamatosan. E döntések mind gyakorlati, mind elméleti jellegűek, és legalábbis többségek vagy többségi hatásúak. Miközben tehát például az újkori szabadságharcokat mindig elbukta a magyar nemzet vagy a magyar állam, az autonómia operatív kialakítása és alakítása (az autopoieszisz) az önreferenciával és reflektáltsággal hosszú távon a fenntartást, a fennmaradást biztosította. Ezt a cselekvési képességet meg kell tartani, és tervezni kell.

3.3. A KULTÚRA

A kultúra egy közösség a normáinak, értékeinek és anyagi javainak összessége, amelybe beletartoznak a mindennapi és tudományos ismeretek, a természeti és a főképp ember alkotta tárgyi környezet és a művészeti alkotások. Kultúra az az ismeretrendszer, amelyet az egyén szocializációja során elsajátít. A kultúra a folyamatos emberi közösségi tevékenység eredménye. Nem kész dolog, amelybe beleül egy közösség kultúrájának a tagja, hanem a közösség tagjai által folyamatosan fenntartott tudás- és cselekvésrendszer, amelyen folyamatosan változtatnak a közösség tagjai. A kultúra lényegi összetevője a kumuláció, a kulturális tényezők megalkotása, egymásra épülő felhalmozása, és e folyamatban történeti változása. A kultúra fontos jellemzője a normativitás, a kreativitás, a sokféleség és a hagyomány. A hagyomány nem kész és változtathatatlan minta, nem holt anyag, nem múzeumi tárgy, hanem az állandó önmagára vonatkozó feldolgozás.

A kultúra mint egy közösség kultúrája éppúgy a teljes elkülönülés és a teljes beolvadás közötti autonómia státusában képes hosszú távon létezni. A mai kultúra egyik fő kérdése az egységesülés. A globalizáció egyrészt a világméretű egységesítés, másrészt a helyi jellegzetességek előtérbe helyezése, vagyis a betagozódás, igazodás és az elkülönbözés, a különbség mint jellegzetesség. Ezzel a kettősséggel együtt jár a hagyomány fenntartása és a modernizáció együttese és feszültsége, amelyben az innovációk a koherenciát jelentősen erősítik. „Az innovációk diffúziója rendkívül összetett szociálpszichológiai folyamatokban megy végbe – amelynek materiális tartományában az újdonság kompatibilitása, a befogadónak az elvárt gazdasági haszonra irányuló kockázatkészsége szerepet játszik”.¹³

¹³ Cox–Zender 2000: 166.

3.4. A NYELVKÖZÖSSÉG ÉS A NYELV

A nyelvstratégiával kapcsolatos alapfogalmak kapcsán számos kérdés fogalmazódik meg. Miről is beszélünk a nyelvstratégiáról szólva? A nyelvről? A nyelvi rendszerről? A nyelvhasználatról? Mindkettőről? A nyelvet beszélőkről? Egyénenként? Közösségként? Egy vagy sok közösségként?

Ahhoz, hogy a nyelvstratégiát fogalmi rendszerbe tagolhassuk és kidolgozhassuk, a nyelv és a nyelvközösség fogalmát is tisztázni szükséges. Annál is inkább, mert e két alapkategóriának is többféle értelmezése van forgalomban. Ezúttal csak a magyar kultúrabeli értelmezésekre összpontosítva, a nyelvközösségről többek között a következő jellegzetes álláspontok azonosíthatók.

- A nyelvközösség nemzeti közösség, amely célelvű (teleológiai) folyamat során halad önmaga küldetésének a kiteljesítése felé, amely végső állapot része a nyelv tökéletes megvalósulása, a nemzeti lét lényegéeként.
- A nyelvközösség véletlenszerűen létrejövő közösség, amelynek tagjai csak azért tartoznak össze, mert születésük révén egy nyelvet beszélnek.
- A nyelvközösség nyitott közösség, amelynek bárki tagja lehet, aki az adott nyelvet beszéli, anyanyelveként (vagy esetleg második nyelvként).

A jelen áttekintésben érvényesülő funkcionális nézőpontból a nyelvközösség egyének és beszélőközösségek hálózata. Az egyén saját anyanyelvátváltását tanulja meg anyanyelveként, és fokozatosan sajátít el más funkcionális változatokat. Az eddigiek értelmében a nyelvközösség fontos jellemzője (szemben a fenti három állásponttal):

- autonóm, részben zárt (az anyanyelvi eredetű vagy szintű tudás a feltétel), részben nyitott (tagja lehet valaki kívülről), önmaga határait részben önmaga jelöli ki,
- folyamatos kulturális és nyelvi kumuláció eredménye,
- a közös nyelv csak részlegesen közös, változatokban funkcionál,
- tagjai a nyelvben leképezett kategorizációs módok révén a világ sajátos, sémák szerint perspektivált megkonstruálásában lesznek cselekvően részesek.

A nyelvközösség belső helyzetének fő tényezői:

- a nyelvközösség, a nemzet, a kulturális és politikai/állami közösségek összefüggései,
- állami, nyelvváltozat szerinti, kulturális tagoltság,
- nyelvi kisebbségek a magyar nyelvterületen, a magyar állam területén,
- potenciál, teljesítmény,
- történeti fejlődési tendenciák,
- értékszempontok, értékértelmezések.

A tényezők történeti változásait az elmúlt évtizedekre szűkítve érdemes szintetizálni egyetlen modellben. A magyar nyelvközösség és a magyar kultúra nyelvi alapú tagolódása a modernizáció során igen kiterjedtté vált. Elsősorban a városiasodás és a városi népi kultúra, a 20. század közepétől a populáris kultúra és nyelvváltozatok új típusú csoportokat és régiókat hoztak létre, amelyeknek a határa társadalmilag és földrajzilag már kevésbé éles. Alakító tényezők a tárgyi és szellemi etnológiai jellemzők (kanonizált és tanított ismeretek, életmód, munka, család és házasság, zene, költészet/irodalom, tájékozódás a világban, média, tárgyi kultúra, mindezek állandósága vagy változása), a földrajzi és közlekedési viszonyok, a településtípusok, ehhez kötődően a kommunikációs hálózatok és szinterek, mindenkor jellegük és mennyiségük. A dialektológiai, szociolingvisztikai jellemzők hálózati és térségi megvalósulása az előzőekkel szoros kölcsönhatásban áll.

E kulturális-nyelvi rendszert durván szabják darabokra a trianoni határok (ahol az államnyelvi különbségek a mai nem egyformán könnyebb átjárhatóság ellenére is érvényesülnek). Az ezredfordulón a Kárpát-medencei magyar nyelvközösség és nyelvi térség sajátos képet mutat. Egyszerre van jelen és érvényesül 1. a szerves fejlődésen, nyelvjárási és paraszti (falusi) néprajzi és városi hagyományokon alapuló csoport-régióhálózat, 2. a Trianonban mesterségesen meghúzott államhatárok szerinti régiók rendszere (a kettő nem azonos, a második számos helyen mesterségesen metszi az elsőt), 3. a kommunikációs társadalom helyhez, földrajzi ponthoz vagy térséghez egyre kevésbé kötött, dinamikus, állandóan változó hálózata, amelyekbe bárhol, bármikor be lehet lépni. A teljes rendszer hálózatos jellegű.

3.5. A NYELV

Aligha készíthető alkalmas nyelvstratégia a nyelv értelmezése nélkül. A nyelvtudomány hosszú ideje plurális, erősen eltérő nyelvelméletek élnek egymás mellett évtizedek óta. A hagyományos nyelvtanítás szerint a nyelv elvont rendszer, a közösségi tudás része, amelyet az egyén megtanul.¹⁴ A formális nyelvészet szerint a nyelv tudás, velünk született, beprogramozott univerzális logikai grammatika, amely az anyanyelvben megvalósul.¹⁵

Ezt a sort ki lehet egészíteni kulturális alapú determinista nyelvfogalmakkal (lásd még Tolcsvai Nagy 2009). Ezek a nyelvfogalmak nem elsősorban a nyelvtudomány diszkurzusában alakultak ki, hanem a nyelvről való vélekedések kidolgozóinak és hirdetőinek tágabb körében. E körök szociológiai összetétele igen változatos, történeti koronként módosuló.

¹⁴ Vö. például Keszler (szerk.) 2000.

¹⁵ Lásd magyar nyelven É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998.

Egy nézet szerint a nyelv mindenkori „kész” állapota egyfajtaabszolútumként érvényesül, a beszélő egyén és közösség nem változtathat rajta, annak ki van szolgáltatva. E felfogás egyik kiágazása minden nyelvi változást romlásnak tart, és vissza kíván állítani egy vélt vagy valós korábbi történeti állapotot mint abszolút, maradéktalanul jó nyelvi rendszert.

Egy másik felfogás a történeti tragikumközpontú nézet. Ennek fenntartói a magyar nyelvet külső erők által üldözött, magányos és minőségében is egyedülálló lényegi rendszernek tekintik. A magyar nyelv ekkor azonos közvetlenül a magyar nemzettel, annak tragikusan értelmezett történetével. A hagyomány nem hagyománymondás, hanem rögzített állapot. E magyarázat egyes változatai a vélt ősi rokonságokban (mostanában a hunban, ismét a törökben) keresik a tökéletes magyar nyelvet.

Harmadik jellegzetes álláspont a strukturalista, értékhárító, közömbös értelmezés. Az eszközfelfogásból kiindulva eszerint a nyelvnek nincsenek szubsztanciális közösségi, kulturális összefüggései, ezért története sem lényeges, a nyelv lényegét nem érinti.

A funkcionális nyelveírás a rendszer, a használat és a közösség, kultúra tényezőit harmonizálja a nyelvfogalomban.¹⁶ E szerint a nyelv az emberi megismerés során kialakuló kategóriák szimbolikus leképezésének közösségi rendszere, amely a személyközi, közösségi jelentésképzésen alapul, és a kulturális ismeretfelhalmozás során alakul történetileg. Ezért miközben egyetemes kognitív elvek adják az alapját, a megismerés perspektívtárságából és variabilitásából eredően az egyes nyelvek erős kultúraspecifikus vonásokat mutatnak.¹⁷ A funkcionális nyelvészet általános elméleti tételei a következők.

- A nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét.
- A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban.
- A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés elsődleges, a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek.

A funkcionális nyelvészet szerint a nyelv rendszer jellegét elsősorban sémák rendszere adja. A séma nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt. A sémák mintaként szolgálnak a legkülönbözőbb nyelvi szinteken: különböző egyedi nyelvi kifejezése-

¹⁶ Vö. többek között Barlow – Kemmer 2000, Givón 2002; Geeraerts–Cuyckens (eds.) 2007; Langacker 1987; megvalósulását lásd az Osiris Nyelvtan kötetében: Tolcsvai Nagy (szerk.) 2017.

¹⁷ Lásd például Palmer 1996; Dirven–Wolf–Polzenhagen 2007.

ket ezek alapján, ezekhez képest lehet létrehozni. A sémák – a szabályoktól eltérően – valószínűségi minták, amelyekre nem a biztos megjósolhatóság jellemző. A nyelvi kifejezések helyességét nem a szabályszerűséggel (a szabályoknak való megfeleléssel) lehet jellemezni, hanem az adekvátsággal, amelyet a beszélői szándék és a hallgatói elvárás valós nyelvi interakcióban határoz meg.

A nyelvi rendszer a stabilitás, az adaptív (alkalmazkodó-) képesség és az informativitás paraméterei szerint funkcionál, az ismétlő és változtatva ismétlő közlések sémahálózatába.¹⁸ A nyelvi gyakorlat és reflexív visszacsatolása két szinten jellemezhető (a két szint között nem éles a határ):

- a) elemi, általános szint szerint: mindenki beszél anyanyelvén, közös cselekvés és figyelemirányítás keretében, a nyelvi interakció technikai értelemben főképp egyszerűen sikeres vagy sikertelen; a nyelvhasználat automatikus;
- b) minőségi szint: a pusztá közlés együtt jár a helyzet reflexiójával és a beszélő önreflexiójával, a beszélő nézőpontjából; nem feltétlenül és nem teljesen automatikus; főképp többé-kevésbé nyíltan problémamegoldó, alkotó.

3.6. A MAGYAR NYELV HELYZETE AZ EZREDFORDULÓN

A magyar nyelv ezredfordulós helyzetéről sok ismerettel rendelkezünk, de nem elégről, és még kevésbé szintetizáltról. Ezért e helyt elsősorban a szóba jöhető tényezőket érdemes felsorolni, amelyek mentén mind a részletes kutatás, mind az összegzés elvégezhető.

A külső helyzet fontos tényezője *a*) a státus mennyiség, minőség szerint, kitérve a teljesítmény, vonzerő, tekintély szempontjaira; *b*) kontaktushatások (kisebbségi magyar nyelvterületi államnyelvi, regionális (nem csak utódállambeli), globális); *c*) az EU hatása; *d*) a globalizáció kulturális hatásai. A külső viszonyokról keveset lehet tudni.

A belső helyzet fontos tényezője *a*) a funkcionális adekvátság (ez magas szintű); *b*) változatok és változatosság, standard (a változatok hálózata gazdag, a standard státusa módosulóban van); *c*) beszélőközösség-fajták (hálózata változatos, az 1980-as évek vége óta a nyilvánosság előtt is megmutatkozva); *d*) a nyelvközösség reprodukciós potenciálja (csökkenő, mert a népességszám csökken); *e*) Magyarország és a határon túli régiók (a határtalanítás folyamata egyre erősebb; a szétszakított magyar régiók nyelvi egyesítése sikeresen zajlik, azaz a természetes nyelvi kapcsolatok helyreálltak vagy helyreállóban vannak; ez nagy erőfeszítéseket is kíván, és ezek az erőfeszítések megtörténnek¹⁹).

¹⁸ Vö. Geeraerts 2006; Croft 2000.

¹⁹ Vö. például Benő–Péntek (szerk.) 2011.

3.7. A KÖRÜLMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE: A KÜLÖNBÖZÉS EGYSÉGE

A magyar nyelv, a magyar nyelvközösség és kultúrája közelmúltjában és jelenében a hagyomány és az újítás ősi egysége megvalósul, magas minőségi szinten és kiváló funkcionalitással. Jól mutatja ezt az 1990 óta bekövetkezett folyamatok sora, melyek alkotó energiákat szabadítottak fel. Jóllehet, az átalakulás – amely még nem ért véget – komoly kulturális válsággal jár együtt. A válság elsősorban a korábban magától értetődő viselkedésformák, értékek és hagyományok eltűnésében vagy gyökeres átalakulásában mutatkozik meg, amelynek során a közösségi formák és egyes intézmények kérdésessé válnak.²⁰ A rendszerváltást gyakran értelmezik egy (korábbi) „normális” állapot visszaállításaként vagy visszanyeréseként. A legtöbb ma élő nemzedéknek azonban nincsen ilyen korábbi tapasztalata, általában tájékozatlan a plurális kultúrában, és valójában nem volt korábbi feltételezett, ma autentikus állapot. A kulturális elbizonytalanodásnak föltehetőleg ez az egyik fő oka.

Másrészt a rendszerváltozás nyelvi hatásaként két fő tényezőt lehet kiemelni. A rendszerváltásnak nevezett történelmi változás egyik legfontosabb hozadéka a Kárpát-medencei magyar nyelvterület nyelvi egyesülése. A rendszerváltás egy másik közvetlen eredménye a szólásszabadság. A nyelvi szabadság e két igen értékes hozadéka mellett a nyelvi közösségi formák igen gyors átalakulása a gazdagság és az alkotókedv megnyilvánulásaival együtt a közösségi formák elbizonytalanodásában is megmutatkozik. Nem a szétkülönbözés veszélyéről van szó, hanem a nyelvi tevékenység hatékonyságáról, a nyelvi teljesítmény minőségéről vagy azok csökkenő voltáról. Ugyanakkor egyértelművé vált a kisebbségi helyzetben, főképp a peremhelyzetben élő magyar anyanyelvű csoportok nyelvi veszélyeztetettsége.

Mindamellet az elmúlt néhány évtizedben összességében a magyar nyelvközösség nyelvi teljesítménye kiemelkedő volt, és az ma is. A magyarság folyamatos önmegértésében ki tudja jelölni helyét a világban, és tájékozódni tud a világban, saját nyelvén, saját fogalmi rendszerében (ahogy egy kissé lazább kifejezéssel gyakran megnevezik: észjárásában). E közösségi szellemi tevékenység csakis más kultúrákhoz és nyelvekhez viszonyítva, velük társalogva mehet végbe. Ez belső viták során történik meg, de a Kazinczy-féle különbözés egysége ma is érvényesül, anélkül hogy megbontaná a magyar nyelv jellegzetességeinek összességét.

Az általunk megértett világban való közösségi és személyes létezés (az autentikusság) folyamatosan kiküzdött és újraalkotott nyelvi teljesítménye óriási erő, lassan ezer éve írásos nyelvi emlékekkel is bizonyítottan. A mindennapi nyelvi alkotókészség tartja életben e folyamatot, a megfelelő kifejezés mindenkor megtalálása hagyomány és újítás kettősségében.

²⁰ Bell 1979.

4. A NYELVSTRATÉGIA CSELEKVÉSI FORMÁI (A KÖTELESSÉGEK RENDSZERE)

Az előző részben leírtak alapján a nyelvstratégia összetett cél- és cselekvési rendszer, amelynek a szinterei, a tervezői és cselekvői nem egyetlen egységes társadalmi intézményt alkotnak, hanem a nyelvközösség legkülönbözőbb részein tevékenykednek és beszélnek (azaz cselekvően és alkotóan használják a nyelvet). A nyelvstratégia komplexitásában tényező az elvont fogalmi rendszer, az ideológia, az érzelem, ahogy a gyakorlati jellegű beszédesemények is. Az alábbiakban a nyelvstratégia fontos tényezőinek rövid elemzése következik.

4.1. A TUDOMÁNYOS LEÍRÁS

A nyelvstratégia nem dolgozható ki a nyelv és a nyelvközösség, valamint azok környezete tudományos szintű leírása nélkül. Nem kétséges, hogy soha ennyit nem tudunk a magyar nyelvről, a nyelvi rendszert, a nyelvhasználatot és a nyelvet beszélő közösséget illetően, mint manapság. Mégis, legfőljebb sejtéseink és részleges adataink vannak arról, hogy miképp beszélnek most Kőbányán, Gyulakeszin, Széken, Lendván vagy Zsérén. Sokat tudunk arról, hogy miképp viszonyulnak kisebbségi kétnyelvűségi helyzetben a magyarhoz a magyar anyanyelvűek, de nem eleget. Ezért a nyelvtudománynak további erőfeszítéseket kell tennie a magyar nyelv minél jobb és kiterjedtebb leírása érdekében. A leírást a részkérdéseken túl a szintézis (szintézisek) felé szükséges kibővíteni. Elsősorban a nyelvi rendszer és a nyelvközösség közötti összefüggések alaposabb kidolgozása hiányos: a kiterjedt grammatikai (vele együtt szemantikai), szövegtani, és szociolingvisztikai, dialektológiai leírások, adatbázisok, továbbá az antropológiai, művelődéstörténeti és esztétikátörténeti kutatások közötti összefüggések bemutatása szegényes, jöllehet ezek a diszciplináris területek a nyelvi gyakorlatban, és az önreferáló, önreflexív cselekedetekben nem válnak szét élesen.

4.2. A NYELVI TERVEZÉS

A nyelvi tervezés ebben a legismertebb értelmezésben kiterjesztett értelmű nyelvművelés, a nyelvbe és a nyelvközösség nyelvi értékrendjébe való olyan tudatos beavatkozás, amely nem csupán az adott nyelvi rendszer sajátosságait, történeti jellegzetességeit tartja számon és változtatja meg, hanem azokat a nyelvközösségi, társadalmi és szociokulturális tényezőket, valamint történeti folyamatokat is figyelembe veszi, amelyek magának a nyelvi tervezésnek, a nyelvi folyamatok (lehetséges) irányításának közvetlen, részben hasonló módon leírható, vizsgálható, értékelhető és tervez-

hető kontextusát adják. A nyelvi tervezés ezáltal a helyesség rétegzett, szocioregionális, interakciós és nyelvi kötöttségbeli összetevőit a mindenkori nyelvközösség belső szerkezetével, a szociokulturális és szociolingvisztikai adottságokkal kívánja összhangba hozni, valamely eszményi cél elérése érdekében.²¹ Ez a tevékenység ugyanakkor gyakorlati jellegű is. A nyelvi tervezés szociolingvisztikára (kifinomult rendszerű adatgyűjtésre) alapozott nyelvművelés, amely összetett antropológiai kultúrafogalommal dolgozik.²²

Kiemelt nyelvtervezési feladatok a nyelvstratégia keretében az ezredfordulón:

- korpusztervezés a nyelvi hiány területein,
- korpusz- és státustervezés (például a magyar standard jövőjét illetően),
- presztízstervezés (a magyar nyelv tekintélyi változatait illetően),
- nyelvi igazgatás (menedzsment), azaz a nyelvi tanácsadás szervezetének és nyelvtudományi keretének a kialakítása,
- a határtalanítás megvalósítása a részkérdésekben,
- az idegen szavak (kölcönszavak) környezethez való kettős, interaktív viszonyának a kidolgozása (az autonómia és környezeti kapcsolatok, hatások relációjában, tekintetbe véve, hogy az idegen szavak nemcsak „jönnek”, és nemcsak „hozzák idegenek”, hanem hozzák maguk a magyar beszélők),
- a teljes magyar nyelvterületre érvényes egységes terminológia kialakítása a lehetséges mértékig,
- a digitális nyelvhasználat folyamatos elősegítése.

4.3. NYELVPOLITIKA, NYELVI JOGOK

A nyelvi jogok kérdésköre a nyelv, nyelvközösség, környezete és kultúra összefüggérendszerének először elfogadott, majd jelentős tényezője lett a magyar nyelvről szóló diszkurzusban is. A magyar nyelvvel kapcsolatos viták, eszmék és döntések egy jó része azonban ma is gyakran lazán kezeli a jogi kereteket. A tételes, kanonizált jog jellege különbözik a nyelvi gyakorlattól, a kultúra- és nyelvértelmezésektől, leginkább abban, hogy a jog egyértelmű jogokat és köteleességeket nevez meg és szabályoz a nyelvvel (nyelvekkel) kapcsolatban, amit pedig nem szabályoz, az kívül esik a jogi kereteken. A jogi szabályozásnak mások a keretei és a hatásai, mint leíró nyelvtudományi, a nyelvtervezési (nyelvművelői) döntéseknek. A magyar nyelvstra-

²¹ A helyesség itt a legtágabban értelmezendő kategória: helyes nyelvi közlésnek tekinti a beszélő vagy hallgató azt a nyelvi közlést; amely számára érthető; továbbá mind szorosabban vett nyelvi, mind tágabban kulturális; közösségi és esztétikai szempontból legalábbis elfogadható.

²² A nyelvi tervezésre összefoglalóan lásd többek között Fishman (ed.) 1974; Cobarrubias–Fishman (eds.) 1983; Cooper 1989; Jahr (ed.) 1993; Clyne (ed.) 1997; Tolcsvai Nagy (szerk.) 1998; Szépe–Derényi (szerk.) 1999.

tégia tudatos művelőinek nagyobb fokú jogismeretekkel és jogtudatossággal kell eljárniuk.

Kiemelt nyelvi jogi kérdések a nyelvstratégia keretében az ezredfordulón:

- a nyelvi jogok megismerése, megismertetése és további kidolgozása általánosságban,
- nyelvek és nyelvváltozatok állami státusának értelmezése,
- kisebbség és többség viszonyának nyelvi jogi szabályozása, különös tekintettel a kétnyelvűsége (Az elmúlt két-három évtized során a kisebbségi jogok egyénre összpontosítása és a közösségi kisebbségi jogok figyelmen kívül hagyása a többnyelvűség felé tereli a személyes döntéseket, tendenciaszerűen, és nem a soknyelvűség felé, méghozzá általában Európán kívül is. Ebben a folyamatban a többnyelvűség az angol még erősebb terjedését eredményezi, sorvasztva a közösségi, például nemzeti kisebbségi nyelveket. A szabadság *laissez faire* értelmezése a személyi döntésekben látszólag megadja a szabadságot, valójában azonban globalizációs folyamatokba tereli be a döntéseket, így a jogalkotást kezdeményezők szándékával ellentétes hatást ér el.²³ Egyértelmű, hogy jelenleg az Európai Unió is ezt az irányt erősíti. Az elmúlt évek politikai fejleményei azt mutatják, hogy hosszú és kitartó politikai küzdelemben lehet eredményeket elérni, többek között a közösségi nyelvi jogok elismertetésében²⁴),
- jelnyelv, hátrányos helyzetű kisebbségek nyelvei.

A nyelvpolitika szűkebb értelemben a nyelvvel kapcsolatos politikai döntések rendszere. Kissé tágabban, de pontosabban a nyelvpolitika egy kormánynak vagy hasonló, közösséget vezető, hatalmat birtokló intézménynek a nyelvvel kapcsolatos döntései és e döntések általános kulturális és politikai iránya. A nyelvpolitika természetesen része a nyelvstratégiának, tehát a főtebb és még alább megnevezett tényezők közé illeszkedik, pontosabban e tényezők közé kell illeszkednie, ha hatásos kíván lenni. Kontra²⁵ megállapítása az utóbbi értelemben vett nyelvpolitika hiányáról sajnálatos tény, az elmúlt két-három évtizedre majdnem különbség nélkül kiterjedő érvénnyel.

²³ Vö. Kontra 2010; Juhász 2012; Andrassy 2012, további adatokkal és szakirodalommal.

²⁴ Lásd Juhász Hajnalka 2012 beszámolóját.

²⁵ Vö. Kontra 2010.

4.4. AZ OKTATÁS

Az oktatás, főképp az anyanyelvi oktatás és nevelés alapvető szerepet játszik a nyelvstratégia megvalósításában és tovább alakításában. Az önmagában is összetett közösségi kulturális területről a következő kérdések kiemelendők:

- rendszer és használat egységének a megvalósítása az oktatásban;
- a nyelvváltozatok és a funkcionális nyelvi variabilitás, a nyelvi érték oktatásának elvei és módszertana, a nyelvi diszkrimináció és stigmatizáció tudatos elutasítása;
- az anyanyelvi oktatás funkcionális felépítése: kiindulás a gyermek tapasztalataiból és a funkciókból, onnan haladva az absztrakció, az elvont nyelvi rendszer megismertetése felé, összekapcsolva azt a szövegalkotás és a stílus gyakorlati területeivel (főleg és hibás az elvont rendszerfogalmakat egyre fiatalabb korcsoportokban erőltetni), valamint a nyelvi stigmatizálás tudatos és hangsúlyos kerülése, a nyelvi jogok tanítása;
- a kisebbségi anyanyelvi oktatásban elérendő cél, hogy meg legyen különböztetve az anyanyelv mint első nyelv és a többségi vagy államnyelv, amelyet idegen nyelvként, második nyelvként kell megtanulniuk a kisebbségi diákok, nem a többségi nyelvet beszélőkkel együtt nem létező anyanyelvként,
- az anyanyelvi órák illegális elhagyásának megakadályozására érdemes megfontolni a nyelvi és az irodalomóra kettéválasztását.

4.5. A KULTURÁLIS POLITIKA

A kulturális politika egy kormánynak vagy hasonló, közösséget vezető, hatalmat birtokló intézménynek a kultúrával kapcsolatos döntései és e döntések általános kulturális és politikai iránya. A kulturális politika ebben az értelemben alakító tényezője a nyelvstratégiának, főképp az előtérbe helyezett, elismert és megvalósítandó értékek és célok („prioritások”) rendszerében. A kulturális politika a nyelvstratégiához viszonyulva röviden az alábbi dichotómiákban jellemezhető:

- általában támogató vagy közömbös vagy elutasító,
- sokféleséget vagy ideológiafüggést pártoló,
- kreativitást vagy rögzítettséget segítő.

4.6. ISMERETÁTADÁS

A tudományosan megalapozott eredmények általában lassan szivárognak le a közműveltségbe és az iskolai oktatásba. Ezért – mint minden más ismereti területen – a nyelvvel kapcsolatban a józan tudás mellett számos hiedelem és tévtan él, s virágza-

sukat segítik az elektronikus kapcsolattartás kimeríthetetlen lehetőségei. A magyar nyelvről rendkívül vegyes és időnként elfogadhatatlan nézeteket hirdetnek különböző kulturális érdek- és ideológiai csoportok. A nyelvstratégia része a megalapozott ismeretek állandó, visszafogott és határozott ismertetése, minden lehetőséget kihasználva. Igen fontos a magyar nyelvről való korszerű ismeretek nemzetközi bemutatása kulturális és közösségi kontextusban is. Ilyen tevékenység és ilyen eredmények lényegében nem léteznek az ezredfordulón.

4.7. CSELEKVŐK, INTÉZMÉNYEK, FINANSZÍROZÁS

Nemzeti nyelvstratégia nincsen részben szervezett, részben részt vevő cselekvők és intézmények nélkül. A nyelvstratégiában cselekvő mindenki, aki részt vesz a nyelv és a nyelvközösség, kultúra önalkotásának és autonómiameghatározásának reflexív, önreflexív és önreferenciális folyamatában. A nyelvstratégiában társadalmi intézmény a szervezett, nemzetközi beágyazottságú tudományos kutatás, a Magyar Tudományos Akadémia, az egyetemek, az iskolák, a határon túli nyelvi irodák hálózata és a Termini, a művészet, az egyházak, a kisebb közösségek, például a kulturális és művészeti egyesületek, települések, településrészek, a család, a sajtó, továbbá a nyelvpolitikát képviselő és megvalósító politikai és igazgatási intézmények. Mégis: a legfontosabb intézmény a dinamikus nyelvi interakciók, a nyelvi események egymáshoz kapcsolódó sora.

Hatalmi tényezők: egy közösség, főképp egy nemzeti közösség nyelvstratégiája több meghatározó hatalmi tényezőn nyugszik, ezek: *a)* a politika, *b)* a tudomány, *c)* a mindennapi nyelvi gyakorlat, mindennapi nyelvi reflexió és kritika. Össze lehet-e egyeztetni e három tényezőt? Nem ez a kérdés, hanem az, hogy miképp lehet őket összehangolni. A viszonylagos összhang nélkül nem lesz eredmény. A nyelvstratégia tervezőinek ez az egyik legfontosabb feladatuk.

A nyelvstratégia pénzügyi feltételeinek megteremtése (ahol ez külön szükséges) egyértelműen az állam feladata.²⁶

5. ÖSSZEFOGLALÁS

A nagyszerű és életerős magyar nyelvet és nyelvközösséget nem fenyegeti a közvetlen vég, a teljes pusztulás. A valós veszély *a)* a népességcsökkenés, *b)* a határon túli régiókbeli szórványban és peremhelyzetben élők leszakadása, *c)* a közösségi formák elbizonytalanodása, a kulturális anómia, a reflektáltság és az önalkotás feladása vagy ideológiai harcba fulladása.

²⁶ Vö. Kiss 2012.

A fő cél:

- a magyar nyelv hosszú távú fennmaradása, ami azonos a magyar nyelvközösség hosszú távú fennmaradásával (egy történeti időpontban 50-100 évre lehet előre látni abban az értelemben hogy az adott időpontban születő emberek ennyi idő múlva is beszélni fognak magyarul),
- a magyar nyelv fenntartása az összes használati, funkcionális területen,
- a magyar nyelv autonómiájának megőrzése,
- a magyar nyelv specifikumainak, potenciáljának, teljesítményének, valamint vonzerejének fenntartása és növelése,
- a minőségi teljesítmény felismerése és elismerése, az érték nyitott kezelése,
- a magyar nyelvközösség autonómiájának és koherenciájának megőrzése, a perem- és szórványterületek fenntartása, a nyelvcsere akadályozása.

Az így meghatározott célt csakis a főntebb bemutatott kulturális és nyelvi jellemzők szintézisének figyelembevételével lehet hatásosan és eredményesen elérni. Valamint: az így meghatározott célt csakis a kulturális és nyelvi tagoltságnak megfelelő kulturális, közösségi és regionális tagoltság figyelembevételével lehet elérni. A nyelvet a mindenkor beszélő nézőpontjából lehet leírni, a nyelvstratégiát a mindenkor beszélők közössége(i) nézőpontjából lehet meghatározni. A nyelvstratégia a nyelvvel kapcsolatos értékek, normák, hiedelmek és intézményes struktúrák korszerű, rugalmas, adaptív fenntartását célozza, a közösségi orientáltság, integráltság, adaptivitás és stabilizáció megőrzése érdekében. A nyelvstratégia alapszinten mindig működik cselekvői által, a fenntartás folyamatosságát biztosítva, nem feltétlenül nyíltan vagy a kulturális fókuszban. A nyelvvel kapcsolatos jelentékenyebb feszültségek megjelenésekor a nyelvstratégia ágensei nyíltan és feltűnően cselekednek. Az így kidolgozott nyelvstratégia lehet alkalmas arra, hogy megfelelő válaszokat adjon a 2.4. és a 2.7. pontokban bemutatott jelenségekre, a kivételesen gyors kulturális átalakulás és szétkülönbözés keltette bizonytalanságokra és feszültségekre. A magyar nyelv és nyelvközösség egyik stratégiai szintű kérdése éppen e feszültségekből és bizonytalanságokból ered: vajon a nyelv rendszerváltás körüli demokratizálása minden nyelvi produkció azonos értékű elfogadását jelenti és eredményezi, vagy a tényleges demokratizálás a minőségi teljesítményhez való hozzáférési lehetőség biztosítása minden nyelvközösségi tagnak, vagy a kétféle válasz valamilyen harmonizált változata lehet eredményes.

Több hamis kétség és veszély, illetve egyoldalúan ideologikus nézet fogalmazódott meg vagy nyert teret az elmúlt két-három évtizedben a magyar nyelvvel és annak jövőjével kapcsolatban. Érdemes rögzíteni a következőket. Kétséges és időnként egyértelműen veszélyes történeti hiedelmeket a mai gyakorlat alapjává tenni (például a hun–magyar „rokonság” hirdetésével, vagy a Czuczor–Fogarasi-szótár gyökelméletének politikai ideológiai alapú iskolai [!] terjesztésével). Éppígy kockázatos a közbömbös álláspont, amely szerint a nyelv magától fennmarad, mert az új nemzedékek

úgyis automatikusan megtanulják. Megtanulhatják, de a minőségi teljesítmény és a környezeti hatások önreflexív feldolgozása nélkül hanyatló, versenyképtelen közösség lesz az eredmény. Elméleti és módszertani kiindulópont a nyelvhalál víziója és a nyelv jövője iránti közömbösség közötti józan középtartomány megtalálása. Ideológiák fölött álló, politikailag hatalomsemleges nyelvstratégiára van szükség. Csak a politikai ciklusoktól és a kulturális csoportok ideológiáitól független nyelvstratégia lesz életképes, befogadó és elfogadó, alkalmas a sokféleség közösségét összefogni, integrálni a magyar nyelv kultúraspecifikus közösségében. Az ideológiává gyalázott nemzetnek nincsen jövője.

A nyelvstratégiát úgy kell irányítani, hogy a belső sokféleség termékeny, fenntartható és megtartó legyen. A gazdagságnak örülni kell, gyarapítani érdemes, a fentebb megfogalmazott célok és körülmények keretében. A derűlátás uralja a jó nyelvstratégiát, nem a borús hangulat: lehet, hogy időnként „beszélni nehéz”, de nem ez a biztató jelszó, sokkal inkább a „beszélni jó” vagy a „beszélni öröm”, ahogy ezt Lanstyák István egy beszélgetés alkalmával megfogalmazta. A kizárólagos Budapest- vagy Magyarország-központúság rendkívül káros.

Nyilvánvaló, hogy mindez diszkurzivitást igényel, állandó párbeszédet, vitát, önreflexív értelmezést. A diszkurzusban megtartott konvergencia, összetartás erősítheti a nyelvben való otthonosságérzést, a hozzájárulás eredményességét és tudatát. A nyelvstratégiát kidolgozó és fenntartó személyeknek és intézményeknek ez a lehetőségük és egyben a kötelességük.

IRODALOM

- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Bell, Daniel 1979. *The cultural contradictions of capitalism*. New York: Basic Books.
- Benő Attila – Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely, Kolozsvár: Gramma Nyelvi Iroda, Szabó T. Attila Nyelvi Intézet.
- Andrássy György 2012. Lehet-e a magyar hivatalos nyelv egyes szomszédos országokban? A nemzetközi jog lehetőségei. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. 80–101.
- Barlow, Michael – Kremmer, Suzanne (eds.) 2000. *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, California.
- Bechmann, Arnim 1981. *Grundlagen der Planungstheorie und Planungsmethodik*. Stuttgart: UTB für Wissenschaft.
- Clyne, Michael (ed.) 1997. *Undoing and Redoing Corpus Planning*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Cobarrubias, Juan – Fishman, Joshua A. (eds.) 1983. *Progress in language planning: international perspectives*. Berlin: Mouton.

- Cooper, Robert L. 1989. *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cox, Heinrich L. – Zender, Matthias 2000. Sprachgeschichte, Kulturraumforschung und Volkskunde. In Werner Besch – Anne Betten – Oskar Reichmann – Stefan Sonderegger (Hrsg.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2. Auflage. 1. Teilband. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 160–172.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman.
- Dirven, René – Wolf, Hans-Georg – Polzenhagen, Frank 2007. Cognitive Linguistics and Cultural Studies. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1203–1221.
- Fishman, Joshua A. (ed.) 1974. *Advances in Language Planning*. The Hague: Mouton.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.
- Geeraerts, Dirk 2006. *Words and Other Wonders*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Gloy, Klaus 2000. Sprachnormierung und Sprachkritik in ihrer gesellschaftlichen Verflechtung. In Werner Besch – Anne Betten – Oskar Reichmann – Stefan Sonderegger (Hrsg.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2. Auflage. 1. Teilband. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 396–405.
- Jahr, Ernst Hakon (ed.) 1993. *Language Conflict and Language Planning*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Juhász Hajnalka 2012. A nyelvi jogok helyzete az Európai Unióban: korlátok és lehetőségek. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. 45–64.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 2012. A nyelvstratégia nyelvészeti megalapzásának fontossága. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. 32–43.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Luckmann, Thomas 1982. Gesellschaft und Sprache: Soziologie und Dialektologie. In Besch, Werner – Knoop, Ulrich – Putschke, Wolfgang – Wiegand, Herbert E. (Hrsg.): *Dialektologie. Ein Handbuch der deutschen und allgemeinen Dialektforschung. HSK 1. Vol. 1*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 1568–1579.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Mar-Molinero, Clare – Stevenson, Patrick (eds.) 2006. *Language Ideologies, Policies and Practices. Language and the Future of Europe*. London: Basingstoke, Palgrave, Macmillan.

- Maturana, Humberto – Varela, Francisco J. 1980. *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. Dordrecht: D. Reidel Publishing.
- Milroy, James – Milroy, Lesley 1985. *Authority in language. Investigating language prescription and standardization*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Palmer, Gary B. 1996. *Toward a theory of cultural linguistics*. Austin: University of Texas Press.
- Péntek János 2012. Nyelvi tervezés és nyelvstratégia a Kárpát-medencében. In Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Lucidus Kiadó. 15–31.
- von Polenz, Peter 2000. Deutsche Sprache und Gesellschaft in historischer Sicht. In Werner Besch – Anne Betten – Oskar Reichmann – Stefan Sonderegger (Hrsg.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. 2. Auflage. 1. Teilband*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 41–65.
- Pomozi Péter 2011. *Kis ország – nagy stratégia. Az észt nyelvpolitikai modell*. Budapest: ELTE.
- Szépe György – Derényi András (szerk.) 1999. *Nyelv, hatalom, egyenlőség*. Budapest: Corvina.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. Budapest: Áron Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. In Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Budapest, Dunaszerdahely, Nyitra: MTA Nyelvtudományi Intézet, Gramma Nyelvi Iroda, Konstantin Filozófus Egyetem. 75–86.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1998. *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Universitas.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.

VIII. A JÖVŐ FELÉ IRÁNYULÓ LÁTÓKÖR

ÖSSZEFOGLALÁS

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A jelen mindig a jövő felé mutat emberi nézőpontból: a tudás, a tapasztalat a rákövetkező és távolibb, várt vagy elvárt eseményekre is irányul. *A magyar nyelv jelene és jövője* című, itt olvasható könyvünk tanulmányai helyzetjelentések szorosra fűzött, összefüggő hálózata, amely a jelen idejű ismereteket a közvetlen múlt mint a „még most” történeti időtartamának adataiból vezeti le. Egyúttal ez az ekképp harmonizált ismeretrendszer folyamatosan a jövőbe mutat. Nem a jóslás kuruzslásával, de nem is valamiféle embertől független és teljes szabály érvényesülésével. A valószínűség és az elvárhatóság megalapozottan, de nem kizárólagosan megformálható.

A magyar nyelv és nyelvközösség történeti alakulása egyetlen folyamat. E folyamat ezredfordulós jelenében az adatok azt mutatják, hogy a magyar nyelv és nyelvközösség helyzete számos tekintetben jelentősen javult, egyúttal további, részben új feszültségek és problémák körvonalazódnak.

A magyar nyelv és nyelvközösség posztkoloniális korszakát éli: az 1990 körüli átalakulás a közvetlen gyarmati uralmat megszüntette, és visszaállította a szólásszabadságot, a gondolati és lelkiismereti szabadságot. A cenzurális, hierarchikus kommunikációs rendszer heterarchikus, szabadságjogokon is alapuló kommunikációs rendszer váltotta fel. A posztkoloniális állapot jellemzője, hogy a koloniális kommunikációs rendszer egyes formái tovább élnek az újak mellett, konfliktusokat előidézve. A társadalmi és kulturális átalakulás új beszélőközösségek és nyelvváltozatok kialakulásával járt és jár. Az új alakzatok cselekvő létesítésükkel maguk jelentik a módosulást, nem csupán következményei annak. Ez az átalakulás együtt történt a globalizáció fölerősödésével, az Európai Unió létrejöttével és bővülésével (Magyarország és a vele szomszédos államok csatlakozásával), a számítógépes elektronikus kommunikáció megjelenésével és minden tevékenységet behálózó jellegével.

A kommunikáció általános funkciói jelentős mértékben átalakultak és bővültek. A nyelvi tevékenység meghaladja a hagyományos „információcsere” aktusát: a közösségi, társas cselekedetek talán legfontosabb tényezőjévé lett, amelynek során nem pusztán valaminek a közlése történik meg, hanem a társas cselekvés létrejötte, keretének módja (a beszédhelyzet minősége), a szándékok és elvárások egyezke-

déses nyelvi művelete, a világ fogalmi megalkotása és leképezése és a beszélők önazonosítása meghatározó összetevő. Mindez a kommunikációs szabadság megvalósulása mellett egyes beszédmódok csoportjainak a hegemonizálási és cenzurálási kísérleteivel, a nyelvi stigmatizálás időnkénti megnyilvánulásával és a beszélőtárs iránti nyelvi tisztelet gyakori elvetésével is együtt jár, posztkoloniális csálódottságok felszínre kerüléseként.

A magyar nyelv és nyelvközösség a határtalanítás folyamatában él az ezredfordulón. Az 1920-ban Trianonban meghúzott határok a Kárpát-medencei összefüggő magyar nyelvterületet durván, minden nyelvi, néprajzi, kulturális és emberi szempontot nélkülözve részekre szabdalták. 1990 után a magyar nyelvközösség nyelvi, kommunikációs értelemben újraegyesült: a szétválasztott területek és a rajtuk kényszerűen kialakult regionális közösségek, a külső régiók a fizikai és politikai elzártság után újra működtetik kommunikációs hálózataikat helyi, regionális és globális szinten egyaránt. Az alaphelyzet sikere mellett is kiemelendő e folyamat számos súlyos nehézsége. A Magyarországgal szomszédos államokban élő őshonos és nagyszámú magyar kisebbségek közösségi és egyéni nyelvi jogait az utódállamok rendszeresen és módszeresen korlátozzák, beolvasztásukat eltérő mértékben, de folyamatosan erőltetik.

A magyar nyelv és nyelvközösség nyelvi, kulturális teljesítménye az 1990 körüli és azt követő nagy átalakulás során kiválónak minősíthető. A magyarul beszélők közössége fogalmilag és nyelvileg jól megalapozta, segítette és leképezte az újításoknak rendkívüli gazdagságát és sűrűségét. A magyar nyelvközösség megmutatta hagyományörző és újító képességét, megtalálta a kettő közötti arány módját. E folyamatban a magyar nyelv alapvető jellegzetességei sérületlenül maradtak. A magyar nyelv és nyelvközösség ezzel ismét életképességét bizonyítja.

A magyar nyelv és nyelvközösség legfontosabb stratégiai kérdése a nyelvi jogok határon túli helyzete mellett a népesség csökkenése. A nyelvközösség lélekszámban zsugorodik, és ez általánosan baljós, de a külső régiókban még tragikusabb jövőt ígér. E probléma nyilvánvalóan nem nyelvi jellegű.

A magyar nyelv és nyelvközösség önfenntartó rendszer, amennyiben működését saját maga alakítja ki és alakítja tovább, amint minden emberi közösségi szisztéma. Az autopoietikus működés akkor érvényesül, ha a rendszert nem érik (egyáltalán vagy jelentős mértékben) erőszakos külső hatások, amelyek kívülről és szervetlenül módosítják vagy rombolják élő hálózatát. Az erőszakos külső hatások az ezredfordulón mérsékeltnek mondhatók, ám a határon túli magyarság nyelvi jogainak rendszeres korlátozása, valamint az Európai Unió nyelvi sokféleségére válaszul megfogalmazódó homogenizáló elképzelések a „kisebb” nyelvek fölöslegességéről fenyegető jelek.

Azonban mint minden emberi közösségnek, a magyar nyelvközösségnek is szüksége van önreflexióra. A saját működésre történő visszakerdezés, az ebből eredő értékelés és tervezés feltétele a fennmaradásnak, az autentikus tevékenységnek. E

műveletek részben spontánul folyamatosan megtörténnek a mindennapi nyelvkritika kereteiben. A nyelvtudomány és társtudományai a nyelv rendszerének és használatának együttes leírásában tárgyiisan mutatják be a magyar nyelv és nyelvközösség jellemzőit és meghatározó folyamatait. A magyar nyelv tudományos leírása a lehetőségek szerint a legteljesebben, világszínvonalon folyik. A nyelvi tervezés a közösségi szinten jelentkező nyelvi problémákra kíván választ adni (a szükséges kodifikációk elvégzésével, a nyelvi hiány enyhítésével). A nyelvi tervezés (szűkebb értelemben a nyelvművelés) az 1990-es években a külső régiókba szorult a nyelvi irodák és a Termini kiemelkedően fontos működésével, az anyaország központi szerepe csökkent. Ez a központi visszaszorulás részben indokolt (a nyelvi helyesség nem egyetlen intézményi központ privilégiuma), részben viszont a szükséges nyelvtervezési tevékenységek sorvadását eredményezte (például a globalizációból és az uniós tagságból eredő nyelvi tevékenységek, így jogi szövegek megfelelő minőségű fordításának koordinátlanságában). A hagyományos nyelvművelés nem ismerte föl az 1990 utáni átalakulás új társadalmi és kulturális tényezőit, elvesztette kapcsolatát a nyelvközösség egészével. Végül a nyelvstratégia a teljes nyelvközösség számára a fennmaradás és a jó működés általános feltételeit és elveit rögzíti. A magyar nyelvtudomány a nyelvstratégia szakmai alapjait jórészt kidolgozta és folyamatosan bővíti (ezt teszi részben a jelen kötet is). Összegző nyelvtudományi nyelvstratégia az ezredforduló utáni helyzetre azonban nem készült. Az állami, politikai vezetés adós a magyar nyelv és nyelvközösség általános, elveket középtávon rögzítő nyelvstratégiájával. Az egyes kormányok valamilyen módon viszonyulnak a nyelvhez és az azt beszélő közösséghez, ám mindez gyakran közvetlen, eseti politikai döntések elemeként mutatkozik meg. A Magyar Nyelvstratégiai Intézet felállítása ebben változást ígért, az eredmény azonban még várat magára.

